

~~End L 212, 123~~ Bd. Aug., 1891.

12
12

Harvard College Library

FROM

The Society

16 July, 1889 - 3 Feb., 1891.

© **NYAYA-KUSUMANJALI PRAKARANAM**

BY UDAYANACHARYA 564-7

FIRST PART

CONTAINING

THE 1ST, 2ND AND 3RD STAVAKAS

WITH THE COMMENTARY OF

(RUCHIDATTA AND THE GLOSS OF VARDDHAMANA.

EDITED BY

MAHAMAHO PADHYAYA CHANDRAKANTA
TARKALANKAR.

FOR THE BIBLIOTHECA INDICA.

CALCUTTA:

PRINTED AT THE BAPTIST MISSION PRESS.

1890.

2180 - 2181 (2)

न्यायकुसुमाञ्जलिप्रकरणम् ।

(प्रथम-द्वितीय-तृतीय-स्तवकात्मकप्रथमखण्डम् ।)

१५२

न्यायाचार्यपदाक्षित-

महामहोपाध्याय-श्रीमदुदयनविरचितम् ।

महामहोपाध्याय-हृचिदन्त-हृत-मकरन्दोङ्गासित-

महामहोपाध्याय-वर्द्धमान-प्रणीत-प्रकाश-महितम् ।

वङ्गदेशीय-

श्रीलश्री अस्यातिकसमाजानुमत्या-

वन्द्यघटीय-

महामहोपाध्याय-

श्रीचन्द्रकान्त-तर्कालङ्कार-परिशोधितम् ।

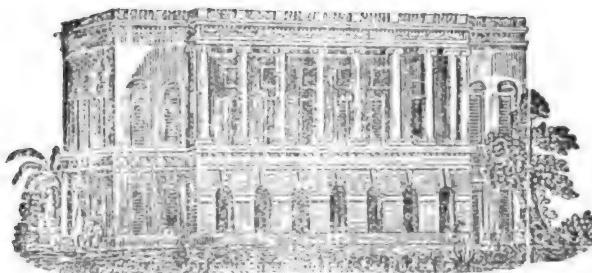
कलिकाताराजधान्यां

वासिन्नमिश्रनयन्ते मुद्रितम् ।

एकाङ्कः १८११ । द्वितीयः १८१० ।

BIBLIOTHECA INDICA;
COLLECTION OF ORIENTAL WORKS

PUBLISHED BY THE
ASIATIC SOCIETY OF BENGAL.
NEW SERIES, No. 689.

न्यायकुसुमाञ्जलिप्रकरणम्
न्यायाचार्यपदाङ्गितश्रीमदुदयनाचार्यविरचितम्
महामहोपाश्चायदधिदत्तकान्त-मकरन्दीङ्गामित-बैद्यमानोपाश्चायप्रवृत्तीतप्रकाशसंहितम् ।

NYAYA KUSUMANJALI PRAKARANAM

EDITED BY

MAHAMAHOPOADHYAYA CHANDRAKANTA TARKALANKARA

VOLUME I.

FASCICULUS I.

CALCUTTA :

PRINTED BY G. H. ROUSE, AT THE BAPTIST MISSION PRESS,
AND PUBLISHED BY THE
ASIATIC SOCIETY, 67, PARK STREET.

1888.

LIST OF BOOKS FOR SALE
AT THE LIBRARY OF THE
ASIATIC SOCIETY OF BENGAL,
No. 57, PARK STREET, CALCUTTA.
AND OBTAINABLE FROM
THE SOCIETY'S LONDON AGENTS, MESSRS. TRÜBNER & CO.
57 AND 59, LUDGATE HILL, LONDON, E. C.

BIBLIOTHECA INDICA.

Sanskrit Series.

		Rs.	6
Agni Purāṇa, (Sans.) Fosc. I—XIV @ /6/ each	5	4
Āśitareya Āraṇyaka of the Rig Veda, (Sans.) Fosc. I—V @ /6/ each	1	14
Āṇu Bhāṣyam, Fosc. I	0	6
Aphorisms of Sāṅgīlīya, (English) Fosc. I	0	6
Aphorisms of the Vedānta, (Sans.) Fosc. III, V—XIII @ /6/ each	3	12
Āśṭasāhaṇīkā Prajñāpāramitā, Fosc. I—V @ /6/ each	1	14
Āsvavaidyaka, Fosc. I—V @ /6/ each	1	14
Āśvalayana Grihya Sutra, Fosc. II—IV @ /6/ each	1	2
Ātharvāṇa Upanishad, (Sanskrit) Fosc. I—V @ /6/ each	1	14
Brahma Sūtra, (English) Fosc. I	0	12
Bhāmatī, (Sans.) Fosc. I—VIII @ /6/ each	3	0
Bṛihād Āraṇyaka Upanishad, (Sans.) Fosc. VI, VII & IX @ /6/ each	1	2
Ditto (English) Fosc. II—III @ /6/ each	0	12
Bṛihaddharma Purāṇam, Fosc. I	0	6
Bṛihat Saṃhitā, (Sans.) Fosc. II—III, V—VII @ /6/ each	1	14
Chaitanya-Chandrodaya Nāṭaka, (Sans.) Fosc. II—III @ /6/ each	0	12
Chaturvarga Chintāmāni, (Sans.) Vols. I, Fosc. 1—11; II, 1—25; III, 1—19, @ /6/ each Fosc.	20	10
Chhāndogya Upanishad, (English) Fosc. II	0	6
Dasarupa, Fosc. II and III @ /6/	0	12
Gopatha Brāhmaṇa, (Sans.) Fosc. I and II @ /6/ each	0	12
Gobhiliya Grihya Sūtra, (Sans.) Fosc. I—XII @ /6/ each	4	8
Hindu Astronomy, (English) Fosc. I—III @ /6/ each	1	2
Kāla Mādhava, Fosc. I—IV @ /6/	1	8
Kātantra, (Sans.) Fosc. I—VI @ /12/ each	4	8
Kathā Sarit Sūgara, (English) Fosc. I—XIV @ /12/ each	10	8
Kaushitaki Brahmanapanishads, Fosc. II	0	6
Kūrma Purana, Fosc. I—VI @ /6/ each	2	4
Lalitā-Vistara (Sans.) Fosc. II—VI. @ /6/	1	14
Lalita-Vistara, (English) Fosc. I—III @ /12/ each	2	4
Madana Pārijāta, Fosc. I—II @ /6/ each	0	12
Manutikā Saṅgraha, Fosc. I—II @ /6/ each	0	12
Mimāṃsā Dūrṣṭana, (Sans.) Fosc. II—XIX @ /6/ each	6	12
Mārkandeya Purāṇa, (Sans.) Fosc. IV—VII @ /6/ each	1	8
Nayavārtikum, Fosc. I	0	6
Nṛisiṅgha Tāpanī, (Sans.) Fosc. I—III @ /6/ each	1	2
Nirukta, (Sans.) Vol. I, Fosc. I—VI; Vol. II, Fosc. I—VI; Vol. III, Fosc. I—VI; Vol. IV, Fosc. I—V @ /6/ each Fosc.	8	10
Nārada Smṛiti, Fosc. I—III @ /6/	1	2
Nyāya Darśana, (Sans.) Fosc. III	0	6
Nītiśāra, or The Elements of Polity, By Kāmandaki, (Sans.) Fosc. II—V @ /6/ each	1	8

(Continued on third page of Cover.)

कुसुमाञ्जलिप्रकरणम् ।

१८७७
६

न्यायाचार्यपदाद्वितमहामहोपाध्याय-
श्रीमदुद्यनाचार्यविरचितम् ।

महामहोपाध्यायरुचिदन्तमकरन्दोऽस्ति-
महामहोपाध्यायवर्द्धमानकृतप्रकाशसमेतम् ।

महामहोपाध्याय-
श्रोत्स्मद्कान्ततर्कालकारपरिश्चाधितम् ।

कलिकातामहानगर्याँ

शापृष्टिश्चमित्यन्यमे मुद्रितम् ।

महामहा १८०८.

कुसुमाञ्जलौ ।

प्रथमः स्तवकः ।

ॐ गणेशाय नमः ।

सत्प्रसरः सतां परिमलग्रोदोधवद्वोत्सवे-
 विज्ञानो न विमर्हनेऽमृतरसप्रस्थन्दमाध्वीकभूः ।
 ईशस्यैष निवेशितः पदयुगे भृज्ञायमाणं खम-
 चेतोमे रमयत्वविघ्नमनघोन्यायप्रस्तुनाञ्जलिः ॥ १ ॥

कुसुमाञ्जलिप्रकाशः ।

ॐ नमोगणेशाय ॥

भक्तानां कामदस्तुष्टोहवा कामं दद्वन्नपि ।
 अपि ज्ञानमयः स्थाणुर्यस्मीशं स्तुवीमहि(१) ॥ १ ॥
 यतः प्रकावते ज्योतिरपि वाचाभगोचरः ।
 कायेन मनसा वाचा परां वाचं नमामि ताम् ॥ २ ॥

(१) कामं कन्दर्पं, कामदः अभिलवितपलदः । स्थाणुः शिरः काढविशेष-
 वस्त्र । उच्चादेशानसंबन्धेऽपि काढविशेषस्य न तथात्ममिति भावः ।
 अथवा, “ज्ञानमयइति व्याप्तौ मयद् । भगवतोज्ञानस्य व्याप्तिरूपात्”—इति मकरन्दः ।

।

न्यायोऽप्तव्यतङ्गाय मौमांसापारदृश्यने ।

गङ्गेश्वराय गुरवे पिचेऽपभवते नमः^(१) ॥ ३ ॥

सदाचारात्मितश्रुतिवेदाधतकर्मचताकं प्रारिष्ठितप्रतिबन्धक-
विज्ञविधातकमिष्टदेवताकीर्तमरूपं सच्छब्दप्रयोगरूपस्त्रुप्ति^(२) मङ्गलमा-
धरमेव प्रयोजनाभिधेयसंबन्धानाह सत्यतेति । एषोऽनघोवाक्यदो-
वरहितः^(३), विषयाद्दृष्टेः पूर्वार्द्धेनैव निराशात् । नीयते प्राप्तते
विविचितार्थविद्विरनेनेति व्यायः समक्षरूपेऽपपञ्चिङ्गवेधकवाक्य-

॥ श्रीलीलाकाशापारदर्शिने,—इति स० पुस्तके पाठः ।

(१) यद्यपि तत्त्वचिन्तामविकल्पेष्टोपाध्यायेऽस्य पिता प्रसिद्धिच्छेवम्,
तथापि गङ्गेश्वरहत्यपि तस्य वामान्तरमिति ममस्यम् । अतएव तत्त्व-
चिन्तामण्डौ तच तत्त्वावान्तरप्रकारवस्थानाप्नौ इच्छत् “गङ्गेश्वरविर-
चिते”—इति, क्वचिच “गङ्गेश्वरविरचिते”—इति जिखितम् ।
अथवा “आत्मनाम गुरोऽनीम नामातिक्षयवस्था च । अद्यक्षामेन
मङ्गलीयात् ष्वेष्टुपत्त्वक्षयेदोः”—इति गुरुनामयहवनिषेधात् गङ्गे-
श्वरपदेन गङ्गेष्टेति नामोऽप्तेऽनुवादः छत्रहिति ध्येयम् ।

(२) क्लीर्तनं तद्गोचरशास्त्रशानकनवश्चित्तोचारवद्म् । तत्त्वेष्टश्चित्तोचा-
रवद्मेव । प्रयोगस्य तद्गोचरशास्त्रशानकनकतदर्थकश्चित्तोचारवद्म् ।
सच्छब्दोचारवद्मेव तथा । सच्छब्दस्य ब्रह्मार्थकल्पिपि प्रकृते तस्या-
र्थाकरे यत्युक्ततया तद्गोचरशास्त्रशानकनवक्तव्यादिति भावः ।

(३) वाक्येति वक्ष्यपनिष्ठनम् । तथाच देवराहित्वमात्रमन्त्र विव-
क्षितम् । एव देवोदिविधोवाक्यस्य अर्थगतोवाक्यगतस्य । तच
पूर्वार्द्धार्द्धोक्तेनाये निरक्षेऽप्यन्तोन वाभृते इत्यर्थः—इति मङ्गरन्दः ।

जात^(१), सएवाङ्गादकतथा प्रसूनम्, तदेवावाक्यरवाक्यघटितलेन-
चति^(२), मम चेतोऽविज्ञं चथा स्मादेवं रमयतु दुःखसामग्रीहीनं ॥

* दुःखसामग्रीरहितं,—इति स० पुस्तके पाठः ।

(१) रूपाङ्गि गमकतौपयिकानि । तानि च पक्षासत्त्वसप्तश्चित्पियक्षास-
त्त्वासत्त्वतिपक्षितत्वाभाधितसाध्यक्षत्वानि पञ्चैव । सिवाधियिक्षेविरह-
विशिष्टसिद्धिमावेयज्ञ, स पक्षाः । निचितसाध्यवाग् सप्तश्च । निचित-
साध्याभाववान् विषयः । सत् प्रतिपक्षवाधितसाध्यक्षत्वे तु “विचक्षयोः
परामर्शे हेतोः सत् प्रतिपक्षता, साध्यमून्योयज्ञ पक्षस्त्वसौ वाधउदा-
हृतः”—इत्युक्तज्ञाते । “नचैवं समक्षेत्वादिना विषयमुद्देश्यि
क्षत्वात् पूर्वाङ्गेवेयम्, तत्त्वेन वेधकस्याभावसाधारणस्य विव-
क्षितत्वात्”—इति मकरन्दः । न्यायघटकवाक्यानि च प्रतिशाहै-
त्रुदाहरणोपयनिगमनरूपाङ्गि पञ्चैव । तानि च “साध्यगिर्देशः
प्रतिशा, उदाहरणसाधर्म्मगत् साध्यसाधनं हेतुः, तथा वैधर्म्मगत्,
साध्यसाधर्म्मगत् तद्धर्मभावी दृष्टान् उदाहरणम्, तद्विपर्ययादा-
विपरीतम्, उदाहरणसामेक्षण्येत्युपसंहारो न तथेति वा साध्य-
स्थोपयनः, हेत्वपदेशात् प्रतिशायाः पुनर्बन्धमनिगमनम्,”—इति
न्यायसूचेषु दर्शितानि । यथा शब्दोऽनिवार्यति प्रतिशा । उत्पत्ति-
धर्मक्षत्वादिति हेतुः । यत् उत्पत्तिधर्मकं तदग्नित्वं हृष्टं स्याद्यादि
इति साध्यधर्मेणात्मे हेतौ, यदनुत्पत्तिधर्मकं तद्वित्वं हृष्टमात्मादि इति
च वैधर्म्मगते हेतौ उदाहरणम् । स्याद्यादि शब्दसुत्पत्तिधर्मकमनिवर्त्त-
वृष्टं सथाच शब्दइति साधर्मेणात्मे हेतौ, स्यात्मादिद्वयमनुत्पत्तिधर्मकं
निवर्त्तं हृष्टं न च तथा शब्दइति च वैधर्म्मगते हेतौ उपनयः । तस्मा-
दुत्पत्तिधर्मक्षत्वादग्नित्वः शब्दइति निगमनम् ।

(२) “अवान्तरघटितस्त्वमाचं प्रयोजकं वाक्येति ग्रहताभिप्राचं, विशिष्टस-
प्रसूनाङ्गाभाववात्”—इति मकरन्दः ।

करेतु। रूपस पदयुगे रमयतु तदेकार्यं करेतु इति वा। मनः
कीदृशम्? भृङ्गायमाणं, भृङ्गरवं भकरन्दे संसारिणां दुःखविग-
भोपाये सहस्राम्। भ्रमहत्तुरत्, दुःखविगमोपायमित्यर्थात्। तच
सहस्रस्य तदन्यात्तुरणानौचित्यात्, तत्साधनात्तुरणस्यापि तदर्थ-
तथा तदत्तुरणरूपलात्। परदुःखं दृष्ट्वा दुःखितस्य काशणिकस्य
वशिदानेऽस्त्वेदे द्रष्ट्वा भवत्येवेत्यनुभवसिद्धम्। यदा, मम चेतोरमयतु
सफलयतु, परोपकारकरणात्, भृङ्गायमाणसुपकारसुखं, भ्रमत्
दुःखितसुपकारं व्याप्रियमाणमित्यर्थः। तथापि भृयसोधूमादिविषयस्य
न्यायस्य सत्त्वात्^{*} किमनेनेत्यतआह, रूपस्य पदयुगे, पद्यते ज्ञायते-
इनेनेति अत्याथा प्रत्यायकयुगे प्रमाणातर्करूपे^(१) निवेशितस्तुदिवये
अत्यादितः[†]। अत्यधि व्यतिरेकि वा पदयुगं^(२), वेदस्य पौरुषेयत्वे
केवलस्य व्यतिरेकिणोऽपि न दर्शयिष्यमाणलात्। यदा, पदं ज्ञानं

* धूमादिविषयस्य सत्त्वात्,—इति स० पुस्तके पाठः।

† तदिविषयतया उपपादितः,—इति स० पुस्तके पाठः।

‡ केवलस्य व्यतिरेकिणोपि—इति स० पुस्तके पाठः।

(१) प्रमाकरबं प्रमार्थं प्रकृतेऽगुमानरूपम्। तर्कस्य व्यापारोपाङ्गापकार-
रोपरूपेऽगुमानसहकारी।

(२) “ननु तर्कविषये न व्यायहत्याभेराह अन्ययीति”—इति मकरन्दः।
लिङ्गं चिविधं केवलान्वयि केवलस्य व्यतिरेकि अन्ययव्यतिरेकि च। तचा-
सत्रिपत्रं केवलान्वयि। असत्सपत्रं केवलस्य व्यतिरेकि। विद्धमान-
सपत्रविपत्रमन्ययव्यतिरेकि।

तद्युगं तदुभयोत्पादितं, जिमित्तसप्तम्या^(१) ज्ञानद्वयार्थमित्यर्थः । प्रमाणान्तरव्युत्पादनस्याप्यच तदर्थलादिति भावः । न तु ब्रह्मानु-
मानरूपं पद्युगमनं विवक्षितं, ‘अतोऽहि’—इत्यादिना तदतीत-
त्वोपदर्शनविरोधात्, यन्ये च^{*} ब्रह्मोपदर्शनस्यानुमाने तदविरोध-
मात्रप्रदर्शनतात्पर्यकल्पात् ।

अनधर्मं न्यायानामुपपादयन्नाह सत्यचेति । सति प्रामाणिके,
यत्ते सिषाध्यचित्तसाध्यधर्मके धर्मिणि, प्रकर्षेण सरोज्ञानं यस्मात्^(२) ।
अगेनाश्रयासिद्धिवाधसिद्धुसाधनस्त्रूपासिद्धिभागासिद्धयोगिरसाः ।
तर्कपञ्चे, सग् निर्देशः पचप्रसरः पक्षाव्यापकोऽनिष्टप्रसङ्गनकृपसर्को-
यस्मात् । सतां परामर्शकुशलानां परितः सप्ते सप्तया विष्ठे

* यन्ये च,—इति नाल्लि का० पुस्तके ।

† तदविरोधमात्रप्रदर्शनात्,—इति स० पुस्तके पाठः ।

(१) “न च, कर्मयोगाभावान्वेयं सप्तमी साधुरिति वाचं निवेशितो-
निवेश्नां प्रापितइत्यन्तर्भूतकर्मतया तद्योगवजादुपपत्तेरित्वाङ्कः”—
इति मकरन्दः ।

(२) “प्रामाणिके इति पक्षातावच्छेदकावतीत्यर्थः । तेन विशेषणासिद्धा-
कसिद्धिः परिष्ठासा, अन्यथा अव्यावर्तकतापत्ते, अप्रामाणिकमक्ष-
तायास्त्रव्यपदादेव आवत्तेः । प्राचीनमतेनेदमिक्षन्ते । सिद्धांसाधनवा-
दवाय सिषाध्यचित्तं साध्यं धर्मीयस्येति वाध्यव्युदासः । प्रकर्षेण
व्याप्ता, तेन भागासिद्धिव्युदासः । ज्ञानं हेतोरित्वर्थात्”—इति
मकरन्दः । पक्षातावच्छेदकसामाधिकरणेण हेतुभावेभागासिद्धिः ।
प्रकर्षेण व्याप्तेति, व्याप्ता व्यापनेन पक्षातावच्छेदकावच्छेदेत्वर्थः ।
अतरेव भागासिद्धिव्युदासहिति ध्येयम् ।

सामन्या घोमसः संबन्धेव्याभिरूपः, तस्य यः प्रोद्दोधो ज्ञाधित-
प्रतिबन्धगिर्यायः साम्यसाधनयोः साम्याभावसाधनाभावयोर्वा, आ-
पायापादकयोर्वा, तेन वद्दुः स्त्रीकृतः उत्सुव आनन्दोयेन, च तथा ।
नित्यसापेक्षालाइसमर्थ्येऽपि समाप्तः^(१) । तेनान्वयव्यतिरेकिणि सप्तां-
सप्तयोः सत्त्वासन्ते, केवलाव्यतिरेकिणि च विपक्षासन्तं दर्शितमिति
व्याप्त्याभिरूपस्यभिचारविरह्यनिरापः । विमर्दनं तदिष्यौभृत-
प्रमाणविरोधिप्रमाण^{*} प्रदर्शनम् । तेन न विस्तारो न कार्याच्चम-
इति ग्रन्थतिपक्षविरहेऽर्थितः ।

नहु, तथा विधप्रमाणव्युत्पादनं न खतः प्रयोजनं,^(२) प्रयोजनवल्ल-
चिभावश्वसाच न तदङ्गमित्यत्त्राह अस्तुतेति । अस्तुतं सोऽक्षः, तच
रसदृशा, रसमानमस्तुतमिति यावत् । “हदभिहितोभावोद्भवत्
प्रकाशते”—इति न्यायात् । तस्य प्रश्नन्दोऽसंबद्धसंबन्धोपहिता[†] क्रिया,

* प्रमाण,—इति नाक्षिका० पुस्तके ।

† प्रश्नन्दः संबन्धोपहिता,—इति स० पुस्तके पाठः ।

(१) सवामित्यस्य प्रोद्दोधपदेनान्वयात् सापेक्षालम् । “समर्थं समाप्तत-
सापेक्षमसमर्थं भवतीति यद्यपि सापेक्षे न समाप्तः, तथापि नित्य-
सापेक्षे तदनिषेधादस्य च तथालाइसनिषेधः”—इति मर्दन्दः ।
नित्यसापेक्षालाइसमर्थ्येऽपि यद्यन्ते कारकपदसापेक्षालस्य । तदु-
क्तम् । “प्रतियोगिपदादन्यत् यद्यन्ते कारकादपि । उत्तिशब्दैक
देशार्थं न तस्यान्वयइष्यते”—इति ।

(२) “यमर्थमधिकात्य प्रवर्त्तते तत् प्रयोजनम्”—इति न्यायदर्शम् । खतः
प्रयोजनलसान्वेष्टान्विधीनेष्टाविषयत्वं प्रयोजनान्तरावग्रहते सति
प्रयोजनत्वं वा ।

उत्पत्तिरिति यावत्^(१) । तदेव माध्वीकं मधु, तस्य भृहत्पत्तिस्थानम् । रूपदेन स्वरूपतद्वयमाणता दर्शयता, दुःखाभावोऽपि नावेद्यः पुरुषार्थर्ति निरसम् । माध्वीकपदेन चोत्कटेच्छाविषयत्वं दर्शयता, सुखहानावपि तुल्यायव्ययतया नायमपुरुषार्थर्ति दर्शितम् । अमृतं भोक्तः, तस्य रसदच्छा, तस्य प्रसन्नः प्रवाहउत्तरोत्तरानुष्टुप्तिः, सएव माध्वीकं, तस्य भृहत्पत्तिस्थानम्,—इति तु न व्याख्यानम् । भोक्ते-च्छायाः पूर्वं भोक्तज्ञानादेव संजातत्वात्, उत्तरोत्तरानुष्टुप्तरेपि उत्तरोत्तरान्तरज्ञानस्थाथवात् । एतावता भोक्तज्ञके श्वरविषयानुभितिकरणस्ति-रूपरामर्घविषयस्ति इन्प्रतिपादनदारा भोक्तानुकूलतमस्य दर्शितम् ।

अथच, न्यायद्वा^{*} प्रसूनाङ्गस्तिरञ्जसिस्थानि कुसुमानि^(२) । तच्च-नघ्नत्वं न्यायोपात्तत्वमपर्युषितत्वादि च । रूपकपलेऽपि न साधम्यं विना तत्^(३) इति तदुभयसाधर्थमाह सत्पत्तेति । “पचि व्यक्तीकरणे”—

* न्याय एव,—इति का० पुस्तके पाठः ।

(१) असंबद्धेति व्यायक्तेनेवर्थः । इहापि छादभिहितर्ति न्यायात् प्रसन्नमानेवर्थः । तेन तस्य माध्वीकपदादुत्कटेच्छाविषयत्वमिति गायिमयश्वरोत्थः । अन्यथोत्पत्तेदुत्कटेच्छाविषयत्वप्रदर्शनप्राप्तौ तद्विवर्धते इत्यवधेयम्,—इति मक्तरन्दः ।

(२) तथाचाङ्गलैः प्रसूनमिति समासाश्यवादञ्जलिश्वस्य राजदन्तादि-त्वात् परनिपातः । संयुक्तकरद्यात्मकाङ्गलैर्माध्वीकोत्पत्तिस्थानत्वा-सम्बवादिति भावः ।

(३) “उपमैव विदोभूतभेदा रूपकसुच्चते”—इत्युक्तेः रूपकसमावाश्यव्य-दुपि साधम्यमपेक्षितमिति भावः । तच्चात् ग्रन्थकतमिति वोधम् ।

इति धार्मानुसारात् पद्मवद्दोदसवचनः । सत्प्रजाणा प्रसरो यज्ञ, यता
पश्चेषान्कूलेन रविकिरणादिना विकाशो यथेति वा । तेन, इस्ता-
दिना कस्तिकाप्रकाशो निषिद्धः । यदा, सत्प्रजाप्रसरः सदत्कूल-
विकाशः । सतां सुकृतिमामतुपद्धतिभाणानां, परिमितः सौरभविशेषः,
तथा यः प्रोहोधः प्रष्टप्रजाम, तेन वद्धः स्त्रीकृतउत्सवोयेन, स
तथा । विमर्दने करपुटसम्बर्के न विम्बानेऽगान्यथाभृतसंख्यानः ।
अमृतप्रायोरसः, तं प्रसन्नदते इति प्रसन्नः, कर्मणः । अमृत-
रसप्रसन्नदेव माध्वीकं, तथा भृत्यपतिस्थानम् । यदा, अमृतमिव
रक्षेयस्थ, प्रसन्नदते इति प्रसन्नः, अनयोः कर्मधारयः ।

नहु, कर्मसु विद्यमानेषु अग्नातुच्छेदात्, तेषां सामुक्तानाम-
ज्ञयात् भोगेन च तद्वेतुना^(१) पुनः कर्मान्तरार्जनात् क्वाङ्गेषु गुणो-
च्छेदेमोक्षः । नापीश्वरे प्रमाणव्युत्पादनस्य मोक्षेतुले मानमिति
तन्त्रिष्ठकम् । किञ्च, ईश्वरमननस्य मोक्षेतुले मानभावः, “आ-
त्मावाश्रे श्रोतव्योमनव्योनिदिधासितव्यः साक्षात्कर्त्तव्यः”—
इति युतौ सामानाधिकरणात् यद्विषयकः साक्षात्कारोमोक्षजन-
कसद्विषयकं † मनस्य मोक्षेतुः, साक्षात्कारस्य न जीवात्ममात-

* कर्मान्तरार्जनात्,—इति स० ह० पुस्तकयोः पाठः ।

† यद्विषयकः साक्षात्कारसद्विषयकं,—इति का० पुस्तके पाठः ।

(१) नानुपमद्य भूतान्युपभोगः सम्भवतीति भावः । अक्षमिदं पातञ्जले ।
सन्यज्ञाप्युत्तम् । “कुब्जते कर्म भोगाय कर्म चक्तुं च चुञ्जते”—
इति ।

स्वर्गापवर्गयोर्मार्गमामनन्ति मनीषिणः ।
यदुपास्तिमसावच परमात्मा निरुत्थते ॥ २ ॥

गोचरो न वेश्वरविषयकसाधा, मिथ्याज्ञानधंसदारा द्वाच्य तद्वेतुलं,
न च औवात्माचगोचरमौश्वरगोचरं वा मिथ्याज्ञानं संवारहेतुः
येन तदुच्छेदसद्वारं स्यात्, किञ्चु खात्मगोचरं मिथ्याज्ञानमिति
तत्त्वसाक्षात्कारएव मोक्षहेतुरित्यतश्च स्वर्गेति ।

स्वर्गयोरुत्कटरागगोचरयोरपवर्गयोरपरपरयोर्मुक्तोर्मार्गमुपाय-
मित्यर्थः^(१) । तथाच, परापरमुक्तयोरेकानुष्ठानसाध्यता दर्शयता, जीव-
मुक्तिसहिता परममुक्तिः साध्येति दर्शितम् । तेन च, न प्रवृत्तिः
प्रतिसन्धानाय दीनक्लेशस्य^(२) देहिनहृत्यपूर्वकर्मापार्जनश्चाद्वा निरसा ।
ईश्वरमनन्त्य न तद्वोचरं प्रमाणमयुत्पाद्य शक्यं शुत्यादयितुमिति
तद्वोधकप्रमाणयुत्पादनमपि । मोक्षहेतुः । प्रमाणयुत्पादने च तत-
एव मनसिद्धौ न मनसपर्यन्तं यन्व्यापारः, धूमोऽस्तौति वाक्यस्य
चथा † वक्त्रविषयानुमितिपर्यन्तव्यापारलमिति । ईश्वरमनमाङ्ग-

* तद्वारा प्रमाणयुत्पादनमपि,—इति इ० पुस्तके पाठः ।

† वाक्यस्यैव,—इति इ० पुस्तके पाठः ।

(१) अपरा मुक्तिर्जीवन्मुक्तिः परा मुक्तिर्जीवालम् । अगयोरुत्कटराग-
गोचरत्वं च उत्कटदेवविषयदुःखासमित्येन ।

(२) प्रवृत्तिः कर्मानुष्ठानं, प्रतिसन्धानं चन्वः । सोशोऽच मिथ्याज्ञानम् ।

तथा । तद्गमाणव्युत्पादनमपि प्रयोजनविदिति सूचितम् । ईश्वर-
मनगम लोकहेतुः, “तमेव विदित्वाऽतिमृश्यमेति”—इति श्रुत्या
खात्मसाक्षेवेश्वरसाक्षात्कापि^(१) तद्देतत्प्रतिपादनात्^(२) “दे क्षमाणी
वेदितव्ये”—इत्यच^(३) वेदनमाचस्याकाङ्क्षितव्येन प्रकृतत्वात् “शोतव्यो-
मनव्यः”—इत्यादेरत्याच । ईश्वरमनगम यद्यपि मिथ्याङ्गानो-
पूखनदारा नोपयोगि, तथापि खात्मसाक्षात्कारएवोपयुक्ते ।
यदाऽऽः “स हि तत्पतोऽज्ञातः खात्मसाक्षात्कारस्तोपकरोति”—इति ।
यदा^(४), श्रुत्या तद्देतत्वे प्रमापिते तदत्पत्त्वाऽद्वृष्टमेव तद्वारं
करुत्यते । केचिच्चु मोक्षस्याच प्रकृतत्वात् खर्गपरं सुखमेव हृष्टा-
न्तार्थमुपास्तमित्याऽः^(५) । उपास्तीत्यच “लापश्चन्योयुक्त्”—इति

* ईश्वरानुमानाङ्कतया,—इति का० पुस्तके पाठः ।

(१) प्रकरणादीश्वरस्यैव तत्पत्त्वादुपस्थितेविति भावः ।

(२) नगृक्षयुत्पाद ईश्वरसाक्ष्ये सुकृत्येतुत्वेनायाग्यतया तदपरामर्शे खा-
त्मैव तत्पदेन परामर्श्यते इति यदि ब्रूयात्, तत्त्वाह दे इति,—इति
मकरन्दः ।

(३) शतावतापि मननं नायातमित्यतत्त्वाह वेदनमाचस्येति । वेदनस्या-
मान्यस्येव्यथः ।

(४) अनुपदमात्मसाक्षात्कारानुत्पत्तेरहृष्टदारा तज्जेतुत्पं तस्यांवाच्यम्, एव च
तद्वारा सुकृत्येव हेतुत्वमस्तु आघवात् तदुपकारस्य तत्पत्त्वार्थ-
तथाप्युपपद्यते इत्यरप्येता यदेति, तथाच सुकृत्वेवात्मदयसाक्षा-
त्वारोहेतुरित्यर्थः,—इति मकरन्दः ।

(५) उक्तवाधकान्मुक्त्यसम्भवहत्याग्नायां वैवं समाधानमित्यस्तरसेऽच
दोधः,—इति मकरन्दः ।

युजन भवति, “कसिदपवादविषयेऽयुत्सर्गः प्रवर्त्तते”—इति व्याखान् बहुत्कावचनादा । यदा, धातुर्निर्देशे शिपोऽयं प्रयोगः । तस्य च धातुरुपशब्दभिधायकलेऽयर्थे द्विरेफपदवक्ष्यते^(१) ॥

(१) ननु शिपस्त्वच च लक्षणा तस्य प्रष्टतिस्तपरत्वतात्मर्याहकात्वमाचे-
खोपपसावुपसर्गवदशक्तात् । किञ्च तस्यार्थशक्तौ हि किं लक्ष-
णया, शब्दशक्तले तस्योपासपदादेव स्वलक्षणाया जाभे तत्र तस्य
शक्तयक्षयमात् । अन्यथा पौनशक्त्यापत्तेः । तस्तज्जातुसमभिश्चाहारे
तस्तदवक्षतशक्त्यापत्तेच । गचोपासपदश्व लक्षणा तस्योपासनारूपार्थ-
शक्तात्मादेव, प्रत्युत स्वलक्षणाऽन्युपगमादिति चेत् । अत्राऽः । उपास्ती-
त्वादिगा उपासधातुरित्यादिप्रत्ययात् धातुलेन धातौ शिपः शक्तिः ।
तदिदिस्तुलं, धातुरुपशब्दभिधायकलेऽपीति । तथाच च शतवा-
ग्नन्यादिदेशः । अन्यथा धातुत्प्रकारक्षयत्वयानुपत्तेः । न च धा-
तुलं नानुगतमिति वाचं क्रियावाचित्वस्य तथात्वात् । नचैव याग-
याकादावपि प्रयोगापत्तिः, केवलस्यासाधुत्वात् । धातुसमभिश्चाहारे
च तस्तज्जात्वन्ययोधनियमेन तदप्रतिपादकत्वात् । अतएव परमते
कार्यत्वं लिङ्गः प्रदत्तिनिमित्तम् । अस्तु वा, क्रियावाचित्वे धर्ममाच
श्व शक्तिः, धर्मिणः प्रष्टतिशक्त्यत्वात् । एवस्य प्रष्टतिप्रत्ययाभ्यां स्वल-
क्षणया शक्त्या च उपासधातुरिति विशिष्टानुभवे जनिते स्वलक्षण-
धातुत्पविशिष्टोपासनसंबन्धिनि उपासनारूपेऽर्थे गमीरनदीतीरे नदी-
पदस्येव शिपूपदे लक्षणा, शायसंबन्धमाचस्य लक्षणात्वात् । एतेन
धातुशक्तले लक्षणया धातुर्यमाचामः स्याज्ञ तूपासनारूपार्थ-
जाभूतिं निरक्षम् । नचैव मेवलक्षणैव च तु जक्षितजक्षज्ञेति
द्विरेफपददृष्टानोपादानमसङ्कृतमिति वाचं शब्दोपख्यापकस्यार्थे-
लक्षणोत्तरं दृष्टान्तात् । किञ्च द्विरेफपदेयेकलक्षणैव परम्परासंब-

इह यद्यपि यं कमपि पुरुषार्थमर्थयमानाः, शुद्धुङ्ग-
स्त्रभावद्वैत्यौपनिषदाः, आदिविदान् सिद्धेति का-

भगवदुपासना फलवती, निरुपणस्त्र क्रियते, इत्यसङ्गतिं^(१) परि-
हरन् वादिनां विप्रतिपत्त्यभावेन न्यायाङ्गं संश्यमाचिपति इतेति ।
इह विचारे, सन्देहेत्वं न्यायपूर्वाङ्गं कुतः । अथ एतुः, प्रविद्वानु-
भावे । अनुभावेऽसाधारणीं कारणतामाह यं कमपौति । यं कमपि
मोचादिकं स्त्रभिमतं पुरुषार्थमर्थयमानाः यमीश्वरसुपासते भनन-
विषयीकुर्वन्तीत्यौपनिषदाहत्यादौ सर्वत्र संवन्धः । शुद्धएकोद्दितीया-
भावात् । बुद्धः स्त्रप्रकाङ्गशाणात्मकः, द्वितीयाभावेन परप्रकाश-

न्त्वेनार्थोपस्थापिका । यदि च अमरपदं ज्ञायित्वाऽर्थोऽक्षते इति
ज्ञायाहयं, तदा प्रकृतेपि उपासपदं ज्ञायित्वैवार्थोऽक्षते इति
तु ल्लयम् । इयाङ्गु विश्रेष्ठः, यत्तज्ज्ञानेवैभयणज्ञानमत्र तु न तथेति । न
हि सर्वप्रकारैर्ण हृष्टान्तत्वमसम्भवात् । न चान्यपदार्थोपस्थितमधमर-
पदार्थोपस्थितिसम्बन्धे हिरेपपदे कथमर्थज्ञानेति वाचं तथाले दि-
रेपपदोत्तरविभक्त्यर्थस्य तचानन्दयापत्तेरिति दिक्,—इति मह-
रन्दः । वक्तुतस्तु “‘आच्यं ब्रह्ममनादेशे चुहितिषु विधीयते’” “‘य-
ज्ञतिचोदना ब्रह्मदेवताक्षियम्’” “‘ईक्षतेर्नाश्रम्यम्’” इत्यादिबहुज्ञप्रयै-
गदश्चनात् भावेऽपि हितेविधानं बाहुज्ञकादिति युक्तमुत्पश्यामः ।

(१) भगवदुपासनाथाः फलवत्त्वे सैव कर्मसुचिता, व तु भगवन्निरुपण-
मिति भावः ।

तानुपपत्तेः । एतदुभयं^(१) वेदान्तिसाधारणम्^{*} । आदीति आदौ प्रथमतोविद्वांसिद्धूपः, स्वभावतस्तेतनो न तु प्रकृतिवचेतनोपरागादौ-पाधिकं वैतन्यं तस्येत्यर्थः । सिद्धोनित्यो न तु युज्ञादिवत् शाश्वः† । तेन कूटस्त्रियो न तु प्रकृतिवत् परिणामित्यदत्यर्थः^(२) । एतच्च सकलहेत्यसाधारणत्वात् परमात्मोत्कर्षाभिधायकमित्यन्यथा व्याख्येयम् । आदौ सर्गादौ विद्वान्, सिद्धोयोगद्विसम्यदुत्पादिताष्टविधेश्वर्यसम्पद्युक्तदत्यर्थः^(३) । यथोक्तं तत्त्वकौमुद्यां वाचस्पतिमित्रैः,

* वेदान्तसाधारणम्,—इति सोऽपुस्तके, वेदान्तानुसारिकाम्,—इति का० पुस्तके पाठः ।

† सिद्धोन्तु युज्ञादिवत्याश्वः,—इति का० सोऽपुस्तकयोः पाठः ।

(१) चिदिद्विमतमेकादिद्विमतस्तेत्युभयमिति मकारन्दः ।

(२) कूटस्त्रः “कूटवद्विर्बिंकारेण स्थितः कूटस्त्रउच्यते”—इत्युक्तज्ञानम्, अन्यधर्मानाश्रयेवा । अवस्थितस्य द्रष्टव्यस्य पूर्वधर्मनिवृत्तौ धर्मान्तरोत्पत्तिः परिणामः । यस्मिन् परिणामाने तदेवेहमिति बुद्धिं न आहन्यते, तत् परिणामि नित्यम् ।

(३) अष्टविधैश्वर्यस्त्र “अखिमा जघिमा प्राप्तिः प्राकान्मं महिमा तथा । ईश्विलस्त्र वशिलस्त्र यच्चकामावसाधिता”—इत्युक्तज्ञानम् । अखिमादीनि विद्वतानि योगभाष्ये । “तच्चाखिमा भवत्यग्नः । जघिमा जघुभर्वति । महिमा महान् भवति । प्राप्तिरङ्गुल्यग्रेषाणि स्युप्तति अन्नमसम् । प्राकाश्मिक्षानभिष्ठातः, भूमावृमञ्जिति गिमञ्जिति यथोदके । वशिलं भूतभौतिकेषु वशीभवत्यवशस्त्रान्वेषाम् । ईश्विलं तेषां प्रभवात्ययशूद्धानामीष्टे । यच्चकामावसाधित्वं सत्यसङ्घास्तता, “था सङ्घस्तता भूतप्रकृतीनामवस्थानम्”—इति ।

पिलाः क्षेशकर्मविपाकाशयैरपरामृष्टा निर्माणकाय-
मधिष्ठाय संप्रदाय प्रथोतको* ऽनुग्राहकश्चेति पात-

“सर्गादावादिविद्वान्तुभवन् कपिलोमहामुनिधर्मज्ञानैश्चर्यसम्पदः प्रा-
दुर्बभूवेति स्मारन्ति”—इति । क्षेत्रेति अविद्याऽस्मितारागदेषाभि-
निवेशाः क्षेत्राः, कर्त्ता धर्माधर्मेतुर्भावनासाध्यं यागच्छिंसादि, वि-
पाकोजात्यायुर्भागाः, फलपर्यन्तमाग्रेतदत्याश्रयाधर्माधर्माः, तैरप-
रामृष्टोऽसंवद्वृत्यर्थः^(१) । इतीरैकनिष्ठास्वेदादिनिर्माणार्थं^(२) कायो-
निर्माणकायः । सम्प्रदीयते एहणा शिष्यायेति सम्प्रदायो वेदः ।
स चानादिरेव भगवता द्योत्यते । भगवतस्वादृष्टाभावेऽपि तच्छरौ-

* प्रवर्त्तको,—इति आदर्शपूर्खके ।

(१) अविद्या मिथ्याज्ञानं, अनित्याशुचिदुःखानात्मसु नित्यशुचिसुखात्म-
स्यातिः । “बुझात्मगेरेकत्वेन ज्ञानमस्मितेत्येके, अहङ्कारइत्यन्ये”—
इति मकरन्दः । अभिनिवेशोमरणभयम् । यद्यपि तच्चते क्षेत्रा-
दीनामन्तःकरणधर्मज्ञानात् क्षेत्रज्ञानामपि तदपरामृष्टत्वमस्येव,
तथापि अन्तःकरणवर्त्तिभिरपि क्षेत्रादिभिः क्षेत्रज्ञाः परामृष्टते ।
योज्ञान्तःकरणवर्त्तिभिरपि क्षेत्रादिभिर्न परामृष्टते स भगवानीश्वर-
इति अक्षं योगभाष्ये ।

(२) वेदे निष्ठाद्यत्वसुखार्थं ग तूत्याद्यत्वं, स चेत्यिमयश्चविरोधात्,—
इति मकरन्दः ।

जलाः, लोकवेदविरहैरपि निर्लेपः स्वतन्त्रश्वेति महा-
पाशुपताः, शिवद्विति शैवाः, पुरुषोत्तमद्विति वैष्णवाः,

साधघटादिजन्यभोगजनकासदाद्यैरेव तन्निष्पाद्यते । अनुगाहको-
घटादिनिर्माणे, शिक्षादारेत्यर्थः । लोकेति लोकविरहैः सर्व-दहन-
धारणादिभिः, वेदविरहैर्दारवनदिजवधूः विघ्नसनैरपसंचितः^(१) ।
इत्यन्तु तत्त्वे हतीया । सेऽयमित्यभूतोऽपि निर्लेपः, पापद्वप्लेप-
रहितहत्यर्थः । करणे वा हतीया । वेदविरहै हेतुक-भोगजनक-
विग्रेषगुणरहितहत्यर्थः । ^(२) स च सुखं दुःखं धर्माधर्मां चेति । भिष्या-
शानससिक्षावसिक्षायामात्माभूमौ कर्मवीजं धर्माधर्माङ्कुरमारभते,
न तु तत्त्वज्ञानगिदाघनिपौतससिक्षतयोष्ठरात्ममिति भावः । स्वतन्त्रो-
जगत्कर्ता । शिवोगित्यैगुण्याः । ^(३) पुरुषेषु तत्त्वम् सर्वज्ञतात् । पिता-

* वेदविरहैर्दारवनदिजवर,—इति सेऽपुस्तके पाठः ।

(१) सेपश्वस्य पापपरमे हतीयायाः करणार्थत्वमयुक्तं लोकविरहै हेतुक-
सेपाप्रसिद्धेरित्यत्त्वाह उपलक्षित इति,—इति मकरन्दः ।

(२) सेपपदे दुःखसाधारणतया आत्माते लोकविरहै करणक्लेपत्वं
दुःखएव प्रसिद्धमित्याह सर्वेति,—इति मकरन्दः ।

(३) कर्मधारये उत्तमपदस्य विशेषगुपदतया पूर्वनिपातापत्तिः, बछी-
समावः ‘न निर्धारणे’—इति निर्धारणे वेति सप्तमीसमासमालभते
पुरुषेभ्विति । यद्यपि बछीसप्तम्योर्मेदात् सेऽपि निर्धारण, अन्यथा
तत्र तत्प्रमाणेनैवोपपत्तौ बछीसमासगिवेद्वैयर्थ्यापत्तौ, तथापि
विर्धारणस्याविवक्षायामयं समाप्त इति भावः । बछुतो जातिगुण-

पितामहैर्वति पौराणिकाः, यज्ञपुरुषैर्वति याज्ञिकाः,
निरावरणैर्वति दिग्म्बराः, उपास्यत्वेन देशितद्वैति
मीमांसकाः, यावदुक्तोपपन्नैर्वति नैयायिकाः, खोक-

म हेऽग्रनकस्यापि जनकः । अस्मे प्रधानमित्यं यज्ञपुरुषः । सर्वज्ञः
ज्ञाणिकसर्वज्ञः । निरावरणैर्वति आवरणमदृष्टमविद्या खकर्मापा-
र्चितच भरीरमस्य नास्तीत्यर्थः । उपास्यत्वेनेति वेदोपदिष्टोपास्य
भावः कथिनमन्त्रादिरित्यर्थः^(१) । खोकेति यथा खोके अवश्रित्यते चतु-
र्भुजापुषेतदेहवान् न तदृष्ट्यत्यर्थः । यावदुक्तेति यावदुक्तेषु यदुप-
पश्च युक्तिमत् सर्वज्ञलादि, तेनोपपन्नः सम्बन्धैति मध्यपदलोपी
समाप्तकान्त्युद्घः । यावदुक्तेषुपपन्नः प्रामाणिकोधर्मीयत्वेति वज्ञ-
ज्ञीशिर्वा । न तु यावद्विष्टकैरुपपन्नः सहितद्वैत्यर्थः, अद्वैताद्यनन्दौ-
कारेण^{*} यावद्यथाव्याख्यातार्थस्य नैयायिकैरनन्दौकारात् । यदा,

* अद्वैतानन्दौकारेण,—इति सोऽपुरुषके पाठः ।

क्रियाभिः समुदायादेकस्य एथक्षरणं निर्धारयन् । यथा नराणां
ज्ञातिः शूरतमहत्यन् । तथात्र नास्तीति न विषेधः । तथा च
समुदायसमुदायिवाचकपदयोः समाविवेषस्यैव तत्प्रार्थ्याम
निर्धारकामयोजकगुणादिविशेषवाच्चिपदसमाविषेधोऽपीति ता-
त्पर्यम् । एवस्म वष्टीसमाप्तेऽप्यदोषद्वयेयम्,—इति मकारन्दः ।

(१) मन्मात्रवोपास्यात्मरवच देवताः न तु विग्रहवन्तद्विज्ञादयः सन्ति
इति मीमांसकमतम् । विग्रहदिक्षाद्यभावस्य मीमांसाभाव्ये महता
संरम्भेन प्रतिपादितः । केषाचिन्मीमांसकानां विग्रहवदेवताभ्युप-
गमादगच्छायुपासनाविधानाच मन्मात्रादिरित्यादिपदम् ।

अवहारसिद्धिति चार्वाकाः, किं यहुना, कारबोऽपि
यं विश्वकर्मेत्युपासते, तस्मिन्बेवं ज्ञातिगोप्यप्रवरचरण-
कुलधर्मादिवदासंसारं प्रसिद्धानुभावे* भगवति भवे
सन्देहेत् कुतः किं निरूपणीयम्, तथापि,—

सन्देहेत् कुतद्युपशंसारात् सर्वाण्येत् दर्शनान्येकार्थपरतया^(१)
आख्यायन्ते। एहुद्वोदोषहीनः, बुद्धस्वभावो घटादिभिक्षुते सत्यौ-
पाधिकचैतन्यरहितः^(२), आदौ सर्गादौ विजान् ज्ञानवान्, सिद्धोनित्यः,
सम्प्रदायप्रश्नोत्तेऽवेदं प्रणीय सर्गादिसमुत्पन्नाध्यापकः, अनुयाइकः
कुलालादिक्षातेऽपि घटादौ सहकारीत्यादिक्रमेण। नर्त्वैवमैकमत्येत्
दर्शनभेदानुपपत्तिः, पर्याकमत्येऽपि प्रकारभेदात्^(३) सर्वथा विरोधा-

* प्रसिद्धानुभवे,—इति क० पुज्जके पाठः ।

(१) एकार्थपरतया अविश्वकार्थपरतया ।

(२) घटादिभिक्षुत्वसमानाधिकरण्यौपाधिकचैतन्यशून्यत्वं विशिष्टाभावस्त-
म्भते उभयाभावात्, अस्मभते तदिशेषाभावादिति वदन्ति ।
तच्चिन्यं, तथा हि विशेषाभावस्योभयमतसाधारणत्वे विशेषक
पदवैयर्थ्यापत्तेः। यसु घटाद्यतिप्रसङ्गवारणार्थमेव सत्यन्तमिति ।
तच्चिन्यं, तदतिप्रसङ्गस्यादेष्वत्वात्। अन्यथा दोषहीनत्वगित्वत्वा-
दावपि तथात्प्रसङ्गात्,—इति मकरन्दः ।

(३) उक्तप्रकारावच्छिन्नधर्मिण्यैकमवेऽपि प्रकारान्तरभेदेन दर्शनभेदा-
दित्वयः,—इति मकरन्दः ।

न्यायर्थेयमीशस्य मननव्यपदेशभाक् ।
उपासनैव क्रियते अवणानन्तरागता ॥३॥

श्रुतोऽहि भगवान् बहुशः श्रुतिस्मृतीतिहासपुराणे-
विदानीं मनव्योभवति । “ओतव्योमन्तर्थः”—इति
श्रुतेः ।

भावे विचारोपयोगिसंबन्धस्यायभावप्रसङ्गात् । यद्यपि मीमांसका-
गीशरसांख्यमते नेत्रे संप्रतिपत्तिः, तथायुपास्त्वेन धर्मिष्ठि संप्रति-
पत्तिरस्त्वेव । कारः त्रिस्त्री । विशं सर्वसुत्पत्तिमत् कर्त्ता कार्यं यद्य
स तथा । ज्ञातिर्वाद्यापादि । गोनं काश्यपादि । ऋषयएव यज्ञे
व्रियमाणाः प्रवराः । चरणं ज्ञाणा । अतुभावोऽसाधारणं कार्यं
वेदादि । अतएव भवत्यसादिति भवः । तथाच, ज्ञातिगोचादिवत्
संशारमभिव्याय श्रुत्यादिप्रमाणसिद्धे परमात्मानि न सन्देहोऽत-
स्माचेत्तरे किं निरूपणीयमित्यर्थः । तथापि धर्मिष्ठि भगवति विहित-
मनने प्रकाराकाङ्क्षायां तत्र विप्रतिपत्त्या सन्देहोऽस्मौति मनसि
द्धत्य मनस्त्वपोपासनैव क्रियते इति समाधसे तथापौति ।

न्यायेन सर्वा न्यायर्थां अनुसितिरूपा, उपासनैवेति संवन्धः ।
अवणानन्तरागतेत्यनेन श्रुतिप्रामाण्याहकन्यायनिरूपणमपि स्तुचि-
तम् । अवणानन्तरागतेति संग्रहीतं विश्वेषोति श्रुतोहीति ।
श्रुतिमूलकत्वात् स्तुतेरपि तत्समानविषयतया स्त्रोधरार्थायां

“आगमेनानुमानेन ध्यानाभ्यासरसेन च ।
चिधा प्रकल्पयन् प्रश्नां खभते योगमुक्तम्”—
इति स्मृतेष्व ।

अवधे उपयोगउक्तः^(१) । उत्तमोयोगात्मसाक्षात्कारः । नसु भग-
वति सन्देहाभावेन चिद्वासाधनात् कथमत्तुमितिः ? चिद्वासाधनं
खार्यानुमाने न दोषः प्रमाणसंज्ञवस्य संस्थापनात्^(२) । इति चेत् न,
विनिगमकाभावात्^(३), अन्यस्य परार्थानुमानरूपत्वाच । यथा, “अग्नि-

* अवस्थापनात्,—इति ह० पुस्तके याठः ।

(१) इति “अोत्तमः अुतिवाक्येभ्यः”—इति वियमविधवद्यमेनोक्तम् ।
बहुतस्यात्मप्रतिपादकप्रमाणावाक्यपरमेव अुतिपदम्, अन्यथा अह-
स्तार्थकतापत्तेः । पूर्वपूर्वप्रतिपत्तेहि उत्तरोत्तरप्रतिपत्तिहारकता,
सा अुतिमात्रजनित अवगासाधतार्था गियमापूर्वकस्यगया भव्येत,
इत्याद्यत्यचादृष्टिरक्ताभयेन पाठिकक्षमोक्षाङ्गमपि तस्य नोचितं
स्यादिति पुराणस्मृत्यादिना अते मनवादिभिः सिद्धिभवत्येवेत्याज्ञः,—
इति मन्त्ररन्दः । अन्यत्रायुक्तम् “स्मृत्यन्प्रमाणाश्वदत्वेन शक्तमपि
अुतिपदं प्रमाणश्वदत्वेन अुतिस्मृती वेदव्यग्नि काल्पिकम्”—
इति ।

(२) “किं पुनः प्रमाणानि प्रमेयमभिसंज्ञवस्ते अथ प्रमेयं अवतिष्ठन्ते
इति, उभयथा दर्शनम्”—इत्यादि, “प्रमातुः प्रमातष्ठेऽर्थे प्रमाणाना
सङ्गरोऽमिसंज्ञवः, असङ्गरोऽवस्था”—इत्यन्तं न्यायभाष्यमचागु-
सन्वेदम् ।

(३) विज्ञभावरूपाद्याः पक्षात्तायाष्टुमितिहेतुत्वे तदभावादगुमिलभाव-
स्योमयत्र तुल्यत्वादित्वयः । न नोक्तरीत्वा सिद्धसाधनस्य देवत्वं

हेऽचं जुहोति, यदागृं पचति”—इत्यार्थेन क्रमेण ग्राव्यः क्रमे^(१)
स्तव्यते, तथा “ओतयोमन्तव्यः”—इत्यापि मननानन्तरं अवज्ञे श्रुते-
स्तापर्यमिति चेत्, न^२, दृष्टान्ते, हेऽसे इत्यान्तरसाधनत्वं यदागूपा-
कस्तादृष्टार्थत्वं कर्त्यमिति गौरवान्तव्यात्, प्रकृते त्वनुपपत्यभावः^३
अवश्यानन्तरं मनस्तान्यथोपपाद्यत्वात्^(४), अवणानन्तरागतेति ग्रन्थत्रि-
रोधात्। “ओतव्यः श्रुतिवाक्येभ्यः”—इति बड्डवचनं “कपिष्ठलानास-
भेत”—इतिवत् चित्परम, अतोऽपानन्तरेण^(५) मनस्मविरद्धमिति
सेवा, “ओतयोमन्तव्यः”—इति सामानाधिकरणश्रुतेर्षांघवाच^(६) येनैव

* न इति गात्रि स्तोऽ पुस्तके ।

† प्रद्वये तदनुपपत्यभावः,—इति स्तोऽ पुस्तके पाठः ।

किन्त्यर्थान्तरतया, तच्च द्वारदोषत्वेन स्तार्थानुमाने च दोषहति यदि
श्रूयात्तचाह ग्रन्थस्येति,—इति मकरन्दः ।

(१) क्रमे ग्राव्यत्वं पाठिक्तत्वं च तु शब्दप्रतिपाद्यत्वं, क्रमप्रतिपादकाभा-
वात्,—इति मकरन्दः ।

(२) अन्यथा विषाधियतया ।

(३) यावतां कपिष्ठलानामाखमनस्याशक्ततया कृतिपयपरतायाआवश्य
क्त्वेन बड्डवचनस्य प्रथमोपस्थितचित्परत्वं यथा निर्बीतं, तथा श्रुति
वाक्येभ्यहति बड्डवचनस्य चित्परं वक्तव्यम् । तथा च अवण-
साधनवाक्यवेधितप्रकारेभ्यः प्रकारान्तरेषानुमितौ च सिद्ध-
साधनदेवहात भावः ।

(४) भर्मिमात्रविषयतयैव सामानाधिकरणं भविष्यतीत्वाशक्ताह यावता-

रुपेण अवर्णं तेजैव रुपेण भगवत्सोचितत्वात् । न वा, रुपान्तरेण
अनुतस्य ॥ रुपान्तरेण मननेऽश्रद्धामस्तचासनं ग्रात्मव्यापारोनिर्वहति,
अनुतस्यामननात् । अतएव^(१), धर्मिष्ठरुपे सन्देहाभावेऽपि चिति-
कर्त्तव्यादौ † धर्मे सन्देहाभास्त्रानुमेत्यपास्तम् । तथापि धर्मिष्ठि सन्दे-
हानुपपादनाच^(२) । न वा, तद्वूपमस्तीश्वरे, यज्ञ वेदे अनुमस्ति । तथा
च, ‘ओतथ्यः अतिवाक्येभ्यः’—इत्यचासङ्काशादीश्वरपरसर्ववाक्येभ्यएव^(३)
अवणे सति कथं भगवत् । एतेव^(४) भगवति भवे सन्देहएव किं निरुप-
णीयमिति कुतः पृथिवीतः कर्वजन्यत्वसंशयात्तच संज्ञयएत्यपि
योजनामाचमपास्तम्^(५) । यनु, अतेऽपि भगवति अनुतः प्रामाण्यसन्दे-
हात्तत्प्रतिपादितेऽपौश्वरे सन्देहः—इति । तत्र, “ओतथ्योमन्त्यः”—
इति सामानाधिकरणविरोधात्, भगवत्स प्रामाण्यविषयकलात् । यदि
च अतिरजवधृतप्रामाण्यैव, तदा कथं ततः अवणेऽपि वक्षायासप्ताधे

* रुपान्तरेण अनुतस्य,—इति नाल्ति सेऽपुक्तके ।

† चितिकर्त्तव्यादौ,—इति सेऽपुक्तके पाठः ।

‡ सन्देहानुपादनाच,—इति सेऽपुक्तके पाठः ।

बेति । “अवणप्रकारस्योपस्थितत्वेनानुपस्थितप्रकारक्षयनायां गौर-
वात्”—इति मकरन्दः ।

(१) अनुतस्यामने उक्तशास्त्रापारागिर्वाहादेवेत्यर्थः,—इति मकरन्दः ।

(२) तथा च परमात्मा गिरुप्यते इत्यसङ्कृतमेवेति भावः, — इतिमकरन्दः ।

(३) कपिङ्गले तु वाधात् चित्वपरत्वं बज्जवचनस्येति भावः ।

(४) उक्तरीत्या धर्मविधर्मे च सन्देहाभावेन ।

(५) माचपदात् योग्यैव छता, न तु सन्देहेऽपपादकं चित्विदुक्तमिति
स्त्रवितम् ।

ग्रष्टन्ति^(१) । तथा एते पि वेदप्रामाण्यात् मानमाचौचित्यादौश्चरात् मानात् पृष्ठन्ति^(२) ।

अथ, सिद्धुसाधनं न हेत्वाभासः । उभयथा हि हेत्वाभासता, करणविघटकत्वादिरुद्धूर्मैकान्तिकयोरिव^(३), तदिघटनमकुर्वतः स्खत-एव प्रतिबन्धकत्वादाधप्रतिरोधवत्^(४) । सिद्धुसाधनन्तु न व्याप्तिविघटकं न वा स्खतएव प्रतिबन्धकम् । अतो न हेत्वाभासः । दूषकता व्यर्थान्तरान्तर्भावात्^(५) इति मतम् । तज्ज्ञ, व्याप्तिज्ञानस्येव पञ्चधर्मताज्ञानस्यापि तत्कारणत्वात् तदिघटकसिद्धुसाधनस्यापि तदौचित्यात्^(६) । पञ्चधर्मताज्ञानं न तत्करणं किञ्चु व्याप्तिज्ञानमिति चेत्त,

* दुषकतात्वं व्यर्थान्तर्भावात्,—इति सोऽपुक्ते पाठः ।

(१) ओत्तोमन्तर्भूतिं अुतावपि प्रमाण्यसन्देहाद्विशेषादिति भावः ।

(२) असिङ्गस्यायुपश्चात्तद्वितृपत् ।

(३) प्रतिरोधः सञ्चितिप्रकाशः ।

(४) “प्रकृतादर्थादप्रतिवंद्यार्थमर्थान्तरम्”,—इति न्यायस्मृतिः । प्रकृताकाङ्क्षिताभिज्ञानमिति प्रकृतार्थः,—इति न्यायस्मृतिः । सिद्धे व्याकाङ्क्षानुदयात् सिद्धुसाधनस्य व्यर्थान्तरमिति भेदम् । व्यर्थान्तरं च नियमस्यानतया पुरुषदोषो न हेतुदोषः । तथा च “न्यायेऽपदेशरि सापराधेऽपि सात्त्वमनविद्धिरप्रबूहेति भावः”—इति मत्करन्दः ।

(५) सिद्धुसाधनस्य विज्ञानावस्थायाः पञ्चतायादवास्यमवादितिभावः । “व्यद्यपि पञ्चतायाः सात्त्वस्य एषक् कारणत्वात् तदिघटकत्वेऽपि न व्याप्तिविघटकत्वं, तथा पि यः पञ्चताङ्मताज्ञानत्वेन हेतुलमिति पञ्चतायाव्यवहेदकत्वाभ्युपगमेन यादृशस्य हेतुलं ताट्यज्ञानस्य विघटकत्वमेव,”—इति मत्करन्दः ।

लाघवात् कारणमाचस्य प्रयोजकत्वात्^(१) । अुतिबोधितेऽपि भगवति
षड्विधकर्दलकौटस्थनिरञ्जनादिश्रुतेः कुच अुतिमुख्यार्था कुच
वोपचरितार्थेति तात्पर्यसन्देहात्^(२) सन्देहरति चेन्न, तथापि धर्मि-
खरूपे संशयानुपपादनात्[†] तात्पर्यथाक्षयाभिधानमाचस्तो-
चितत्वात् । कर्दलादौ सन्देहादुल्कटोटिको[‡] धर्मिष्ठेव सन्देहोऽन्यथा
धर्मी कापि संशयविषयो न आदिति चेन्न,[§] “ओतयोभन्नायः”—
इत्यात्मज्ञानस्य मोक्षेतुव्यं न ह तद्वर्चिककर्दलादिनिश्चयेति
तस्मन्देहस्तानुच्छेद्यत्वात् । तथापि निर्धर्मकस्य तस्य ज्ञातुमन्तक्यत्वात्
तद्वर्चनिश्चयोऽप्यादरणीयः,—इति चेन्न, परस्पराविद्वद्वप्रकारेण ॥
तच्चिन्तनोपपत्तेरिति दिक् ।

[†] संशयानुपपादनात्,—इति चेन्न पुस्तके पाठः ।

[‡] सन्देहात्मकोटि,—इति ह० पुस्तके पाठः ।

[§] तथापि,—इत्यधिकं ह० पुस्तके ।

॥ परस्पराविद्वद्वप्रकारेणापि,—इति चेन्न पुस्तके पाठः ।

(१) तथा च पक्षात्तारायाः एथक् कारणत्वपक्षे तद्विषटकतयापि तदौ-
चित्वं धनितम् । न च ज्ञानमानप्रतिवन्धकत्वाभावान्न सिङ्गसाधनं
हेत्वाभासहिति वाच्ये प्राचीनमते अनुभित्यसाधारणदोषस्यैव तथा-
त्वात्, एवमपि साध्यज्ञानमादाय साध्यस्य तथात्मेन वास्तकाभावाच
—इति मकारन्दः ।

(२) कर्तृत्वं कौटस्त्वं निरञ्जनत्वं च परस्परविद्वद्वमित्युभयत्र अुतेमु-
ख्यार्थत्वासम्बवेनावश्यं क्वचिदुपचाराश्रयबीयहत्यभिमानः ।

अनेकते । साधज्ञानं न खतः साधज्ञानविरोधि, धारावाहिक-
सत्त्वात्, नापि साधानुभितिविरोधि, प्रत्यक्षाधिगतसाधानुभिति
दर्शनात्^(१), किन्तु विषाधतिषाघटितपञ्चलविघटनदारा । सिषाधयिषा
च साधज्ञानेच्छा, सा च इच्छी साधज्ञानमात्रे तदिष्टेष्वे च । तच
या साधज्ञानमात्रेच्छा^{*} सा वैतज्ञानानिवर्त्तताम् । यत्किञ्चिद्वि-
द्वेषसिद्धैव॑ हि सामान्येच्छाविच्छेदः । अन्यथा सकलविशेषसिद्धै-
रसभवेन तदिष्टेदः कापि न स्वादेव । या त्वंभितिरूपसाधज्ञान-
विशेषेच्छा सा कथं निर्वर्तत, तदिष्टवस्य ज्ञानविशेषसाधज्ञान-
हस्तायाः स्वविषयसिद्धिनिवर्त्ततात्^(२) । अच च, “ओतब्योनन्तव्यः”—
इति श्रुत्या मनवस्त्रेषुसाधनत्वावगतेः श्रौते ज्ञाने हृत्तेऽपि मनन-

* साधज्ञानसामान्येच्छा,—इति सु० पुस्तके पाठः ।

† यत्किञ्चिद्विद्वेषवृद्धैव,—इति सो० पुस्तके पाठः ।

(१) तथाच, वाचस्पतिभिर्बत्तम्, “प्रत्यक्षपरिकल्पितमप्यनुमानेन बुध-
त्वाने तर्करसिकाः”—इति । तत्त्वचिन्तामन्त्रावयेतदुक्तम् ।

(२) त्वं अविषयसिद्धिनिवर्त्ता नेच्छा किन्तु तद्विनिवर्त्ता । अन्यथा प्राप्त-
भनस्यापि तत्त्वानिमित्तानतस्तदिष्टेच्छाविच्छेदापत्तेः । एवच सिद्धसाधनस्यके-
उपुत्पादसिद्धेश्चये तदिष्टायासनिवृत्तेः पक्षता स्थादिति चेत् । अत्राङ्गः ।
विषयसिद्धिः साधज्ञेच्छानिवर्त्तिका, उत्पन्नायास्तस्याविरोधिगुणनिवर्त्त-
त्वात् । तस्मात्तदेतोरसिद्धित्वानविघटनदारा इच्छान्तरोत्पत्तिप्रतिबन्धक
त्वेन तथार्थं वाच्यम् । तच प्रक्षते सिद्धुत्पत्तिमात्रेवै, सिद्धौ सत्त्वां तदसिद्ध-
त्वभन्मसंश्यामावात् । धनादिक्षाये च तद्वस्त्रवेन अप्तिपर्यन्तानुसरवस्त्रम्,—
इति मकरन्दः ।

साविद्वनात् तचेच्छा भवत्येवेति न सिषाध्यिषाविष्टगदारकदू-
षणभावस्थं सिद्धाधगस्यावकाशः, दृच्छाविषयलावच्छेदकरूपतस्मिहैः
सिद्धपदेन विवक्षितवात् । अतएव^(१) सिद्धाधनं दशाविश्वेषे दोषाः
पृथक् च न दूषणम्, ^(२) असिद्धुपजीवक्तेऽपि । वाधवत् स्वतो-
दूषकलाभावात्, किञ्चु दूषकतायामुयाधिरिव परमुखाग्नीष्ठकत्वात् ।
भवेदेवं थहि सिषाध्यिषाविष्टितं पश्यत्म्, तदेव न, तद्य विशेषणे-
तोपलच्छतयोरुभयचापि दोषात्^(३) योग्यतायास्तदवच्छेदकरूप-
परिचेयत्वादिति चेत्र, सिषाध्यिषाविरहस्यस्तसाधकप्रमाणाभावस्था^(४)
तत्त्वात् । स च विशिष्टाभावो यत्र साधकप्रमाणसिषाध्यिषे सः
तत्र विशेषणाभावात्, यत्रोभयाभावस्थाच विशेष्याभावात्, यत्र साधक-
प्रमाणाभावे सिषाध्यिषामाचमत्ति तत्र इयाभावात् सर्वत्राविविष्टः ।

* असिद्धुपजीवक्तेऽपि,—इति सं पुस्तके पाठः ।

† सत्त्वात्,—इति सेऽपुस्तके पाठः ।

(१) दूषकलप्रयोगकसिषाध्यिषाविष्टगस्यासार्वचिकत्वादेवेत्यथ ।—इति
मकारन्दः ।

(२) हितीये हेतुमाह असिद्धीति ।

(३) लिङ्गदर्शनादिगा तत्त्वाश्चात् न विशेषणत्वं, सिद्धसाधनस्यज्ञेऽतिप्रसङ्गा-
ज्ञोपलक्षणवम्,—इति मकारन्दः ।

(४) साधकमानपदं सिद्धिपरम् । तेन घनगर्जितस्यै परामर्शात्मक-
साधकप्रमाणमादाय नायाप्तिः । सिद्धुपहितप्रमाणपरं सदित्यन्ये ।
सिषाध्यिषायाच्च विशेषणत्वमेव तदुत्तरसंस्तरणक्षयपरामर्श । इकु-
मितौ विनश्वदवस्थसिषाध्यिषायाच्च तथात्,—इति मकारन्दः ।

यज्ञ साधकप्रमाणे सत्यपि^(१) सिवाधिष्ठायाऽभावस्तन नासीत्-
संग्रह्योऽपि व्यायाम्भुज तावत् व्यायकारणतया, तस्य खिङ्गपरा-
मर्ज्जत्प्रगः^(२) संग्रहं विनाऽपि सम्भवात्, कारणलाभिद्वौ फलवैज्ञा-
त्यस्मापि कर्त्तने मानाभावात्, अयोन्याश्रयाच् । नापि सहकारित्वेन,
तद्वा त साक्षात्, खिङ्गपरामर्ज्जदिना तमाश्वात्, ग्राव्यखिङ्गपरामर्ज्जे
तत्कारखलाभावाच् संग्रहस्य कारणलाभिद्वौ तत्कर्त्तनेऽपि माना-
भावात् । इतएव^(३) परम्पराऽपि सहकारित्वमपास्तम् । नाप्याश्रया-
वच्छेदकलेन, पर्वतलादेरेव तथात्वात् । अन्यथा पञ्चतावच्छेदक
धर्म-प्राप्तयोः सामानाधिकरणभानैयत्थेन पर्वतलादेरिव सन्दि-
ग्नेनस्याप्तुमितौ भानापन्नः ।^(४) कथं संग्रहेन खयोग्यतोपस्थितात्
साधकवाधकमानाभावो व्यायाम्भुमिति चेत्स, तथापि संग्रहस्या-
तत्प्राप्तात् । संग्रहयोग्यतायासादङ्गलात् विशिष्टस्य तद्वाहकमानेन

(१) 'सत्यपि'—इत्यच, 'सत्यसति वा'—इति मकरन्दसम्भवः याठः ।
तथा च तेन व्याख्यावम् । "सत्यसति वेति समीचीने अचमीचीने
वेत्यर्थः । सतीति श्रेष्ठः । तथा च अमप्रमासाधारण्यात्मितिमाचस्य
प्रतिवन्धकतया तस्मिन् सति यज्ञ सिवाधिष्ठायाऽभावस्तन-
नासीति भावः" —इति ।

(२) यद्यपि व्यायो न खिङ्गपरामर्ज्जत्प्रग किञ्चु पर्वावयवाच्च, तथापि
तत्प्राप्ति तज्जेतुले मानाभावात् परामर्ज्जमिप्रायेव दूषितमिति ब्रह्म-
चम्,—इति मकरन्दः ।

(३) अभिचारादेवेवर्थः ।

(४) परामर्ज्जदिना तमाश्वारित्वम् शक्ते अर्थेति,—इति मकरन्दः ।

तदिह संक्षेपतः पञ्चतयी विप्रतिपत्तिः, असौकि- कस्य परखोक्तसाधनस्याभावात्,

विशेषणस्यापि तत्त्वं • विषयीकृतमिति चेन्न, मिलिताभावस्य प्रत्येक-
स्वेऽपि सत्त्वात्, (१) प्रत्येकस्य न योग्यता केवलान्वयिनि (२) वाधका
प्रसिद्धेस्त्रेण्यत्र विस्तरः । तथापि, संशयस्यानुमितिमात्राहेतुस्वेऽपि
जिज्ञासितार्थानुमितौ † जिज्ञासादारा संशयस्यानुमितिहेतुत्वम् ।
(३) यदा, ग्रहणकतामिट्टस्ये न्यायोपासने संशयोऽङ्गमिति (४) संशयं
विना योनं परितुष्टेत् (५) तं प्रति “ओत्योमन्त्यः”—इति श्रुते-
रनन्यगत्या भिन्नविषयकएव धर्मविशेषसंशयोधर्मिविषयकन्यायप्रवृत्ति-
हेतुरित्याख्येयमिति विभावयस्त्वारणं विशेषविप्रतिपत्तिमादर्थयति
तदिहेति ।

* तथात्मं,—इति ह० पुस्तके पाठः ।

† जिज्ञासितानुमितौ,—इति सेऽ० पुस्तके पाठः ।

- (१) गतु प्रत्येकाभावद्यं योग्यता तत्त्वं प्रत्येकस्वे नासीत्यतस्माह प्रत्येकमि-
ति । प्रत्येकाभावद्यमित्यर्थः । साधकमानाभावमात्रस्य तथात्मे जाग्र-
वादिति भावः । अन्यथा पञ्चताविरहादनुमितिप्रतिवन्मे वाधोहेत्वा-
भासोन्न स्वादित्यपि बोध्यम्,—इति मकरन्दः ।
- (२) साधाभावसाधकस्य वाधकत्वमित्यमिप्रायेत्वेदम् । यद्यपि पञ्चनिष्ठा-
त्वन्ताभावप्रतियोगियाहक्तमानाविषयत्वं वाधकभावहेति विवक्षितं
तत्त्वं नासिद्धित्यापि जाग्रवर्ष तात्पर्यम्,—इति मकरन्दः ।
- (३) संशयजिज्ञासानुपि न तावत्कालस्यायनोति मतान्तरमाह यदेति ।
- (४) तथा च निवर्त्येन संशयस्य न्यायाङ्गत्वमिति भावः ।
- (५) तथा च तत्प्रवोधनार्थं संशयवीजविप्रतिपत्तिप्रदर्शनं, न तु तैतिगा
मग्नासम्भवेति तात्पर्यम्,—इति मकरन्दः ।

तदिति वाक्योपकर्ते । संचेपोऽवाक्तरविप्रतिपत्त्यविवदा । विद्वा प्रतिपत्तिर्णानमभिक्षापोवा विप्रतिपत्तिः ॥ १ ॥ विप्रतिपत्तौ विषयिष्ठा विषयस्य प्रयोजकत्वं ॥ २ ॥ विवक्षिला पञ्चमीनिर्देशः । तचासौकिके तावत् ॥ ३ ॥ साक्षात्कारकारणेन्द्रियसञ्जिकर्त्त्वाभ्यर्थत्वं प्रसेवतव्यापकं नवा ? ॥ ४ ॥ इन्द्रियस्य हु न सञ्जिकर्त्त्वाभ्यर्थत्वं किञ्चु प्रतियोगित्वम्—इति न विप्रतिपत्तिः, यएव चक्षुषा रूपस्य संयुक्तसमवायः सएव गुरुत्वापौति तथापि छौकिकत्वापन्नः । किञ्चु सामान्यसञ्जिकर्त्त्वाभ्यर्थत्वाद्योगजधर्माजन्यजन्यसञ्जिकर्त्त्वाभ्यर्थत्वावाययोक्तात्कारविषयत्वं प्रसेवतव्यापकं न वा ? ॥ ५ ॥ अभावसमवाययोक्तात्कारविषयत्वं

* विद्वा, इत्यादि, विप्रतिपत्तिः—इत्यनां, नात्ति स्तोऽपुरुषे ।

(१) ग्रन्थात्मकविप्रतिपत्तौ विषयस्य हेतुत्वाभावात् प्रयोजकत्वपर्यन्तानुसरत्वम् ।

(२) असौकिके परमाणुवादौ अतिप्रसक्तिर्थतिरेके च बाधाइत्वतउक्तं साक्षात्कारेति । संयोगाद्यन्यतमप्रत्यासञ्जितजन्यसाक्षात्कारपत्रेत्वाद्याह्वानः । विभिन्निषेषभक्तोटिप्रचिद्विभिषेयत्वघटत्वयोः सुखभा । विष्टरण्यु सकरन्देशुसम्बेदः ।

(३) ततु घटसाक्षात्कारकारणघटचक्षुःसंयोगसङ्करणपत्रसञ्जिकर्त्त्वाभ्यर्थत्वं चक्षुषोऽपि न तु तत् छौकिकमित्यतत्त्वाह इन्द्रियस्येति । यद्यपि संयोगस्य दिक्षत्वादिदमयुक्तं, तथापि नेन्द्रियविशिष्टसञ्जिकर्त्त्वाभ्यर्थत्वमिन्द्रियस्य आत्माभयत्, किञ्चु तदुपत्तचित्तसञ्जिकर्त्त्वाभ्यर्थत्वम् । तदिदमुक्तं किञ्चु प्रतियोगित्वमिति । तच तत्प्रतियोगिकसञ्जिकर्त्त्वाभ्यर्थेऽपि नास्तोपकर्त्त्वत्वमित्यर्थः—इति मकरन्दः ।

(४) न च तन्मते साक्षात्कारस्यैव प्रमात्रेन आप्यव्यापकाभेदात्मकं आप्यकल्पग्रहणति ब्राह्मं उपाधिभेदेन भेदात् । तदृशानुभितिविषयत्वं सर्वेषामिति सिद्धसाधनं व्यतिरेके च बाधाइत्वतउक्तं साक्षात्कार-

योगिसंबन्धस्विकरणकजन्यसाकारविषयवेऽपि प्रत्यक्षत्वात् तत्पं-
गदार्थं खविषयेति विशेषणम् । अत्र यद्यपि घटोऽयमिति स्विकरणके
घटक्षस्य तत्कारणं * ज्ञानविषयताऽप्यस्मि, तथापि तज्ज्ञानाजन्यनिर्वि-
करणकविषयताऽप्यस्मि । न हि तज्ज्ञानजन्यज्ञानगोचरत्वं तज्ज्ञाना-
जन्यज्ञानगोचरताविरोधि, एकत्र ज्ञानदद्यत्वं भावा † दित्याङ्गः ।

अलौकिकविशेषे स्वहृष्टे प्रथमकारणात्मविशेषगुणनिरूपाधिविष-
यकारणात्मविशेषगुणत्वं मानसप्रत्यक्षाविषये वर्तते नवा ? (५) यदा,
लौकिकप्रत्यक्षाविषयं गुणत्वसाकाङ्गायजात्यधिकरणत्वमात्मगुणे वर्तते

* तत्कारणम्,—इति सोऽपुरुषके पाठः ।

† ज्ञानदद्यत्वाभावा,—इति स० ह० पुरुषकथोः पाठः ।

रेति । ईश्वरसाक्षात्कारमादाय दोषतादवस्थादाहै चरमजन्य-
पदम् । अलौकिकप्रत्यासनिषयजन्यसाक्षात्कारमादाय दोषतादव-
स्थादाहै पूर्वप्रसीकम् । तत्र जन्यपदमीश्वरज्ञानजन्यतया जग-
तेऽप्रसिद्धिवारणार्थम्,—इति मकरन्दः ।

(५) प्रथमकारणमात्मविशेषगुणाविष्णवैष्णवै, तयोर्निरूपाधिविषयै सुखे
दुःखे, तत्कारणत्वविशिष्टात्मविशेषगुणत्वं लौकिकमानसप्रत्यक्षा
विषये वर्तते न वेत्यर्थः । न च मानसेति व्यर्थं, मानसप्रत्यक्षपदेन
मनःप्रयोज्यजातिविशेषाव्यस्योक्तत्वात् तत्र च व्यर्थत्वाभावात् ।
अखण्डाभावे वा न वैर्यर्थम् । लौकिकपदज्ञाप्रसिद्धिवारणार्थम् ।
अत्र प्रथमकारणगुणार्थश्वरज्ञानादि, तत्रिरूपाधिविषयो विशिष्ट-
प्रत्यक्षं, तत्कारणमात्मविशेषगुणत्वं तादृशग्रन्थिकरणके वर्ततेऽवेति
सिद्धसाधनमत्याह प्रथममात्मविशेषपदम् । आत्मविशेषस्य चंसा-
र्थात्मगोगुणाइत्यर्थः । ज्ञानमादाय पूर्वोक्तसिद्धसाधनतादवस्थादाहै
प्रथमकारणेति । प्रथमसाक्षात्कारणेत्यर्थः,—इति मकरन्दः । अत्र
वज्रतरमधिकं मकरन्देणवानुसन्धेयम् ।

नवा ?^(१) भावनात्मनु न गुणत्वसाक्षात्कार्यमद्वृत्तमनु न जातिः^(२) ।

परखोके तु, समानकालीनानेकाटृति ० अरीरटत्तिजातिलं
दुःखावच्छेदकालासमानाधिकरणदृष्टि न वा ?^(३) इति खर्गे, नरके
तु दुःखपदस्थाने सुखपदप्रक्षेपात् संशयः । तादृग्नी च जातिवासादि-
अरीरटत्तिरसाधारणी चैचलादिः प्रसिद्धेति विशेषतः । परखोक-
मात्रे तु सुखदुःखोभयजनक-मच्छरीरातिरिक्तअरीरवानहं न वेति
संशयः । चैचलाद्या प्रसिद्धुः ।

साधने तु^(४) प्रागभावत्वाद्यप्रतियोगि कार्यं ॑ प्रतियोगित-

० समानकालीनानेकाटृति,—इति से० पुस्तके पाठः ।

† संशयः,—इति नात्ति से० पुस्तके ।

‡ कार्यं,—इति स० इ० पुस्तकाद्यैः पाठः ।

(१) प्रबल्लाविषयत्वमप्रसिद्धमिति जौकिकर्त्तव्यं विश्वेषवद्म् । परमते चोप-

दृष्टिमेव तदिति बोध्यम् । सुखत्वादिकमादाय सिद्धसाधनवारत्वाय

विषयान्तम् । गुरुत्वादिना विज्ञप्ताधनवारत्वाय आत्मपदम् । गुरु-

पदं स्पष्टार्थम्,—इति मकरन्दः ।

(२) तथा च गुरुत्वाद्याव्याव्याप्तयतया भर्मत्वाधर्मत्वयोः गुरुत्वसाक्षा-
त्कार्यतेवि भावः ।

(३) समानसादाय सिद्धसाधनवारत्वाय अद्वयन्तम् । अनेकाटृत्तिजातिलं
साप्रसिद्धमिति समानकालीनपदम् । समानकालीनेत्यत्तिकर्त्तव्यं तदर्थः ।

आत्मत्वमनव्यादिष्टत्तिलात् अरीरटत्तीति । अच विधिकोटिनैया-
मिकानां, नेति जौडानाम् ।

(४) साधने त्विति साधने विष्टर्थः । तच्चैवाद्ये विष्टिप्रदर्शनात् । धर्मिं
कस्तु दख्षादेः प्रागभावविषयप्रतीतिविषयत्वात्, साधनत्वं च तथा,
तस्य प्रागभावभंतया प्रमेयत्वादिनाऽपि ग्रहे प्रागभावविषयत्वविषय-
मादिति । प्रागभावविषयकप्रतीतिविषयप्रतियोगित्वे साथे विज्ञ-
साधनं, कार्यस्य घटादेः प्रागभावघटान्योन्नाभावाविति समूहा-

प्रागभावान्यप्रागभावाविषयप्रतीत्यविषयप्रतियोगि न वा ? अदा, कार्यप्रतियोगित्वं^(१) प्रतियोगित्वप्रागभावान्य प्रागभावाविषयवृद्धि-विषयद्वन्द्वि न वा ? इयोरपि प्रागभावते प्रसिद्धिः^(२) । अदा, कार्यपूर्वकर्त्तिनि^(३) तत्त्वितत्वं वर्तते न वा ?^(४) अदा, सउजाती-योत्पत्तिप्राक्लक्षणलप्रतियोगिव्यापकतावच्छेदकलमत्यन्ताभावप्रतियो-गित्वन्ति न वा ?

जन्मनविषयान्यभावप्रतियोगित्वादिति न ज्ञायम् । प्रागभावतत्व-प्रतियोगित्वाभ्यां तादृशप्रतीत्यविषयाभ्यां सिद्धसाधनवारकार्यं प्रति-योगिप्रागभावान्येति तादृशप्रतीत्यविषये विशेषणम् । प्रागभावप्रति-योगित्वप्रागभावान्येत्यर्थः—इत्यादि मकरन्दसन्दर्भेऽत्रानुसन्धेयः ।

- (१) यद्यपि पूर्वेषां कार्यत्वस्य सप्रतियोगित्वमभिप्रेतमनेन च कारणाताथाः, तथापि साक्षात्सुविभित्वमेव प्रतियोगित्वमभिप्रेत तत्त्वोभयनिरूपित मुमयत्वं तु स्यमित्यविरोधाद्धति मकरन्दः ।
- (२) ननु प्रथमविप्रतिपत्तौ प्रागभावत्वस्य विवक्षितत्वात् तमादाय प्रसिद्धिसम्बवेऽपि द्वितीयायामसम्भवः । न हि प्रागभावत्वस्य प्रागभावत्वे दृत्तिरपितु प्रागभावत्व, स च न प्रागभावान्यहिति चेत्तां, प्रागभावत्वे पदेन प्रागभावत्वस्य विवक्षितत्वात् तस्य च तादृशवृद्धिविषये प्रागभा-वत्वते दृत्तेः तत्पतियोगित्वाचेत्येके । प्रागभावत्वपदेन प्रागभावधर्मः प्रसेष्यत्वं विवक्षितमित्यन्ये,—इति मकरन्दः ।
- (३) अग्न्यथासिद्धकार्यपूर्वकर्त्तिनीत्यर्थः । तेनाकाशाद्युदासः । विष्णि-कुस्यापसिद्धल्लेऽपि खण्डशः प्रसिद्धेरिति भावः ।
- (४) एकं ब्रह्मैवकारकाभ्यामेकजातीयं प्रधानं वेत्यत्र संश्यमाह यदेति । तत्त्वा तीयोत्पत्तिप्राक्लक्षणं यत्र, तत्र ब्रह्माधिकरकात्मं प्रधानाधिकरकात्मं वेत्यत्र आपकीभूताधिकरकात्मे अवच्छेदकं विशेषणोभूतं ब्रह्मैव प्रधानं वा नायन्ताभावप्रतियोगि व्यापकनियत्वादिति, निषेधकेाटिः परेषां विधिकोटिरस्माकम्,—इति मकरन्दः ।

अन्यथाऽपि परखोक्तसाधनानुष्ठानसमवात्, तदभावावेदकप्रमाणसङ्गावात्, सत्त्वऽपि तस्याप्रमाणत्वात्, तत्साधकप्रमाणाभावाचेति ।

विजिष्टे तु, अङ्गौकिके परखोक्तसाधनत्वं वर्तते न वा, परखोक्तसाधनेऽङ्गौकिकत्वं वर्तते न वेति विप्रतिपत्तिः । तथा च, कार्यकारणभावाभावे चित्यादिकर्तृत्वान्वेश्वरसिद्धिः, परखोक्ताभावे च तस्माभ्रतयागादिहस्तुभावे तदुपदेशकतयाऽपि नेश्वरसिद्धिः, अहृष्टासिद्धौ तदधिष्ठात्रतयाऽपि नेश्वरसिद्धिरिति चार्वाकाभिप्राणः ।

अन्यथेति अहृष्टादिसत्त्वेऽपि वेदानामाप्नोक्तवेन प्रामाण्यावधारणविला तदोभितस्त्वादिसाधनयागादौ वडवित्तव्यथायास्त्राथे न प्रदृश्तिरित्याप्नोवेदकारः सिद्धतीति नास्ति अन्यथाऽपि वेदानां नित्यनिर्देशत्वेन स्त्रतः प्रामाण्यावधारणात्, परतः प्रामाण्येऽपि कर्त्तयोगसिद्धूसर्वश्चूर्वकलान्तेषां परखोक्तसाधनयागाद्यनुष्ठानसमवादित्यर्थः । तदभावेति भवतु वेदानां पौरुषेयत्वाद्योगसिद्धूसर्वश्चूर्वकलेनाम्याचाप्नोक्तत्वं, तथापि तच, चित्यादेः कर्टजन्यत्वे च । प्रत्यक्षादिवाधात्र तस्मिद्दिरित्यर्थः । सत्त्वेऽपौति वाधकाभावात्त्वसिद्धावपि च न प्रमाणं, प्रसाशपदं हि भावकरणकर्तृव्युत्पत्त्या प्रसाशसाधनतदाभ्येषु वर्तते, यथार्थानधिगतार्थानधिगतिश्च प्रमा, तथा च, अदीश्वरः कर्त्ता स्त्रात् प्रसाशास्त्रकरणेश्चिद्यादि । मांससुम-

* कर्तृजन्यत्वेपि,—इति स्याऽपुक्तके पाठः ।

† तत्त्वरबेश्चिय,—इति स्याऽपुक्तके पाठः ।

तत्र न प्रथमः, कल्प्यः यतः,

वार्यकारणस्य स्यात्, न चायं तथेति विपर्ययानुमानादिर्यर्थः । अप्र-
माणपुरुषस्य वचः कः अद्वाक्षतीति भावः । तत्साधकेति कार्यतादे-
खपाधिदुष्टत्वात्, चितिवेदादेः कर्त्तुजन्यत्वसाधकमेव नाशीत्यर्थः ।

तत्र चार्वाकस्थायं भावः, कार्यकारणभावे प्रत्यक्षं न तावग्नाम्,
धर्मिस्त्रहप्रत्यक्षेऽपि तत्र संश्यात्, न चाच्यत्वात् व्यभिचारिसाधारणात्,
ज्ञानसहकारिविरहात्सहति वाच्यं तन्माचस्य व्यभिचारिसाधारणात्,
नियमानन्यथासिद्धोऽसु अद्वाक्षसिद्धितंत्वेनानवधारणात्, नाष्टनुमान्,
तस्म मया मानवेनामभ्युपगमात्, तत्साधने क्षचिद्सिद्धावन्वयिनो-
ऽसम्भवात्, तदप्रसिद्धौ * व्यतिरेकाज्ञानात् केवलव्यतिरेक्षणवत्तारात्,
मम त्वप्रभितस्यासरखात्यभ्युपगमात् न निषेधाप्रसिद्धिरित्यत्राह
तत्त्वेति । तेषु मध्ये न प्रथमः पक्षः, कल्प्योयतः, कल्प्यमाऽसत्त्वातिस-
दिष्यः (१) । (२) तथाहि, कार्यकारणभावामभ्युपगमे परप्रतिपत्ति-

* तत्साधनेऽपि ज्ञचिद्प्रसिद्धावन्वयिनोऽसम्भवादसिद्धौ,—इति २०
पुस्तके पाठः ।

- (१) न प्रथमः कल्प्यहति सामानाधिकरणे प्रथमकल्प्यस्य हेत्वमावरूपतया
तदभावस्य साध्यस्य हेतुरस्तीति पर्यवसाने, यतो हेतुरस्तीत्वत्र साधा-
विशेषेन हेतुत्वाच्ययानुपपत्तिः स्यात् । यदि च न प्रथमः कल्प्यहत्वस्य
हेत्वमावकल्पयोनं प्रामाणिकादत्यर्थक्षयापि यतो हेतुरस्तीति व्यधिर्ब-
द्धम् । तथा च हेत्वमावकल्पयोनं प्रामाणिकः च सत्त्वातिविषयत्वा-
दित्वत्र नोक्तदेवहति तदर्थपरतया व्याख्यातम्,—इति मकरम्दः ।
- (२) यद्यपि पक्षादेरप्रसिद्धा नोक्तानुमानसम्भवस्तथापि तमतानुसा-
रेकासत्त्वावुपनीतपक्षादिकमाणन् । तत्पक्षाभावसाधनमुपन्वल्लम् ।
परमार्थतस्मेतदस्तुरसादेव व्याधातं दर्शयति तथाहीति ।

**सापेक्षत्वादनादित्वादैचित्वादिश्वद्वितीयः ।
प्रत्यात्मनियमाङ्गुक्तेरस्ति हेतुरखौक्तिकः ॥ ४ ॥**

फलकवचगप्रयोगात्पपन्नः, यथा यथा तच्चिराकरणाय प्रथक्षस्था
तथा तत्त्वैवापन्नेरिति आधातएतेत्यर्थः । तथापि शाधकं विना न
तस्मिद्द्विरिति चेत्, तत्त्वाह सापेक्षत्वादिति । विवादपदस्य सापेक्षत्वात्
सहायेच्छया वर्त्तमानत्वात् कादाचित्कत्वादित्यर्थः । तच्च किञ्चित्काला
संवन्धिले यति किञ्चित्कालसंवन्धस्त्रपं कार्याणां प्रत्यक्षसिद्धिमित्यन-
न्वयासिद्धिमेतत् ० । (१) अस्मादनन्तरमिदं भवत्येतदभावे नेति प्रत्यक्षमेव
कार्यकारणभावे मानम् । अतएव (२) प्रागभावस्य कादाचित्कत्वेऽपि न
तच्च तस्मिद्द्विः । प्रागसञ्चस्य विवक्षितत्वदा । अपि च, इदमस्माच्चित्यत-
पूर्वसदित्यपि (३)† प्रत्यक्षं तच्च मानम् । प्रत्यक्षे चागन्वयासिद्धि-नियमां
आवधारणहेतुशङ्कानिवर्त्तकस्तर्कादर्थयिष्यते इति भावः‡ । (४) यदा §

* कार्याणां प्रत्यक्षमनव्यथासिद्धिमेतत्,—इति सोऽपुस्तके पाठः ।

† नियतपूर्वमावी भावहस्तिपि,—इति ह० पुस्तके । नियतपूर्वमावी
वीत्यपि,—इति स० पुस्तके पाठः ।

‡ प्रत्यक्षे,—इत्वारभ्य, भावः,—इत्यन्तं नात्ति ह० पुस्तके ।

§ यदा,—इति नात्ति सोऽपुस्तके ।

(१) प्रागभाववारकाय प्रत्यक्षं विशिन्दिष्टि अस्मादिति ।

(२) उद्गमत्वस्य प्रागभावे असम्भवादेव ।

(३) अगन्वयासिद्धिनियतपूर्वसदित्यर्थः ।

(४) ननु प्रति प्रत्यक्षसुपन्यासानईमेव अनुमानस्यायैव तच्च तस्य
मत्तकत्वाङ्गीकारात् । किञ्च कादाचित्कत्वसुपन्यस्तमजग्रमेवैवं स्था-
दित्वतस्याह यदेति,—इति मकरन्दः ।

प्रत्यक्षसहकारित्वेनागुमानमेवोपन्थसन् । (१) यदा, प्रथमतोऽगुमानं-
प्रामाण्यं प्रसाध्य कार्यं सहेतुकं कादाचित्कलात् अस्त्रैवं तस्मैवं यथा-
इकाङ्गम् । न च साधाप्रयिद्धिः, कियम्भागे प्रत्यक्षेणैव तस्मिद्दौ तदवि-
षयेऽगुमानात् । न चोत्पन्नः कादाचित्कलेऽपि न सहेतुकलं, तथावे
बोत्पन्निभन्नावपनवस्त्रेति वाच्यं कार्यशाश्वत्तेन शह^{*} स्खरूपसंध-
न्धएव (२) शूत्पन्निः † कार्यशाश्वरूपयोश्चोत्पन्निभन्नेन हेतुमन्नात् ।
(३) यदा, उत्पन्निगर्भः ‡ किञ्चित्सुमयसंबन्धः कादाचित्कलम्, (४) अत-
एव न प्रागभावे अभिचारो न चोत्पन्नेऽत्पन्निभन्नेन हेतुमन्नात् शहति
न तथा अभिचारः । एतेनागुमानपन्ने ‘हेतुरस्ति सापेक्षवात्’ इत्यन्न
हेतोरसिद्धावाश्रयाचिद्धिः सापेक्षवस्त्र कार्यधर्मनेन हेतावदृच्छा स्खरू-
पाचिद्धिश्च, कार्यस्त्रैव पञ्चले, सापेक्षवादित्यस्त्र हेतुमन्नादित्यर्थं शाश्वा-

* शह,—इति नाति सेा० पुस्तके ।

† संबन्धोऽशूत्पन्निः,—इति ह० पुस्तके ।

‡ उत्पन्निगर्भः,—इति पाठान्तरम् ।

§ न चोत्पन्नेऽत्पन्निगर्भः सहति न तथा अभिचारः,—इति सेा०
पुस्तके ।

- (५) गन्धनुमानप्रामाण्ये किं सहकारित्या स्ततस्त्रैव समर्थवात्, अप्रा-
माण्ये सहकारित्वमपि न स्यात्, किञ्चैवं प्रत्यक्षत्वागुभितित्वयोः सङ्ग-
रापनिरित्यमुण्डयेमाह यदेति,—इति मकरन्दः ।
- (६) सर्वस्यन्दात्मकेन श्वर्णे समं घटादेः कार्यस्त्र संबन्धान्तराभावा-
दिति भावः ।
- (७) यथाश्रुते कादाचित्कलं प्रागभावे अभिचारि, प्रागसत्त्वविशेषितस्त्र
अर्थविशेषत्वग्रस्तमित्यरेताह यदेति,—इति मकरन्दः ।
- (८) गन्धेसुत्पन्निभन्नमेव हेतुरस्तु अधिकस्त्र अर्थत्वादिति चैत् न,
इत्यत्वात्, उत्पन्निगर्भपदेनोत्पन्निरूपस्त्र विवक्षित्वात्, तथाचाश्व-

विवेषः, कादाचित्कल्पादित्यर्थं च प्रागभावेन अभिशारदत्यपास्तम् ।

नगु हेतुरपि यदि सदातनसदा तत्पापेक्षस्य कार्यस्थापि तथा
त्वापत्तिरिति कादाचित्कल्पमहेतोरिवाकामादेः सहेतोरपि सप-
चात् * यादृप्तमित्यषाधारणं (१) स्थादिति हेतुः कादाचित्को-
वाचः, तथा च तस्मापि कादाचित्कल्पं हेतुपेक्षेत्यनवस्थापत्तिः,
अहेतुकले च तददेव कार्यमयहेतुकं कादाचित्कं स्थादित्यतच्चाह
‘चनादिलात्’—इति । हेतोरपि कादाचित्कल्पं स्थेतुकादाचित्क-
लादेव । प्रामाणिकी चेयमनवस्था वीजाद्वारवन्न दोषायेत्यर्थः ।

नगु कारणमात्राचिह्नावप्येकमेकज्ञातीयं वा कारणमन्तु कार्य-
आत्म, तत्त्वाभ्यर्थादिनैव अस्यज्ञानमिति न तदर्थमुपदेशो (२) न वा
विज्ञात्यसाध्यपौज्यन्तं कार्यं विध्यतीत्यतच्चाह ‘वैचिच्छात्’ । भिज-
जातीयकारणानन्तरं तथाभूतकार्यविषयकं प्रत्यक्षमेव विचित्रे
साधने † मानसुपन्यस्तम् । यदा, वैचित्रं कार्यस्थविचित्रहेतुकले

* सापेक्षात्,—इति सोऽपुलके ।

† वैचित्रसाधने,—इति ह० पुलके ।

समयसंबन्धस्य हेतुले पर्यवसानम् । यदा, उत्पत्तिगम्भैत्यत्पि-
वठकः किञ्चित्प्रमाणस्याद्यसमयः तत्संबन्धश्वर्ये तचैव पर्यवसानम्,
विसर्गशूल्यपाठादित्वाऽऽः । यद्यप्यचापि स्खृपस्तैव तत्संबन्धे तच
च पूर्वमुत्पत्तिमत्वेनोत्पत्तिरित्वयिमयश्चिरोधक्षयापि स्खृपाति-
रित्वस्य संबन्धस्योत्पत्तिरूपतं तच चात्माभ्यादनवस्थानाम् नेत्य-
पत्तिमत्वमिति मताभ्युपगमानुसारेदम्,—इति मकरन्दः ।

(१) असाधारणं स्थादिति अगमकं स्थादित्यर्थः,—इति मकरन्दः ।

(२) नगु तद्वस्थात्मकं प्रधानात्मकं वाऽतीक्षियं गास्तदादिना शक्त-
ज्ञानमिति यदि वृथात्मदा दोषान्तरमाह न वेति,—इति मकरन्दः ।

न द्वयं संसारोऽनेकविधदुःखमयोनिरपेक्षेभवितु-
मर्हति । तदा हि स्यादेव न स्यादेव वा, न तु
कदाचित् स्यात् ।

खिन्नमेव । उभयचार्यभिज्ञताभिज्ञातीयत्वयोर्हेत्वोः^(१) कार्यस्म-
भेदविज्ञातीयत्वे आकस्मिके स्वातामिति तर्कः सहकारीत्यर्थः ।

तथापि दृश्यमानविचित्रेतुकमेव कार्यमस्ति नादृष्टिद्विरि-
त्यतआह ‘विश्वस्तितः’ । विश्वेषां प्रेक्षावतां परलोकार्थितया यागादौ
प्रवृत्तिः प्रेक्षावत्प्रवृत्तिलेन बफक्षा, फलसाधनत्वस्तु यागादेराश-
विनाशित्वेन* न स्वादिति तज्जन्यफक्षागुकूलमहृष्टं कर्त्यते इत्यर्थः ।

तथापि तदहृष्टं भोग्यनिष्ठसुत भोक्तृनिष्ठम् ? अन्येऽपि किं प्रति-
भोक्तृनियतं साधारणं वा ? इत्यतआह प्रत्यात्मेति । मुक्तेः सुखदुःख-
साचात्कारस्तु प्रत्येकात्मनियतत्वात् साधवाच तदुपपादकं प्रति-
भोक्तृ नियतमेवाहृष्टं कर्त्यते इत्यस्मि चेतुरसौकिकइत्याद्यसावकार्य-
संयहः ।

यथोक्तप्रत्यक्षानुमानयोरन्यथासिद्धिनिरासाय तर्कमाह न द्वय-
मिति । अनेकविधेति सुमुकुवैराग्यार्थं कार्यवैचिच्छारणार्थं वा ।

* विनाशित्वे,—इति स्तोऽपुक्तके ।

(१) जातीयत्वयोर्हेतोरिति मकारन्दसम्मतः पाठः । तथाच मकारन्दसन्दर्भः ।

“हेतोरभिज्ञते अभिज्ञातीयत्वे वेत्यर्थः । हेत्वोरिति पाठेऽप्यर्थतः
सर्वार्थइति ध्येयम्”—इति ।

तत्र विचारृष्टसाधनोपयुक्तम् । निरपेक्षलभ्य किञ्चित्पदार्थावधि-
कोन्तरलभ्यात्कालसंवन्धितम्^{*} । न च प्रतियोग्यप्रसिद्धिः, तस्या-
सत्यानिवादिनः सांख्यवारिकस्य सापेक्षलस्यापि[†] खौकारात् ।

जनु, निरपेक्षलभ्येन व्यायेन स्नादेव न स्नादेवेति रूपं[‡] व्या-
पकहृष्टं विरह्मं कथमापाश्वते । न छेकं मियोविरोधिदयव्याप्तम् ।
तु अव्याप्तज्ञतः^(१), कादाचित्कलाभावस्य स्वतन्त्रस्यैवानिष्टापादनार्थ-
त्वात्^३ । अचाङ्गः । निरपेक्षलभ्येन कादाचित्कलव्यतिरेकएवाप्तः,
म च स्नादेव न स्नादेवेति पञ्चदृश्ये^(२) ॥ पर्यवस्थति । अतएव तु
अव्योऽपि पञ्चदृश्यते । (३)यद्वा, कार्यं यदि निरपेक्षं स्नात्, स्नादेव
वित्यं स्नादाकाशवदिति स्मरते, तमरते तु न स्नादेव वेवस्वाच्य-
त्यज्ञाभावप्रतियोगि स्नात् स्वपुष्पवत्, उभयन्त तु कादाचित्कलं न
स्नादिति । यद्वा, एतदुत्तरकास्तात्पत्तिकोऽयं घटोद्यथेतदुत्तरका-

* संबद्धत्वं,—इति स्तोऽ पुस्तके ।

† सांख्यवारिकस्यापि,—इति स्तोऽ पुस्तके ।

‡ नस्नादेववेतिरूपं,—इति ह० पुस्तके ।

§ अनिष्टापादनत्वात्,—इति ह० पुस्तके ।

|| पञ्चदृश्येणि,—इति ह० पुस्तके ।

(१) परस्पराङ्गाप्तिभावस्य तु अव्यार्थतादिति भावः ।

(२) पञ्चदृश्ये निव्यव्याखीकत्वयेरन्यतरपञ्चे ।

(३) नव्यस्मरणते निव्यव्यपञ्चएव पर्यवस्थति न त्वक्षीकत्वे, अवत्यात्मन-
भ्युपगमे सांख्यवारिकस्यापि तस्यानभ्युपगमादिवदन्तेराह यदेति,—
इति मवरन्दः ।

सामुत्पत्तिकल्पे सत्वेतत्पूर्वकालोत्पत्तिकालानपेक्षोत्पत्तिकः^{*} स्यादेतत्पूर्वकालादृत्तिः स्यात्^(१) । यदा, अद्यत्यमेतत्कालीनोत्पत्तिकेष्टः^(२) सहेतुकोन स्यादेतत्पूर्वकालीनः स्यात् ।

यदा, घटोद्यदि घटश्चवहितकालानधिकरणपदार्थाधिकरणश्चणोन्नरत्वयायोत्पत्तिर्न स्यात् घटश्चवहितकालः स्यात्^(३) तत्कालादृत्तिघटादिवदिति तत्र तत्र सत्त्वापादनं[†] स्यादेवेत्यस्यार्थः ।

* पूर्वकालोत्पत्तिकालानपेक्षोत्पत्तिकः,—इति ह० पृष्ठके ।
† सत्त्वापादनमिति,—इति सो० पुस्तके ।

- (१) एतदुत्तरकालेति एतच्च पक्षविशेषयमुत्तरकालोत्पन्नघटांश्चे आपा दकासिद्धिवारणाय । पूर्वकालीनघटे अंशतः सिङ्गसाधगवारणाय अयमिति । पूर्वकालोनादृत्तिरित्यर्थः । ** उत्तरकालोत्पत्तिके अभिधारादाह सत्यन्तम् । एतद्दृघटसमयोत्पत्तिकघटादौ अभिधारादाह तत्पूर्वकालेति । अद्यश्चवहितपूर्वकालेत्यर्थः । तथाच चिरतरकालोत्पन्नोऽत्र दृष्टान्तः, अन्यथा यथाश्रुतस्याप्रसिद्धा तदसिद्धेतिव्यवधेयम् । तेनापि तादृशकालाद्यपेक्षात् दृष्टान्तासिद्धिरेवेवत्याह प्रथममुत्पत्तिपदं, चरममुत्पत्तिपदं चिन्त्यम् । ** वस्तुतस्तु गच्छत्वासेन तत्पूर्वकालोत्पत्तिकसापेक्षोत्पत्तिकत्वाभावो विवक्षितः । तथाच गच्छत्ववहितत्वविवक्षा नवा अख्यामावे अर्थत्वशङ्का नवानिवास्य दृष्टान्तामें सदसिद्धिः,—इति मकरन्दः ।
- (२) पूर्वकालोत्पत्तिके इत्यापत्तिवारणाय एतत्कालीनोत्पत्तिकइति पक्षविशेषगम् ।
- (३) घटश्चवहितकालानधिकरणत्वं घटाद्यवहितकालानधिकरणत्वं पर्यवस्थति । यस्तु आकाशादेरपि तथात्वे तदादायापादकासिद्धिः स्यादिति घटश्चवहितकालानधिकरणत्वं [यथाश्रुतमेवामिमतमिति । तत्र, अन्यथासिद्धस्य पदार्थविशेषवस्थावश्वकालात् । अन्यथा

अन्यकाणामाशुत्पत्तिकोउच्चं घटोयदेतपूर्वकाणामपेष्ठोत्पत्तिकः स्थात्
एतत्वासोत्पत्तिकोन् स्थात्^(१)। यदा,^(२) सकलकाणामाटृत्तिरथं
घटो यदि निरपेक्षः स्थात् किञ्चित्काणामाटृत्तिले सति किञ्चि-
त्काणामाटृत्तिर्ण स्थात्। तेन पञ्चविशेषणमहिकाउलीकलं सि-
धति^(३)। यदा,^(४) एतावल्काणामपूर्वापरकाणामाटृत्तिर्णघटो यदेता-

दख्छपादिकमादाय दोषतादवस्थागपत्तेः। तस्माद्बुभयमप्यदोषद्विति।
रासभाद्युत्तरत्वसामानाधिकरश्चाद्विपर्यंयानुमाने कारणां न सिं-
डेऽदिति अप्यत्वपर्यन्तम्। न चानन्यथासिङ्गत्वेनैव तदारणमिति
वाचं रासभादेरपि तथात्वात्। अन्यथा कारणताक्षण्ये नियमां
ज्ञोपादानमनर्थकं स्थात्। तच्च तस्माविश्वितत्वे प्रकारेऽपि
तथाऽस्त्विति। प्रतियोगी च परस्यासवृक्षाव्युपनीतद्विति सर्वथम्।
घटविश्वितकाणाम् घटानधिकरणकाणामाटृत्तित्वमापाद्यम्,—इति
मकरन्दः।

- (१) अन्यकाणेतपत्तिके इष्टापत्तिवारणाय अन्यकाणामाशुत्पत्तिकद्विति
पञ्चविशेषणम्। उत्तरकाणेतपत्तिकोउच्चं हस्तान्तः।
- (२) सकलेति एतच्च पञ्चविशेषणं निवासेनेष्टापत्तिवारणाय। अखीकले
व्यभिचारवारणाय अयमिति। प्रामाणिकाइत्यर्थः। किञ्चित्काणामाटृत्ति
म् स्थादित्वेव छते योमादौ व्यभिचारहस्तत्वाह किञ्चिदिति।
प्राकृकाणामाटृत्तिले सतीत्वर्थः। तेन प्रागभावे न व्यभिचारः। यद्यपि
सत्वन्तमेव समर्थमिति अर्थविशेषणं, तथाप्यखण्डाभावस्यापाद्यद्विति
ध्येयम्,—इति मकरन्दः।
- (३) विशिष्टाभावउभयथा सकलकाणामाटृत्तितया सकलकाणामाटृत्तितया च।
तच्चाद्यस्य पञ्चविशेषणमहिक्षा अभावे द्वितीयस्य पर्यवसानम्।
तच्चानिष्टमिति सापेक्षात्मसिद्धिः,—इति मकरन्दः।
- (४) एतावदिति पूर्वापरकाणामान्वयिघटांगे सिङ्गसाधनवारणाय पञ्च-
विशेषणम्। एतावत्काणामान्वयिघटांगे सतपूर्वकाणेतपत्ते व्यभिचारादाह
सत्वन्तम्। एतावत्पदं काणविशेषणमान्वयिसिङ्गवारकम्। तद्-
काणामापेक्षे घटादौ सत्वन्तमात्रं व्यभिचारीत्वत्वाह एतत्काणव-

अकस्मादेव भवतीति चेन्,

वस्कालापूर्वकालादृतिले सति एतत्कालाव्यवहितपूर्वकालदृतिपदा-
र्थाधिकरणक्षणोन्नरत्यायकालोन स्वादेतावक्षालदृतिर्भ स्वादिति
न स्वादेवेत्यस्यार्थः । अतएव कालान्तरादृतिले सत्येतत्कालदृति
स्वादिति कादाचित्कलाभावापादनमपौति सम्प्रदायविदः ।

कार्यकारणभावयाहक-माने, कादाचित्कलाभावो † निर्देतुकेभा-
वत्वात् योमवदिति सम्प्रतिपञ्चं शङ्खते अकस्मादिति । अच
किंश्चित्तो यदा हेतुमात्रपरः, तदा तस्य नज्ञा संवन्धाद्वेषभावे भवनं
स्थिते । यदा तु भवनक्रियायामज्ञा संवन्धः, तदा प्रसञ्चप्रतिषेधे
भवननिषेधोऽर्थः । किंश्चित्समस्तमानेनापि ज्ञाभवतीत्यस्यान्वयात् ।
असामर्थ्यस्याद्यर्थ्यस्यान्वयात् । अ-शब्दस्मैव वाऽर्थं
समासं विना प्रयोगः ‘अ मा नो ना प्रतिषेधवचनाः’—इति
कोषात् ।

* कालादृति नस्यादिति,—इति चेन् पुस्तके ।

† कादाचित्कलाभावो,—इति चेन् पुस्तके ।

हितेत्यादि । नगूत्तरकालोत्पत्तिकरवाच दृष्टान्तः अन्यत्रापादक
वैयर्थ्यात् तत्र च तत्पूर्वकालदृतिनियादिसापेक्षालादापादकवैकल्य-
मित्यतयाइ अव्यवहितेति । नन्यत्वासेनेतत्कालव्यवहितपूर्वकाला
दृतीत्यर्थः । निलग्नु अव्यवहितेपि वर्तते इत्यदोषः,—इत्यादिं मक
रन्दसन्दर्भोऽचानुसन्देशः ।

हेतुभूतिनिषेदोन स्वानुपास्यविधिर्ण च ।
स्वभाववर्णना नैवसवधेनियतत्वतः ॥ ५ ॥

हेतुनिषेदे भवनस्यानपेक्षत्वेन* सर्वदा भवनम-
निषेदात् । भवनप्रतिषेदे प्रागिव पश्चादप्यभवनम-

तदुभयं निरस्ति हेतुभूतीति । अथ हेतुभवनयोनिषेदस्य^(१)
ग्रेषाम्यतुमाप्तिकलात् पर्युदासनज्ञा हेतुव्यतिरिक्ताङ्गवनं काभ्यते †,
अहेतुच कार्यस्यप्रभवस्य च, तदा स्वानुपास्यविधिः, तं निषे-
ष्टति स्वानुपास्येति । खं कार्यम् । अनुपास्योनिर्दृष्टिकोऽखीकः ।
स्थानांश्चकार्णदिवदव्युत्पादेवाथमकस्याच्छब्दः किंश्चिद्दोऽस्वभावपरो-
क्षा, तदा अभावादेव कार्यस्य कादाचित्कलभित्यर्थः, तचाह
अभावेति । एवं च हेतुमाह अवधेरिति । नियतावधिसंविभिले-
मैव विवादप्रदेशं कादाचित्कलस्य कार्यस्य सतर्केण प्रत्यक्षेण वि-
धीयीक्रियमाणात्मादित्यर्थः । क्रमेण तर्कमेवाह ‡ इति । भवनस्य
सत्याविशेषात्^(२) सदातनते कार्यस्य कादाचित्कलव्याघातस्यर्थः ।
अवलेति भवनस्य उत्पन्नेः सदा है प्रतिषेदे प्राक् पश्चादिव मध्येत्य-

* भवनस्यानपेक्षते,—इति का० पक्षके ।

† काभ्यते,—इति नास्ति सो० पुरुषके ।

‡ तर्कमाह,—इति है० पुरुषके ।

§ सदात्पन्ने,—इति सो० पक्षके ।

(१) यद्यपि हेतुतोषायद्वनं तस्मैव विशिष्टस्यैकस्य निषेद्धात्मकाभ्यते,—इति
द्विवचनमयुक्तं, तथापि विशिष्टमपि तदुभयात्मकमेवेति यथो-
ङ्गम्,—इति मकरन्दः ।

(२) हेतुनिषेदे भवनसुत्पत्तिरूपं न सम्भवतोऽस्वप्रत्यक्षस्य
व्यरुत्तात्म ।

विशेषात् । उत्यत्तेः पूर्वं स्वयमसत्तः स्वोत्पत्तावप्रसुत्वेन स्वस्मादिति पश्चात्तुपपत्तेः । पौर्वापर्यन्तियमश्च कार्यकारणभावः । न चैकं पूर्वमपरच्च, तत्पत्त्य मेदाभिष्ठानत्वात् । अनुपास्य इतुत्वे प्रागपि सत्त्वप्रसक्तौ पुनः सदातनत्वापत्तेः ।

भवनप्रसङ्गात् कदाचिद्भवनपाहिप्रत्यक्षवाधृत्यर्थः । उत्पत्तेरिति स्वोत्पत्तेः पूर्वं यदि स्वं भवेत्, तदा नियतकालोत्पत्ती इति; चातुर्व चैवम् । अस्तोऽपि इतुत्वे प्राक् पशादपि कार्यसत्त्वप्रसुत्वेन तदत्तुपत्त्वभिविरोधत्यर्थः । कार्यकारणयोरभेदे विरोधाकारमाइ पौर्वापर्यंति । पटार्थिः पटमेव नोपाददत्ते किञ्चनु तत्पूर्वकारणवर्जितमान्मूलनिति स्वेक्ष्यवहारसिद्धकार्यकारणभावविरोधत्यर्थः । तत्पत्त्य पौर्वापर्यस्येत्यर्थः । अनुपास्यस्यार्थकिवाज्ञकवाभावेऽप्यनिष्टुप्रप्रसङ्गाकारमाइ अनुपास्यर्थेति । एतत्पत्तात्पत्तिज्ञिष्ठो अस्तेतत्पदोत्पादकानुपास्योऽपरच्चः स्वादेतपटाभिकरणं आदित्यर्थः । यद्यपि स्वभावः कार्यं तदुर्मीवा, आद्यः अकस्मादिति निरासेनेव निरक्षः, अनये धर्मस्य कारणत्वमङ्गीष्ठतमेव, तथापि यथा परमाणुतत्कारणयोरकारणलोऽपि* स्वभावादेव नियतदेशवृक्षज्ञित्वं^(१),

* परमाणुतत्परिमाणयोरकारणत्वेति,—इति याठोमवितुं युक्तः ।

(१) अकारणत्वेषीति कारणत्वाविश्वेषेषीत्यर्थः । वियतेति परमाणुदीर्घत्वमपरस्य वद्वृक्षत्वमयि स्वभावादेव यथा नियमहति भावः । वियतदेशवृक्षत्वेति नियतसंवन्धितं विवक्षितमित्यन्ये,—इति मकरन्दः ।

स्थादेतत्, नाकस्मादिति कारणनिषेधमाचं वा,
भवत्तप्रतिषेधो वा, स्वात्महेतुकल्वं वा, निरूपाख्यहेतु-
कल्वं वा, इभिधित्सितमपित्वनपेक्षणव कश्चिन्नियतदेश-
वत् * नियतकालस्खभावद्वति ब्रूमः ।

निरवधित्वेऽनियतावधिकत्वे वा कादाचित्काल्या-
घातात् ।

यथा वा कारणत्वाविज्ञेषेऽपि पटस्य तमुदेहटन्तिलं न हु वेमादिदेश-
दृष्टिलभिति स्खभावादेव नियमः, तथा कार्यस्याहेतुकलेऽपि
तत्त्वाकारणत्वाभिमतनियतोन्नरकालहटन्तिलं न हु कालान्नरहटन्तिल-
भिति स्खभावादेव कादाचित्कलं स्थादिति भ्रह्मते अपिविति । ये ये
निरवधयोदृष्टासेषां नियमेन कादाचित्कलस्खभावविरहात् निरव-
धिकलकादाचित्कलयोर्विरोधान्निरवधिकले कादाचित्कलस्खभावएव(१)
न गिर्वहेदित्यभिप्रेत्य परिहरति निरवधिले इति । अयं चषोयसे-
तत्पटब्धंसानाश्रयः सज्जेतत्पटप्रागभावाश्रयो न स्थादेतत्पटाधि-
करणं स्थादिति भावहत्यन्ये ।

* नियतदेशस्खभाववत्,—इति आ० मुख्ये ।

(१) अकादाचित्कलमाकाश्चादिषु न तत्त्वधर्माधीनमनुगमादिति निर-
वधिलग्निवन्धनमेव मन्त्रात्मगच्छाव्यस्यासम्भवादिति परस्यरविरोधा-
वधारणेन निरवधिले कादाचित्कलस्खभावविरोधद्वति भाव,—
इति भक्तरम्दः ।

न द्युत्तरकालसिद्धित्वमाचं कादाचित्कलं किन्तु
प्रागसच्चे सति । सावधित्वे तु सएव प्राच्यो हेतुरित्यु-
च्छते । अस्तु प्रागभावएवावधिरिति चेत्त, अन्येषामपि
तत्काले सच्चात् । अन्यथा तस्यैव निरूपणानुपपत्तेः ।
तथाच न तदेकावधित्वमविशेषात् ।

मनूत्तरकालसंसर्गित्वं कादाचित्कलं तत्र निरवधिलेऽप्याकाश-
वत्सादित्यतात्राह न शीति । तथा सति घटाकाशयोः कादा-
चित्कलाकादाचित्कलसोक्ष्यवहारविरोधहस्ति भावः* । न च साव-
धिलेऽपि न हेतुमत्स्यखीकारः, पर्यायत्वादग्नयोरित्याह सावधिले
त्विति । अन्येतात्रताऽपि प्राचीनोऽवधिः प्रागभावएव न हु-
भावोऽपौति सएव हेतुर्न भावहस्ति न प्रागभावातिरिक्ते
कारणत्वं वर्जते† इति ब्रह्मते अस्त्विति । किं प्रागभावकाले
भावस्थासन्वादेवागवधिलं कार्येषामपेक्षितादा? आस्य परिहरति
अन्येषामपौति । भावानामपि अग्न्यथासिद्धान्वयव्यतिरेकवत्सया
प्रागभावतुख्यतादवधिलमन्यथा प्रागभावस्यापि तत्रस्यादितिभावः ।
अन्यथेति अग्निरूपितस्य प्रागभावस्य प्रतिपादयितुमग्नक्षयत्वादवस्थं
घटादिप्राङ्गालेऽग्न्यथासिद्धान्वयव्यतिरेकिणः कपालादयस्त्रिरूपकाः
खीकार्यादत्यर्थः । न तु प्रागभावनिरूपकस्य चकुरादेवं कारणत्वं यथा
तथा तत्रिरूपकभावान्तरस्यापि, न च प्रागभावः प्रतियोगिष्ठमवा-

* कादाचित्कलाकादाचित्कलावैक्षण्यात् दोक्ष्यवहारविरोध इति
भावः—इति ह० पुस्तके ।

† न प्रागभावातिरिक्तकारणत्वं, इति यो० पुस्तके ।

**इतरनिरपेक्षस्य प्रागभावस्यावधित्वे प्रागपि तद-
वधेः कार्यसच्चप्रसङ्गात् ।**

यिकारणमाचनिरूपस्य कारणमेवेति^(१) युक्तं, ग्रन्थाभावप्रत्यक्षतायां
तस्य^(२) निरस्त्वात् । मैवं, चकुरादेरधिकरणपद्मान्वयासिद्धू-
तात्, चकुरादिव्यापाराभावेऽप्यतुमितेऽधिकरणे^३ प्रागभावप्रतीतेरिति
भावः^(४) । अबैवार्थ्यं कादाचित्कल्पव्याघातं प्रागुक्तं विपक्षवाधकं †
आरबति इतरेति । ^(५) अबैवार्थ्यं घटः प्रागभावान्वयावधिकोन चात्

* प्लनुमिदेशधिकरणे,—इति ह० पुक्तके ।

† विपक्षवाधकाभावं,—इति सो० पुक्तके ।

(१) अभिन्नरूपलेन प्रागभावनिरूपकल्पं कारणत्व्याप्यमिति भावः ।

(२) प्रतियोगिसमवायिकारूपमाचनिरूपत्वस्य ।

(३) वयाच न चकुरादे: प्रागभावनिरूपकल्पं, यस्य तु तन्मिरूपकल्पं कपा-
कारित्वस्य ऐतुलमेत्रेति ज्ञात्वदेवावृत्यर्थः । “इन्दिहस्तुपद्मान्विग्रहस्या-
भावादित्तये अस्माकान्तु चाकुरादेवाभावत्वप्रतिज्ञानः”,—इत्यादिः,
“अचूमः । अधिकरणत्वेन प्रागभावनिरूपकल्पस्य तत्प्रतियोगिकन-
कात्मिति नियमः कपाकारेत्तथात्वात् तत्त्वानकल्पं न चकुरादेरित्वच
तात्पर्यम् निरूपकल्पस्य प्रत्यक्षग्रन्थप्रभास्त्रेक्षव्याप्तेसम् । न च तत्त्वान्विधि-
करणस्य न निरूपकल्पं किञ्चु तदुद्देशिति वाच्यं प्रयोजकलभाजयैव
विशिद्धत्वात् । न च प्रतियोगिसमवायिभिन्नस्य देशकाणादेरपि
तन्मिरूपकलभाव्युपगमाद्यमिच्छारहिति वाच्यं वस्त्रापि हितुलाभ्युपगमात् ।
वक्तुदेशकान्वयोः चा गतिरिति चेद वयोरपि अक्षमवोग्यत्वात् ।
वक्तुदेशकान्वयोः विरूपकलातीयं विशिद्वशः कारणमिति नि-
यमः”—इत्यत्तोमपारन्मसन्दर्भेऽजानुसन्देशः ।

(४) वैयधिकरणादन्वया तर्कमाह वयायमिति । न च विशिद्वाभाव
घटितापादाक्षस्त्वेन प्रागभावेऽन्विचारः, भ्रादिः ल्लादिवर्णात् ।

सन्तु ये केचिदवधयो न तु तेऽपेक्ष्यन्ते इति स्वभा-
वार्थइति चेत् । मापेक्ष्यन्ते इति कोऽर्थः, किं न नियताः,
आहास्त्रिन्नियताश्च अनुपकारकाः ? प्रथमे धूमोदह-

संकलनालीगः स्यादित्यर्थः । द्वितीयं शङ्कते उन्निष्ठति । प्रागभा-
वादन्येषामवधिलैऽपि तैर्घटादिसमायाच्चनियमनाश्च ताणि कारणा-
गीत्यर्थः । प्रथमइति, ननु योदहनव्यभिचारौ च रासभाग्नमरं
भवतौत्यचापादकाभावः स्यमपि व्याप्ते नभुपगमात् । न च धूमत्वे
यदि दहनव्यभिचारिष्टन्ति स्थान्तः^(१) दहनसमव्यहितसामयुग्मत्तरकालो-
त्पत्तिकष्टन्ति स्यादित्यर्थः,^(२) परस्येषापन्तेः । मैव, धूमोद्यदि रासभ-
समवधानोत्पत्तिकतावच्छेकहपवाग् स्थान् रासभसमवधानाग्नम-
रौत्पत्तिकः स्थान्तः^(३), धूमत्वं वा यदि दहनव्यभिचारिष्टन्ति स्थान्

अतश्च सूले प्रागपीत्येवोक्तम् । मावत्वमापादके विशेषयमित्यते । न
च गियत्वमुपाधिः, तस्यापापाद्यत्वादिति भावः । यद्यपि चार्वाकिमते
संकलनालीनत्वमपसिद्धं आकाशादैरपि च्छिकत्वात्, तथापि नैया-
यिकमतेनेदं बोध्यम्—इति मकारन्दः ।

- (१) न च परमाख्युत्वादौ अभिचारः अन्यवृत्तित्वे स्तीक्ष्णापादकविशेषया-
दित्वाऽऽः । तज्ज परमाख्युधूमत्वान्यतरत्वादौ अभिचारात् । तस्या-
दहनव्यभिचारिष्टभूतञ्चन्यवृत्तिः स्यादित्यापादकमिति भोक्तादैषः—
इति मकारन्दः ।
- (२) दहनसमव्यहितत्वं तदसंहज्ञतत्वं तदघटितत्वं वा अभिष्ठेत्याह पर-
स्येति,—इति मकारन्दः ।
- (३) ननु धूममात्रपक्षत्वे आपादकासिद्धिः धूममात्रस्य तत्प्रसमवधानाग्नत्व-
रोत्पत्तिकत्वाभावेण धूमत्वादेस्तदनवच्छेदकालात् । रोक्षमोत्तर-
माविधूमस्य पक्षत्वे सिद्धसाधनं तज्जूमत्वावप्यिष्टज्ञस्य सथां भावादिति
चेत् । मैव धूमस्य दहनसमवधानोत्तरोत्पत्तिकत्वनिष्ठमेऽपि दहनस्य

न तत्त्वदेहभमप्यवधीकुर्यात्, नियमकाभावात् । द्वितीये
तु किमुपकारान्तरेण, नियमस्यैवापेक्षाऽर्थत्वात्, तस्यैव
च कारणात्मत्वात्, ईद्वशस्य च स्वभाववादस्येष-
त्वात् । नियस्वभावनियमवदेतत्, न इत्याक्राशस्य
तस्माकस्मिकमिति सर्वस्य किं न स्यादिति वक्तुमुचित-

इहनासमवितदेवटन्ति स्यादित्यापादनार्थत्वात्^(१) वक्तुतो यद्यग्निर्धू-
मकारणं न स्यात्, तदा कथं धूमार्थो नियमतोऽग्निमुपादन्ते न
रासभमिति तद्याहि^{*} प्रत्यज्ञव्याघातैति भावः ।

द्वितीये लिति न उपकारव्याप्ता कारणता येन तदभावे न
स्यात्, उपकारेऽपि[†] कर्त्तव्ये उपकारान्तरापेक्षयाऽनवस्थितेः । किञ्चु
स्तरूपविशेषव्याप्ता, तच्छिव्यावेव निवर्त्तते इत्यर्थः । नियमस्यैवेति
नियतान्यव्याप्तिरेकव्याप्तीयस्यैवापेक्षीयपदव्याप्तया लोकप्रविद्व-
त्वादित्यर्थः । नियस्वभावेति यथा नियस्याकाङ्क्षा यः स्वभावोधर्मः

* तद्याहक,—इति इ० पुस्तके ।

† उपकारान्तरेऽपि,—इति इ० पुस्तके ।

‡ उपकारान्तरापेक्षायामनवस्थितेः,—इति इ० पुस्तके ।

वदनियतं परेकामिप्रेतमिति वदव्यमिचारित्वमेव वदुत्तरोत्पत्ति-
कवावच्छेदकत्वेन परामिप्रेतमिति धूमपद्मालेऽप्यदोषविद्याङ्गः ।
केचिच्चु एतदस्वरसादेवाह धूमत्वं वेति,—इति मकरन्दः ।

(१) ततु कच्चिदधूमोवक्तिं विनापि रासभादेव जायते इत्यभ्युपगन्तुरिष्टा-
प्रादनं स्यादित्यव्याह वक्तुत इति । वथा च व्याघाताङ्ग तथाभ्युपगम-
त्वति भावः ।

मिति चेन् सर्वस्य भवतः स्वभावत्वानुपपन्नः । भग्ने-

गद्याश्रवमात्मगद्यात्मलभाकस्मिकमिति सर्वस्य तदन्यस्थापि धर्मः
कुतोन् स्वादिति न वक्तुमुचितमप्रामाणिकस्यात्, तथा आकस्मिकला-
विशेषेऽपि सदातनलभाकाग्रादीनां कादाचित्कलं घटादीनां स्म-
भावोन् लन्यस्य धर्मोऽन्यस्येवर्थः । यथाऽऽज्ञः,

“नित्यसत्त्वाभवन्येके नित्यासत्त्वाच्च केचन ।

विचिचाः कैर्चदित्यच तत्त्वभावोनियामकः ॥

वद्धिरुष्णोजसं ग्रीतं समस्य ग्रस्याऽनिजः ।

केनेदं रसितं तस्मात् स्वभावात्मद्वयस्तिः”—इति ।

न च, नियतदेशवस्त्रियतकालस्वभावः,—इत्यगेनाक्ष पौनशस्त्रां ;
पूर्वं हि सापेक्षत्वादित्यच यथा परमाणुतत्परिमाणादीना निरपेक्षेभे-
डपि नियतदेशवस्त्रियत्वं तथा घटादीनां नियतकालस्वत्वादित्य-
प्रयोजकलमुक्तं, सम्भवति तु कादाचित्कलस्वभावोनिहेतुकः (१)स्वभाव-
नियतत्वात् नियतस्वभाववदिति सम्प्रतिपद्धत्यमुक्तमित्यर्थभेदात् । पूर्वं
यस्त्रियतं तस्म कारणनियमं यथा जातेः ग्राचित्कलमित्युक्तं, सम्भवति
तु स्वभावोन् नियम्यइत्युच्यते,—इत्यपौनशस्त्रमित्यन्ते । न सर्वस्येति
एकनियतोधर्मः स्वभावइत्युच्यते, तद् यदि सर्वस्य सम्भवेत् तदा

(१) स्वभावनियतत्वादिति, अच नियतपदं चिन्त्यम् ।

कालतेकस्यभावं ताज्ज्ञ, आघातात् । अन्वेषिण्यापि
सर्वदा भवतः कादाचित्कल्पस्यभावव्याघातद्वये तु स्यः
परिहारः । न तु स्यः, निरवधित्वे अनियतावधित्वे वा

स्याग्नामस्याग्नारहस्यं नोपपत्तिं सत्तादेविनेति स्यावलब्धाचात-
इत्यर्थः । अन्वेषिति यथा कामस्याकामलं त इत्यक्षम्^(१) तत्स्याचात-
दिति विपरीतमनाष्टहनीयं, तदा कादाचित्कल्पस्यभावस्यादेतुकले
सदातगलमयताग्नामौयं कादाचित्कल्पस्यभावस्याग्नादित्यर्थः ।
कादाचित्कल्पस्यभावस्यादित्यर्थौ तद्विपरीतकल्पस्यायां आचातः स्यात्, तत-
मिद्दिश्च निरवधित्वस्यभावस्ये वा मात्रविधित्वस्यभावस्ये वा सकारान्मरा-
भावात्, हितीष्येऽप्यनियतावधित्वे तद्विपर्यये^(२) वा, तत्र प्रथमदितीययो-
राह निपत्तिनामैति । ये ने निरवधित्वो^(३) इतिष्ठतावभस्य भावाहृष्टाः,

* वियतावधित्वे,—इति श्रोऽप्यक्षमे पादः ।

(१) तत्वेति खमावलब्धाचातादित्यर्थः ।

(२) अनियतावधित्वेति, यद्यपि अवधित्वं कारणं नियतस्यैवेत्वनियता-
वधित्वमपविज्ञ, प्रसिद्धते वाऽऽकाशादेववधित्वमात्रस्याभावाहृष्टा-
दातृष्टः तद्भुतगमहति त्रेता चाश्चित्कल्पस्यभावविद्वादिति वि-
द्वद्भम्; तथापि नियतावधित्वमूल्ये वात्यर्थं, विशिष्टाविशिष्टप्रति-
योगिकले च च भेदह्याज्ञः । अनियतावधिपदेन शश्छक्षादव-
लम्भते गोक्षादत्यर्थे ।

**कादाचित्कल्पव्याघातात् । नियतावधिंसे हेतुवादाभ्यु-
पगमात् ।**

तेषां नियमतः कादाचित्कल्पव्याघातात्, निरवधिस्त्रभावस्त्र
अनियतावधिस्त्रभावस्त्र वा कदाचित्कल्पव्याघातविरोधः, (५) न हि वि-
रहयोद्याग्नीतयोरेकसंभावत्वं, तथा च कादाचित्कल्पव्याघातस्त्र-
भावत्वाघातरत्यर्थः ।

दत्तीयमाग्रज्ञ समन्वितमित्तमुन्मरमाह नियतावधिलक्ष्मि । वस्तुतो-
ऽस्मिन् सत्तौर्द्द भवति अस्ति न भवतौति प्रत्यक्षेण नियतपूर्व-
भावस्त्र यहात् प्रत्यक्षमेव कारण्णै मानं, तस्य चानन्यथासिद्धल-
याइकस्तकः स्वादेवेत्यादिगा दर्शितहृति रहस्यम् ।

(१) न दीति, थधपि थथा विरुद्धयोरपि प्रमेयैकसंभावत्वं संक्षेपं कादा-
चित्कल्पव्याघातियोरपि निरवधिस्त्रमावलमविरुद्धम्, तथापि तत्त-
त्वार्थार्थं तत्त्वारंकोपादानोनुपयन्ना सावधित्वसिद्धिरिति भावः ।

(२) अनादित्वादित्यस्य परिहारस्यासङ्गतत्वगिरासार्थमाश्रयं पूर्यति
नन्विति । तथावाश्रयस्त्रियतामवस्थापरिहारपरत्वेन तत्प्रतिरिति
भावः । अन्यनवश्याभयात् प्राग्भावविभिरपेक्षाऽपि संभव्यै कादा-
चित्कल्पव्येन विपक्षगामितया साधारणैकान्तिकाप्रदर्शनात् कथम-
साध्यारण्ण, अतएव परिमते तदेवोक्तमिति चेत् । मैवम्, अन-
वश्याग्निया सामय्यी निरपेक्षा साकाशादिवस्त्रं कादाचित्कल्पी; तथाच
निरपेक्षसामय्यीदपविपक्षाद्यादपितत्वा, साकाशादिविक्ष्याद-
पेक्षा स्फुटत्वादप्रदर्शनं, निरपेक्षसामय्यीसामेवं धार्यमित्यकादा-
चित्कल्पमिति सपक्षाद्यादतः कादाचित्कल्पमसाधारणं स्थानं, तथाच

स्त्रादेतत्, उत्तरस्य पूर्वः पूर्वस्योत्तरोमध्यमस्योभ-
यमवधिरस्तु, दर्शनस्य दुरपश्चवत्वात् । त्वयाऽप्येतदभ्य-

तथा हि, न सामग्रीनिरपेचं कार्यं सदातनत्वापत्तेः, नापि तस्मा-
पेचं; सामव्यपि हि न तचिरपेचा तस्मदातनते तत्कार्यसदातन-
त्वापत्तेः, नापि तस्मापेचा अनवस्थानात्, ततः प्रागभाववत् यथा
सामग्री निरपेचाऽपि कदाचित्कौ तथा भावोऽपि चटादिः स्त्रा-
दित्याग्रयवानाह स्त्रादेतदिति । उत्तरस्य धंसस्य पूर्वाघटएवावधिर्ण
तु धंसः, पूर्वस्य तु प्रागभावस्य उत्तरः प्रतियोग्येवावधिर्ण तु प्राग-
भावः, मध्यमस्य तु चटादेः प्रागभावोधंसस्येत्युभयमवधिर्णहृपको-
इक्षितर्थः । दर्शनस्येति वर्षकोक्षिद्वादित्यर्थः । दर्शनेन चेत्कारणं

तद्वयेन निरपेचस्यापि कादान्तिलत्वानीकारेव साधारणानेकान्तिक-
तया तात्त्वं हेतुः सापेक्षत्वाधकाद्वयवानाहेत्वज्ञ तात्पर्यात् ।
त. च, प्रागभावहृपविप्रक्षयाद्वत्त्वाभावानासाधारणं स्त्रादिति
तात्पर्यं प्रागस्त्रादिविष्टिकादान्तिलत्वस्य प्रारोग निरक्षेः । तदिप-
क्षयानिक्षयदग्रायां वा तथात्वाद् । यद्यपेचं प्रक्षयान्तिपर्णदग्रायां तदि-
क्षेके । अगस्त्यत्वसेव तेनोप्रवक्ष्यतमित्यन्ते । केचित्तु अ-साधा-
रणमित्यज्ञ अ-पदं तिवेद्यवाचकं विभिन्न शास्त्रतिपदेन योजनीयं,
तथाऽप्यविपक्षाभ्यामहत्तेः साधारणमित्यर्थः, अतद्यव साधा-
रणमेवाये क्षुत्पादितम्, तथाऽप्य परिमत्त्वादोऽपीति वदन्ति ।
सामग्रीः सापेक्षत्वेऽवस्था, निरपेक्षत्वे अभिज्ञाद्वयसाधारणं न
प्रक्षयाद्वाज्ञानाभारणमव्याप्तिमिति वाविद्वित्यर्थेन्वाङ्गः ।

पगन्तव्यं, न हि भाववदभावेऽप्युभयावधित्वमस्ति । तद-
ङ्गावेष्ट्यनुपलभ्यमानैकोक्तोटिषु स्यात् । न स्यात्, अ-
नादित्वात् ॥

प्रवाहोनादिमानेष न विजात्येकशक्तिमान् ।

विद्यति, तदा चित्यादौ कर्तुरदर्गनाङ्गमादेशादर्गनामादसिद्धौ । न
तदधिष्ठात्वसिद्धिरिति निर्गर्वः । अमङ्गीकारे दण्डमाह न हीति ।
अन्यथा प्रागभावप्रधंसयोरप्यतुपस्थमानपूर्वोच्चरावधिकस्पन्दप्रसङ्ग-
रूपति भावः । तददिति तथा च अवधिसिद्धावपि न तत्प्राप्तत्वनियं-
मसिद्धिरिति न तावतैव कारणसिद्धिरंगतः^(१) सिद्धिसाधनं चेति
भावः । प्रवाहेद्दति एवं कार्यकारणप्रवाहोनादिमान् ^(२) तत्त्वांभयो-
मान् तत्त्वामस्यपि खंसामयोपरम्पराऽधीनेति च तत्त्वन्यकार्य-
खानांदित्वप्रसङ्गः । न चागवस्था, वीजाङ्गुरवद्गादितया प्रमाणिकत्वा-
दित्वर्थः । प्रागभावधंसयोस्तु पूर्वोच्चरकोटिकस्पन्दे भावोभव्यम-
मेव वाधकमिति भावः । ^(३) अनादिलं च धंसव्याप्तप्रागभावप्रति-

(१) अंशतहति अवधेमर्यादपि खोकारेण तदंशस्य विज्ञस्यैव साधना-
दित्वर्थः ।

(२) तत्तदिति तथाच नासाधारणमित्वर्थः ।

(३) न तु वीजाङ्गुरादेः सादितया कथमनादित्वमित्वतस्याह अनादित्व-
सेति । धंसव्याप्तत्वं सजातीयधंसव्याप्तत्वम् । तथाच, तद्वृत्तेन
सादित्वेऽपि घटत्वेन तद्वृत्तस्याप्यनादित्वमिति अथेम् । अस्मित्वा
कावगम्भा ।

१७५ ॥ तथा शत्रुघ्ना भाष्यमन्वयतिरेकयोः ॥ ६ ॥
प्रागभाषो शूरकाकावधिरभादिः, एवं भाषोऽपि
घटादिः स्यात् । अतुपलभ्यमानप्राकोटिकघटादिविषयं

योगिनम् । तथापि च्छक्तिप्रकार्यं सैव यजित्वा कारणं न तु
तत्रातीयन्ति नैतावता कार्यातीये कर्द्दितातीयं कारणं, अव्यव-
हितप्राकार्योऽव्यवेत्रे व कारणमापन्नौ आगदीनामकारणवाचा-
कोकिकशाधतस्तिर्द्धिः । आतो चित्यादिकर्द्दिनेगाहृष्टाधिष्ठात्वेन
नेत्रविद्धिः । न सैव नियतातीयकार्यातुपत्तिः, एकजातीय-
कार्यातुकूलग्रक्षिमत्वेन तदुपत्तेः । अचाह, न विजातीति । विज्ञचण-
जातीयेनेका या ग्रक्षितादाच्च प्रवाहरति संबन्धः । विजाति-
विद्द्वान्तिरेकग्रक्षिमायेति वा । वज्ञमाष्युक्तेरित्यर्थः । तर्हि
द्वयादौ अभिवारेणाग्रिकारणं कर्त्तव्यमिति, तथाह तत्प-
रति । शास्त्रान्विशेषाकानगोचरधोरन्वयतिरेकयोऽसाम्बे नियतत्वे
याज्ञे अवलवता पुरुषेण भाष्यमित्यर्थः । प्रागभावोहीति, (१) यद्य-
शूष्टप्राकोटितयैव भावस्तपमपि कार्यं पूर्वावधिशूष्टं स्यादिति ग्रेषः ।
असेषापत्तिमाह अतुपलभ्यमानेति । यत्र प्राकोटिः सामग्री नोप-

(१) यत्रु घटादेः प्रागभावस्तदुपरैकावधित्वं परामभुपगतमेवेति यद्य-
सापादनमिवत्प्राह यद्यद्येति । तथाच तद्द्वावेभित्वादिगा तद-
भुपगतमिति भावः ।

नेदमनिष्टमिति पैम, तावभासाचावधिस्थभावत्वे तद-
इर्ब्बत् पूर्वेयुरपि तमवधीकृत्य तदुत्तरस्य सत्त्वप्रसङ्गात्,
अपेक्षक्षीयान्तराभावात् । एवं पूर्वपूर्वसपि । भावे,
तदेव सदातनत्वम् । तदइरेवानेन भवितव्यमित्यस्य

सम्भवते, तचानादित्यमिष्टमेवेत्यर्थः । तावभासेति (१)अहृष्टपूर्वकोटिले-
नानादिभावमाचावधिस्थभावत्वे यथा तत्र दिवसे तस्य सत्त्वं तथा
गतदिवसेऽपि तदित्यनादिभावोन्तरस्य तत्कार्यस्य सत्त्वप्रसङ्गः, एवं
तत्पूर्वपूर्वदिवस्यात्यपि तत्कार्यं स्थादित्यर्थः । तथाचागन्तुकादेव
तस्मात् कार्यस्य कादाचित्कलं निर्वैश्चतीति भावः । तदइर्बद्धिति
समाचाराविधेरनित्यत्वात् समाधेयम् । तदवधिस्थभावत्वे यत्र दिने
उत्तमध्यवसानैवानेनोत्पत्त्यमित्येषोऽपि तस्य स्थभावरूपति ग्रह्यते,

(१) अहृष्टपूर्वकोटिलेनेति नन्दनेनापत्तिः अहृष्टपूर्वकोटिकेऽनादित्या-
भ्युपगतात् प्रत्येवापादनात्, न च पूर्वदिने सत्त्वापादनेन प्रत्यक्ष-
तापादनमभिमतमिति वाचं तथापि तस्योन्तरैकावधिस्थाभ्युपगमेन
पूर्वावधिशूच्यतयाऽनादिभावमाचावधिस्थभावत्वहृष्टसङ्गसापातादिति
चेत् । मैवम्, दृष्टप्राकृकोटिकघटाभिप्रायैवैव प्रज्ञतापादनात् ।
नन्दाहृष्टपूर्वकोटिलेनेत्वसिङ्गं, अहृष्टपूर्वकोटिलेनानादिर्योभावः सा-
मयीकृपस्ताचावधिस्थभावत्वहृष्टयात् । तथाच, नादृष्टप्राकृ-
कोटितयैवानादित्यम् । अन्यथा, कस्याचिह्नघटसामयात्प्रपाप्यपि तथा-
लेनानादित्या तदुत्तरस्य घटस्तानादिलं स्थादिति भावः ।

स्वभावद्वति) चेत्, तस्याप्यहः पूर्वत्यायेन पूर्वमपि सत्त्वं
प्रसङ्गात्। तस्मात् तस्यापि तत्पूर्वकत्वमेवं तत्पूर्वस्या-
पीत्यनादित्वमेव ज्ञायः, न त्वपूर्वातुपादे कस्यचिद-
पूर्वस्य सम्भवद्वति। तस्यापि व्यक्त्यपेक्षया नियमोऽस्तु
न जात्यपेक्षया इति चेत्, नियतजातीयस्वभावताव्या-

तद्वरेवेति। अप्नाहः पदेत् कालमाप्नुभिसेतम्। तदनादित्वे ता-
वस्थाचावधेष्वदादेरप्यनादित्वप्रवक्ष्यादित्यनाशग्नियमवाइस्त्रिये तथा-
विधएव कालोपाधिर्वाच्यः, तथाच तस्याप्यनादिरूपादृष्टावधि^(१)
स्वभावमे तदुपरस्यापि दिग्यस्थानादित्वप्रवक्ष्योच्चटस्येवेति परिवर्तति
तस्यापीति। वक्षुतस्य, उत्पत्तिगर्भकादाचिक्लवातुरोधादवधिक्लौ-
कारः, न चोक्तरेणोत्पत्तिगर्भिर्निर्गम्यतदत्यवधेः प्राच्यत्वनियत्वसिद्धौ
कारणलं विद्धम्। तथाचोत्पत्तिर्यदि किञ्चिदुपरस्यनियता न स्या-
दनादिः स्थादिति निर्गर्वः। न लपूर्वति, आगमनुकारणघटितसाम-
स्यजन्यं कार्यं नियतकालोत्पत्तिकं न स्थादित्यर्थः। तथापीति जात्य-
पेक्षया कारणले निरस्ते व्यक्तपेक्षया व्यभिज्ञारेण तत्पुरिषमिति
पूर्वाकाएवाभिस्मन्तः। नियतेति कार्यं नियतजातीयले कारणाति-
नियमस्य छेतुलादित्यर्थः।

(१) अदृष्टावधीति अदृष्टप्राक्क्रोटिकावधीत्यर्थः। घटस्थामयीवदित्व-
सामयग्राम्यदृष्टप्राक्क्रोटिकत्वेनामादित्वसम्भवात् तदुपरदिग्यस्था-
नादित्वप्रवक्ष्यति भावः।

धातात् । यदि हि यतः कुतश्चिह्नवन्नेव तज्जातीय-
स्वभावः स्यात्, सर्वस्य सर्वजातीयत्वमेकजातीयत्वं वा
स्यात् । एवं तज्जातीयेन यतः कुतश्चिह्नवित्यमित्यस्य

अथ स्वभावादेव कार्यं नियतजातीयं स्यात्, तचाह यदि
हीति । (१) किमयं कार्यस्यैव महिमा; यद्हिन्नजातीयेभ्योऽपि जायमार्गं
सज्जातीयमेव भवति, हेतोरेव वा; यद्हिन्नजातीयमपि सज्जातीयमेवं
जनयति? आद्ये कार्यपञ्चकं तर्कदयमाह यदि हीति । (२) कार्यं
घटोयदि पठजनकयावच्छन्यः स्यात् पठजातीयः स्यात्, एवं यदि
यावद्दूमजनकजन्यः स्याद्दूमजातीयः स्यात् । एवमन्यजातीयलमण्या-
पाद्यां, पटादावपि तत्तज्जातीयलमापाद्यमिति सर्वजातीयलमापा-
द्यनार्थः । (३) घटभिक्षं कार्यं यदि यावद्दृठजनकजन्यं स्याद्दृठजातीयं
स्यादित्येकजातीयलापाद्यनार्थः ।

द्वितीये कारणपञ्चकं तर्कदयमाह एवमिति । घटसामग्री यदि

(१) एवमित्ययेतनेन पौनशक्यमाशक्षाह किमयमिति ।

(२) सर्वजातीयत्वाप्रसिद्धेरन्यथा तर्कमाह अयमिति । यस्यपि अक्षय-
पेक्षया नियमेऽपि पठजनकतद्यक्षिण्यत्वस्य घटेऽनभ्युपगमादिदम-
युक्तं, तथापि पूर्ववर्त्तिर्यक्षिलेनैव तथात्वे घटपूर्ववर्त्तिपठजनकवे-
मादित्यक्षेत्रपि घटजनकत्वाद्युपगमादिदमिति ध्येयम् ।

(३) तैयधिकरण्यादाह घटभिन्नमिति ।

स्वसामान्, तदपि सर्वज्ञातीयमेष्टगतोयं ग्रा-
म्यात् । कामनक्षिर्हि तदशारणिमण्डिभ्योः भवत्ताशुशु-
ष्णिरेकज्ञातीयः ? यद्यशत्तिमाल्लादिति चेत्त, यदि हि
विज्ञातीयेष्टये क्रज्ञातीयकार्यकारणशक्तिः समवेयात्,
न कार्यात् कारणविशेषः काप्यतुमीयेत, कारणव्या-
दृच्या च त तज्ञातीयस्यैव कार्यस्य व्याहृतिरवसीयेत,
तदभावेऽपि तज्ञातीयशक्तिमतोऽन्यस्मादपि तदुत्पत्ति-
समवात् । यावहर्थनं व्यवस्था भविष्यतीति चेत्,

पटप्रयोजकायावद्गुपवतौ स्नात् पटजातीयजननौ स्नात् । एवं धूमादि-
जातीयजगत्कलमपापाश्चम् । घटान्यकार्यसामग्री यदि घटप्रयोज-
कयावद्गुर्वतौ स्नात् घटजातीयजगिका स्नादिति क्लेषापादनीयम् ।
गतु, यदेकजातीयकारणनियमात् कार्यजातिनियमस्तर्हि भिन्न-
जातीयेभ्यः कारणेभ्योनाभिज्ञजातीयं कार्यं जात्येतेत्याइ कथमिति ।
अच्च मौग्नांशकसुत्तरयति एकोति । कार्यानुपलब्धिशङ्कानुभाव(१)-
दयभङ्गप्रबङ्गेन तविराकरोति यदि हीति । यावदिति यच्च
कृत्तकारणभावं विनाईयन्यस्तादेकजातीयं दृश्यते तच विजातीयेभ्ये-
ककार्यानुकूला ग्रन्थिः कल्पयते न त्वन्यचापि ततोनेक्षदोषरत्यर्थः ।

(१) अनुपचालितकरणभावस्थितिकार्यः । अनेक मूलं, काहवायानका चेति ।

निमित्तस्यादर्शमात् हृष्टस्य चानिमित्तत्वात् । एतेन
हृष्टस्यातीयादिति* निरस्तं, अवश्वेरपि तत्सौक्ष्मगद्भु-
भूमेग्रस्यन्यापन्तेः । कार्यातिभेदाभेदयोः समवायि-
भेदाभेदावेष तर्कं न निमित्तासमवायिनी इति चेत्त,
तयोरकारणत्वप्रसङ्गात् । न हि सति भावमार्च तत्,
किञ्चु सत्येव भावः । न च आतिनियमे समवायि-
• द्वष्टदेवजातीयादिति,—क्षी० ए० ।

निमित्तस्येति द्वष्टादिषु (१)कारणतावच्छेदकरूपस्यादर्शमात्, न च
ग्रन्थिरेव तथा अन्योन्यात्रधात्; कारणत्वपृष्ठे तत्करणमन्यधा
रास्तेऽपि तदापत्तिः, तत्करणमेभ्ये कारणत्वपृष्ठः तस्यान्वेष्यत्यन्ते-
कावच्छेद्यत्वात्, हृष्टस्य च द्वष्टदेवरनिमित्तात्माकारणतावच्छेदक-
त्वादित्यर्थः । द्वष्टादिषु अभिशारं मग्निरुद्रूपलादतौश्रिधर्णाति-
विशेषाद्ये परिश्वरक्षिति, तेऽप्यतएव निरसादर्थाऽह एतेभिति । अतु,
द्वष्टदयोऽग्नौ निमित्तकारणाग्नि, न च तस्याजात्यवैजात्याभ्यां कार्य-
साजात्यवैजात्ये, किञ्चु समवायिनस्यात्मात्, तत्त्वाश्वावच्छेदेति ग्रन्थे
कर्त्त्विति । तथापि द्वष्टदेवेष्यभिशारेण कारणत्वं न स्वादिति परिश्वरति
तयोरिति । न हीति अभिशारिष्योऽपि कारणत्वापातादिति भावः ।
किमित्तिः, द्वष्टाहौ चैकैकाभावेऽप्यग्नेभवात् कारणत्वं न स्वादित्यर्थः ।
न च समवायिकारणसाजात्यादिकमपि कार्यस्य तथाते तर्कं, तद-
भावेऽपि कार्यवैजात्यदर्शनादित्याऽह न चेति ।

(१) कारणतावच्छेदस्येति कारणभेदस्यैव तद्वेदप्रथोजकत्वादिति भावः ।

कारणमाचं निवन्धनमपि तु सामयी । अत्यथा द्रव्य-
गुणकर्मणमेकोपादानकत्वे विजातीयत्वं न स्यात्* ।
न च कार्यद्रव्यस्यैषा रीतिरिति युक्तं, आरब्धदुग्धै-

पि लिति सामयी च दण्डादिवटिता भिन्नेवेति भावः ।
अत्यथेति न च समवायिनोद्रव्यस्याभेदेऽपि कारणतावच्छेदकधर्म-
भेदात् द्रव्यादीनां जातिभेदः स्यात्, तथा हि द्रव्यजनने स्वर्ग-
वत्तमवच्छेदकं गुणकर्मणने तु द्रव्यत्वमूर्त्त्वे तथेति वाच्यं द्रव्यत्वे-
नैकेतौ च प्रपेण संयोगविभागौ प्रति कारणलेऽपि तथोर्जातिभेदात्,
कारणतावच्छेदकस्याकारणलाचेति भावः । न च कार्यमाचरौति-
तेषांपि तु द्रव्यस्य चतः, अतोन द्रव्यादिभिः समानोपादानै-
र्थभिन्नात् इत्याद न चेति । एवं च त्रिवायिनोद्रव्यस्याभेदे कार्यद्रव्यं
इभिदुग्रहस्यं न भिद्येत, चौरपरमाणवएवास्तुसंयोगाभृष्टकार्य-
द्रव्याद्वायारभन्ने, अतएव चौरं नष्टं दधि ज्ञातस्तिति चौकिको-
उपत्तुभवद्रव्याद् आरब्धेति ।

अतीश्चियेषु परमाणुषु दर्शनाभावात् दध्यारब्धकोयेत्योऽवश्य-
वोवाच्यः, तच च चौरलं चोग्यात्तुपक्षभिवाधितं, (१)प्रत्युतावश्यवा-
त्तुपक्षभिवाधितं,—इति का० ची० ए० ।

(१) प्रत्युतेवि तथाच तत्त्वपरमाणुभिरेव तत्त्वदारमहति नैकोपादानकत्वं
वयोरिति भावः । अत च जातिपदं हित्वादौ अभिचारवारणाय
न च कार्यकारणोभयद्वित्तिवादित्वेवास्तु अवमङ्गयवादिपर्यन्तेनेति
वाच्यं रूपत्वादौ अभिचाराद् । न चैवमपि समवायिकार्यदत्तिला-
दित्वेवास्तु, तचैव तात्पर्यादिकाञ्जः ।

रेवावयवैद्यथारभदर्शनात् ।

वयविष्टज्ञातिलेन पृथिवीलवत् दधिलस्य परमाणुष्टज्ञित्वमनु-
नेयम् । न च तनुत्वेन व्यभिचारः तस्म यटावयवे अंशवयविभि-
ष्टतेरिति वाच्यं तदवयविष्टज्ञित्वे सति तदवयवष्टज्ञित्वस्य विवचित-
त्वात्, द्वाणुकवृत्तिज्ञातिलस्य लिङ्गत्वादा । न च दधिलं न परमाणु-
ष्टज्ञित्वे पृथिवीलव्यायज्ञातिलात् पटत्वदिति वाच्यं *व्यञ्जकाभा-
वस्थोपाधिलात्, पटत्वव्यञ्जकसंख्यानविशेषस्य परमाणावभावादधिल-
व्यञ्जकरसविशेषस्य च तत्र सत्वात् । न च रसविशेषवदवयविलं
तदव्यञ्जकं गौरवात्, गन्धवदवयविलस्य पृथिवीलव्यञ्जकले तस्मापि
परमाणावष्टापत्तेऽस्य । यदा, दधिद्वाणुकं दधिलाश्रयेऽपौदानकं
कार्यले सति दधिलात्, खूलदधिवत् । न च कार्यलं छृण्ये, स्फुतो-
ज्ञैकान्तिकपरिहारार्थत्वात् । दधिद्वाणुकोपादानां वा न ज्ञौरारभकं
दधवयवलात् दधारभकदधवयवत् ।

अचोच्यते । (१)ज्ञौरपरमाणुनां तत्त्वावश्यकत्वाद्येवावयवाः
ज्ञौरमारध्ववन्नस्तेव सहकारिविशेषाद्यथारभन्ते लाघवात् ।

* परमाणुष्टज्ञित्वव्यञ्जकाभावस्थेति स्तोऽ ।

† दधुपादानं,— इति स्तोऽ ।

(१) दधि समवायिकारणां भावकार्यत्वादित्यनुमानं लाघवाल्लतकै-
सहजतं दुग्धारभकपरमाणुमेव विषयीकरोति, अन्यथा गौरवाद्य,
दुग्धं विनाउपि कश्चिद्ध्यापत्तेऽस्यवागाद् ज्ञौरपरमाणु-
गामिति ।

- (१) अतुमाने चात्कूसतकाभावः, शेदर्थिलं अहि चार्जिष्यप्रभाष्य-
दृष्टिजातिः स्थात् पटदृष्टि स्थादिति प्रतिकूसतकप्रतिइतत्वं च ।

(२) न च लाघवोपकार्यमानाभावः, दधारम्भकः परमाणुर्न दधि-

* जावदाश्याद्,—इति सो० ।

तात्पर्यः (१) नित्यपर्यवेक्षात् पटारम्भकं परमाणुषदिवेदुभाग्यस्
सन्नात् । न च व्यञ्जकां सम्मुपाधिः (२) दधिलाङ्गयपरमाणौ ॥ रस-
विशेषस्तं दधिलाङ्गकमसौति वाच्यं (३) प्रतिकूलतर्केण रसविशेष-
वद्वयविलस्य (४) तद्वयञ्जकलात् । किञ्चेवं दुर्घोत्कर्षीपकर्षयोर्द्धु-

* पटारम्भक,—इति सो० ।

- (१) निवेति एतच्च दध्यवयविनि अभिचारवारकाय । काले अभि-
चारवारकाय पार्थिवत्वादिति । न च समवायगम्भैर्मन्त्रया परेभ्यरा-
संवन्धमादय अभिचारापत्तेऽरिति वाच्यं एवमपि साक्षात् संवन्ध-
गम्भेय निर्देषवत्वात् ।
- (२) दधिलाङ्गयेति दधिलाङ्गयाभिमतपरमाणौविवर्णः । अवयविल-
प्रवेशे गौरवादिति भावः ।
- (३) प्रतिकूलेति पूर्वोत्तमप्रतिकूलतर्केवर्णः । तथाच गौरवमपि प्रामा-
दिकमिति भावः । अतएव तथासति गन्धवद्वयविलस्य एथिवी-
त्यञ्जकत्वे तदपि परमाणौ न वर्ततेऽति प्रतिवन्दिः परोक्ता ॥ तच्च
गौरवस्य प्रामाण्यकलामादात् । किञ्चेवं गन्धसमवायिकारवताव-
द्वयेदक्षिणीत्वाभावे निर्गन्धत्वापत्तौ तदारब्धकार्थेत्यु निर्गन्ध-
त्वप्रसङ्गात् । नचेवं दधिलाङ्गकरसविशेषसमवायिकारवताव-
द्वयेदक्षिणी दधिलं परमाणौविपि, अन्यथा परमाणौ तदक्षाभावेन
तदारब्धवद्वयपि तदभावापत्तेऽरिति वाच्यं एथिवीत्युत्तैव तदवच्छेद-
कलात्, चटादौ सञ्जकार्हिविरहे तदगुलादात् । तदेतिर्मध्येऽपर-
माणौ च तदुत्पत्तिरिष्टेव । अतएव तेभ्य अदाचित् दधार्मांडिपि ।
अतएव मधुराङ्गसमवायिकारवतावद्वयेदक्षतया एथिवीत्युत्तिरिष्टि-
कला वज्रमानचरणेऽरिति दिक् ।
- (४) तद्वयञ्जकलादिति तथाच साधनकाप्रकालमुपाधेऽरिकि भावः ॥

त्वर्त्त्वापकर्त्त्वप्रयोजकलातुपपतिः, अतुपादनोत्कर्त्त्वदिरतुपादेयोत्कर्त्त्वाप्रयोजकलात् । तत्रेन्नगोत्कर्त्त्वादिता वक्तेषाथात्मेन अभिचारः, (१) यस्योद्युतरूपस्तोत्कर्त्त्वार्थं तदुत्तित्रयत्वाप्यजातीयं यदुपादीयते,

(१) यस्येवि वक्तुत्कर्त्त्वार्थसुपादीयमानेन्नने अभिचारादाह तदुत्तीवि ।

वत्तामादाय देवतादवस्थागादाह इत्यत्वत्यायेवि । अप्सिष्ठ भेद-
शर्मेवि न इत्यत्वमादाय देवतादवस्थामिति भावः । तथापि तैको-
त्त्विवोद्युतरूपदहनार्थं केऽद्युतरूपतैषस्यदहने अभिचारः, अतु-
रूप्त्वास्तोत्रभूतमिति भवेनैवास्य इत्यत्वादित्वत्वाद उपदीयतद्विति ।
उपादानं प्रदृष्टिः । तस्य चाप्रत्यक्षत्वात् तद्योग्यतेवि न देवः ।
स्त्रतयव घटाद्युत्कर्त्त्वार्थके मृदारम्भके परमाणवादौ न अभिचारः ।
न चैतकवे अतुदभूतरूपस्तोत्रभूतरूपार्थकलाभावादेव न अभि-
चारद्विति किं तदारबार्थं विशेषद्वोपादानेनेति वाचं वियमतोय-
स्तन्तारं यद्विति तस्यैव तदर्थकालेन विवक्षितत्वात्, तस्य च तत्पूर्व-
चक्रितावयवाक्तारमादाय वजापि वस्त्रात् । अन्यथा दुरधस्यापि
दक्षिणतिवन्यकवत्या वथात्मं न स्यात् ।

तदुभूतार्थेऽपादीयमानार्देन्नगोत्कर्त्त्वे अभिचारः, न चार्जत्वं जलसंबन्धो-
त तद्विद्वेतदुत्तित्रयत्वाप्यजातिरक्तीति वाचं एवमपि शरीरोत्कर्त्त्वार्थ-
र्थेऽपादीयमानमध्योत्कर्त्त्वे अभिचारावारादित्वाग्रस्त्र उपादेयताव-
क्षेदकधर्मावस्थेदेन तदुत्तित्रयत्वाप्यजातिमत्त्वं विवक्षितम् । न च
शरीरोत्कर्त्त्वार्थेऽपादीयमाने उपादेयसावक्षेदकावस्थां पार्थिवमाचं,
कलस्यापि तथामानैदर्थान्वदाङ्गमाचस्य एववक्षाचस्य तथा-
भावादिति समादधुः । तद्विच्छ, वच पक्षसम्बेन अभिचारा-
भावादिवक्षायावैयर्थ्यात्, आहारपरिष्कारिभेदेन शरीरभेदाभ्युपग-
माच । किञ्चैवमपि घटोत्कर्त्त्वार्थेऽपादीयमानदक्षोत्कर्त्त्वे अभिचारः ।

तत् तदुपादानोपादेयमिति व्याप्तेः । इन्धने तु तदृच्छिष्ठव्यव्याप्त-
यजातेरभावः । उद्भूतरूपस्येति विशेषणामानुद्भूतरूपवज्ञुत्कर्षार्चमु-
पात्तवज्ञुत्कर्षेण व्यभिचारः । उपादेयता च साक्षात्परम्परासाधारणी
विवक्षितेति न पटोत्कर्षार्चपात्ततन्मूलकर्षेण व्यभिचारः । न च
यद्यधि न तदुग्घारभ्यमिति स्थूले दर्शनाद्यधिष्ठाणकं न (१)दुग्घत्वा-

यदि च योग्यताविवक्षायां दखारभक्षपरमाणुगा कदाचिह्निटारभ्यात्
साध्यसन्तेन न व्यभिचारः, तदा भक्षारभक्षपरमाणुगाऽपि ग्रीरा-
रभ्याविरोधः । अपि चालोकोत्कर्षार्चपादेयमानोल्लङ्घप्रदीपादौ
व्यभिचारः । तस्मादुद्भूतस्यार्थस्येत्यि विशेषणं देयम् । यद्यपि
योग्यताविवक्षायां दखड्टवद् कदाचित् दध्नोऽपि दुग्घोपादानो-
पादेयत्वे विवक्षितसाध्यस्य पक्षोपधागगर्भस्य न सिद्धिः, तदविव-
क्षायां घटोत्कर्षार्थकदखड्टवद्येष्विवक्षितः, घटे च स दखड्टवद्येष्विवक्षितः
किञ्चवयवोत्कर्षार्थगणनेवेत्वेत्वे । एतदनुशयादेव यद्युक्तेवादिक-
मित्यन्ये । यदर्थं यदुपादीयते तत्तदुपादानोपादेयमित्यच वैजात्ये
गुणविरोधस्य वाधकमिति प्रकाते तदुभयाभावोपवर्णनं, उपवक्ष्यते-
तथा च वाधकाभावे सतीत्यत्र तात्पर्यमिति न व्यभिचारशङ्केत्य-
प्याङ्गः ।

(१) न दुग्घत्वेति दुग्घत्वाश्रयस्य काणस्य जगत्ताद्वाधिष्ठव्यतउक्तं पर-
माणिति । एतेन परमाणुयज्ञां खरूपकथनाय न चायेतनसिद्ध-
साधनासम्बवः द्युमुकारभक्षस्य परमाणुत्वनियमेण तत्परमवादित्व-
पालम् ।

अथपरमात्मारभिनिति वाच्यं (१)दधिद्वयुकारभके परमाण्डौ दुर्घट-
स्थावन्तः । सप्ताऽन्यद्वयलसाक्षात्प्राप्यकातेरेव परमाण्डौ दृन्तः,
(२) द्वयलस्यापि द्वयलसाक्षात्प्राप्यजातिलात्, (३)तद्विभवतद्वायाम्याथले
ग्रन्ति तद्वायाथलस्येव साक्षात्प्राप्यलक्षणलात् । न चान्ये परमाणवसाक्षा-
त्प्राप्यलक्षणादधारभकाः, तदुक्तर्षाद्यतुविधानातुपपनेहकलात्, दधर्षं

- (१) दधिद्वयुकेति वथाच प्रतियोग्यप्रसिद्धा साक्षात्प्रधिद्विरिति भावः ।
सिद्धसाधनमिति भावहस्यन्ये ।
- (२) तर्हि द्रव्यतमपि तच न वर्त्तेत्वत्काह द्रव्यतस्यापेति ।
- (३) तद्विभेति तद्वायाथलमाचं परम्पराव्याप्तेऽतिथ्यात्मित्वतउक्तं सत्य-
त्वम् । तथापि तद्वायाथायाप्यत्वमसम्बवि पृथिवीत्वादेव्यत्वादिव्या-
प्यीभूतद्रव्यत्वादिव्यायत्वात्, द्रव्यत्वादिव्यायीभूतपृथिवीत्वादिव्याय-
त्वाच, अभेरेऽपि आप्नित्वादित्वतउक्तं तद्विभेति । साक्षात्प्राप्य-
व्याप्यकाभिमतोभयमित्वर्थः । वत्तादेरपि द्रव्यत्वादित्वाक्षात्प्राप्य-
त्वापत्तिरिति चरमं तद्वायाथलमुक्तम् । न च तदुभयमित्वद्रव्यत्वा-
दिव्यायगुणवत्वादिव्यायत्वा पृथिवीत्वादवसम्बवहति वाचं तद्वि-
त्वतद्वायाथजात्वव्यायत्वे चतीत्वर्थात् । नन्देवं चरमजातेः स्वसाक्षा-
त्प्राप्यत्वं न स्यात् खमित्वस्यायायजात्वप्रसिद्धेः, न च स्य स्वसाक्षा-
त्प्राप्यत्वं न विवक्षितमिति वाचं द्रव्यतस्यापि स्वसाक्षात्प्राप्यत्वमित्व-
प्रक्षमविरोधादिति चेत् । मैवम्, द्रव्यतसाक्षात्प्राप्यत्वमाचस्येव
प्रक्षतत्वेन ज्ञात्वादित्वाऽः । वक्षुत्तु, तद्विभवद्रव्यत्वापक्षमवात्वव्यायत्वे
सति तद्वायाथलं विवक्षितं, तच चरमजातावर्यीति गोक्षदोषः । अच
वाचं तत्परं साक्षात्प्राप्यत्वाभिमत्वमाचपरं, अन्यच व्यापकत्वाभि-
मत्वपरमित्ववधेयम् ।

बुग्धोपादानासुपपत्तेच । अपि च, (१) यद्ब्यधंसजन्यं यद्ब्यं भवति
तस्मदुपादानोपादेयं यथा महापटधंसजन्यः स्वरूपटहति नियमात्

(१) यद्ब्यते घटधंसजन्ये घटरूपादिभ्यंसे अभिचारादाह चरम-
द्रव्यपदम् । यद्ब्याभावजन्यमिति हते प्रतिवन्धकाद्यात्माभाव-
जन्ये इत्ये अभिचारः स्थादिति धंसपर्यग्नमुपात्म । न च तद्ब्यंस-
स्थापि जगत्कलादोषतावदस्यम्, धंसत्वेन जगत्कलस्याग्रे विवक्षयात् ।
नचैव दृष्टान्तासिद्धिः महापटस्य प्रतिवन्धकतया तदभावस्य संस-
र्गभावत्वेनैव इतुत्वादिति वाच्यं महापटं विनाउपि खण्डपटोत्यादा-
पत्तेः, अत्यन्ताभावस्य नियस्य स्वरूपयोगस्य सहकार्यवश्यमा-
वापत्तेच । नचैव तत्पागभावस्याइतुत्वे महापटोत्पत्तेः प्राक् खण्ड-
पटो न स्थादिति तन्तुमात्रमुपात्मेतेति वाच्यमिष्टापत्तेः, तथा
विधसंस्थानयोगितया पटव्यपदेशः । यद्वा, दितन्तुकादिमहापट-
धंसजन्यश्व चितन्तुकादिः पटोजायते, मूर्त्तीना समानदेशतावि-
रोधेन चेमाद्यमिष्टाताव् चितन्तुकादिगाये चितन्तुकाद्यत्पादाभ्युप-
गमात् । तच च सर्वतन्तुकमहापटप्रागभावः सप्तप्राण्यात्मिङ्गश्व
श्वश्व चितन्तुकादौ पटधंसजन्यपटत्वेन खण्डपटत्वं, पटजगत्कधंस-
प्रतियोगिपटत्वेन महापटत्वस्व न विरजम् । दितन्तुके च यदि
खण्डपटव्यपदेशः, तदाउपिमापेक्षया परिमात्रापर्वग्निवन्धनो-
गौडः । वक्तुता, प्रथमपटन्यूग्नसमवायिकारखकश्व खण्डपटहति
चितन्तुकादीगामपि महापटत्वमेवेति तचापि गौडश्व वश्यपदेश-
हति । ब्रह्मप्रकाशे च संसर्गभावत्वेन तस्य कारणतामिष्टान
मतान्तरेवेति मनस्यम् । आद्यद्यपदं किमर्थमित्यवशिष्यते ।
तच ब्रूमः, तत्प्रसाक्षात्कारजन्यमित्यगात्रानधंसस्य धंसत्वेन कायद्यूहं
प्रति जगत्कलया अभिचारकारणाय तदिति । यस्तु प्रथागमरखस्य

कुरुध्वंसजन्मं दधि कुरुधोपादानोपादेयम् । न च प्रतिबन्धकद्वय-
भंसजन्मद्वये अभिचारः, धंसत्वेन कारणत्वस्य विवचितलात्, प्रति-
बन्धकाभावस्य च संसर्गभावत्वेन देतुलात् । न च सूक्ष्मदुग्धधंसजन्मं
दधि न तदवयवजन्ममिति अभिचारः परमाणुस्य न तदवयवद्वति वाच्यं
साक्षात्परमासाधारणोपादेयत्वस्य विवचितलात् । रक्षोषष्टतस्तु,

संयोगधंसात्मकस्य सर्वं देतुलमुतेः सर्विश्वरीरजगतया तत्र अभि-
चारवारण्याय तदिति । तत्र, अदृशादारकात्वस्य साक्षात्कात्वस्य
वाच्यश्च वाच्यतया ततश्च तदुज्जारात् । अन्यथा ब्राह्मणश्वरीर-
शालयामधंसादेरधर्मदारा नारकिश्वरीरजगतया अभिचारता-
दवस्थापत्तेः । अन्ये तु प्रागभावधंसात्मकपादवज्यघटे अभि-
चारवारण्याय तदुपादानम् । न च धंसत्वेन अनकात्वविवक्षयैव
तदारखण्डिति वाच्यं धंसत्वेनेत्वस्य धंसत्वगियतावा अनकात्वाया विव-
चितलादिवर्धात्, तावतेव प्रतिबन्धकाभावजन्मे अभिचारस्य निरा-
काव् । यद्यपि प्रागभावोपादानाप्रसिद्धा अभिचारोऽपि तत्रा-
प्रसिद्धहति कदं तदारण्याय तत्, तथापि गियत्वामानाधिकरण-
रूपशास्त्रियहौपविकदया सार्थकतम् । यदा, वद्वयधंसजन्मं यद्-
वाच्यं तदुभयमेकोपादानकमित्य तात्पर्यं, एकोपादानकात्वस्त्रान्यम्
प्रसिद्धमिति तत्र अभिचारप्रसिद्धिरिति वदन्ति । यत्तु अवयव
संयोगधंसजन्मखण्डपटे अभिचारवारण्याय व्रथपदं, न च तत्र साध्य-
मस्थेवेति वाच्यं तत्परोगाभयतन्मूलामपि नाम्य वद्विभाषसमवेत-
खण्डपटे तथापि अभिचारादिति । तत्पुर्णं, वस्य महापटधंसो-
पदीष्वत्वेन खण्डपटं प्रत्येतुलात् । अन्यथा तन्मुवाश्रजन्मखण्ड-
पटमादाय दोषतादवस्थापत्तेः । एतेन अन्यत्वेन प्रयोग्यत्वमार्च
विवक्षितमित्वपादम् ।

एतेनायोहवादे नियमोनिरस्तः । कार्यकारणभावाद्-

रसविशेषष्टचिरेव दुग्धत्वादिजातिः, द्रव्यष्टचिरेऽपि तद्वज्ञकस्य रस-
स्थावश्चकलात्, द्रव्यत्वादिसामानाधिकरण्युद्दिशं परम्परासंबन्धात् ।
(१) तथाच दुग्धारम्भकाएवावयवाः* पाकजरसविशेषशास्त्रोदध्यार-
म्भकारति न (२) विरोधः इत्याङ्गः ।

दृष्टादेवग्निं प्रति दृष्णाद्यन्यान्यलेन कारणलं गृह्णते,—इति न
अभिचाररति व्याघ्रत्तिपदार्थवादिना यत् समाहितं, तचाप्यतु-
मानभृत्यनिदिग्निं एतेनेति । नियमोऽविष्णाभावः । वक्त्रं
विणा तदन्यस्थादपि धूमसमवेन ततोवज्ञनुमानाभावापातात्,
दृष्णादिवदतद्वाद्यत्या तचापि कारणलयहसम्भवादित्यर्थः । कार्यका-

* एव महावयवाः,—इति सो० ।

- (१) तथाचेति दुग्धस्तपरसविशेषारम्भकाएवावयवाः पाकजरसविशेष-
शास्त्रिणो यतोऽतश्च दध्यारम्भकाः तस्य रसविशेषामानकलादित्यर्थः ।
यदा, दुग्धादिपदं द्रव्यपरमेव दुग्धत्वादेः परम्परासंबन्धेन द्रव्यहृति-
त्वाभ्युपगमादिति ।
- (२) न विरोधहृति नैकोपादानकलविरोधः, रसविशेषामानाधीर्द्धिदु-
ग्धयोरेकच्च प्रमाणसिद्धत्वादित्यर्थः । अनभिमतिवीच्छाच्च द्रव्यत्वा-
दिसामानाधिकरण्युज्जेः साक्षात्संबन्धविषयकत्वे वास्थकाभावाङ्गं पर-
म्परासंबन्धविषयत्वं अन्यथा पृथिवीत्वादेव प्रभिष्ठान्विषयकं गंभादित्य-
तापत्तेरिति ।

रथभावाभिष्ठौ सभावनियमोऽपि दुरवगमः, कार्यालुपस्त्रिप्रसङ्गस्थ-
विपच्चाधकसाध्वलान्तस्येति* भावः। (१)तदेवां गत्यन्नरामावान् अक्षी

* वाधकसाध्वलान्तस्येति,—इति स्तोऽ।

† एवत्,—इति पाठान्तरम्।

(१) एवस्येति नन्देवं सवापि वक्त्रिप्रयोज्यवैजात्वशङ्काया न धूमसामान्य-
मधिं गमयेत् । यदि चोपस्थितधूमस्तावच्छेदेन अभिचारायहासेनैव
क्षेत्रे कार्यत्वमः, तदा यत्रोपस्थितरूपे अभिचारस्तचैव रूपान्त-
रैये कारबलकस्त्वगमतो न रासममन्तर्भाव्य तत्प्रस्त्वगम् । किंच,
स्त्रिवैजात्वयोरन्यतरकल्पनावस्थे तथोः कर्मनीयतया आघवेन
स्त्रीमान्यान्यत्वस्यैवावच्छेदकल्पकस्त्वगादिति । तत्र ब्रूमः । वैजात्व-
स्त्रापि प्रसाकाशान्तरसिद्धतया तत्त्वाप्यवच्छेदकल्पकस्त्वगमैव । अन्यथा
सहकारिनियमानुपपत्तेः । तदिदमुक्तं मूले, तेनैव अव्ययमानस्येति ।
न च सामग्रीत्यकल्पने गौरवं, तस्यावश्वकत्वात् । अन्यथा सह-
कारिनियमानुपपत्तिरेव । स हि कार्यतावच्छेदकमेदेन पक्षवि-
दोधे स्त्रेव स्थाद् । अन्यथा प्रत्यक्षादिप्रसाकाशामपि अन्यज्ञान-
त्वावच्छेदे तदन्यान्यत्वेन ऐतुत्वापत्तेः । यदि च सहकारिनियमा-
नुपपत्त्वा सामग्रीमेद-पक्षवैजात्वावश्वकमे गौरवान्न तथा, तदा प्रकृ-
तेऽपि तुम्हं, तत्त्वसहकारिसंवन्धामापि तदन्यान्यत्वेन ऐतुत्वाप्ति-
मपि तुम्हं, तेन क्षेत्रान्यथतिरेकयहान्न तथेति च तुम्हम् ।
स्त्रापि चैवं भौमत्वस्यापि विशेषतया गुरुत्वेन वक्त्रित्वसामान्यावच्छेदे
त्रैतर्यादिवक्त्रिकारबलमयन्तर्भाव्य तदन्यान्यत्वेन ऐतुत्वापत्तिः । किं-
चैवं, अन्यतावच्छेदकमपि तत् स्त्रादिति षट्पटान्यान्यत्वावच्छेदेन

त्यादिविक्षवप्रसङ्गात् । तस्मान्नियतजातीयतास्त्वभावं-
भङ्गेन* व्यन्त्यपेक्षयैव नियमद्विति फूल्कारेण तुणादेरेव
निर्मन्यमेनारणेरेव प्रतिफलिततरणिकिरणैर्मणेरेवेति
प्रकारनियमवत्तेनैव व्यञ्यमानस्य कार्यजातिभेदस्य

नामेव कारण्लभित्युपयंहरति तस्मादिति । वज्ञवान्तरजातीये दण्डा-
दीनां प्रत्येकं कारण्लस्त्रौकारादेव सर्वं समञ्चसमित्याह फूल्का-
रेणेति । प्रकारनियमः सहकारिनियमः । वज्ञनुकूलग्रन्थिमत्वेन
कारण्ले मणिफूल्कारादि सोमादपि कार्यापत्तेरित्यर्थः । अ-
पानुपलब्धिवाधितं वैजात्यमित्याह तेनेति । (१)विवादपदमग्रयौवल्लि-

• समावमङ्गे,—इति आ० ए० ।

दण्डवेमान्यान्यत्वेन इतुत्वापत्तिः । तथाचोक्तगौरवादंतिप्रंसङ्गात्
न तदन्यान्यत्वमवच्छेदकमिति दिक् । यत्तु नेकं विवज्ञदयप्रयोज्यं
भावाभावयोरेककार्यजगतापत्तेः । अतएव न यागध्वंसेनापवृ-
स्यान्यथासिद्धिः, तदिह वर्क्किलं यदि दण्डायन्यान्यप्रयोज्यं स्थात्
न स्थातदन्यवज्ञवयवादिप्रयोज्यं विरोधादिति । तत्त्विक्ष्य, एवं हि
दण्डप्रयोज्यत्वेऽपि तदन्यवज्ञवयवादिप्रयोज्यत्वं विवश्येत । यदि च
तयोः परस्परविरहणपत्वाभावात्तदुभयप्रयोज्यत्वं न विवर्ज्य, तदा
तुत्त्वम् । वज्ञवयवत्वेनैव तस्य प्रयोजकत्वं न तु दण्डायन्यान्यत्वेन-
त्वपि तुत्त्वमिति ।

(१) विवादपदमिति एतच्च प्रदीपादौ साध्यसिद्धाऽश्वतः सिद्धसाधन-
वार्तार्थम् ।

भासात् । इस्यते च प्राप्तकल्पाविशेषेऽपि प्रदीपः प्रा-
प्तादेहरव्याप्तकल्पोक्तमारभते, न तथा ज्वालाज्वाल-
जटिष्ठेऽपि दाहदहनो त तराच्च कारीषः ।

लव्याप्तजातिमनः १० नियतस्तुकार्यतुपवेशेन जायमानवद्विभाव्-
प्रदीपदाहृदशवदिति कारणविशेषसंबन्धवश्चलाज्वालात्मानामि-
त्वर्थः । त च दृष्टानाः साध्विकस्त्रियाः दृश्यते चेति । तच तैकादि-
कारणविशेषवश्चलं चथा जातीनां, तथाऽनापीति नादृष्टचरकर्त्त-
नमित्वर्थः । यदपि दुर्घटलाक्षेष विशेषश्चापाततः स्फुरति, तथापि
विशेषानाकल्पेऽपि तदउक्तकारणमाचमत्तमीयते, तदाकल्पे तु

१ इवि,—इवि वाचि चा० ए० ।

(१) नियतेति नवु दक्षिकादौ हेतुस्त्वेऽपि साध्वाच्चाद्यमिचारद्विति
चेत् । मैवम्, नियतस्तुकारिप्रयोच्यजातिकलस्य साध्वताव् ।
प्रकृते च पच्चधर्मतावजेन वक्त्रित्वव्याप्तैव सा जातिः सिध्धतीवि तथा
प्रतिज्ञानाव् । न चैवमपि धंसे व्यमिचारः, जातिपदस्य धर्म-
माचपरत्वाव् । प्रदीपदिवृष्टान्तोपादानगिर्व्यव्यव्युपादेः
साध्वाच्चापकलप्रदर्शनार्थमित्याङ्गः । वक्त्रुतक्षु साध्वदृष्टानाक्षेष-
जेन वक्त्रित्वादिति हेतुरमिमतः स्फुटत्वाव् कण्ठरवेद नामिहितः,
नियतेभ्यादिक्षु विपक्षवाधप्रदर्शनपरमिति युक्तमुत्पाद्यामः ।

यत्तु तं नाकलयेत्, स कार्यसामान्येन कारणमाच-

विशेषोऽथतुमीयतएवेत्याह यस्मिन्ति । नन्यम्यवान्नरजातीये दण्डीनां कारणेन न युक्तं, कारणेणतैकग्रन्तिरूपमपहाय कार्यगतवज्ज-
तरजातिकर्त्तव्ये गौरवात्, दण्डिवन्याग्रिष्ववान्नरजातेयाग्नानुप-
चम्पवाधितत्वात् । यत च तत्त्वाकारणप्रयोग्यं प्रदीपादौ वैजा-
त्यमनुभूयते, तचैकग्रन्तिमत्त्वमपि कारणे नास्ति । अतएवानुमां-
नमप्रयोजकम् । (१)अथासि दण्डीनां फूल्कारादिवहकारिता,
तच फूल्कारादीनां सहकारित्वं दण्डिवच्छिन्नं प्रति स्थात्, दण्डि-
दिवाधारणैकग्रन्तिमन्तं प्रति वा ? नाद्यः, दण्डिवच्छिन्नस्य
प्राक्कालमैथथाभावेन कारणेनाभावात् तत्त्वकारित्वस्य दूरनिर-
स्तवात् । नाद्यः, दण्डिवारणेरपि फूल्कारसमवहितादग्न्युत्पत्त्वा-
पन्नेः । न च फूल्कारादिविश्टे दण्डादौ ग्रन्तिर्न केवले इति वाच्यं
तस्य दण्डिभित्वाते दण्डादीनामजगकलापन्नेः । (२)तदभिकाले च
यत् दण्ड फूल्कारेणोपधीयते, तच वा ग्रन्तिः, फूल्कारसमवधाने
सति वा ? नाद्यः, फूल्काराद्यसमवधानेऽपि तस्मात् दण्डादेरग्न्युत्प-
त्त्वापन्नेः । नापरः, तथा सति सैव ग्रन्तिः दण्डे फूल्कारादरसौ

(१) नशु प्रागुक्तसहकारित्वमश्व विपक्षवाधकाइत्याह षष्ठीति ।

(२) तदभिन्नत्वे चेति फूल्कारप्राक्कालयव दण्डे शक्तिसंस्करधारी तत्त्वावा-
वेति विकल्पार्थः ।

तिर्त्ततापादिति । प्रकाशगिरात्तेतुकलाप्रत्येति । ॥ ग्रामपेक्षणिमन्त्रेत्ता
तेतुलेऽजवस्थापन्तेरिति ।

मैवम्, यथा आन्वयतिरेकाभ्यां दण्डकूल्कारयोरन्योन्यसहकारित्वं
 (१) तथैव तच्छस्त्रोरपि परत्यरबहुकारित्वेन वज्रयुक्तूल्लभं, तथैव कार्यद-
 र्गनात्, त तु मणिष्टकूल्कारयोः सहकारित्वमिति त तच्छस्त्रोरपि पर-
 स्यरम्भकारित्वम्। कार्यविशेषात् कारणविशेषान्तुमानं तु वज्रिष्ठ-
 स्थिकादौ द्रव्यतएव, निरूपितमिथतवज्रादिकारणके धूमादौ अनुमानं
 स्थादेव। अन्यथा कार्यवेजात्येऽपि वज्रित्वेन धूमविशेषएव कारणत्वं
 त धूममाचदृति ग्रह्यया तवाप्यतुमानं त आदिति ।

पुष्टामृतिपद्धरणा:, (१) द्वारारणिष्ठोत्कारादिव्यक्तीनामगमन्त्वेन
प्रतिष्ठिति भावचेतुजागित्यागन्तग्रन्थिक्षीकारे* गौरवं, तावदनन्त-

१०७ चेतुभागितानन्तरक्रियोकारे,— इति ४० प० ।

(१) तथैव दक्षल्योरपौति यथायेवं कार्यवैजात्मावद्वक्षं एकजातीय-
कार्ये सहकारिवियमाणुप्रपत्ते, तथापि द्वयफूलारसंबन्ध-तरदि-
क्षिणिः प्रियसंविसंबन्धादिव्ययेकजातीयगत्तिमस्वं कारजसावच्छेदक्षं, तथा
इति दुन्दन्धवमसंबन्धाभावे द्वयगिर्मर्त्यवद्वमवधानेऽपि नामन्युत्पाद्यापति-
द्विति भावः ।

(२) छवेति गवृत्तगौरेव मा भूम्हक्षिक्षयना, जातिक्षयनाऽपि कुतः, यावता ब्रह्मणुविधायित्वमेव धर्मिक्षयनातद्दति न्यायेनावच्छेदक-
मल्ल, न चेदमेव विक्षिप्तवालं येनात्माभयाद्वावच्छेदावच्छेदकालं क्षिप्त-
वश्यथासिद्धार्थिविमिति चेत् । न, तद्विधायित्वस्य सह-
कार्यान्वारसाधारण्यतया सत्यत्वे छवाद्वयवमासच्छेदपि वश्यात्पादा-
प्रत्येः, कारणतावच्छेदवाच्छिप्तवश्यत्विच्छिप्तवश्यतया कार्यात्पादात् ।

शक्तिजीव्यानन्दवद्विष्णिपु आतिषयकर्षणे लाघवमिति तदेव कर्त्त्यते । न च जातौ योग्यानुपलब्धिवाधः, गोमयदृच्छिकप्रभवं* वृच्छिकयोरैषच्छामलकपिलात्प्रज्ञवैजात्यस्य प्रत्यज्ञमिद्वात् । द्वणादि-
जन्याग्निव्यपि द्वणजन्यलज्जानान्तरं मणिजन्यव्यावृत्तां मुगतवृद्धेजीवा-
विषयलात्, बाधकाभावात् । ननु द्वणादीनामग्नौ कारण्लवयहे
शक्तिवैजात्ययोरन्यतरकर्त्त्यनं, तद्वृश्च नांवयव्यतिरेकाभ्यां, वृच्छिभि-
चारात् । अथारणिमस्यभाववति सोमविशेषे द्वणं विना न वंक्षिः;
द्वणान्वयेऽवश्यं वक्षिरित्यव्यव्यतिरेकाभ्यां, तत्रैव सोमे । तत्तर-
कारण्लमवधाने द्वणान्वयेऽवश्यं वक्षिरिति नियतेनान्वयेन वा,
रावभव्यावृत्तेन द्वणादिकारण्लायहः इति चेत् । न, द्वणं विना-
उपि वक्षिरिति ज्ञाने चति वक्षिनियतपूर्वदर्तिलक्षं कारण्लवस्थ
यद्वैतुमशक्त्यावात्, अवाधिताभावयहे भावयहेस्याभावात् ।

मैवम् । (१) उक्तपाइकैर्वक्षिनिष्ठकार्यतानिरूपितकारण्लावच्छेदक-
रूपवत्त्वं द्वणस्य, द्वणनिष्ठकारण्लानिरूपितकार्यतावच्छेदकरूपवत्त्वं
वक्षेवाऽकार्यकारण्लव्यावृत्तं परिच्छिद्यते, न तु द्वणलेन कारण्लवत्त्वं
वक्षिलेन कार्यत्वं वा । तद्वोभयद्याऽपि सम्भवति; वक्षिलेन कार्यत्व-
मेकशक्तिमत्तेन कारण्लतया वा, द्वणलेन कारण्लता वक्षिविशेषलेन

* गोमयप्रभवदृच्छिकप्रभवयोः,—इति सौ० पु० ।

(१) उक्तपाइकैरिति अन्वयव्यतिरेकाभ्यां नियतेनान्वयेन चेति वज्जवच-
नोपपत्तिः । अधिकसामुदानप्रकाशे प्रपञ्चितम् ।

क्रार्णतमा वा । तच च विनिगतकसुक्षेपे । (१) एतेन मस्तास्त-
मज्जवग्नौ लपादीता हेतुलं स्फृते इत्यपासम् । (२) अन्योन्याश्रयात् ।
मस्तिष्ठक्षये चि तदजन्यतयः, दण्डन्यलेन च तद्वश्वति ।
तप्तापि प्रत्यक्षार्थे वैज्ञात्याभावः यामयौभेदस्य तच का गतिः ?
क्षणा इत्यनामः क्षिति प्रतियोग्याश्रयनामात्, क्षिदस्मवाभि-
कारत्त्वामात् । तप्ताश्रयनामाक्षयध्वंसत्तावक्षित्वं प्रत्यक्षमवाभि-
नामस्य तिष्ठतामात् कारणलयः, उक्तरौत्त्वाऽन्योन्याश्रयात् । उच्चते ।
(३) विमित्तकारणेतरकारणाभ्यलेन कारणलम् । यदा, विद्यमाना-

(१) एतेनेति अवस्थापितवातीतामेव जाघवादवच्छेदक्षेत्राद्यर्थः ।

(२) अन्योन्याश्रयाद्येति वज्रौ मद्विजद्वये महीतरव मद्विजन्यवक्षिभिन्न-
वक्षिभिन्नवक्षिभिन्न भविजन्यतयः, भविजन्यतये च वज्रौ महीतरव भविजन्य-
वक्षिभिन्नवक्षिभिन्न मद्विजन्यतयः इत्यन्याश्रयादित्वर्थः । अन्यथा
वक्षिभिन्नस्यैव तदजन्यलेनोपस्थितौ वक्षिभिन्नहतरश्चित्तादेव
हेतुलयहातुपपत्तेः । तथा च विशेषबोपादानायासोऽपि वर्ण-
इति भावः ।

(३) विमित्तकारणेति गच्छनाम्भादपि वक्षिभिन्नादनुगमः, तचेवन-
यादादभ्यन्तरं गोत्रस्यते पूर्ववक्षिभिन्नवयविभागन्यावेनैव नाम्भी-
त्युपगमात् । एवं श्रदीरनाम्भोऽपि नावृष्टनाम्भजन्यवक्षिभिन्नमने-
गेदम् । ननु विमित्तकारणत्वं समवायसमवायिभिन्नकारणत्वमिति
कारणात्मानभावे गौरवं, तदनन्तर्भावे तदन्यान्यत्वमवच्छेदक्षं पर्यव-
स्थति, तदान्युपगतमिति चेत् । न, तदन्यान्यनाम्भजन्यत्वस्याच तत्पर्य-
वक्षानात् । तथाच प्रतियोग्यनुगमकतया तत्परेण तद्वित्तस्या-
वच्छेदक्षान् न तु तस्यैव, अनन्युपगतम् तदिति भावः । केवितु,
तददक्षरक्षादेवाह यदेवि ।

अथद्वयनाशे असमवायिनाशोहेतुरेव सासमवायिकारणकोद्वयनाशे प्रतिषोग्याभ्यनाशः । (१) तथापुभवजन्ये द्वयनाशे का गतिः ? (२) आ-अयनीशाजन्यद्वयनाशं प्रत्यसमवायिनाशस्य हेतुलात् तस्य चाप्य-नाशजन्मलात् । अचाङ्गः । (३) तचेतरसमवधाने तदुभवभावाभावाभाव-

- (१) तथापीति न चाप्यनाशे तदाभ्यितद्वयतदसमवायिनोर्युग्यदेव नेत्रादिदमसम्बवीति वाच्यं समवायिनाशसमकाळं विभागाद्वयासम-वायिनाशकात् तत्सम्भवात् ।
- (२) आअप्यनाशाजन्येत्युपलक्षणं, असमवायिनाशाजन्यद्वयनाशं प्रत्याप्य-नाशस्य हेतुलात् तस्य चासमवायिनाशजन्यतादित्वपि ब्रह्मण् ।
- (३) तचेतरेति नचाविद्यमानोभयकेव्यनाशत्वावच्छेऽप्येत्येमवायिनोऽप्यः सहितसमवायिनाशत्वे हेतुलम्लु, तथाच कथं थक्तिविशेषे खतिः विशेषस्य हेतुलं, अन्यथा अनश्वसामयीकर्षणापत्तेहिति वाच्यं, ततैव तात्पर्यात् । नचाचाप्यन्यतरस्यावच्छेदकात्मे विगिगमका-भावः, असमवायिनाशत्वादिना तदुभयोरपि हेतुलादेव । अतएव सामयीमेदः, अन्यचान्यतरस्यैव हेतुलात् । नचाचाप्यन्यतरस्यैव हेतुलम्लु कार्यतावच्छेदकमेदाच्च सामयीमेदहति वाच्यं, विनि-गमनाविरहेत्योभयोरपि तुस्त्वात् । वलुत्तलु समवायिकारण-गाश्चाद्वयगुणकम्लां नाशदर्शनात् तत्त्वाशस्यानुगमादत्तुगतस्य लति सम्बन्धे त्वागयोगादविद्यमानाभ्यक्षासमवेतकार्यनाशत्वाव-च्छेदनास्य हेतुलकर्षणात् ब्रह्मनाशेऽपि तथा । तथाच युग-पत् समवायसमवायिनाशयोरत्पत्तावपि तस्मिष्ठवार्यमात्रनाशत्वा-अयनाशोहेतुः । तथाच न सामयीमेदः । अतएव समवायिनाश-स्येऽपि तत्त्वासमवायिनाशस्यैव ब्रह्मनाशकात्मे लाप्तादित्वपादः,

मत्तुमिथात् इति^{*} किमनुपपद्धम् । एवं तर्हि धूमा-
दावपि कस्त्रिदलुपलक्षणीयो विशेषः स्यात् यस्य दह-
नायेष्वेति न धूमादिसामान्यादङ्गिसामान्यादिसिद्धिः ।
एतेन व्यतिरेकोव्याख्यातः । तथा च कार्यानुपलक्षिभ-

वक्त्रिविशेषंभावाभावाद्विक्तिविशेषं प्रति तदुभयव्याप्तोरनन्यथाचिद्दूयोः
कारणलं मृद्गते इत्येषा दिक् ।

ननु, कार्यवैजाये दृष्टस्त्र वक्त्रिविशेषद्व वक्त्रिलेन धूमविशेष-
एव कारणलं त धूममात्रे इति ग्रहस्या न कार्यात्कारणं क्रायत्तु-
सीमेत, यदि शोपस्त्रितरूपे व्यभिचाराभावात्तेजैव रूपेण कार्यल-
ग्नात्कर्त्तव्यिः कारणतात्रामपि यचोपस्त्रितरूपे व्यभिचारस्त्रैव रूपा-
त्तरेण कारणतापद्धतिति तुम्हमित्याह एवं तर्हीति । एवं वक्त्रेधूम-
विशेषएव प्रयोजकत्वात् वक्त्रिमात्रव्यतिरेकाद्वृममात्रव्यतिरेकोनातु-
सीमेतेत्याह एतेनेति । निषेधतयेति ग्रेषः । तथा चेति विपच-

* इति,— इति नालिं आ० ए० ।

गुबादिनाश्चे तस्यापि छृष्टत्वाव् । किञ्चाविद्यमावाश्यकद्वयनाश्चे
आश्यनाश्चोहेतुरविद्यमावासमवायिकारज्ञकद्वयनाश्चेऽसमवायिका-
श्चोहेतुरक्षु । तथाच छृष्टसामयीतद्व प्रक्षतकार्योपपत्तौ न साम-
यीमेदः । अविद्यमानता च ग्रन्थाश्चपूर्वक्षयो वोध्या, तेन सत्त्वम-
कालाविद्यमानत्वमादाय न व्यभिचारद्वति विद्धिः परिचिन्तनीय-
तिति । एतवृ सर्वमन्यायोक्तां दिग्गिति ।

लिङ्गभज्ञे स्वभावस्याप्यसिद्धेगतमनुमानेनेति* चेत्,
प्रत्यक्षानुपलम्भगोचरो जातिमेदेहो न कार्यप्रयोजक-
इति वदतोबौद्धस्य शिरस्येष प्रहारः । अस्माकन्तु
यत्सामान्याक्रान्तयोर्यथारन्वयव्यतिरेकवत्ता तयोस्त-
थैव हेतुहेतुमङ्गावनिश्चयः । तथाचावान्तरविशेष-

वाधकमानवेदनीयो हि स्वभावनियमोबौद्धानां, वाधकं च का-
र्यानुपलम्भौ, ततसङ्गे कथमनुपायकः सिद्धेदित्यनुमानमात्रविषय-
स्थिधैव तदुपगमादित्यर्थः । तदेतत् दूषणं बोजत्सामान्यं प्रत्यक्ष-
सिद्धं अकुरे न प्रयोजकं, किन्तु तदिशेषः कुर्वद्बूपलमतीन्द्रियभिति
वदतो बौद्धस्य, नास्माकमित्याह प्रत्यचेति । अग्रामाणिकबोजकुर्व-
द्बूपलवदप्रामाणिकएव कारणविशेषो यस्य कारणविशेषापेचेति बौ-
द्धस्य दोषदत्यर्थः । अस्माभिस्वप्रामाणिकोविशेषोनोपेयते इति भावः ।
अस्माकं लिति यत्र कारणसामान्यं कार्यसामान्यं व्यभिचारि दृश्यते,
तत्रैव विशिष्यकारणताप्यहः, यत्र तु स न दृश्यते ततोपस्थित-
सामान्यैव कार्यकारणताप्यहः । यदि च दण्डादिवदक्षिविशेषात्
धूमविशेषः स्यादित्युच्यते, तदा नेदमनिष्टमित्यर्थः ।

ननु, कार्यकारणभावयहो न तावद्वाप्तोरेव, च हि व्यक्तिमात्र-

* स्वभावस्याप्यसिद्धेः इतमनुमानेनेति,—इति श्री० ष० ।

लंपित्य तदितेषं वा ? नाथः, ३४६ अदि चटीचावत्पटवातीयापेक्षणी-
स्मापितः स्नात् । पटवातीयः स्नात् चटवातीयो च व्याहित्यतएव
नाम्भकात् । विशेषोऽपि पूर्ववर्त्तिमात्रं वा तज्ज्ञानिङ्गं वा ? नाथः,
मात्रापदादित्ततत्त्वत्त्वे चहादित्तकीमात्रभेदावैवाद्यापत्तेः । रास-
भुग्दित्ताधारमात्र । ३५३ एव नाथः, चत्तोऽप्य ऋष्यकारवक्ष्याते
पूर्वं तदनिष्टुते मद्वाद्यत्तुपत्तेषु । नापि वात्यपेक्षया, भूचित्वि-
त्तवीयादित्यक्तिव्यापत्तेः । न चेष्टापत्तिः, तत्त्वं वर्णया कार्याव-
वक्षान्नित्तामकवद्यत्त्वात् ।

मैंवं, वीजादित्यकीनामेव वीजलादित्ता वामान्येनानन्दयापि-
द्वाद्यत्त्वतिरेकवक्ष्येन कारण्यत्तात् । ऋषित्त्वार्यत्यतिरेकस्य चहकारि-
त्वेकवक्ष्यात् । अतएव गिराम्भकस्यवैषम्यम् । न हि वस्तिन् वति
कार्यं भवत्येव तत्कारणं, अपि तु ३५४ वस्तिन् वत्येव भवति, एतत्त
भूचित्विगद्येऽपि वामान्यतोऽस्येव । न च वामान्येनापि रूपेष
पा व्यक्तिः कार्यं अनप्रत्येव वा कारणं न लक्ष्येति वाच्यं यागदौ
वृक्षविनयव्यायासवाच्ये, यागत्वेऽपि किमित्यं व्यक्तिः खर्गविनिका न

३५५
(१) उभयच अक्षिमाचापेक्षितेन यावत्पटापेक्षबोधापेक्षितं चटस्य
वोधम् । एवं पूर्ववर्त्तिमात्रापेक्षितेन यावत्पटादित्यवक्ष्यन्ततं
चहादेवाध्यम् ।

(२) अतएवेति रासभादित्याधारस्यादेवेत्यर्थः ।

(३) वस्तिन् चत्वेवेति वद्यमार्यविच्छिन्ने चत्वेव चहकादित्यमवधानात् कार्यं
भवति तदवच्छिन्नं कारवक्षित्वर्थः । तदिदमाह वामान्यतात्त्विति ।

सङ्गावेऽपि न नोविरोधः । किं पुनर्स्तार्णादौ दहनसा-
भान्यस्थ प्रयोगकम् ? तृणादीनां विशेषश्च मिवतर्णाः
दिति चेत्, तेजोमाचोत्पत्तौ पवनोनिमित्तं अवयव-
संयोगोऽसमवायी तेजोऽवयवाः समवायिनः । इयमेव

वेति संश्लेषे प्रवृत्त्यभावापत्तेः । (१) यदि सा पापविनिरक्षणिका
तदा छतेऽपि प्रायस्तिन्ने नरकं जनयिष्यत्येव अन्यथा तु प्रायस्तिर्भ
विनाऽपि न नरकमित्युभयथाऽपि प्रायस्तिन्ने प्रवृत्त्यमुपपत्तेऽचेति । किं
पुनरिति दहनगतं सामान्यं दहनसामान्यं तेजस्सवक्षितार्दि, तेज
भोक्तरविरोधः । तृणादीनामिति तथा च सामान्यमाकस्त्रिकं स्थाहैति
भावः । तेजोमाचेति तेजः पदङ्गार्थतेजः परम् । न च द्वृथालीकैः श्वभ-
चारात् न पवनसेजोभावे निमित्तमिति वाच्यम्, (२) निर्वातस्तत्त्व-

* निवातस्य,—इति पाठान्तरम् ।

(१) यागादौ बङ्गवित्तयायात्तसाध्ये फलादश्यम्भावगित्तये सत्येव प्रवृ-
त्तेऽरिष्टापतिरिति यदि ब्रूयात्, तदा दोषान्तरमाह यदि सेति ।
गच्छाजगच्छायत्तेऽपि तत्त्वातीयतया देवात्माशार्थं प्रवृत्तिरिति वाच्यं,
दुःखाजनकात्पे द्वेषस्थाप्यभावात्, निःप्रबोजने द्वेषमाचात् छतेर-
नुत्पत्तेऽचेति भावः ।

(२) निवातस्येति न यु नैतावता कारणत्वं, न हि कारणाभावेन कार्य-
भूतः किञ्चनुत्पादहति चेत् । न, नाशपदेन प्रवाहाशुत्पादे-
नात्मसोऽदेश्य विवक्षितस्यात् । तथाचाशुनागितया, पूर्वप्रदीप-
नाशेऽपि वातं विनाऽप्यिमतदशुत्पादादित्वत् तात्पर्यम् ।

स्ताममी गुरुत्वद्विष्टसहिता पिण्डितस्य । इयमेव
तेजोगतसुङ्गतस्यश्चमपेक्ष्य दृढ़तं; तथापि असं प्राप्य
दिव्यं, प्रार्थिवं प्राप्य भौमं, उभयं प्राप्यौदर्थमारभते
इति स्त्रयमूहनीयम् ।

द्वौपक्ष व्रातं विणा नाशदर्शनेन तत्र पवननिमित्तकलनिष्ठया-
दृढ़त्वामि^(१) तेजोऽस्त्रेन पवनजन्यत्वामुमानात् ।^(२) न च वक्षिल्वसुपाधिः,
तेजोश्चरीरस्त्र धार्मभौतिकवेन पवनजन्यत्वा तत्र साधाच्चापक-
लात् ।^(३) आगस्तोऽयचास्त्वेवेत्येते । पवनोत्कर्षेण वक्ष्युत्कर्षदर्शनात्
तेजोऽस्त्रेन तत्र गिमित्तलं न वक्षिसाक्षे, सामान्यस्त्र सामान्यं प्रति
प्रश्नोऽस्त्रकले विशेषस्त्रापाधितामतिप्रसङ्गादित्यन्ये । पिण्डितस्य सुव-

* सप्तयोनकला,—इति ४० ए० ।

(१) तेजस्त्रेन कार्यतेजस्त्रेन ।

(२) न चेति न च पवनध्वंसादित्वं साधाच्चापिः, साधनावस्त्रसाध-
चापकत्वादिति भावः । अतएवाह तैजसेति ।

(३) आगमोऽपीति व्योविद्यत्वयते वाशोरित्वादिविष्टुपुराकृपदृढ़त्वं ।
सदिशेषयोरिति व्यायामात्वता वक्षिसामान्यमात्रे तज्जेतुलं विष्ठिति
न तु तेजोमात्रे, अन्यथा द्रष्टव्यमात्रस्त्र तदापत्तेरित्वुप्रस्थाराह
क्षम्ये इति ।

तथायेकमेकजातीयमेव वा किञ्चित् कारणमत्तु
हस्तं विचित्रेण, हस्ते शाविलक्षणमपि विलक्षणानि-

र्णस्य । दिव्य^(१)मिति दृष्टान्तार्थं, तत्त्वाप्रश्नात् । एतावता कारण-
मात्रे भेदेऽपि शापेचलादित्यच सिद्धसाधनं ग्रहते तथापौत्रि ।
एकमिति चिदछिं* मतसमुत्त्यानं, तेषां ब्रह्मणेव सकलकारण-
त्वात् । एकजातीयमिति शास्त्रमतं, तेषां पुरुषाणां भेदात् प्रति
पुरुषं च महत्त्वानां भेदेऽपि प्रकृतिविकारत्वात् ^(२)प्रकृतेचैकलादे-
कजातीयत्वात् । तथा च कारणस्यैकस्त्रिलेनैकजातीयलेन वा
नेत्ररसिद्धिरसदादिग्राहपि ^(३)तद्द्रव्यं ग्रहत्वादिति प्रकृतसङ्गतिः ।
न शाविचित्रात्कारणादिचित्रं कार्यमदृष्टपरमित्याह हस्ते शीति ।

* एकदछिं,—इति सो० पु० ।

(१) दिव्यमितीति यद्यपि दिव्यस्यापि दहनतया तदूतसामान्यमपि
प्रश्नविषयः, तथापि तार्कादिदहनसामान्यस्य प्रश्नविषयत्वादस्या-
तथात्वमित्वाश्रयः । यद्यपेवं पिण्डितस्येवप्ययुक्तं तस्याप्यप्रश्नात्,
तथापि तदपि दृष्टान्तार्थमित्येकग्रन्थोबोधः । दिव्यमितीत्युपलक्ष्यान्तं, उद-
र्थस्यापि दृष्टान्तत्वमित्येके । तार्यपदस्य पार्थिवैन्वगदहनंपरतया
तच प्रश्नरवेत्वन्ते ।

(२) प्रकृतेचेति तथाचैकप्रकृतिविकारत्वाभमहत्त्वादीनामेकजातीयत्व-
मित्वार्थः ।

(३) तद्द्रव्यमिति तदित्यव्ययं वशान्तं, तेन तस्य द्रव्यं ग्रहत्वादित्वर्थः ।

वक्त्रार्थकारि, अन्ना प्रदीपस्त्रम् तिमिरापहारी
वर्तिदिकारकारी रूपान्नरथदहारकारीति तेऽन् । न,
वैचिष्ठ्यात् कार्यस्य ।

एकस्य न क्रमः कापि वैचित्र्यस्य समस्य न ।

शक्तिसेहान चाभिनः स्वभावोदुरतिक्रमः ॥ ७ ॥

(१) तिमिरमासोकाभावः, तदपहारशास्त्रोकः, तत्कारी दीपः पिण्डि-
तरूपः । रूपान्नरं घटादिरूपम् । (२) प्रदीपे च न खरूपभेदसहकारि-
भेदाविवर्थः । तथा च तदृष्टान्तेनान्येषामपि विचित्रकार्या-
शामविचित्रकारणजन्यलमतुमेयमिति भावः । न वैचिष्ठ्यादिति
(३) दृष्टान्तेऽप्यविचित्रकारणजन्यलमयिद्विमिति भावः । एकस्येति
(४) एकस्य कारणस्य संवन्धी न क्रमः कार्याणां, यमस्त्रैकाजातीयस्य च
कारणस्य संवन्धि न वैचित्र्यं कार्याणां, शक्तिविशेषो न कार्यवैचित्र्य-
स्तेतुः, धर्मविभिन्नो यतः । चोहेत्यर्थं । विचित्रकार्यजननखभावादपि न

(१) न तु तिमिरं तेजोऽभावः तदपहारस्व प्रदीपो न तु तत्कारी,
अन्नसेहे जन्यजनकमावागुपपत्तेरित्यवस्थाइ तिमिरमिति । तथाच
शक्तिभेदमादायाविरोधहति भावः ।

(२) प्रदीपे चेत्यापाततः ।

(३) अतस्व दृष्टयति दृष्टान्तेऽपीति ।

(४) एकस्य कारणस्य क्रमो न पराभ्युपगतोऽपीत्यगच्छिप्रसमाधानमिति
पूरयित्वा याच्छ्वे एकस्येति । एवमयेऽपि ।

न तावदेवस्मादनपेक्षादनेवं, अक्रमात् क्रमवस्था-
र्यानुपपत्तेः । क्रमवस्थावस्त्कार्यकारणस्वभावत्वात्स्थ
तत्त्वा यौगपद्यवदिति* चेत्, अयमपि लक्ष्यभज्ञे-

कार्यवैचिक्षुपपाद्यं, एकत्र कार्यं यत्क्षभावो जनकः तदितरवार्य-
जननेऽपि तत्क्षभावो वाच्यः, अन्यथैकस्य स्वभावभेदादेकलादिशानि-
प्रसङ्ग इत्येकस्वभावजन्यत्वेन विजातीयकार्यणामर्थैकजात्यं स्वादि-
त्यर्थः । अक्रमादिति (१)क्रमप्रयोजकसहकारिविधुरादित्यर्थः । क्रमव-
दिति सहकारिविरहेऽपि क्रमिककार्यार्जनशीलतादक्रमस्थापि
क्रमिककार्यजनकत्वं स्वादित्यर्थः । यौगपद्यवदिति सप्तमीषमर्थ-
दितिः । यथा कार्य्यौगपदे अयुगपत्क्षभावोऽपि दीपः कारणमेव-
मक्रमोऽपि क्रमिककार्येषु कारणं स्वादित्यर्थः । तत्कार्यं, तथा क्रम-
वदित्यर्थः । अयमपौति समर्थस्य विलम्बानुपपत्तेरगेकानि क्रमि-
काणि कार्य्यास्त्वप्यन्तरमेव कुर्यादित्यत्र समर्थोऽपि न तथा
क्रमवस्थावस्त्कार्यकरणस्वभावस्योत्पादादिति न विद्धुधर्माधारद्वये
सप्तमानुपचे परिशारः सम्भवी, स्वैर्यपत्ते तु क्रमिकसहकार्यपेचां विना
ताहुः स्वभावएव न स्वादित्यर्थः ।

* यौगपद्यवस्तत्त्वर्थेति,—इति प्रकाशकारसम्मतः पाठः ।

(१) अक्रमादपि नितात् काकादेः क्रमेण कार्यादीत्वत्वाहुः क्रम-
प्रयोजनेति ।

परिहारो न तु सहकारिवादे । पूर्वपूर्वानपेक्षायां
क्रमसैव व्याहतेः, क्रमनियमे त्वनपेक्षाऽनुपपत्तेः ।
... नाप्यनेकमविचिरं, यदि अन्यूनमनतिरिक्तं वा
दहनकारणमदहनस्यापि हेतुर्नासावदहनो दहनो वा
स्यादुभयात्मको वा स्यात्, न चैवम् । शक्तिभेदादयम-

पूर्वपूर्वक्रमिककार्यानपेक्षउत्तरकार्यात्पादस्थापेचो वा ? आये
पूर्वेति । विज्ञने हेतुभावादित्यर्थः । अन्ये क्रमेति । तस्यैव द्विती-
यस्य कारणस्यापेक्षणादित्यर्थः । एकजातीयं कारणं दहनजनकै-
कस्थभावं वा, अदहनजनकैकस्थभावं वा, उभयजनकस्थभावं वा ?
आये दोषमाह नाशाविति । कारणभावादित्यर्थः । भवन् वा
दहनात्मकोभवेदित्याह दहनोवेति । इतरदहनवस्तुद्वेतुस्थभाव-
प्रस्थतलादित्यर्थः । दहनजनकैकस्थभावस्यादहनजनकत्वे आशातो-
इपीति भावः । द्वितीये तु यथाव्याख्यातवैपरीत्यं फलिकाऽर्थः,
नावौ दहनोऽदहनो वा स्यादिति छत्वा । द्वितीये उभयात्मकद्विति ।
(१) अच च पटो यदि यावदहनजनकजन्यः स्यात् पटोन स्यात् दहनो
वा स्यादित्यदहनदहनलयोरापादनं, अदहनो वा यदि तथा स्यात्
दहनः स्यादित्युभयापादनमिति (२) नाप्रविज्ञिः । नहु, दहनजनक-
सैव धर्मभेदसुपादायादहनजनकलान्वोक्तदोषद्विति ग्रहते ग्रन्ति-
भेदादिति ।

(१) यथाश्रुते वैयधिकरण्यादाह अच चेति ।

(२) नाप्रविज्ञिरित्युपवक्ष्यन्तं, नापि वैयधिकरण्यमित्वपि ब्रह्मम् ।

देष इति चेत्, धर्मिभेदाभायां तस्यानुपपत्तेः ।
असहीर्णभयजननस्वभावत्वाद्यमदेषइति चेत्, न,
न हि स्वाधीनमस्यादइनत्वं, अपि तु तज्जनकस्वभा-
वाधीनम् । तथाच तदायतत्वादइनस्यापि तस्वं केन
वारणीयं, न हि तस्मिन् जनयितव्ये नासौ तत्स्वभावः ।

**तस्माद्विचित्तत्वात् कार्यस्य कारणेनापि विचित्तेण
भवितव्यम् । न च तत्स्वभावतस्तथा, ततः सहकारि-**

स धर्मभेदो न धर्म्यभिज्ञः, तथा चति धर्मिणोऽभिज्ञत्वात्तदभि-
ज्ञश्च ग्रन्थिरपर्याप्त्य भेदानुपपत्तेः; नापि धर्मिभिज्ञः, तस्यैव कार-
णान्तरत्वे प्रतिज्ञातैकजातीयकारणत्वाधातापत्तेः; नापि धर्मिणो-
भिज्ञाभिज्ञोविरोधादिति परिहरति धर्मिभेदाभेदध्याभिति ।

**परस्यरविश्वचणेनकञ्जकस्वभावस्य कारणत्वमिति भोभयात्म-
कत्वमेकस्येताह असहीर्णति । जगितादइनस्य दहनेऽपि जनयितव्ये
अदइनजनकस्वभावत्वमनुवर्त्तते न वा? आये न दीति । अस्य
अदइनजनकस्वभावत्वमतिकम्य स्वभावान्तरेण दहनजनकत्वादिति
भावः । तथा चेति दहनोयद्यदहनजनकस्वभावजन्यः स्याददइनः
स्यादिति, एवं विपरीतमयापाद्यमित्यर्थः ।**

**विचित्रकार्याणां विचित्रकारणजन्यत्वे प्रत्यक्षानुमाने प्रमाण-
सुपसंहरणेवाह तस्मादिति । ननु स्वरूपमेव विचित्रमस्तु छतं
सहकारिवैचित्रेणेतत्प्राह न चेति । ननु सहकारिवैचित्रानुप्रवेशं**

वैचित्र्यातुप्रेशः । न तु ऋणोऽपि तदनपेष्टलवा-
भवितुमईतीति ।

१०८ सत्तु छष्टमेव सहकारिष्ट्रं किमपूर्वकल्पनयेति
भेद, विश्वदितिः ।

१०९ विष्णवा विश्वदितिर्णो न दुःखैकपत्ताऽपि वा ।

११० छष्टलाभपत्ता नापि विप्रस्थम्भोऽपि नेष्टशः ॥ ८ ॥

यदि इ पूर्वपूर्वभूतपरिणतिपरम्पराभाष्मेवोत-

विनैव तथोत्पत्तस्तपस्तपसुपादाय कार्यवैचित्रमुपपत्ततदत्यत-
शाह गतिः । तदनपेचः सहकार्यनपेचः, तथा विचित्रका-
र्यार्जकः । तौद्वयते सहोत्पत्तविचित्रसहकारिष्टिर्णैव विचित्र-
कार्यव्याप्तिकालादित्यर्थः । तदेव विष्णवपत्ताभ्यौ विचित्रकार्यार्जनिकेति
प्रवाभितम् ।

सम्भवति छष्टकारप्तमेवकात्मिकैव सा तथा, तदधिकारं चासाहा-
दिग्निरेव ग्रन्थमिति मुगरपि खिद्वाधनमित्याचिपति अस्तिति ।
विश्वदितिः विशेषां ऋकानां दृत्तेः प्रदृत्तेः अदृष्टं सिद्धतीत्यर्थः ।
तदेव प्रपञ्चयति विष्णुते । (१)भूतचेतन्ये भूतानाभेव परिणतिभे-
दादादादानातएवोक्तरकार्यमिति न परङ्गोक्तिरित्युच्च दोषमात्र
यदि हीति ।

(१) भूतचेतन्यहति भूतस्य ग्ररीदादेमंझीभावादात्मनस्यानङ्गीकारात्
कम्प्य, प्रस्तोकहति च तत्सिद्धिरित्यर्थः ।

रोतरनिवन्धनं, न परलोकार्थी कश्चिदिष्टापूर्तयोः
प्रवर्त्तते । न हि निष्फले दुःखैकपले वा कश्चिदेको-
पि प्रेक्षापूर्वकारी घटते, प्रागेव अगत् । साभंपूजा-
स्थात्यर्थमिति चेत्, साभाद्यरव किंनिवन्धनाः ? न
हीयं प्रवृत्तिः स्वरूपतरव तदेतुः, यतोवाऽमेन लभ्यते
योवैनं पूजयिष्यति, स किमर्थम् ? स्थात्यर्थमनुरा-
गार्थच्च अनोदातरि मानयितरि च रज्यते, अनानु-
रागप्रभवा हि सम्पद इति चेत् । न, नीतिनंस्मैसचि-

इष्टं यागादि पूर्तं तजागादि । न हीति वलवदनिष्टाननु-
वन्धीष्टसाधनताज्ञानजन्यत्वात् प्रवृत्तेरिति भावः । प्रागेवेति निपात-
समुदायोऽतिशयार्थः । ज्ञानेति तथाच दृष्टेष्टसाधनताज्ञानादेव तज्ज-
प्रवृत्तिर्न पारलौकिकेष्टसाधनताज्ञानादिति भावः । न हीति ।
(१)चिरातीतायामेव यागादिक्रियार्थं ज्ञाभासुत्पादादिति भावः ।
यदा, स्वरूपतोज्ञानादित्तेत्वे, नास्तिकैरपि तत्करणप्रवृत्तादिति
भावः । यतोवेति । ज्ञायुद्दिष्टं यागादौ प्रवर्त्तमानाय परेण
धनदानमदृष्टार्थमेवेति तस्मिद्दिरित्यर्थः । स्थात्यर्थमिति दृष्टार्थमेव
तदानमिति नादृष्टसुद्देशमिति भावः । नीतिनंस्मैति राजादिभिः
प्रयोजनमुहिष्येव दानाद्यनस्तपस्तिभ्यः प्रयोजनाभिनुसन्धानेन दाना-

(१) चिरेति तथाच तदेतुलमप्यदृष्टारैव स्थादिति भावः ।

मैषेष तद्वर्त्तिः दानादिव्यवस्थापनात् । पैविष्टपस्विनी-
धूर्तवक्त्राश्वेति चेच, तेषां हृषसम्पर्दं प्रत्यनुपयोगात् ।
सुखार्थं तथा करोतीति चेच, नास्तिकैरपि तथा-
करणप्रसङ्गात् । समोगवत् । शोकव्यवहारसिद्धत्वाद-
प्रकल्पसपि क्रियते व्रेदव्यवहारसिद्धत्वात् सन्धोपासनव-

भावादित्यर्थः(१) । चैविष्टेति । चिवेदीविदोऽपि तपस्तिः परप्रतारणा-
र्थनपसि प्रवर्तनारत्यर्थः । तेषामिति । हृषप्रयोजनसुहित्वैव पर-
प्रतारणात् तेषां हृषे निष्ठृहत्वात् तद्वस्त्वर्दः, प्रकल्पसमपि
परोपनीतधननिष्ठृहेत्प्रकरणादित्यर्थः । वेदेति । (२) सन्धोपासन-
नकरणे निष्ठृपदेशाभ्यायस्तित्तोपदेशाद्व नित्यम् । नित्ये च यदि
पक्षार्थिनः प्रदृशिः स्थात्, तदा यागवस्तिताभङ्गप्रसङ्गरत्यप्स्तैव*
तच्च प्रदृशिः । कार्यताज्ञानं हि तच्च प्रवर्तकम् । तच्च ज्ञोके पाका-
दीविष्टसाधनताज्ञानात्कार्यताऽनुमित्या निर्वहति । वैदिके च नित्ये
कार्यताज्ञानं वेदाधीनमिति किमिष्टसाधनताज्ञानेन ? न च
नित्यापूर्वत्वे पक्षं, तथापि नित्यताभङ्गात् । (३) काम्यस्त्वे धर्म-

* हृषपञ्चश्च, — इति ४० ५० ।

- (१) दावाभावादिति दानाभावापत्तेरिवर्त्तः । हृषप्रयोजनस्य तच्चाभावा-
दङ्गस्त्वा ज्ञानभूपतामादिति भावः ।
- (२) निःपक्षत्वेऽपि तच्च प्रदृशिसुपयोगादयति सन्धोपासनमिति ।
- (३) काम्यस्त्वे इति अपुर्वस्येति शेषः । तथाच तद्विवापूर्वस्यापि न
स्तः प्रयोजनत्वमिति भावः ।

दिति चेत्, गुरुमतमेतत्, न तु गुरोर्मीतम् । ततीनैदेमनवसरएव वक्तुमुचितम् । द्वृद्वैर्विप्रलब्धत्वाद्वालानामिति चेत्तम्, द्वालानामपि प्रहृत्तेः । न च विप्रलभकास्वात्मानमपि विप्रलभन्ते । तेऽपि द्वृद्वतरैरित्येवमना-

याहकमानात्काम्यसाधनलेनैव चिद्वैर्गैणप्रयोजनतया खलः प्रयोजनलाभावाच । लोके प्रवृत्ताविष्टज्ञानात्यथतिरेकाविष्टसाधनताज्ञानजनगदारा कार्यताज्ञानएवोपचीणाविति फलज्ञानं न प्रवृत्तिरेतुः । न चान्यतापि निःफले प्रवृत्तिप्रबङ्गः, वेदस्येष्टसाधनलेस्यवा लिङ्गस्य कार्यज्ञानहेतोरभावादिति जरम्बीमांसकमत् । द्वृद्वीन्द्रित्यर्थः । अत्र योपहासमाह गुरुमतमिति । गुरोः प्रभोक्तरं गुरोः, गुरु महदा मतमेतत्, न त्वमहुरोर्मीतमित्यर्थः । (१)निःफले प्रशावतां प्रवृत्तेरनुत्पादनियमात् । प्रयोजनज्ञानस्य प्रवृत्तिरेतुलेन निःफले कार्यतस्यायोग्यतया वेदेन वोधयितुमशक्यत्वात् प्रवृत्तकस्य कार्यतज्ञानस्यासन्नवात् । अतएव नेष्टज्ञानं कार्यताज्ञानएवोपचीणं, (२)अनन्यथाचिद्वलादिति भावः । द्वृद्वैरिति, तथाच निःफलाएवान्यैः

(१) उपहासवीजमाह निःफलहृति ।

(२) अनन्यथाचिद्वलादिति यद्यपि फलेष्टादारेष्टसाधनताज्ञानेऽपि तदन्यथाचिद्वलमिल्युपमादितं प्रवृत्तप्रकाशेऽन्यथास्यात्ववसरे, चित्तच्छरसोऽप्येवमेव, तथापि तस्य प्रवृत्तिप्रयोजकत्वान्निःफलेऽपि प्रवृत्तिरिति मतगिराकरणमाचे तात्पर्यम् । यच्च वित्ततास्मिन्नप्रबङ्गः, चिकाक्षाम्यस्तवपाठवत् कामनाऽप्यस्यमावादिति भावः ।

हिरिति चेत् । तत्त्वं विप्रसिष्युः क्वचिद्दृश्य, स्ततः प्रता-
रम्भस्था स्तात् । इदं प्रथमशब्दं क्वचिदत्तुष्टायापि धूतः
प्रहान्तुष्टाश्चयतीति चेत् । किमसौ सर्वलोकोन्नरेव,
वा । सर्वस्वदद्विषया सर्ववभुपरित्यागेन सर्वसुख-
विमुद्यो निष्ठाच्चयेण तपसा अव्यया वा केवलपरवच्चन*
ज्ञानुइस्ती यावज्जीवमात्मानमवसाद्यति । कथम्बैनमेकं
मेद्धाकारिणोऽप्यतुविद्ध्युः । केन वा चिह्नेनायमीदश-
क्षयया क्लोकोन्नरप्रग्नेन प्रतारकद्विति तिष्ठीतः ? नच्च-
तावतोदुःखराग्नेः प्रतारयसुखं गरीयः । यतः पाख-
स्तानिसततेष्येवं उद्यते इति चेत् । न, वेतुदर्शना-

प्रतारसादाक्षमारं गद्यत्तिरिति न तत्प्रथोऽग्नगवेषणमिति भावः ।
विप्रसिष्युरम्भस्थानात्तर्पत्त्वाद्यावोध्यति, भास्त्रो वा ? आये दृष्टाना-
मिति । क्वच्चेत्तर्वं चैनमिति । (१)प्रत्युतानादिप्रद्वित्यादृष्टफल-
चिरपेत्ततया चादृष्टफलसेवानुभेदमिति भावः । अतद्विति । एवं
पाद्यस्तप्रद्वित्यरपि दृष्टफलनिरपेचा परस्तोकसाधनं स्तात्, अन्यथा-
इयं (२) परिग्रेषक्षपैव व्यभिचरेदित्यर्थः । वेत्तिरिति । वेतुदर्शनेन

* धन्वन्तरं—इति छौ० पु० ।

(१) प्रत्युतेति क्वप्रददृष्टफलविज्ञायेव वत्, अन्यथासाधाप्रसिद्धेरिति
त्रिवेदम् ।

(२) अवसिष्यि विषया विप्रसिष्यित्वादिवित्वार्थः ।

दर्शनाभ्यां विशेषात् । अमादौ वैवंभूतेऽनुष्ठाने प्रता-
यमाने प्रकारान्तरमा श्रित्यापि बहुविजययाथासोप-
देशमाचेण प्रतारणा स्यात्, न त्वनुष्ठानागोचरेण
कर्मणा । अन्यथा प्रमाणविरोधमन्तरेण पालिङ्ग-
त्वप्रसिद्धिरपि न स्यात् ।

कर्मलाभवादिगा ताहृग्नी तप्रदृत्तिरन्यथासिद्धा, अच तु ब्रह्म-
चर्यादिदुःखमयकर्मप्रधानतया न तस्मभवदत्यादेवितीयस्वके वश-
माण्डलादित्यर्थः । नन्दिष्टापूर्तादीनां हेतुदर्शनशूल्येऽपौदं प्रथमएव
प्रतारकसाहोधकागमस्य प्रामाण्यं भेदेण याइथिला प्रेक्षावतः
प्रवर्त्तयेत् इत्यतंशाह अग्रादाविति । एवंभूतेऽनोदौ अविगीतं
परस्तोकसाधने । प्रकारान्तरं सादित्वं विगीतलक्ष्य । यदि वैदिक-
व्यवहारातिरिक्तोऽनादिरविगीतस्य व्यवहारः प्रामाणिकः स्थानं,
तद्वाऽयमाधुगिको^(१) वैदिकव्यवहारः परप्रतारणपरहति व्यवतिष्ठेत,
यथाऽनादिसिद्धः पिपासोपश्चमनन्तोयपानमिति व्यवहारोऽन्ध-
भृष्णं पिपासोपश्चमनमिति आधुगिकउपदेशः परप्रतारणपरहति
निष्ठीयते, न लेवमित्याह न लिति । तस्मादयमेव व्यवहारः

(१) आधुगिकइति सादित्वपदेशहर्वर्थः । अविगीतस्वेतपि इदृशम् ।
यद्यपि वेदाग्निविद्वत्तमविगीतस्य न तच, तथापि शिष्ठव्यवहारा-
विषयत्वमप्नामाखिकत्वं वा तदित्वेके । परदुःखेतुतया सामान्य-
वक्षाचापि निषेद्धत्वन्ते ।

अतु दानाध्ययनादिरेव विच्छिन्नोऽतेतुर्जगद्विचित्य-
स्येति चेत्प, छणिकत्वात् अपेक्षितस्य कालान्तरभा-
वित्वात् ।

श्चिरध्वस्तं प्रक्षायात्मं न कर्मातिशयं विना ।

सम्भागोनिर्विशेषाणां न भूतैः संखृतैरपि ॥१॥

प्राक्षाणिको न परप्रतारपरदत्यभुपेयमिति भावः । अनभ्युपगमे
त्वप्राक्षाणिकत्वाविशेषात् पाख्यापाख्यमतभेदो न स्थात्, तथाच
प्रभाषेन खण्डिताः पाख्याण्डा^(१) इत्यपि न स्थादियाह अन्यथेति ।
अख्यिति । न तु तत्त्वमदृष्टमित्येवकारार्थः । तथाचाहृष्टाधिष्ठात्वेन
ईश्वरात्मानमात्र्याच्छिद्वमिति भावः । चणिकत्वादिति । ^(२)आहृ-
तरविनाग्निलादित्यर्थः । चिरध्वस्तमिति । फलस्य खर्गदेः कालान्तर-
भावितया न तचाहृतविनाग्निः साचात्माधनत्वमिति प्रतीतसाधन-
त्वात्प्रपत्त्वा तत्त्वापूर्वकस्पत्तमित्यर्थः । अतिशयं विना चिरध्वस्तं
कर्म न प्रक्षायात्मं ब्रह्ममिति घोषना । साचात्माधनत्वाभावेऽपि
साधनत्वस्य ^(३)फलस्यमध्यपर्यत्स्थाधिव्यापारव्याप्त्वादिति भावः । न तु

(१) इत्यपीति असाधारण्येनेति शेषः । तथाचोभयस्यापि पाख्याण्ड-
मन्यतरस्यापि वा नेति भावः ।

(२) एकच्छमाच्छायित्वमस्तिद्वित्वतस्याह आशुतरेति ।

(३) प्रज्ञसमयेति यद्यपि चिरध्वस्तकारज्ञत्वादिनः छणिदपि व्यापारा-
प्रतिद्वेष्यास्त्रिरन्यतराच्छिद्वा, तथापि चिरातीतदख्दादिना घटाद्यजन-
नात् परोऽपि विद्युत्तमाकारयित्वाहृति खमतावद्यमेनोऽक्षमिदम् ।

तस्माद्स्त्वयतिशयः कश्चित् । ईहशान्वेतानि स्वेतुं-
वलायातानि, येन नियतभोगसाधनानीति चेत् । तदि-
द्मसोषामतोन्द्रियं रूपं सहकारिभेदे वा ? न
तावदैन्द्रियकस्यातीन्द्रियं रूपं, व्याघातात् । द्वितीये
त्वपूर्वसिद्धिः । सिद्धतु भूतधर्मएव गुरुत्वादिवदती-
न्द्रियः । अवश्यं त्वयाऽप्येतदङ्गीकरणीयम् । कथम-
न्यथा मन्त्रादिभिः प्रतिबन्धः । तथाहि । करत्वानल-

चादृष्टसिद्धावपि भूतधर्मएव तदस्त्वित्यतावाह सम्भोगदृति । सम्भोगः
समीचीनोनियतोभोगः निर्विशेषाणामदृष्टरूपविशेषरहितानामात्मनां
न स्थात्, संज्ञातानां भूतानां साधारणत्वादित्यर्थः । अच स्वेतु-
वलोत्पञ्चरूपविशेषवन्ति शरीरादीनि नियतात्मभोगसाधनानि
सम्बिति शक्ते ईहशानीति । एतदिक्लृप्त्य व्याघाताभिमतसिद्धिभां
परिवरति तदिदभिति । रूपं स्वरूपम्, अतीन्द्रियस्वभावत्वभित्यर्थः ।
सहकारिभेदोऽतीन्द्रियसहकारी । यदा । रूपं धर्मोजातिरूपोऽ-
जातिरूपो वा ? आद्ये न तावदिति । अक्षियोग्यतयैव जातेर्याग्य-
त्वादित्यर्थः । अन्यं शक्ते सिद्धलिति । नैतावताऽप्यात्मधर्मापूर्व-
विद्धिः, भूतवृत्ततीन्द्रियधर्मदेवोपपत्तेरिति भावः । गुरुत्वादिव-
दित्यादिपदेन मौमांसकाभिमतशक्तिर्गट्टते* । तच शक्तावर्थापन्ति

* ग्रन्थाविद्यम्भूते,—इति ३० पृ० ।

संयोगात् याहशादेव दाहोहषः, ताहशादेव मन्त्रा-
दिप्रतिभन्ते सति दाहो न ज्ञायते, असति तु ज्ञा-

प्रमाणयति तथाहीति । ग्रन्तौ विप्रतिपत्तिः । (१)कारणानि
स्वर्णव्यातुकूजादिष्टातीक्ष्मिभावभृतधर्मवन्ति न वा ? आत्मवृष्टं
तथा प्रविहूम् । (२)यदा, कारणतावच्छेदकात्मः मतीक्षिष्ठत्वाप्य

* कारणतावच्छेदकात्म,—इति सो० पु० ।

(१) कारणानीति वस्तुमात्रपदात्मे भागवाधादिरचनके पद्धापूर्वादौ
तन्मते स्थादिति कारणानीत्युक्तम् । न चावृक्षिक्षितिस्यापकगुरुत्वा-
दिक्षमादायापि एथित्यादिव्यंश्वतः सिद्धताधनम्, वद्विष्टकारणत्वैव
पञ्चतात् । न च पञ्चतावच्छेदकैव्ये तद्वेष्टव नेति वाचम्, प्राचीन-
तत्त्वैवोक्तत्वात्, अन्यथा अदिष्टपदपदेष्टानुपपत्तेः । अतश्व वस्त्र-
तावच्छेतुपद्धतावच्छेदक्षयोर्नामेदः । खण्डनातुकूजात्मं तात्रपूर्विङ्गये ।
यदा, शिविद्वाप्रकववोऽपि प्रकाशर्भवात् वसादायांश्वतः सिद्ध-
ज्ञाध्वजारक्षार्थं तत् । तदर्थं च ग्रन्तिसकारणकातुकूजात्ममित्याङ्गः ।
अदिष्टपदमवृक्षवदात्मतयोर्गेन सिद्धताधनवारणार्थस्यासव्यवृत्ति-
परम् । अन्यथा अधिकरणभेदेगाभावभेदानभ्युपगमे ततश्व प्रति-
वन्धकाभाववच्छेदे भावपदमर्थकं स्यात् । उत्त्वस्यादिवाऽन्तः
सिद्धसाधनवारणवायातीक्ष्मियेति । न च ततश्व प्रतिवन्धकाभाव-
त्वारत्मे भावपदवैयर्थ्यं, भद्रमतेऽनुपक्षिगम्यतया बस्यातीक्ष्मियत्वात्,
इरुवृक्षादिप्रतिवन्धकाभावस्यातीक्ष्मियत्वात् । यथाकथश्वित् संवन्धि-
तयाऽवृक्षेनैवार्थान्तरवारणाय धर्मपदं, न हि तदन्यधर्मस्तद्वाभि-
त्वादित्याङ्गः ।

(२) यदेति न च प्रतिवन्धकाभावमादाय भद्रमतेऽर्थान्तरं, धर्मपदस्य
भावपदत्वादिति वदन्ति ।

		Rs.	
Narada P�charatna, Fasc. IV	0	6
Parīśītāparvan (Sans.) Fasc. I—IV @ /6/ each	1	8
Pingula Chhandah Sūtra, (Sans.) Fasc. II—III @ /6/ each	0	12
Prithirāj Rāsau, (Sans.) Fasc. I—VI @ /6/ each	2	4
Ditto (English) Fasc. I	0	12
Pāli Grammar, (English) Fasc. I and II @ /6/ each	0	.12
Prākrīta Lākṣaṇyam, (Sansk.) Fasc. I	1	8
Parāsara Smṛti (Sansk.) Fasc. I—VII @ /6/ each	2	10
Parāsara, Institutes of (English)	0	12
Srauta Sūtra of Āpastamba, (Sansk.) Fasc. I—XII @ /6/ each	4	8
Ditto Kāvalyāna, (Sansk.) Fasc. I—XI @ /6/ each	4	2
Ditto Lātyāyana (Sansk.) Fasc. I—IX @ /6/ each	3	6
Ditto Sāṅkhāyana (Sansk.) Fasc. I—VI @ /6/ each	2	4
Sāma Veda Saṃhitā, (Sansk.) Vols. I, Fasc. 1—10; II, 1—6; III, 1—7; IV, 1—6; V, 1—8, (@ /6/ each Fasc.	18	14
Sāhitya Darpana, (English) Fasc. I—IV @ /6/ each	1	8
Sāṅkhya Aphorisms of Kapila, (English) Fasc. I and II @ /6/ each	0	12
Sarva Darśana Sangraha, (Sansk.) Fasc. II	0	6
Sankara Vijaya, (Sansk.) Fasc. II and III @ /6/ each	0	12
Sāṅkhya Pravachana Bhāṣya, Fasc. III (English preface only)	0	6
Sāṅkhya Sāra, (Sansk.) Fasc. I	0	6
Sri Bhāṣyam, Fasc. I	0	6
Sūrūpa Saṃhitā, (Eng.) Fasc. I and II @ /12/ each	1	8
Taittiriya Arṇya Fasc. I—XI @ /6/ each	4	2
Ditto Brāhmaṇa (Sansk.) Fasc. II—XXIV @ /6/ each	8	10
Ditto Saṃhitā, (Sansk.) Fasc. II—XXXIV @ /6/ each	12	6
Ditto Prātiśākhya, (Sansk.) Fasc. I—III @ /6/ each	1	2
Ditto and Aitareya Upanishads, (Sansk.) Fasc. II and III @ /6/ each	0	12
Tāṇḍyā Brāhmaṇa, (Sansk.) Fasc. I—XIX @ /6/ each	7	2
Tattva Chintāmaṇi, Fasc. I—X (Sansk.) @ /6/ each	8	12
Tal'si Sat'sai, Fasc. I	0	6
Uttara Naishadha, (Sansk.) Fasc. III—XII @ /6/ each	8	12
Uvācagadāśā, Fasc. I—IV @ /12/	8	0
Varāha Purāṇa, Fasc. I—VII @ /6/ each	2	10
Vāyu Purāṇa, (Sansk.) Vol. I, Fasc. I—VI; Vol. II, Fasc. I—VII, (@ /6/ each Fasc.	4	14
Vishnu Smṛti, (Sansk.) Fasc. I—II @ /6/ each	0	12
Vivādārthañkara, Fasc. I—VII @ /6/ each	2	10
Vrihannārādi Purāṇa, Fasc. I—IV @ /6/	1	8
Yoga Sūtra of Patanjali, (Sansk. & English) Fasc. I—V @ /14/ each	4	6
The same, bound in cloth	5	2

Arabic and Persian Series.

'Klāngīnāmāh, with Index, (Text) Fasc. I—XIII @ /6/ each	4	14
Kīn-i Akbarī, (Text) Fasc. I—XXII @ /1/ each	22	0
Ditto (English) Vol. I (Fasc. I—VII)	12	4
Akbarnāmāh, with Index, (Text) Fasc. I—XXXVII @ /1/ each	87	0
Bādhshāhnāmāh with Index, (Text) Fasc. I—XIX @ /6/ each	7	2
Beale's Oriental Biographical Dictionary, pp. 291, 4to., thick paper, @ /4/12; thin paper	4	8
Dictionary of Arabic Technical Terms and Appendix, Fasc. I—XXI @ /1/ each	21	0
Farhang-i-Rashidī (Text), Fasc. I—XIV @ /1/ each	14	0
Fihrist-i-Tūsī, or, Tūsy's list of Shy'ah Books, (Text) Fasc. I—IV @ /12/ each	3	0
Futūh-ul-Shāhīn Waqīdī, (Text) Fasc. I—IX @ /6/ each	3	6
Ditto Azādī, (Text) Fasc. I—IV @ /6/ each	1	8
Hāfi Asmān, History of the Persian Mansawi (Text) Fasc. I	0	12
History of the Calipha, (English) Fasc. I—VI @ /12/ each	4	8
Iqbālnāmāh-i-Jahāngiri, (Text) Fasc. I—III @ /6/ each	1	2
Isābāh, with Supplement, (Text) 49 Fasc. @ /12/ each	36	12
Muāsir-ul-Umara, Vol. I, Fasc. I—IX, Vol. II, Fasc. I—IV @ /6/ each	4	14
Maghāzi of Wāqīdī, (Text) Fasc. I—V @ /6/ each	1	14
Muntakhab-ul-Tawārīkh, (Text) Fasc. I—XV @ /6/ each	5	10
Muntakhab-ul-Tawārīkh (English) Vol. II, Fasc. I—IV @ /12/ each	3	0

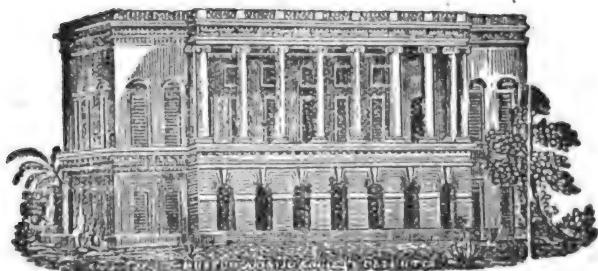
(Turn over.)

Muntakhab-ul-Lubáb, (Text) Fasc. I—XIX @ /6/ each ..	Rs.	7	2
Mu'ásir-i-'Alamgírí (Text), Fasc. I—VI @ /6/ each	2	4
Nokhbát-ul-Tíkr, (Text) Fasc. I	0	6
Nízámí's Khíradnámah-i-Ískandári, (Text) Fasc. I and II @ /12/ each ..	1	8	
Suyútí's Itqán, on the Exegetic Sciences of the Koran, with Supplement, (Text) Fasc. II—IV, VII—X @ 1/ each	7	0
Tabaqát-i-Nájírf, (Text) Fasc. I—V @ /6/ each	1	11
Ditto (English) Fasc. I—XIV @ /12/ each	10	8
Táríkh-i-Fírún Sháhí, (Text) Fasc. I—VII @ /6/ each	2	10
Táríkh-i-Baihaqí, (Text) Fasc. I—IX @ /6/ each	3	6
Táríkh-i-Firozsháhí, Fasc. I—III @ /6/ each	1	2
Wí o Rámín, (Text) Fasc. I—V @ /6/ each	1	14
Zafarnámah, Vol. I, Fasc. I—IX, Vol. II, Fasc. I—VIII @ /6/ each ..	6	6	

ASIATIC SOCIETY'S PUBLICATIONS.

1. ASIATIC RESEARCHES. Vols. VII, IX to XI; Vols. XIII and XVII, and Vols. XIX and XX @ /10/ each ..	Rs.	80	0
Ditto Index to Vols. I—XVIII	5	0
2. PROCEEDINGS of the Asiatic Society from 1865 to 1869 (incl.) @ /4/ per No.; and from 1870 to date @ /6/ per No.			
JOURNAL of the Asiatic Society for 1843 (12), 1844 (12), 1845 (12), 1846 (5), 1847 (12), 1848 (12), 1850 (7), 1851 (7), 1857 (6), 1858 (6), 1861 (4), 1864 (5), 1865 (8), 1866 (7), 1867 (6), 1868 (6), 1869 (8), 1870 (8), 1871 (7), 1872 (8), 1873 (8), 1874 (8), 1875 (7), 1876 (7), 1877 (8), 1878 (8), 1879 (7), 1880 (8), 1881 (7), 1882 (8), 1883 (5), 1884 (6), 1885 (6) 1886 (8). @ 1/ per No. to Subscribers and @ 1/8 per No. to Non-Subscribers,			
<i>N. B.</i> The figures enclosed in brackets give the number of Nos. in each Volume.			
Centenary Review of the Researches of the Society from 1784—1883 ..	3	0	
General Cunningham's Archaeological Survey Report for 1863-64 (Extra No., J. A. S. B., 1864) ..	1	8	
Theobald's Catalogue of Reptiles in the Museum of the Asiatic Society (Extra No., J. A. S. B., 1868) ..	1	8	
Catalogue of Mammals and Birds of Burmah, by E. Blyth (Extra No., J. A. S. B., 1875) ..	3	0	
Sketch of the Turki Language as spoken in Eastern Turkestan, Part II, Vocabulary, by R. B. Shaw (Extra No., J. A. S. B., 1878) ..	3	0	
Introduction to the Maithili Language of North Bihar, by G. A. Grierson, Part I, Grammar (Extra No., J. A. S. B., 1880) ..	1	8	
Part II, Chrestomathy and Vocabulary (Extra No., J. A. S. B., 1882) ..	3	0	
5. Anis-ul-Musharráhin	3	0
6. Catalogue of Fossil Vertebrata	2	0
8. Catalogue of the Library of the Asiatic Society, Bengal	3	8
9. Examination and Analysis of the Mackenzie Manuscripts by the Rev. W. Taylor	2	0
10. Han Koong Tséw, or the Sorrows of Han, by J. Francis Davis	1	8
11. Istílahát-us-Súfiyah, edited by Dr. A. Sprenger, 8vo.	1	0
12. Ináyah, a Commentary on the Hidayah, Vols. II and IV, @ 16/ each ..	32	0	
13. Jawámi-ul-'ilm ir-riyáti, 168 pages with 17 plates, 4to. Part I	2	0
14. Khizánat-ul-'ilm	4	0
15. Mahábharáta, Vols. III and IV, @ 20/ each	40	0
16. Moore and Hewitson's Descriptions of New Indian Lepidoptera, Parts I—III, with 8 coloured Plates, 4to. @ 6/ each	18	0
17. Purána Sangraha, I (Markandéya Purana), Sanskrit	1	0
18. Sharaya-oól-Islam	4	0
29. Tibetan Dictionary by Csoma de Körös	10	0
20. Ditto Grammar	8	0
11. Vuttodaya, edited by Lt.-Col. G. E. Fryer	2	0
 Notices of Sanskrit Manuscripts, Fasc. I—XXII @ 1/ each	22	0
Nepalese Buddhist Sanskrit Literature, by Dr. R. L. Mitra	5	0
<i>N. B.</i> All Cheques, Money Orders &c. must be made payable to the "Treasurer Asiatic Society" only.			

BIBLIOTHECA INDICA;
COLLECTION OF ORIENTAL WORKS
PUBLISHED BY THE
ASIATIC SOCIETY OF BENGAL
NEW SERIES, No. 695.

न्यायकुसुमाञ्जलिप्रकरणम्
न्यायाचार्यपदाद्वितीयमद्दुद्यनाचार्यविरचितम्
महामहोपाध्यायचिदत्कृत-प्रकाशसंस्कृतम्।

NYAYA KUSUMANJALI PRAKARANAM

EDITED BY
MAHAKMAHOPADHYAYA CHANDRAKANTA TARKALANKARA
VOLUME I.
FASCICULUS II.

CALCUTTA:

PRINTED BY G. H. HOUSE, AT THE BAPTIST MISSION PRESS,
AND PUBLISHED BY THE
ASIATIC SOCIETY, 57, PARK STREET.

1888.

LIST OF BOOKS FOR SALE
 AT THE LIBRARY OF THE
ASIATIC SOCIETY OF BENGAL,
 NO. 57, PARK STREET, CALCUTTA.
 AND OBTAINABLE FROM
 THE SOCIETY'S LONDON AGENTS, MESSRS. TRÜBNER & CO.
 57 AND 59, LUDGATE HILL, LONDON, E. C.

BIBLIOTHECA INDICA.

Sanskrit Series.

		Rs.	0	6
Advaita Brahma Siddhi, (Sans.) Fasc. I	5	4
Agní Purána, (Sans.) Fasc. I—XIV @ /6/ each	1	14
Aitareya Aranyaká of the Rig Veda, (Sans.) Fasc. I—V @ /6/ each	0	6
Anu Bháshyam, (Sans.) Fasc. I	0	6
Aphorisms of Sáṃdilya, (English) Fasc. I	3	12
Aphorisms of the Vedánta, (Sans.) Fasc. III, V—XIII @ /6/ each	2	4
Aśtaśáhaṇiká Prajñápáramítá, (Sans.) Fasc. I—VI @ /6/ each	1	14
Asvavaidyaka, (Sans.) Fasc. I—V @ /6/ each	1	2
Asvalayana Grihya Sutra, Fasc. II—IV @ /6/ each	1	14
Atharvána Upanishad, (Sanskrit) Fasc. I—V @ /6/ each	1	14
Ayatáná Kalpalátá by Kshemendra (Sans. and Tibetán) Vol. I, Fasc. I	1	0	
Brahma Sútra, (English) Fasc. I	0	12
Bhámatí, (Sans.) Fasc. I—VIII @ /6/ each	1	0
Brihad Áraṇyaka Upanishad, (Sans.) Fasc. VI, VII & IX @ /6/ each	1	2
Ditto (English) Fasc. II—III @ /6/ each	0	12
Brihaddharma Puránam, Fasc. I	0	6
Brihat Sa॒ hitá, (Sans.) Fasc. II—III, V—VII @ /6/ each	1	14
Chaitanya-Chandrodaya Náṭaka, (Sans.) Fasc. II—III @ /6/ each	0	12
Chaturvarga Chintámáni, (Sans.) Vols. I, Fasc. 1—11; II, 1—25; III, 1—19, @ /6/ each Fasc.	20	10
Chhándogya Upanishad, (English) Fasc. II	0	6
Dasarupa, Fasc. II and III @ /6/	0	12
Gopatha Bráhmaṇa, (Sans.) Fasc. I and II @ /6/ each	0	12
Gobhiliyya Grihya Sútra, (Sans.) Fasc. I—XII @ /6/ each	4	8
Hindu Astronomy, (English) Fasc. I—III @ /6/ each	1	2
Kála Mádhava, (Sans.) Fasc. I—IV @ /6/	1	8
Kátantra, (Sans.) Fasc. I—VI @ /12/ each	6	8
Kathá Sarit Súgara, (English) Fasc. I—XIV @ /12/ each	10	8
Kaushitaki Brahmanapanishads, Fasc. II	0	6
Kúrma Purána, (Sans.) Fasc. I—VII @ /6/ each	2	10
Lalitá-Vistara (Sans.) Fasc. II—VI, @ /6/	1	14
Lalita-Vistara, (English) Fasc. I—III @ /12/ each	2	4
Madana Párijáta, (Sans.) Fasc. I—III @ /6/ each	1	2
Manutíká Saṅgraha, (Sans.) Fasc. I—II @ /6/ each	0	12
Mimáṃsá Darṣana, (Sans.) Fasc. II—XIX @ /6/ each	6	12
Márkandéya Purána, (Sans.) Fasc. IV—VII @ /6/ each	1	8
Nayavártikum, (Sans.) Fasc. I	0	6
Nrisíṅgha Tápani, (Sans.) Fasc. I—III @ /6/ each	1	2
Nirukta, (Sans.) Vol. I, Fasc. I—VI; Vol. II, Fasc. I—VI; Vol. III, Fasc. I—VI; Vol. IV, Fasc. I—V @ /6/ each Fasc.	8	10
Náraḍa Smṛiti, (Sans.) Fasc. I—III @ /6/	1	2
Nyáya Darśana, (Sans.) Fasc. III	0	6
Nitíśára, or The Elements of Polity, By Kámandaki, (Sans.) Fasc. II—V @ /6/ each	1	8
Nyáya Kusumánjali Prakáraṇam (Sans.) Vol. I, Fasc. I	0	6
Narada Punobaratna, (Sans.) Fasc. IV	0	6
Paríśiṣṭaparvan (Sans.) Fasc. I—IV @ /6/ each	1	8

(Continued on third page of Cover.)

JUL 16 1869

प्रथमः संवादः ।

६०

यते । तच न हृष्टवैगुण्यमुपलभामहे । नापि हृष्टसां-
मुख्येऽहृष्टवैगुण्यं सम्भावनीयं, तस्यैतावन्माचार्थत्वात् ।

ग वेति सामान्यतः । विशिष्यते, (१) वक्तिर्दैशातुकूलोदिष्टातीनिष्ठ-
भावमूलं धर्मवाचं वा ? करत्सामलसंयोगोवा* ताहृष्टधर्मसंभवायी-
न वा ? आत्मा तथा प्रसिद्धौ । (२) अतुकूलसंबंधे कार्याभावव्यायाभा-
भावप्रतियोगित्वं कारणतद्वच्छेदकोभव्यसाधारणमिति नापिहृष्टा-
न्माप्रसिद्धौ । अर्थापत्तौ इष्टाहृष्टान्यतरवैगुण्येनान्यथोपर्यन्ति नि-
राकरोति तचेति । दाहकोषास्य ग्रन्थं पूर्ववस्त्रादित्यर्थः । अ-
स भन्नादिना सएव नाश्वते, पुरुषान्मरेणौष्ण्यातुभवादिति भवेः ।
तस्येति । अहृष्टस्य इष्टसाक्ष्यमाचार्यतादित्यर्थः ।

अनु परमाणुकर्मणि, अथयनतुक्तव्येकत्र फलाभावे, वन्ध्या-
सम्बयोगे चाहृष्टविलम्बो हृष्टोहृष्टोपसंहारे सत्यपि । मैवम् ।

* संयोगवान्,—इति सो० ए० ।

(१) दाहातुकूलत्वमत्र ताहृष्टसिद्धार्थमेव । ताहृष्टेति दाहातुकूलातीनिष्ठ-
त्यर्थः । अत्र च संयोगतेनार्थात्तरवारवायातीनिष्ठेति ।

(२) अतुकूलत्वं यदि अनकर्त्वं तदा तम्तेऽपसिद्धान्तः, अथावच्छेदकत्वं
तदाऽमम्तेऽपसिद्धिरित्युभयातुगतमाह कार्येति । आमित्य का-
र्यिकी । च च प्रागभावगम्तया नित्यशक्तावव्याप्तिः, अनित्यकारव-
माचपल्ले तथाप्यदोषात् ।

अद्वृष्टविकल्पो हि च तावसाग्राहत्यादौ, मस्ताचपस्तारशालुपदं दाश-
भावापत्तेः । अद्वृष्टोत्पादकस्य तच्चाभावात् । अद्वृष्टवक्त्रौचाच-
मणादेः साधारणस्थायत्वात्प्रयापत्तेः* । अद्वृष्टेरेव च तदुत्पादे
ङ्गौचे कृति तदभावापत्तेः । अद्वृष्टात्यन्नाभावस्य च तच्चाभावात् ।
कदाचिद्दाशत् । दाशादिकार्यविशेषे यावद्दृष्टसमवधानेऽवस्थ-
जमृष्टसङ्गाप्राप्ताद्बिप्रेत्यैतदुक्तमित्यन्मे ।

अत्, मस्तादिग्ना दाशमतिपश्चाद्वृष्टमेद्योत्पादनादाशाभावः
स्थात् । च चात्मकारेणापि तस्मां दाशाभावापत्तिः, मतिनियताग्निशा-
स्थदाशमतिपश्चाद्वृष्टस्थानेन जग्नात् । वैषधिकित्तकाशादितु-
(१) वेपकारिस्तुष्टमलिङ्गस्तुष्ट तस्मोत्पादनात् । अद्वृष्टविशेषार्जितप्रतिपश्च-
समवधानस्य वा प्रतिवन्धकलमर्त्ते । च च दाशाभावकस्यः । मैवम् ।
तस्मोन्नेत्रकाभावविशिष्टस्थान्यत्वे नियमेनादाशार्यिनस्ताप्रदृष्ट्या-
पत्तेऽ॒ । तस्मान्यत्वे तु प्रथमोपस्थितोपस्थीत्यत्वेन तदुत्पादकस्यैव
कैतुलौचित्यात् । प्रतिवन्धकाभावहेतुत्वस्य तथाप्यभ्युपगमात् ।

* पत्तेच्च,—इति ४० ए० ।

† नप्रात्मकारेपेत्यस्य,—इति ४० ए० ।

‡ चाप्रतिवन्धकलात्,—इति ४० ए० ।

§ नियमेन दाशार्यिनस्ताप्रदृष्ट्यापत्तेः,—इति ४० ए० ।

(१) वेषेवि दैववश्चादौषधेष्येपादाऽदाशप्रयोगके प्रब्लेमदुत्पन्निरिति
आवः ।

अन्यथा, कर्मण्यपि विभागः कदाचिन्न जायेत । न च
प्रतिबन्धकाभावविशिष्टा सामग्री कारणं, अभावस्या-
कारणत्वात् । तुच्छोऽश्वसौ । प्रतिबन्धकोत्तम्भकप्रयोग-
काणे च तेन विनाऽपि कार्योत्पत्तेः । प्राक्प्रध्वंसादि-

अन्यथेति । अविनश्वदवस्थकर्मस्थौत्यर्थः । अती यद्भावात्
कार्यभावसद्वज्ञादावभुपेयम् । तेन विना तद्भावाधीनदाहाश्वभा-
वानुपपत्त्याऽर्थापत्तेः ग्रन्थिद्विरिति भावः । न च यत्किञ्चिद्विद्वाह
प्रयोजकाभावसत्त्वं* सिद्धति न द्रुक्खणोद्यम्बावे दाहाभावसद्भावएव
प्रयोजकोऽस्तु, अन्यथाद्युविधानादुभयविद्वलाञ्चेत्यत आह । न चेति ।
तुच्छोहीति । तुच्छत्वं विधिरूपरहितत्वमन्य कारणत्वं विधिलब्धाप्य-
मित्याश्वयात् । न लक्षीकर्त्वं (१)मीमांसकैसाथाऽनङ्गीकारात् । एवक्षाये
खुटम् । व्यतिरेकव्यभिचारमाह प्रतिबन्धकेति । एकप्रतिबन्धकसत्त्वे
तदन्यप्रतिबन्धकाभावे कार्यानुदयादन्यव्यभिचारोऽपौति भावः ।
षामान्यतोव्यतिरेकव्यभिचारसुक्ता विशिष्यमतमाह । प्रागिति । पर-
स्लरव्यभिचारेण प्रतिबन्धकाभाव हेतुलक्ष्य यद्वैतुमशक्त्वात् न तेना-
न्यथोपपत्तिरित्यर्थः । तावतासुपसंगाहकञ्चैकउपाधिर्नासौत्यभिमाणः ।
अच प्रागभावेति व्यक्त्वे प्रध्वंसपदगम्याभावविशेषतया प्रागभा-

* ततः किञ्चिद्वाहाप्रयोजकाभावसत्त्वं,—इति सो० शु० ।

(१) मीमांसकैरिति व्यथपि तैरभावौ नाङ्गीक्रियतश्च, तथायाधि-
करणात्मकस्यापि तस्याभुपगमादेतदुक्तमित्येके । तदेवदेश्चित्तम्
तेनेदमित्यन्ये ।

विकल्पेन चानियते तु कल्पापातात् । अकिञ्चित्करस्य
प्रतिबन्धकल्पायोगात् । किञ्चित्करत्वे चातीन्द्रियशक्तेः
स्वीकारात् । मन्मादिप्रयोगे चेतरेतराभावस्य सञ्चेऽपि
कार्यात्मदयात् । अतोऽतीन्द्रियं किञ्चिहा हानुगुणमनु-
साहृकमन्मेशक्तीयते, यस्यापकुर्वतां प्रतिबन्धकल्पमुप-

वस्थ प्राप्तेः प्रागित्येतावन्माचसुक्तम् । प्रतिबन्धकल्पान्वयथात्तुपपत्ति-
रूपाभ्यर्थापत्तिभास्त्राकिञ्चिदिति । प्रतिबन्धवलनं विना प्रति-
बन्धकल्पात्मपत्तेरित्यर्थः । अथ ग्रन्थिनाभूपमप्रतिबन्धवलकल्पान्तर्म-
तापाइ । किञ्चित्करत्वात्तिरिति । प्रतिबन्धकाभावमाचकारणवे दूषणा-
कारमाइ । मन्मादीति । अदि प्रागभावादिष्टसुगमकमभावलमेव,
तदाज्ज्ञोन्याभावेऽपि तदस्तीति प्रतिबन्धकसञ्चेऽपि तदन्योन्याभावमा-
दाय कार्यात्पत्तिप्रवर्णः । संबर्गभावलघु तदव्याहृतं निर्वकुमग्रक-
मित्यर्थः । चिदूर्मर्थसुपञ्चरति अतीन्द्रियभिति । नहु अतुगुणलं
कार्याभावव्याप्त्याभावप्रतिथोगिलं सहकारिणोऽप्यस्तीति शक्तेः सह-
कारिलाभुपगमेऽपि चिदूरानः, ग्रन्थिमल्कारणं च ग्रन्थिरिति खौकारा-
दिति विशिनष्टि । अतुयाइकभिति । कारणतावच्छेदकभित्यर्थः ।
यस्यापकुर्वताभिति । कर्त्तव्यः कारकस्त्रैव संबन्धमाचविवद्या षष्ठी ।
शुक्लेशगल्लारं स्वरूपभिति शेषहत्यन्वे । तथाच कारणतावच्छेदकशक्तेः
प्रतिबन्धकेत नाभात् स्ति प्रतिबन्धके कार्याभाव उपपद्यते । नित्या-
नित्यवटितसामयां नित्यकारणशक्तेरसुत्यज्ञभावलेनानामेऽप्यनित्य-

पश्यते, यस्मिन्नविकले कार्यं जायते, यस्यैकजातीय-
त्वादनियतहेतुकत्वं निरस्यते इति । अभोच्यते ।

भावोयथा तथाऽभावः कारणं कार्यवमतः ।

प्रतिबन्धे । विसामग्री तद्देतुः प्रतिबन्धकः ॥ १० ॥ ।

न इभावस्थाकारणत्वे प्रमाणमस्ति । न हि विधि-

कारणग्रन्तिनाशास्कार्यभावः । न चैवं पुरुषान्नरस्यापि ततोऽग्रेदर्शात्-
त्पत्तिः, (१)प्रतिनियतकरतानकासंयोगगतदाहात्कूलग्रन्तिनाशादिति
भावः । ग्रन्तेः प्रदेशान्तरेऽप्युपयोगमाह । यस्येति । दण्डादीनां व्यभि-
चारात्कारणलम्लुपपश्यमानमनुगतसामर्थ्यमतीक्षियं कल्पयतीत्यर्थः ।

भावोयथेति । यथा येन प्रकारेणाप्यथाद्यतुविधानेन कारणल-
याहेन भावः कारणं मतः, तेनैवाभावोऽपि कारणम् । तथालेऽपि
भावलब्धात्मं कारणलभिति यदि ब्रूयात्, तत्त्वाह । कार्यवदिति ।
तर्षभावोनियतोन्नरवन्तिलेन कार्योऽपि न स्तात्, भावलंब्यायथास्त्वा-
कार्यत्वस्त् । अथ वैपरीत्यस्यापि सुवचत्वान्न तथा, एवमभावः कारण-
मपि तत्पत्त्वं भावलब्धायत्वे मानाभावादित्यर्थः । दितीयामर्थापत्तिं
दूषयति । प्रतिबन्धदत्ति । सामर्थ्यन्तर्गतमन्वाद्यभावविनिगमकएव*
प्रतियोगिरूपः प्रतिबन्धः, तत्कारणस्त्र प्रतिबन्धकः पुरुषोन तु मस्तादिः
स च किञ्चित्करणवेत्युभयविद्विषयन्यथोपपत्तिरित्यर्थः । अनु

* विगमरव,—इति १० ए० ।

(१) प्रतिनियतेति फलवक्षेन तथा कल्पयनादिति भावः ।

रूपेणासौ तुच्छइति स्वरूपेणापि तथा, निषेधरूपा-
भावे विष्वेरपि* तुच्छत्वप्रसङ्गात् । कारणत्वस्य भाव-
त्वेन व्याप्तत्वात्तदिहत्तौ तदपि निर्वर्तते इति चेत्,
परिवर्त्तप्रसङ्गात् । अन्ययव्यतिरेकानुविधानस्य च का-
रणत्वनिश्चयहेतोभावदभावेऽपि तुच्छत्वात् । अभा-
वस्यावर्जनीयतया सन्निधिर्न तु हेतुत्वेनेति चेत्,
तुच्छम् । प्रतियोगिनमुत्सारयतस्तस्यान्यप्रयुक्तः सन्नि-
धिरिति चेत्, तुच्छम् । भावस्याभावोत्सारणं स्वरूप-

तुच्छत्वेत तत्र मानसुकमित्यतआह न हीति । तुच्छलं हि भाव-
निषेधरूपलक्ष्मनम् । तद्यामयोजकमन्ययादिरहितलक्ष्मोपाधित्वात् ।
लक्ष्मान्यनिषेधरूपलेनैवाकारणलं, भावस्याथभावनिषेधरूपलेनाकार-
णलापातात् । आथाकारणले तत्त्वमस्त्रपलं, भावस्य स्त्रपलेवेति-
मतं, तर्जुभावेऽपि तुच्छमित्यर्थः । परिवर्त्तति । कारणलमभावत्व-
स्याथमिति भावः । कारणं न स्वादित्यर्थः । नियतपूर्ववर्जितलमाचं
कारणलं, तद्याभावेऽप्यसौति भावः । कारणलयाहकमयुभयसाधा-
रणमित्याह । अन्यवेति । न च सत्त्वाविशिष्टस्य कारणलं, जात्या-
देरप्यतत्त्वापातादित्यर्थः । अभावव्येति । अन्ययाद्यतुविधाने तुच्छेऽप्य-
भावसन्निधिराकाशस्वेवान्यथाबिद्धरत्यर्थः । तुच्छमिति । अभावस्वैव
कारणले भावसन्निधिसाधेत्येव किञ्च स्वादित्यर्थः । प्रतियोगिनमिति ।

* विष्वेरेव,—इति आ० इ० ।

मेवेति वेदभावस्यापि भावोत्सारणं स्वरूपाभासिरिते । तस्मात् यथा भावस्यैव भावोजनकद्विति नियमोऽनुपपञ्चः, तथा भावश्व जनकद्वित्यपि । कोश्चानयोर्विशेषः । प्रतिबन्धकोजनमध्यक्षप्रयोगकाले तु व्यभिचारस्तदा स्यात्, यदि याहृश्च सति कार्यात्मद्यस्ताहश्च एव सत्युत्पादः स्यात् । न त्वेवं, तदाऽपि प्रतिपक्षस्याभावात् । असत्रप्रतिपक्षो हि प्रतिबन्धकाभिमतोमन्तः प्रतिपक्षः । स च ताहृश्चो नास्येव । यस्त्वस्ति नासौ

विद्युत्सारणप्रयुक्तस्याभिधिरभावस्थेत्यन्यथाचिद्दृश्यर्थः । तुख्यमिति । भावस्थायभावोत्सारणप्रयुक्तः शोऽप्यन्यथाचिद्दृश्चादित्यर्थः । चेभावस्थापीति । भावाभावव्योः स्वरूपमेव मिथोविरोधो न द्वैस्तारणमन्वदित्युभयसमानमित्यर्थः । वस्तुतस्तु कुरुसंयोगाभावस्य गतौ, अनुपलब्धेसाभावज्ञाने, विहिताकरणस्य प्रत्यवाये, निर्हाष्टलक्ष्मि वेदप्रामाण्यज्ञाने जनकलक्ष्मि मौमांसकैरपि स्त्रीकारादभावस्य कारणत्वान्वयगमेऽपचिद्द्वानद्विति रहस्यम् । अनुपपञ्च इति । प्रेमाणाभावादिति शेषः । प्रतिबन्धकेति । तत्रापि प्रतिबन्धकस्थाभावोन तु तस्मावद्विति न व्यतिरेकव्यभिचारद्वत्यर्थः । ननु प्रतिबन्धकोजनमध्यक्षस्वे कर्त्तव्यं प्रतिबन्धकस्थाभावद्वत्यत्त्राह । असेवतिपक्षोहीति । उत्तमकाभावविशिष्टोऽपि प्रतिबन्धकस्थाभावः कारणं, स चोभव्यसङ्कावेऽप्यस्त्रीत्यर्थः । प्रतिबन्धकाभिमतद्विति । प्रतिबन्धएव प्रतिबन्धकः, स्त्रीर्थं कः, तत्त्वेनाभिमतद्वत्यर्थोऽन्तो न विरोधः । यस्त्विति

प्रतिमन्त्रः । तथा पि विशेषे सत्येव विशेषस्थानाभाव-
स्त्वा स ज्ञातमभक्तव्यं वेत्यन्यैव सामग्रीति चेत् । त, विशिष्टस्थाप्यभावात् । त हि दण्डिनि सत्यदण्डाना-
मन्त्रेषां ज्ञाभावः किन्तु दण्डाभावस्यैव वेवलस्येति
युक्तम् । यथा हि केवलदण्डसङ्गावे उभयसङ्गावे हया-

कार्यभावोन्नेयं प्रतिपञ्चलं कार्यसत्त्वे नासौर्यर्थः । तथा पौति ।
अतोन्नभक्ताभावे सति प्रतिबन्धकस्थाभावस्त्वा विशेषप्रतिबन्धक-
स्यैवाभावः कारणम्, यत्र तु प्रतिबन्धकसङ्गावे सत्युन्नभक्तसङ्गावा-
स्त्वार्थं, तचोन्नभक्ताभावस्य विशेषस्थाभावएव कारणमिति आमग्री-
भेदहर्त्यर्थः । विशिष्टस्थापौति । विशेषस्थाभावे सर्वत्र विशिष्ट-
भावोऽप्यसौति इत्यात्मगतः कारणमित्यर्थः । तदेवोदाहरणेनोप-
पादयति । त इति । दण्डिनि सत्यदण्डानां दण्डाभाववतामन्त्रे-
वाभावाभावः किन्तु दण्डाभावस्यैति त, किन्तुभावोऽप्येवान्येषाम-
पौति ज्ञोक्तिष्ठुं इत्यर्थः । तदेव स्फृयति । यथा इति । पुरुषे
दण्डाभाववैशिष्ट्यं कैवल्यम् । प्रतिबन्धके दृत्तभक्ताभाववैशिष्ट्यम् ।
यथा केवलदण्डसङ्गावे विशेषविशेषोभयाभावात् दण्डपुरुषसङ्गावे
विशेषदण्डाभावविरहादुभयाभावे विशेषपुरुषाभावात् कैवल्यवि-
शिष्टपुरुषाभावोऽनुगतोऽवादितव्यवहारवस्थालब्धप्रतीतिष्ठुः, तथा
केवलोन्नभक्तसङ्गावे विशेषविशेषव्यवहारवाभावादुन्नभक्तप्रतिबन्धकसङ्गावे
विशेषस्थानभक्ताभावविरहादुभयाभावे च विशेषप्रतिबन्धकाभावात्

भावे वा केवलपुरुषाभावः सर्वचाविशिष्टः, तदा केव-
सोत्तमकसङ्गावे प्रतिबन्धकोत्तमकसङ्गावे इयांभावे वा

उत्तमकाभावविशिष्टप्रतिबन्धकाभावोऽनुगतोविशेषणस्यभावव्यापको-
दाहकारणमित्यर्थः ।

ननु विशिष्टं नार्थान्तरं, येन तदभावोऽनुगतः स्थान्, किञ्चनु
विशेषणविशेषसंबन्धाद्यति तेषां प्रत्येकाभावस्य कारणे सामग्री-
भेदस्तदवस्थः । न च व्यासव्यप्रतियोगिको^(१) इन्यएवायमभावः, केवल-
प्रतिबन्धकसन्तेऽपि तदभावाहाहापत्तेः । एकसन्तेऽपि इयमित्य
गास्त्रौति प्रतीतेः । तस्य समुदायविरोधिनोयावस्थसुदायित्यन्तेऽवं
विरहान् । तावृशाभावानभ्युपगमात् । व्यासव्यवस्थिधर्मसमानाधि-
करणप्रत्येकपर्यवसितप्रतियोगिकाभावादेव तत्त्वन्यप्रतीत्युपपत्तेः ।

(१) अन्यत्रेति प्रत्येकोभावादन्यस्य प्रत्येकाभावव्यापकोऽन्यमाव-
द्यर्थः । व्यासव्यवस्थिधर्मविशिष्टमोत्तमकाभावप्रतिबन्धकप्रतियो-
गिकाभावत्येन कारणत्वम्, तदुभयमात्रप्रतियोगिकताहृशाभावत्येन
वा ? आये होवमाह केवलेति । उत्तमकाभावविशिष्टमविशिष्टा-
वेऽपि घटादिकमादाय तदुभयप्रतियोगिकताहृशाभावसन्धाहाहा-
पत्तेरित्यर्थः । एवं इयमित्यनेकोपकर्त्तव्यम् । अतएव जीकावती-
प्रकाशे चयमिति पाठः । अन्ये ताह ताहश्चेति । यस्यपि सामा-
न्याभाववदुभयासन्त्वे व्यासव्यप्रतियोगिकाभावोऽन्यभ्युपगमनुसुचित-
एव अन्यथा यावद्विशेषाभावैत्तदन्यथासिद्धापत्तेः । तथापि तज्ज्ञुते
उत्तेकविशिष्टमविशिष्टेऽपि दाहोन् स्थादित्वेव दूर्बलं व्रक्षम् ।

अथ विश्विरोधिमेवासुगतं विशेषासुभावानां कारस-
तावच्छ्रवः, त्रुच विशिष्टं न तज्ज तदभावदति यहानवस्थाविश्वमस्य
विरोधस्थालुभविश्वलादिति चेत् । न । स हि परस्पराभावस्थ-
तस्या, परस्पराभावस्थायतया वा, तदाचेपकतया वा ? नाथः,
विशेषासुभावस्य प्रत्येकं विशिष्टाभावतया तप्त्वेकाभावाभावस्य
विशेषादेविशिष्टलापन्ते । तदभावाभावस्य तच्चात् । न चोभया-
भावाभावएवोभयं विशिष्टं* तथा सत्यभावस्थाविशिष्टाभावस्ये
प्रत्येकाभावादिविशिष्टाभावस्थावस्थारानापन्ते । नान्दौ । विशेषासु-
भावस्य विशिष्टाभावस्ये तदव्याप्त्यलात्, तदनापेचेपकत्वात् । अभेदे
तयोरभावात् ।

अथ विशिष्टानतिरेकेऽपि प्रतियोगिमेदादिव प्रतियोगिता-
वस्त्रेदकविशेषमेदादस्यभावोभिस्ते । यथा वायौ शृथियादि-
स्यप्रत्येकस्थपाभावे निश्चितेऽपि स्थपत्वावच्छिस्य तस्याभावानिश्च-
स्याद्वायौ स्थं न व्रेति चंशयः । एवसुन्नतम्भकाभाववन्नेन मस्तादौ-
नामभावः प्रतिबन्धकवन्नेऽस्युप्तम्भकाभावविरहादस्येवेति सएवानु-
गतोऽहेतुः स्यादिति चेत् । न । एवं चण्डस्थपातीतविशेषावच्छिस्य-
स्थपत्वेन प्रतिच्छ्रवं घटादिनाग्रे^(१)स्युप्तम्भकापन्ते: प्रत्यभिज्ञानानुप-

* न चोभयाभावाभावविशिष्टम्,—इति सो० पु० ।

† तदभावस्थाप्त्यलादतदाचेपकत्वात्,—इति सो० ।

(१) चण्डम्भस्त्रेति वस्त्रमि तावृश्चक्षुभस्त्रो न दोषावहः किन्तु विशेष्य
तावस्त्रेदकावच्छिस्यप्रतियोगित्वरूप तस्या, वस्त्रायि प्रत्यभिज्ञानाव्

पर्याप्तः । इच्छितावस्थाचार्या नेत्रलोड्यमावौत् पुरुषरथादौ विशेषवति विशेषणे हीति न्यायेन कैवल्याद्यभावसैव प्रतीतेः । (१) अतएव विशेषणावच्छिमप्रतियोगिकोविशेषाभावएव विशिष्टाभावः प्रदेहाभावानुगतो तेऽरित्यपासम् ।

अनास्त्रिप्रवर्त्तणाः । (२) विशेषज्ञविशेषयोः संबन्धादिग्निष्ठव-

* प्रत्यक्षानुपपत्तिः,— इति ४० पु० ।

तमदाव्यादिनाभावावाच न घटादेनाशः किन्तु विशेषज्ञसैव । न च विशेषज्ञानाभ्यासमयोव विशेषज्ञानशिक्षा, नित्यमाचारप्राप्तसे-
रित्यर्थः ।

- (१) अतएवेति प्रतियोगितावच्छेदभेदस्याभावभेदकल्पाभावादित्यर्थः । यद्यपि पूर्वामेद॑, तथापि पूर्वे विशेषस्य सतश्व विशेषज्ञानारविर-
हादभावश्वरूपं, संप्रत्यविश्वमानविशेष्यकाभिप्रायेज्ञोष्टे इति न दोषः ।
- (२) विशेषज्ञविशेषयोरिति यद्यपि बलिद्वित्संबन्धाभावो न विशिष्टा-
भावोऽतिप्रसङ्गादिति विशेषज्ञविशेष्योभयप्रतियोगिकसंबन्धाभाव-
तथा वाच्यः, तदभावच विशेषज्ञविशेष्योमयप्रतियोगित्वरूपविशेष-
ज्ञानाभावात् इच्छिप्रियाभावादित्यनुगमक्षादवस्थाएव अधिकत्थानु-
मानप्रकाशे दूषणमुहूं, तथापि विशेषज्ञावच्छिमविशेषावलन्ताभाव-
स्तथेति विषद्वितमनुमानप्रकाशे दृष्ट्यम् । किञ्च, यदि संबन्धाभावो
विशिष्टाभावलदा भूतकादौ दद्धिणि सम्भवि नेह इद्धोति प्रत्यय-
प्रसङ्गः, इद्धपुरुषसंबन्धस्य इद्धपुरुषोभयमाचगिष्ठतथा तत्र तदावी-
मयि तदमावादृ । न च भूतकावच्छिमे एुरुषे विशेषज्ञसंबन्धाभावः
स इति भूतकावच्छिमे एुरुषे विशेषज्ञसंबन्धाभावः । तस्मादिग्नेष्वविशेष्यतद्दु-

शारदति तस्योः संबन्धाभावादिग्रिष्टाभाववद्यवहारः । यतोयद्यव-
शारद्यभावान्तदभाववद्यवहारस्तोचित्वात् । (१) अतएव यज्ञ यस्म
संबन्धः सएव तज्ज तस्य वैग्रिष्टमिति नामनुगमः । तदिह प्रति-
बन्धकोन्नभकाभावयोः संबन्धाभावः प्रतेकाभावव्याप्तोऽनुगतोऽदा-
शादिइतः । शर्वं प्रतिबन्धकोन्नभकाभावयोः संबन्धोनास्तीति
प्रतीतेः । तज्ज चैवं प्रतिबन्धकोन्नभकाभावौ यज्ञ तज्जापिदाहापञ्चिः,
आभावाधिकरण्योरतिरिक्तसंबन्धाभावादिति वाच्यम् । (२) तदभावे
ऽपि खङ्करण्यसंबन्धस्य भावात् । अथ तदुभयखङ्करण्याभावस्य हेतुत्वे तदु-
भयाभावोन्नभकाभ्यत्वात् दाहः स्तात्, प्रतिबन्धकाभावोन्नेत्रकयो-
रेव तदुभयाभावखङ्करण्यादिति चेत् । न । (३) संबन्धान्तरं विना विग्रिष्ट
प्रत्ययवलयोग्यत्वस्य खङ्करण्यसंबन्धत्वात् तदभावस्य च प्रतिबन्धका-
भावे प्रतिबन्धकोन्नभकाभ्यत्वे तदुभयाभावे वाऽविग्रिष्टत्वात् ।

॥ प्रतेकाभावानुगमतो, — इति सो० ।

भयाभाववद्यव विग्रिष्टाभावः । तदुगमकां विग्रिष्टधीविषयाभा-
वत्वं, विग्रिष्टधीविषयत्वस्य चित्यानुगतत्वेन तदभावत्वेन तदभावाना-
मप्यनुगतत्वस्थापादित्वाऽऽः ।

- (१) अतएवेति उच्चस्थाप्यनुगतत्वमिति भावः ।
- (२) तदभावेऽपीति अतिरिक्तसंबन्धाभावेऽपीत्यर्थः ।
- (३) संबन्धान्तरं विनेति श्वत् प्रत्यक्षप्रकाशे आस्तावस् । अस्याति-
रिक्तसंबन्धपत्ते अपविज्ञातः, तदुपरिविषयात्मकत्वे उक्त-
दोषवादवल्लापमिति चित्पत्तम् ।

(१) ननु, उत्तमकप्रयोगे मणेरभावोन् प्रागंभावप्रधंसात्मा; तयोः प्रतियोग्यसमानकालात् । न चोत्तमकाभावप्रधंसप्रयुक्तेनोत्तमकाभाववचेन मणेधंसएवेति वाच्यम् । चणभङ्गापन्तेरुक्तलात्, धंसस्थानन्तलेनोत्तमकापनयेऽपि दाशप्रशङ्गात्, नायत्यन्ताभावः, कादाचिक्ललात् । न च विशेषणाद्यभावप्रत्यासन्तिकादाचिक्ललात् कादाचिक्लप्रतीतिकार्यानुदयाविति वाच्यम् । (२) प्रत्यासन्तिलावच्छेदकानुगतधर्मभावात् । विशिष्टविरोधितस्य च निरसलात् । मस्तादेः स्त्रावथवद्वन्तितया करादौ तदत्यन्ताभावस्य सदातनलात् मणिसमवधानेऽपि दाशपत्तेषु । मैवम् । (३) कृप्तसंसर्गभाववैधर्म्येऽप्यवाधितप्रतीतेः तुरीयस्यैव तस्य चिह्नेः । कृप्तविशेषवाधतः सामान्यवाधे कृप्तानादिसंसर्गभाववैधर्म्यान् धंसस्थायसिद्धापन्तेः। अवाधितसामान्यगुद्देविशेषान्तरमादाय पर्यवसानमिति तु तुच्छम् । (४) यदा । इह

(१) अन्वित यद्यपि संबन्धभावस्य सिद्धान्तितत्वान्मत्यभावमादाय शङ्खा न युक्ता, तथापि विशेषणावच्छिन्नविशेष्याभावश्च विशिष्टाभाव इति तात्पर्यविवर्येभूतमते निर्भरतया तदभिप्रायेण शङ्खेन्यमिति बोध्यम् ।

(२) प्रत्यासन्तिवेति भावे वा विशेषज्ञाभावादेवेव तेन रूपेण शेतुलमस्तिभावः ।

(३) तन्मवाभिप्रायेषैव सिद्धान्तमाह कृप्तेति, प्रकृते शरूपसंबन्धतया मष्टेव तत्पुन्वरुपत्तात्तदादाय शङ्खादिकमित्याङ्गः ।

(४) कृप्तेनैवोपपत्तावस्त्रृप्तरुपकल्पने गौरवादित्यमुश्येनाह यदेति । न चोभयपच्छेऽपि संसर्गभावत्वेण तद्देतुलमिति सिद्धान्तोऽमुपसङ्गः

केवलमप्रतिकर्त्तव्यकाभावोऽविशिष्टद्वयधार्यताम् । अथै-
वस्तुतसामग्रीचयसेव किं नेष्ठते ? कार्यस्य तद्याभि-

भूतसे घटोनासौतिवत् संसर्गाद्वच्छिक्षप्रतिद्योगिकाभावविशेषस्य बति
प्रतिबन्धके तचाभावः, स च समवाचावस्थेदेन संबर्गितयाऽत्यन्ताभाव-
एव । तादृशस्य मत्साद्यभावोघटाभावरहव भूतसे करेऽपि वर्तते । न चैवं
प्राप्तभावप्रध्वंसयोररथविद्विरत्यन्ताभावेनैव कालभेदात् कपाले घटो-
नासौति तत्त्वन्युद्युपपत्तेरिति वाच्यम् । अत्यन्ताभावस्य घटसत्त्व-
कालेऽपि सत्त्वान्तदाहाऽपि घटोभविष्यतौति घटसत्त्वविरोधिनुष्णापन्तः,
प्रतिद्योगिसत्त्वविरोधभावसौकारात् । न च मणिसंयुक्तकरेऽपि तत्सं-
योगात्यन्ताभावोऽस्मेव तत्त्वाव्यायद्विज्ञादिति तचापि दाहापञ्चिः,
(१)समानाधिकरणप्रतिद्योगिसत्त्वविरोधिनुष्णाप्ते इतुलात् । प्रइरं
मा इत्येतत् सावधिमन्त्रपाठे तु मन्त्रान्तर्ग्रे(२)युहेष्वलज्ञानाद्वित्सं-
खारविषयकालस्य प्रतिबन्धकलमिति । अथेति । विशेषसाद्यभाव-
प्रयत्नितं सामग्रीचयसेव दाइत्येतुरस्तु किमतुगतेन विशिष्टाभा-
वेनेत्यर्थः । कार्यस्थेति । अन्योन्यव्यभिचारेणाव्यव्यतिरेकयोरशक्य-

प्राप्तभावादेव्यशिष्टाभावत्ताभावादवन्ताभावत्तादिनैव तत्त्वात्तादिति
वाच्यं यत्र प्रतिबन्धके उत्तेजकमप्रविज्ञं वदमावे विशिष्टाभावत्ता
भावेन तत्त्वात्त्वसम्भवादिति भावः ।

- (१) समानाधिकरणेति प्रतिद्योगिवैयधिकरणावश्चिद्वस्तुवर्णः ।
(२) युहेष्वलज्ञानाद्वितेति इत्यात्मावपकाले विमणितम् ।

चारात् । जातिभेदकरुणनायाच्च प्रमाणाभावात् । यथो-
क्लेनैवोपपत्तेः । भावे वा काममसावल्लु का नौहानिः ।
प्राक्पृष्ठं सविकरुपोऽपि नानियत हेतुकत्वापादकः, य-
स्मिन् सति कार्यं न जायते तस्मिन्सत्येव जायते इत्यच
संसर्गभावभावस्यैव प्रयोजकत्वात् । यस्तु संसर्गभाव-
तादात्मनिषेधयोर्विशेषमनाकलयन् इतरेतराभावेन
प्रत्यवतिष्ठते, स प्रतिबोधनीयः । तथाप्यभावेषु जातेर-

यदित्यादित्यर्थः । ननु तस्मिकारणप्रथोऽयोदाहे जातिभेदद्वये न
व्यभिचारदत्यताह । जातिभेदद्वये । दाहे वैजात्यस्य वौग्या-
नुपश्चविवाधितत्वात् योग्यवक्त्रौ चायोग्यात्यभावादित्यर्थः । ननु
दण्डादिजन्याग्निविव कारणभेदव्यञ्जोवातिभेदः स्थादित्यताह ।
यथोक्लेनेति । गौरवादिति भावः । तस्म्नेऽपि न सिद्धान्ततिरित्याह
भावे वेति । विशेषव्यभिचारमपाकरोति प्रागिति । प्रतिबन्धकसंस-
र्गभावसन्धोपाधेरनुगतान्तिप्रशक्तस्य सन्धादित्यर्थः । नन्योन्या-
भावव्यावृत्तस्य संसर्गभावलस्थोपाधेरभावात्प्रतिबन्धकसन्देऽपि त-
दन्योन्याभावात्कार्यं स्थादित्यताह यस्तिति । प्रतिबोधनीयः
प्रतिवश्या बोधनीयदत्यर्थः । तथाप्यव्यव्यतिरेकाभ्यां व्याप्तिकारण-
त्वयोर्यहे मीमांसकैरपि संसर्गभावस्य कारणवाङ्मीकारः । अन्यथा
व्यापकसामग्र्याः सन्देऽपि तदन्योन्याभावात् (१)व्याप्यकार्यभावापत्तेः ।

(१) व्याप्यकार्येति नन्योन्याभावमादायेषापत्तिरिति वाचं तथासति
व्यभिचारिष्योऽपि तथात्वापत्तेः ।

भावात् कल्पं जयाणामुपग्रहः स्यात् अनुपग्रहीता-
तात्त्वं कल्पं कारणत्वावधारणमिति चेत्। मा भूज्ञातिः,
न हि तदुपग्रहीतानामेव व्यवहाराङ्गत्वं, सर्वचो-
पाधिमश्यवहारविशेषाप्प्रसङ्गात्। एतेन प्रतिबन्धके
सत्यपि तज्जातीयान्यस्याभावसमवात् कार्योत्पादप्रस-
ङ्गोऽनुत्पादे वा ततोऽप्यधिकं किञ्चिदपेक्षण्योयमस्तोति
निरस्तम्। यद्या हि तज्जातीये सति कार्यं जायते
अर्थादस्ति न जायते इति स्थिते तद्वावेऽपि तज्जाती-
यान्तराभावात् भवितव्यं कार्येणेति, तथैतदपि। अनु-

तवापि (१) प्रतिबन्धकाभावेऽपि ग्रन्थिरसौति प्रतिबन्धकसत्त्वे तदन्यो-
न्याभावमादाय ग्रन्थिसत्त्वप्रबङ्गस्तेति भावः। मा भूदिति। जात्यभावे-
ऽपि संसर्गाभावसङ्घैपैकोपाधिनैव कारणत्वमित्यर्थः। न च तत्
निर्वकुमग्रन्थं, अधिकरणे प्रतियोगिनमारोप्य यत्र निषेधवुद्दिसन्न
संसर्गाभावोयच तु प्रतियोगितावस्थेदकमारोप्य निषेधधीः तत्र
सोऽन्योन्याभावदत्यस्त्राहरवः।

ननु प्रतिबन्धकाभावोन ऐतुः, एकदण्डान्यवे घटोत्पत्तिवदेक-
प्रतिबन्धकसत्त्वेऽपि तदन्योन्याभावात् कार्योत्पत्त्वापत्तेः, न हि
यावत्कारणत्वावस्थितं तावदन्यवे कार्यमित्यत्त्वाह। एतेनेति।

(१) प्रतिबन्धकाभावइति सतिसप्तमी। वक्षादाविति शेषः। संसर्ग-
भावसङ्क्षेपमनुमानप्रकाशे इष्टवस्तु।

द्वारा लक्षणं प्रतिकूलेऽपि सति तज्जातीयाभावभावम् ।
 किञ्चित्करत्वादिति । यस्य किञ्चित्करत्वेति । तदप्यसत् ।
 सामग्रीदेवकल्यं प्रतिबन्धपदार्थो मुखः; स चात्र मन्त्रादि-
 रेव, न त्वसौ प्रतिबन्धकः, ततः किं तस्याकिञ्चित्करत्वेति ।
 तत्पर्योक्तारस्तु प्रतिबन्धारः, ते च किञ्चित्करणादेति ।
 किमसमज्ञसम् । ये तु व्युत्पादयन्ति, कार्यानुत्पादएव ।

अभावकारणताङ्गीकारेण । यथा बौजजातीये ब्रह्मपि बौजाभारा-
 णामभावादकुरेण न भाव्यमित्युक्तं, तथेदमपीत्यर्थः । प्रतिबन्ध-
 कलावच्छिक्षप्रतियोगिकः प्रतिबन्धकसामान्याभावः कारणम्, एव च
 यावदिग्नेयाभावनियतदृति ऐकप्रतिबन्धकसत्त्वे तदन्याभावात् कार्यो-
 त्पत्तिः । यदा, प्रतिबन्धकाभावलेन न कारणतम्, अन्योन्याश-
 थात् । (१)कारणीभूताभावप्रतियोगिलक्ष्य प्रतिबन्धकसात् । किमु-
 (२)मण्डाद्यभावकूटस्य । एव च तत्र नास्तेवेति भावः । मुखदृति
 प्रतिबन्धपदस्य सामग्र्यन्तर्गतकारणविगमार्थतादित्यर्थः । एते लिति ।

- (१) कारणीभूतेति न च कार्यानुत्पादणकामं तदिति नान्योन्याश्रयदृति
 वाच्यं तस्यानुपदमेव दूष्यत्वादिति भावः ।
- (२) मण्डादीति मणिमन्त्रादिसामान्याभावकूटइत्यर्थः । यस्यपि तं च-
 मण्डाद्यन्ताभावकूटस्यापि इतुतया न छतिस्तथापि मणिवावच्छिक्ष-
 प्रतियोगिकसामान्याभावसैकलेन बघुत्वाङ्गेतुलमिलि मन्त्रशस् ।

प्रतिवन्धश्चैति । तेः प्रतिवन्धमनुरूपंतरव प्रतिवन्धका-
इत्युक्तं भवति । तस्माहि, कार्यस्याशुत्पादः प्रागभावोदा-
स्थान, तस्य कालान्तरप्राप्तिर्वा ? त पूर्वः, तस्याशुत्पाद-
त्वात् । न द्वितीयः, कालस्य स्वरूपतोऽभेदात् । तदुपा-
वेत्तु मन्त्रमन्तरेष्टापि सकारणाधीनत्वात् । प्रागभावा-
वच्छेदकालोपाधिस्तद्येष्टश्चैति चेत्त, मन्त्रात् पूर्वमपि
तस्य भावात् । तस्मात्, सामग्रीतत्कार्ययोः पौर्वा-
पर्यन्तियमात्तदभावयोरपि पूर्वापरभाव उपचर्यते ।

तस्मात् कार्याशुत्पादेतत्त्वा मन्त्रादिरेव प्रतिवन्धकरूपद्वितीयः ।
कालस्तेति । कालप्रागभावस्तरपातिरिकालान्तरभावात्, स्वरूपस्य
च तदन्तर्वलादित्यर्थः । प्रागभावच्छेदत्येष्ट कर्मधारयः । का-
लोप्राधिसात्त्वमन्तरेष्टपौरीति शेषः । शोके कारणभावात्
कार्याभावरति इत्युपस्थौप्रथोगजैपशारिकरूपत्वात् । तस्मादिति ।
मुरारिमिमांडु, त प्रतिवन्धकाभावः कारणं न वा शक्तिः,
किञ्चु तत्त्वाक्षीणदाशविशेषं प्रति तत्त्वाक्षप्रतिवद्देतरवक्त्रे
कारणलभिति प्रतिवन्धकाभावः कारणतावच्छेदंकोदण्डवत्, न
कारणम् । आकाशादौ लेक्षणकिंकिके काचित् प्रतिवन्धेऽप्यन्यत्र ग्रन्थो-
त्पत्तेरत्त्वालेष्टपि भेद्यद्विरेव तथालेन कारणलभित्याङ्कः । तस्म ।
दक्षप्राप्त्युक्तप्रकल्पेन कारणले सहकार्यच्छेदापन्तः । अन्यथातिरे-
कतौच्छेत्रोभवस्थापि इतुलं विनिगमकाभावादित्यस्थापि तद-

वस्तुतस्तु तु स्यकासात्मेवेति नायं पन्थाः । न चेदेकं,
शक्तिस्त्रीकारेऽपि कः प्रतीकारः । तथाहि, प्रतिबन्धकेन
शक्तिर्वा विनाश्यते, तद्भर्मा वा, धर्मान्तरं वा अन्यते, न
अन्यते वा किमपीति पश्चाः । तचाकिञ्चित्करस्य प्रतिब-
न्धकत्वानुपपत्तेः विपरीतधर्मान्तरञ्जने तदभावे सत्येव
कार्यमित्यभावस्य कारणत्वस्त्रीकारः । प्रागभावादि-
विकल्पावकाशच । तद्दिनाशे तद्भर्मविनाशे वा पुन-
रुत्तमकेन तज्जनेऽनियतहेतुकत्वं, पूर्वं स्वरूपोत्या-
दकादिदानीमुत्तमकादुत्पत्तेः । न च समानेशक्तिक-
तया तु स्यातीयत्वाक्षेवमिति साम्रांति, विज्ञातीयेषु
समानशक्तिनिषेधात् । न च प्रतिबन्धकशक्तिमेवीत्तम-
कोविद्युष्टि न तु भावशक्तिमुत्पादयति इति साम्रांति,

सात् । (१) अद्भर्मवन्धमवगम्यैव यच यदवगमसाच तस्य तदवच्छेद-
कत्वात् । प्रतिबन्धकाभावमनवगम्यापि वङ्गेदर्द्धहेतुवावगमात् ।
अन्यथा शक्तिस्त्रीकारेऽपि लदुक्षदोषवदत्याह । न चेदेवमिति । तद-
भावे विपरीतधर्मान्तराभावे । पूर्वमिति “नित्ये नित्यैव वा शक्ति-
रनित्ये भावहेतुना”—इति पराभ्युपगमादित्यर्थः । विज्ञातीयेष्विति ।

(१) अद्भर्मवन्धमिति एवं हृष्टकर्त्तव्यमपि सहकारि स्वादित्युक्तमनुमान-
प्रकाशे इष्टकम् ।

तद्दुर्यादप्रसन्नम् । कालविशेषात्तदुत्यादे तद्वा-
वियतदेतुक्त्वमिति ।

ग्रन्थानुकूलग्रन्थमेवपरम्पराऽतुष्टरणेऽनवस्थानव्येति 'भावः । तद्दुर्या-
दिति' । 'प्रतिब्रह्मेतेन वक्षिग्रन्थिणांशादुभीजकेन प्रतिब्रह्मकार्यक्रिया-
ग्रन्थैषि' । पुष्पमेलौ ग्रन्थिणं खात् । 'पूर्वस्याः जाग्रादभ्यस्याष्य ऐतो-
रभावादिवार्ताः' । ॥१॥

(१) ग्रन्थानुकूलग्रन्थात्रिभावभृतातीक्ष्यभर्मवन्मि कारणलान्, आत्म-
तद्वा । तत्राद्युं तथा विद्वम् । तथात्मसुपाचिः, अन्यग्रहभूम्य-
कारणकाङ्काशसोः साध्याकाप्रकल्पान् । तथात्मग्रहस्तेव तथा-
त्वादिति शास्त्रान्वयः । विग्रहं तु (२) पिण्डीनृतोवक्षिः कार्यान्त-

(१) कारणानीति तादृशधर्मवचेनानिच्छिवानि 'गित्वकारणानीवर्थः ।
तेषं प्रातीकं कारणात्म ।

(२) पिण्डीभूत इति कार्यानुकूलत्वं स्वकार्यानुकूलत्वं, तदपि स्वनिमित्त-
कारणानुकूलत्वम् । तेन कर्मानुकूलस्थितिस्थापकेन गार्थान्तरम् ।
कर्मांक्षितु वक्षिः समवायिकारणमिति नेत्रादेवः । वक्षौ श्चिति-
स्थापकानभ्युपगमे उद्देश्यविद्यार्थं तदिति ध्येयम् । अवृष्टवदात्म-
संयोगोष्ट्यस्थपर्यप्रतिब्रह्मकाभावादिनाऽर्थान्तरवारणायादिष्ठादिपदम् ।
अत्रपि गुरुमतेऽभावोऽधिकोगास्येवेति समवायपदं अर्थं, तथापि
परस्यार्थान्तरं स्यादिति तदुपात्तम् ।

द्वादशादिष्ठातीश्चधर्मसमवाधी अभक्त्वात्, आत्मवर्त् । अचात्मां नित्यं वोपाधिः, स्तुर्जैकत्वादिभूति शूण्ये साक्षात्कापक्त्वात् । (१) करवङ्गिसंयोगेवा पञ्चः । अचात्मां इक्षवं वोपाधिः, (२) शूण्यकैक-स्तुर्जांदौ साक्षात्कापक्त्वात् । (३) मस्यादिष्मवहितोवा वक्तिः दाहजनकद्वादृत्तिर्दाहानुकूलभावभूतधर्मशून्यः दाहानिजक्त्वात्, दाहामंयुक्ताग्निवत् । अचानुकूलत्वं न स्थितिस्थापकेनार्थान्तरवार-णाय, (४) तत्र तदभावात् । क्रियाया वेगेनादृष्टवदात्मसंयोगेन वोत्पन्नः । किञ्चु तथाभूतोधर्मः सिद्धिलिखेतदर्थम् । तत्र कारणतदवच्छेदकसाधारणं निष्क्रम । अदृष्टवदात्मसंयोगवारण्य-

- (१) करवङ्गीति अच चादिष्ठपदं साधे व्याख्यम् ।
 (२) शूण्यकैकत्वेति तस्मवायित्वस्य तत्रिरूप्यसमवायाऽप्यत्वार्थकतया समवायिश्चक्त्वादाय तत्र साक्षवत्वं वोध्यम् ।
 (३) मस्यादिष्मवहितइति चादिष्मदात् प्रतिबन्धकाभावेतस्कलदाह-कारणमिभूतमिति न तद्यतिरेकेार्थान्तरम् । हेतुस्तिर्जिवाध-योर्बारणाय मखीति । वज्रौ ताहश्चायन्ताभावेनार्थान्तरप्रस्तरौ नेत्रस्तिर्जिस्त्रेवतस्याह उत्पन्नमिवेके । तच्चत्वं, मावभूतपदेनैव तत्रिरासात् । केचित्तु संयोगद्वारा वक्तिकर्मणोऽपि दाहानुकूल-तया तस्य च पिण्डीभूतवङ्गावभावादर्थान्तरवारणाय तदिति, तस्य च संयोगनाश्चत्वेन तदानीमभावादिव्याज्ञः । हेतुः पञ्चौपधाना-माव इति नास्तिर्जिः । दृष्टान्ते दाहासंयोगभाव उभयसिद्धः ।
 (४) तत्रेति एतिवामेव तदुपगमादिति भावः । न च स्थितिस्थापकस्तु चतुर्बुद्धर्मान् इति गुणभाव्यविरोध इति वाचं वैशेषिकमते तथा-त्वादिति भावः ।

सदिष्टेति । न च तत्त्वतक्त्वे मात्राभावः । (१) कार्यस्थादृष्टजन्मतत्त्वा
यथिकरणगुणजन्मत्वात् । तस्य तत्त्वमात्राभिकरणगुणजन्मत्वाभावत्वात् ।
सार्पवहेगवद्वाभिज्ञातत्रन्यक्षिद्यायां तथा दर्शनात् । सच्चलर्गव्यावर्त-
तात्त्वातौनिष्ठेति । (२) तत्त्वं च साक्षात्कारनियामकप्रत्यासाधनाभव-
त्वम् । (३) प्रतिबन्धकाभावगिवारस्थाय भावभूतेति ।

(१) वार्यस्थेति ननु कार्यपदं यदि स्पन्दपरं तदा प्रकृतासङ्कृतिः स्पन्द-
स्थावयात्त्वात्, यदि च अन्यमात्रपरं तदा कपाचरूपत्वये घटकपे
यभिज्ञारहिति चेद् । न, यत्कार्यं यदीयगुणनिमित्तारखकं वद्
तदुभयसमानाधिकरणगुणजन्ममित्तव्यं तात्पर्यत् । कपाचरूपन्तु
तचात्मवायिकारखमिति नोक्त्वदेवः । न चाक्षयंयोगाभावेनेव्वर-
सानादित्यसुखादिव् यभिज्ञार हिति वाचं मूर्त्तद्विलस्य कार्य-
विशेषत्वात् घटादावीश्वरत्वंयोगहेतुलस्येतत्त्वात् । अतश्च योक्ता-
वतीप्रकाशे कर्त्तरवेदैव तथोक्त्वम् । अतश्च मन्त्रपाठजन्मविष-
यक्तनेऽपि यभिज्ञारो निरक्षः । अद्यादारक्तत्वेन विशेषवादा,
मन्त्रस्थाशुविजाप्तिवेनाहृष्टदारक्तत्वात् । न चाच विपक्षवास्थकाभावः,
अप्रत्याक्षरस्य अनकलेऽपिप्रकाशादिति दिक् ।

(२) नन्तीनिष्ठेत्वं यदि साक्षात्काराविवरयत्वं तदा अस्तमते अप्रसिद्धिः,
यौक्तिकत्वविशेषये परस्य आवच्छीपविद्विद्विविवरत्वाह तत्त्वस्थेति ।
संयोगाश्चन्तमप्त्यासाधनाभयत्वमित्यायः । साक्षात्कारपदं विष-
यवन्मध्यानपरं साक्षात्कारत्वं सद्विकर्त्तव्यविशेषयमिति न अर्थवि-
शेषत्वत्वन्ये ।

(३) अन्तीनिष्ठिप्रविवोगिज्ञाभावाभिप्रायेवाह प्रविवन्धकेवि । भद्रमतेन वा ॥

उच्चते । अनुभागानां विषयाधिकाभावेनाप्रयोजकल्पम् । उभयसिद्धप्रतिबन्धकाभावेनैवोपपत्तेः । न च सहसरदर्शनं विषयमि-
चारादर्शनाभ्यामेव आस्तिथः । साधे ग्रन्थतिरिक्तेतिविशेषणामेव
इतुना तस्मिद्वावेवं तत्तदतिरिक्तेतिविशेषणपरम्परातसाहृग्राम-
धर्मसिद्धापत्तेः । न च घटवत् चितिः चितिवद्विट्ठतीशं राम्य-
वच्छत्ताग्रन्धम् । कार्यमात्रे नेत्ररेतेन द्विकर्त्तव्येन वा कारणता
गौरवात्, किञ्चु कर्त्तव्येन तदापादकाभावः । प्रतिकूलतर्क-
प्रतिष्ठातव्य । ग्रन्थे र्भावहेतुले ग्रन्थमुक्त्वाऽयन्या ग्रन्थिरेवं तत्तदगु-
क्त्वाऽयन्याऽन्येत्यनवस्थापातात् । भावभूतेति च वर्यम् । न च
व्यापके न वर्यविशेषणता, व्याप्ततायाइकद्व व्यापकतायाइकेऽपि
साधवस्थं सहकारितात् । (१) द्वितीयाध्यानुभावेषु विविरिण्डियाप्रत्यष्ठ-
तमुपाधिः । तु अयोगचेमलेऽपि सन्दिग्धोपाधित्वात् ।

अस्मितिवद्विषयता, जनकत्वस्थ केवलान्वयित्वेन व्यतिरेका-
प्रसिधा (२) जात्यव्यतिरेकत्वम् । न च ग्रन्थावेव तप्रसिद्धिरन्योन्या-
तात् । नापि पञ्चापूर्वपरार्थमञ्चायोक्त्वमस्मिद्द्विः (३) अप्रत्यक्षयोः ग्रन्थैक-

(१) प्रथमाभ्यामाने अतीक्षियस्यापि पञ्चापूर्पाधिः पञ्चाकापकविषयवर्य
इत्वत् आह द्वितीयादीति । न चाचापि गुरुत्वस्थितिस्थापकादिक-
मादाय दक्षादौ साधाकात्मि, कार्यानुकूलत्वेन दाहानुकूलत्वाभि-
धानात्, अगुरुत्वरूपपञ्चाधर्मावच्छिद्वसाध्यापकत्वादेवाऽऽः ।

(२) नान्वयेति तप्तते केवलान्वयित्वोहेत्वाभासत्वादिति भावः ।

(३) अप्रत्यक्षयोरिति न च मानान्तरासद्यहः, तद्वा न इष्टः तस्य सि-
द्धार्थत्वात् । नाप्तुमानं, जगत्त्वस्त्वे तादृशधर्मवस्थसावश्वकतया
जगत्त्वाभावेन साधामावेऽनुमेयः, जगत्त्वाभावाभुमानम् तावृश-

स्त्रादेतत्, मा भूत् सहजग्रन्थिराखेयग्रन्थिस्तु स्यात् ।
दृश्यते हि प्रोक्षणादिना ब्रीह्मादेरभिसंखारः । कथ-
मन्यथा काञ्चान्तरे ताहशानामेव कार्यविशेषोपयोगः ।

वेदयोक्तयोर्ज्ञाप्तिर्ग्राहकेष प्रत्यचेष माध्येतुल्यतिरेकस्य ग्रन्थोदामम-
क्षलादित्याङ्गः ।

प्रोच्छणन्यः काञ्चान्तरकार्यात्मुक्तोऽनौश्रियोधर्माऽखीत्युभव-
यिद्दुः, च ब्रीहिष्मवेतोन वेति नाधेयग्रन्थौ संशब्दः । यन्वे प्रथमं
संखाराधनस्यार्थान्तरतापनेः । (१)किञ्चु प्रोच्छणं ब्रीहिलिङ्गातौश्चि-
यधर्मजनकं न वा ? ब्रीहिगुरुलजनके तत्त्वज्ञकात्मं प्रसिद्धम् । तत्त्वाधा-
यकं ग्राहावाह । दृश्यते हीति । (२)ननु ब्रीहिन् प्रोच्छनौत्येता-
वस्याचं श्रूयते, न तु प्रोच्छणं संखाराधायकलमपौत्यतत्त्वाह । कथ-
निति । काञ्चान्तरेऽवधातादौ प्रोच्छत्यैव ब्रीहेर्विलिङ्गोगो न
स्यादित्यवस्थं प्रोच्छणन्यः संखारो ब्रीहिनिङ्गः स्त्रिरोऽस्युपग्रन्थाच-

धर्माभावेन वाक्याधर्मस्य अनक्षतावच्छेदकस्य वस्ते अनक्षतस्यावस्थ-
कत्वादित्यन्योन्याभयात् । अनवस्थानादित्यन्ये । उपमानस्य नियत-
विषयत्वादनभ्युपगमाचेति भावः । न च पद्मापूर्वादौ सञ्चस्यासा-
क्षात्कारजनकतया अनक्षत्वाभावश्व नेति वाचं अवीक्षियत्वेन योगि-
शास्त्रस्य विषयाजन्यतया च साक्षात्काराधनकत्वात् । तत्त्वते धंस-
स्याधिकरणादिरूपतया तदसाध्यत्वाचेति भावः ।

(१) किलिति अस्यसंयोगेनार्थान्तरवारज्ञातोक्तियेति । न चाहुरुद्यायि
स्त्रुप्रसंबन्धेन ब्रीहिनिष्ठत्वाभ्युपगमात् चिङ्गवाधनं, ब्रीहिस्मवेते-
त्वांत् ।

(२) वटस्थः इहावे नन्विति । प्रोक्षणस्य काञ्चान्तरभाविष्यत्वमक्त्वे
सानाभावात् आपारत्वेनातिशयकत्वनभिति भावः ।

इत्यर्थः । गच्छवधातादौ कथं प्रोक्षितस्येव ब्रौहेरन्यवः, ब्रौहीनवह-
न्नीत्यस्य ब्रौहिमाचान्ययेऽप्युपपत्तेः । अथावधाते ब्रौहिविशेषाकाङ्क्षायां
प्रोक्षितागमेवान्ययो व्यक्तिवचनानां सञ्चिहितविशेषपरमभिति
न्यायात् । अन्यथा प्रकरणेष्यस्थितिहने तदन्योपस्थितिकस्यने च
गौरवभिति चेत् । तर्हकस्य इयं यत्र प्रोक्षणं तथावधातो न तु
प्रोक्षणविश्वे इति तस्य कारणत्वज्ञानान्* तत्त्वन्यातिशयकर्त्त्वं,
प्रोक्षितब्रौहयोऽवधाताय कल्पने इति वाक्यशेषादिति चेत् । न ।
तेनाथतीतप्रोक्षणे ब्रौहावधातान्ययोबोधते इति प्रोक्षणव्यंस्य
हेतुताऽप्यन्ते । मैवम् । प्रोक्षणमवधातजनकं (१)प्रमाणतस्यादर्थसुपा-
दीयमानवात् ब्रौहिवत् । न च हेतुचिह्निः । (२)अप्रोक्षितेऽवधा-
तासम्भवादिति भावः ।

* कारणत्वज्ञानात्,—इति स्तो० ।

- (१) प्रमाणतइति प्रमाणमूलकावधातोहेत्यकोपादानविवर्यतादित्वर्थः ।
गतु प्रमाणमिदमेव तदुपादानहेतुरन्यका ? नायः, हेतुज्ञाने सत्त्वे-
तत्त्ववृत्तिरेतत्त्वमाल्यप्रवृत्तौ च तद्वितहेतुज्ञानमिदन्योन्यान्ययात् ।
नापरः, तदसम्भावत् । सत्त्वे वा तद्वा साक्षादुपादानहेतुः प्रवृत्ते-
आगचन्यात्, किन्तु प्रोक्षणमवधातजनकमिति ज्ञानदारा, तथाच
सिद्धसाधनमिति । अत्र वदन्ति । प्रकरणादिस्यहस्ततवैद्यत्वैवाव-
धातजनकत्वबोधकत्वमिति सिद्धान्तानुसारदेवदुक्तं, संसर्गविधया
च ततस्तदेतुत्वावगमइति तत्प्रकारकुञ्जमावान्न सिद्धसाधनावकाशः
शून्यादेवपि परं प्रति विज्ञविधया प्रयोगाचेति । वस्तुतो अत्ति-
वचनन्यायेनावधाते प्रोक्षितब्रौहेरन्यये प्रोक्षणस्य वाधकं विना
विशेषणत्वं नेपलाक्षण्यलमिति ।
- (२) एतदमिप्रायेकाइ अप्रोक्षितइति ।

त च मन्त्रादीनेव सहकारिणः प्राप्य ते कार्यकारिण-
इति । साम्रतं, तेषु चिरध्वस्तेषुपि कार्योत्पादात् ।
नापि प्रध्वंससहायात्ते तथा, एवं हि यागादिप्रध्वंसा-
श्व खर्गादीनुत्पादयन्तु कृतमपूर्वकस्यनया । तेषाम-
नन्तत्वादनन्तफलप्रवाहः प्रसञ्जते इति चेत्, अपूर्वेऽपि

एतावता तत्त्वव्यापारमाचिह्नावपि न बंस्कारः चिह्नति
ध्वंसेनेवोपपत्तेरित्याश्रयं निराकरोति नापौति । तेषाभिति । ननु
ध्वंसव्यापारलवादिनां व्यापारस्य यावस्तुत्वं फलोत्पादकलाप्रसिद्धिः ।
न च व्यापारकालस्य फलपूर्वकनियमेन फलानन्त्यापत्तिः, उत्तरकालौ-
न(१)कौर्त्तगादिनास्थापूर्वे व्यभिचारात् । मैवम् । (१)विवादाध्यावितः

- (१) कौर्त्तगादीनि न च झट्टगोष्ठितगाशकागाश्वत्वं विशेषयं, प्रतिकृद्वा-
पूर्वप्रतिरुद्धे छत्वापूर्वे व्यभिचारात् । न च तच प्रतिरोधो नाश्वो
वेति कथं निर्बन्ध इति वाचं तथापि उन्दिग्मानेकान्तादिति भावः ।
(२) विवादाध्यावितइति । उभयाविद्वचेचखर्गाधारकालोत्तरकाल इ-
त्वाथः । तेन कालमाचपद्धत्ये खर्गकालभोगे इष्टापत्तिः तत्पूर्व-
काले सत्त्वन्तापादकाविदिरिति दूषणमयमकां गोष्ठम् । खर्गपूर्व-
काले व्यभिचारादाह सत्त्वन्तम् । किञ्चित्खर्गोत्तरत्वं तज्जपोत्तर-
तङ्कं चैवेति । तथापारस्तत्त्वखर्गोत्तरत्वे सत्तोत्तराथः । खर्गन्तरत-
वकालापारान्तरवति खर्गपूर्वकाले व्यभिचारादाह तदिति । तथा
च पश्चोपङ्गितयागकापारस्य यावत् सत्त्वं पश्चोपपादकत्वभिति नि-

कल्पिते तावानेव फलप्रवाह इति कुतः । अपूर्वस्वाभा-
वादिति चेतुत्यमिदमिहापि । तावताऽपि तत्पञ्चंसो
म विनश्यतीति विशेषः ।

स्यादेतत् । उपलक्षणं प्रोक्षणादयो न तु विशेषणं,
तथाचाविद्यमानैरपि तैहपलक्षिता ब्रोक्षाद्यस्तत्र तचो-
पयोक्ष्यन्ते, यथा गुरुणा टीका कुरुणा क्षेषमिति चेत् ।

कालो थदि चैत्यखर्गाच्चरत्वे सति तत्खर्गजनकयागवारवान्
खात्, तत्खर्गधारः स्यादित्यापादनार्थतात् । अपूर्वति । प्रतिः-
मिथतकालावस्त्रिखर्गजनकखभावत्वादित्यर्थः । तुत्यमिति । तर्हि
तद्वञ्चस्यापि सएव खभावदत्यये सम्पर्के न खर्गात्पादक इत्यर्थः ।
अथ यागधंसोन व्यापारः, प्रतियोगिधंसयोरेकत्राजनकत्वादुप-
जौव्ययागकारणलभङ्गापन्तः, प्रत्युत प्रतिबन्धकलापन्तः, कारणी-
भूताभावप्रतियोगित्वादिति मतम् । तदपि तुत्यमिति भावः ।
स्यादेतदिति । यथाऽन्यतातैतेनायुपलक्षणेनोपलक्षण्याद्युपित्तुद्विक्षया
प्रोक्षणेनापि ब्रीहेरिति ताङ्गुण्यानामेवोपयोगोऽन्यथाचिह्नदत्यर्थः ।

यमेन फलानक्यापत्तिरिति तात्पर्यम् । अन्यत्वर्गाधारत्वेनेत्रा-
पत्तिवारज्ञायापाद्ये तदिति । तद्यापारजन्यत्वर्गधारः स्यादित्यर्थः ।
यायत्वर्गाच्चरतत्खर्गधारकालो दृष्टान्तः ।

* वाचम्,—इति स्तो ।

तदस्त् । न हि स्वरूपव्यापारयोरभावेऽपि उपस्थित्य कारणत्वं कश्चिदिष्टति, अतिग्रस्तात् । व्यवहारमाचन्तु तज्ज्ञानसाध्यं न तु तत्साध्यम् । तज्ज्ञानमयि स्वकारणाधीनं, न तु तेन निरन्बयध्वस्तेन अव्यते । अत्तु वा* तथायतिशयकस्पना, किञ्चिष्ठम् । यदा । यागदेरप्युपस्थित्यकल्पत्वमस्तु तदुपस्थितः काशो यज्वा वा स्वर्गादि साधयिष्यति, छतमपूर्वेण । न च देवदत्तस्य स्वगुणाकृष्टाः शरीरादयो भोगाय तद्भोगसाधनत्वात् स्वगादिवदित्यन्बयिवस्ताः† दपूर्वसिद्धेनाविशेषद्विति साम्यतं, इच्छाप्रयत्नज्ञानेर्यावोगं सिद्धसाधनात् । न च तद्विहितानामयि भोग-

न हीति । अन्यत्रायतौतेनोपस्थितेनोपस्थित्यावृत्तबोधोन अव्यते स्वरूपव्यापारयोरस्त्वात् । किञ्चु तज्ज्ञानेनेत्यर्थः । तर्हि तज्ज्ञानेव तथान्यं स्वादित्यतथाह तज्ज्ञानमपौति । ननु स्वकारणमयि तदेवेत्यतथाह । न लिति । अनुत्पादितव्यापारध्वस्तेनेत्यर्थः । तथापौति । उपस्थिताभिमतेऽपौत्यर्थः । स्वगादिसचिरिमितोदृष्टानः । स्वगुणाकृष्टा इति स्वगुणस्वकारिण इत्यर्थः, स्वगुणोत्पादिता इति

* अस्तु तावत्,—इति क्वी० ।

† दिक्षुमाना,—इति क्वी० ।

इति युक्तिमत्, येन ततोऽप्यधिकं सिद्धेत् । नापि
खगुणेत्यादिताइति साध्यार्थः, मनसाऽनैकान्तिकं-
त्वात् । नापि कार्यत्वे सतीति विशेषणीयो हेतुः,
तथाप्युपलक्षणैरेव सिद्धसाधनात् । असता तेषां कव-
मुत्पादकत्वमिति चेत्, तदेतदभिमन्त्रणादिष्पि
तुत्यम् । तस्माद्वावभूतमतिशयं जनयन्तरेव प्रोक्षणा-
दयः कालान्तरभाविने फलाय कल्पने प्रमाणतस्तद-
र्थमुपादीयमानत्वात्, यागहृषिचिकित्सावदिति ।

वा ? आचे इच्छेति । अन्यमाग्रस्य निराचष्टे नापीति । उपर्युक्त-
लैरिति । (१)जन्मान्तरैयज्ञानेच्छाप्रयत्नैरित्यर्थः । चिद्वसाधनपद-
मचेष्टहनिपरम् । यथाश्रुतेऽप्यचिद्वान्तापातात् । तस्मादिति ।
यद्यपि पुरुषनिष्ठातिशयेन चिद्वसाधनम्, तथापि ब्रौह्मादिगतेति
साध्यं विशेषणीयं, योथदुहेशेषोपादीयते स तत्रातिशयजनकरूपति
शास्त्रेरिति संप्रदायविदः । अस्मात्प्रियदरणास्तु । सोऽतिशयोऽनाधावात्
फलसमानाधिकरणैति ब्रौह्मिष्ठएव । तेन तस्मवहितलं ब्रौह्मः
साक्षात् समन्वात् । पुरुषनिष्ठले ब्रौह्मिणीं साक्षात् समन्वाभावा-
त्परम्परासमन्वेते गौरवं च । न च विहितलेन पुरुषनिष्ठातिशय-
जनकलमनुभेयं, अप्रयोजकत्वात् । चिकित्सादिना अभिशारा-

(१) जन्मान्तरेति निरन्ययभक्तस्थापि जनकत्वाभ्युपगमादिति भाषः ।

अत्यथा कथादयोदुर्घटाः प्रसङ्गेरन्। वीजादीनामा-
परमास्त्रभग्नात् तेषु चावान्तरजातेरभावात् नियत-
आतीयकार्यारम्भातुपपत्तेः ।

अत्रोच्चते ।

संखारः पुंसरवेष्टः प्रोक्षणाभ्युक्षणादिभिः ।

चेत्याङ्गः । दृष्टान्तस्य शाख्वैकस्त्रमपाकरोति । अन्यते ति ।

प्रोक्षणादिवन्यातिग्रथसिद्धावपि तस्य व्रीहिनिष्ठलं न सिद्धती-
त्वाह । संखाररहति । अतिग्रथधर्मिणाहकमानादेव शाख्वसहतास्त-
एकएव सिधति, पुरुषनिष्ठस । तथाहि । व्रीहिगतले न तावस्त्रकस-
व्रीहिनिष्ठएकएव, एकव्रीहिनाग्ने तज्जाग्रापत्तेः । न च चावदाग्रथ-
ज्ञाग्रान्तज्ञाग्नः, चावदाग्रथनाग्रस्यैव तन्मत्वात् । दृष्टादौ किञ्चि-
दाग्रथनान्तज्ञाग्रेऽपि खण्डपटन्याथेन पुनरत्पञ्चिरित्यनेकोवाच्यः ।
नस्त्रेवसेकत्रव्रीहिनाग्ने फलातुदयः, तावसंखाराणामभावादिति वाच्यं,
(१) संखारलेनैव प्रथोजकत्वात् । किञ्चित्स्त्रमवधानेऽपि दण्डादिव-
त्कार्यसत्त्वादिति गौरवम् । (१) न च विनिगमकाभावः, प्रोक्षणम-

(१) संखारलेनेति न चैवसेकत्रव्रीहिनाग्रादाग्नातुपपत्तिः, हेमादिनिर्वाहार्थं
तदुपगमात् ।

(२) यद्यपि विनिगमकसुक्ष्मेव, तथाप्यपूर्वं तदित्यच विनिगमकाभावमा-
इत्यन्ते विराकरोति न चेति ।

स्वगुणाः परमाणुनां विशेषाः पाकजाहयः ॥ ११ ॥

पूर्वजनकं^(१) दृष्टद्वाराभावे सति कालान्तरभाविकलजनकतया विहितत्वात् । यागवत् । न चाप्रयोजकत्वं, यागादीनामपूर्वजनकतायानुकृपस्यैव प्रयोजकत्वात् । अन्यस्थाननुगतत्वादिति भावः । छाण्डादिना^(२) अभिचाराभावं परोक्तदृष्टान्तस्यासिद्धिं चाह । स्वगुणादृति । तत्र दृष्टद्वारस्यैव सम्भवान् अभिचारः, न वा तत्र परमाणौ अतिशयदृति दृष्टान्तः साधविकल इत्यर्थः । यद्यपि पाकजा रूपादयोऽपि तच्छिष्ठातिशयाएवेति न साधवैकस्यं, तथाप्याधेयशङ्खभावमाचे तात्पर्यम् । न चाधेयशक्तिपाकजयोरतौचित्याविशेषात् कर्त्तव्याधामविशेषः, परमाणाववयविरूपादिस्त्रिजातीय-

(१) दृष्टद्वारेति मङ्गलादौ अभिचारवारवाय सत्यन्तम् । दृष्टत्वं स्तुपत्तम् । तत्तद्दृष्टत्वं विशिष्यैव वक्त्रश्चमिति नान्यतरासिद्धिरित्यप्याङ्गः । मदुक्तमशुमानप्रकाशे उक्तश्चम् । साक्षात् पापध्वंससाधने प्रायस्त्वित्ते अभिचारवारवाय कालान्तरेति । कालान्तरस्य आनन्दरक्षणान्यतं अन्यथा विहितपदवैयर्थ्यापत्तेः । एवस्यापूर्वयत्र अभिचारवारवाय तत् । तत्र मन्त्रते कर्त्तव्यमिति भावः । वक्त्रतो धर्मजगत्तमत्र साध्यं, तथाच गिरिङ्कस्मैषि अभिचारवारवाय तदिति ।

(२) छाण्डादिनेति न च विहितत्वामावादेव न तत्र अभिचार इति वाचं प्रत्येकवर्गोपायविभागविभिना वैश्यस्य छाण्डिविधानादिति भावः ।

सत्ता हि देवताविशेषोहेशेन हुताशने इविराहुतयः
समन्वाः प्रयुक्ताः पुरुषमभिसंखुर्वते न बग्निं नापि
देवताः, तथा ब्रीह्माद्युहेशेन प्रयुज्यमानः प्रोक्षणादिः
पुरुषमेव संखुरते न तम्। यथा च कारीरीजनित-

पाकशूष्याद्युत्पन्नेरावस्थकलात्, ततएव नियतकार्यजननोपपत्तौ
ग्रहाधानकर्त्यने गौरवादिति भावः ।

यो यदुहेशेनोपादीयते इत्यत्र परोक्षातुमाने व्यभिचारमाह
यथा हीति । देवतायाः यिद्युते यथा ग्रीतिभागितयोहेश्वरं, तथा
आपारभागितया ग्रीहेरपौत्र्यर्थः । न च यदृगतप्रकार्थितया यत्क्रि-
यते तत् तद्वत्मेव तद्गुरुक्षमतिग्रयस्त्रियतौतिव्याप्तेरतुमानं स्वा-
दिति वाच्यम् । (१) ग्रचुवधमुहिष्म प्रवर्तितेन शेनयागेन व्यभि-
चारादिति भावः । अथात्मनिष्ठवंखारस्य ग्रीहिणा समन्व्याभावात्
न मिथः सहकारित्वं स्वादित्यतप्ताह । यथा चेति ।

- (१) ग्रचुवधमिति यद्यपि ग्रचुवधो न ग्रचुगत उहेश्वः, यथा चति
खवधर्मोहेश्वः प्रसच्येत, तस्यैव वच्छुत्वात्, किञ्चु यगत्वच्छुवध-
मुहिष्म इशेनः क्रियते, तथापि वस्त्रस्य संयोगधर्मसामकामरवृक्षपत्त्वा
ग्रचुनिष्ठतया तथोक्तम् । एतदपि परमते । अस्ममते शेनापूव्यस्य
ग्रचुनिष्ठतमेव, परोपपादकमपूर्वं फलाभ्ये व्यव्यते इति वस्त्र-
माक्षयुक्तेरिति गोध्यम् । अस्ममते तप्रयोगकर्त्ते वात्पर्यम् ।

संखाराधारपुरुषसंयोगज्जलमुच्चां सञ्चरण्णालक्ष्यर-
णरूपा क्रिया, तथा ब्रीह्मादीनां तत्तदुत्तरक्रियावि-
शेषाः । यथा चैकच कर्तृकर्मसाधनवैगुण्यात् फलाभा-
वस्तथा परचापि, आगमिकत्वस्योभयचापि तुल्यत्वात् ।

न तर्हि वर्हिषद्दृव ब्रीह्मादेः पुनरुपयोगान्तरं स्यात्,
उपयोगे वा तज्जातीयान्तरमप्युपादीयेत, अविशेषात् ।

संखारवदात्मसंयोगोमेष्येव ब्रौहेरपि तुल्य इत्यर्थः । न च परम्प-
रासमन्वे गौरवं, प्रामाणिकत्वादिति भावः । नन्यात्मनोऽनधिक्षत-
स्यापि* सम्भवान्न तज्जिष्ठः संखारः सम्भवतौति ब्रौहिनिष्ठेव स स्या-
दित्यतआह । यथा चेति । कर्वैगुण्ये संखारोनोत्पद्यते, तत्पादुल्ल-
स्यापि हेतुलादित्यर्थः । नन्याये प्रधानयागाद्यभावात् यच प्रधाना-
पूर्वाभावसाच्च प्रोक्षणजन्यापूर्वस्य कथं नाशसास्य भोगेतरानाश्वलादिति
वाच्यम् । इतराङ्गापूर्वतुल्यलादिति भावः । वर्हिषद्वेति । उत्पा-
दिताङ्गापूर्वस्य वर्हिष्यागस्येव विनियुक्तविनियोगविरोधादित्यर्थः ।
यदा । वर्हिष्युणाति वर्हिषि हविराशाद्यतौति वचनाद्यथा वर्हिषः
पुनरुपयोगो न तथा ब्रौहेरिति व्यतिरेके दृष्टान्मः । ननु ब्रौहि-
भिर्यजेतेति यागसाधनलेन ब्रौहीणां विधानान्तत् स्यादित्यतआह ।

* नन्यात्मन्यनधिक्षतस्यापि,—इति सो० ।

म । विचित्रा चाभिसंखाराः केचिद्वाप्रियमाणोदेश-
सहकारिखेव कार्ये उपयुज्यन्ते किमति क्रियतां,
विधेदुर्लभ्यत्वात् । यथा चाभिचारसंखारो यं देह-
मुदिष्य प्रयुक्तस्तदपेक्षेव तत्संबद्धस्यैव दुःखमुपजन-
यति नान्यस्य न वा तदनपेक्षः, एवमभिमन्त्रणादि-
संखाराच्चपि भवन्तोन मनागपि नोपयुज्यन्ते । कथं
तर्हि ब्रीह्मादीनां संखाय्यकर्मतेति चेत्, प्रोक्षणा-

उपयोगे वेति । विचित्रा हीति । संखारमाहात्मसेवेदं यज्ञिष्ठव्या-
पारेण पुरुषं संखारो जनितस्य ब्रीह्मादेः संखारः सहकारी नान्यत्वे-
त्वर्थः । विधेरिति ब्रीहीनवहन्तीति विधेः पूर्वाकन्यायेन प्रोचित-
ब्रीहिष्वेव तात्पर्यादित्वर्थः । प्रोचिताब्रीहीयोऽवधाताय कर्मन्ते इति
वाक्यग्रेष्वसहितस्यैव विधेः दुर्ज्ञित्वादित्वर्थः । व्याप्रियमाणोदेश-
सहकारित्वं संखारस्य नाशान्वृष्टिकमित्याह । यथा चेति । न तु
ब्रीहीन् प्रोचतीति दितीयाश्रुतेः कियाजन्येष्टप्रस्त्रभागित्वं ब्रीहीणं
प्रतीयते, न चापूर्वस्य ब्रीहिष्वित्वं, साच्चात्मन्यस्त्रौत्सर्गिकला-
दित्याह । कथमिति । प्रोचण्डकियाजन्यजस्तसंयोगेन धातर्थाव-
चेदकफलेन साच्चात्मन्याद्वौहेः कर्मलमित्याह । प्रोचणादीति ।
न च असंयोगस्य कृत्स्नब्रीहिष्वभावः, कपिष्वस्त्रायेन ब्रीहिष्व-

* यन्निष्ठ,—इति स्तो० ।

जलसंयोगेनैव बङ्गवचनोपपत्तेः । कालान्नरे लक्ष्मीपादानस्य च
हत्प्रोहेश्वरामात्रप्रयुक्तात् । अन्यथा ग्रस्ताधानपञ्चेऽपि तुख्यात् ।
न च (१)विधपेचितफलभागितं द्वितीयाऽर्थः, तदब्युत्पत्तेः, यामं
गच्छतीत्यादौ तदभावात्, (२)संयोगस्थापि विधपेचितलाज्ज्ञ । अन्यथा
तदनुपथोगापत्तेः । न च जलसंयोगावच्छक्रियाविशेषः प्रोक्ष-
णमिति कथं तदेकदेशस्य तस्माधताऽन्यदृति वाच्यम् । (३)संयोगस्थोप-

(१) विधपेचितेति जलसंयोगस्थावधातविरोधितया न तथेति भावः ।

(२) संयोगस्थापीति तथा च प्रश्नावधातविशेषे तस्य न विरोधितं निय-
मतस्त्रादगन्तरमेव लक्ष्मीपादादिति भावः ।

(३) संयोगस्थेति न च प्रश्नावधातविशेषे तस्माद्यापारमात्रस्यैव धात्वर्थते
त्वजगत्वोः पर्यायाऽपत्तिः, अवच्छेदकीभूतपक्षयोर्विभागसंयोग-
योर्धार्त्वर्थप्रवेशे स्पन्दमात्रस्यैव धात्वर्थत्वादिति चेत् । न । आपारे
ह्युपक्षक्षयीभूतस्थापि प्रश्नस्य प्रतीतौ विशेषणात्ममेव । इष्टसाधनता-
विधिपञ्चे क्रियोपलक्ष्मस्थापीकृत्या ज्ञानविशेषणतावत् । तदच्च
पक्षविशिष्टो व्यापारो यदि वाच्यस्त्रादा शब्दात् पक्षविशिष्टव्यापार-
प्रतीतिः, अपरथा प्रश्नोपलक्षितव्यापारधीरित्युभयथाऽपि प्रश्नाऽपत्तिः
शक्तेः च प्रतीत्वविशेषो येन पर्यायता । दिशेषणते प्रक्षते कर्म-
त्वानुपपत्तिरिति । वस्तुतस्तु, त्वं चेत् स्पन्दमात्रं शक्वं गमेः स्पन्द-
विशेष इति चिन्तामणिस्त्रादात् स्पन्दत्वगमनत्वयोर्भेदे पर्यायत्व-
शङ्खाऽपि न । गमनत्वं कर्मत्वव्याप्यसामान्यमिति जीलावतीस्त्रादो-
ऽपि तथा । अन्यथा उत्क्षेपणादेशपि गमनते विमागच्छावाता-
दिति ।

दिफलसंबन्धादेव । ननु यदुहेश्वेन यत् क्रियते तत्त्वं
क्लिच्छित्करं, यथा पुचेष्टिपितृयज्ञौ । तथा चाभिमन्त्र-
णादयो ब्रीजाद्युहेश्वेन प्रवृत्ताद्यत्यनुमानमिति चेत् ।

खचण्वेनापदार्थलात् । अन्यथा यत्र नाधेयशक्तिः सकूलं प्रोचतीत्यादौ,
तत्र का गतिः । (१) वस्तुतोज्ञानविषययोरिव ब्रौहिष्पुरुषसंखारयोः स्तु-
पसेव साच्चास्तमन्धो न तु समवायः* इति भावः । पराभिप्रेतमतुमान-
भुद्गाव्यानैकान्तिकलं स्फुटपति नविति । पुचेष्टौति । (२) वैश्वानरं
द्वादशकपात्रं चर्हां निर्वपेत् पुचे जाते इति पुचज्ञमनिमित्तकोद्यागो-
यस्थायमर्थवादो यस्मिन् जाते एतामिष्ठिं निर्वपति च पूतएव तेजस्यौ
अस्त्रादः पश्यमान् भवतीति । पितृयज्ञः पितृशाद्वादि । ननु

* संयुक्तसमवायः,—इति सेऽ० ।

† चर्हं,—इति नालिं ह० पू० ।

(१) वस्तुत इति तथा च परम्परासंबन्धगौरवमिति नेति भावः । नचैव-
मवृद्धान्तरस्यापि तथात्वे अदृश्यवदात्मसंयोगो हेतुरिति न स्य । दिति
वाच्यम् । प्रोक्षणाद्यनन्तरं संखृतोब्रीहिरिति अवहारात् संखार-
रूपादृश्य तथात्वेऽपि अदृश्यान्तरस्य साक्षात् संबन्धत्वे माना-
भावादिति भावः । अतएवोपनयनादिसंखारस्य मात्रवक्ष्यरोर-
निष्ठुतं, संखृतहति अवहारादिति वोध्यम् ।

(२) प्रक्षतसंजग्रतया पुचेष्टिपरं जातेष्टिपरमित्याह वैश्वानरमिति ।

तत् । इविस्थागादिभिरनैकान्तिकस्थात् । न हि, ते
कालान्तरभाविफलानुगुणं किञ्चिद्बुताशनादौ अ-
यन्ति । किं वा न दृष्टमिन्द्रियसिङ्गशब्दव्यापाराः
प्रमेयोद्देशेन प्रदृश्ताः प्रमातर्येव किञ्चिज्जनयन्ति न
प्रमेये इति ।

ताभ्यां पितृपुत्रगतमेवापूर्वे जन्मते, विश्वितक्रियाधारागर्हीव कर्त्तव्यमा-
पूर्वजनकत्वात् । न च मुक्ते कर्तृरि तदृष्टव्यापारात् पुचादौ फलाभावो-
पपत्तिरिति वाच्यम् । अदृष्टस्त्र फलामाश्वतथा मुचादिफलाभावे-
वांदृष्टव्यापारात् । अचाङ्गः । फलोपपादकमदृष्टं फलाश्रये कर्त्तव्यते ।
(१)तस्य प्रथमोपस्थितत्वात् । (२)साक्षातुपपादकत्वात् । मुक्ते च पितृरि
आद्देश दोषाभावाज्ञादृष्टं जन्मते । न चैवं साङ्गादृष्ट्य निष्क्रिय-
वापत्तिः । अदृष्टोप्यत्तौ खरूपसतोदोषस्याङ्गस्य वैकस्थात् । अच
किञ्चित्करत्वमाचं साध्यम्, अतीन्द्रियत्वेन विशेषितं वा ? आद्ये संयो-
गजननेन सिद्धसाधनमन्त्ये च वङ्गावपूर्वहेतुहविःसंयोगेन इविस्थागे-
नानेकान्तिकमित्याह इविरिति । किं वा नेति । प्राभाकरं प्रत्य-
नैकान्तिकत्वम्, भावानां प्रमेये ज्ञातताजननात् । ज्ञातीति । प्रोक्षण-

(१) तस्येति पितृस्तर्गकाम इत्यादिना पितृदेः प्रथमोपस्थितत्वादिति
भावः ।

(२) साक्षादिति साक्षात् संबन्धेनोपपादकत्वादित्वर्थः ।

कृषिचिकित्स अयोवमेव स्यातामिति चेत्त ।
 हृष्टेनैव पाकजरूपादिभेदेनोपपत्तावहृष्टकल्पनायां
 प्रमाणाभावात् । तथा च[†] लाक्षारसावसेको व्या-
 स्थातः[‡] । अतएव बीजविशेषस्यापरमाखन्तभङ्गेऽपि
 परमाणूनामवान्तरजात्यभावेऽपि प्राचीनपाकजवि-
 शेषादेव विशिष्टाः परमाखवः तं तं कार्यविशेष-
 मारभन्ते । यदा हि कलमबीजं यवादेनरबीजं वान-
 रादेः गोक्षीरं माहिषादेर्जात्या व्यावर्त्तते, तथा तत्पर-
 माणवोऽपि मूलभूताः पाकजैरेव व्यावर्त्तन्ते । नश्चास्ति

वदपूर्वदारैवाकागतकार्यहेत्कृ खातामित्यर्थः । इष्टेनैवेति । पाकजा-
 नामावस्थकलया ततएव निष्ठतकार्योपपत्तेरित्यर्थः । नहु बीजपूर-
 काक्षारसावसेकस्याहृष्टतरविनाग्निः काक्षान्तरौद्यात्तण्डपुष्पजनकत्वं
 तदधेष्यगत्या विना न निर्वहतीत्यतन्नाह । तथा चेति । तचापि
 तस्यादित्येनोत्पत्तपाकजादेरावस्थकलात् तथेत्यर्थः । अतएव ग्राहा-
 दिनिष्ठतकार्यरभाव्यथाऽनुपपत्ता परमाणवपि न तत्कल्पनमि-
 त्याह । अतएवेति । कार्यसञ्जातीयपाकजवत्वं परमाणूनामयावश्य-
 कमिति न तत्कल्पनं, येन कस्यनायामविशेषः स्यादित्याह न

* रूपादिपरिवर्तति,—इति क्ली० ।

† एतेव,—इति क्ली० ।

‡ सेकादयो व्यास्थाताः—इति क्ली० ।

समवो गोक्षीरं सुरभि मधुरं शीतं तत्परमाणवश
विपरीताः । तस्मात् तथाभूताः पाकजाएव पर-
माणवोयामूतैरेवाद्यातिशयोऽन्यातिशयोऽङ्गुरादि-
व्वेति* किमच शक्तिकल्पनया । कल्पादावप्येवमेव ।
इदानीं बोजादिसन्निविष्टानामस्मदादिभिरुपसम्पा-
दनं, तदानीन्तु विभक्तानामहृषादेव केवलान्मिथः†
संसर्गङ्गति विशेषः । न च वाच्यमिदानीमपि तथैव
किं न स्यात्, यतः क्षम्यादिकम्भोऽच्छेदे तत्साधानां

च्छस्तौति । जीतमित्युपष्टभक्तजलाभिप्रायं, सौरभौत्ययोरेकाधा-
रत्वाभावात् । अद्यातिशयोद्युक्तम्, अन्यातिशयोऽङ्गुरादिरित्यभेदे-
नान्ययः । अन्यातिशयोवाऽङ्गुरादिरिति पाठेऽन्यातिशयोऽङ्गुरादि-
समवायिकारणमित्यर्थः । यदा । अद्यातिशयोबीजस्थोऽङ्गुलमन्या-
तिशयउऽङ्गुलतरलम् । प्रलये कार्यद्रव्याभावेऽपि परमाणुषु नियत-
कार्याजीतस्त्वभावानां पाकजागामात्मन्यवृष्टस्येव सद्गावात्ततएव सर्गा-
दावपि नियमदत्याह । कल्पादाविति । उपसंपादनं सहकारिसम-
वधानोत्पादनम् । न चेति । यद्यस्मदादिव्यापारं विना सर्गादावङ्गु-
रोत्पन्निरिति ग्रेषः । यतदृति । यद्यपि क्षम्यादिसाध्भोगहेलहृष्ट-
बलात् क्षिसंभवेऽपि सर्गादाविवेदानीमपि क्षम्यादिं विनाऽङ्गुरः

* अन्यातिशयोवाऽङ्गुरादिव्वेति,—इति क्रो० ।

† मिथोमिथः,—इति आ० ।

भोगान्तासुर्वेदप्रसन्नात् । अव्यवस्थाभयात् अहानि
कर्माणि हृष्टकर्मव्यवस्थयैव भोगसाधनानीत्युच्चीयते ।
तस्मात्, पाकज्ञविशेषैऽस्त्रिया विशिष्टाः पर-

स्त्रादेव, तथापि तथादर्शनवस्त्रात्मावादिहेलहृष्टयैव तपतिवन्धकल-
सुचीयते ।^(१) यदा, सर्गाद्यकुरविजातीयएवेदानीमकुरो यस्य हृष्टाय-
पेत्रा । अतएव वैजात्याभावे दूषणमाइ अव्यवस्थेति । व्यभिचारेण
हृष्टादीनां कारणतव्यवस्थैव न स्थादित्यर्थः । यदा^(२) भोगनियम-*
प्रसङ्गाद्यत्यर्थः । अहृष्टानीति । हृष्टादिग्न्याकुरजनकमदृष्टं हृष्ट-
हृष्टादिदारैव हेतुरित्यर्थः । संखानेति । संखानपदं संयोगमाचपरं
परमाणाववधवसंयोगभावादित्येते । क्वचित्पाकविशेषं, क्वचित्परंप-
राजन्वै समानजातीयहृष्टपादौ ग्रीरादौ संखानविशेषमपेचन्ते पर-

* भोगनियम,—इति स्तो ।

† अन्य,—इति स्तो ।

(१) यदा सर्गादीति तत्प्रामयीवस्त्रात् सर्गाद्यकुरजातीयोऽपीदानीमुत्यय-
तामित्यन्तं नेदं वाधकं, तथापीदानीन्तनाहृष्टरसावस्त्रेदेनैव हृष्टादि-
हेतुत्वान्तं तथेति भावः ।

(२) नशु मूले वैजात्यवासार्ताऽपि नेति तत्परतया व्याख्यातमज्ञप्रमित्यप-
रितुव्याप्ताइ यदेति । हृष्टादिकं विना उत्प्राहृरेणास्यैव भोगो-
नीयहृष्टाय नियामकाभावादित्यर्थः । यद्यपि तदहृष्टोत्प्रादि-
त्यमेव नियामकमन्यथा सर्गाद्यकुरे का गतिः, तथापि पूर्वोक्ते
तात्पर्यम् ।

माणवः कार्यविशेषमारभन्ते । ते च तेजोऽनिलतोय-
संसर्गीर्विशेषैः, ते च क्रियया, सा च नोदनाभिघात-
गुरुत्ववेगद्रवत्वाहृष्टवदात्मसंयोगेभ्यो यथायथमिति न
किञ्चिदनुपपन्नम् । निमित्तमेदाश्च पाके भवन्ति । तद्-
यथा । हारीतमांसं हरिद्राजसावसिक्तं हरिद्राग्रिमुष्ट*
सुपयोगात् सधोव्यापाद्यति । दशरथोषितं कास्ये

माणवहृथ्यन्ये । एतश्चोभयमुपलब्धं, तु अपाकजसंखाने ग्राहण-
दावहृष्टविशेषस्यापि तेरपेचणात् । तर्हि पाकजोत्पत्त्यर्थमयाभेदां
ग्रन्तिरभ्युपेयेत्यतआह । ते चेति । ननु हारीतमांसं हरिद्राजसाव-
सिक्तं हरिद्राजनलमुष्टंैः सधोभोक्तारं॥ व्यापाद्यतौत्युभयवादिविद्धं,
तत्रावश्यं तेन ग्रन्तिराधेया । नसावश्यकात् पाकजादेवोत्पत्तिः,
तस्य पौलासानलसाधितस्याव्यापादनेनानैकान्नादित्यतआह । निमि-
त्तेति । पाकजमेदमाचं न हेतुः, किं तु निमित्तमेदेनासादितः
पाकजविशेषहृथ्यर्थः । अग्रौ सहकारिलमुक्ता घौरालोके तदाह ।

* हरिद्राजसाधित,—इति क्री० ।

† पाकजं विशेषं प्रति,—इति सो० ।

‡ रसावसिक्तं,—इति पाठान्तरम् ।

§ हरिद्राजसमुष्टं,—इति नाल्लि ह० ए० ।

|| सम्मोक्तारं,—इति ह० ।

हृतन्नापि विष्णवते । तात्रपात्रे पर्युषितं श्वीरमपि
तिक्षायते । इत्यादि ।

यत्त तर्हि तेऽये तेजसि वायौ वा न पाकजोवि-
शेषस्त्वा क्षमामुद्भवात्तद्वत्वक्तिनत्वाद्येविशेषाः ?
कथं का प्रार्थिवे प्रतिमाऽऽदौ प्रतिष्ठाऽऽदिना संखृतेऽपि
विशेषाभावात् पूजनादिना धर्मोव्यतिक्रमे त्वधर्मो-
ऽप्रतिष्ठिते तु न किञ्चित् ? न च तत्त्वं यजमानधर्मो-
गान्व्यस्य साहायकमाचरणीयं, अन्यधर्मस्यान्वं प्रत्य-
त्वुपयोगात् । उपयोगे वा साधारण्यप्रसङ्गात् । अचो-
क्षते ॥

दग्धराचेति । तात्रपात्रत्वनेन पाकजविशेषस्य प्रत्यक्षलं वदता
ग्रन्थपेत्यथा तत्त्वं विनिगमकमुक्तम् ।

उद्भवात्तद्वौ विशेषगुणप्रत्यक्षलाप्रत्यक्षलप्रयोजकौ ^(१) तदृक्ति-
जातिभेदौ । पाकजवत्यवान्मरविशेषात्तुपपत्त्वा ग्रन्थिरास्थेयेत्यत-
चाह । पार्थिवेति । नन्यव्यधर्मस्यान्वच बहुकारित्वं, यथा पाचाय
दानेऽधिकमुख्यं, धर्मविशेषवत्त्वस्य पाचलादित्यतचाह । उपयोगे
वेति । ^(२) यजमानधर्मस्य भोगादिना चये पूजकस्य धर्मात्तुत्पाद-

(१) जातिभेदाविति मतभेदेन । एकमते उभयजात्वनक्षीकारात् ।

(२) यजमानेति तथाच प्रतिष्ठिताप्रतिष्ठितयोः साधारण्यप्रबङ्गः ।

चक्षावस्थुद्यास्थुद्योरपि सर्व प्रवद्धति मूलार्थः ।

निमित्तमेदसंसर्गादुद्भवानुद्भवाद्यः ।

हैवताः सक्षिधानेन प्रत्यभिज्ञानतोऽपि वा ॥१२॥

उपमायकादृष्टविशेषसहाया हि परमाणुवेद्रथ्य-
विशेषमारभन्ते, तेषां विशेषादुद्भवविशेषाः* प्रादुर्भ-
वन्ति । तथा स्वभावद्रवाच्चाप्यो पि निमित्तमेदप्रति-

प्रसङ्गात् । (१) तत्स्त्वेऽपि चण्डालादिस्यर्गनेनापूज्यत्वाच्चेति ।

निमित्तमेदेति । यद्युद्भूतानुद्भूतपरमाणुरूपादेव तत्कार्य-
सुद्भूतमनुद्भूतं चोत्पद्यते इति निमित्तमेदसाचाप्रयोजकसंखायापि
सांखार्त्कारप्रयोजकतयोद्भूतत्वकल्पनात् परमाणुगुणेषु (१) तदभीवात्
तचासौत्त्वदृष्टविशेषादेवानुद्भूत (२) द्वपादेष्युद्भूतस्य जाथते इत्थेषुपै-
थम् । न च यात्यवविरूपपृष्ठतिजातिः वा परमाणुरूपपृष्ठतिरिति
शास्त्रिः, चित्तलजातौ व्यभिचारात् । उद्भवानुद्भवाद्य इत्यतद्वृष्ट-
संविज्ञानवज्ज्ञात्रौहिणा कठिनकरकाविद्युदादीनां संपर्ह इत्यप्याङ्गः ।
देवताइत्यचाराधनीयतामासाद्यन्तीत्यथार्थार्थम् । उपगाथकेति ।
परमाणुकियाजनकमदृष्टमित्यर्थः ।

* दुद्भूतानुद्भूतमेदाः—इति श्री० ।

(१) तत्स्त्वेऽपीति तथाच तदस्यर्गस्य तत्रिष्ठाधेयशक्तिनाशकत्वमिति
मावः ।

(२) परमाणुगुणेष्विद्युपलक्षणं, ध्यानकाणुगुणेष्वपीति इत्यथम् ।

(३) अनुद्भूतादपीति ध्यानकाणुद्भूतरूपादपि व्याख्याकोद्भूतरूपं जाथते इत्यर्थः ।
रत्नोपेक्षयोरमेदमाशक्त्वाह रत्न इति ।

वद्वद्रवत्वाः कठिनं करकाद्याभारभन्ते, इत्यादि
स्वयमूहनीयम् । प्रतिमाऽऽद्यत्तु तेन तेन विधिना
सचिधापितद्वोपेन्द्रमहेन्द्राद्यभिमानिदेवताभेदास्तथ
तथाराधनीयतामासाद्यन्ति । दृष्टमूर्च्छितं राजश-
रीरसिव विषापनयनविधिनाऽपादितचैतन्यम् । स-
चिधानच तच तेषामहङ्कारममकारौ, चिचादाविव
स्वसाहश्चदर्शिनोराङ्गदति नोदर्शनम् । अन्येषान्तु
पूर्वपूर्वपूजितप्रत्यभिज्ञानविषयस्य प्रतिष्ठितप्रत्यभि-
ज्ञानविषयस्य च तथात्वमवसेयम् । एतेनाभिमन्त्रि-
तपयःपञ्चवादयोव्याख्याताः ।

अहङ्कारेति । न च देवतानां विशेषदर्शनवस्थाम भम इति वाच्यम् ।
अभिमानीत्यगेनाहार्यारोपकृपलक्ष्म दर्शितत्वात् । ज्ञानस्त नाशेऽपि
तत्त्वान्यसंख्कारस्य बन्नात् । अस्युप्लक्ष्मशीदित्वा च तथाग्नात् । अचेतन-
देवतापञ्चेत्वाह । अन्येषाग्निति । आशपूजाधां न पूजितप्रत्यभिज्ञान-
भित्वतुकं प्रतिष्ठितेति । ^(१)अचायत्युप्लक्ष्मशीदित्वंसंर्गभावसहङ्कृत-
त्वेति इष्टव्यम् । प्रतिष्ठितं पूजयेदिति विधिवक्त्वात् तज्ज्ञानस्थाव-
प्लक्त्वात् । अतएव तदभावे पूजा निःफलैवेति भावः ।

(१) अचापीति प्रतिष्ठाकालीनयावदस्युप्लक्ष्मशीदीत्वर्थः । अत्र विलक्षण-
ेऽनुमानप्रकाशे ।

धर्मादिषु का वार्ता ? कुशलैवेति चेन्, न हि सामग्री हृष्टं विघटयति, नाप्यहृष्टं, ज्ञापकत्वात् । नाप्यहृष्टमुत्पादयति धर्मजनने सर्वदा विजयप्रसङ्गात् । विपर्यये सर्वदा भज्ञप्रसङ्गात् । अचोच्चते ॥

जयेतरनिमित्तस्य वृत्तिलाभाय केवलम् ।

परीक्ष्यसमवेतस्य परीक्षाविधयोमताः ॥१३॥

यथपि धर्माद्यभिमानिदेवतासन्निधिरचापि क्रियते तात्त्वं कर्मविभवानुरूपं लिङ्गमभिव्यञ्जयन्तीत्यस्माकं सिद्धान्तः, तथापि परविप्रतिपत्तेरन्यथोच्चते । तेनापि हि विधिना तदेव जयस्य पराजयस्य वा निमित्त-

धर्मस्तुला । न हीति । यामग्री परीक्षासामग्री । अवगतिएतोर्दृष्टस्याहृष्टस्य वा विघटने सदैवोऽमनप्रबङ्गादित्यर्थः । तस्माद्गृहार्थपरिच्छेदिका शक्तिस्तुलादिषामग्रीजन्येत्यभ्युपेयमिति भावः ।

जयेतरेति । जयभज्ञनिमित्तस्य परीक्षात्मसमवेतस्याहृष्टस्य ग्रन्तिः स्वकार्यजननाभिमुखं, तस्माभावैवेत्यर्थः । यथपौति । पापवान् इत्यवान् वाऽयमनेन विधिना तुलामारुड इति यहेवताज्ञानं, स्वएव देवतासन्निधिरतः परीक्षाविधेरविशेषेऽपि कर्माकार्यकं नमनादिकं लिङ्गमभिव्यञ्जयन्ति । तादृशश्च ज्ञानं न परीक्षाविधिं विनेति शोऽपि प्रयोजकरत्यर्थः । परविप्रतिपत्तिर्देवतार्थैतन्ये ।

मभिक्षकं कार्यसुन्मीलयति* कर्मणशाभिवक्तिः सह-
कारिणाभेदः । तत्र सहकारि, सोऽहमनेन विधिना
तुक्षामधिरूदो योऽहं पापकारी निष्पापेति प्रत्य-
भिज्ञानम् । यदाहुः । तांस्तु देवाः प्रपश्यन्ति स्वशैवा-
न्तरपूरुषः । अथवा । प्रतिज्ञाऽनुरूपां विशुद्धिमपेद्य
तेन धर्मोऽन्यते निमित्ततोविधानाद्विजयफलश्रुतेष्व ।

योऽहमिति । ननु यच पापविक्षरणाच्छिष्यापलप्रत्यभिज्ञानं, तत्र
कुलो न अयः । न च स्वयं तादृशं प्रत्यभिज्ञानं अयस्तेतुः, तथापि
भङ्गेतुपापवत्त्वप्रत्यभिज्ञानाभावेन भङ्गानुपपत्तेः । न च खरूपसदेव
पापवत्त्वं भङ्गेतुः, तस्मैव प्रयोजकले परीक्षाविधेरतत्त्वापत्तेः ।
मैवम् । (५)पापतदभावयोः खरूपसत्त्वे सति योऽहं पापवत्त्वादिना
सन्दिष्टामानः सोऽहमनेन विधिना तुक्षामारुदृति तस्मि प्रत्यभि-
ज्ञानस्य तत्त्वात् । तस्मि न परीक्षाविधिं विनेति तस्मापि तत्त्वात् ।
अच तु ऋभास्त्रोभादिना तादृशप्रत्यभिज्ञानाभावसत्त्वं गत्यन्तरमाह ।
अथवेति । तेन परीक्षाविधिना । ननु तादृशविधिवाक्याभावात्
परीक्षाविधेर्धर्मजग्नकले मानाभाव इत्यत्त्वाह । निमित्ततदृति । या-
क्यान्नादृशविधिवाक्याभावेऽप्यभिज्ञापनिमित्तकलात् परीक्षाविधेरि-
तरनैनितिकवदभिग्रहः सत्यप्रत्यभिज्ञोऽजयकामतुक्षामारोहेति

* तदिमावकं कार्यसुन्मीलयति,—इति श्री० ।

† सत्त्वप्रत्यभिज्ञोऽपि,—इति सो० ।

(१) पापतदभावयोरिति बत्तन्तमात्मस्य तत्त्वाते परीक्षावैयर्थ्यमेवेति
विशिष्टस्य वथात्मसुक्षमिति भावः ।

अविशुद्धापेक्षाधर्मः, पराजयस्त्वानपेक्षितफ-
सोपदर्शनेन फलतोनिषेधात् ।

अथ शक्तिनिषेधे किं प्रमाणम् ? न किञ्चित् । तत्

विधिकस्तम्भित्यर्थः । विजयेति । कालाभाविजयसाधनताऽनुप-
पत्तेरपूर्वकस्तम्भेत्यर्थः । पराजयेति । भङ्गस्त्रणनिष्टफलसाधनते
निषेधविधेद्वयनाद्वङ्ग^(१)फलश्रुतेश्चाधर्मजनकत्वं कल्यतदत्यर्थः ।
यथपि तुलारोहणादेरधर्मजनकत्वे मानाभावः^(१), पूर्वाधर्मदेवावन-
मनोपपत्तेस्थापि^(१) परीक्षाविधिं विनाऽवगमनेऽपि भङ्गाभावात्ति-
यमेन तत्खाधर्मडेतत्वम् ।

जरपकथामाञ्चित्य पृष्ठति । अथेति । उत्तरं, नेति । शक्तिप-

(१) भक्तेति काजान्तरमाविमङ्गलकालापलश्रुतेरित्यर्थः। यद्यप्यकरणे प्रत्यवायाश्रुतेः परौक्ताविष्वेरनिश्चापयगिमित्तकालामावाप्तं विद्धिकस्यमन्तरा वा भक्तज्ञानागिरुसाधनत्वेन विषेधविध्वन्नयनं अभिभारादप्रयोजकत्वाच, तथापि देवतासविद्धिपक्षे तात्पर्यम्। अतएवोक्तं मूले इत्यसाकां सिद्धान्तं इति ।

(२) अधर्मजगत्के मानाभाव इति विजयपक्षे धर्मजनम् भवतु अगम्या-
गमनाद्याचरणस्य धर्मोहेतुत्वेन प्राकृत धर्माभिवादिति भावः ।

(३) तथापीति । तथाच परोक्षाविधिजन्मावगमगस्यैव मङ्गलेतुत्वं तस्य
चाशुविनाशित्वेनाधर्म्मज्ञापारकत्वमिति भावः । अगम्यागमनादि-
जन्माधर्म्माकामपि न एकपलश्चवद्यात् पराजयेतुत्वे मानाभावा-
प्तेत्वपि ब्रह्मचर्यम् ।

किमस्येव ? वादं, न हि ना दर्शने शक्तिपदार्थेण
नास्ति । कोऽसौ तर्हि ? कारणत्वम् । किन्तत् ? पूर्व-

दार्थमेव न निषेधाम इत्यर्थः । तर्हि स्त्रीकारएव ग्रन्थः स्थादित्य-
भिप्रेत्याह । कोऽसाविति । पूर्वकालेति । ननु पूर्वत्वं प्रागभावाव-
स्थित्यकालत्वम् । प्रागभावस्य न प्रतियोगिजनकोऽभावः, अन्योन्या-
श्रयात् । नापि विनाशभावः, (१)नाशस्य प्रागभावनिष्ठ्यत्वात् ।
उत्पत्तिभावानभावो ध्वंस इति चेत् । काऽसावुत्पत्तिः । आश्रयमय-
स्थन्वः चेति चेत् । (२)किमाश्वलम् । (३)स्त्रेमानकालीनपदार्थप्र-
तियोगिकध्वंसानाधारस्यस्थन्वहरनि चेत् । न । परस्पराश्रयात् ।
नापि (४)प्रतियोग्यन्यूनानतिरिक्तकालीनावधिकसामयिक्यावत्* पर-

* यावद्यामयिक,—इति इ० ।

(१) नाशस्येति प्रागभावप्रतियोग्यभावस्यैव नाशत्वादित्यर्थः ।

(२) किमाश्वलमिति किमाश्वस्यस्यस्थन्वत्वमित्यर्थः । तेन नोक्तविरोधः ।

(३) स्त्रेति तथाच ताहश्वर्मनाधारस्यमाश्वलं तस्यस्यस्थन्व उत्पत्ति
रिति भावः । प्रतिक्षणं कस्यचिदुत्पत्तिः कस्यचिन्माश इति मता
त्रुसारेवेदम् ।

(४) प्रतियोग्यन्यूनेति प्रतियोग्यवधिकेति छते गुणादिप्रागभावाश्वादि
तदवधिकपरस्याभावात् अपरत्वाश्वयस्यैव तथात्वादित्यत उक्तमन्य
नामतिरिक्तेति । तथाच तावृश्चं ब्रह्मादाय तच ब्रह्मबगमव
मिति नेत्रादीषः । प्रतियोगिकालीनेवेतावति छते घटध्वंसाश्वव
हितपूर्वद्व्याप्तेन्न प्रतियोगिकालीनं ब्रह्मान्तरमादाय तहृष्टध्वंसे

त्वाश्रयसमानकालीनकादाचित्कामावः । प्रश्नयकालीनपरमाणुकि-
याप्रागभावाव्याप्तेः । न च तदाऽपि ब्रह्माखांभरवर्जित्वा व्येषा-
परत्वात्रयेण परत्वनिरुपणम् । तस्य विशिष्टाङ्गानात् । नियतत्व-

उतिकासिः, तस्य तदवधिकथावत्परत्वाश्रयसमानकालीनत्वात्, पर-
त्वापरत्वयोः परस्पराश्रयावधिकालस्मीकारेण तत्कालविद्या खैव
तदवधिकपरत्वाश्रयत्वादिति विशिष्टसुपात्तम् । तदर्थं कालिक-
ामाव्या प्रतियोगिकापक्षं, तच द्रव्यान्तरं न तद्वट्कापक्षमिति
नोक्तदोषः । एतेनान्युपदेनैव तद्वेषनिरासेऽतिरिक्तपदं तथापि
अर्थमेव, कारणान्याख्येनान्यशब्दस्य क्षणिकतया तत्त्वागभावाव्याप्तिः
तदन्युगागतिरिक्तकालीनद्रव्याप्रसिद्धेतिवादि दूषकमपाक्षम् । प्रति-
योगिकापक्ष किञ्चिदेव विवक्षितं, न तु यावत् । तेन ताहश्च-
क्षोमाश्ववधिकपरत्वाप्रसिद्धा गांत्यमव इति श्वेतम् । प्रतियोगि-
कापक्षकर्दिग्निकपरापरत्वाश्रयः प्रतियोग्यपि कादाचिद्वतीति
तत्त्वागभावस्य तत्प्रमाणकालीनत्वाभावादत्यापिरिक्तते उक्तं सामयि-
केति । समयपिण्डसंयोगासमवायिकारणकेवर्थः । प्रतियोगि-
कापक्षावधिकपरत्वाश्रयेण येन केवलित् पर्वतादिना समानकाल-
त्वाहृष्टभ्यंसेऽतिकासिरित्यत उक्तं यावदिति । प्रतियोगिन्युत्प्रे-
ष्येषु यत्परत्वसुत्पद्यते तत्प्रमाणकालीनत्वाभावात्त्वागभावाव्याप्ति-
रित्यत उक्तमात्रयेति । न च यावत्परत्वानामाश्रयाप्रसिद्धाऽन्तमव-
इति वाच्यं, प्रत्येकनिरूपिताश्रयस्यैव विवक्षितत्वात् । केवलित्
यावत्त्वमाश्रयविशेषणमेव विशेषणस्य सावधिकलेन विशिष्टे तद-
वधिकत्वान्वय इत्याङ्गः । अत्यन्तान्योन्याभावयोरप्यनादितया तथा-
त्वादतिक्षामेराह कादाचिलेति । कादाचित्कामावस्यानादित्वाग-
भूयगमेन व्यावर्थाभावादभावपदं स्वरूपाख्यानपरमित्वाङ्गः । न च

महाप्रथयपूर्वचक्रभाविकमर्मादिप्रागभावाचाप्तिः, तदा ग्रस्याखान्त-
रस्यायभावादिति वाच्यम् । तदन्धुपगमतेनैवास्योक्तवात् ।
ततएव श्रीकावतीप्रकाशे विज्ञानितमिदमेव वक्तव्यम् । अतु
वद्यापि सर्वाद्यकाणीनवटादिप्रागभावाचाप्तिः । तच हि प्रति-
शोगिकापकं सर्वाद्यकाणीनमेव स्यात् निवं शोभादि वा ? तद-
वधिकार्थं प्रत्यमप्सिङ्कं, निवस्य तदवधिकार्थाभावात्, अपरावधिक-
प्रत्यमस्य आशयाभावाद्विषयस्ते । न हि विवक्षयं तदाच्यतः, वज्ञ-
वर्तप्रदप्रदिस्यन्वान्तरितजन्मताभावेन तच तदन्धुपगमात् । नापि
कार्यकार्यं, तत्त्वे कुस्य तदानीमभावात् । सर्वान्तरे तत्सत्त्वेऽपि तदा-
वीमवधेदेवागुतप्रतया तदवधिकप्रत्याशुतपस्ते । यदवधिकं यथा-
परत्वं तदवधिकमेव तच प्रत्यमित्वाधुपगमादिति चेत् । मैवम्,
ज्ञानाद्यस्य गुणेन विवक्षयेऽपि तदन्धुपगमादिकाङ्क्षः । अवधिनं
प्रत्यक्षाकारकं किञ्चु वज्ञानं, तथाचानागतस्यैवावधेदीश्वरादीनां
ज्ञाने सर्वान्तरद्वयेन तदुत्पाद इत्यप्याङ्कः । वज्ञातो ग्रस्याखान्तरस्य-
मावाचाप्तिः समाधिकमवे प्रथयकाणिकायाप्रागभाववद्याय्या-
प्तिरभिप्रेतैवेति न दोषः । अवश्य खण्डप्रथयपूर्वचक्रकियाप्रागभावा-
चाप्तिशङ्काऽपि न दोषायेति मल्लाच्यम् । वक्तुतस्तु प्रतियोगिया-
प्रत्यक्षविवक्षयामपि चक्रिकशब्दादिधंसे पूर्वोक्तान्यायेनातिथा-
प्तिरेवेति प्रतियोगिकाणीनत्येव तात्पर्यम् । परत्वाचयत्वयो-
ग्मत्विवक्षया च नोक्तादिक्षायादिदोषः । एवमतेनैवाभावपदस्य
ज्ञानपाखानपरत्वसुक्षमन्यथा पर्वतादिकमादाय व्याहृत्वसम्भवादि
त्ववधेयम् । नवेवमपि धंसप्रागभावात्मनि घटादावस्थाप्तिः, तद
स्वाक्ष्यमिति चेत्, भान्तोऽपि, न हि प्रागभावस्वाक्ष्यमिति प्रकृत
किञ्चु कारणस्तत्पक्षाच्यम्, तच सामान्यतएव वक्तव्यं मूलस्तरस्यात्
वद्याच धंसप्रागभावस्वाक्ष्यत्वे धंसकारदसाधारणं वक्तव्यं :

मपि अस्तपेक्षया, जात्यपेक्षया वा ? नाद्यः । वङ्गिश्चलोः पूर्वं रासभ-
स्थापि भावात् । अतएव नाम्यः । न हि कापि वङ्गिजातीयपूर्व-
काले न रासभसत्त्वम् । देशतोऽपि नियम इति चेत् । बोऽपि संयो-
गः समवाच्यौ वा प्रत्यासमाचं वा ? आद्ये गुणादौनामकारणत्व-
प्रसङ्गः । द्वितीये धूमं प्रति वज्रेरकारणत्वप्रसङ्गः । तयोरेकदेशसम-
वाचित्वाभावात् । अन्ये, व्योमः कार्यमाचं प्रतिकारणत्वप्रसङ्गः ।
अन्यथाविद्वलेऽस्तीति चेत् । न । (१)कारणेतरलेन तत्सिद्धेः कारण-
ज्ञानापेचित्वात् । नापि कार्याभावव्यापकाभावसमूहैकदेशप्रति-
योगिलं कारणत्वम्* । (२)व्योमादेः कार्यमाचे तत्त्वापन्नेः । नापि
सामग्रेकदेशलं कारणलं, कारणसमूहस्यैव सामग्रीतात् । उच्यते ।
(३)गन्धानधिकरणकालाद्विभावः प्रागभावः । न च तत्त्वां मानाभावः,

* कारणत्वं,—इति नास्ति सोऽपुल्लके ।

† तद्वच्च,—इति सोऽपुल्लके ।

स्थात् । किञ्चैवमनुगतं कारणत्वमपि न स्थादिति तदनुगमात् प्रह-
न्थननुगमद्विति चिन्त्यम् ।

(१) अन्यथेवस्थार्थमाह कारणेतरत्वेनेति ।

(२) व्योमादेदिति तदभावस्य केवलान्यवित्तादिति भावः ।

(३) गन्धानधिकरणेति निगन्धान्योन्याभावादावतिष्ठास्तेराह कालेति ।

अभावपदस्त्र घटादिवारणायेत्वाऽऽः । तत्र, कारणत्वसामान्यज्ञात-
वार्थं तस्य जप्ततौचित्वमित्युत्तमात् । तस्मात्, तत्वतियोगिकाभाव-
काभार्थमभावपदम् । न हि प्रागभावसामान्यम् कारणलं, किञ्चनु

गन्धारं^(१) साधिकरणात्मिकरणकालटत्त्वं कार्यमानवज्ञानिलात्।

वस्त्रतियोगिकप्रामाणादावस्थित्तसमयरुचित्तं तत्त्वारखल्म् । तथाच
ताष्ट्रकायादप्तिकादभावलाभागभाव इति पर्यवस्थति । ननु गन्धा-
नाधारकमयेनास्तीति निर्बन्धवतेनामीमांसकस्येषुवाधनवाधिक-
कार्यतात्त्वानेन प्रहृतिदर्शनामैत्यागभावगम्भं कारखलम् । किञ्च,
कारखलतोधकश्चादिरेवैवं महाप्रबन्धकादे प्रमाणं स्त्राव्, तस्य
तद्विवलाव् । तथाच तदवभ्युपगमोऽपि तस्य आहन्ते इति चेद् ।
सैवम् । विशेषतोवाधावतारेऽपि सामान्यतत्त्वस्य तदग्रहाभ्युपग-
मादित्येके । वक्तुवः इदं कारखलं न प्रलृप्तनुकूलं अवनवथासिद्धि-
घठितत्वेन गुलताव् । तथाच स्त्रमतेन उच्चतावच्छेदकतया निरक्षां,
वस्त्रमाणं वदनुकूलं कावदादिति । एतेन गन्धानाधारगम्भवमीला-
धारगम्भत्वादिनापि समिक्षेचनात्तद्वम्भं कारखलमपि भिसेत, तथाच
विमिगमकाभावादुभयगम्भेषुवाधनवात्तानप्रवर्त्तकवायां प्रलृप्तनु-
गम इत्यपात्तम् । अन्ये तु आकाशादिपदाव् कदाचित् शस्त्र-
अवत्येन कदाचित्तदव्याविरक्षित्यत्यत्येनेतिवत् कदाचिद्वीकाधारत्वे-
मापि समयविशेषोपवश्याम् कापि चक्षति^१, तस्यमयविशेषावस्थ-
मावावस्थित्तसमयत्वस्यैव ऐतुत्तरूपतया च न प्रलृप्तनुगम इति
वदत्ति । उच्चप्रसम्भवविशेषः कारखला प्रतियोगित्वादिवत्, तत्प-
रिचायकएवायं धर्मविशेष उक्तं इत्याङ्गः ।

- (१) साधिकरणेति साधिकरणवावस्थित्तेवर्थः । अदश्व गन्धवृत्तिले-
खिद्वसाधनवारखाय कामेति । आत्मतादौ अभिचारवारखाय का-
मेति । अथलादौ अभिचारवारखाय मानेति । धंसत्वादौ अभिचार-
वारखाय जातीति । जातिपदार्थनिर्वचने यदि अर्थत्वशङ्का, तदा
तावक्षामाचश्व तात्पर्यम् । ननु कार्यं प्रागभावप्रतियोगित्वमित्व-
न्वोन्वास्य इति चेद् । न । प्रागभावसाधारणत्वाधनवाचस्य

षटत्वत् । (१) सएव सर्वसुक्षिकातः । (२) अन्यथा सिद्धिश्च पश्चधा । (३) येन

तत्त्वेनाभिमतत्वादित्याङ्गः । खण्डप्रणयद्वितीया षटत्वस्य द्विष्टात्मत्वम् । तदतिज्ञावपि चैतत्वां देहं द्वात्मत्वं बोधम् । ननु तिथ्यतु गन्धागाधार-समयस्तथापि प्रागभावस्य तदग्निकरणत्वं कर्त्तव्यं यात्मां नहि तत्त्वं प्रत्य-क्षमागमो वा सम्भवति, अनुमानस्य सम्भवेत्तत्वसिद्धिश्च तरम् । तथाचातुर्मानप्रवृत्तौ प्रागभावत्वेन धीक्षास्याद्वातुमानप्रवृत्तिरित्वन्योन्याच्चय-इति चेत् । न । तावृद्धसमयोगात्मीति निर्णयतो मीमांसकस्य भविष्यतीति द्विजिनिवक्तातिरिक्तरूपेण प्रागभावस्यावश्यं तदुद्धि-विषयत्वात्मेन रूपेण तदुद्धिविषयत्वेन बोपस्थितस्य प्रागभावस्य लिङ्गामासादिगापि तावृद्धसमयानाधारत्वमिति सम्भवात् गन्धस्यैव दृष्ट्वात् । यदा, कावाचित्कामावत्वेन बोपस्थितस्य तदलुमानं भवत्वात् वाधादेवानुमानात् तदग्नवतारे तदंशे अमलेऽपि न चतिरिति ।

(१) स एवेति नव्यच मानाभावः, युगपद्माश्रे मानाभावात् । तथाच यावद्गन्धमाश्रान्तरमपि दस्तम्भरसत्त्वसम्भावगत्या तत्वागभावस्य गन्धामाधारत्वसंश्लेषेन तत्वारब्देऽपि तदग्निकारत्वक्षमाचाचापि-सम्बद्धः । एवच अर्थविश्लेषणतासन्देशातदाश्रयाय विश्लेषणमप्य-देयमिति । अचाङ्गः । यावद्गन्धमाश्राद्वात्माभावात् । अन्यथा संयोगविमागयोरन्योन्यगाश्शतयाऽन्यतरावस्थितौ सर्वसुक्षयनुपपत्तेः । तथाच सर्वाद्वात्माभावाद्यावत्कार्याभावोवाच्य इति युगपदेव सर्व-गाश्र इति ।

(२) कारबोतरत्वेनेत्वादिदोषमित्या योगार्थमपहाय रूढमन्यथासिद्धि-पदार्थमाह अन्यथासिद्धिच्छेति ।

(३) येन सहैवेति ननु प्रस्त्रादिगा दण्डपूर्ववर्त्तित्वज्ञानं विगाऽपि तद्वृ-पूर्ववर्त्तित्वयहसम्भवाद्यायमोऽसिद्धः । न च प्रत्यक्षेवेति विश्लेषणीयं,

अतीच्छियान्वयथासिद्धात्माप्तेः । नियमाविबक्षार्था दद्धरूपेष्वै दद्ध-
स्यान्वयथासिद्धाप्तेरिति चेत् । न । रूपत्वमात्रस्यातिप्रसङ्गतया दद्ध-
रूपत्वेनैव पूर्ववर्त्तित्यहो वाच्यत्वाच शाहित्यनियमात् । न चैव
शब्दादेरतिप्रसङ्गतया दद्धत्वेनैव दद्धपूर्ववर्त्तित्यहात्मेन दद्ध-
स्यान्वयथासिद्धिरिति वाच्यं, तेन पृथगन्वयवता सहेत्यर्थात् । अचा-
ष्टुपृथगन्वयादिमत इत्यपि यस्येति विशेषज्ञं देयम् । तेन दद्धेन दद्ध-
संयोगस्य नान्वयासिद्धिः । एतद्विशेषज्ञत्वमहित्वै यज्ञोभयोदभय-
विशेषज्ञावच्छेदेनैवान्वयाद्यनुविधानं, तच नैकेवापरस्यान्वयासिद्धिः ।
यथोद्भूतदृपतेजसोरिति । यज्ञोभयविशेषज्ञावच्छेदेनान्वयाद्यनुविधा-
नं, तद्विशेषज्ञत्वमेव तादृशस्येऽतिप्रसङ्ग इत्यन्ये । न तु रूपवत्
कुम्भकारपिताऽप्यचैवान्वयासिद्धावक्त्वमवति, कुम्भकारत्वेन तदन-
न्वयासिद्धत्वस्येवत्वात् कुम्भकारपित्वत्वेनैव तदन्वयासिद्धित्वं वाच्यं,
तच तत्पात्रित्यनुविधानात् अन्यं प्रतीत्यचाप्यन्तर्भावयितुं शक्तते, कुम्भ-
कारं प्रति पूर्ववर्त्तिं स्त्रात्यव तत्पित्वत्वेन घटपूर्ववर्त्तित्यहात् ।
तथाच तत्संयहार्थमन्वयासिद्धान्तरोपवर्णनमयुक्तम् । एवस्य एवत्त्वे-
नान्वयासिद्धस्यापि कुम्भकारत्वेनैव दद्धरूपत्वेनान्वयासिद्धस्यापि
रूपत्वादिनाऽनन्वयासिद्धत्वमस्तु । न तु तदतिप्रसङ्गमिति चेत् ।
तदृ लिमतिप्रसङ्गत्वमन्वयासिद्धिः ? तथाचानन्वयासिद्धत्वस्याति-
पूर्ववर्त्तित्योरपतिक्षेपे किन्तेन ? किञ्च, पाणागुप्तितदत्तित्वस्याति-
प्रवक्ष्यत्वस्य दद्धत्वादिसाधारणत्वात् एतादृशस्य चाभावात् । न च
तेन रूपेणान्वयं कामेत्यचान्तर्भवतीति वाच्यं तर्हि दद्धरूपत्वेनापि
तथाऽस्तु । एवस्य दद्धसाहित्येनैव दद्धत्वेन घटपूर्ववर्त्तित्यहात्
दद्धत्वमप्यचान्तर्भवति । यदि च रूपान्तरेण तस्य तद्यहै साहित्य
नियमाभावात् तथा, तदा दद्धरूपेऽपि तु स्थितम् । तथाच तत्संयहार्थम
परान्वयासिद्धिनिर्विवरणमन्वयसङ्गतम् । अवश्वावच्छेदक्षणक्षणक्षणयो

सहैव यस्य च प्रतिपूर्ववर्त्तिलज्ञानम् । यथा चटं प्रति दण्डरूपस्त् ।
अन्यं प्रति^(१) पूर्ववर्त्तिले ज्ञातएव यस्य च प्रति पूर्ववर्त्तिलज्ञानम् । यथा

रपि चयेषौव संयहसम्भवाश्चिह्नैवान्यथासिद्धिरिति गजेशः । न
चोभयेनापि तत्संयहे को दोष इति वाचं कारबलस्य तदमाव-
गर्भस्ये गौरवादिति चिन्त्यम् ।

- (१) अन्यं प्रतीति न चैवं संयोगादिकमपि प्रवाक्षाश्रस्यान्यथासिद्धत्व-
प्रसङ्गः । आकाशत्वेनेषुत्वात् ब्रह्मत्वेन शब्दपूर्ववर्त्तिलमज्ञात्वाऽपि
तत्पूर्ववर्त्तिलयहात् । नन्येवं यागादेशपूर्वेऽन्यथासिद्धापत्तिः स्वर्गं प्रति
पूर्ववर्त्तिले ज्ञातएव तच तद्यग्नादिति चेत् । न । साक्षादिति
पूर्ववर्त्तिलविशेषयात् । तत्पूर्ववर्त्तिलागुपादकं यस्य पूर्ववर्त्तिलं
स्वस्थाते इत्यर्थादित्यन्ये । न च परब्रह्मपूर्ववर्त्तिलयहानन्तरमन्य-
कार्ये दिक्काकथोलहत् इत्यन्यथा सिद्धापत्तिः, अधिकरणत्वेन
तद्यग्नं विनाऽपि कार्यमाचे तद्यग्नहात् । नन्यन्यं प्रति पूर्ववर्त्तिले
गृहीतश्वेतच किं येन केनचित् सर्वेषां वा ? नायः, दण्डादावति-
प्रसङ्गात् । नायः, शब्दोऽशुद्धत्वातिरिक्तदत्याक्षितोऽशुद्धत्वानाक्षितत्वे
सति गुणत्वादित्यनेनाकाशसिद्धौ शब्दपूर्ववर्त्तिलाग्नेऽपि चटं प्रति
तद्यग्नहसम्भवात् । न च तत्रापि शब्दं प्रति कारणतामुपशीघ्रैवा-
काशसिद्धिः । शब्दनित्यत्वसन्देहेऽपि तदाश्रयत्वेन तस्मिद्यावि-
रोधात् । अनुकूलतर्कान्तरसम्भवाच । वस्तुतः, शब्दनित्यत्वनिर्वय-
वतो मीमांसकस्य तत्पूर्ववर्त्तिलमज्ञात्वैव चटादिपूर्ववर्त्तिलयहाति
नियमासिद्धिः । किंच, ब्रह्मत्वेनैवाकाशस्य संयोगइव ज्ञानादौ हेतु-
त्वमकु । न च तच याहकाभावेन नियतपूर्ववर्त्तिलाग्नहाति वाचं,
याद्यसन्त्वे याहकाभावासम्भावात् । न च तेनैव रूपेणान्यचेत्यचान्तर्भव-
तीति वाचं, तथा सत्वाकाशत्वेनापि तथात्वापत्तेः । अपि चैवं शब्द-

ग्रन्थं प्रति पूर्ववर्तिले ज्ञातएव चटं प्रत्याकाशस् । (४) अन्यत्र कृपा-

साक्षात्कारं प्रत्यपि तस्यान्यथासिद्धिः स्यात् । न च ग्रन्थपूर्ववर्तिं ता-
मस्त्रात् प्रति इतिहासेन तत्पूर्ववर्तिं त्वयः इह इति वाचं ओचत्वेन तथा-
न्यथासिद्धापत्तेः । तस्याकाशघटितत्वादाकाशस्य च ग्रन्थपूर्व-
वर्तिं त्वयः इह विनाभ्युपगमात् । अन्यथा घटेऽपि तस्यान्यथासिद्धिं
न स्यात् । एवच पात्रभौतिकं शरीरं प्रत्यपि तदन्यथासिद्धं स्यात् ।
किञ्चेव रशानादेः द्वितिपूर्ववर्तिं ले ज्ञातएव घटपूर्ववर्तिं त्वयः इति-
ज्ञान्यथासिद्धापत्तिः । न च कार्यमाचे कठं माचस्यैकदैव पौर्वापर्य-
ग्रहाद्वैतमिति वाचं प्रहृतेऽपि विभुमाचस्यैकदैव पौर्वापर्यग्रहस्य
शब्दादिना सम्भवादन्यथासिद्धाभावापत्तेः । विभृतेन पूर्ववर्तिं तमाचं
स्वकृते न तु जनकत्वमिति चेत् । ततः किं? न हि जनकत्वगर्भा
प्रकृतान्यथासिद्धिरात्माभावापत्तेः । यसु अन्यमित्यस्य यमित्यर्थस्तेन
यं प्रति पूर्ववर्तिं लेयैतत्त्वेत्यर्थः । न च द्वित्वादिः तथा, अन्यतम-
पूर्ववर्तिं त्वयैकापि सम्भवेन नियमाभावात् । तच ग्रन्थवदत्तम्-
तु गतपक्षतावच्छेदकस्यान्यतमत्वादेव्या सम्भवादिति नियमम् ।

(१) अन्यत्वेति प्रायिकं, अवश्यकत्वं यज्ञादु नियतपूर्ववर्ति, तत्समवधावर्णि
यतत्वं तस्यमित्यत्तमात्मपर्यम् । तेन गुणेन होषाभावस्य भवत्येनानेकत्वा
तस्यान्वेषां वा गुरुत्वां परार्थानामन्यथासिद्धिर्भवति । अतएव पञ्चम्य
इतुत्वाभिधागात्माभय इत्यपात्तम् । पूर्ववर्तिं इत्यच पञ्चम्या अव
धित्वेन तस्योक्तत्वादित्यन्ये । अतएव च रात्रमादेवपि यथामुदान्यथा
सिद्धान्तभावेऽन्यथासिद्धिपदेनैव तदारबं नियतपदं वर्थमित्यपात्तं
नन्देवं दद्यरुपाकाशदद्यत्वानामप्यचैवान्तभावे तत्संयाइकान्यथाकि
ज्ञीनामानर्थक्षमम् । किञ्चावश्यकत्वयन्यं नियतपूर्ववर्तिं तमाचेष्य कारण
दया वा? नाय; गन्धं प्रति रूपविशेषप्रागभावस्यापि तथात्वेन तेनै
गन्धप्रागभावान्यथासिद्धापत्तेः । नाय; आत्माभयात् । अपि च सहका-

पूर्ववर्तिनएव कार्यसभवे तत्सुहकातत्वम् । यथा गन्धवति गन्धानु-
त्पादात् गन्धं प्रति गन्धकादाचित्काभावस्य^(१) नियतपूर्ववर्तित्वकस्यनात्
गन्धं प्रति पाकजस्त्वे रूपप्रागभावादीनाम् । ^(२)यत्र जन्मपूर्वभावे ज्ञाते
जनकस्य पूर्वभावोज्ञायते, तत्र जन्मेन जनकमन्यथासिद्धम् । यथा
कुम्भकारेण कुम्भं प्रति तत्प्रिता । ^(३)यमादायैव यस्तात्प्रथमितिरेकौ

रिक्षां परस्परस्य परस्परेणान्यथासिद्धापत्तिः, इयोरप्यवश्वकस्यवच्छु-
नियतपूर्ववर्तित्वेन तत्सुभवधाननियतत्वात् । न च एथगन्धयाद्यानु-
विधायित्वे सतीत्वपि विशेषणं, तद्भिः एथगन्धयादियज्ञाविवरणं वा
समनियतत्वं वा ? नाद्यः, रूपप्रागभावस्यापि इब्दादिना तार्हश्यह-
विवरणेन तथात्पापत्तेः । नाम्यः, आजाकोकत्रूपादेदीश्वरज्ञानादेचैव-
मपि परस्परमन्यथासिद्धापत्तेः । एतेनावश्वकस्यपूर्ववर्तिनश्च कार्य-
सम्बवे तद्वियतसहभूतत्वमित्यर्थः, परम्परी चावधित्वे न हेतुत्वे इत्व-
पालमिति चिन्त्यम् ।

(१) गन्धकादाचित्काभावस्येति गन्धप्रागभावस्येत्यर्थः ।

(२) अत्र च जन्मेति जन्मजनकत्वे वास्तवं नियतपूर्ववर्तित्वमात्रं विव-
क्षितमिति नाम्याच्यतः । इयस्य तद्विपद्वेगान्यथासिद्धिर्व्याधा,
कुलाकत्वेन तस्यापि हेतुत्वात् । अचापीदं चिन्त्यम् । पूर्वचैवा-
स्यान्तर्मावे वैयर्थ्यमित्युक्तमेव । मनव्यापारकश्चवस्त्वेन हेतुत्वमिति
इत्यापकाशविरोधस्य । यदि मनगपूर्ववर्तित्वमज्ञात्वाऽपि औतच्च-
इत्यादिश्वदादिना अवश्यपूर्ववर्तित्वयहसम्भवो मित्रयहसामयीक-
त्वादिति नैव, तदा प्रष्टतेऽपि तुल्यमिति ।

(३) यमादायेति न च येन सहेत्यनेनाभेद इति वाचं तत्र साहित्य-
प्रतियोगिना दख्षेनान्यथादिप्रतियोगिरूपमन्यथासिद्धमिति हि

कालनियतजातीयत्वं सहकारिवैकल्यप्रयुक्तकार्या-

तेन तदन्यथासिद्धम् । यथा दण्डेन दण्डलम् । एतावदन्यथासिद्ध-
भावे चति यस्य (१)नियतपूर्ववर्तित्वं, तत्कारणम् । सहकारीति । नन्य-
चात्माभ्यः, सहकारिलक्ष्य कारणत्वात् । प्रथकलं च न अन्यत्वं,
प्राभगावस्थाअन्यत्वात् । नापि अनकलमसम्भवात् । नापि व्यापकलं,
शिक्षाश्रकलेऽपि तादृशाभावस्थ चत्वेन तत्त्वातिव्याप्तेः । नापि व्याप्तत्वं,
कार्यसंस्कर्गभावमाचल्य सहकार्यभावस्थाअन्यत्वात् । शिक्षाश्रकसादौ
कार्यभावे सत्यपि सहकार्यभावस्थाअन्यत्वात् । न च कार्यप्रागभावस्थ-
श्चाप्यः । निमित्तासमवयिनोः कार्यप्रागभावाभावेन तदव्याप्तेः ।

विवक्षितमन्य च साहित्यप्रतियोगिदखलमेव दख्लान्यथासिद्धमिति
भेदात् । अचापीदं चिक्ष्यम् । पूर्वचैवास्थान्तमवै वैयर्थ्यं, उद्भूत
कृपतेजसोः परस्परमन्यथासिद्धापत्तिः, इन्द्रियादेरिक्षियसंयोग
द्विनान्यथासिद्धापत्तिः । किं च दख्लान्यवच्छेदकसमनियतधर्मं
न्तरमाशायापि इव्वादिनान्यथादियहसमवादियमासिद्धिः । प्र
कृपरत्नेऽतीक्षियावच्छेदकाव्याप्तिः । अन्यथा दख्लान्यवाय दख्लं
दख्लान्यथादियहसेन दख्लान्यथासिद्धापत्तेरिति ।

(१) नियतेति न तु नियतत्वं देशमपेक्ष्य कालमपेक्ष्य वा ? नाशः, रात्र
उपि गतत्वात्, घटपटादिपूर्वकांचे रात्रभजातीयस्य नियमेन सत्वात्
नाशः, साक्षात् सम्बन्धेनादृष्टादेवंटादिदेशेऽनियतत्वात् । साक्षा
परम्परासाधारणसम्बन्धमाचापेक्ष्यथा रात्रभे घटादिदेशनियतत्वेन
तिप्रसङ्गादिति चेत् । मैवम् । साक्षात् परम्परासाधारणैकानाती
शसम्बन्धेन देशनियतत्वस्य विवक्षितत्वात् । रात्रभादेरेकनातीयसम्ब

उच्चते । (१) यस्य कार्यभावव्याप्तिमितराभावावच्छिन्नं, तत्कारणम् ।

नेन घटादिदेशनियतत्वाभावात् घटादेरेकजातीयसम्बन्धेनादृष्टादेविन्यतत्वादिति वदन्ति । तचेदं चिक्षयम् । कियत्सु घटेषु दासमस्याप्येकजातीयसम्बन्धेन देशनियतत्वादतिप्रसङ्गः । कार्यतावच्छेदकावच्छेदेनावृद्धस्याप्यतथात्म, तत्त्वगुणाद्यनेककार्ये एकजातीयसम्बन्धाभावादिति ।

(२) यस्य कार्यभावव्याप्तिमिति । इतराभावसहकारावच्छिन्नं तदवच्छिन्नं कारणमित्यर्थः । तेन वीजत्वस्य कार्यभावव्याप्तिस्य अनकृत्वाभावाद्यासम्भवः । न वा यत्र दखाभावत्वं तत्र घटाभाव इति दखाभावत्वगिण्ठाप्तौ दखाभावस्यैवावच्छेदकतयाऽनुग्रहे दखाभावादौ चातिथाप्तिः । तत्र दखाभावसहकृत्वस्यानवच्छेदकत्वात् । एवक्षाये वीजत्वादिपदं तद्भर्मपरमिति । ननु कार्यभावसहकृत्वग्रन्थाभावादौ वा तदभावमात्रं वा ? आये त्वामाशयः । अन्ये शिखायामयद्वूरस्य संयोगद्वया सत्वेन तत्रापौराभावसहकृत्वशिखायामस्य कार्यभावव्याप्त्यत् । किञ्च घटकारणे ज्ञानादौ कार्यभावव्याप्त्यत् ज्ञानत्वादिनैवावच्छिन्नते दखाभावसाहित्वस्य तत्र गीजधूमद्वय व्यर्थत्वादिति चेत् । अत्र वदन्ति । उत्पत्तिकालीनसम्बन्धाभावच्छिन्नकार्यभावव्याप्त्यतं विवक्षितम् । संयोगसम्बन्धस्योत्पत्त्वगत्तरकालीनतया तदवच्छिन्नाभावसमादाय न शिखादौ प्रसङ्गः । उत्पत्तिकालीनसम्बन्धेनाद्यमेव कारणता समवायत्त, तदवच्छिन्नाद्युरभावस्य समवायिति वीजादौ च, दद्यते कारणमेव । न चैवं कारणतागमंत्वेनामाशयः, सम्बन्धेनैव तज्ज्ञानादिति । अत्र वदन्ति । विषयविषयिभावसम्बन्धस्याप्युत्पत्तिकालीनतया तदवच्छिन्नकार्यभावत्वस्येतराभावावच्छेद्यतया वङ्गादेश्वरुभितिजवकृत्वाप्तिः, चरमकारणे कार्यभावाभावादशाप्तिष्ठेति । वीजाद्युरइति

भाववस्थं वेति । ततोऽधिकनिषेधे का वार्ता ? न

बीजेऽकुराभावव्याप्ता न बीजलेनावच्छिदते, इतरसमवधाने सति बीजाद्कुरसमात् । किञ्चितराभावेनावच्छिदते । इतराभावे बीजेऽकुराभावनियमात् । ग्रिहाणां तु तत् ग्रिहालेनीवावच्छिदते । यदा, (१) अन्यासमवधानावच्छिङ्कार्यातुत्पत्तिव्याप्त्यं कारणवम् । रासभादेश इतएव कार्याभावव्याप्तयाऽन्यासमवधानस्य वैयर्थ्यग्रावच्छेदकलादिति । ततोऽधिकेति । कारणतत्त्वोभयचिह्नान्तदन्यग्रन्थकिनिषेध-

प्रतीतिवसादवध्यधिमङ्गावक्षयः सख्यपसम्बविशेषश्व विच्छिन्नः कार्यकारक्योज्जत्सम्बन्धावच्छिङ्कार्याभावस्य कारणे इतराभावच्छेदेन । सख्यपायोग्ये च वादशसम्बन्धाभावान्तरवच्छिङ्कार्याभावः सापाधारकग्रिहात्मादिभर्मावच्छेशः । एवस्य तादृशसम्बन्धवच्छिङ्कार्याभावव्याप्त्यं यत्र सापाधारक्याधर्मेतरावच्छिङ्कार्याभावच्छेदेन वात्पर्यम् । चरमकारणे च यद्यपीतदाभावोनावच्छेदक्षयाप्त्यादकारणश्व तथा, उत्पादानक्तरमेव कार्येतादेन तदा कार्याभावात् । यदा, परामर्शदौ चरमकारणेऽपि प्रतिवन्धवसामावविक्षम्बेन कार्योत्पत्तिविकल्पादितराभाववच्छिङ्कमेव । यदि च क्षमित्वा तथात्म, तदा तत्त्वातीयत्वं कष्टात्म बोधम् । तत्त्वारणस्यदर्शे तदृशलादिग्रैव तदृशेदादवक्षात्तिरिति वाचं दण्डत्वमादाय वक्ष्यवसामादिति ।

(१) अन्यासमवधानावच्छिन्नेति । अन्यासमवधानावच्छिङ्कार्यातुत्पत्तिव्याप्त्यं यस्य, वदवच्छिङ्कार्यमित्यर्थः । उत्पत्तिवर्भवया पूर्वसाङ्केतः । शेषं पूर्वंवत् ।

काचित् । तत् किं विधिरेव ? एतदपि नास्ति, ग्रमा-
णाभावात् । सन्देहस्तर्हि ? कथमेवं भविष्यति, अनुपल-
ब्धचरत्वात् । विवादस्तर्हि ? कुच ? अनुग्राहकत्वसाम्यात् ।
सहकारिष्यपि शक्तिपदप्रयोगात् । सहकारिभेदे तथापि
दहनादेरनुग्राहकोऽधिकोऽस्त्वेव यः प्रतिबन्धकैरपनी-
यते इति यदि, तदा न विवदामहे । अस्मदभिप्रेतस्य
चाभावादेरनुग्राहकत्वमङ्गीकृत्य निःसाधनामोमांस-
काशपि न विप्रतिपतुमर्हन्ति । ततोऽभावादिरनु-
ग्राहकदत्येके, नेत्यपरे, इति विवादकाष्ठायां व्युत्पादि-
तञ्चैतस्यानुग्राहकत्वं, किमपरमवशिष्यते यत्र ग्रमाण-
मभिधानीयमित्यलमतिविस्तरेण ।

तथापि चेतनएवायं संक्लियते न भूतानीतिकुतो-

कमित्यर्थः । अनुग्राहकत्वेति । कारणत्वस्य शक्तिपदवाच्यत्वेऽपि
अनुग्राहकत्वस्य कारणात्मसहकारि^(१)साधारणत्वात् सहकारिष्यपि
शक्तिपदप्रयोगः । यस्ममवधाने नियतं कार्यं, तस्यैवानुग्राहक-
त्वादित्यर्थः । तत इति । मन्वादिप्रयोगे किं भावरूपोऽनुग्राहको-
नास्यभावरूपोवेति विप्रतिपत्त्या कथायामभावस्थानुग्राहकत्वे व्युत्पा-

(१) कारणत्वसहकारीत्वं इन्द्रः ।

निर्णयः इति चेत् । उच्चते । भोक्तृणां नित्यविभूतां
सर्वदैहप्राप्ताविशिष्टायां विशिष्टैरपि भूतैर्नियाम-
काभावात् प्रतिनियतभोगासिद्धेः । न हि तच्चरीरं
तमनस्तानीन्द्रियाणि विशिष्टान्यपि तस्यैवेति नि-
यमः, नियामकाभावात्* । तथाच साधारणविग्रह-
वस्थप्रसङ्गः । न च भूतधर्मस्व कश्चिचेतनं प्रत्य-
साधारणो विपर्ययदर्शनात् । द्विलादिवदिति चेत्त,
तस्यापि शरीरादितुज्यतया पञ्चत्वात् । नियतचेतन-
गुणोपग्रहेणैव तस्यापि नियमो न तु तज्जन्यतामाचेण,
स्वयमविशेषात् । तथापि तज्जन्यतयैव नियमोपपत्तौ

दिते कान्तं प्रभाणं वाच्यमित्यर्थः । भोक्तृमत्या-
सन्नरविशेषात् किञ्चिच्चरीरं कस्यचिदेव भोगं जनयतीति प्रति-
नियतभोगान्यथानुपपत्त्या प्रतिनियतभोक्तृकर्मापार्जितवं शरीरा-
द्वावभुपेष्यमित्यर्थः । विशिष्टैरित्यभुपगमवादः । असाधारण इति ।
प्रतिनियतभोगजनकदत्यर्थः । विपर्ययेति । भूतधर्मस्व नीत्यादे-
खापात्मादर्गनादित्यर्थः । द्विलादीति । यथा भूतधर्माऽपि द्विला-
दि अस्येवापेक्षाकुम्भा जनितं तस्यैव भोगजनकं, तथा अपूर्वमपि
तद्वर्मः स्वादित्यर्थः । द्विलादेरप्यसाधारणं नियतचेतनगुणोप-
ग्रहेणैवेत्याह । तस्यापौति । ननु भूतधर्मान्तरस्य साधारणेऽप्यपूर्वं

* विशेषाभावात्,—इति क्षी० ।

विपश्चे बाधकं किमिति चेत् कार्यकारणभावभङ्ग-
प्रसङ्गः । शरीरादीनां चेतनधर्मोपग्रहेणैव तद्भर्म-
अननोपलब्धेः । तद्यथा । इच्छोपग्रहेण प्रथमो-
ज्ञानोपग्रहेणेच्छादयः तदुपग्रहेण*सुखादय इत्यादि ।
प्रकृतेऽपि चेतनगताख्य बुद्धादयोनियामकाः स्युरिति
चेत् । न, शरीरादेः प्राक् तेषामसत्त्वात् । तथाच्

तद्भर्मसाक्षार्यत्वमाचेणैवासाधारणं स्थादित्यताह । तथापीति ।
कार्यकारणभावमेवाह । शरीरादीनामिति । प्रकृतेऽपीति । अथो
शरीरादीनां चेतनगुणवृत्तादिसहितानां नियतभोजनेकल्पं, मिथो
प्रकृतेऽपि तेषां तस्यहितानामेव तज्जनकत्वमस्त्विति कृतमपूर्वेणत्यर्थः ।
शरीरादेरिति । न शरीराद्युत्पत्तेः पूर्वं वृत्तादिसम्बवरति तद-
न्यचेतनगुणापूर्वसिद्धिरित्यर्थः । (१)देवदत्ताद्यशरीरं स्थाववहितप्राक्षो-

* तद्भर्मोपग्रहेण,—इति श्लो ० ।

(१) देवदत्ताद्येति द्वितीयशरीरादेराद्यशरीरन्यबुद्धादिजन्यत्वेनार्थान्तरं
स्थादित्याद्यपदम् । अन्यशरीरे बाधवारणाथ पक्षे देवदत्तपदम् ।
जन्मान्तरबुद्धिजन्यत्वेनार्थान्तरवारणाथ उत्तमम् । इन्द्रशरणादि-
जन्यत्वेन सिद्धसाधनवारणाथ देवदत्तेति । सङ्ग्रादिजन्यत्वेनार्थान्तर-
वारणाथ विशेषेति । मनसा व्यमिचारवारणाथ सत्त्वम् । अन्य-
शरीरादौ व्यमिचारवारणाथ तदिति ।

निरतिशयाद्वेतनाः साधारणानि भूतानीति न भुक्ति
नियमउपपद्यते । एतेन सांख्यमतमपात्तम् ।
एवं हि तत् । अकारणमकार्यः कूटस्थैतन्यस्वरूपः

अवर्जिदेव तस्मवेतविशेषगुणजन्यं, कार्यले धति तद्वोगसाधनलात् ।
(१) तद्विर्जितचक्रवत् । घटादीनां पञ्चमलात् न तैर्यभिचारः । न च
संखारेणार्थान्तरं, (२) तस्य भोगजनकलेनाकल्पनात् । संखाराजन्यलेन
पञ्चविशेषणादेति भावः । ननु चेतने न भोगेनाप्यदृष्टं तस्य कूटस्थलात्,
किञ्चु बुद्धाविति चेतनधर्मस्य नियामकलमयुक्तमिति सांख्यमतं दूष-
यति । एतेतेति । चेतनेऽपूर्वानाधाने साधारणविद्वत्प्रसङ्गेनेत्यर्थः ।

शिष्यहितैषितथा तमातं प्रपञ्चयति । एवं हीति । अकारण-
सिद्धिनेन प्रकृतेर्भेदः । अकार्यहृत्यनेन चरमपरिष्ठितघटादेर्भेदः ।
ननु बुद्धाधिकारणले तस्य तच मानाभावहृत्यतश्चाह । कूटस्थेति ।
अकारणलादेव कूटस्थोऽनियधर्मानाश्रयः, कार्यलाभावात्तद्वच्छ-
पतोनाशः । अकारणलाच्च कार्यकारणयोसादाव्याप्तदात्मतथाऽपि
न नाशः । अतएवापूर्वं न तस्य गुणः । चैतन्यस्थूपलमपि धर्म-

(१) तद्विर्जितेति तद्वोगसाधनेत्यपि ब्रह्मचर्म् ।

(२) वस्त्येति, यद्यपेवमपि शरीरजनकले विटोधाभावस्थथापि तद्वारा
भोगजनकलमाचिक्षेदमुक्तम् । यद्यपि धर्मिकल्पनात इति व्याख्येत
भोगजनकलमपि तस्यैव कल्पनाहैं, तथापि मानान्तरादप्यदृष्टिसिद्ध-
वच्छमेनेदमुक्तमित्येते । संखारान्यत्वं गुणविशेषव्याख्यात्यये ।

पुरुषः । आदिकारणं प्रकृतिरचेतना परिणामिनी । ततो
महदादिसर्गः । न हि चितिरेव विषयबन्धनस्वभावा,
अनिर्मीक्षुप्रसङ्गात् । नापि प्रकृतिरेव तदीयस्वभावा,

धर्मिणोक्तादात्मात् क्रूटस्थलेन चैतन्येन निरूप्ततर्ति न तत्र
मामाभाव इत्यर्थः । बुद्धिगतचैतन्याभिमानान्यथाऽनुपपत्त्या तत्कल्प-
नादिति भावः । आत्मनोऽकारणलेऽपि मर्गमुपपादयति । आदीनि ।
आदिपदात् महदादिव्यवच्छेदः । तस्य प्रकृत्यनभारमुत्पादात् ।
कारणमिति पुरुषव्यवच्छेदः । पुरुषाङ्गेदक^(१)*माह । अचेतनेति ।
तत्र हेतुमाह । परिणामिनीति । ^(२)अनित्यधर्माश्रयस्तः^(३)कार्यधर्मा-
त्मतया नश्यति, ततोष्टादिवदचेतनेत्यर्थः । तत इति । प्रकृतेर्मह-
त्त्वमन्तःकरणं बुद्धाख्यम् । प्रकृतेर्महान् महतोऽहदारसामाप्तश्चत-
नाचाणीति सांख्याः । ननु किमर्थं महदादिसर्गीमन्तव्योनित्यचैतन्य-
भेव विषयप्रकाशस्त्रूपमस्त्वितन्नाह । न हीति । चितिः पुरुष-
चैतन्यम् । विषयबन्धनं विषयावच्छेदः । चैतन्यविषयावच्छेदस्त्रौणि-
ष्टोपलभिरूपस्य हेतुषापेक्षले हेतोरिन्द्रियादेरङ्गीकारापत्तिः । निर-
पेक्षतया सर्वदा तस्य भावादनिर्मीक्षः† पुंसः स्थादित्यर्थः । तर्हि

* भेदकान्तर,—इति सो० ह० ।

† निश्चेष्टत्वे,—इति समीचीनः पाठः ।

‡ स्थावादनिर्मीक्षः,—इति पाठान्तरम् ।

(१) भेदकमिति । भेदकान्तरभित्यर्थः ।

(२) अनिर्वेति यद्यपि सर्वंगित्वादादिगच्छत्या नानिर्वं न वा कार्यं,
तथाप्याविभर्वतिरोभावौ उत्पादविगाश्चाविति भावः ।

(३) कार्यधर्मेति कार्यकारण्ययोक्तादात्मयादिति भावः ।

तथा पि नित्यत्वेनानिर्माणप्रसङ्गात् । नापि घटादि-
रेवाहत्य तदोयः, हष्टाहष्टत्वानुपपत्तेः । नापीन्द्रिय-
माचप्रणाडिकया, व्यासङ्गायोगात् । नापीन्द्रियमनो-

प्रकृतिरेव सांचादिष्यबंधनस्त्वभावाऽस्त्वित्यतआह । नापौति । प्रकृतेः
सांचादिष्यप्रकाशकस्त्वभावते तस्याः ब्रह्मातनते पुनरयनिर्माचः पुंशः
स्थादित्यर्थः । ननु विषयस्यैव चेतन्यसमन्वितं स्त्वभावस्थाया च
विषयताग्रे पुंशोमोचः स्थादित्यतआह । नापौति । विषयस्य परम्पराद्या
चेतन्यसमन्विते* द्वारोभूतस्येन्द्रियादेरड्डीकारापत्तिरिति सांचात्
तदार्थम् । तथाचेदं दृष्टमिदमदृष्टमिति न स्थान्, व्यवहितस्थापि
विषयस्य यावत्सूत्रमवभासप्रसङ्गादित्यर्थः । नन्दिन्द्रियमाचदारा
विषयस्थादीयः स्थान् किं मनःकल्पनयेत्यतआह । नापौति । व्याप्तेन
इन्द्रियसमन्वेत्पि व्याप्तेन दर्शनाभावादित्यर्थः । ननु व्याप्तेनातुरो-
धात्मनःसंयुक्तेन्द्रियसमन्वूविषयस्य चेतन्यावच्छेदक्षमस्तु किमहस्ता-
रेणेत्यतआह । नापौति । यदीन्द्रियमनोभासेव विषयाः समध्य-
ज्ञे, तदा ग्राहानोमरो यथा वराहोऽहमिदं प्रत्येमौति अभिमन्यते,
तथा नरोऽहमिदं प्रत्येमौति नरत्वेनायात्मोपधानां स्थादसि चित्तं
नरत्वं सन्विहितमसि चेन्द्रियमनसोरपि व्यापारोऽन्यथा[†] ऽसोचन-

* समन्वितस्त्वभावत्वे,—इति ४० ।

† नरत्वेनाप्यर्थापधानं,—इति ४० ।

(१) अन्यथेति साकोचनं व्यापारहन्द्रियाणां विकल्पस्तु मग्न इत्युप-
गमादिति भावः ।

दारा, स्वप्रदशायां वराहव्याग्राद्यभिमानिनोनरस्यापि
नरत्वेनात्मोपधानं योगात्* । नायहङ्कारं पर्यन्तव्या-
पारेण, सुषुप्तवस्थायां तद्वापारविरभेदपि श्वासप्रथ-
लसन्तानावस्थानात् । तद्यदेतास्ववस्थासु संखापा-
रभेदमनुवर्तते, यदा श्रया चानुभववासना, तदन्तः-
करणमुपारुद्देऽर्थः पुरुषस्योपधानीभवति । भेदा-

विकल्पयोरनुत्पादप्रसङ्गदति तद्विज्ञोऽहंकारो नियतविषयाभिमान-
व्यापारो मन्तव्य इत्यर्थः । बुद्धितत्त्वं साधयति । नापीति । पूर्वेषां
व्यापाराभावेऽपि यद्वापारादुच्छासादि तद्बुद्धितत्त्वं कल्पयन्ति यर्थः ।
उपर्युक्तरति तद्यदिति । अवस्थासु जायत्वप्रसुषुप्तिषु अनुभवरूपा-
वासना भंडकारोऽनुभववासना सांख्यैस्थाऽङ्गीकारात् । तदन्तः-
करणमिति । तस्मिन्नन्तःकरणे बुद्धिरूपे अर्थोषटादिरूपारुद्दो-
ष्टानरूपतापरिणामां विषयतया समद्दुः पुरुषस्थात्मगतप्रधानीभवति ।
उपधायकोव्यवधायकः खरूपतिरोधायकदति यावत् । यत्पूर्वा-
सन्धाभ्यां पुरुषस्य संसारापवर्गौ व्यवद्वियेते इत्यर्थः । तर्हि कर्ता-
चेतन इति कृतिचेतन्ययोः कथं सामानाधिकरणामुभवइत्यत-

* नरत्वेनाद्येपिधानाभावात्,—इति ब्री० ।

† लक्षणङ्गीकारात्,—इति सौ० ।

‡ शानरूपतापरिणाम,—इति सौ० ।

यहाँ निष्क्रियेऽपि तस्मिन् पुरुषे कर्तृत्वाभिमानस्त-
स्मिन्देतनेऽपि चेतनाभिमानः । तच्चैव कर्मवासना ।
पुरुषस्तु पुष्करपञ्चाशवच्चिर्लेपः । आशोषनं व्यापार-
इन्द्रियाणां, विकल्पस्तु मनसः, अभिमानेऽहस्तारस्य,
छात्यध्यवसायो बुद्धेः । सा हि बुद्धिरश्चयवती, पुरुषो-
परागोविषयोपरागोव्यापारावेशस्त्वंशाः । भवति हि

आह । भेदायहाच्चेति । निष्क्रियेऽकर्त्तरि । तस्मिन् बुद्धितन्मे । बुद्धि-
पुरुषयोर्भेदायहाच्चेतन्यज्ञत्वभिमानौ । यथा भवतां गौरोऽहं सुखी-
त्वर्थः । कर्मवासना कर्मजनितमपूर्वम् । ननु पुरुषधर्मएव किञ्चा-
पूर्वमित्यतआह । पुरुषस्त्विति । नापूर्वतत्पञ्चाभ्यां स्तिथते कौट-
स्यादिभुतेरित्यर्थः । इन्द्रियादीनां मिथोभेदकमसाधारणं व्यापा-
रमाह । आज्ञोचनमिति । निर्विकल्पकमित्यर्थः । ननु बुद्धेः
ज्ञत्वध्यवसायो न व्यापारः, छतिविषयस्य घटादेवज्ञायां बुद्धौ
प्रतिभासासम्भवात् । न च कर्त्तव्येन घटादिना सम्बन्धान्तरमस्ति ।
न चासनन्मे करोमीत्यादिव्यवसायोऽतिप्रसङ्गादित्यतआह । सा
हीति । चेतनोपरागवशेन अज्ञायाच्चपि बुद्धेरिन्द्रियप्रणासिकथा
परिणतिभेदएव ज्ञानरूपः कर्त्तव्येन घटादिना सम्बन्धदत्यर्थः ।
पुरुषेति । बुद्धिचेतनयोर्भेदायहादेकलाभिमानः पुरुषोपरागः ।
नीतेन्द्रियसञ्जिकर्णाच्चौसाकारज्ञानरूपपरिणतिभेदोत्पादः पारमा-
र्थिकोविषयोपरागस्ताभ्यां कर्त्तव्यविषयस्य प्रतिभासाकञ्चन्यः करो-

मयेदं कर्मव्यमिति । तच मयेति चेतनोपरागे दर्पण-
स्येव मुखोपरागेभेदाग्रहादताच्चिकः । इदमिति वि-
षयोपरागइन्द्रियप्रणाडिक्या परिणतिभेदेदर्पणस्येव
निःश्वासाभिहतस्य मल्लिनिमा पारमार्थिकः । एतदु-
भयायत्तोव्यापारावेशोऽपि । तचैवंरूपव्यापारस्त्वाण-
याबुद्धेर्विषयोपरागस्त्वाच्चिकस्य संबन्धोदर्पणप्रतिविम्बितस्य
मुखस्येव मल्लिनिमा, सेपलव्यरिति । तदेवमष्टावपि
धर्मादयेभावाबुद्धेरेव, तत्सामानाधिकरणेनाथ्य-
सीयमानत्वात् । न च बुद्धिरेव स्वभावतश्चेतनेति युक्तं,

मौत्यध्वसायोव्यापारावेश इत्यर्थः । दर्पणस्येवेति । दर्पणप्राया
बुद्धिः । बुद्धितोज्ञानोपलब्धोर्भेदमाह । तचैवमिति । विषयो-
परागोविषयेन्द्रियसम्बन्धे बुद्धेर्विषयाकारः परिणतिभेदोऽयं घट-
इत्यादिः । तेनेति । तेन ज्ञानेन* चेतनोऽइमिदं जानामौत्येवमाका-
रोबुद्धावारोपितस्य चेतन्यस्य यः सम्बन्धोऽताच्चिकः सोऽयसुपलव्य-
रित्यर्थः । एवं व्यवस्थिते बिद्धमर्थमाह । तदेवमिति । ज्ञानवसुख-
दुःखेष्वादेषप्रथलधर्माधर्मा अपि बुद्धेरेवेत्यर्थः । संखारस्य साङ्खे-
रनभ्युपगमात् ज्ञानस्यैव सूतिहेतोरनभिव्यक्तयाऽनुवृत्तेरिति स
नोक्तः । तत्सामानाधिकरणेनेति । कृति सामानाधिकरणेत्यर्थः ।

* ज्ञानेन चह—इति सेऽ० ।

परिणामित्वात् । पुरुषस्य तु क्लृप्त्यनित्यत्वादिति ।
तदेतदपि प्रागेव निरस्तम् । तथाहि ।

कर्तृधर्मानियन्तारस्तेतिता च सर्व नः ।

अन्याऽमपवर्गः स्यादसंसारोऽवश्वा भ्रुवः ॥ १४ ॥

कृतिसामानाधिकरण्यवस्थितास्तावद्धर्मादयोनि-
यामकाइति अवस्थितम् । चेतनोऽपि कर्तृव, कृति-
चैतन्यथेः सामानाधिकरण्येनात्मभवात् । नायं भग्ने-
वाधकाभावात् । परिणामित्वादघटवदिति वाधकमि-
ति चेत् । न, कर्तृत्वेऽपि समानत्वात् । तथाच कृति-

अथयद्वृष्ट्यायोग्यतया तत्प्रामानाधिकरणं न प्रत्यचं, तथापि धा-
र्मिकोऽहमित्यनुव्यवसायादुपनीतस्य प्रत्यचलमिति भावः । परिणा-
मित्वादिति । अनित्यधर्माशयत्वादित्यर्थः ।

कर्दंधर्मा इति । यत्त कृतिसद्वृष्ट्य तचैव भोगजनकलमित्य-
चाविवादे कृत्याश्रयएव चेतनः, तद्विष्णे तत्त मानाभावादित्यर्थः ।
अन्यथेति । बुद्धेर्गित्यले मोक्षाभावः, आत्मनोवद्युपधानस्तैव संवार-
त्वात् । अनित्यले च तदुत्पन्नः पूर्वं प्रकृतेः साधारण्यान्वियमका-
भावेन संवाराभाव इत्यर्थः । अतु कर्तुर्बुद्धितस्य धर्मानियन्तार-
इति शांखाभिमतसेव इत्यतप्ताह । चेतनोऽपीति । चेतनोऽहं
करोमीत्यनुभवादित्यर्थः । कर्द्वलेऽपीति । बुद्धिर्व ज्ञयाश्रयः
परिणामित्वात् घटादिवदित्यपि शादित्यर्थः । भाविक्तौ शाभा-

रपि स्वाभाविकी* महतो न स्यात् । दृष्ट्वाद्यमद्वेष-
इति चेत्, तुल्यम् । अचेतनकार्यत्वं बाधकं, कार्यका-
रणयोस्तदा स्यादिति चेत् । न, असिद्धेः । न हि कर्तुः
कार्यत्वे प्रमाणमस्ति । प्रत्युत “वीतरागजन्मादर्श-
नात् (न्या० इच्छा० १आ० २५४४०)”^(१) इति न्याया-

विकौ । यदि ज्ञानाश्रयस्य ज्ञात्याश्रयलेनानुभवात्तदाधारानु-
मानं, तदा चेतनोऽइक्षरोमीत्यनुभवादाधस्तुत्य इति ग्रंकोत्तरा-
भासाह । दृष्ट्वादिति । अचेतनायाः प्रकृतेः कार्यं बुद्धितत्त्वं,
कार्यकारणयोस्य तादात्यमिति चेतन्ये तत्य बाधकमित्याह । अचेत-
नेति । प्रत्युतेति । जातमाचस्य सनपाने प्रवृत्तीरागजनकेष्टसाधनता-

* भाविकी,—इति प्रकाशसम्मतः पाठः ।

(१) [वीतरागजन्मादर्शनादिति न्यायस्त्रूतम् । अनेन सूचेणात्मनोग्नित्वत्वं
अगादिश्चरीरयोगस्य साधितम् । वीतरागस्य रागशून्यस्य जन्मा-
दर्शनात् रागानुविक्षयैव जन्मदर्शनादिति यावत् । अथमर्थः ।
सर्वोहि जन्मः रागयुक्तश्च जायते । रागस्य पूर्वानुभूतविषयानु-
चित्तनं विना न सम्भवति । पूर्वानुभूतविषयानुभूतान् विषयान् स्मरन् तेषु रख्यते ।
तस्मादगत्वा जन्मान्तरीयः पूर्वानुभावोवाचः । तस्मा-
दशमात्मा पूर्वश्चरीरानुभूतान् विषयान् स्मरन् तेषु रख्यते ।
पूर्वजन्मन्यपि पूर्वतेरश्चरीरानुभूतान्, पूर्वतेरजन्मनि पूर्वतम-
श्चरीरानुभूतानि विषयादिरथमात्मा, अनादिश्चास्य शरीरेण योगः ।]

दनादितैव सिद्धति । यद्यच्च कार्ये रूपं हृश्यते
तस्य तस्य कारणात्मकत्वे रागादयोऽपि प्रकृतौ स्वीक-
र्त्तव्याः स्युः । तथाच सैव बुद्धिर्न प्रकृतिः, भावाष्टक-
सम्पन्नत्वात् । स्थूलतामपहाय सूक्ष्मतया ते तत्र सन्तो-
ति चेत्, चैतन्यमपि तथा भविष्यति । तथाप्यसिद्धो-
इतुः, तथा सति घटादीनामपि चैतन्यप्रसङ्गस्तादा-
द्यादिति चेत् । रागादिमन्त्रप्रसङ्गोऽपि दुर्बारः । सौ-
क्षमत्वं समानमिति । तस्मात्, यज्ञातीयात् कारणात्
यज्ञातीयं कार्यं हृश्यते, तथाभूतात्तथाभूतमात्रमनु-
मातव्यं, न तु यावद्वर्मकं कारणं तावद्वर्मकं कार्यं

शानाधीनेति तदनुमानार्थं जन्मान्तरानुभूतव्याप्तिभारणमावश्यक-
मेवं तत्पूर्वजन्मनौत्यनादितेत्यर्थः । यद्यदिति । यथा प्रकृतौ रागा-
द्यभावेऽपि तत्कार्यबुद्धौ रागादिसाथा प्रकृतेरचैतन्येऽपि एव चेतना
स्थादित्यर्थः । तथाचेति । प्रकृतौ रागादिख्लौकारे तद्विज्ञवुद्धि-
तत्वएव मानाभावात् इत्यर्थः । तथेति । प्रकृतावपि सूक्ष्मं चैत-
न्यमित्यर्थः । अविद्युरति । अचेतनकार्यलादित्यच विशेषणामिद्दे-
रित्यर्थः ।

तथा सतीति । बुद्धेचैतन्ये तत्त्वन्यघटादेरपि तस्मादित्यर्थः ।
रागादौति । घटादेरागादिमद्विजन्मलादित्यर्थः । सौक्ष्मं चेति ।
घटादौ रागादेरिव चैतन्यस्थापि सूक्ष्मलादित्यर्थः ।

अभिचारादिति किमनेनाप्रस्तुतेन ? यदि च बुद्धि-
नित्या, अनिर्मीक्षप्रसङ्गः, पुंसः सर्वदा सोपाधित्वे स्वरू-
पेणानवस्थानात् । अथ विलीयते, ततोनानादेविषय-
इत्यादिमत्वे तदनुत्पत्तिदशायां कोनियन्ता ? प्रकृतेः
साधारण्यात् । तथा चासंसारः । पूर्वपूर्वबुद्धिवासनाऽ-
नुवृत्तेः साधारण्येऽप्यसाधारणीति चेत् । बुद्धिनिवृत्ता-
वपि तद्भर्मवासनाऽनुवृत्तिरित्यपदर्शनम् । सौक्षमगम्भ
हेष इति चेत् । मुक्तावपि पुनः प्रवृत्तिप्रसङ्गः । निर-

पुंसः सर्वदेति । पुरुषस्य निरुपाधवस्थानात्मको मोक्षो न स्थान,
बुद्धेनित्यत्वेन सदा तदुपधानादित्यर्थः । अथेति । बुद्धेरनुत्पत्ताया न
ध्वंस इति तदुत्पत्तिकाले* नियामकाभावाब्जियत्वाद्युत्पादेव न
स्थादिति न संसारदत्यर्थः । ननु, प्रकृतेः साधारण्येऽपि पूर्वप्रध्वस्त-
बुद्धिवासनाऽयोगादसाधारणी नियामिका स्थादित्याह । पूर्वेति ।
सांख्यमते धर्मधर्मिणोरभेदादसाकं चाश्रयनाशस्य कार्यनाशकलाद्भु-
र्मिनाशेऽपि न धर्मावस्थानभियाह । बुद्धीति । सौक्षमगम्भिति । सूक्ष्म-
बुद्धिरनुवर्ततएवेति न तज्ज्ञ इत्यर्थः । मुक्तावपीति । बुद्धेः सूक्ष्माया
अनुवृत्तेः संसारापत्तिरित्यर्थः । यावसंसारं विलीनायाश्चपि बुद्धे-
र्वासनाऽनुवृत्तिलक्षणोऽधिकारोऽस्मि, मुक्तौ तु सोऽपि नास्तीति

* तदनुत्पत्तिकाले,—इति ॥५० ।

† बुद्धिवासना,—इति सो ॥५१ ।

शिक्षारत्वाचैवमिति तेऽत् । तर्हि साधिकारा प्रसुप्तस्य-
भावा बुद्धिरेव प्रकृतिरत्तु, छातमन्तरा प्रकृत्याइङ्गार-
मनःशब्दानामर्थान्तरकल्पनया ? सैव हि तत्त्वाद्वा-
दारगोचरा* तेन तेन शब्देन अपदिश्यते शारीरवायु-
वदित्यागमोऽपि सङ्गच्छते इत्यतोऽपि हेतुरसिद्धः ।

गुणः संवारहत्याह । निरधिकारिलादिति । यदेवं, तदा
संवारिदशायां साधिकारा सुकौ तु प्रसुप्तस्यभावा प्रवृत्त्यजिका
बुद्धिरेव ज्ञानाद्यात्रयभृता प्रकृतिपद्वाच्चाऽस्तु कृतं प्रकृत्यादर्था-
काराकल्पनयेत्याह । तर्हीति । एवं मति प्रकृत्यादिप्रतिपादक-
मागमं सङ्गमयति । सैव हीति । तत्त्वापारयोगादिकारण्ला-
भिसामकारण्लादियोगान्तेन तेन प्रकृत्यादिशब्देन बुद्धिरेकौवोच्चते
इत्यर्थः । ग्राहौरेति । यथैकएव ग्राहौरोवायुरुर्ज्ञाधोगत्यादि-
योगात् प्राणपानसमानादिशब्दवाच्य इत्यर्थः । अतोऽपौति ।
(१)पूर्वं नित्यलेनाचेतनकार्यलमसिद्धसुकमधुना तु बुद्धिरेव प्रकृति-

* तत्त्वापारयोगाव,— इति प्रकाशसम्भवः पाठः । मूलपुराणेषु दृष्ट-
श्व तु पाठोमूले विवेश्वितः ।

† प्रकृत्यादर्थान्तर,—इति सोऽ ।

(१) पूर्वं नित्यलेनेति यद्यप्यचेतनकार्यलादित्यच विशेषवासिङ्गिरिति
आत्मानाव् कार्यलासिङ्गिर्णीक्षा, तथाप्यसिङ्गिरित्यादिसूखेन कार्य-
लासिङ्गेरप्यक्षत्वात्तदभिप्रायेष्वेदं मन्त्रयम् ।

अधिकारनिहत्त्या बुद्धेरप्रहृतिरपवर्गः, वासनाद्योग-
श्चाधिकारः, ततः संसारः । धर्मधर्मिणोरत्यन्तमेदे-
ष कौटस्थगाविरोधः, भेदश्च विद्वधर्माभ्याससाक्षयो-
घटपटादिवत् प्रत्यक्षसिद्धः । न च सामानाधिकरण्या-

पदवाच्येति प्रकृतिकार्यलं बुद्धेरसिद्धमित्युच्यते इत्यर्थः । एवं
सत्येकस्य क्रमेण संसारापवर्गैः सांख्यमतेन समझस्थयति । अधिका-
रेति । वासना धर्माधिमौः । ननु, बुद्धेश्चैतन्ये चेतनकौटस्थश्रुति-
विरोधरत्यताह । धर्मेति । कौटस्थं हि नित्यलं, तत्प-
र्मस्योत्पादविनाशेऽपि न धर्मिणसावित्यविद्वद्दृ, अभेदे हि धर्म-
धर्मिणोक्तिरोधः, स च नास्त्वेवेत्यर्थः । कथं नास्तीत्यताह ।
भेदश्चेति । अहं जानाम्यइमज्ञासिध्यमहं ज्ञात्यामौत्यतुभवाज्ञा-
गातीतलादियहेऽपि अहमात्मदस्यावाधितप्रत्यज्ञेण स्वैर्यातुभवा-
दित्यर्थः । ननु, धर्मधर्मिणोरत्यन्तमेदोऽसिद्धः, नौरः पठदति
सामानाधिकरण्यबुद्धिरतिभिज्ञाभिज्ञाभ्यां आवर्तमाना धर्मधर्मिणो-
भेदाभेदौ साधयति । अन्योन्याभावलमव्याप्तवृत्तिवृत्ति (१) सदातना-
भावमाच्छ्रुतिलात्, अत्यन्याभावलवदित्यतुमानमयेत्यताह ।

(१) सदातनाभावमाच्छ्रुतिधर्मस्यादिति ननु घटाव्यन्ताभावत्वादौ अभि-
चारः, मात्रपदश्च अर्थः; प्रमेयत्वादावपि साध्यसञ्चात् । न च मात्र-
पदं भ अवश्चेदार्थकं किन्तु यावदर्थकं, अतश्च नोक्तश्चिद्यारोऽपीति
वाच्यं, सरूपवृक्षान्तासिद्धोरापत्तेः । अन्योन्याभावस्यात्मनामाये

दभेदैऽपि; तस्मि समानशब्दवाचत्वम्, एकज्ञानगोच-
रत्वम्, एकाधिकरणत्वम्, आधाराधीयभावः, विशेषत्वं,
संबन्धमाचं वा, भेदश्व भेदैऽपि चेष्टपद्यमानं नाभेदं
सुश्रृतीति सर्वमवदातम्।

चेति । आद्यं इथं सामानाधिकरणं भेदैऽपि, अन्यतयं भेदएव,
संबन्धमाचमपि यद्येककारणकलादि* तदा भेदैऽपि, नोचेद्वद्वय
उपपद्यतरति नाभेदस्तः चिह्नतीत्यर्थः । अथ नौखपटयोरभेद-
वुद्धिरेव सामानाधिकरणधीखदाऽसिद्धिः, नौखः पट इति प्रतीत्या
तयोः संबन्धस्यैव विषयीकरणात् । अन्यथा नौखिमा पटां इत्यपि
मुश्यापत्तिः । ग्रन्थप्रयोगस्थापि मतुष्वोपादभेदोपचारादोपपत्तेः ।
वस्तुतोविद्वद्योरेकत्र भावाभावाववच्छेदभेदैव प्रतीयेते, न चाच
सोऽस्मि । अनुमानमण्ठनकृतर्जुभावेन व्याघ्रातस्तप्रतिकृतर्जुप्र
च प्रतिष्ठतमिति संचेपः ।

* संबन्धमाचमपि अनियतैककारणकलादि यदि,—इति सो० ।

† नौखं पट,—इति सो० ।

इत्यन्ताभावस्थान्योन्याभावेऽहस्तेः । सदातनेत्यपि वर्धं सरूपयोग्य-
प्रागभावधंस्योरप्यव्याप्यबुद्धित्वेन प्रागभावप्रधंसत्वयोरपि साध-
सत्त्वादिति चेत् । मैवम् । सदातनाभावद्वच्यभावविभाजकोपाधित्वा-
दिति विविद्वत्वात् । न चैवमपि दृष्टान्तासिद्धिः, अतुर्ज्ञं अभाव-
विभागस्य स पुण्यतुर्ज्ञत्वेन करणात् । संयोगप्रागभावादेव्याप्य-
दृष्टिलाभ्युपगमेन सदातनपदं, तदनभ्युपगमे त्वगदेशभेवेति तत्त्वम् ।

स्थादेतत् । नित्यविभुमोक्तुसङ्गावे सर्वमेतदेवं स्थात् ।
 सर्वं कुतः, भूतानामेव चेतनत्वात् । कायाकारपरि-
 णतानि भूतानि तथा, अन्ययच्छतिरेकाभ्यां तथोप-
 लब्धेः । कर्मज्ञानवासने तु सर्वच्च प्रतिभूतनियते
 अनुवर्त्तिष्येते, यतो मोगप्रतिसन्धाननियम इति चेत् ।
 उच्यते ।

नान्यहष्टं स्मरत्यन्योनैकं भूतमपक्रमात् ।

स्थादेतदिति । भूतचैतन्येऽपि प्रकृतसिद्धौ नित्यविभुमोक्तु-
 निराशपरेयं ग्रहेति । अथैव घटादिरपि चेतनः स्थादित्यत-
 आइ । कायेति । अन्ययेति । अन्ययच्छतिरेकाभ्यां ग्ररौरस्य ज्ञान-
 हेतुले सिद्धे समवायिकारणमपि तदेव कस्यते, तदन्यसिद्धिं माणा-
 भावात् गौरोऽहं जानामीत्यनुभवाचेति भावः । ननु ग्ररौरस्या-
 नुभविहले कर्त्तव्ये च तत्त्वादादन्यस्य भोक्तुले प्रतिसंधाहले चाति-
 प्रसङ्गः इत्यत आइ । कर्मज्ञानेति । कर्मज्ञानाभ्यां जनिते वासने
 अद्वृष्टसंखारौ । यत इति । यत्कायसन्नानेः* कर्म, तत्कायसन्नानेः
 भोगोयत्कायसन्नानेऽनुभवस्त्वात्कायसन्नानेः स्मृतिरित्यर्थः । नान्यहष्ट-
 मिति । एवं वालश्चरौरेणासुभूतस्य युवश्चरौरेण स्मरणं न स्थात्,
 तथोर्भेदात्, अन्यानुभूतस्थान्येन स्मरणे अतिप्रसङ्गात् । न च वाच-
 यौवनयोरेकं भूतं ग्ररौरं, अपक्रमादिमध्यरा खभावतात् । न चा-

* कार्यसन्नानेः—इति ५० । एवं परच ।

† दिलच्छ,—इति ५० ।

वासनासंक्रमेनास्ति न च गत्यन्तरं स्थिरे ॥१५॥

न हि भूतानां समुदायपर्यवसितं चैतन्यं, प्रतिदिनं तस्यान्यत्वे पूर्वपूर्वदिवसानुभूतस्यास्मरणप्रसङ्गात् । नापि प्रत्येकपर्यवसितं, करचरणाद्यवयवापाये तदत्तुभूतस्य मरणायोगात् । नापि मृगमद्वासमेव वस्त्रादिषु संसर्गादन्यवासनाऽन्यच संक्रामति, मात्राऽ-

न्यवासनाऽन्यच संक्रामति, अतिप्रसङ्गादित्यर्थः । गनूपादानवा-
सनाया उपादेये संक्रमः स्थादित्यत आह । न चेति । (१)स्थिरपञ्चे
परमाणुनामतुपादेथलात् (२)विच्छिन्नकरादीनां स्थावयविनष्टत्यतु-
पादानस्मादित्यर्थः । प्रतिदिनमिति । आशारपरिणितिविशेषस्य
तद्वेतोरन्यान्यलादित्यर्थः । नतु करे से सुखं पादे से दुःखमि-
त्यतुभवात् अतुभवव्यधिकरणस्य सुखादेरनभ्युपगमात् करादेवा-
तुभविह स्थादित्यत आह । नापीति । करादपाये तदत्तुभूता-
स्थारणापातादित्यर्थः । माचेति । मात्रगर्भस्थोर्भिर्थः संसर्गादि-
त्यर्थः । नतु उपादानं अदत्तुभविह तदासना तदुपादेये संक्राम-
तीति करादिवासना तदपगमे तदुपादेये संक्रामति, न च मात्र-

(१) स्थिरपञ्चे हति लक्षणिकतापञ्चे वास्तव्यवश्वरीरयोः परमाणुपुङ्गात्मक-
तया उपादानोपादेयभावे तदासनासंक्रमः स्थात् स्थिरपञ्चे तद-
भावाङ्ग स्थादित्यर्थः ।

(२) विच्छिन्नेति तथाच तदासनासंक्रमाभावात्तदनुभूतं खल्लश्वरीरेण न
स्थार्भेत्वर्थः ।

नुभूतस्य गर्भस्थेन भ्रूणेन स्मरणप्रसङ्गात् । न चोपादानोपादेयभावनियमेऽगतिः, स्थिरपक्षे परमाणुनां तदभावात्, स्फुर्णावयविनं प्रति च विच्छिन्नानामनुपादानत्वात्, पूर्वसिद्धस्य चावयविनो विनाशात् ।
अत्यु तर्हि इत्यभङ्गः ।

भूषणयोस्तथात्वमित्यत आह । न चेति । स्फुर्णेति अवस्थितावयवसंधो-
गेभ्यएव स्फुर्णावयव्युत्पादादित्यर्थः । न च परमाणुनामेव चेतन्यं,
तद्वाणानामतौश्रियलेन ज्ञानादेरप्यतौश्रियतापत्तेः । ग्रौराक्षया-
देश्च कारणत्वमात्रं सिद्धति, न समवायिकारणत्वम् । तदेवं विपच्छवाभ-
कात् ग्रौरां न चेतनम्, भूतत्वात्, घटवदित्यर्थः । अस्मिति । तत्र पूर्वी-
त्तरग्रौरथोदपादानोपादेयभावात् वासनासंकमात् प्रतिसम्भानमि-
यम उपपश्यत इति भावः । ज्ञणिकत्वे विप्रतिपत्तिः । (१) सत्त्वोत्पत्त्यव्यव-
हितोन्नरकालाद्भिर्भवंसप्रतियोगि न वा ? तत्र स्वैर्यं प्रसङ्गविपर्ययाभ्या-
मर्थक्रियाव्यापकं (२) क्रमयौगपद्याभावान्तदभावेऽर्थक्रियाकारित्वरूपस-
त्वासुपत्तौ, यत् सत् तत् ज्ञणिकं यथा घटः, संश्च विवादाभ्यदौभूतः
गम्भादिरिति पराभिप्रेतं मानम् । ननु उपभङ्गे पूर्वज्ञानिकभावादपि-

(१) सदिति न चाग्न्यशब्दान्ते सिद्धसाधनमन्यथा साध्याप्रसिद्धेरिति
वाच्यं । सत्त्वावक्त्रेदेन साध्यसिद्धेरहेश्यत्वात् ।

(२) अर्थक्रियाव्यापकेति यद्यपि ज्ञानयौगपद्ययोः प्रत्येकं सिद्धितव्या वा
नार्थक्रियाव्यापकत्वं, तथापि तदन्यतरत्वेन व्यापकत्वं, अर्थक्रिया-
कारिज्ञि क्रमकारित्वयुगपत्वकारित्वान्यतरनियमादिति वोध्यम् ।

न चातिशयोऽप्यतिरिच्छते, किन्तु सौसाहश्यतिरस्कृतत्वाद्रागेव न विकल्प्यते; कार्यदर्शनादध्यवसीयते अन्त्यातिशयवत् । तथा च भूतान्येव तथा तथोत्पद्यन्ते, यथा यथा प्रतिसन्धाननियमादयोऽप्यपद्यन्ते । लक्षणिकत्वसिद्धावेवमेतत्, तदेव त्वन्यच विस्तरेण प्रतिषिद्धम् । अपि च,

मोभावः सातिशयोजायते यतः कार्योत्पादः, सहकारिष्ठितस्यैव तद्देतुले चण्डभङ्गानुपपत्तेः । तथा च सातिशयव्याप्तुत्पादोग्निरेत । न चैवमिति न तत् चिद्विरित्यतश्चाह न चेति । (१)अतिरिच्छते विविच्य गृह्णते । असमर्थज्ञभावादित्यर्थः । किं त्विति । शास्त्रस्यवग्राहत्याभृतोऽपि न तथोलेनापाततो (२)निष्ठीयतदृत्यर्थः । (३)तत्किमनिष्ठयएव, नेत्याह । कार्यंति । स्वैर्यं सहकार्यपेचाऽनुपपत्तेः पूर्वापरकालयोःकार्यदर्शनादर्शनाभ्यामतिशयोऽवष्टीयतदृत्यर्थः । अन्त्यातिशयः शामयौ । शामयौवत् कार्येकसमधिगम्यत्वात् नानुपख्यभाषेण निराक्रियतदृति भावः । प्रकृतेन चण्डमयति । तथाचेति ।

(१) अतिरिच्छत इत्यस्यैव विविच्य गृह्णत इत्यर्थः । तत्र न चेति सम्बन्धे विविच्य गृह्णतेवत्यवातिशय इत्यर्थपर्यवसाने सातिशयव्याप्तुत्पादोग्निरेतेव चेष्टापत्तिरिति भावः ।

(२) आपातत इति निष्ठायकाभावादिति भावः ।

(३) शास्त्रस्यागेऽपि सम्भान्निष्ठायकाभावस्तुत्य इत्याग्नयेनाह तत्त्वमिति ।

न वैजात्यं विना तत्स्यान् तस्मिन्ननुमा भवेत् ।
 विना तेन न तत्सिद्धिर्नाथ्यक्षं निश्चयं विना ॥१६॥
 न हि कारणकरणयोस्तज्जातीयस्य सतः सहकारि-
 त्वाभासाभौ तन्त्रमित्यभ्युपगमे छणिकत्वसिद्धिः । तथै-
 कव्यत्वावप्यविरोधात् । तदा ताहुग्वेति न कश्चिद्दिग्देष-

न वैजात्यमिति । असमर्थव्याघ्रत्तकुर्ब्द्धूपत्वं विना न तत् छणि-
 कत्वम्, अन्यथा समर्थस्यैव सतः कार्यजननाजननयोः सहकारि-
 त्वाहित्यतदभावाभ्यामेवोपपत्तेः । वैजात्ये च बति कायणुमितिर्थं
 खात् । उपस्थितं कारणगतरूपं परिहत्यानुपत्त्वाभ्यमानरूपान्तरेण
 कारणत्वे, कार्येऽप्युपस्थितरूपमपहायानुपत्त्वाभ्यमानरूपान्तरेण कार्य-
 त्वग्रंकया कार्यकारणभावाग्रहात् । तेज चातुमानेन विना न
 तस्मिद्धिः, छणिकत्वसिद्धिरित्यर्थः । न च प्रत्यचादेव छणिक-
 त्वसिद्धिरित्याह । नाध्यमिति । अध्यक्षं निर्विकल्पकम् । निश्चयः
 सविकल्पकम् । छणिकत्वनिश्चयाभावान् तदुग्रेयं छणिकत्वनिर्विक-
 ल्पकमित्यर्थः^(१) । तज्जातीयस्येति पूर्वाविशिष्टतज्जातीयस्यैवेत्यर्थः* ।
 तथैतेति । यैव पूर्वव्यक्तिः सहकारिवैधुर्यात्कायं माकार्षीत्यैव तत् प्राप्तौ

* पूर्वाविशिष्टज्जातीयस्यैवर्थः,—इति सो० ।

(१) [बौद्धमते निर्विकल्पकमेव प्रमाणं, न तु निश्चयापरनामघेयं सविक-
 ल्पकम् । तच निर्विकल्पकं सविकल्पकेऽप्येयमिति सिद्धन्तः । प्रक्षते
 च छणिकत्वनिश्चयाभावात् तदुग्रेयं छणिकत्वनिर्विकल्पकमप्यसम-
 वीति मावः ।]

इति न्यायात् । ततस्तावनाष्ट्य वैजात्यमप्राणिकमेवा-
भ्युपेशम् । एवच्च कारणवत् कार्येऽपि किञ्चित् वैजात्यं
स्यात् यस्य कारणापेक्षा, न तु हृष्टजातीयस्येति शङ्ख-
या न तदुत्पत्तिसिद्धिः । हृष्टजातीयमाकस्मिकं स्या-
दिति चेत्, तथापि किञ्चिदन्यदेव प्रयोजकं भविष्य-
तीत्यविरोधात् । न कार्यस्य विशेषस्तत्प्रयुक्ततयोप-
लम्ब्यते, नापि कार्यसामान्यस्यान्यत् प्रयोजकं हश्यते
इति चेत् । तत् किं कारणस्य विशेषः स्वगतस्तत्प्रयोज-

करोतीत्यच विरोधाभावादित्यर्थः । ननु हृष्टजातीयाऽपि अक्षिं-
क्षादन्यैवेत्यतन्नाइ । तदेति । तत् यदेव पूर्वकाच्छवृत्तिं तदेवोक्तर-
काच्छवृत्तिं, ताहृष्टजातीयपूर्वमन्यदित्यर्थः । ननु हृष्टजातीयस्य कारणं
विजा भवतश्चाकस्मिकलं स्मात्, तथा च काहाचित्कलव्याघात-
दत्यतन्नाइ । इष्टेति । कारणं विजा कार्यस्योक्तदोषो न तु हृष्ट-
जातीयं विनेति तच कारणाकरं स्मादित्याइ । तथापौति । न
कार्यस्येति । कारणविशेषप्रयोज्यं कार्यस्य वैजात्यं, हृष्टजातीयस्य
च प्रयोजकाकरं थोग्याशुपलम्बिवाधितमित्यर्थः । तत्किमिति ।
शुर्वद्रूपलमपि न कार्यं प्रति कारणतावच्छेदकं हृष्टं, न चोपस्थित-
कारणतावच्छेदकस्तपस्य प्रयोज्याकरमिति ^(१)तदपि* तथेत्यर्थः ।

* शतदपि,—इति मकरन्दसम्मतः पाठः ।

(१) शतदपि तथेति शुर्वद्रूपलमपि थोग्याशुपलम्बिवाधितमित्यर्थः ।

कर्तयोपलब्धः, कारणसामान्यस्य वाऽन्यत् प्रयोज्या-
न्तरं दृश्यते, यतो विवक्षितसिद्धिः स्यात् । शङ्खा तूभ-
यचापि सुखमेति । कार्यजग्नाजग्नाभ्यामुक्तीयते इति
चेत् । न, सहकारिलाभालाभाभ्यामेवोपपत्तेः । उक्ती-
यतां वा, कार्येषु शक्तिष्ठते निषेधकाभावात् । न हि
धूमस्य विशेषं दहनप्रयोज्यं प्रतिषेद्धुं स्वभावानुपलब्धिः

(१) न चेष्टापत्तिः । (२) तेन रूपेणार्थक्रियारस्तिवात् त्वमते प्रामाणिकलं
न खादित्यर्थः । अथ निश्चयेन नोच्यते अपि तु गृह्णते, तथाह ।
शङ्खा लिति । ननु न कारणवैजात्यं गृह्णते येन तत्कार्येऽपि
वैजात्यशङ्खा स्यात्, किं लतुमानसिद्धुं, तथा हि, यदि यः प्राग-
जनकः सएवोभरकालमनुवर्तते तदा कथं ततः कार्यजग्ना, जनकस्य
वा तत्पूर्वं सन्ते कथं पूर्वमजननमिति कार्यजग्नाजग्नाभ्यां पूर्वी-
न्तरयोर्वैजात्यमनुमीथतदृति गृह्णते । कार्यतिः । जग्नाजग्नयोरन्य-
थाऽनुषुप्तन्तेर्नानुपलभ्यमानवैजात्यानुमानमिति परिहरति । सहका-
रीति । निषेधकेति साधकस्येव वाधकस्याभावादित्यर्थः । नन्य-
तुपलब्धिरेव वाधिकेत्याह । न हीति । खभावानुपलब्धिर्योग्या-

(१) न चेष्टापत्तिरिति उपस्थितवीजलाद्येवाङ्गुरादिप्रयोजकमस्तित्यर्थः ।

(२) तेनेति वीजलादिनेत्वर्थः । तथाच तादृशेषापत्तौ तवापसिङ्गाम-
इति भावः । यदा कुर्वन्नपत्तेनेत्वर्थः । तथा चानेन रूपेणार्थक्रिया-
रस्तिवाभ्यपगमात् तव कुर्वन्नपत्तं प्रामाणिकं न खादिति भावः ।

प्रभवति । कार्येकनिष्ठेयस्य तदनुपलब्धेरेवानिष्ठयोप-
पत्तेः । कार्यस्य चातीन्द्रियस्यापि समवात् । अतश्वा-
तुपलब्धन्तरमपि निरवकाशमिति । एवं, विधिरूप-
योर्व्याघ्रतिरूपयोर्व्या जात्योर्विरोधे सति न समावेशः,

तुपच्छिः, वैजात्यस्यायोग्यतादित्यर्थः । कार्येति । सतोऽपि वैजा-
त्यस्य अच्छकतत्कार्यातुपलब्धौ वाऽनुपलब्धुपपत्तेः, कार्यातुपलब्धात्त्वा
हि कारणं न निष्ठौयते न तु तदभावोनिष्ठौयते अभिचारादिति
भावः । ननु धूमकार्यदर्शनेऽपि न धूमवैजात्यं दृश्यते इत्यत-
आह । कार्यस्य चेति । धूमकार्यमैन्द्रियकमेवेतत्त नियामकाभावा-
दतीन्द्रियमपि तदस्तौति तत्प्रथोजकधर्मवैजात्यशङ्का स्थादित्यर्थः ।
अतएतेति । आपकातुपच्छिरपि न तस्मिषेधिकेत्यर्थः । उत्तमशङ्क्या
तदुपच्छाद्यनिष्ठेन आपकलाणिष्ठयादिति भावः । वैजात्ये जा-
तिष्ठारं वाधकान्तरमाह । एवमिति । विधिरूपयोरिति खमते ।
आघ्रनिरूपयोरिति परमते । (१)विरोधः परस्परभाववृद्धित्वम्* ।
कुर्वद्वूपलब्धं ग्राहित्वव्याप्त्वे यदवौचे तदभावः, आपकले कुशलस्त-
शास्त्रौ तदभावः स्थादिति परस्परव्यभिचारे तयोरेकत्र समा-

* परस्परभाववृद्धित्वम्,—इति सो० ।

(१) ननु ग्राहित्वकुर्वद्वूपत्वयोर्विरोधश्व नाति सामानाधिकरण्यादि-
त्वत चाह विरोध इति ।

समाविष्टयोऽस्म परापरभावनियमः, अन्यूनानतिरित्त-
हृत्तिजातिद्यकस्तुपनायां प्रमाणाभावात् । व्यावर्त्त्य-

वेग्नेन स्थादित्यर्थः । अन्यूनेति । (१) पर्यायग्रन्थोच्चेदप्रसङ्गात् वाधका-
वेति भावः । प्रमाणाभावमेवाह व्यावर्त्त्यति । यथा दृष्ट्वगिंशपात्यो-
र्धावर्त्त्यभेदादिरोधः (१) एकस्य हि दृष्टमात्रं व्यावर्त्त्यमन्यस्य दृष्टविग्ने-
वोऽपि पनसादिने तथा बुद्धिलक्षणत्वयोर्धावर्त्त्यभेद इत्यर्थः ।

ननु समाविष्टयोर्जात्योर्ध्वं परापरभावनियमः, घटलसुवर्णत्वयो-
र्धभिचारात् । (१) न चोपष्टभक्तपार्थिवभागहृत्येव घटलं न सुवर्णष्ट-
नीति वाच्यम् । एवमपि काष्ठपाषाणघटादावप्रतीकारात् । नापि
मार्दएव घटे घटलं अन्यत्र तु तथाविधसंस्कारवल्लगुणयोगाङ्गौषो-
घटव्यवहारः, मुख्यत्वस्य विनियन्तुमशक्यत्वात् । अथ संस्कारहृत्येव
घटलं न इव्यवहीति न तयोः समावेशः, (१) संस्कारं हि अवर्थव-

(१) पर्यायेति सर्वत्र प्रहृतिनिमित्तमेदसम्बवेनैकप्रहृतिनिमित्तकात्मा-
भावादिति भावः । अनुगतबुद्धिवलात्मेषु नियमकं सिद्धाकाव्यवा-
देकमेव सिद्धातीति नान्यूनानतिरित्त्यक्षिकजातिद्यस्त्रीकार इत्यपि
अवृत्यम् ।

(२) विरोध इति । यद्यप्यत्र विरोधो न सामानाधिकरण्याभावो नापि
परस्परात्मनामावदहृत्तित्वं, तयोर्धायित्यापकभावाभ्युपगमात्तथाय-
न्यूनानतिरित्त्यक्षिक्यतिरित्त्यत्वाभावएव स इह विवक्षित इति
बोध्यम् ।

(३) न चोपष्टमकेति समाविष्टत्वमेव नानयोरिति भावः ।

(४) ननु दंस्कारहृत्तिस्तेऽपि कर्थं न त्रयहृत्तित्वमत आह संस्कारं चीति ।

भेदाभावेन विरोधानवकाशे भेदानुपपत्तेः ।

दृच्छः संयोगएव । (१)युनं चैतत्, कथमन्यथा तस्मिन्नेव सुवर्णं
तसंखानसत्त्वासत्त्वाभावं घटतदभाववहार इति । तत्र । तचाप्य-
न्यतरकर्मजलादिगा सङ्करप्रवक्ष्यात् । (२)गुणगतजातौ* न साहृदयदोष-
इति मतनिर्विजिनेव । अचाङ्गः । सुवर्णलादिव्यायं नानैव घटतम् ।
न चैवं सुवर्णादिघटेष्वतुगतव्यवहारो न सात्, घटतस्य प्रत्येकविश्वा-
न्यत्वेन व्यक्तिसानीयलादिति वाच्यम् । भिन्नजातौयघटेषु (३)ताढ़-
ग्रांसंखानवत्तेनोपाधिगा तथा व्यवहारात् । तर्हि संखानश्चत्येवान्यतर-
कर्मजलादिव्यायं नानैव घटतमस्तु । तचानालस्यावव्यवकर्ष्यलात् ।
एतावता संखानविशेषान्वयव्यतिरेकात्मविधानमपि घटव्यवहारस्य
सङ्करश्चित्तद्विति चेत् । न । महान् त्रीष्णोघटस्वतीति परिमाणस्य-

* गुणजातौ,—इति ॥० । मकरन्दसमतस्यायं पाठः ।

† ताढ़ग्रा,—इति ॥० । मकरन्दसमतस्यायं पाठः ।

(१) संखानश्चित्तेयुक्तिमाह युक्त्वैतदिति ।

(२) गुणजाताविति तदोषतामयोजकस्य वीजस्य तुख्यत्वादिति भावः ।

(३) ताढ़गिति यद्यप्यवयवसंयोगात्मकसंखानं वावयविति, तचापि पर-
म्यरासम्बन्धेन तदत्त्वं बोध्यम् । अतर्थव तदेकार्थसमवायिद्यत्वं
तत्त्वमिति वस्तीति भावः । एवस्य घटप्रदप्रवृत्तिनिर्मितमपि स्व-
बोपाधिरन्वया वाचार्थवायस्तेऽरिति खेयम् ।

विशेषकर्मसामानाधिकरणप्रतीतेः । न च संखाने गुणे तत्संभवः ।

(१) यदा, संखानविशेषैकार्थसमवायिद्रव्यत्वमुपाधिर्वटलम् ।

(१) अन्वेत घटत्वस्य जातित्वेत्व मानाभावः कुतो नानात्म, अनुगतसमत्वादिना हि तत् सिद्धति, तद्विषयस्थोपाधिरेवेति कार्यं तत् सिद्धिः । नचैवं तारत्वादिकमपि नानाजातिर्ण स्थादिति वाच्यं उत्कर्षादिर्जातित्वनियमे जातिसङ्कारादगच्छगत्वा नानात्माभ्युपगमात् तत्त्वानुगतोपाधेरपि तत्त्वातिविष्टितत्वाचेत्यनुशयात्तथैव सिद्धान्तमाह यदेति । संख्यानविशेषवत्त्वं नावयविनीति तदेकार्थसमवायित्वमुक्तम् । कपाणरूपादावप्रिसङ्गशार गाय इव पदम् । गुण संख्यानविशेषस्थाननुगतत्वात् कार्यं तद्विटितोपाधनुगमः ? तद्विशेषत्वं हि घटावयवसंयोगत्वं वा, कपाणदृश्यसंयोगत्वं वा, अन्यदा ? नाद्यः, घटत्वस्थाननुगमात्, उक्तोपाधिनैव तद्विगमेऽन्योन्याश्रयात् । नापि हितीयः, घटत्ववत् कपाणत्वस्थाप्यभावात्, तत्र तत्त्वायेवमनुगमकोपाधिगवेषये घटत्वधीक्षावदिष्यशतमारम्भरा स्थात् । नाम्यः, तद्विक्षेपः । न च जातिविशेषेत्व तथेति वाच्यम्, अन्यतरकर्मजत्वादिना सङ्करप्रसङ्गात् । एव स्वाद्यकल्पेऽपि तादृक्संख्यानवस्थेन कथमनुगमइति । नचैकत्तिसंख्यानसङ्गसंख्यानवस्थेनानुगम इति वाच्यं कस्यचित् काचिद्विक्षिर्बुद्धिविषयः कस्यचित् काचिदिति सक्षमानुगतबुद्धिविषयानुगतोपाध्यभावात् । अतश्वाद्यकल्पे एकजातीयघटसंख्यानसङ्गसंख्यानवस्थेनानुगम इत्यपाद्यं । अचाञ्जः । आद्यकल्पेत्व साधुः । अनन्यगत्वा घटपदस्य नानार्थत्वं, अक्षादिपदवत् । उक्तोपाधेरनुगतस्येऽपि तत्त्वकारकप्रतीतेः शास्त्राः सन्दिग्भस्येन नानार्थत्वस्थैरोचितत्वात् । अन्यथा तावदन्यतमत्वाद्यनुगतोपाधिष्वस्त्वेऽक्षादिपदेऽपि तथात्म न स्थात् । मार्हसौवर्णादिसाधारणी यद्यनुगतधीरस्ति, तदा तद्वेद तत्प्रवाचत्याऽल्पु । तद्विष्टजातीयसङ्गसंख्यानवस्थेनैव वा

परस्परपरिहारवत्योऽस समावेशे गोलाश्वत्ययोरपि
तथाभावप्रसङ्गात्। सामग्रीविरोधान्वैवमिति चेत्, एतत्
कुतः? परस्परपरिहारेण सर्वदा व्यवस्थितेरिति चेत्,

तत् कचिद्ब्रह्मावेशदर्शनादस्तु अनयोर्विरोध इत्याह। पर-
स्परेति। विरोधे कचिस्त्रभावेशोन स्वादन्यथाऽतिप्रसङ्ग इत्यर्थः।
सामग्रैति। गोलाश्वत्यस्त्रकव्यन्तिसामयोर्विरोधान्तयोरस्त्रभावेश

तस्यानेकस्याप्यनुगतत्वसम्भवात्, विनिगमकाभावात्, तत्प्रकाशकप्रती-
त्तमावाच, तद्व तत्प्रवृत्तिनिमित्तमिति नानार्थत्वमिति। केचित्तु मार्ह-
श्व घटे घटत्वमन्य तथाविधसंख्यानगुणवेगाद्वौष्ठत्यवहारः।
सुखाते विनिगमकस्तु निष्पादितप्रयोगश्व, घटमानयेत्युक्ते मार्हश्व-
हारात्, सौवर्णादिप्रदर्शनमित्याहारात् सौवर्णादिविषयवहारः। अन्यथा
प्रयोगस्य शक्ताश्वक्षरसाधारणत्वेन सुखत्वनिर्बद्धः क्वापि न स्यात्।
अतश्व सौवर्णादिगवादौ गोपदममुख्यम्। तदिदमुक्तं, पिष्टक-
मयो गाव इत्यत्र गवाक्षतिस्तद्विषयाक्षतौ जद्येति। ननु शास्त्रो-
शवहारो यथा तथाऽक्षु, सौवर्णादिविषयाधारणी प्रबक्षानुगतधीः कथ-
मिति चेत्। न, सौवर्णादिगवादादपि तुख्यत्वात्। यदि च तज्ज वद-
साधारणी गवाक्षारानुगतमतिरिच्छा, चिङ्गौ वा तसुख्यसंख्यान-
वस्त्रोपधिविषया, तदा प्रक्षतेऽपि तुख्यम्। अन्यथा घटं दद्यादि-
त्यत्र वेदे सौवर्णमार्दादिविषयतयाऽनध्यवसायः स्यात्। सौवर्णादि-
सत्त्वे मार्हं घटमानयेति तद्यावत्तंकविशेषयोपादानं कालिकान्यय-
वोधशङ्कानिराकाश्य। सौवर्णादिगवादिसत्त्वे गवि तद्यावत्तंकविशे-
षयोपादानवदिति वरन्ति।

नेदमण्यधक्षम् । एकदेशसमावेशेन तु सामग्रीसमावेशोऽप्युक्तीयते । यावत् कार्ययोः परस्परपरिहृतिस्थभावत्वादिति चेत् । तर्हि कम्पशिंशपयोः परस्परपरिहारवत्योर्न समावेशः स्यात् । हृष्टते तावदिदमिति चेत्,

इत्यर्थः । कुतदति । (१) एतद्विरोधस्खरूपम् । सामग्योरेव विरोधः कुतोमानात्यिदू इत्यर्थः । परस्तत्र मानमाह । परस्तरेति । अतौ-क्षियसामग्योरन्योन्यं सहामवस्थाननियमोनासर्वज्ञाथक्षगम्य इत्याह । नेदमिति । (२) प्रत्युत सामग्येकदेशकालदिग्दिरुपसमावेशेन थदेव गोरक्षस च कारणं हृष्टं, तस्यैव पशुजनकलमिति खरूपेण गवाश्वसामग्योरयेककार्यजनकत्वरूपः समावेशेव कर्त्तव्यतदत्याह । एकदेशेति । कार्ययोरिति कार्ययोर्विरोधात्तसामग्योर्विरोधः कर्त्तव्यत इत्यर्थः । कर्मेति । सौगतैः कर्मण आश्रयमिक्षस्थास्त्रौकारात् कम्पवशिंशपालजात्योर्न समावेशः स्यात्, चलपिण्डले निश्चलशिंशपायास्त्रं परस्परपरिहारेण स्थितेरित्यर्थः । इर्गमादर्गमक्षतएव

(१) लिङ्गासङ्गतिमपाकरोति विरोधस्खरूपमिति ।

(२) प्रत्युतेति उभयसामग्योकदेशसाधारणकारणकालदिग्दैः समावेशेन परस्परसाहित्येनैककार्यजनकत्वेन हृष्टान्तेन तदुभयसाधारणकारणयोरयेकपशुजनकत्वं स्यात् । तथाच तदुभयसामग्या अप्युक्तः समावेशः स्यात्, सामग्राः साधारणासाधारणकारणकत्वादित्यर्थः । यदा, पशुजनकत्वं पशुजातीयजनकत्वं, तथाच यथा एकजातीयजनकत्वं तथैककार्यजनकत्वमपि स्यादित्यर्थः ।

गोत्वाश्चत्यवोरपि न द्रष्टते इति का प्रत्याशा ? तथाच गतमनुपलब्धिलिङ्गेनापि, क्षचिदपि विरोधासिद्धेः । ततो विपक्षे वाधकाभावात् स्वभावहेतुरप्यपास्तः । नस्तिं तत, तथाहि, हृष्टजनकपञ्चकाण्डाशन्तर्भूता शिंशपासामग्री, सा हृष्टमतिपत्य भवन्ती स्वकारणमेवातिपतेत् । एवं, शासादिमन्माणानुवन्धी हृष्टव्य-

समावेशमावेशत्याह । हृष्टतदति । यथा तयोरन्योन्यपरौ-शारस्तिथोरपि क्षितिमावेशसाधा ताहृष्टोर्गोत्वाश्चत्यवोरपि शमावेशः आदित्याभ्युपेतेत्याह । गोत्वेति । गोत्वाश्चयोः समावेशे दूषक्षमाह । तथाचेति । (९)गोत्वाश्चत्ययोः समावेशे विरोधाचिह्नौ गोत्वसाम्बलविद्युष्टोपलक्ष्याऽश्वलभावातुमानं न स्वात् । तथा च कार्धिङ्गिङ्गकामनुमानं गतमिति प्रागुक्तं, समावेशेनापि गतमित्यर्थः । क्षचिदपीति । अन्य शमावेशसंश्यादिति भावः । एवम् वृच्छ विना शिंशपाऽनुपलब्धिरुपविष्ववाधकनिषेयं शिंशपायावृच्छभावलमपि न शिष्वीयेत, शिंशपात्मपि वृच्छं व्यभिचरेदिति शक्षायाः शक्षादित्याह । ततदति । विपक्षे वाधकान्तरमाह नन्य-

(९) गोत्वाश्चत्ययोरिति एवमुपाधिसाङ्कर्यमपि न दोषः स्यात्, परस्परात्मन्ताभावसमानाधिकरणोपाध्योः समावेशे विद्वदोपाध्योरपि सङ्करण्याऽन्यतरेकान्यतराभावातुमानं न स्यादिति तु श्वलादिति प्रत्यक्षप्रकाशे विपक्षिवमयुक्तेयम् ।

वहारस्तद्विशेषानुबन्धी च शिंशपाव्यवहारः, स कर्थं
तमतिपत्यात्मानमासादयेदिति चेत् । एवन्तद्विंशिंश-
पासामग्न्यन्तर्भूता चलनसामग्री*, ततस्तामतिपत्य च-
लनादिरूपता† भवन्ती स्वकारणमेवातिपतेत् । तथा,
शासादिमद्विशेषानुबन्धी शिंशपाव्यवहारस्तद्विशेषानु-
बन्धी च चलनव्यवहारः‡ स कर्थं तमतिपत्यात्मानमा-
सादयेदिति तुल्यम् । नोदनाद्यागन्तुकनिबन्धनं चल-
नस्वं न तु तद्विशेषमाचाधीनमिति चेत् । यदि नोदना-

स्त्रीति । तदिपचे वाधकम् । शिंशपालेन दृष्टलं साध्यं, दृष्टव्यवहा-
रोवा? उभयच कार्यकारणभावोविपचे वाधक इत्यर्थः । तथा च,
चलपततादेश शिंशपालं, तद्वावहारस्य शिंशपाव्यवहारं न अभि-
चरेदित्याह । एवं तर्हीति । न च शिंशपासामग्न्यन्तर्भूतिंवेव चल-
पततासामग्री, किन्तु तद्विशेषेत्याह । नोदनेति । नोदनाद्यः किं
शिंशपाविशेषाएव, तद्विशेषजनका वा? इयमपि नास्त्रीत्याह । यदीति ।
तथा च तेषां तथाभूतानामेव शिंशपाव्यभिकारे शिंशपा दृष्टं

* चलादिसामग्री,—इति क्षी० ।

† चलादिरूपता,—इति क्षी० ।

‡ चलव्यवहारः,—इति क्षी० ।

§ चलपततासामग्री,—इति इ० ।

दद्यः स्वभावभूतात्तत्तद्विशेषारेव, अथास्वभावभूता-
स्ततः सहकारिष्यते । ततस्तानासाद्य* निर्विशेषैव
शिंशपा चलनस्वभावत्वमारभते† इति । तथाच कुतः
स्त्रियकत्वस्त्रिद्विः‡ स्वभावभूतारेवागन्तुकसहकार्यतु-
प्रवेशाद्वल्लीति चेत् । एवत्तर्द्विं वृक्षसामग्र्यामागन्तुक-
सहकार्यतुप्रवेशादेव शिंशपाऽपि जायते इति न
कस्त्रिद्विशेषः । एवमेतत्, किन्तु शिंशपाजनकात्तर-

अभिप्ररेदिति भावः । नगु सदृशरूपेषु उपादानकारणेषु सम्बु-
धस्त्रूष्माणकारिष्णोनोदनादथरूपतामाह । अथेति । भावस्य समर्थै-
कस्त्रभावल्लेऽपि कार्यकरणाकरणयोः सहकारिष्णाभास्त्राभप्रयुक्त्वात्
प्रसङ्गतद्विप्रव्यययोरभावे प्रतिवन्धाद्विहृतमानात् कुतः चण्डिकल-
सित्याह । तथाचेति । शिंशपाद्याः स्वभावभूताश्चपि नोदनादथ-
प्रागन्तुकसहकार्यतुप्रवेशाक्षायमात्राः शिंशपां विज्ञा भविष्यन्तीत्याच
स्त्रभावेति । एवं वृक्षस्वभावभूता शिंशपाऽऽगन्तुकसहकारिवशेन।
कायमात्रा वृचं विज्ञाऽपि स्वादिति गूढाश्च आह । एवं तर्हीति ।
आश्रयमविद्वान् शङ्खते एवमिति । किञ्चिति । आगन्तुकाश्चपि

* तथाच तानासाद्य,—इति श्री० ।

† चलनस्वभावमारभते,—इति श्री० ।

‡ सहकारिविशेषेव,—इति श्री० ।

सामग्रीमुपादायैव, चलनजनकात् न तामेव किन्तु
मूर्त्तमाचं, तथा दर्शनादिति चेत् । मैवम् । कम्पजनकाः
शिंशपाजनकविशेषाच्चपि सन्तस्तानतिपतन्ति, न तु
दृश्यजनकविशेषाः शिंशपाजनकास्त् । निति नियामका-
भावात् । शिंशपाजनकास्तदिशेषाएव कम्पकारिणत्तु
न तथा, किन्त्वागन्तवः* सहकारिणद्वयिति चेत् । एव-
न्तर्हि तानासाद्य सहशरूपाच्चपि केचित् कम्पकारि-
णोऽनासादितसहकारिणत्तु न तथा । तथाच तदा
ताहग्वेति न कश्चिद्विशेषः स्यात् । तस्मादिद्वयोर-
समावेशेव, समाविष्टयोऽच्च परापरभावेव । अनेव-

तद्वायाएवेत्यर्थः । तामेव शिंशपाजनकामयैमेवेत्यर्थः । आशयसुहाट-
यति । कम्पजनका इति । शिंशपाजनकानां कारणानां विशेषाः
तान् शिंशपाजनकान्, दृश्यजनकानां कारणानां विशेषाः तान् दृश्य-
जनकानित्यर्थः । तदिशेषा दृश्यजनकविशेषादत्यर्थः । एवं तर्हीति ।
तज्जातीयएव सहकारिणाभासाभाभ्यां कार्यजननाजनने इति छुतः
चण्डिकलमित्यर्थः । वैजात्यग्निराकरणमुपसंहरति । तस्मादिति ।
अनेवमिति । येषां न विरोधोन वा परापरभावः, तेषां सहभाव-

* किन्त्वागन्तुक,—इति आ० ।

† इति स्यात्,—इति श्री० ।

भूतानां इव्यगुणकर्मादिभावेनोपाधित्वमाचम् । ते-
षान्तु विरहानां न समावेशो व्यक्तिभेदात्, जातीनाष्ट
भिन्नाश्रयत्वात् । तथा च कुतः द्विषिकत्वम् ? वैजात्या-
भ्युपगमे च कुतोऽनुमानवार्ता ? मा भूदनुमानमिति
चेत्त, तेन हि विना न तत्सिद्धेत्* । न हि द्विषिकत्वे
प्रत्यक्षमस्ति, तथा निष्ठयाभावात्, यद्हीतनिष्ठित-
एवार्थं तस्य प्रामाण्यात्, अन्यथाऽतिप्रसङ्गात् । नहु

माचाद् व्यवस्थितानां भूतलकार्यलभूतलानां इवादिभावेन इवादि-
रूपतया उपाधिमाचलां न तु जातिरूपत्वमित्यर्थः ।

ननु इव्यलगुणत्वकर्मलादीनां कथमित्यत्त्वाद् । तेषामिति ।
तेषां इव्यलादौनां कुतोऽ न समावेश इत्यत्त्वाद् । व्यक्तिभेदात् ।
व्यष्टकुश्चभ्यभेदादित्यर्थः । एतदेव खण्डयति जातीनां चेति । इवा-
दिव्यकिंगतलेनैकाश्रयत्वाभावादित्यर्थः । तथा चेति । परापरभावा-
भावेन वैजात्याभावादित्यर्थः । तथापि तत्त्वोकारे दख्षमाद् । वैजा-
त्येति । तथेति । ज्ञौष्ठमिदमितिवत् द्विषिकमिति निष्ठयाभावा-
दित्यर्थः । तथाप्यध्यच्छं निर्विकर्त्त्वकं तथा स्थात् ततएव प्रकृतिर्थे-
रित्यत्त्वाद् । मृद्गौतेति । निर्विकर्त्त्वकस्य सविकर्त्त्वकोचेत्वात्
तद्विद्वौ निर्विकर्त्त्वकसञ्जायां मानाभावादित्यर्थः । गच्छं घट-

* कुतस्तिस्थेत्,—इति क्षी० ।

† उपाधिरूपत्वं,—इति क्षी० ।

‡ कुतोऽयं,—इति इ० ।

वर्तमानः क्षणोऽध्यक्षगोचरः, न चासौ पूर्वापरवर्त-
मानक्षणात्मा, ततो मानत्वनिश्चयएव भेदनिश्चयइति
चेत् । किमच तदभिर्भवत्तायुष्मतः? यदि धर्मेव
नीतादिर्ण किञ्चिदनुपपन्नं, तस्य स्वैर्यास्वैर्यसाधार-
ण्यात् । अथ धर्मः, तद्देवनिश्चयेऽपि धर्मिणः किमा-
यातं? तस्य ततोऽन्यत्वात् । वर्तमानावर्तमानत्वमेकस्य
विरहमिति चेत् । यदि सदसर्वं तत् । तज्ज, अनभ्युप-
गमात् । ताद्रूपेणैव प्रत्यभिज्ञानात् । सदसत्संबन्धश्चेत्,
किमसङ्गतं? ज्ञानवत्तदुपपत्तेः । क्रमेणानेकसंबन्धएक-

इत्यनुभवोऽस्मि, स च घटइति धर्मिणं अयमिति वर्तमानलं
विषयीकरोतीति वर्तमानलभिस्थयएव चणिकलभिस्थयइति तदुच्छीत-
मध्यवस्थेवेत्यतआह । नविति । वर्तमानलं किं घटएव, तद्वर्त्मी-
वा? आये, तदवच्छिक्षणेऽपि कालः तस्य वर्तमानः कालः । स च
तस्य स्वैर्येऽपि सम्भवति । एकक्षणात्मकलं तस्य घटस्थासिद्धमेव ।
अन्ये, धर्मभेदेऽपि न तद्वर्त्मिभेद इत्याह किमचेति । ताद्रूपेणैवेति ।
द्वितीयादिक्षणेऽपि प्रत्यभिज्ञानात् वर्तमानलमेवेत्यर्थः । ननु पूर्वा-
पराभ्यां सदसत्क्षणाभ्यां संबन्धएकस्य विरहुरत्याह । सदसदिति ।
सदसदिष्यैकज्ञाने तदुभयसंबन्धो यथा न विरहते, तथा वास्तेऽपी-
त्याह । ज्ञानवदिति । ज्ञाने तदुभयसंबन्धएकदैवेति न विरहः,

* तदपि,—इति आ० ।

**परस्परपरिहारवत्योऽस समावेशे गोत्याश्वत्वयोरापि
तथाभावप्रसङ्गात्। सामग्रीविरोधान्वैवमिति चेत्, एतत्
कुतः? परस्परपरिहारेण सर्वदा व्यवस्थितेरिति चेत्,**

ननु क्षिद्धमावेशदर्शनादस्तु अनयोर्विरोध इत्याह । पर-
खरेति । विरोधे क्षिद्धमावेशोन खादन्याऽतिप्रसङ्ग इत्यथः ।
सामग्रीति । गोलाश्वलव्यञ्जकव्यक्तिसामयोर्विरोधान्तयोरसमावेश

तस्यानेकस्याप्यनुगतत्वसम्भवात्, विनिगमकाभावात्, तत्प्रकारक्रमती-
त्वभावात्, तत्प्रवृत्तिनिमित्तमिति नानार्थमिति । केचिच्चु मार्ह-
श्व घटे घटत्वमन्यथा तथाविधसंख्यानुगुणयोगाङ्गौषक्षावद्वाराः ।
मुख्याते विनिगमकल्पु निवापिधिप्रयोगश्च, घटमानयेत्युक्ते मार्हश्व-
शारात्, सौवर्णादिप्रदशमभिव्याहारात् सौवर्णादिव्यवद्वाराः । अन्यथा
प्रयोगस्य शक्त्वाश्वक्षसाधारणत्वेन मुख्यत्वनिर्बयः क्षापि न स्यात् ।
अतश्च सौवर्णादिगवाहौ गोपदममुख्यम् । वदिदमुक्तं, पिण्डक-
मयो गाव इत्यच गवाङ्गतिव्यवद्वाङ्गतौ जक्ष्येति । ननु श्राव्यो-
श्ववद्वारो यथा तथाऽङ्गु, सौवर्णादिव्यव्याहारकी प्रबद्धानुगतधीः कथ-
मिति चेत् । न, सौवर्णादिगवाहादपि तु स्वत्वात् । यदि च तच वद-
साधारणी गवाकारानुगतमतिरचिङ्गा, चिङ्गौ वा वसुत्वसंख्यान-
वस्त्रोपाधिविषया, तदा प्रकृतेऽपि तु ल्यम् । अन्यथा घटं दद्यादि-
त्यच वेदे सौवर्णमार्हादिविषयतयाऽनध्यवसायः स्यात् । सौवर्णादि-
सत्त्वे मार्हं घटमानयेति वद्यावर्त्तकविशेषज्ञोपादानं आङ्गिकान्वय-
वोधगङ्गानिराकाय । सौवर्णादिगवादिसत्त्वे गवि तद्यावर्त्तकविशेष-
ज्ञोपादानवदिति वदन्ति ।

नेदमयध्यक्षम् । एकदेशसमावेशेन तु सामग्रीसमावेशाऽप्युच्चीयते । यावत् कार्ययोः परस्परपरिहतिस्थभावत्वादिति चेत् । तर्हि कम्पशिंशपयोः परस्परपरिहारवत्योर्न समावेशः स्यात् । हश्यते तावदिदमिति चेत्,

इत्यर्थः । कुतद्दिति । (१) एतद्विरोधस्त्रहपम् । सामयोरेव विरोधः कुतोमानात्मिद्ध इत्यर्थः । परस्पत्र मानमाह । परस्परेति । अतीन्द्रियसामयोरन्योन्यं सहानवस्थाननियमोनासर्वज्ञाधक्षगम्य इत्याह । नेदमिति । (२) प्रत्युत सामयेकदेशकालदिग्दिश्चरमावेशेन घटेव गोरक्षस्य च कारणं दृष्टं, तस्यैव पशुजनकलमिति स्त्रहपेण गवाश्वसामयोरयेककार्यजनकत्वपः समावेशएव कर्त्तव्यतद्याह । एकदेशेति । कार्ययोरिति कार्ययोर्विरोधात्मसामयोर्विरोधः कर्त्तव्यत इत्यर्थः । कम्पेति । सौगतैः कर्मण आत्रयभिज्ञसाखीकारात् कम्पलग्निंशपात्मजात्योर्न समावेशः स्यात्, चलपिण्डेण निष्ठाग्निंशपायाश्च परस्परपरिहारेण स्थितेरित्यर्थः । दर्शनादर्शनकृतएव

(१) निष्ठासङ्कृतिमपाकरोति विरोधस्त्रहपमिति ।

(२) प्रब्रुतेति उमयसामयोऽकदेशसाधारणकाश्चकालदिग्दारेः समावेशेन परस्परसाहित्येनैककार्यजनकत्वेन दृष्टान्तेन तदुभयसाधारणकारणयोरयेकपशुजनकत्वं स्यात् । तथाच तदुभयसामयग्राघ्युक्तः समावेशः स्यात्, सामग्राः साधारणसाधारणकारणात्मकत्वादित्यर्थः । यदा, पशुजनकत्वं पशुजातीयजनकत्वं, तथाच यथा एकजातीयजनकत्वं तथैककार्यजनकत्वमपि स्यादित्यर्थः ।

गोत्याश्वत्यवोरपि न द्रष्ट्यते इति का प्रत्याशा ? तदाच
गतमहुपलभिलिङ्गेनापि, क्षचिदपि विरोधासिद्धेः ।
ततो विपक्षे वाधकाभावात् स्वभावहेतुरप्यपास्तः ।
नस्ति तत, तदाहि, हृष्टजनकपचकाण्डाद्यन्तर्भू-
ता शिंश्पासामयी, सा हृष्टमतिपत्य भवन्ती स्वका-
रणमेवातिपतेत् । एवं, शासादिममाणानुवन्धी हृष्टव्य-

समावेशमावेशरत्याह । हृष्टतदिति । यथा तयोरन्योन्यपरौ-
शारस्तितयोरपि क्षचित्समावेशसाया ताहृश्योर्गोत्याश्वत्योरपि
समावेशः आदित्याश्वप्नेतेत्याह । गोलेति । गोत्याश्वयोः समावेशे
हृष्टसमाह । तथाचेति । (१)गोत्याश्वत्ययोः समावेशे विरोधासिद्धौ
गोत्याश्वत्यविद्युष्टोपचार्याऽश्वत्याभावानुमानं न स्यात् । तथा च
कार्यक्षिङ्गकमतुमानं गतमिति प्रागुक्तं, स्वात्यनेनापि गतमित्यर्थः ।
क्षचिदपौति । अन्यत्र समावेशसंश्यादिति भावः । एवम् हृष्टं
विना ग्रिंश्पाऽनुपचार्यपविष्टवाधकनिष्ठेयं ग्रिंश्पायावृच्छमा-
वत्यमपि न निष्ठौयेत, ग्रिंश्पालमपि दृश्यं अभिचरेदिति
शक्षायाः सन्नादित्याह । ततदृति । विपक्षे वाधकान्तरमाह नन्य-

(१) गोत्याश्वत्ययोरिति एवमुपाधिकाश्वार्यमपि न दोषः स्यात्, परस्यरा-
त्यनाभावसमानाधिकरणोपाध्योः समावेशे विद्योपाध्योरपि सङ्ग-
रात्म्याऽन्यतरेणान्यतराभावानुमानं न स्यादिति तु व्यतादिति
प्रबन्धप्रकाशे विपक्षिवमनुसन्धेयम् ।

वहारस्तदिशेषानुबन्धी च शिंशपाव्यवहारः, स कथं
तमतिपत्यात्मानमासादयेदिति चेत् । एवन्तद्हि शिंश-
पासामग्युन्तर्भूता चलनसामग्री*, ततस्तामतिपत्य च-
लनादिरूपता† भवन्ती स्वकारणमेवातिपतेत् । तथा,
शास्त्रादिमद्दिशेषानुबन्धी शिंशपाव्यवहारस्तदिशेषानु-
बन्धी च चलनव्यवहारः‡ स कथं तमतिपत्यात्मानमा-
सादयेदिति तुख्यम् । नोदनाद्यागन्तुकनिबन्धनं चल-
नत्वं न तु तद्दिशेषमाचाधीनमिति चेत् । यदि नोदना-

स्त्रीति । तदिपचे वाधकम् । शिंशपालेन दृष्टलं शास्त्रं, दृष्टव्यवहा-
रोवा? उभयच कार्यकारणभावोविपचे वाधक इत्यर्थः । तथा च,
चलपततादेशिंशपालं, तद्वावहारस्य शिंशपाव्यवहारं न अभि-
चरेदित्याह । एवं तर्हीति । न च शिंशपासामव्यवर्त्तिन्येव चल-
पततासामयी, किञ्चु तद्दिशेषेत्याह । नोदनेति । नोदनाद्यः किं
शिंशपाविशेषाएव, तद्दिशेषजनका वा? इयमपि नास्त्रीत्याह । यदीति ।
तथा च तेषां तथाभूतानामेव शिंशपाव्यभिषारे शिंशपा दृष्टं

* चलादिसामयी,—इति श्री० ।

† चलादिरूपता,—इति श्री० ।

‡ चलव्यवहारः,—इति श्री० ।

§ चलपततासामयी,—इति च० ।

दद्यः स्वभावभूतास्तत्तद्विशेषारथ, अवास्वभावभूता-
स्ततः सहकारिष्यत्वे। ततस्तानासाद्य* निर्विशेषैव
शिंशपा चक्षत्वभावत्वमारभते† इति। तथाच कुतः
स्थानिकत्वस्त्रिद्विः? स्वभावभूतारथागन्तुकसहकार्यतु-
प्रवेशाद्वल्लीति चेत्। एवन्तर्हि वृक्षसामग्र्यामागन्तुक-
सहकार्यतुप्रवेशादेव शिंशपाऽपि जायते इति न
कश्चिद्विशेषः। एवमेतत्, किन्तु शिंशपाजनकास्तरु-

अभिचरेदिति भावः। ननु सदृशरूपेषु उपादानकारणेषु सत्यु
सत्यात्मात्मकारिषोनोदनादयरत्यतप्ताह। अथेति। भावस्य समर्थे-
कस्यभावलेऽपि कार्यकरणाकरणयोः सहकारिषाभासाभप्रयुक्त्वात्
प्रसङ्गतद्विप्रव्यययोरभावे प्रतिबन्धाद्यिहरत्मानात् कुतः चण्डिकल-
सित्याह। तथाचेति। शिंशपाद्याः स्वभावभूताद्यपि नोदनादय-
प्राग्न्तुकसहकार्यतुप्रवेशाद्यायमात्राः शिंशपां विना भविष्यन्तीत्याह
स्वभावेति। एवं वृक्षस्वभावभूता शिंशपाऽऽगन्तुकसहकारिषेन।
कायमात्रा दृचं विनाऽपि द्यादिति गूढाशय आह। एवं तर्हीति।
आग्नेयमविद्वान् शक्ते एवमिति। किञ्चिति। आगन्तुकाद्यपि

* तथाच तामासाद्य,—इति श्री०।

† चक्षत्वभावमारभते,—इति श्री०।

? सहकारिषेवेव,—इति स्त्र०।

तामग्रीमुपादायैव, चलनजनकात् न तामेव किन्तु
मूर्त्तमाचं, तथा दर्शनादिति चेत् । मैवम् । कम्पजनकाः
शिंशपाजनकविशेषाच्चपि सन्तस्तानतिपतन्ति, न तु
दृष्टजनकविशेषाः शिंशपाजनकात् । निति नियामका-
भावात् । शिंशपाजनकास्तदिशेषाएव कम्पकारिणत्तु
न तथा, किन्त्वागन्तवः* सहकारिणद्वयति चेत् । एव-
त्तर्हि तानासाद्य सहशरूपाच्चपि केचित् कम्पकारि-
णोऽनासादितसहकारिणत्तु न तथा । तथाच तदा
ताहग्वेति न कश्चिदिशेषः स्यात् । तस्मादिद्वयोर-
समावेशएव, समाविष्टयोच्च परापरभावेव । अनेव-

तद्वायाएवेत्यर्थः । तामेव शिंशपासामयौनेवेत्यर्थः । आश्रयमुद्घाट-
यति । कम्पजनका इति । शिंशपाजनकानां कारणानां विशेषाः
तान् शिंशपाजनकान्, दृष्टजनकानां कारणानां विशेषाः तान् दृष्ट-
जनकानित्यर्थः । तदिशेषा दृष्टजनकविशेषादत्यर्थः । एवं तर्हीति ।
तत्त्वातौथएव सहकारिणाभासाभाभ्यां कार्यजननाजनने इति चुतः
चणिकलमित्यर्थः । वैजात्यग्निराकरणमुपसंहरति । तस्मादिति ।
अनेवमिति । येषां न विरोधोन वा परापरभावः, तेषां सहभाव-

* किन्त्वागन्तुक,—इति आ० ।

† इति स्यात्,—इति श्री० ।

भूतानां द्रव्यगुणकर्मादिभावेनोपाधित्वमाचम् । ते-
षान्तु विश्वानां न समावेशो व्यक्तिभेदात्, जातीनाम्न
भिन्नाश्रयत्वात् । तथा च कुतः श्लशिकत्वम् ? वैजात्या-
भ्युपगमे च कुतोऽनुमानवार्ता ? मा भूदनुमानमिति
चेत्त, तेन हि विना न तत्सिद्धेत्* । न हि श्लशिकत्वे
प्रत्यक्षसत्ति, तथा निष्पत्याभावात्, यहीतनिष्पत्य-
वार्ते तस्य प्रामाण्यात्, अन्यथाऽतिप्रसङ्गात् । ननु

माचाद् व्यवस्थितानां भूतलकार्यत्वमूर्त्यानां द्रव्यादिभावेन द्रव्यादि-
रूपतथा उपाधिमाचत्वां न तु जातिरूपत्वमित्यर्थः ।

ननु द्रव्यत्वगुणत्वकर्मलादीनां कथमित्यत्त्वात् । तेषामिति ।
तेषां द्रव्यत्वादौनां कुतोऽनुमानवेश इत्यत्त्वात् । व्यक्तिभेदात् ।
व्यक्तिकृश्चर्यमेदादित्यर्थः । एतदेव स्वष्ट्यति जातीनां चेति । द्रव्या-
दिव्यकिंगतलेनैकाश्रयत्वाभावादित्यर्थः । तथा चेति । परापरभावा-
भावेन वैजात्याभावादित्यर्थः । तथापि तत्त्वोकारे दण्डमात् । वैजा-
त्येति । तथेति । नौरमिदमितिवत् उणिकमिति निष्पत्याभावा-
दित्यर्थः । तथाप्यभ्यचं निर्विकर्त्यकं तथा स्यात् ततएव प्रकृतिरूपे-
रित्यत्त्वात् । मृद्गौतेति । निर्विकर्त्यकस्य सविकर्त्यकोभ्यत्वात्
तदभिदौ निर्विकर्त्यकसञ्चायां मानाभावादित्यर्थः । नन्यं घट-

* कुतस्तिस्थेत्,—इति चो० ।

† उपाधिरूपत्वं,—इति चो० ।

‡ कुतोऽयं,—इति इ० ।

वर्तमानः स्त्रियोऽध्यक्षगोचरः, न चासौ पूर्वीपरवर्त्मा-
मानक्षणात्मा, ततो मानत्वनिश्चयेव भेदनिश्चयद्वृत्ति
चेत् । किमच तदभिर्मतमायुष्मतः? यदि धर्म्येव
नीलादिनं किञ्चिदनुपपञ्चं, तस्य स्थैर्यास्थैर्यसाधार-
ण्यात् । अथ धर्मः, तद्देवनिश्चयेऽपि धर्मिणः किमा-
यात्? तस्य ततोऽन्यत्वात् । वर्तमानावर्त्मानत्वमेकस्य
विरहमिति चेत् । यदि सदसत्त्वं तत् । तत्र, अनभ्युप-
गमात् । ताद्रूप्येणैव प्रत्यभिज्ञानात् । सदसत्संबन्धस्येत,
किमसङ्गतं? ज्ञानवत्तदुपपत्तेः । क्रमेणानेकसंबन्धशक-

रत्यनुभवोऽस्मि, स च घटद्वृत्ति धर्मिणं अयमिति वर्तमानलं
विषयीकरोतीति वर्तमानलनिश्चयेव चण्डिकलनिश्चयद्वृत्ति तदुभौत-
मध्यवस्थेवेत्यतआह । नन्दिति । वर्तमानलं किं घटएव, तद्वर्त्मी-
वा? आचे, तद्वच्छिप्पाएव कालः तस्य वर्तमानः कालः । स च
तस्य स्थैर्येऽपि सम्भवति । एकचण्णात्मकलं तस्य घटस्थासिद्धमेव ।
अन्ये, धर्मभेदेऽपि न तद्वर्त्मिभेद इत्याह किमत्तेति । ताद्रूप्येणैवेति ।
दितीयादिच्छणेऽपि प्रत्यभिज्ञानात् वर्तमानलमेवेत्यर्थः । ननु पूर्वा-
पराभ्यां सदसत्तचणाभ्यां संबन्धएकस्य विरहद्वरत्याह । सदसत्तिति ।
सदसदिष्टयैकज्ञाने तदुभयसंबन्धो यथा न विरहते, तथा वास्त्रोपी-
त्याह । ज्ञानवदिति । ज्ञाने तदुभयसंबन्धएकदैवेति न विरहः,

* तदपि,—इति आ० ।

स्यानुपयक्षदति चेत् । न, उपसर्पणप्रत्ययक्रमेणैव तस्या-
युपपत्तेः । प्रत्यभिज्ञानमप्रमाणमिति चेत् । अस्ति
तावदतो निरूपणीयं, क्षणप्रत्ययस्तु व्यान्तोऽपि ना-
स्तीति विशेषः ।

स्यादेतत् । मा भूदध्यक्षमनुमानं वा क्षणिकत्वे*,
तथापि सन्वेदेऽल्लु, एतावताऽपि सिद्धं समीहितं
चार्बाकस्येति चेत् । उच्यते ।

स्यैर्थहृष्टोर्न सन्वेदो न प्रामाण्ये विरोधतः ।

एकतानिश्चयो येन क्षणे तेन स्थिरे मतः ॥ १७ ॥

क्रमिकस्तु विरह इत्याह । क्रमेणेति । तस्मांबन्धकारणक्रमादेव
सेऽप्यविरहद्वयाह । उपर्पणेति । प्रत्ययः कारणम् । तादूष्येणैव
प्रत्यभिज्ञानादित्याचिपति । प्रत्यभिज्ञानमिति । विरहधर्मविद्य-
ष्टलादिति भावः । परिहरति । अस्तीति । प्रमाणलाप्रमाणला-
भामिति ग्रेषः । वस्तुतोविरहद्वधर्मात्मायाभावात् प्रमाणलमपि निरू-
पितमेवेति भावः । तदनेन खैर्यं प्रमाणसुकम् ।

सिद्धमिति । (१) क्षणिकत्वसन्वेदेऽपि चार्बाकमतसिद्धेरित्यर्थः । अच
सन्वेदः खैर्यं, तदर्थने वा, प्रामाण्ये वा ? दत्तोचेऽपि प्रामाण्यमाचे, प्रत्यभि-
ज्ञानप्रामाण्ये वा ? नाशावित्याह । खैर्येति । प्रत्यभिज्ञानात्मव्यवसायाभ्यां

* मा भूदग्नुमानं मा च भूदध्यक्षं क्षणिकं,—इति क्वी० ।

(१) क्षणिकत्वसन्वेदेऽपीति खैर्यासिद्धा चार्बाकाकाङ्क्षितसिद्धेरित्यर्थः ।

Pingala Chhandah Sutra, (Sans.) Fasc. II—III @ /6/ each ..	Rs.	0	12
Prithivaj Rasa, (Sans.) Fasc. I—VI @ /6/ each	2	4
Ditto (English) Fasc. I	0	12
Pali Grammar, (English) Fasc. I and II @ /6/ each	0	12
Prakrita Lakshyanam, (Sans.) Fasc. I	1	8
Parasara Smriti (Sans.) Fasc. I—VII @ /6/ each	2	10
Parasara, Institutes of (English)	0	12
Srauta Sutra of Apastamba, (Sans.) Fasc. I—XII @ /6/ each	4	8
Ditto Aavalyana, (Sans.) Fasc. I—XI @ /6/ each	4	2
Ditto Lityayana (Sans.) Fasc. I—IX @ /6/ each	3	6
Ditto Sankhayana (Sans.) Fasc. I—VI @ /6/ each	2	4
Sama Veda Samhitā, (Sans.) Vols. I. Fasc. 1—10; II, 1—6; III, 1—7; IV, 1—6; V, 1—8. @ /6/ each Fasc.	18	14
Samkhya Sutra vritti (Sans.) Fasc. I and II @ /6/ each	0	12
Sahitya Darpana, (English) Fasc. I—IV @ /6/ each	1	8
Sankhya Aphorisms of Kapila, (English) Fasc. I and II @ /6/ each	0	12
Sarva Darshana Sangraha, (Sans.) Fasc. II	0	6
Sankara Vijaya, (Sans.) Fasc. II and III @ /6/ each	0	12
Sankhya Pravachana Bhashya, Fasc. III (English preface only)	0	6
Sankhya Sāra, (Sans.) Fasc. I	0	6
Sri Bhashyam, (Sans.) Fasc. I	0	6
Susruta Samhitā, (Eng.) Fasc. I and II @ /12/ each	1	8
Taittiriya Aranya (Sans.) Fasc. I—XI @ /6/ each	4	2
Ditto Brähmaṇa (Sans.) Fasc. II—XXIV @ /6/ each	8	10
Ditto Sauhitā, (Sans.) Fasc. II—XXXIV @ /6/ each	12	6
Ditto Pratiśakhya, (Sans.) Fasc. I—III @ /6/ each	1	2
Ditto and Aitareya Upanishads, (Sans.) Fasc. II and III @ /6/ each	0	12
Tāndyā Brähmaṇa, (Sans.) Fasc. I—XIX @ /6/ each	7	2
Tattva Chintāmaṇi, Fasc. I—X (Sans.) @ /6/ each	8	12
Tul'si Satṣni, (Sans.) Fasc. I	0	6
Uttara Naishadha, (Sans.) Fasc. III—XII @ /6/ each	8	12
Uvásugandasaño, (Sans.) Fasc. I—IV @ /12/	3	0
Variñi Purāna, (Sans.) Fasc. I—VIII @ /6/ each	8	0
Vāyu l'umāṇi, (Sans.) Vol. I, Fasc. I—VI; Vol. II, Fasc. I—VII, @ /6/ each Fasc	4	14
Vishnu Smriti, (Sans.) Fasc. I—II @ /6/ each	0	12
Virādāratnākara, (Sans.) Fasc. I—VII @ /6/ each	2	10
Vrihammārdiya Purāna, (Sans.) Fasc. I—V @ /6/	1	14
Yoga Sūtra of Patanjali, (Sans. & English) Fasc. I—V @ /14/ each	4	6
The same, bound in cloth	5	2

Tibetan Series.

Sher-Phyin—Fasc. I	1	0
<i>Arabic and Persian Series.</i>			
'Alangirnāmah, with Index, (Text) Fasc. I—XIII @ /6/ each	4	14
Kin-i-Akbari, (Text) Fasc. I—XXII @ 1/ each	22	0
Ditto (English) Vol. I (Fasc. I—VII)	12	4
Akbarnānah, with Index, (Text) Fasc. I—XXXVII @ 1/ each	87	0
Bādhshāhnāmah with Index, (Text) Fasc. I—XIX @ /6/ each	7	2
Beale's Oriental Biographical Dictionary, pp. 291, 4to., thick paper, @ 4/12; thin paper	4	8
Dictionary of Arabic Technical Terms and Appendix, Fasc. I—XXI @ 1/ each	21	0
Farhang-i-Rashidi (Text), Fasc. I—XIV @ 1/ each	14	0
Fihrist-i-Tusi, or, Tusi's list of Shy'ah Books, (Text) Fasc. I—IV @ /12/ each	3	0
Futuh-ul-Sham Waqidi, (Text) Fasc. I—IX @ /6/ each	3	6
Ditto Azadi, (Text) Fasc. I—IV @ /6/ each	1	8
Hast Asmān, History of the Persian Mansawi (Text) Fasc. I	0	12
History of the Caliphs, (English) Fasc. I—VI @ /12/ each	4	8
Iqbālināmah-i-Jahāngiri, (Text) Fasc. I—III @ /6/ each	1	2
Iṣṭabāh, with Supplement, (Text) Fasc. 49 Fosc. @ /12/ each	36	12
Muāsir-ul-Umara, Vol. I, Fasc. I—IX, Vol. II, Fasc. I—V @ /6/ each	5	4
Maghāzi of Wāqidī, (Text) Fasc. I—V @ /6/ each	1	14
Muntakhab-ul-Tawārikh, (Text) Fasc. I—XV @ /6/ each	5	10
Muntakhab-ul-Tawārikh (English) Vol. II, Fasc. I—IV @ /12/ each	3	0

(Turn over.)

Muntakhab-ul-Lubáb, (Text) Fasc. I—XIX @ /6/ each ..	Rs. 7	8
Mu'ájir-i-Klamgífi (Text), Fasc. I—VI @ /6/ each 2	4
Nokhbat-ul-Fíkr, (Text) Fasc. I 0	6
Nigámí's Khiradnámah-i-Iskandarí, (Text) Fasc. I and II @ /12/ each ..	1	8
Suyútý's Itqán, on the Exegetic Sciences of the Koran, with Supplement, (Text) Fasc. II—IV, VII—X @ 1/ each 7	0
Tabaqát-i-Nájirf, (Text) Fasc. I—V @ /6/ each 1	14
Ditto (English) Fasc. I—XIV @ /12/ each 10	8
Táríkh-i-Fírus Sháhi, (Text) Fasc. I—VII @ /6/ each 2	10
Táríkh-i-Baihaqí, (Text) Fasc. I—IX @ /6/ each 3	6
Táríkh-i-Firozsháhí, Fasc. I—IV @ /6/ each 1	8
Wí o Rámín, (Text) Fasc. I—V @ /6/ each 1	14
Zafarnámah, Vol. I, Fasc. I—IX, Vol. II, Fasc. I—VIII @ /6/ each ..	6	6

ASIATIC SOCIETY'S PUBLICATIONS

1. ASIATIC RESEARCHES. Vols. VII, IX to XI; Vols. XIII and XVII, and Vols. XIX and XX @ /10/ each ..	Rs. 80	0
Ditto Index to Vols. I—XVIII 5	0
2. PROCEEDINGS of the Asiatic Society from 1865 to 1869 (incl.) @ /4/ per No.; and from 1870 to date @ /6/ per No ..		
3. JOURNAL of the Asiatic Society for 1843 (12), 1844 (12), 1845 (12), 1846 (6), 1847 (12), 1848 (12), 1850 (7), 1851 (7), 1857 (6), 1858 (5), 1861 (4), 1864 (5), 1865 (8), 1866 (7), 1867 (6), 1868 (6), 1869 (8), 1870 (8), 1871 (7), 1872 (8), 1873 (8), 1874 (8), 1875 (7), 1876 (7), 1877 (8), 1878 (8), 1879 (7), 1880 (8), 1881 (7), 1882 (6), 1883 (5), 1884 (6), 1885 (6) 1886 (8). @ 1/ per No. to Subscribers and @ 1/8 per No. to Non-Subscribers,		
<i>N. B. The figures enclosed in brackets give the number of Nos. in each Volume.</i>		
4. Centenary Review of the Researches of the Society from 1784—1883 ..	3	0
General Cunningham's Archaeological Survey Report for 1863-64 (Extra No., J. A. S. B., 1864) ..	1	8
Theobald's Catalogue of Reptiles in the Museum of the Asiatic Society (Extra No., J. A. S. B., 1868) ..	1	8
Catalogue of Mammals and Birds of Burmah, by E. Blyth (Extra No., J. A. S. B., 1875) ..	3	0
Sketch of the Turki Language as spoken in Eastern Turkestan, Part II, Vocabulary, by R. B. Shaw (Extra No., J. A. S. B., 1878) ..	3	0
Introduction to the Maithili Language of North Bihár, by G. A. Grierson, Part I, Grammar (Extra No., J. A. S. B., 1880) ..	1	8
Part II, Chrestomathy and Vocabulary (Extra No., J. A. S. B., 1882) ..	3	0
5. Anis-ul-Musharráhín 3	0
6. Catalogue of Fossil Vertebrata 2	0
7. Catalogue of the Library of the Asiatic Society, Bengal 3	8
9. Examination and Analysis of the Mackenzie Manuscripts by the Rev. W Taylor 2	0
10. Han Koong Tséw, or the Sorrows of Han, by J. Francis Davis 1	8
11. İstilahát-us-Súfiyah, edited by Dr. A. Sprenger, 8vo.	.. 1	0
12. Ináyah, a Commentary on the Hidayah, Vols. II and IV, @ 16/ each ..	82	0
13. Jawámi-ul-'ilm ir-riyáfi, 168 pages with 17 plates, 4to. Part I	.. 3	0
14. Khizánat-ul-'ilm 4	0
15. Mahábharata, Vols. III and IV, @ 20/ each 40	0
16. Moore and Hewitson's Descriptions of New Indian Lepidoptera, Parts I—III, with 8 coloured Plates, 4to. @ 6/ each 18	0
17. Purána Sangráha, I (Markandeya Purana), Sanskrit 1	0
18. Sharaya-ool-Islam 4	0
19. Tibetan Dictionary by Csoma de Körös 10	0
20. Ditto Grammar 8	0
21. Vuttodaya, edited by Lt.-Col. G. E. Fryer 2	0

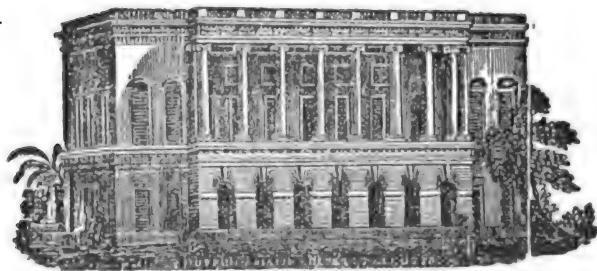
Notices of Sanskrit Manuscripts, Fasc. I—XXIII @ 1/ each 28 0
 Nepalese Buddhist Sanskrit Literature, by Dr. R. L. Mitra 6 0
 N.B. All Cheques, Money Orders &c. must be made payable to the "Treasurer
 Asiatic Society" only.

(JUN 6 1890)

BIBLIOTHECA INDICA;

COLLECTION OF ORIENTAL WORKS

PUBLISHED BY THE
ASIATIC SOCIETY OF BENGAL
New Series, No. 725.

न्यायकुसुमाञ्जलिप्रकरणम्

न्यायाचार्यपदाङ्गितश्रीमद्दयनाचार्यविरचितम्

महामहोपाध्यायद्विद्वाहत-मकरस्त्रोङ्गसित-बर्दमानोपाध्यायश्रीतप्रकाशसितम्

NYAYA KUSUMANJALI PRAKARANAM

EDITED BY

MANMAHOPADHYAKYA CHANDRAKANTA TARKALANKARA.

VOLUME I.

FASCICULUS III.

3
CALCUTTA :

PRINTED BY G. H. BOUSE, AT THE BAPTIST MISSION PRESS,
AND PUBLISHED BY THE
ASIATIC SOCIETY, 67, PARK STREET.

1889.

LIST OF BOOKS FOR SALE
AT THE LIBRARY OF THE
ASIATIC SOCIETY OF BENGAL,
No. 57, PARK STREET, CALCUTTA.
AND OBTAINABLE FROM

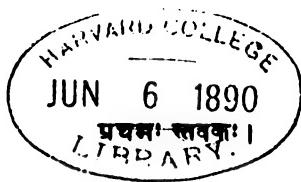
**THE SOCIETY'S LONDON AGENTS, MESSRS. TRUBNER & CO.
 57 AND 59, LUDGATE HILL, LONDON, E. C.**

BIBLIOTHECA INDICA.

Sanskrit Series.

		Rs.	1	2
Advaita Brahma Siddhi, Fasc. I—III @ /6/ each	..	1	2	
Agni Purāṇa, (Sans.) Fasc. II—XIV @ /6/ each	..	4	14	
Apu Bhāshyam, Fasc. I	0	6	
Aitareya Krānyaka of the Rig Veda, (Sans.) Fasc. I—V @ /6/ each	..	1	14	
Aphorism of Śāṅkilya, (English) Fasc. I	0	6	
Aphorisms of the Vedānta, (Sans.) Fasc. VII—XIII @ /6/ each	..	2	4	
Aśṭasāhasrikā Prajnápáramitá, Fasc. I—VI @ /6/ each	..	2	4	
Aśvavaidyaka, Fasc. I—V @ /6/ each	..	1	14	
Avadána Kalpalatá by Kshemendra (Sans. & Tibetan) Vol. I Fasc. I	..	1	0	
Bhāmatí, (Sans.) Fasc. I—VIII @ /6/ each	..	3	0	
Brahma Sútra, (English) Fasc. I	0	12	
Brihaddevatá, (Sans.) Fasc. I	0	6	
Brihaddharma Puráṇam, Fasc. I—II @ /6/ each	..	0	12	
Bṛihat Krānyaka Upanishad, (Sans.) Fasc. VI, VII & IX @ /6/ each	..	1	2	
Ditto (English) Fasc. II—III @ /6/ each	..	0	12	
Bṛihat Saṃhitá, (Sans.) Fasc. II—III, V—VII @ /6/ each	1	14	
Chaitanya-Chandrodaya Náṭaka, (Sans.) Fasc. II—III @ /6/ each	..	0	12	
Chaturyarga Chintámani, (Sans.) Vols. I, Fasc. 1—11; II, 1—25; III, Part I Fasc. 1—18, Part II, Fasc. 1—8 @ /6/ each	..	21	6	
Chhándogya Upanishad, (English) Fasc. II	0	6	
Daśarupa, Fasc. II and III @ /6/	0	12	
Gobhiliya Grīhya Sútra, (Sans.) Fasc. I—XII @ /6/ each	..	4	8	
Hindu Astronomy, (English) Fasc. I—III @ /6/ each	..	1	2	
Kála Mádhava, (Sans.) Fasc. I—IV @ /6/	1	8	
Kétantra, (Sans.) Fasc. I—VI @ /12/ each	4	8	
Kathá Sarit Ságara, (English) Fasc. I—XIV @ /12/ each	10	8	
Kaushitakí Brahman Upanishads, Fasc. II	0	6	
Kúrma Puráṇa, (Sans.) Fasc. I—VIII @ /6/ each	3	0	
Lalita-Vistara, (Sans.) Fasc. II—VI. @ /6/	1	14	
Lalita-Vistara, (English) Fasc. I—III @ /12/ each	2	4	
Madana Párijáta, (Sans.) Fasc. I—VI @ /6/ each	2	4	
Manuṣiká Sangraha, (Sans.) Fasc. I—II @ /6/ each	0	12	
Márkandeya Puráṇa, (Sans.) Fasc. IV—VII @ /6/ each	1	8	
Márkandeya Puráṇa (Eng.) Fasc. I—II @ /12/ each	1	8	
Mimáṃsa Darśana, (Sans.) Fasc. II—XIX @ /6/ each	6	12	
Náradra Pancharátra, (Sans.) Fasc. IV	0	6	
Náradra Smṛiti, (Sans.) Fasc. I—III @ /6/	1	2	
Nayavártikam, (Sans.) Fasc. I	0	6	
Nirukta, (Sans.) Vol. I, Fasc. I—VI; Vol. II, Fasc. I—VI; Vol. III, Fasc. I—VI; Vol. IV, Fasc. I—VII @ /6/ each. Fusc.	9	6	
Nítisára, or The Elements of Polity, By Kámandaki, (Sans.) Fasc. II—V @ /6/ each	1		
Nyáya Darśana, (Sans.) Fasc. III	0	6	
Nyáya Kusumánjali Prakaraṇam (Sans.) Vol. I, Fasc. I—III @ /6/ each	..	1	2	
Parिश्चita Parva (Sans.) Fasc. I—IV @ /6/ each	1	8	

(Continued on third page of Cover.)

१६६

न हि स्थिरे तदर्शने वा स्वरसवाही सन्देहः, प्रत्य-
भिज्ञानस्य दुरपश्चवत्वात् । नापि तत्प्रामाण्ये, स हि
न तावत् सार्वविषिको व्याघातात् । तथा हि, प्रामाण्या-
सिद्धौ सन्देहोऽपि न सिध्येत्, तत्सिद्धौ वा तदपि
सिध्येत्, निश्चयस्य तदधीनत्वात् । कोटिद्वयस्य चाहृष-
स्यानुपस्थाने कः सन्देहार्थः ? तदर्शने च कर्वं सर्ववा-
तदसिद्धिः ? एतेनाप्रामाण्यिकस्तद्वावहारद्विति निरस्तम् ।

स्वैर्यतज्ज्ञानग्निश्चयादित्यर्थः । (१) वादिविप्रतिपत्त्या सन्देहो न स्वार-
णिकद्विति भावः । न तत्त्वैः, कचिदपि प्रामाण्याग्रसिद्धा तत्को-
टिकसंश्यस्थाथभावादित्याह । न प्रामाण्यद्विति । न चतुर्थः,
एकत्र ज्ञेण येन विरुद्धधर्मसंसर्गभावेनकलग्निश्चयसेनेव स्त्रिरेऽपि
तत्त्विश्चयादित्याह । एकत्रेति । तथाहौति, सन्देहौत्यनुवाचवसाय-
मानकत्वात् तस्येत्यर्थः । तत्सिद्धौ सन्देहसिद्धौ । तदपि प्रामाण्यम् ।
ग्निश्चयसेति । ग्निश्चयस्य सन्देहाधीनत्वात् सन्देहव्यापकत्वात्, तेन
विना सन्देहानुपपत्तेरित्यर्थः । यदा, सन्देहग्निश्चयस्थापि तदत्तु-
ववसायप्रामाण्यग्निश्चयाधीनत्वादित्यर्थः । तदर्शने चेति । प्रामाण्य-
दर्शने चेत्यर्थः ।

(१) वादीति स्वारसिकस्यैवाच ग्निश्चयत्वात् । अतश्चोक्तं मूले, न स्वरस-
वाही सन्देह इति ।

सर्वया प्रामाण्यासिद्धौ तस्याप्यसिद्धेः । प्रकृते प्रामाण्यसम्बद्धे खूनपुनर्जीवकेशादौ व्यभिचारदर्शनादिति चेत् । न, एकत्वनिष्ठयस्य त्वयाऽपीष्टत्वात् । अनिष्टौ वा न किञ्चित् सिद्धेत् । सिद्धतु यच विषद्धधर्मविरह-इति चेत्, तेवेष स्थिरत्वमपि निष्ठीयते । स इह सन्दिष्टते इति चेत्, तुख्यमेतत् । काञ्चित्किष्टयोऽपि कथंचिदिति चेत्, समः समाधिः ।

नन्देतत् कारणत्वं यदि स्वभावो भावस्य नीलादिवतदा सर्वसाधारणं स्यात् । न हि नीलं किञ्चित् प्रत्यनीलम् । अबौपाधिकं, तदा उपाधेरपि स्वाभाविकत्वे तथात्प्रसङ्गः, औपाधिकत्वे त्वनवस्था । असाधारणत्वमप्यस्य स्वभावरवः, ततज्ज्ञत्वेरारभ्यकुर्यात्, स्थिरस्यैकस्वभावत्वादिति चेत् । उच्चते ।

प्रकृते स्वैर्यसाधकप्रत्यभिज्ञाने । न किञ्चिदिति चण्डिकोष्ठेको न स्वादित्यर्थः । तुच्छमिति । चण्डिकस्यायेकले मन्देहः इत्यर्थः । काञ्चिदिति यच न विषद्धधर्मसंसर्गदत्यर्थः । यमद्विति स्त्रिरेऽपि तदभावएवेत्यर्थः ।

तदेवमसौकिकं परस्तोकसाधनं यिद्भूम । तच ग्रहते । नन्दिति । यथा नौजं सर्वेण निरूप्यमाणं नौजं, तथा सर्वेण निरूप्यमाणं कारणस्वादित्यर्थः । तथात्मं सर्वसाधारणम् । औपाधिकले इत्योपाधेरिति ।

हेतुशक्तिमनाहत्य नीलाद्यपि न वसु सत् ।

तद्युत्तं तच तच्छक्तिमिति साधारणं न किम् ॥१८॥
 सर्वसाधारणनीलाद्यैधर्म्येण काल्पनिकात्वं कार्य-
 कारणभावस्य व्युत्पादयता नीलादि पारमार्थिकमेवा-
 भ्युपगत्व्यम् । अन्यथा, तद्वैधर्म्येण हेतुफलभावस्या-
 पारमार्थिकत्वानुपपत्तेः । न च कार्यकारणभावस्या-
 पारमार्थिकत्वे नीलादि पारमार्थिकं भवितुमईति,
 नित्यत्वप्रसङ्गात् । तस्मादस्य पारमार्थिकत्वेऽपरमपि

त्वगुष्छनौयम् । अथेति, नियतकार्यप्रतियोगिककारणत्वेव स्वभाव-
 रत्वर्थः । ततदृति । यद्यस्य स्वाभाविकं* तत्तदुत्पत्तिएवारभ्येति
 वीजस्य वीजत्वमिवाकुरकारित्वमयुत्पन्नितएव स्थादित्वर्थः । ततः
 कारणत्वमस्य ने साधारणमसाधारणं वेति भावः ।

परस्य कार्यकारणभावस्य साधारणत्वापादनेन हेतुशक्तिरेव
 निरस्त्वेन मता, तथा च नीलाद्यपि परमार्थसम्बन्धात्, निय-
 त्वप्रसङ्गात्, ततो वैधर्म्यदृष्टान्ताभावात् तत्पदो न विश्वतौ-
 त्वाह । हेतुशक्तीति । तद्युक्तिमिति । सहकारियुक्तं तच कार्य-
 तत्कारणं शक्तं निर्वर्तकमिति सर्वैरेव प्रतीयतदृति सर्वसाधारण-
 मस्त्वेव, नीलादेवपि तदेव सर्वसाधारणमित्यर्थः । अस्य नीलादेः ।
 अपरमपि कार्यकारणस्वरूपमपि ।

* स्वाभाविकं रूपं,—इति ८० ।

तथा, त वोभयमपीति कवनेकमनेकं परस्परविरहं
कार्यं कुर्यात् । तत्त्वभावत्वादिति यदि, तदेतत्त्वे-
रारभ्य कुर्यादविशेषादित्यपि न युक्तं, तत्त्वसङ्कारि-
त्साचिद्ये तत्त्वार्थं करोतीति स्वभावव्यवस्थापनात्* ।
इदम्य साधारणमेव, सर्वैरेव तथोपलम्भात् । न हि
नीतादेरप्यन्यत् साधारण्यमिति ।

स्यादेतत् । अस्तु स्थिरं, तथापि नित्यविभोर्न
कारणत्वमुपपद्यते । तथा आन्वयव्यतिरेकाभ्यां कारण-
त्वमवधार्यते नान्वयमाचेण, अतिप्रसङ्गात् । न च
नित्यविभूनां व्यतिरेकसम्भवः । न च सोपाधेरसावद्ये-
वेति साम्रातं, तथाभूतस्योपाधिसम्बन्धेऽप्यनधिकारात् ।
अनितो हि तेन स तस्य स्यात्, नित्यो वा ? न प्रवमः,

इदम्येति । तथा चेष्टापादनमिति भावः । नन्वेवमदृष्टसाम-
दृच्छिलेऽपि नात्मा समवाचिकारणं जायन्यदिति तदभावादसमवा-
च्यपि न कारणमिति तच्छिलेण न यागादिजन्यत्वं, नापि
भोगनियामकलमित्यभिप्रेत्याह । स्यादेतदिति । न चेति । नित्यलेण
न कालानोद्यतिरेको विभूतेन न देशत इत्यर्थः । नसु चेवस्तस्य
व्यतिरेकाभावेऽपि ग्रौराशुपहितस्य तस्य स्यादित्याह । न च
सोपाधेरिति । तथाभूतस्येति । नित्यविभोक्तदयोग्यतादित्यर्थः ।

* व्यवहारसामावृत्,—इति आ० ।

पूर्ववत् । नापि द्वितीयः, पूर्ववदेव । तथापि चोपाधेरेव व्यतिरेको न तस्य, अविशेषात् । तदत इति चेत् । न, स चोपाधिश्वेत्यतोऽन्यस्य तदत्पदार्थस्याभावात् । भावे वा, सएव कारणं स्यात् । अचोच्यते ।

पूर्वभावे हि हेतुत्वं मीयते येन केनचित् ।

आपकस्यापि नित्यस्य धर्मिधीरन्यथा न हि ॥ १६ ॥

भवेदेव यद्यन्वयव्यतिरेकावेव कारणत्वं, किन्तु कार्यान्वियतः पूर्वभावः । स च क्वचिदन्वयव्यतिरेकाभ्यामवसीयते, क्वचिद्धर्मिग्राहकात् प्रमाणात् । अन्यथा, कार्यात् कारणानुमानं क्वापि न स्यात् । तेन तंस्यानु-

तत्र विकस्य हेतुमाह । जनितोहीति । अन्येऽपि आपकोऽब्यापको वेति इष्टव्यम् । पूर्ववदिति । उपाधिजनकलगाहकव्यतिरेकाभावः तुख्येवेत्यर्थः । द्वितीयस्थाये दोषमाह । पूर्ववदिति । नित्यविभोदपाधेरपि व्यतिरेकाभावदत्यर्थः । नित्याब्यापकोपाधिपञ्चे दोषमाह । तथापि चेति । विशेषवति विशिष्टाभावस्य विशेषणाभावे पर्यवसानादित्यर्थः । तदतः उपाधिमतः । सएव विशिष्टएव न तु विशेष्यात्मेत्यर्थः ।

येन केन चिदिति । अन्यव्यतिरेकाभ्यामेवेत्यर्थः । आपकचापीत्यच हेतुत्वमनुष्ठानौम् । तज्जिस्ये हेतुमाह । धर्मिधीरिति । बुद्धादिभिः कार्यैः समवाच्यिकारणतयाऽत्मादयोऽवगम्यन्ते इति धर्मिग्राहकमानादेव तेषां कारणत्वपाह रत्यर्थः । तेनेति । कार्यव्याप्ताऽनुमेयकारणत्वत्तेव्याप्ताद्युविधानादर्घमादित्यर्थः । अथ

विधानातुपलभात् । उपलभे वा, कार्यस्त्रिलानवकाशात्, प्रत्यक्षतश्च तत्स्त्वेः । तज्जातीयानुविधानदर्शनात् सिद्धिरन्यचापि न वार्यते । तथापि केषुगत्यानुविहितान्यव्यव्यतिरेकमेव कार्यात् कारणं सिध्येत्, अन्यच तथा दर्शनादिति चेत् । वाधेन सङ्कोचात् । विपक्षे वाधकाभावेन चाव्यासेः । दर्शनमाचेण चात्कर्षसमत्वात्^(१) । अस्य चेत्वरे विस्तरो वक्ष्यते । सर्वव्याप-

कार्यकारणव्याप्तिरन्यव्यव्यतिरेकाभ्याम् तथोः कारणलं व्यज्ञते,
*तज्जातीयस्थान्यव्यव्यतिरेकाभ्यामिति स्तुगुणान् प्रति घटादेरन्यव्यव्यतिरेकमाने घटत्वादिकं न प्रयोजकं किंतु इवलमेव । तर्हन्यव्यव्यतिरेकव्यातीयत्वं गुणान् प्रति नित्यविभोरप्यसौत्याह । तव्यातीयेति । वाधेनेति । धर्मियाइकमानेनात्मादीनां खण्डिकार्यगुणेषु कारणलप्यहात् वाधोन्मौतपचेतरत्वोपाधेव्याप्त्यभावादिति भावः । विपच्छेति । दृष्टान्ते तथात्वदर्शनेऽपि तद्रूपं न प्रयोजकं गौरवादित्यर्थः । अन्यच तथा दर्शनादित्यचाह । दर्शनमाचेष्टेति । अन्यवाधकाद्गुरेरपि प्रयोजकलमित्याशयेन वाधकमाह । सर्वति ।

* अत्र, किंतु,—भवितुं युक्तम् ।

(१) [दृष्टान्तधर्मं साधेन समावज्ञनवकर्षसमः । यदि क्रियादेतुगुणव्यापात् चोष्टवत् क्रियावानेवात्मा, चोष्टवदेव स्यश्चवानपि प्राप्नोति । अथ न स्यश्चवान्, लोष्टवत् क्रियावानपि न प्राप्नोति,—इति न्यायभाष्यमचाशुसन्वेष्यम् । तथाच, देतुगुणतरेण दृष्टान्तमाचात् कस्यचिद्धर्मस्य प्रवक्ष्यन्ते उत्तरवर्षसमः । अयमेव दृष्टान्तसमाप्त्युप्यते ।]

कानां सर्वान् प्रत्यन्वयमाचाविशेषे कारणत्प्रसङ्गो-
बाधकमिति चेत् । न, अन्वयव्यतिरेकवज्ञातीयतया
विपक्षे बाधकेन च विशेषेऽनतिप्रसङ्गात् । तथा हि,

अतिरेकासम्भवेऽन्वयमाचस्यैव कारणतायाहकले तदविशेषात् सर्वच
कार्यं निष्ठविभोः कारणत्प्रसङ्ग इति अतिरेकोऽपि तप्यथोजक-
रत्यर्थः । अन्वयेति । रूपादिकार्यं प्रति घटादि अन्वयव्यतिरेक-
वहृष्टं, तज्जातीयश्वात्मा ज्ञानादिकं प्रति, समवाचिकारणजातीय-
इति आवत् । (१)यदा । अन्वयव्यतिरेकवति कारणे सहकारि-
याकस्यासाकस्याभ्यां कार्यकरणाकरणे दृष्टे, तद्वद्वायन्वयव्यतिरेक-
वज्ञातीयत्वम् । न चैवमतिप्रसङ्गः, व्योमादेज्ञानासमवाचित्वात् ।
तथात्वे चाकाशविशेषगुणतया ज्ञानस्य औचत्वप्रसङ्गात् । दिक्षाल-
विशेषगुणत्वे चाप्रत्यक्षत्प्रसङ्गः । (२)अतएव तत्र कार्याजने सह-
कारिवैकल्यमतन्वम् । न चैवमपि व्योमादेः कार्यमाचे निमि-
त्तत्वापन्तिः, अन्वयाचिद्भूतात् । शब्दं प्रति पूर्ववर्त्तित्वप्रहणवान्यकार्यं
प्रति तद्यहात् । अन्यं प्रति पूर्ववर्त्तित्वप्रहणएव चल्य चं प्रति तद्-
यहः, तदन्वयाचिद्भूमिति प्रागुक्तमित्यर्थः । विपचेति । अदौदं
कार्यमेतदाश्रयोत्पन्निप्रयोजकजन्यं न स्थादन्यदेशं स्थादेवं कालेऽपौर्ति
सर्वचोत्पन्निष्ठततोत्पन्निशब्दवाच्येन तर्हीणेत्यर्थः । उभयं क्रमेण

(१) अन्वयव्यतिरेकवज्ञातीयत्वमतिप्रसङ्गमित्वात्तुश्यादाह, यदा अन्वय-
व्यतिरेकवतीति ।

(२) अतएवेति तथाच ज्ञानं प्रति व्योमादेन निरक्तमन्वयव्यतिरेकवज्ञा-
तीयत्वमिति भावः ।

LIST OF BOOKS FOR SALE

AT THE LIBRARY OF THE

ASIATIC SOCIETY OF BENGAL,

No. 57, PARK STREET, CALCUTTA.

AND OBTAINABLE FROM

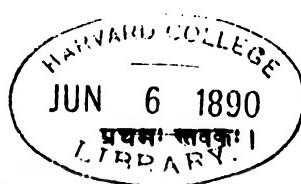
**THE SOCIETY'S LONDON AGENTS, MESSRS. TRUBNER & CO.
67 AND 59, LUDGATE HILL, LONDON, E. C.**

BIBLIOTHECA INDICA.

Sanskrit Series.

		Rs.	1	2
Advaita Brahma Siddhi, Fasc. I—III @ /6/ each	..	1	14	
Agni Purāṇa, (Sans.) Fasc. II—XIV @ /6/ each	..	4	14	
Apu Bhāṣyam, Fasc. I	0	6	
Āitareya Āṛanyakā of the Rig Veda, (Sans.) Fasc. I—V @ /6/ each	..	1	14	
Āphorisms of Sāṃḍilya, (English) Fasc. I	0	6	
Āphorisms of the Vedānta, (Sans.) Fasc. VII—XIII @ /6/ each	..	3	4	
Āśtāśāhaarikā Prajñāpāramitā, Fasc. I—VI @ /6/ each	..	2	4	
Āvavāidyaka, Fasc. I—V @ /6/ each	..	1	14	
Avadāna Kalpalatā by Kshemendra (Sans. & Tibetan) Vol. I Fasc. I	1	0	
Bhāmatī, (Sans.) Fasc. I—VIII @ /6/ each	..	3	0	
Brahma Sūtra, (English) Fasc. I	0	12	
Brihaddevatā, (Sans.) Fasc. I	0	6	
Brihadbharme Purāṇam, Fasc. I—II @ /6/ each	..	0	12	
Bṛihat Ḫraṇyaka Upanishad, (Sans.) Fasc. VI, VII & IX @ /6/ each	..	1	2	
Ditto (English) Fasc. II—III @ /6/ each	0	12	
Bṛihat Saṃhitā, (Sans.) Fasc. II—III, V—VII @ /6/ each	1	14	
Chaitanya-Chandrodaya Nāṭaka, (Sans.) Fasc. II—III @ /6/ each	..	0	12	
Chaturvarga Chintamani, (Sans.) Vols. I, Fasc. 1—11; II, 1—25; III, Part I Fasc. 1—18, Part II, Fasc. 1—3 @ /6/ each	21	6	
Chhāndogya Upanishad, (English) Fasc. II	0	6	
Dāśarupa, Fasc. II and III @ /6/	0	12	
Gobhiliya Gṛihya Sūtra, (Sans.) Fasc. I—XII @ /6/ each	4	8	
Hindu Astronomy, (English) Fasc. I—III @ /6/ each	1	2	
Kāla Mādhava, (Sans.) Fasc. I—IV @ /6/	1	8	
Kātantra, (Sans.) Fasc. I—VI @ /12/ each	4	8	
Kathā Sarit Sāgara, (English) Fasc. I—XIV @ /12/ each	10	8	
Kanashitaki Brahman Upanishads, Fasc. II	0	6	
Kūrma Purāṇa, (Sans.) Fasc. I—VIII @ /6/ each	3	0	
Lalita-Vistara, (Sans.) Fasc. II—VI. @ /6/	1	14	
Lalita-Vistara, (English) Fasc. I—III @ /12/ each	2	4	
Madana Pārijāta, (Sans.) Fasc. I—VI @ /6/ each	2	4	
Manuṣikā Sangraha, (Sans.) Fasc. I—II @ /6/ each	0	12	
Mārkandeya Purāṇa, (Sans.) Fasc. IV—VII @ /6/ each	1	8	
Mārkandeya Purāṇa (Eng.) Fasc. I—II @ /12/ each	1	8	
Mīmāṃsa Darsāna, (Sans.) Fasc. II—XIX @ /6/ each	6	12	
Nārada Pancharātra, (Sans.) Fasc. IV	0	6	
Nārada Smṛiti, (Sans.) Fasc. I—III @ /6/	1	2	
Nayavārtikam, (Sans.) Fasc. I	0	6	
Nirukta, (Sans.) Vol. I, Fasc. I—VI; Vol. II, Fasc. I—VI; Vol. III, Fasc. I—VI; Vol. IV, Fasc. I—VII @ /6/ each. Fasc.	9	6	
Nītiśāra, or The Elements of Polity, By Kāmāndaki, (Sans.) Fasc. II—V @ /6/ each	1		
Nyāya Darsāna, (Sans.) Fasc. III	0	6	
Nyāya Kuṇumānjalī Prakaraṇam (Sans.) Vol. I, Fasc. I—III @ /6/ each	1	2	
Parīshṭha Parīyan (Sans.) Fasc. I—IV @ /6/ each	1	8	

(Continued on third page of Cover.)

१६५

न हि स्थिरे तदर्शने वा स्वरसवाही सन्देहः, प्रत्य-
भिज्ञानस्य दुरपश्चवत्वात् । नापि तत्प्रामाण्ये, स हि
न तावत् सार्वजिको व्याघातात् । तथा हि, प्रामाण्या-
सिद्धौ सन्देहोऽपि न सिधेत्, तत्सिद्धौ वा तदपि
सिधेत्, निष्प्रयस्य तदधीनत्वात् । कोटिद्यस्य चाहृष्ट-
स्यानुपस्थाने कः सन्देहार्थः ? तदर्शने च कर्त्त सर्ववा-
तदसिद्धिः ? एतेनाप्रामाण्यकस्तद्विवारद्विति निरस्तम् ।

खैर्यतज्ज्ञाननिष्प्रयादित्यर्थः । (१)वादिविप्रतिपत्त्या सन्देहो न स्वार-
चिकर्त्ति भावः । न दृतीयः, कचिदपि प्रामाण्याप्रसिद्धा तत्को-
टिकसंश्यस्याथभावादित्याह । न प्रामाण्यद्विति । न चतुर्थः,
एकत्र ज्ञेये येन विरुद्धधर्मसंसर्गभावेनैकलगिष्ठयसेनैव स्थिरेऽपि
तत्त्विष्ठयादित्याह । एकत्रेति । तथाहीति, सन्देहीत्यनुवाचसाध-
मानकत्वात् तस्येत्यर्थः । तत्सिद्धौ सन्देहसिद्धौ । तदपि प्रामाण्यम् ।
निष्प्रयस्य सन्देहाधीनत्वात् सन्देहव्यापकत्वात्, तेन
विना सन्देहानुपपत्तेरित्यर्थः । यदा, सन्देहनिष्प्रयस्यापि तदसु-
व्यवसायप्रामाण्यनिष्ठाधीनत्वादित्यर्थः । तदर्शने चेति । प्रामाण्य-
दर्शने चेत्यर्थः ।

(१) वादीति स्वारत्सिकस्यैवाच निषेधत्वात् । अतश्वोक्तं मूले, न स्वरस-
वाही सन्देह द्विति ।

सर्वथा प्रामाण्यासिद्धौ तस्याप्यसिद्धेः । प्रकृते प्रामा-
ण्यसम्भवे लूपपुनर्जातकेशादौ व्यभिचारदर्शनादिति
चेत् । न, एकत्वमिक्षयस्य त्वयाऽपीष्टत्वात् । अनिष्टौ वा
न किञ्चित् सिद्धेत् । सिद्धतु यज्ञ विद्वधर्मविरह-
इति चेत्, तैर्मैव स्थिरत्वमपि निष्क्रीयते । स इह सन्दि-
ष्टते इति चेत्, तुख्यमेतत् । क्वचिन्निक्षयोऽपि कष्टच्छि-
दिति चेत्, समः समाधिः ।

नमेतत् कारणत्वं यदि स्वभावेभावस्य नीलादि-
वत्तदा सर्वसाधारणं स्यात् । न हि नीलं किञ्चित्
प्रत्यनीलम् । अशौपाधिकं, तदा उपाधेरपि स्वा-
भाविकत्वे तथात्वप्रसङ्गः, शौपाधिकत्वे त्वनवस्था ।
असाधारणत्वमप्यस्य स्वभावश्च; ततउत्पत्तेरारभ्य
कुर्यात्, स्थिरस्यैकस्वभावत्वादिति चेत् । उच्चते ।

प्रकृते स्वैर्यसाधकप्रत्यभिज्ञाने । न किञ्चिदिति चण्डिकोष्ठेको
न शादित्यर्थः । तुख्यमिति । चण्डिकसाधेकले सन्देहः इत्यर्थः ।
क्वचिदिति यज्ञ न विद्वधर्मसंसर्गदत्यर्थः । समाइति स्थिरेऽपि
तदभावएवेत्यर्थः ।

तदेवमलौकिकं परस्तोकसाधनं सिद्धम् । तत्त्वं ग्रह्यते । नचिति ।
यथा नौसं सर्वेण निरूप्यमाणं नौसं, तथा सर्वेण निरूप्यमाणं कारणं
शादित्यर्थः । तथात्मं सर्वसाधारणम् । शौपाधिकत्वे इत्यजोपाधेरि-

हेतुशक्तिमनाहत्य नीलाद्यपि न वस्तु सत् ।

तद्युत्तं तच तच्छक्तिमिति साधारणं न किम् ॥१८॥

सर्वसाधारणनीलादिवैधर्म्येण काल्पनिकत्वं कार्य-
कारणभावस्य व्युत्पादयता नीलादि पारमार्थिकमेवा-
भ्युपगत्यम् । अन्यथा, तद्वैधर्म्येण हेतुफलभावस्या-
पारमार्थिकत्वानुपपत्तेः । न च कार्यकारणभविस्या-
पारमार्थिकत्वे नीलादि पारमार्थिकं भवितुमईति,
नित्यत्वप्रसङ्गात् । तस्मादस्य पारमार्थिकत्वेऽपरमपि

त्यगुषज्जनौयम् । अथेति, नियतकार्यप्रतियोगिककारणत्वमेव स्वभाव-
स्त्वर्थः । ततदृति । यद्यस्य स्वाभाविकं* तत्तदुत्पन्नितएवारभेति
बौजस्य बौजत्वमिवाकुरकारित्वमयुत्पन्नितएव स्वादित्वर्थः । ततः
कारणत्वमस्य न साधारणमसाधारणं वेति भावः ।

परस्य कार्यकारणभावस्य साधारणतापादनेन हेतुशक्तिरेव
निरस्त्वेन मता, तथा च नीलाद्यपि परमार्थसम्बन्धात्, नित्य-
त्वप्रसङ्गात्, ततो वैधर्म्यदृष्टान्नाभावात् तत्पत्तो न चिष्ठतौ-
त्वाह । हेतुशक्तीति । तद्युक्तमिति । सहकारियुक्तं तच कार्य-
तत्कारणं शक्तं निर्वर्तकमिति सर्वैरेव प्रतीयतदृति सर्वसाधारण-
मस्त्वेव, नीलादेरपि तदेव सर्वसाधारणमित्यर्थः । अस्य नीलादेः ।
अपरमपि कार्यकारणस्त्वर्षपमपि ।

* स्वाभाविकं रूपं,—इति ४० ।

तथा, न वीभयमपीति कवमेकमनेकं परस्परविरहं
कार्यं कुर्यात् । तत्त्वभावत्वादिति यदि, तदेतत्त्वे-
रारभ्य कुर्यादविशेषादित्यपि न युक्तं, तत्त्वसहकारि-
साचिव्ये तत्त्वकार्यं करोतीति स्वभावव्यवस्थापनात्* ।
इदम् साधारणमेव, सर्वे रेव तथोपलम्भात् । न हि
नीकादेरप्यन्यत् साधारण्यमिति ।

स्यादेतत् । अस्तु स्थिरं, तथापि नित्यविभोर्न
कारणत्वमुपपद्यते । तथा इन्द्र्यव्यतिरेकाभ्यां कारण-
त्वमवधार्यते नान्यमाखेण, अतिग्रसङ्गात् । न च
नित्यविभूनां व्यतिरेकसम्भवः । न च सोपाधेरसावद्ये-
वेति साम्रातं, तथाभूतस्योपाधिसम्बन्धेऽयनधिकारात् ।
अनितो हि तेन स तस्य स्यात्, नित्यो वा ? न प्रब्रह्मः,

इदम्बेति । तथा चेष्टापादनमिति भावः । नन्देवमदृष्टसात्म-
दृच्छिलेऽपि नात्मा समवाचिकारणं नाथ्यन्यदिति तदभावादसमवा-
च्यपि न कारणमिति तज्जित्यलेन न यागादिजन्यत्वं, नापि
भोगनिथामकलमित्यभिप्रेत्याह । स्यादेतदिति । न चेति । नित्यलेन
न कालतोव्यतिरेको विभुलेन न देशत इत्यर्थः । नतु चेवस्तस्य
व्यतिरेकाभावेऽपि ग्रन्तीराणुपरित्यत्वं तस्य स्यादित्याह । न च
सोपाधेरिति । तथाभूतस्येति । नित्यविभोसादयोग्यतादित्यर्थः ।

* व्यवहारस्यापनात्,—इति आ० ।

पूर्ववत् । नापि द्वितीयः, पूर्ववदेव । तथापि चोपाधेरेव व्यतिरेको न तस्य, अविशेषात् । तदत इति चेत् । न, स चोपाधिश्चेत्यतोऽन्यस्य तदत्पदार्थस्याभावात् । भावे वा, सएव कारणं स्यात् । अचोच्यते ।

पूर्वभावे हि हेतुत्वं मीयते येन केनचित् ।

व्यापकस्यापि नित्यस्य धर्मिधीरन्यथा न हि ॥ १६ ॥

भवेदेवं यद्यन्वयव्यतिरेकावेव कारणत्वं, किन्तु कार्यान्वयतः पूर्वभावः । स च क्वचिदन्वयव्यतिरेकाभ्यामवसीयते, क्वचिद्धर्मिग्राहकात् प्रमाणात् । अन्यथा, कार्यात् कारणानुमानं क्वापि न स्यात् । तेन तंस्यानु-

तत्र विकस्य हेतुमाह । जनितोहीति । अन्येऽपि व्यापकोऽव्यापको वेति द्रष्टव्यम् । पूर्ववदिति । उपाधिजनकलगाहकव्यतिरेकाभावः सुखाएवेत्यर्थः । द्वितीयस्याद्ये दोषमाह । पूर्ववदिति । नित्यविभोदपाधेरपि व्यतिरेकाभावदत्यर्थः । नित्यव्यापकोपाधिपञ्चे दोषमाह । तथापि चेति । विशेषवति विशिष्टाभावस्य विशेषणाभावे पर्यवसानादित्यर्थः । तदतः उपाधिमतः । सएव विशिष्टएव न तु विशेषात्मेत्यर्थः ।

येन केन चिदिति । अन्यव्यतिरेकाभ्यामेवेत्यर्थः । व्यापकस्यापौत्रज्ञ हेतुत्वमनुष्ठानीम् । तज्जिस्ये हेतुमाह । धर्मिधीरिति । बुद्धादिभिः कार्यैः समवाचिकारणतयाऽत्मादयोऽवगम्यन्ते इति धर्मिग्राहकमानादेव तेषां कारणत्वपह इत्यर्थः । तेनेति । कार्यव्याप्तानुभेदकारणस्यक्षेत्रन्याद्यनुविधानादर्घनादित्यर्थः । अथ

विधानानुपलभात् । उपलमे वा, कार्यस्थितानवकाशान्, प्रत्यक्षतेव तत्स्वेः । तज्जातीयानुविधानदर्शनात् सिद्धिरन्यचापि न वार्यते । तथापि कोषगत्यानुविहितान्यव्यव्यतिरेकमेव कार्यान् कारणं सिध्येत, अन्यत तथा दर्शनादिति चेत् । वाधेन सङ्कोचात् । विपक्षे वाधकाभावेन चाव्यासेः । दर्शनमाचेण चोत्कर्षसमत्वात्^(१) । अस्य चेत्वरे विस्तरो वस्यते । सर्वव्याप-

कार्यकारणव्याप्तिरन्यव्यव्यतिरेकाभ्यां तयोः कारणतं गम्भीरं, *तज्जातीयस्थान्यव्यव्यतिरेकाभ्यामिति स्फुरणान् प्रति घटादेन्यव्यव्यतिरेकज्ञाने घटलादिकं न प्रयोजकं किन्तु द्रव्यलभेत । तर्जन्यव्यव्यतिरेकव्यातीयतं गुणान् प्रति नित्यविभोरप्यसौत्याइ । तव्यातीयेति । वाधेनेति । धर्मिणाइकमानेनात्मादीनां स्फुरिष्टकार्यगुणेषु कारणत्वपश्चात् वाधोन्मीतपचेतरलोपाधेव्याप्तिभावादिति भावः । विपचेति । हृष्टान्ते तथात्मदर्शनेऽपि तद्रूपं न प्रयोजकं गौरवादित्यर्थः । अन्यत तथा दर्शनादित्यचाइ । दर्शनमाचेषेति । गन्धवाधकाद्गुरोरपि प्रयोजकलमित्याग्रथेन वाधकमाइ । सर्वति ।

* अत्र, किन्तु,—भवितुं युक्तम् ।

(१) [हृष्टान्तधर्मं साधेन समावस्थान्वकर्षमः । यदि क्रियाहेतुगुणयोगात् खेष्टवत् क्रियावानेवात्मा, खेष्टवदेव स्पर्शवानपि प्राप्नोति । अथ न स्पर्शवान्, खेष्टवत् क्रियावानपि न प्राप्नोति,—इति न्यायभावमचानुवच्येत् । तथाच, हेतुमन्तरेष्व हृष्टान्तमात्रात् कस्यचिद्गम्भीर्य स्वप्रस्तुतमेऽप्युप्यते ।]

कामां सर्वाम् प्रत्यन्धयमाचाविशेषे कारणत्प्रसङ्गो-
बाधकमिति चेत् । न, अन्धयव्यतिरेकवज्ञातीयतया
विपक्षे बाधकेन च विशेषेऽनतिप्रसङ्गात् । तथा हि,

अतिरेकासभवेऽन्धयमाचस्यैव कारणतायाहकले तदविशेषात् सर्वच
कार्ये नित्यविभोः कारणत्प्रसङ्ग इति अतिरेकोऽपि तन्मयोजक-
रथर्थः । अन्धयेति । रूपादिकार्यं प्रति घटादि अन्धयव्यतिरेक-
वहृष्टं, तज्जातीयस्थात्मा ज्ञानादिकं प्रति, समवायिकारणजातीय-
इति यावत् । (१)यदा । अन्धयव्यतिरेकवति कारणे सहकारि-
साकस्यासाकस्याभ्यां कार्यकरणाकरणे हृष्टे, तद्वद्याथन्धयव्यतिरेक-
वज्ञातीयत्वम् । न चैवमतिप्रसङ्गः, योमादेज्ञानासमवायिलात् ।
तथात्मे चाकाशविशेषगुणतया ज्ञानस्य औचलप्रसङ्गात् । दिक्षाण-
विशेषगुणत्वे चाप्रत्यक्षत्प्रसङ्गः । (२)अतएव तत्र कार्याजनने सह-
कारिवैकल्पमतन्त्रम् । न चैवमपि योमादेः कार्यमाचे निमि-
त्तत्वापत्तिः, अन्धयासिद्धत्वात् । शब्दं प्रति पूर्ववर्त्तिवयहएवान्यकार्यं
प्रति तद्यशात् । अन्यं प्रति पूर्ववर्त्तिवयहएव यस्य यं प्रति तद्-
यहः, तदन्धयासिद्धमिति प्रागुक्तमित्यर्थः । विपचेति । यदौदं
कार्यमेतदाश्रयोत्पत्तिप्रयोजकजन्यं न स्थादन्धदेशं स्थादेवं कालेऽपौर्ति
सर्वचोपत्तिसततोत्पत्तिशब्दवाच्येन तर्हीणेत्यर्थः । उभयं क्रमेण

(१) अन्धयव्यतिरेकवज्ञातीयत्वमतिप्रसङ्गमित्वनुश्यादाह, यदा अन्धय-
व्यतिरेकवतीति ।

(२) अतएवेति तथाच ज्ञानं प्रति योमादेर्न निरक्षमन्धयव्यतिरेकवज्ञा-
तीयत्वमिति भावः ।

काय समवायिकारणवद्दृष्टमित्यहष्टाश्रयमपि तज्जं-
तीयकारणकं, आश्रयाभावे किं प्रत्यासन्नमसम-
वायिकारणं स्यात्, तदभावे निमित्तमपि किमुप-
कुर्यात्? तथा चानुत्पत्तिः सततेऽत्पत्तिर्वा सर्वतोत्प-
त्तिर्वा स्यात्। एवमपि निमित्तस्य सामर्थ्यादेव नियत-
देशोत्पादे सर्व देशोऽवश्यापेक्षणीयः स्यात्। तथा
च सामान्यतो देशसिद्धावितरपृथिव्यादिवाधे तदति-

विवृण्णोति तथा हौति । आश्रयाभावरहति । (१) समवायिकारण्टुचे-
रेवासमवायिकारण्लादित्यर्थः । गतु निमित्तवति नियतदेशएव
कार्यात्पत्तिरिति किं समवायिनेत्यत आह । एषमपौति । आश्रय*-
देशस्यैव समवायिलादित्यर्थः । (२) तथापि समवायिविशेषसिद्धिः
कुतरत्यत आह । तथाचेति । प्रसिद्धूसमवायिवृत्तिलवाधकसहजतं
समवायिवृत्तिलवाधकसेवाप्रसिद्धूसमवायि विषयीकरोति, यामा-
न्यगाइकस्यापि मानस्य सहकारिविशेषात् विशेषे पर्यवसानदर्गना-
दित्यर्थः । घदा तु समवायिवृत्तिलातुमानानन्तरं वाधकावतारः,

* साधार.—इति सो० ।

(१) समवायकारणहत्तेऽवेति खसाशयान्तरसमवायिकारणहत्तेऽवेति । तथा घोभयाशयान्तर्भाव इति भावः ।

(३) तथापीति असमवायिनोऽप्याधारत्वसम्भवादिति भावः ।

रिक्तसिद्धिं कोवारयेत् ? एवमसमवायिनिमित्ते चोह- नीये ।

तदा केवलव्यतिरेकिणः तस्मिद्द्विरिति भावः । एवमिति । तदन्य-
तराभावेऽपि कार्यात्प्रत्यक्षिप्रसङ्गेनेत्यर्थः । (१)वस्तुतः समवायिकारणं-
त्वयहे अन्योन्याभावरूपव्यतिरेकएव प्रयोजकः न तु संसर्गभावयहो-
गिमित्तसाधारणत्वात् । यत् कपालं तच घटो यज्ञ कपालं तच

(१) वस्तुत इति यद्यपि समवायित्वसमानाधिकरणं कारणत्वमेव सम-
वायिकारणत्वं तच विशिष्टं न याद्यं किञ्चु गोत्वादिसमवायित्व-
साधारणत्वसमवायित्वयाहकसमाजात् कारणत्वयाहकादेवार्थसमाज-
महिला विशिष्टसिद्धिः । अन्यथा समवायिकारणत्वस्यापि विशिष्टत्वे
याद्यात्मे याहकाकारणत्वमनुष्ठियेत । न हि तच संसर्गभावयहः
तदधिकरणकार्यानुत्पादेन तस्य तत्त्वाभावात् । यदि च कारणत्व-
मात्रमेव ततो याद्यं तस्य निमित्तसाधारणत्वया याहकस्य निमित्त-
साधारणं न दोषस्तदा प्रकृतेऽपि तुल्यम् । किञ्च संसर्गभावयहस्य
निमित्तसाधारणत्वया यदि न तद्याहकत्वं, तदा निरक्षयापि
तथात्मं न खात्, तस्यापि देशकालरूपाधिकरणात्मकनिमित्तसाधा-
रणत्वात् । न च यत् कपालं तच समवायित्वसंबन्धेन घट इति विव-
क्षितमिति वाच्च तर्हि समवायित्वं प्रथमतर्यव याद्यमिति कारणत्व-
मात्रमेव तद्याद्यमिति सिद्धं नः समीहोत्तम् । संबन्धान्तरगमस्य
च तस्य देशादिकारणत्वयाहकत्वं कवयेत, तथापि विशिष्टं न याद्यं
किञ्चु समवायिनः कारणत्वमेवमपि याद्यमित्वच पूर्वकस्यएव वा
दात्यर्थम् ।

इत्येषा सङ्कारिशक्तिरसमा माया दुर्बीतितो-
मूलात्मात् प्रकृतिः प्रवोधभयतोऽविद्येति यस्योदिता ।
हेवोऽसौ विरतप्रपञ्चरचनाक्षोखकोखाइखः
साक्षात्साक्षितया मनस्यभिरतिं वभातु शान्तोमम ॥

॥ २० ॥

(इति प्रथमः स्तवकः*) ।

नेतिवत् य आत्मा तच ज्ञानादि यज्ञात्मा तच तत् नेति तद्यज्ञस्य
समात् । तथापि घटादिकं प्रति आत्मनो निभिन्नकरणत्वप्रहः
कुतः, तचोक्तगत्यभावात् । इत्यं, प्रथमवदात्मसंयोगश्चेष्टादारा घट-
चेतुरिति प्रथमवदात्माऽपि तद्देतुः । न चैवमपि संयोगोऽतुर्जात्मेति
वाच्यं संयोगमाचस्थाऽतुलेन संयोगिविशेषितस्यैवा ऽतुलात् ।
(१) अन्यथा दण्डसंयोगश्चैव घटचेतुलेन दण्डस्थात्मप्रसङ्गात् । अथा-

* मूलपुस्तकेषु स्तवकविभागो न वृश्चते । परन्तु प्रकाशकारादिभिल्लया
बेखनात् एव वेदविचिह्नयोरभरा पुष्पिकैवं विवेचितेति शेयम् ।

† संयोगविशेषस्यैव,—इति २० ।

(१) नन्देवं संयोगिनोऽवच्छेदकत्वमेवास्त्रित आह अन्यथेति । यद्यपि
संयोगावच्छेदकत्वादिनकुल्यमिदं, तथापि कारणसंयोगश्चयस्या-
वस्थं कारणत्वमिति निवार्युपगमावद्यमेनेदम् ।

त्वर्णयोगोऽपि इतुरचिद्दः, तदभावेन कार्याभावादर्गनादिति चेत् ।
न, (१)व्यधिकरणगुणजन्यकार्यलेन तत्सामानाधिकरश्चगुणजन्यत्वात्-
मानात् । स्पर्शवद्वेगवद्व्याभिधातजक्रियायां तथादर्गनात् । (२)न च
मूर्त्तमाचसमवेतासमवायिकारणकलमुपाधिः । कार्यकारणभावेन
हेतोः साध्यव्याप्तयतथा तदव्यापकं*तथोपाधेः साध्यव्यापकत्वात् ।

साधनमाचसमर्थनेऽपि प्राधान्यादहृष्टं स्तवकार्थामुपसंहरत्
मायिकाद्यागमाविरोधमाह । इत्येति । प्रथम इतिशब्दउपसंहारे ।
यस्य देवस्य एषा अदृष्टरूपा सहकारिशक्तिः सहकारिकारणम्
असमा मायेत्युदिता, यज्ञायाप्रभवं विश्वमित्यत्र मायाशब्देनादृष्ट-
स्ताभिधानात् । असमले हेतुः, दुर्लभीतितः । अदृष्टमाययोर्महा-
विचारोचेत्यत्वात् । प्रकृतिप्रभवं विश्वमित्यायागमेऽदृष्टरूपा शक्ति-
रेव प्रकृतिरुदिता । कुतोमूलत्वात् । मूलकारणमेव प्रकृतिशब्दर्थः,
अदृष्टस्तथा । अविद्याप्रभवत्वागमे चैवाविशेषेत्युदिता । यतः

* व्यापक,—इति २० ।

† परिच्छेदार्थं,—इदं सो० ।

(१) व्यधिकरणगुणेति एतच्च प्रागेव आख्यातप्राथम् ।

(२) न चेति साधनव्याप्तिवारणाय माचेति । तथाच चेद्वादावेव साधन-
व्यापकत्वमिति भावः । न च माचपदं विगायपीच्छरक्षानादिरुपव्यधि-
करणगुणजन्यशब्दजश्चर्वे साधनव्याप्तिरिति वाचं मूर्त्तहतित्वस्य
कार्यविशेषवस्त्रं प्रागेवोक्तत्वात् । अन्यथा तचैव व्यमिचारापत्ते-
रिति ॥०॥

प्रदोधात्तलज्ञानादुभयोरपि भौतिः । अविद्यावत्तम्बनकाहृष्टस्यापि
ततोभयात्, तत्त्वज्ञाने तदनुत्पन्नेः । प्रपञ्चः प्रतारणा, तद्रूपनाथाः
कहोऽसः परम्परा, तस्य कोशाइच्छाः किंवदन्मौ स विरतो यस्य, स
ग्रामाः देषादिहीनो मम मनस्यभिरतिं विजातौथज्ञानानन्मरित-
चिन्मां स्वविषयों साक्षात् साचितया तत्र प्रत्यक्षेण वाचौ भवत्
ब्रह्मातुं दृढीकरोत्तित्यर्थः ।

इति महामहोपाध्यायश्रीवद्वामविरचिते कुसुमाङ्गलि-
प्रकाशे प्रथमः स्ववकः ।

इति मोदरपुर (?) सम्मुद्रतमहामहोपाध्यायदेवहस्तात्मजमहामहोपा-
ध्यायश्रीवचित्तकातौ कुसुमाङ्गलिमकरन्दे प्रथमः स्ववकः ॥१॥

ओगणेगाय नमः ।

अथ द्वितीयस्तवकः ।

तदेवं सामान्यतः सिद्धे अलौकिके हेतौ तत्साधने-
नावश्यं भवितव्यम् । न च तच्छक्षमसदादिभिर्दृष्टुम् ।
न चाहेन व्यवहारः । ततो खोकोत्तरः सर्वानुभावी

द्वितीयां विप्रतिपत्तिसुत्यापयितुं मूर्भिकामारचयति । तदेव-
भिति । (१) तस्य च जन्यतया तत्कारणयागादिदर्शी कस्ति॒ खौकर्त्तव्य-
रत्यर्थः । न चेति । यागादिस्खर्गसाधनत्वसात्तौ॒ श्रियत्वादित्यर्थः ।
तदूर्ध्वभावे दोषमाह । न चेति । व्यवहारस्य यागादिस्खर्गसाधनता-
बोधकशब्दरूपोऽदृष्टाधिष्ठानरूपश्च, (२) तदुभयमदृष्टसाक्षात्कारं विना
न सम्बवतौत्यसदादिविश्वाणः सर्वज्ञः कल्पते इत्यर्थः । (३) वेदवाक्य-

(१) तस्य चेति तस्य जन्यतया तत्कारणं यागादिः खौकर्त्तव्यः, ततः
स्खर्गसाधनत्वेन तदुपदेशकतया तथात्वेन तदर्शी कस्ति॒ खौकर्त्तव्य-
रत्यर्थः ।

(२) तदुभयभिति यस्यपि तद्विग्राह्यपि ताहृशरूपो व्यवहारः सम्बवत्वे
तथायतौ॒ श्रियत्वाक्षात्कारं विनेत्यर्थैत्येके । तदीयस्खर्गसाधनता-
साक्षात्कारोऽदृष्टविषयतानियतहृष्टयेन तथोक्तमित्यन्ये । आना-
क्तरस्यासमवाद् साक्षात्कारं विनेत्युक्तम् ।

(३) उत्तरयश्चमवतारयितुमाह वेदवाक्येति ।

सम्भाव्यते । ननु नित्यनिर्दोषवेदद्वारको योगकर्मसिद्ध-
सर्वज्ञद्वारको वा धर्मसम्प्रदायः स्यात्, किं परमेश्वर-
करूपनयेति चेत् । अचाच्यते ।

प्रमायाः परतन्त्रत्वात् सर्गप्रख्यसमवात् ।

ज्ञानस्य हि प्रामाण्यमनिष्टिय वज्ञधनव्यथायासमाधे थागादौ
प्रवृत्तिर्न स्यात्, प्रामाण्यं च गुणजन्यं गुणस्य ग्राव्ये ज्ञाने प्रयोग-
हेतुवाक्यार्थयथार्थज्ञानवलमिति भावः । अचाच्छिद्धिमाह । नन्विति ।
वकृदोषेणप्रामाण्यग्रंकया निष्कर्मप्रवृत्तिर्न स्यात्, चा च नित्यत्वा-
दवकृके वेदे नास्तीति ततएव प्रामाण्यं, किं वकृगुणेनेत्यर्थः । वकृ-
गुणजन्यलेऽन्यथाचिद्धिमाह । योगेति । योगकर्मभां ये चिद्धाः
सर्वज्ञात्ताएव वेदकारा अदृष्टाधिष्ठातारस्येति न नित्यसर्वज्ञचिद्धि-
रित्यर्थः । यद्यथन्यथाचिद्धिरपि प्रमाणाभावएव पर्यवस्थति, तथापि
साक्षात् प्रमाणाभावोऽप्येऽपि दूष्योऽन्यथाचिद्धिद्वारा^(१) लभेत्यर्थमेदः ।

प्रमाभावे गुणजन्यलमिद्दौ ग्राव्यप्रमायामपि तत्त्वन्यत्वचिद्धि-
र्भविष्यतीत्याशयेनाह । प्रमायाइति । अनित्यप्रमायाइत्यर्थः । ननु
नित्यत्वात् वेदानां, कर्त्त्वजन्यलेऽपि महाजनपरिप्रहात् प्रमाणं
निष्टिय यागादौ प्रवृत्तिर्भविष्यतीत्यतश्चाह । सर्गति । तथा च
वेदमहाजनयोरभावात्केन कस्य परिप्रहाति भावः । द्वितीया-

(१) अये पञ्चमस्तवके ।

(२) अन्यथाचिद्धिद्वारा तन्निराकरणद्वारेत्यर्थः ।

तदन्यस्मिन्ननाश्वासान् विधाऽन्तरसम्भवः ॥ १ ॥
तथा हि । प्रमा ज्ञानहेत्वतिरिक्तहेत्वधीना कार्यत्वे

मन्यथासिद्धिं निरस्ति । तदन्यस्मिन्निति । अनियज्ञानवत्स्वेन
भ्रमादिगङ्गाकल्पितस्वेन निष्ठुसर्वज्ञपूर्वकत्वात् न प्रकारकान्तर-
सम्भवहृत्यर्थः ।

प्रामाण्यस्य गुणजन्यत्वं साधयति । प्रमेति । हेत्वधीनले ज्ञान-
हेत्वधीनले च साधे चिह्नसाधनं स्वात्, अतो ज्ञानहेत्वतिरिक्तहेत्व-
धीनेति साधम् ।

ननु प्रमायाज्ञानलेन तद्देतुजन्यत्वेन वाधः, (१)ज्ञानाजनकजन्यत्वे
विरोधः, अप्रमायां तदसिद्धेद्वृष्टान्तासिद्धिः, वर्यविशेषत्वं च,
घटादावपि साधस्वेन कार्यत्वस्यैव व्याप्तिमत्त्वात् । वर्यवि-
शेषत्वं च, व्यावर्त्यश्वरज्ञानस्य परं प्रत्यसिद्धेः । नापि ज्ञान-
सामान्यहेत्वन्यहेतुजन्येति साधम्, उक्तदोषात् । ज्ञानसामान्यं
च ज्ञानत्वं वा सर्वज्ञानव्यक्तयो वा ? त्राये (२)हेत्वसिद्धिः । अन्ये
दक्षियादिभिः सिद्धसाधनम् । नापि ज्ञानत्वावस्थित्वकार्यत्वान्य-
कार्यत्वप्रतियोगिककारणजन्येति साधं, ज्ञानत्वस्य नित्यानित्य-

(१) साधार्थविवरणपूर्वकं विरोधमपि हेत्वाभासमाह ज्ञानाजनकेति,
एतेन वाधविरोधयोरभयच्चापि सत्त्वादिकल्प्य विरोधाभिधानमस-
ङ्गतमित्यपाल्म । एकत्रैव साधे दोषद्वयस्योक्तत्वात् ।

(२) हेत्वसिद्धिरिति ज्ञानत्वहेत्वप्रसिद्धिरित्यर्थः । तथाच तद्वटित-
साधस्याप्रसिद्धिरिति भावः ।

दृच्छितया कार्यतानवच्छेदकल्पात् । अन्यत्वेन ज्ञानविशेषणे प्रत्य-
चाचात्मकज्ञानविशेषज्ञकैरिक्षियादिभिः सिद्धसाधनम् । अत-
एव, प्रमालं ज्ञानत्वावच्छिक्षकार्यत्वनिरूपितकारणताभिन्नकारणता-
प्रतियोगिककार्यतावच्छेदकं (१)ज्ञानत्वसाज्ञादाप्यधर्मल्पात्, अप्रमा-
लवदिति निरस्तम् । (२)प्रमालस्य नित्यानित्यदृच्छित्वात् । अनित्य-
प्रमालं कार्यतावच्छेदकं कार्यमात्रवृत्तिधर्मल्पात् अप्रमालवदित्यपि
*जीवषट्टलादिग्राहीकान्तिकं, तत्र विशेषद्वयकारणेनान्यथासिद्ध-
ल्पात् । प्रमाऽप्रमाकार्यवैचित्र्यं च, अथैकज्ञातीयसामग्रीयकिभेदाहृष्ट-
दृश्यं ज्ञायते तददेव ज्ञानसामग्रीयकिभेदात् उपपञ्चम् । वैज्ञात्यमपि
तु ज्ञातीयसामग्रीजन्यत्वेऽपि अमर्जवैधर्म्यवत् स्थान् । न च प्रमा-
लावच्छिक्षकार्यत्वं कथमनुगतहेतुकमिति वाच्यम्, उक्तयुक्ता तस्य
कार्यतानवच्छेदकल्पात् । अनित्यप्रमा प्रमाऽप्रमोभयहेतुभिन्नहेतु-
जन्या जन्यत्वादप्रमालवदिति चेत् । न, कारणवृत्तिभेदजन्यत्वेन सिद्ध-
साधनात् । अप्रमाणां तदसिद्धेष्व । न चाप्रमाणां दोषजन्यत्वात्
तथा, दोषस्य पित्तादेः स्वविषयप्रमाणायामपि हेतुल्पात् । अनित्य-
प्रमा स्वविरोधतुभवप्रतिबन्धकजन्या अनित्यानुभवल्पात् अप्रमालवत् ।
थहा, अनित्यप्रमा प्रमाऽप्रमाऽन्यतरप्रतिबन्धकजन्या प्रमाऽप्रमाऽन्य-

* अप्रमालवदित्यपि न,— इत्यादश्चपुष्टकेषु पाठः ।

(१) ज्ञानत्वसाज्ञादिति ज्ञानसाज्ञादिभाजकोपाधित्वादित्यः । एतेन,
ज्ञानत्वक्षायज्ञानान्यान्यत्वस्याप्यत्वेन प्रमालस्याचित्क्षिः, तद्याप्यज्ञात्व-
आप्यत्वगम्भेष्व प्रमाऽप्रमान्यतरत्वादौ अभिचार इत्यपाक्षम् ।

(२) प्रमालस्येति तत्पते इति शेषः ।

सति तदिग्रेषत्वात् अप्रभावत् । यदि च तावभासा-

**तरत्वादप्रभावदिति चेत् । न, प्रमाजनकासाधारण्यक्तिविशेषस्या-
प्रभाप्रतिबन्धकत्वं प्रमाजनकलं चेति विद्वासाधनात् ।**

अचासास्त्पिहरणाः । एवमप्रमाइपि स्ततएव स्थात् न परतः ।
प्रभावदसाधारणकारणादेव तदुत्पत्तौ दोषस्य तजाहेतुत्वापत्तेः ।
यदि च ज्ञानसामग्र्यां सत्यां विशेषादर्घनादेहीषस्यान्वयाद्यनुविधा-
नाहोषो इतुः, तर्हि विशेषदर्घनादेर्गुणस्यान्वयाद्यनुविधानात् प्रभा-
यामपि गुणोहेतुरिति तुच्छम् । अपि च, यत्कार्यं यत्कार्यविजातौ-
थन्त तत्कारणविजातौयकरणजन्यं यथा घटविजातौयः पटः ।
चन्द्र्यथा कार्यवेजात्याकस्मिकल्पापत्तेः । (१)घटज्ञानमपि कार्यं तदि-
जातौयकार्यकारणविजातौयकारणजन्यमिति न अभिचारः । एवं
प्रागुक्तानुमानेष्वपि न विद्वासाधनम् । अनुगतस्य प्रभाहेतुलेनासाधा-
रण्यक्तिभेदस्याहेतुत्वात् । एवमनित्यप्रमात्ममनित्यज्ञानत्वावच्छि-
कार्यत्वप्रतियोगिककारणताभिज्ञकारणताप्रतियोगिककार्यतावच्छे-
दकं, अनित्यज्ञानत्वव्याप्त्यकार्यतावच्छेदकधर्मत्वादप्रमात्मवित्यनित्य-
प्रभायामप्रभासाधारणहेतुत्वाद्यनुगतहेतुसिद्धिः*^(१) । यदीति ।

* मप्रभाव्यावृत्तानुगतहेतुसिद्धिः,—इति २० का० ।

(१) घटज्ञानमिति घटविषयकानित्यज्ञानमित्यर्थः । न च तदवच्छिन्न-
कार्यंनिरूपितकारणासम्भवः, अनुगतभोजकादृशस्य सत्त्वात् । न चैव
प्रज्ञतानुमाने तेजैवार्थान्तरं, हठस्यैव सम्भवाशिक्षाङ्गः ।

(२) अनुगतहेतुसिद्धिरिति न तु गुणत्वस्यानुगतस्य निर्बन्धुमन्त्रक्षव्यात्

धीना भवेदप्रमाऽपि प्रमैव भवेत् । अस्ति हि तत्त्वं
ज्ञानहेतुः । अन्यथा ज्ञानमपि सा न स्यात् । ज्ञानत्वे-
इष्टिरिक्तदोषात्प्रवेशादप्रमेति चेत् । एवत्तर्हि

यद्यप्रमाणां प्रमात्मापादने प्रमाणत्ति ज्ञानमात्मेत्वधीनत्वं
व्यधिकरणं, तथापि प्रमात्मां यदि ज्ञानसामग्रीमात्रप्रयोज्यवृत्ति
स्यात् अप्रमाणत्ति स्यात् अप्रमात्मविद्यापादनीयम् । अप्रमाणाः
प्रमित्यजनकदोषजन्यत्वादापादकमसिद्धुमित्याह । ज्ञानत्वेऽपौति ।
तर्हि प्रामात्ममपि न ज्ञानमात्मसामग्रीप्रयोज्यं अतिरिक्तदोषाभावा-

अवित्यप्रमात्मावच्छिन्ने कथमनुगत हेतुसिद्धिरिति चेत् । न, अवित्य-
प्रमात्मपदेनागित्वसाक्षात्कारिप्रमात्मादेरेव विवक्षितत्वात्, तत्र च
भूयोऽवयवेत्तिरिक्तव्यविकर्षयुग्मत हेतुसत्त्वादित्येके । शास्त्रप्रमाणां
याज्ञविशेषस्य वाक्यार्थस्य प्रमा हेतुरिति प्रमासामान्ये याज्ञवप्रमा-
सामान्यमौश्चरस्यैव गुणः, यदिशेषव्योरिति न्यायात् । न च याज्ञव-
मात्मस्यातिप्रसङ्गतया यज्ञ यज्ञाद्याद्यात् तत्र तत्त्वमा हेतुर्वाच्यः, तथाच
तद्याज्ञवप्रमाणां तद्याज्ञवप्रमा हेतुरित्वनुगमश्वेति वाच्यम् । एवं
तत्त्वाक्षात्कारे तदित्तिरिक्तव्यवर्णेऽहेतुरिति विशेषेऽप्यनुगमाप्तेः ।
यदि च विशेषे विशेषस्य प्रयोजकत्वेऽपि सामान्ययोरपि तथात्म, तदा
प्रक्षेत्रपि तुत्यमिलन्ते । खाविषयकप्रमाणनकत्वं गुणत्वं खाविषयक-
भमाणनकत्वं देवत्वमिति तदुभयं निर्वाच्यम् । एवत्वं तत्त्वत्-
प्रमाणौ यथार्थपरामर्जित्वादिवा हेतुत्वग्रहान्तरं प्रमासामान्यं
प्रत्युत्तरगुणत्वेन कारणत्वयहः, एवं देवत्वेनापीत्वाऽः । विकारत्तु
प्रत्युत्तरमकाङ्गे ।

दोषाभावमधिकमासाद्य प्रमाऽपि जायेत्, नियमेन
तदपेक्षणात्* । अत्थु दोषाभावोऽधिको भावस्तु नेष्टते
इति चेत् । भवेदप्येवं, यदि नियमेन दोषैर्भावरूपै-
रेव भवितव्यं, न त्वेवम् । विशेषादर्शनादेरभावस्यापि
दोषत्वात् । कथमन्यथा ततः संशयविपर्ययौ । तत-
स्तदभावोभावरूपेति कथं स नेष्टते ।

पेचणादित्याह । एवत्तर्हीति । युक्तच्छेतत् । अन्यथा प्रमासामर्था
अधिकदोषानुप्रवेशादप्रमाऽपि प्रमाविशेषः स्थात्, हृष्टसामर्था अधि-
ककारणानुप्रवेशाच्चिंश्चपादृच्छविशेषरूपेति भावः । अस्मिति । न
चैवमप्रभित्यजनकजन्यले परतस्तमिति वाच्यं, आगमनुकभावानपे-
च्छानसामर्थ्योन्यत्वमेव स्ततस्तमिति विवक्षितत्वात् । तथाच गुण-
जन्यलेन प्रमाण्या नेश्वरसिद्धिः । भवेदेवमिति । यनु पौतः गृह-
रत्यच विशेषदर्शनेऽपि भ्रमाद्यभिचारेण न विशेषादर्शनं भ्रमस्तुः,
यत्र वा विशेषदर्शनमपि भ्रमः तत्र तत्त्वन्यज्ञानस्यापि भ्रमलाज्ज विशे-
षदर्शनं प्रमात्रप्रयोजकम् । मैवं, यदिविशेषदर्शनं हि भ्रमविरोधितद-
भावोऽप्रमाणेतुः । प्रत्यक्षभ्रमे च^(१)प्रत्यक्षं विशेषदर्शनं विरोधितिद्वा-

* तदनपेक्षणात्,—इति आ० औ० ।

(१) प्रत्यक्षविशेषदर्शनमिति प्रत्यक्षविपरीक्षदर्शनमित्यर्थः ।

शादौ गौरोऽस्मिति खने च तथा दर्शनात् । तच्च दोषात् तच्च नास्ति,
प्रमाणप्रमेव च विशेषदर्शनं गुणरति तदभावएव दोषः ।

नतु विशेषादर्शनं न दोषः किन्तु विशेषदर्शनप्रतिबन्धकाः पिञ्जा-
दयोदोषाः, आवश्यकतात् । न च तेषां नानात्मेन विशेषदर्शनप्रति-
बन्धकतयाऽनुगमे लाघवाद्विशेषादर्शनमेव हेतुरिति वाच्यं, कस्ति
कस्मिहोष इत्यहुगमात् । अन्यथा पिञ्जादितोऽप्यप्रमा न स्थान्, अन-
गुगमात् । पिञ्जाद्युत्कर्षणं भमोत्कर्षणं । पिञ्जादेरदोषले च विशेषप्रमेव
कुतोन भवति । चदि च विशेषस्य विशेषान्तरादर्शनात्, तदाऽनवस्था ।
किञ्च, विशेषदर्शनं न प्रमाणान्ते न वा प्रत्यक्षप्रमाणां हेतुः, व्यभिषा-
रात् । तच्चैव तद्देतुलेनानवस्थानाच्च ।

नैवम् । प्रमाणाचाहेतुलेऽपि (१)संश्यविपर्ययोन्तरप्रमाणां तस्य

(१) संश्यविपर्ययोन्तरेति यद्यपि संश्योन्तरप्रबन्धमाने विशेषदर्शनं
न हेतुः अन्धकारे घटकसंश्योन्तरप्रबन्धस्य तदिनाऽप्यालोकसमव-
धानमान्त्रेयैवोपपत्ते, तथापि यच्च विशेषादर्शनादिदोषाधीनः संश्य-
यस्तदुन्तरप्रबन्धे तस्य हेतुलं, उक्तस्यक्ते च अन्धकाराभावाधीनः स इति
भावः । नतु तच्चापि विशेषदर्शनं न हेतुः संश्यानुन्तरप्रबन्धसाम-
योन्तरे तदुत्पाद्यते; तदस्यते तद्यतिरेकादेव तद्यतिरेक इति
किं विशेषसामयान्तरक्षयनया ? अतएव सिद्धुन्तरानुमितित्वा-
वस्थित्वे सिद्धाधिष्ठाना न विशेषसामयी, किन्तु तदिरइविशिष्ट-
सिद्धाभावः सामान्यसामयी, तदभावादेव तदा नानुमितिरिति हेतु ।
तर्हि तददेव विशेषदर्शनविरहितिष्ठसंश्याभावः सामान्यसामयी-
त्वचैव तात्पर्यमित्वाङ्कः । विश्वरस्तनुमानप्रबन्धप्रकाशयोरत्युक्त-
नेत्रः ।

स्यादेतत् । शब्दे तावद्विप्रलिङ्गादयोभावाएव
दोषाः, ततस्तदभावे स्वतएव शब्दी प्रमेति चेत्त ।
अनुमानादै लिङ्गविपर्यासादीनां भावानामपि दो-
षत्वे तदभावमानेण प्रमाऽनुत्पत्तेः । अन्यच्यथा तथा-
ज्ञतु, शब्दे तु विप्रलिङ्गादयभावे वक्तृगुणापेक्षा ना-

हेतुलात्, तच विशेषादर्शमस्य दोषलेनान्यत्रापि तथालात् । पिता-
शुल्कर्वस्यापि भूयोविशेषप्रतिबन्धकलेनान्यथासिद्धलात् ।

ननु प्रत्यक्षप्रमादौ गुणजन्यत्वेऽपि वेदे भ्रमाद्यभावचतुष्टुष्टं
प्रमाहेतुः, लोके भ्रमाद्यभावएव प्रमोत्पत्तेः, न तु वक्तृवाक्यार्थ-
यथार्थज्ञानवत्तादिर्गुण इत्याह । स्यादेतदिति ।^(१)लिङ्गसादृशादिभ्र-
मरूपदोषाभावमाचाचानुमित्यादिः प्रमेति लिङ्गसादृशादियथार्थ-
ज्ञानमपि गुणसङ्घेतुरिति शब्दप्रमाद्यामपि दोषाभावे चति यथार्थ-
वाक्यार्थज्ञानादौ गुणेण सत्यपि करणपाटवाद् यत्तान्याभिधित्विते
अन्यद्वृते तच वाक्यं न प्रमाणं, दोषाभावस्य तु प्रमाहेतुले करणा-
पाटवाच्च सोऽसौति तच न प्रामाण्यमुपपष्ठते इति शहते

(१) लिङ्गसादृशेति यत्पि परामर्शादिरूपसामान्यसामग्रौविशहादेव
तच नामुमित्यादिः, तथापि यत्पामान्ये यत्प्रामान्यमिति न्यायात्
प्रमाणप्रानुमित्यादिविशेषे सत्यपरामर्शादिविशेषस्य हेतुलमिति
मादः ।

स्तोति चेन् । गुणाभावे तदप्रामाण्यस्य वकृदोषापेक्षा
नास्तीति विपर्ययस्थापि सुवचत्वात् । अप्रामाण्यं
प्रति दोषाणामन्बयव्यतिरेकै स्तद्वति चेन्, प्रामाण्यं
प्रत्यपि गुणानां तयोः सम्भवात् । पौरुषेयविषये इय-
मस्तु व्यवस्था, अपौरुषेये तु दोषनिष्टयैव प्रामाण्य-
मिति चेन् । गुणनिष्टयाऽप्रामाण्यस्थापि सम्भवात् ।
तस्या अप्रामाण्यं प्रति सामर्थ्यं नोपलब्धमिति चेत् ।
दोषनिष्टत्तेः प्रामाण्यं प्रति क्व सामर्थ्यमुपलब्धम्?
शोकवचस्तोति चेत् । तुल्यम् । तदप्रामाण्ये दोषाणव
कारणं, गुणनिष्टत्तिस्वर्वज्ञनीयसिद्धसन्निधिरिति चेत् ।

अन्यचेति । वकृदोषे सत्यपि भान्तविप्रस्थभकवाक्ये संवादात् प्रामा-
ण्यदर्शनादोषोऽपि नाप्रामाण्यप्रयोजकः, (१)तात्पर्यविषये त्वप्रामा-
ण्यमेवेति (२)प्रामाण्योऽपि तुल्यमिति परिहरति । गुणाभावरति ।

(१) तात्पर्यविषये लिति अघटे घटवत्तं तत्तात्पर्यविषयस्तु च प्रमा-
गोत्पन्नैवेबर्थः ।

(२) प्रामाण्योऽपोति वस्यपि तात्पर्यविषयोमूलेऽर्थे करवापाटवस्थालेऽपि
प्रामाण्यमेवेति न तौल्यार्थस्तु प्रामाण्याभावात्, तथापि प्रकृत-
वा क्वार्थंगोचरयथार्थशानकाङ्क्षो गुणवत्तम् वाक्तोति भावः ।

प्रामाण्यं प्रति गुणेष्वपि तु ल्यमेतत् । गुणानां देवोत्-
सारणप्रयुक्तः सन्निधिरिति चेत्, देवाणामपि गुणात्सा-
रणप्रयुक्तश्चित्यत्तु । निःस्वभावत्वमेवमपौरुषेयस्य वेदस्य
स्यादिति चेत्, आत्मानमुपालभस्त् । तस्माद् यथा
देवरागाभावाविनाभावेऽपि रागदेवयोरनुविधाननि-
यमात्* प्रवृत्तिनिवृत्तिप्रथलयो रागदेवकारणकर्त्त्वं,

निःस्वभावलभिति । वेदे प्रमाणलापमाणलप्रयोजकगुणदोषयोरभा-
वादित्यर्थः । तस्मादिति । यथा प्रवृत्तौ देवाभावहेतुकले निवृत्तौ
रागभावहेतुकले सत्यपि उपेक्षाद्वानादपि प्रवृत्तिनिवृत्तौ स्याता-
मिति (१)रागदेवयोः प्रवृत्तिनिवृत्तिहेतुलभित्येकैकाभावोऽन्यथा-
सिद्धौः, तथा प्रमाणप्रमयोरपि गुणदोषौ न तु देवाभावगुणाभावा-

* इन्धदर्शनात्,—इति आ० ।

(१) रागदेवयोरिति । अचेदं चिन्यम् । प्रवृत्तिविरहश्च निवृत्तिरिति
न प्रयत्नद्वैविध्यं, मानाभावात् । न च वै परीबापत्तिः, सुषुप्ति-
दशायामपि निवृत्तिविरहस्य सत्त्वेन प्रवृत्तिसाध्यचेष्टादिकार्यात्म-
स्थापत्तेः । न च तदा निवृत्तिरेवेति वाच्यम्, तदा तत्कारणदेवा-
भावेन तदभावात्, देवाभावस्य तत्कारणदुःखसाधनत्वाद्वानाभावा-
दिति ।

न तु निष्टिप्रयत्नोद्देषहेतुकः प्रदृष्टिप्रयत्नस्तु सत्यपि
रागानुविधाने द्वेषाभावहेतुकद्विति विभागोयुज्यते,
विशेषाभावात्, तथा प्रकृतेऽपि । तथापि वेदानाम-
पौरुषेयत्वे सिद्धे अपेतवकृद्वेषत्वादेव प्रामाण्यं सेत्य-
ति, ततः सिद्धे प्रामाण्ये गुणाह्रति चेत्, अपेतवकृ-
गुणत्वेन सत्प्रतिपक्षत्वप्रसङ्गात् । स्वतर्व प्रामाण्य-
निष्ठ्यः, किन्तु शङ्खामाचमनेनापनीयते, देषनि-
वन्धनत्वात्तस्य तदभावेऽभावात्, अतोनेदमनुमान-
वत्* सत्प्रतिसाधनोकर्तुमुच्चितमिति चेत् । न, गुण-

विष्टर्थः । नन्दन्यच गुणस्य प्रमाहेतुल्येऽपि वेदस्यापौरुषेयतया वकृ-
गुणाभावाद्वेषाभावमाचप्रयुक्तमेव प्रामाण्यमिति प्रामाण्ये गुणस्य
व्यभिचारात् न हेतुलं किन्तु द्वेषाभावस्यैवेत्याह तथापीति ।
सिद्धिर्ज्ञन्तः, यद्द्वे निष्ठिते । वेदाः प्रमाणं अपेतवकृद्वेषत्वादि-
त्यनुमानादित्यर्थः । अच वेदा न प्रमाणं अपेतवकृगुणत्वादिति सत्-
प्रतिपक्षमाह । अपेतेति । ज्ञानपाइकादेव प्रमाणं स्वीक्रियते,
द्वेषधीना तु शङ्खा अपेतवकृद्वेषत्वादेव निरस्येत्याह । स्वत-

* नेदमनुमानं,—इति का० ।

**निष्टिनिबन्धनायाः शक्तायाः सुखभवात् । तस्याः
केवलायाच्चप्रामाण्यं प्रत्यनग्रन्थाच्च शक्तेति चेत्,
दोषनिष्टिरपि केवलायाः प्रामाण्यं प्रत्यनग्रन्थाच्च**

एवेति । तथापि गुणभावहेतुकोऽप्रमाणसंग्रथसद्वस्त्रावेत्याह ।
गुणनिष्टिसौति । तस्या इति । दोषसहितगुणनिष्टिरेवाप्रमालहेतुला-
दित्यर्थः । दोषेति । गुणसहितदोषनिष्टिरेव प्रमालप्रयोजक-
लादित्यर्थः ।

ननु तथापि* इकादिवाक्यं भान्तप्रतारकवाक्यं च संवादि कथं
प्रमाणं, गुणजन्यलात् । धूमभ्रमादङ्गिमत्येव वज्ञनुभितिर्वा कथं
प्रमा, यथार्थसिङ्गानाजन्यलात् । न च वज्ञनारनेव तदिष्यः, प्रत्य-
भिज्ञानात् । गोत्राद्येकार्यक्रिये तद्भावात् च । उच्चते । इकादिवाक्ये
भान्तप्रतारकवाक्ये^(५) च प्रमाणशब्दलेनास्तोत्रादेवदीश्वरस्यैव यथा-

* तवापि,—इति ॥० ।

(१) भान्तप्रतारकवाक्ये इति अचाहार्यारोपं विना प्रतारण्याया-
च्चप्रामाण्यस्य एव विषयावाधात् प्रमाणूपं इति तमादाय यद्यपि
गुणजन्यत्वमप्रवृहम्, तथापि समाधिसौकर्यदितदुक्तम् । यद्या,
भान्तप्रतारकस्यैव वाक्यं भान्तप्रतारकवाक्यं, तथाच वादितमन्य-
दवगत्यान्यदवाधितं यत्र दैववज्ञादब्रूते, तत्र भगवद्दुदुर्गुणसंभिति
वर्यं पश्यामः । अतएवोक्तगुणजन्यत्वेऽपि अमादिदोषजन्यलाद-
प्रामाण्यमपि स्थादित्यपात्तम् । अमस्या मित्रविषयत्वेन तदाक्याजन्यक-
लात्, प्रतारण्यायाच्चामावात् । केवितु विप्रलिप्त्या विसंवादि-
प्रवृत्तिजनेत्त्वा, सापि यथार्थैव दोषस्ताहश्ची च तत्र नाश्वेदे-

तथा शक्तानिष्ठतिरिति तु स्यम्,—इति ।

एवं प्रामाण्यं परतोऽन्नायते अनभ्यासदशायां सांश-

यैवाद्यार्थज्ञानं गुणो इतुः । तस्य कार्यमाचकर्त्त्वात् । इकादि-
वास्त्रे वेदतच्छतया दोषाभावादिनाऽपि मक्षयत्वात् । त चैवं
गत्ताभासोऽक्षेदः तस्यापीश्वरकर्त्त्वात्,—इति वाचम् । तदा-
द्यार्थस्यायनेश्वरज्ञानाविवर्यत्वात् । एवं चिह्नाभासजन्यप्रमाणाद्याम-
पीश्वरसैव यथार्थचिह्नज्ञानं गुणः ।

एवं प्रमाणागुणजन्यतया शब्दप्रमाणाद्यपि गुणजन्यतया वेदे
वक्ष्यन्तरस्याभावात् तदाश्रयेश्वरसिद्धिरित्युक्तम् । संप्रति प्रमालयहो-
डपि न खतः, अपि तु परतद्विति वैदिकप्रमाणाद्यपि तत्त्वमात्मोऽक-
दाक्षयन्त्वेन गात्रमिति ततोऽपीश्वरः सिद्धतीत्याह । एवमिति ।

अत यदपि ज्ञानप्रमाणं ज्ञानप्राप्तिकामयोग्याद्यं न वेति त
संशयः, परतःपचेऽपि ज्ञानस्यापि* पञ्चतया प्रमालातुमितेज्ञान-

* ज्ञानस्य,—इति ह० का० ।

त्वाङ्कः । वस्तुतो गुणविरहश्व दोषः स च तस्य कालोति ।
अतश्व चिह्नाभासजन्यप्रमाणाद्यामोश्वरयथार्थचिह्नज्ञानजन्यत्वेत्यथा-
र्थचिह्नज्ञानश्वपदोश्वन्यतया आपकांश्वश्व भमलमपि स्वादिश्व-
पास्तम् । एतदपि सम्बद्धायातुरोधादुक्तम् । वस्तुतोऽसहीर्वादध-
श्वये वाधानवतारकाये यथार्थपरामर्जादप्यथार्थातुमित्यत्तेव-
वाधितत्वप्रमा गुणः तद्भवो दोषः, शब्दे च वाक्यार्थभवो दोषश-
व्यमागुणः, योग्यताभवो दोषश्वमागुण इति वा विवक्षिवमिति
सर्वमवदातम् ।

याइकलात् । अप्रामाण्यसापि स्वतोभास्त्रापनेत्वा । तथापि
(५) तज्ज्ञानविषयकज्ञानागम्यज्ञानयाऽस्मि न वेति संशयः । स्वतःपचे
प्रामाण्यवतएव ज्ञानस्य यहात् । परतःपचे ज्ञातेष्व ज्ञानेऽनुभित्या
प्रामाण्यज्ञानात् तच तेनैव प्रामाण्येष्वः—इति प्राभाकराः । ज्ञान-
ज्ञानौश्रियतया तदनुभित्या तद्यग्येष्वः—इति भाष्टाः । मनसैव
ज्ञानस्वरूपवत् तप्रामाण्येष्वः—इति मुरारिभित्राः । चित्तवक्षा-
धारणं च स्वतस्मिं निरुक्तमेव ।

पूर्वपदस्तु, अद्यपि विशेषादृष्ट्यप्रकारकालं अग्नीतपाज्ञालं वा
प्राभाकरपचे स्मर्त्यन्यज्ञानलं विशिष्टज्ञानलं* वा प्रामाण्यं नामुच्चव-
चायपाद्मां; विशेषज्ञानं विना विशिष्टज्ञानभावान्, तथापि तद्विति
तप्रकारकज्ञानलं प्रामाण्यं याऽस्मि, निष्कर्मप्रदृष्ट्यज्ञानात् ज्ञावाच ।
तच्च ज्ञानेयाहकसामयीयाज्ञानेव । तथा हि, विशेषे तद्वर्त्मवत्तम्
तप्रकारकालं च व्यवसायसामुद्यवसायेन गृह्णते । ज्ञानस्य विषयनि-
रूपतया ज्ञानविज्ञिवेष्वो विषयद्विति व्यवसाये भासमाने धर्मधर्मिं-
वन्नदैशिष्ठमपि विषयः, व्यवसायरूपप्रत्यासनेस्तुखलात् । अतएव
रजततत्वेन पुरोवर्तिनं जानामौति तदाकाराः । अन्यथा, पुरोवर्तिनं
रजतस्तु जानामौति तदाकारापन्निः । अप्रामाण्यं तु परतो ज्ञायते,

* विशिष्टज्ञानलं,—इति नात्ति ४० एकाके ।

(५) तज्ज्ञानविषयकेति पक्षात्त्वं ज्ञानप्रामाण्यमित्वं नुष्ठयते । प्रत्यक्ष-
प्रकाशे चैतदनुसन्वेष्यम् ।

तदभाववस्था भमातुहितिलेनातुव्यवसायाविषयतात् । न चैव-
मतुव्यवसायस्य व्यावहारिकाविषयविषयकले भागभागित्वात्,
वाधानवतारदग्धायामिष्टतात् । तदवतारे तस्मैव प्रतिवन्धकला-
दिति ।

तच्च सिद्धान्तमात् । एवमिति । अनभासदग्धायामिति (३)भागा-
विद्वारणार्थम् । (१) न तु अभिचारनिरासार्थं, परतो ज्ञेयत्वम्
केवलान्वयितात् । नतु ज्ञानायन्यापेक्षया परत्वात् भृमते ज्ञाना-
तुमितियाज्ञतात् सिद्धान्तम् । परतोपाज्ञालेऽपि कदाचित् ज्ञतो-
याज्ञताविरोधात् अर्थं अभिचारस्य । तस्य तज्ञानपाज्ञास्य
ज्ञानप्राप्तास्यसन्देहेन सन्दिग्धानलात् । (४) च ज्ञानलेन हेतुर्विं-
शेषकीयः, ज्ञानविषयकज्ञानप्राप्तास्यसन्देहाइतज्ञानरूपार्थसन्देहेऽपि
तस्य निश्चितलेन तथापि अभिचारात् । उच्यते । (५)अनभा-

(१) भागाचिद्विरिति पञ्चविशेषबं बोधमिति शेषः ।

(२) न त्विति हेतुविशेषबमिति शेषः ।

(३) न च ज्ञानलेनेति ज्ञानविषयप्रतीक्षविषयत्वेनेत्वर्थः । यथाकुते
खरूपाचिद्विप्रकाङ्क्ष्य इति बोधम् । यतु ज्ञानधर्मत्वेनेत्वर्थ इति ।
तप्त, ज्ञानरूपार्थं अनुपदं अभिचारोपदर्शनविरोधात् । ज्ञानले
अभिचारोपदर्शनपरं तदिति ज्ञानधर्मपरत्वेऽप्यदीप्त इत्यन्ये ।

(४) अनभासदग्धापन्नेति कर्तव्यहेतुर्यावति व्यावहारिका पञ्चत्वमभिमतं,
अनभाववदग्धापन्नेऽपि सर्वत्र न संशय इति यथाकुते भागाचिद्वि-
तावस्थापत्तेरिति ।

सद्ग्रोत्पन्नज्ञानप्रामाण्यं (१) न स्वात्रयग्राण्यं तदन्यग्राण्यं वा, (२) स्वात्रये

(१) न स्वात्रयेति न यावत्स्वात्रयग्राण्यमित्वर्थः । तेन योगीश्वर-
ज्ञानस्य सर्वप्रामाण्यात्रयतया तद्याण्यत्वेन न वाधः । यद्यपि
सर्वविषयकज्ञानमात्रहत्तिप्रामाण्याण्ये वाधः, तथापि तस्य पञ्च-
वहिर्भावस्त्रेति बोधम् । तद्येति स्वात्रयान्येत्वर्थः । ननु परेवा-
मपि प्रामाण्यस्यागुमितियाण्यत्वाभ्युप्यगमेन सिद्धसाधनम् । न च
स्वात्रयातिरिक्तमात्रयाण्यत्वमित्वर्थः, उक्तान्यायेन प्रामाण्यमात्रस्यैव
स्वात्रयीभूतयोगीश्वरज्ञानादियाण्यतया वाधापत्तेऽरिति चेत् । न ।
स्वात्रयपदेन स्वात्रयत्वावस्थितम् न विवक्षितं, येनोक्तदाधः स्यात्,
किन्तु स्वात्रयीभूतामृदादिज्ञानविक्षिप्तिः, तदतिरिक्तमात्रयाण्य-
मित्वर्थः ।

(२) स्वात्रये सत्त्वपीति विपक्षवाधकतर्कस्त्रूपनायापिश्चत्वः । सति
सप्तमीमहिन्ना च स्वात्रयत्वामाणाधिकरण्यं पञ्चविशेषवर्णं चभृते ।
तथाच स्वात्रयत्वमाणाधिकरण्यसंश्यकोटिखादित्वर्थः । तेन यत्र रूपं गुण-
इति ज्ञाने गुणतदभाव-प्रामाण्यतदभावकोटिकः समूहालम्बनः
संश्यः, तत्र गुणते हेतुमावादेव न अभिचारः । यत्र चं गुण-
तदभावमात्रकोटिकः संश्यः, तत्र ताहृशसंश्यविषयप्रामाण्या-
त्रयाण्यत्वामावरुपसाध्यत्वादेव न अभिचार इति । यदा,
तावृशतदधिकरण्यसंश्यकोटिखादिति हेतुः । तथाच यत्र ताहृश-
तदधिकरण्यसंश्यकोटित्वं तत्र तत्त्विषुतया न स्वात्रयाण्यत्वमिति
स्वामान्यतो आप्निरमिता । एवच गुणत्वस्य रूपमिष्टतया स्वात्रयेत्वा
यहेऽपि स्वात्रयनिष्टतयाऽयहेत्वा विशिष्टामावस्थात्वाच न अभि-
चार इति । केचिच्चु यद्यवसायविषयकोटिको यद्यवसायविषयकं
सम्बेद्यस्तुतीयत्वाण्ये जायते तत्त्वामाण्यस्यैव पञ्चत्वात् तत्त्वमाण्या-
त्रयाण्यत्वामावो गुणतेऽस्त्रेति न अभिचार इत्वाऽः ।

प्रत्येति तदुत्तरद्वयात् असंशयविषयतात् । (१) प्रामाण्यसंशया-
वन्यसंशयविषयतादा । अप्रामाण्यत । अर्थे निश्चितेऽपि न
निश्चयानन्तरद्वयात् अर्थसंशयो न वा प्रामाण्यसंशयं विनेति-
गार्थेन अभिधारः । स्त्रशब्दस्य समन्वितशब्दलेन समन्वितपरत्वात्
स्त्रश्च परतम् । अस्तोऽन्, अवश्यवसायोऽस्त्रिभितप्रकारविशिष्टएव
धर्मतुवसाये भासते । तज्ज*, तथाहीदं रजतस्य आनामीति नालु-
वसायः । वहिर्विशेषके मणसोऽस्त्रात्म्यात् । किं त्विदभिदर्शने
रजतलेन आनामीति । तचेदभवरजतले प्रकारलेन, तत् प्रकारक-
आनवन्नस्त्रात्मणि भासते, अन्यथा प्रकारवाचिद्वयात्मार्थात् । न
च रजतलवैशिष्ट्यमेव द्वयार्थः, व्यवसायेऽपि तदुत्तरापत्तेः ।
अतः इदम्बरजतलवैशिष्ट्यं पुरोवर्तिनो नानुववसायविषयदृति
कुतः स्त्रतः प्रामाण्यपत्तेः ।

ननु परतः प्रामाण्यपत्तेऽपि परस्य शब्दादेरभावेऽनुमानं
वाच्यम् । तज्ज चिङ्गाभावाद्दृश्यत्वे । समर्थप्रदृच्छिनकलं चिङ्गाभिति
नेत् । न । कारणतावच्छेदकरूपयै विना तदपश्यात् । तद्
अदि प्रमालमेव, तदाऽस्त्रात्मयः । अन्यत्वेत्, तदेव प्रामाण्ये चिङ्ग-
मस्तु, उपजीव्यतात् । न च दृष्टारप्यमणिन्यायेन अकावेव कारणलं
मृहीला समर्थप्रदृच्छिनकलयः, याहकाभावात् । न च प्रत्य-
चमेव तदपाइकम् । तद्वा न वहिरिष्ठियवन्यं, आनन्दरत्वात् ।

* तज्ज,—इति वाच्यं स्त्रोऽप्यत्तेः ।

(१) प्रामाण्यसंशयेति खायविषयेवकप्रामाण्यसंशयजन्यसंशयायोग्यता-
दिक्षर्थः । विकारकु प्रबोधप्रकाशेऽनुसन्धेयः ।

नापि मागसम् । तद्वि समर्थप्रदत्तेः प्रागुपारकालं वा ? नाश्यः, समर्थ-
प्रदृत्तेरभावात् तदैशिष्ठायहात् । नाश्यः, ज्ञानस्य नष्टलेन मनसा
प्रत्यासन्धभावात् । नापि तज्जातीयत्वं लिङ्गम् । तद्वि करचरणवति
ग्रौरज्ञानलादि । तच करचरणाद्यन्तरवति करचरणाद्यन्तरवत्त्व-
ज्ञाने अभिचारः । तचापि ग्रौरांशे प्रमात्रमेवेति चेत् । तर्हि,
करचरणादीति अर्थं, ग्रौरभ्येऽपि कस्याश्चिच्छरौरथक्तेर्भानात्,
तच तस्य प्रामाण्यात् । अन्यथा ग्रौरलक्ष्यैव भानायोगात् । करच-
रणादिशूल्ये यच्छरौरत्वेन ज्ञानं तद्वाद्यर्थर्थन्तदिति चेत् । करच-
रणादिमत्स्वपुष्टस्त्वं विशेषणं वा ? नाश्यः, व्याघ्रतोपलक्ष्याभोवात् ।
नाश्यः, विषयतया हि न ज्ञानविशेषणत्वं करचरणवत्त्वप्रकारकज्ञा-
नविषयत्वस्य अभिचारात् । अग्रौरेऽपि ताहृश्वभ्रमसम्भवात् ।
ग्रौरज्ञाने तदस्तिष्ठेत् । विषयविशेषणत्वे च करचरणविषयक-
ग्रौरज्ञानत्वस्य अभिचारात् । ग्रौरभ्यमस्यापि वस्तुतः करादि-
मद्विषयत्वात् । न च करचरणशूल्ये यच्छरौरत्वेन ज्ञानं न^{*}
भवतीति विचितम् । द्वतीयार्थस्य विषयत्वे स्वरूपास्त्रिष्ठेः ।
ग्रौरज्ञानस्य तच्छूल्यग्रौरत्वादिविषयकलनियमात् ।

अचाडः । (१) समर्थप्रदृत्तिजनकत्वं प्रदृत्युपारकालं संखारोपनी-

* न,—इति नास्ति ३० एकत्रे ।

(१) समर्थेति न च अग्रकतावच्छेदकस्य प्रामाण्यस्यायहे कर्त्तव्यह-
इति वाचं उक्त्याहकसत्त्वे द्व्यारक्षित्यायेन व्यक्तावपि नद्यह-
समवात् । यदा, ज्ञानदृत्तिप्रदृत्तिजनकामान्यजनकत्वमेव हेतुप्रविष्टम् ।
तथाचोपनीते ज्ञाने प्रदृत्तिजनकत्वं प्रदृत्तौ च समर्थत्वसुपर्यीतं
स्वस्यते इत्यर्थादिशिष्ठवैशिष्ठ्यरूपहेतुयह उपपद्यते इति ।

तत्त्वाने प्रसेवता भिष्ठेयत्वात्प्रिवद्दृष्ट्वाते । यदा । पूर्वं एथिवीज्ञाने-
एथिवीत्प्रकारकनिष्ठयत्वात्त्वयवसितौ कदाचित् तचेव गन्धस्त तदि-
रोधिविरहस्य शाचाक्तारे मुनः ॥१॥ स्मृतिरूपे एथिवीज्ञाने सति
तत्सन्निष्ठेन प्रत्यभिज्ञानद्व विशेषण्ड्ज्ञानजनितसंखारापेचेण मनसा
गन्धवत्येवायं निष्ठयदत्याकारेण सुरभि चन्द्रमिति शाचुषवज्ञा-
नजननाम याइकाभावाद्वेलविद्धिः । तत्त्वातौयत्वमपि करचरणव-
दिशेषकग्रौरत्प्रकारकज्ञानकलादि । गरीरभ्वने करचरणवतो-
विशेषत्वात् । प्रथमं च प्रामाण्यातुभितिः केवलवत्तिरेकिणा ।

ननु प्रामाण्यप्रविद्धिं विना व्याघ्रपश्चात्कथमनुभावम् ? अथ,
आघातात् प्रमातदिष्यवसिद्धौ यामान्यतः याधप्रविद्धा न
तदप्रविद्धिः; विशिष्यानिर्णयाच्च नान्यविलासाधारणे इति चेत् ।
तर्हि कस्यापि प्रथमं स्वार्थं प्रामाण्यातुभितिर्ण स्वात् । प्रामाण्य-
निषेधस्य परकौयव्याघातस्य तदाऽनुपस्थितेः । स्वयं प्रामाण्य-
निषेधस्य च तद्वौपूर्वकलात् । सैवं, प्राग्भवौषसंखारादिशेषादृश्य-
प्रकारकलं तदति तत्प्रकारकज्ञानलं वा प्रामाण्यमात्रं* स्वतं,

* प्रामाण्यमात्रं वा,—इति स्तो ।

(१) स्मृतिरूपे एथिवीज्ञाने इति एथिवीज्ञानज्ञाने इत्यर्थः । अन्यथा
एथिवीस्मरणात् गन्धवदिशेषव्यक्त्वनिष्ठयकामे एथिवीत्प्रकारक-
निष्ठयत्वात्त्वयवसिताविवर्णं आपयेत् । एवस्य तत्सन्निष्ठेन-
तेवस्य स्मृतिरूपसन्निकर्षसहकारित्वा इत्यर्थः । तथाच स्मृत्युपनीते
पूर्वानुभवएव गन्धवदिशेषव्यक्त्वनिष्ठयइति तदिशेषकएथिवीत्प्र-
कारकज्ञानत्वादित्तेनुयह इति भावः ।

पृथिवीज्ञानादौ साध्यमाने (१)सर्वनाममहिषा पच्छर्मतावलान्
पृथिवीज्ञानस्य विशेष्यादृश्यप्रकारकलादौ पर्यवस्थति । स्वतः प्रामा-
ण्यविषेधे प्राथमिकप्रामाण्यज्ञानस्यान्वयोपपादयितुमगक्षवादिति
साम्रादायिकाः । अस्मद्युपिदेशरणास्तु । (२)प्रथमं प्रामाण्याभावएव
प्रामाण्यं व्यतिरेकिण लार्थ, (३)ततएव निष्क्रम्यप्रदृशेष्यपन्नः ।
(४)तदेव वा चिह्नात् पच्छर्मतावलेन तद्यति तत्प्रकारकणिष्ठयत्वा-

- (१) सर्वनाममहिषेलनेनागुप्यपत्तिविशेषः पच्छर्मतावहकारी विव-
क्षितइति नागुमाने तदुपयोग इति दूषणमनवकाशमित्वेके । दृष्टा-
न्तपरतया तदित्वन्ते ।
- (२) ननु तदृच्छ्यैकस्यामावदेवदत्तादिज्ञानप्रामाण्यं जन्मान्तरे नार्त-
भूतमिति 'तत्र गोक्षगतिसम्भवः, गत्वन्तरस्त्वे प्रामदीयसंखारो-
द्वोधे मानामावच्छेष्यनुशयादाह प्रथममिति ।
- (३) ततएतेति अप्रामाण्यज्ञानविभूतनस्य ततोऽपि भावादिति भावः ।
- (४) तदेवेति यथपि पच्छर्मतावलादप्यखण्डामावस्य पञ्चीयत्वं व्याप-
कतावच्छेदकप्रकारेण सिध्यति न तु तदतीत्वादिक्षां, तथापि तद-
गतरमर्थात्तिविद्विदित्यत्र तात्पर्यम् । अत्र चापसिज्ञानवोऽपि
प्रतियोगिप्रसिद्धा व्यतिरेकव्याप्तियहे सति सिध्येत् । न चाप्रा-
माण्यं प्रसिद्धं, प्रामाण्यवत्स्याप्तीन्द्रियत्वात् । तदर्थं प्रामदीय-
संखाराद्यनुसरणे च प्रामाण्यानुमानार्थमेव तदनुसरणमईः, जाग्रवा-
दावश्यकत्वाच । प्रमेयमित्वादिज्ञाने चाप्रामाण्यामावानुमाना-
सम्बवे तत्र प्रकारान्तरानुसरणे सएव प्रकारः सर्वचानुस्थितामि-
त्वादिदूषणं प्रवक्ष्यप्रकाशे इष्टपर्यम् ।

दिक्मादाय सिधति । तथा हि । (३) अथं पृथिवीवेनात्तुभवो च
पृथिवीत्वाभाववति पृथिवीत्वप्रकारकः, गन्धवद्विषयकः प्रथमजनक-
पृथिवीत्वप्रकारकज्ञानलात्, यज्ञेवं तज्जेवं यथा पृथिवीभवः । एवं
च, पृथिवीभवमे पृथिवीत्वाभाववति पृथिवीत्वप्रकारकत्वसमर्थप्रदृष्टि-
जनकत्वाभावयोर्वर्णप्रियशाद्प्रामाण्यापकहेत्वभावाभावरूपाद्वेतोर-
प्रामाण्याभावरूपं साध्यं सिधति । यद्वापकतया हेत्वभावो मही-
तसदभावएव हि हेतुना साधते । यत्र त्वभावव्यापकता हेत्वभा-
वस्य ज्ञायते, तत्र साध्यप्रसिद्धिरत्तमानाङ्गं, तां विना तदभावात् ।
यत्र च भावव्यापकता हेत्वभावस्य, तत्र न साङ्गम् । तां विनाऽपि
अतिरेकव्याप्तिप्रशात् । विशेषणज्ञानं विना कर्त्त्वं प्रामाण्यविशिष्टा-
तुमितिरिति चेत् । प्रथमं न कर्त्त्वित् । ज्ञाने प्रामाण्यमित्य-
तुमित्यनन्तरं तेनैव हेतुना तत्र प्रामाण्यविशिष्टातुमितिः । अभा-

* गन्धवद्विषेषव्यक्त,—इति सो० ।

(१) अनुभवपदं निष्पत्तयत, तेन संश्लेष्यादृत्तसाध्यविज्ञः,
स्मृतेरपि प्रदृतेत्वाभावरूपेत्वाङ्गः । निःप्रकारकत्वार्थान्तर-
वारव्याय इतीयान्तम् । पृथिवीत्वाभाववति नेत्रेव साध्यं, अतिरेक-
व्याप्तौ साध्याभावस्य व्याप्त्यतेन तत्र नीजधूमवदधिकस्य अर्थस्वाद् ।
अप्रामाण्यस्य भावरूपतया साध्याभावस्याख्यत्वेन न वैयर्थ्यमि-
त्यस्याप्यसम्भवादिति ध्येयम् । पृथिवीत्वभवमे अभिवारवारव्याय
जग्कान्तम् । अत्र पृथिवीत्वमिति निष्पत्तय एथिवीत्वाभाववत्
एथिवीत्वविशेषव्यक्तस्य एथिवीप्रवर्तकत्वाभ्युपगमपञ्चे तत्र अभिवार-
हत्व उक्तं पृथिवीत्वप्रकारकेति । निष्पत्तयपदं च निष्पत्तयपक्षात्-
स्मृत्यनार्थमविवक्षितार्थकम् । विस्तरं प्रत्यक्षप्रकाशे ।

यिकत्वात्, अप्रामाण्यवत् । यदि तु स्वतोन्नायेत्, कदा-
चिदपि प्रामाण्यसंशयो न स्यात्, ज्ञानत्वसंशयवत्, नि-
श्चिते तदनुष्ठानकांशात् । न हि साधकबाधक* प्रमाणा-
भावमवधूय समानधर्मादिर्शनोदेवासै, तथा सति
तदरुच्छेदप्रसङ्गात् । अथ प्रमाणवदप्रमाणेऽपि† तत्प-

विशेषकज्ञानानन्दरं अभाववद्भूतत्वमितिज्ञानवत् । एवं तदभा-
वति तत्प्रकारकल्प्यतिरेकः सिद्धसादति तत्प्रकारकल्पमादाय
पञ्चधर्मतावलेन सिद्धतीति तत्त्वचिन्नामणावाङ्गः । कदाचिदपी-
ति^(१) । प्रामाण्यगहोन्नरकाण्डमिव तत्पूर्वमपीत्यर्थः । न च ज्ञानलेख
साधारणधर्मस्य ज्ञानमाचार्ये रत्याह न होति । प्रामाण्यज्ञानमाचार्य

* बाधक,—इति नालिं आ० एुलके ।

† प्रामाण्यवदप्रामाण्डेऽपि,—इति आ० ।

(१) कदाचिदपीति तच दोषात् कदाचित् प्रामाण्यसंशयेऽपि क्षेचि-
न्नमसा तद्यहे वाधकाभावान्मनोयोग्यत्वज्ञानं स्वतस्वं न खिडितं
भवति, अन्यथा इत्यत्वादेव्युरादियोग्यत्वं न स्यात् । दोषवद-
भावाभ्यासुभयोपयत्तिरिति तु तुल्यम् । न च तच सामग्रीवला-
क्षणा प्रकारे मनसोवहिरसातन्मात् स्वातन्मेष्य तदस्याहकस्यैव
तद्वस्त्रानिक्षयरूपतया प्रामाण्याहकत्वात् तथेति वाचम् । तर्हि
सामग्रीविरहात् स्वतस्वमित्वायातं, संशयानुपपत्तेः क्लोर्यवीगः?
न च सोऽप्यपत्तेः मनसः स्वातन्माभ्युपगमात्, अन्यथा तवाण्युपनय-
सहकारेभ्य तत्त्वस्यप्रहवं सर्वसिद्धं विद्यत्वेति चिन्तयम् ।

त्यथादर्थनादिग्रेषादर्थनाहवति शब्देत्यभिप्रायः, तत् किं प्रमाणाङ्गानोपस्थमेऽपि न तत्त्वाभास्यसुपस्थन्वं, प्रमाणाङ्गानेव त्रा भोपस्थन्वम्? आद्ये, क्रमं स्वतः प्रामाण्य-प्राप्तः, प्रत्ययप्रतीतावपि तद्प्रतीतेः। द्वितीये, क्रमं तत्त्वशक्ता, धर्मिण्यत्वानुपस्थैरिति। यदपि अटिति

त विरोधि, अपि तु प्रमाणमेवेत्यवधारणात्मकमित्याग्नेन गङ्क्ते। चर्षेति। लिखयमाचमेव संग्रहविरोधि, न तु तदिग्रेषोऽवधारण-लित्याग्नेन परिहरति। तत्किमिति। प्रमाणेति प्रमाणरूपं ज्ञानमित्यर्थः। तद्प्रतीतेः प्रामाण्याप्रतीतेः।

धर्मिण्यएवेति। एतु धर्मिणानं न संग्रहेत्युः, कोटिष्ठारणविग्रेषादर्थनधर्मीक्षियसचिकर्त्ता ग्रामाश्चसंग्रहरूपएव ज्ञानप्रदृष्ट्य-स्थते, अन्यत्र विग्रहाङ्गाने विग्रेष्यज्ञानस्थापेतुलात्। अचाङ्गः। त्वरगादौ लेगेन गङ्क्तसाद्विषयेक्षियसचिकर्त्त्वेऽपि यावदिष्याङ्गाने प्रदेव धर्मिण्यस्थापेते तत्त्वेव विग्रेषादर्थनादितः संग्रहो ज्ञायते, न लग्नाते धर्मिणीति धर्मिणानं तद्देत्यः। किञ्च, यद्युभिंगतसाधारण-धर्मस्थ थेन सह* भूयः सहचारावद्यस्थानोल्कटकोटिकता संग्रहस्थ धर्मिण्यानस्थापेतुले न स्थान्।

यदपीति। ग्रामाश्चस्थानुभेदये खिल्परामर्गापेत्यया विषयः

* वेन सह,—द्विवा वाक्यि स्वोः शुल्के।

प्रचुरतरसमर्थप्रवृत्यन्यथाऽनुपपत्त्या स्वतः प्रामाण्य-
मुच्यते*, तदपि नास्ति, अन्यथैषोपपत्तेः । इटिति
प्रवृत्तिर्हि इटिति तत्कारणोपनिपातमन्तरेणानुपपत्त्य-
माना तमाक्षिपेत्, प्रकुरप्रवृत्तिरपि स्वकारणप्राचुर्यं;
इच्छा च प्रवृत्तेः कारणं, तत्कारणमपीष्टाभ्युपायता-
ग्नानं, तदपि तज्जातीयत्वलिङ्गानुभवप्रभवं, सोऽपीन्द्रि-
यसम्बिकर्षादिजन्मा, न तु प्रामाण्यप्रवृत्यस्य क्वचिदप्युप-
योगः । उपयोगे वा स्वतंत्र इति कुतश्चत् ? ततः
समर्थप्रवृत्तिप्राचुर्यमपि प्रामाण्यप्राचुर्यात्तद्यहण-
प्राचुर्यादा, स्वतंस्वन्तु तस्य कोपयुज्वते । न हि पिण्डा-
स्थनां इटिति प्रचुरा समर्थी च प्रवृत्तिरभसीति
पिपासोपशमनशक्तिस्य प्रत्यक्षा स्यात् ।

खादित्यर्थः । तथा शार्थपत्त्या परतख्लसाधने प्रतिबद्धमिति भावः ।
अन्यथैवेति । प्रवृत्तिमात्रे प्रामाण्यपत्तेः न हेतुः, अर्थसन्देहादपि
प्रवृत्तेरित्यन्यथोपपत्तेरित्यर्थः । उपयोगे वेति । इटित्यभासापेक्ष-
लिङ्गानुसन्धानादयुपपत्तेरित्यर्थः । परमतेऽपि व्यभिचारमाह । न
होति । न श्वविशेष दत्येव लिङ्गानपेक्षां, तथा सति पिण्डांसोपेक्ष-

* स्वतंत्रे प्रामाण्यपत्तेः,—इति को ० । स्वतः प्रामाण्यमुत्पद्यते,—
इति की ० ।

स्यादेतत् । प्रामाण्यग्रहे सति सर्वं नेतदुपपन्नते, स
च खतो यदि न स्यात्, न स्यादेव, परतः पक्षस्या-
नवस्यादुःखत्वादिति चेत्त । तदग्रहेऽप्यर्थसन्वेषादपि
सर्वस्योपमत्तेः । न आनवस्याऽपि, प्रामाण्यस्यावश्यग्रे-

मनग्रहात्तुभवस्याप्यचैत्तिकलग्रस्तङ्ग रत्यर्थः । सर्वं नेतदिति । इटिति
प्रद्वायादिकमित्यर्थः ।

स चेति* । यद्यप्त्वैतप्रमाणनेत ज्ञानं परप्रामाण्यग्रिस्यायकमा-
स्येयम्, तदा अवसायोऽप्यग्रहैतप्रमाणाप्यएव विषयं निष्ठायथत्, किं
तत्प्रमाणाप्यग्रेष । यदि च तस्याप्रामाण्यसंशयात् तस्याचार्यनि-
त्यसः, तर्हि प्रामाण्यातुमितिरप्रमाणाप्यसंशयात् ततोऽपि प्रामाण्य-
ग्रिस्यथः । ततस्याचार्यपि प्रामाण्यग्रिस्यावश्यकत्वेनालवस्था । एवं,
चित्ताप्याप्यादिज्ञानानामपि प्रमाणाग्रिस्यते हेतायषिद्धिः, तजिस्ये
चालवस्था । न द्वि, न चित्तादिज्ञाने प्रामाण्यसंशयोऽत्तुभवविरो-
धात् । तथा च, परिश्रेष्ठात् चतः प्रामाण्यग्रह रत्यर्थः । तदग्रहे-
उपीति । न तद्वालप्रामाण्यग्रिस्यथादेवार्थग्रिस्यथः, किन्तु न अपा-
माण्यग्रहका करतस्यादिज्ञाने, तच अवसायएवार्थग्रिस्यथरूपति ततएव
ग्रिस्यप्रद्वलुपपत्तिरिति न प्रामाण्यातुमितिचित्तादिज्ञानानामपि
प्रामाण्यातुष्टरणमिति नानवस्त्रेत्यर्थः । तथाप्यनभ्यासदग्नापञ्चान-

* दबेति,—इति द्व० ह० ।

यत्वानभ्युपगमात् । अन्यथा स्वतः पक्षेऽपि सा स्यात् ।
लिङ्गं निश्चितमेव निश्चायकं, ततस्तत्त्वनिश्चयार्थमवश्यं
लिङ्गान्तरापेक्षायामनवस्थेति चेत् । तत् किमनुपप-
थमानोऽर्थोऽनिश्चितश्च खोपपादकमाक्षिपति, येना-

प्रामाण्यसंश्यैनार्थनिश्चयस्य परिभवात् तप्तामाण्यानुभरणेऽनवस्थे-
त्यत आह । न चेति । अटहीतप्रामाण्यमेव ज्ञानं परप्रामाण्यं
निश्चाययति, अप्रामाण्यशक्ताक्षमाभावात् । यत्र प्रामाण्यज्ञाने-
उपप्रामाण्यशक्तया प्रामाण्यसंश्यः, तत्र प्रामाण्यज्ञानप्रामाण्यनिश्चया-
देव प्रामाण्यनिश्चयः । एवं, यावदप्रामाण्यशक्तं तज्ज्ञानप्रामाण्य-
निश्चयादेव तज्ज्ञिश्चयः । न चेवमनवस्था, चरमप्रामाण्यज्ञानस्य
ज्ञानाभावाद्बुद्धिज्ञानाभावेन कोटिसारणाभावादिष्यान्तरसंचारादा-
प्रामाण्यसंश्यानवश्यंभावादित्यर्थः । अन्यथेति^(१) । भाष्टानां प्रामाण्यस्य
ज्ञानानुभितियाज्ञाले तस्याश्रपि प्रामाण्यानुभरणेऽनवस्था । प्राभाक-
राणामपि प्रामाण्यस्य स्वयाज्ञालं न स्वयाज्ञां, स्वयाज्ञालस्य स्वरूपप्रा-
माण्यान्यवादिति । परगाज्ञालेऽप्यनवस्थानात्, परिशेषानुमानेन मा-
नान्मरेण वा याज्ञम् । तथाच, तप्तप्रामाण्यापि स्वयाज्ञालमन्येनेत्यनव-
स्थया विषयान्तरसंचारोण स्वादित्यर्थः । कारणसुखीमनवस्थामाह
लिङ्गमिति । प्रामाण्यसंश्येन लिङ्गस्य सन्दिग्धत्वाज्ञानिश्चय इत्यर्थः ।
भृत्यते ज्ञाततारूपलिङ्गज्ञानस्य प्रामाण्यसंश्याक्षं तज्ज्ञिश्चय इति

(१) अन्यथेतोति प्रदृशनुपथोग्यप्यस्त्रोत्वेव यदि प्रामाण्यमवश्यं छेयं, तदा
स्वयाज्ञालेऽप्यनवस्थेति भावः । मिश्रमतेऽप्यनवस्था इष्टव्या ।

तदस्या न स्यात् । प्रत्यक्षेण तस्य निश्चयात्तस्य च सन्तैव निश्चायकत्वान्वैवमिति चेत् । ममापि प्रत्यक्षेण लिङ्गनिश्चयात्तस्य च सन्तैव निश्चायकत्वान्वैवमिति तु तुल्यम् । लिङ्गनानस्य प्रामाण्यानिश्चये कथं तनिश्चयः* स्यादिति चेत् । अनुपपद्मानार्थज्ञानप्रामाण्यानिश्चये कथं तनिश्चय इति तुल्यम् । न हि निश्चयेन स्वप्रामाण्यनिश्चयेन वा विषयं निश्चाययति प्रत्यक्षं, अपि तु स्वसत्तयेत्युक्तमिति चेत् । तुल्यम् । तथापि यदि तस्मिन्नाभासः स्यात्तदा का वार्तीति चेत् । अनुपपद्मानाऽप्यर्थी यद्याभासः स्यात्तदा का वार्तीति तुल्यम् । सोऽपि प्रामाण्यमाक्षिपतीत्युत्सर्गः, सच छचिद्वाधकेनापेत्यते इति चेत् । लिङ्गेऽप्येवमिति तुल्यम् । तर्हि प्रामाण्यानुमानेऽपि शङ्का तदवस्थैवेति निष्पलः

तदग्राहकपरम्पराप्रामाण्यानुस्मारणेऽप्यनवस्थेत्याह । तत्किमिति । ऋडपौत्रिति । माथालिङ्गिनि ऋटिति परिव्राजकवृद्धिवद्ममाऽपि-प्रमेत्येव गृह्णात इत्यर्थः । (१)फलमुखीमनवस्थामाह । तर्हीति ।

* लिङ्गनिर्णयः,—इति क्रो० ।

(१) फलमुखीमिति यद्यपि पूर्वमेवमाणशङ्का परिहृतैव, तथापि वामान्यतः सा, विशिष्टेदग्नीमाण्डेति न दोष इत्येके । प्रशङ्कान्तरेण दोषान्तरदानाय एवराण्डेत्यन्वे ।

प्रयास इति चेत् । रसदपि ताहुंगेव । अनुपपञ्चमानी-
र्थेऽवासौ तथाविधः कश्चित्, यः स्वप्नेऽपि नाभासः
स्यात्तो नाश्चेति चेत् । लिङ्गेऽप्येवमिति समः समा-
धिः । कः पुनरसावर्णीयः स्वप्नेऽपि नाभासः स्यात्,
यदनुपलभ्मे विभ्रमावकाशो याहुगुपलभ्मे च तदाध-
व्यवस्था । अन्यथा हि, तथाभूतस्यापि व्यभिचारे
साऽपि न स्यात् । मा भूदिति चेन्न, भवितव्यं हि
तस्यात्त्वविभागेन*, अन्यथा व्याघातात् । कर्त्त
हि नियामकनिःशेषविशेषोपलभ्मेऽपि विपरीतारोपः,
तथा भावे वा तदतिरिक्तविशेषानुपलभ्मे कर्त्त वाधकं,
तदभावे त्वबाधस्य कर्त्त भान्तत्वमिति ।

यदनुपलभ्मादति । यस्य विशेषस्य इक्षिलादेरनुपलभ्मे इत्तौ रज-
तभ्रमो यस्य तु इक्षिलादेरपलभ्मे भ्रमवाधोव्यवतिष्ठते, स लोक-
सिद्धिरत्यर्थः । यद्यपि यदुपलभ्मादति वक्तुमुचितम्, तथापि वसुगत्या
विशेषस्य इनां न भ्रमविरोधि, अपि तु विशेषलेनेति दर्जयितुं
याहृगित्युक्तम् । एवमनभ्युपगमे लोकव्यवहारविरोध इत्याह । अन्य-
थेति । वा भ्रमवाधव्यवस्था । वाधकस्य व्यभिचारिजातीयत्वे वाधवा-
धकयोरविशेषादाधकलमेव न स्थादित्यर्थः । अन्यथेति । लोकम-
र्यादाऽतिक्तमे किमपि न तत्त्वमित्यस्याथतत्वे कान्यस्यात्त्वमिति वा-
धकस्य तत्वं वाधव्यवस्थात्त्वमध्युपेत्यमित्यर्थः । तथाभावे वेति । अदि-

* तस्यात्त्वव्यवस्थाया,—इति चा० ।

स्यादेतत् । परतः प्रामाण्येऽपि नित्यत्वादेहाना-
मनपेक्षत्वं, महाजनपरिग्रहाच्च प्रामाण्यमिति को-

नियामकनिःग्रेषविशेषोपसमेऽपि विपरीतारोपेः स्यात्, तदा तस्मा-
रोपत्वं न तावद्वाधकं विना निसेयं, सर्वस्थारोपत्वप्रसङ्गात् । वाध-
कान्तिस्ये (१)वाधकानिमत्स्यापि वाधतायामवाधकत्वप्रसङ्गात् ।
अवाध्ये तु कथमग्रेषविशेषोपसमेऽपि स्मारोपसमव इति भावः ।
एवम् प्रामाण्यस्यानुभेद्ये बड्डवित्तव्ययास्याध्येऽपि इत्यौतप्रामाण्यं*
न ज्ञानं प्रवर्तकम्, तस्य प्रामाण्यानुभितेः प्रागेव नाशात् । किन्तु
तज्ज्ञानसमानविषयमप्रामाण्यग्रहाद्यन्यं ज्ञानान्तरभेद । न चेवं
प्रामाण्यानुभितिरप्यात्, (२)तां विना तस्मानविषयज्ञाने अप्रामा-
ण्यसंश्यादिति वारम् ।

अस्तु सवकृक्षयस्ते प्रामाण्यस्योत्पन्नौ ज्ञानौ च परतस्मं, वेदे

* बड्डवित्तव्ययास्याध्ये निम्नौतप्रामाण्यं,—इति सो० ।

(१) वाधकानिमत्स्यापौति अग्रेषविशेषोपसमेऽपि विपरीतारोपाभ्युप-
गमपत्ते इति शेषः ।

(२) तां विनेति न चाव्यच विशेषदर्शनस्य धर्मक्षतरे इत्याप्रतिवन्धकत्वे-
तुतिप्रवक्ष्य इति वाचम् । अव्ययव्यतिरेकाभ्यामन्यगत्यात्मैव वथा
कल्पनादित्वेके । तद्विषयकत्वावद्वेदेन पूर्वज्ञाने प्रामाण्ययहात्
तज्ज्ञानत्वभेद विशेषदर्शनमित्यन्ये । वस्तुतस्यु, तस्योपगीतमानसा-
मयीत्वेन तद्यज्ञानन्तरमुपनीतं प्रामाण्यं वच भासते इति न तत्र
शङ्खेति प्रत्यक्षप्रकाशे विपरितम् । अव्यया तस्य व्याप्त्यत्वायहे

विरोधः? न, उभयस्याध्यसिद्धेः । न हि वर्णाश्रव
तावन्नित्याः । तथाहि, इदानीं श्रुतपूर्वी गकारो-
नास्ति*, निवृत्तः कोलाहल इति प्रत्यक्षेणैव शब्दध्वंसः
प्रतीयते । न हि, शब्दश्वान्यथ गते मूर्त्तत्वात् ।

तु नित्यतया वक्तुरभावात् तच गुणाधीनं प्रामाण्यं, अप्तिरपि
तस्माप्तोक्त्वं विनाइपि महाजनपरिपश्चादेव स्वादित्याह । स्वादे-
तदिति । सर्गप्रस्थायसम्भवेन वेदश्च नित्यत्वं महाजनपरिमुद्दीतत्व-
स्वाधिद्वयाह । उभयस्येति । यद्यपि वर्णानां नित्यत्वेऽर्थप्रत्य-
यात्कूलानित्यात्पूर्वीविशेषजटितत्वेन वेदोऽनित्यत्वेति† तच वक्तृ-
गुणापेचाऽस्येव, तथापि वर्णस्यानित्यत्वयुत्पादने तस्मैविशेषवा-
क्यविशेषरूपस्य तस्य सुतरामनित्यत्वं सिद्धान्तीत्याग्येन वर्णमात्रस्या-
नित्यत्वं साधयति । तथाहौति । (१)अनभिव्यक्तवर्णत्वाध्यात्मातिवि-
शेषो वर्णसमूहेऽव कोलाहलः । प्रत्यक्षमेव वर्णस्यानित्यत्वं, योग्या-
तुपलम्बेः प्रत्यक्षप्रतियोगिकाभावत्वेनैव घटाभावस्येव तदभावस्य
प्रत्यक्षस्यान्यथाधिद्विं निराकरोति । न हौति ।

* नाल्लोति,—इति आ० क्री० ।

† वेदोऽप्यनित्यत्वेति,—इति सी० ।

शङ्खाविरोधित्वात्पपत्तेरिति ध्येयम् । धूमत्वदर्शनस्य आमिक्षंश्चय-
विरोधित्ववस् एषगेव तस्य तदिरोधित्वमित्यप्याङ्गः ।

(१) न तु कोलाहलस्य अन्यात्मकत्वात्तदग्नित्वत्वेऽपि वर्णानित्यत्वं न सेत्य-
तोत्तत आह अनभिव्यक्तेति ।

ताप्यांहतः, ततरेव संबन्धविच्छेदातपपत्तेः। नायनव-
हितः ओता, अवधानेऽप्यतुपस्थेः। नापीन्द्रियं दुष्टं,
शब्दाक्षरोपस्थेः। नापि सहकार्यन्तराभावः, अन्व-
यस्थतिरेकवत्स्तस्यासिङ्गेः*। नायतीन्द्रियं, तत्कल्प-
नायां प्रमाणभावात्। अन्यथा, घटादावपि तत्क-
ल्पनाप्रसङ्गात्। न च शब्दनित्यत्वसिङ्गौ तत्कल्प-
नेति युक्तं, निराकरिष्यमाणत्वात्।

ये त्वेकदेशिनो नैवमिच्छन्ति, तान् प्रत्युच्छते।

ये च अस्य शोषणस्तरत्यर्थः। ततरेव असूत्तादेव। इन्द्रि-
यसम्बन्धविच्छदो आवरणम्। च च (१)शब्दस्य विभुलात् † आका-
शविशेषवृण्डे च ओप्रसमवायस्य किञ्चित्प्रादयुक्तरत्यर्थः। तत्क-
ल्पनेति। अतीन्द्रियशब्दोपस्थककल्पनेत्यर्थः।

तदु प्रतिष्ठोगिप्रोग्यता नाभावप्रत्यक्षे तन्म, किञ्चित्करणयोग्यता-
ऽपि, चा च शब्दध्वंसे नाशीति कर्त्तं प्रत्यक्षः चः। च चेन्द्रियविशेषस्तत्त्वा
कल्पनित्यप्रादृष्टोऽपि लिङ्गियसम्भूविशेषतत्त्वा, इत्यत आह। चे
तिति। विवादेति (२)शूद्रमाणशब्दध्वंस इत्यर्थः। अतोनान्यशब्दध्वंसे (३)

* अन्यथातिरेकतस्यासिङ्गेः,—इति आ०।

† शब्दस्याविभुलात्,—इति सो०।

(१) शब्दस्य विभुलादिति भट्टमते।

(२) अन्यथाशब्दध्वंसेऽपि कदाचिद्वादसंभवादाह शूद्रमाणेति।

(३) अस्त्वेतपवद्यवम्, इकियासिङ्गकल्पनात्तरभ्वंसेऽपि नक्षम्।

**विवादाभासितः शब्दप्रधन्तः इन्द्रियग्राहकः, सेन्ट्रिल-
काभावत्वात्, अठाभावत् । मैतदेवं, इन्द्रियास-**

भागाचिद्दिः^(१) तस्म याचाकारकाले नाश्चात् इति भावः । ऐन्द्रियकेनि
(२)ऐन्द्रियकप्रतियोगिकाभावलादित्यर्थः । नचिदं मूर्त्तवत्त्वाभावेनैका-
न्तिकं, भूतलस्य हि मूर्त्तवत्त्वं* प्रत्यचं, यत्किञ्चित्पूर्त्तयहेऽपि तदुपश्चात् ।
तदभावस्तु न प्रत्यचः, अयोग्यस्यापि मूर्त्तस्य सभवेन यावदिग्येषा-
भावाप्रत्यचतया मूर्त्तसामान्याभावस्याप्रत्यचत्वात् । न च प्रत्यचा-
रेणमूर्त्तभावयादिष्ठा प्रत्यचेण प्रत्यचेतरमूर्त्तभावनिष्ठवस्तुका-
रिषा शोऽपि गृह्णतएवेति वाच्यम् । (३)लिङ्गवत्त्वावगमसंस्तुत्तका-
रिषा पञ्चाहकप्रत्यचेणैव लैङ्गिकावगमेऽनुभावमाचविलयापन्नः ।
मूर्त्तवत्त्वसामान्यस्य योग्यायोग्यघटितलेनायोग्यतया तदभावहेतोर-
पश्चात् । येन रूपेण प्रतियोगियोग्यता, तेनैव तदभावस्य

* मूर्त्तवत्त्वाभावेनैकान्तिकं भूतले हि मूर्त्तवत्त्वं,—इति दो० ।

न च तस्यापि खरूपयोग्यत्वाइन्द्रियकत्वमेवेति वाच्यम् । अन्यशब्द-
स्यापि सहकारिवैकल्प्यप्रयुक्तकार्यभाववस्त्रेन तथात्वसम्भवात् ।

- (१) तस्येति अन्यशब्दस्त्वेतर्थः । एतदपि प्रत्यचे खसमयवर्तितेन वि-
शिष्य हेतुत्वपक्षे प्रष्टव्यम् ।
- (२) कर्मभावयपक्षे साधावैशिष्ट्यमात्रशाह ऐन्द्रियकेति ।
- (३) लिङ्गवत्त्वेति तथाच यावदिग्येषाभावात् सामान्याभावोऽनुभवतश्च
न प्रत्यक्ष इति भावः ।

गिराहत्वादतीक्रियाधारत्वादेति चेत् । इदं छुपा-
ध्युद्भावनं वा स्यात् व्यापकानुपस्थित्या सत्-

योग्यतावगमात् । (१) अचाभावपदेन धंसउक्तरति न व्यभिचार-
दूत्येते । (२) इवगिरिमूर्त्तवस्ताभावस्थाप्रत्यक्षलेऽपि गुणादौ च प्रत्यक्ष-
एवेत्यन्ये । उपाधुङ्कावनमिति । स्वयतिरेकेषेति ग्रेषः । तेनेत्रिच-

(१) न कु मूर्त्तवस्थस्य योग्यायोग्यघटितलेऽपि वायोग्यत्वं, किञ्चिदिद्देष-
योग्यत्वैव सामान्यस्य योग्यत्वात्, घटवति भूतसे मूर्त्तवदिरं भूतक-
मिति चाक्षुभप्रबक्ष्यद्दृग्नाम्, अन्यथा घटवस्थसामान्यस्थापि चक्षि-
क्षाक्षुभप्रिष्ठाद्यघटवितलेनक्षिकत्वातुपपत्तेः, चक्षुपायोग्यवया सह-
कारिविरहेत् वा पवाभावस्थाविशेषादिव्यतुश्चयानस्माह अचा-
भावपदेनेति । न चैत्रियकाभावत्वाविशेषेऽपि घटवस्थामान्वाभावस्थ
प्रबक्ष्यते किं विनिगमकमिति वाच्यं, चक्षिष्ठाद्यघटवस्थापि तत्र तर्कितं
सत्त्वमनुपश्चिविरोधोति वाविशेषाभावप्रबक्षाक्षयम्भवादयोग्य-
मूर्त्तिमावस्थावथात्वादिति विशेषात् ।

(२) इवनिषेति इवविशेषववयाऽप्रबक्षलेऽपीत्यर्थः । एतेवाधिकरण-
भेदेनाभावभेदानभ्युपगमात्, अभ्युपगमे वा इवविष्टुतदभावे व्यभि-
चारतादवस्थादिव्यपात्तम् । इवस्यैवाधिकरणभेदेन प्रबक्षत्वा-
प्रबक्षत्वोपगममात् । योग्यायोग्यज्ञे एतिवौक्तावन्ताभाववत् ।
अत्र यावदिशेषाभावाप्रबक्षवयाऽप्रबक्षत्वं गुणेऽपि चमानम्, अतु-
मानादिना तत्त्विक्षये तत्प्रबक्षत्वं इवेऽपि तुत्त्वम्, यावदिशेषाभाव-
भावनिक्षये तत्त्विक्षयेऽप्रिमिलामकाइत्यपि चमानमिलनमिति-
दोन्न प्रकृत्यम् ।

प्रतिपक्षस्त्वं वा? न प्रवमः, स्वरूपयोग्यतां प्रति^{*}
सहकारियोग्यताया अनुपाधित्वात् । तस्यास्ताम-

सच्चिदष्टव्यमैश्चियकाधारत्वेषोपाधिरित्यर्थः^(१) । न चैश्चियकाधारत्वं
जोपाधिः, धर्माभावस्थापि प्रत्यक्षतापन्तेरिति वाच्यम् । ^(२)उपाधेर-
धिकदेश्वलेऽपि दूषकतावौजसाभ्यापकत्वानपायात् ।

अथ नायमुपाधिः, अतिरेकोपसंहारसामर्थ्याभावात् । तथा हि,
अभावत्वे सत्यतीश्चियकाधारत्वात् इति यद्यपि नैश्चियकाधारत्वस्थ
व्यतिरेक उभयाधारत्वेऽपि अविरोधात्, ^(३)तथायभावत्वे सत्यै-
श्चियकानाधारत्वादिति सम्भवति । किमु योग्यताविरहस्याचो-
पाधिः । न च साधनाव्यापकत्वं, न इतीश्चियकाधारत्वमेव योग्य-
ताविरहः, पृथिवीत्वाभावादेवयोग्यतापन्ते: । नायैश्चियकाधारत्वा-
भावः सः, तदर्थाच्छिततदभावस्थ योग्यतात्मकत्वे धर्माभावस्थ
योग्यतापन्ते: । मैवम् । ^(४)ऐश्चियकाभावमन्तर्भव्याभावस्थ योग्य-

* स्वरूपयोग्यतायां,—इति आ० ।

(१) ऐश्चियकाधारत्वस्वेति तथाचातीश्चियकाधारत्वादित्यस्य ऐश्चियका-
गाधारत्वादित्यर्थोबोधः, तेन तद्यतिरेकत्वमेषोपपचयते । अतएवा-
शुपदं तद्यैव विभावयिष्यतीति । न च इत्यादौ साधनाव्यापकत्वं,
साधनाव्यगवच्छिद्वसाध्यापकत्वादिति भावः ।

(२) मवेदेवं यदि समव्याप्तेष्वोपाधिः स्यात्, न चैवं, विषमकामस्यापि
तथात्वादित्याह उपाधेरिति ।

(३) तथापीति आत्मादौ अभिचारवारक्षाय सत्वम् ।

(४) ऐश्चियकप्रतियोगिकाभावत्वे सत्यैश्चियकाधारत्वं योग्यत्वं, तथाच

पेष्टवैत्र सर्वदा अवस्थितेः । नायैन्द्रिय काधारत्व-

तेत्युक्तेऽपि साधनव्यापकताया अपरिहारादिति भावः । व्याप-
केति प्रत्यच्चव्यापकैन्द्रियकाधारलेन्द्रियवस्थिकर्वातुपस्थेतिवर्थः ।
यद्यपि ग्रन्थधंशोन प्रत्यच्चोज्ञौन्द्रियाधारत्वादिति धृथिवीत्वादौ
अभिचारि, तथायैन्द्रियकानाधारत्वादिति देशकर्तव्यम् । तच प्रच-
मसुपाधिकिरस्थति । खरूपेति । खरूपयोग्यतां प्रत्यच्चोपहितखरू-
पस्थन्ति प्रति, बहुकारियोग्यतायास्तस्मन्तेरिन्द्रियवस्थिकर्वातु-
पाधित्वात् । कुतः? तस्माद्दति । तस्माः प्रत्यच्चतायाः, तामिन्द्रियवस्थि-
कर्वरूपस्थइकारियोग्यतामित्यर्थः । तथा च पश्चुत्तिलेन साधनव्या-
पकतामोपाधिरिति भावः । (१)यदा, खरूपयोग्यतारूपं साध्यं प्रति
बहुकारियोग्यता नोपाधिः, साध्याव्यापकत्वादित्यर्थः । दितीष-
सुपाधिं गिरस्थति । नायीति । यद्युपाधौ चति साध्याभावो-
न दोषाय, तथापि समव्याप्तोपाधिमभिप्रेत्योक्तम् । विषमव्याप्तो-
पाधिपदे तु व्यषुके साध्याव्यापकत्वम् । (२)अभावत्वपश्चधर्मादि-

न धर्माभावस्य योग्यता, तद्विरहस्य साधनव्यापकत्वेवाह ऐन्द्रि-
यकाभावमिति ।

- (१) खरूपयोग्यतापदस्य पक्षोपधानपरत्वेऽपदार्थवास्तानमित्वनुशयान-
ाह यद्देति । एवद्वाच चक्ष्ये तस्माः खरूपयोग्यतायास्ता खरू-
कारियोग्यतामपेष्ट सर्वदा अवस्थितेरित्यकारप्रस्त्रेष्ट भूतप-
क्षिका येत्वा । तेन साध्याव्यापकत्वं निर्बहुतोति ध्येयम् ।
- (२) अभावत्वेति अतरव साधनवस्थसाध्याव्यापकत्वमपि विरक्तम् ।
वल्लुत आधारपदं प्रतियोगित्वमवाधिपरमिति भूतव्यादित्वत्तिलेऽपि

प्रथुक्तमभावस्य प्रत्यक्षत्वम् धर्मोद्यभावेस्यापि साधा-
त्वप्रसङ्गात् । अतएव भैमयप्रथुक्तम् । नापि हि-
तीयः, प्रथमस्यासिद्धेः । अस्ति हि ओचशब्दभावयोः
चिक्षेसाध्यापकले तु (१) अष्टाश्रयद्वयाद्यभावे साध्यापकत्वम् ।
किञ्च । प्रत्यक्षयोग्यताऽन्त साधा, सा चाभावस्य मैत्रियकाधारत्वमात्रं,
धर्मोद्यभावस्य प्रत्यक्षतापत्तेः । नायैत्रियकाधारले सत्यैत्रियकप्रति-
योगिकाभावलं, गौरवात् (२) । तदित्रियायाऽप्यधिकरणे गन्धर-
साभावयोप्राणादिना यत्त्वात् । न चैत्रियकप्रतियोगिकाभावत्वस्य
योग्यताले वायुस्यर्घञ्चमोऽपि प्रत्यक्षः स्थादिति वाच्यम् । (३) तस्या-
श्रयनामजन्यस्य याहकेन्द्रियसचिकर्णभावादिति भावः । अतएवैति ।
इत्रियसचिक्षेष्ट्वमैत्रियकाधारलं चेत्युभयं, तप्रथुक्तमपि भावावस्य
प्रत्यक्षलं, धर्मोद्यभावस्य प्रत्यक्षतापत्तेरित्यर्थः । सप्रतिपद्धदये प्रथम-
स्याचिद्दिमाह । नापीति । अत्र* स्थापनानुमाने दोग्यले साधे
प्रत्यनुमाने तदभावः साध्यः । तत्र चैत्रियासचिक्षेष्ट्वम् अभिवारि ।

* नगु,—इति सो० इ० ।

साध्यापकत्वम् । अन्यथा शब्दञ्चस्यापि वौचादित्विलेन सा-
धनापकत्वापत्तेरिति ।

(१) ब्राह्मदीति तदभावस्य काळाद्यतीत्रियाधारमित्यत्वात् साधा-
त्वापकात्मिति भावः ।

(२) ऐत्रियकत्वमित्रिययाद्यस्येभावं, तदित्रियाऽप्यत्वं वा ? आये,
गौरवादिति । अस्ये, तदित्रियेति ।

(३) तस्येति काळादावाअवाक्तरे प्रत्यक्षेतीकापत्तिइति वीक्षा ।

स्वाभाविको विशेषज्ञविशेषभावः । विशेषस्याती-
न्द्रियत्वात् कथमैन्द्रियकविशिष्टज्ञानविषयत्वं, तदा,
विशेषस्यवस्थापयत्वं कर्त्तव्यं विशेषज्ञत्वमिति चेत् ।
न, तदा विशेषव्यवस्थापनायाः फलत्वात् । न तु

इन्द्रियासमिक्षेऽपि* योग्यताया अनपायात् । (१) तस्माद्ददा साक्षा-
त्कारविषयत्वं बाध्यं, तदा फलाभावे योग्यता वर्त्तेति तत्त्वाविद्वि-
क्षेत्याङ्गः । ननु विशेषणमभावस्य तदा स्वास्थदा ओचं ग्रन्थंस्य-
ज्ञाने भासेत । न सैवं, ओचस्यातीन्द्रियत्वात् । ततो न ग्रन्थंस्य
तद्विशेषणत्वं, खण्डमन्त्रेन विशेषे व्यावृत्तवृथजनकलात् । नापि
ओचं विशेषं, व्यावृत्तवृथविषयलादित्याह । विशेषस्येति । ओ-
चस्यातीन्द्रियत्वेऽपि (२) ग्रन्थसिङ्गजओचज्ञानसहकारि-मनः-प्रसूतानु-

* तच चेन्द्रियासमिक्षेऽप्यत्वं न आयं, समिक्षेऽपि,—इति सो० ।

(१) पश्चोपधानाभिप्रायेष समाधते तस्मादिति । पश्चोपधानाभाव-
रूपे साध्ये सति योग्यता सत्त्वपि व्यर्था अभिचाराप्रयोगिकेति स्वरू-
पाविद्विरेवोक्तोबर्थः । वस्तुतः, आप्यनायां योग्यत्वमेव साध्यम्,
अन्यथा अभिचारप्रसङ्गादिति वद्भाववद्वाच चाध्यः, तच चाप्रविद्वि-
क्षेपणक्षवतयोक्तेति अभिचारस्त्वेऽप्यदोष इति तत्त्वम् । अतएवा-
स्वरचादुक्तमित्याङ्गदिति ।

(२) ग्रन्थसिङ्गजेति ग्रन्थपक्षिङ्गजेत्वर्थः । अनुमितिविषयत्वमिक्षुप-
क्ष्यम्, मानसप्रबन्धविषयत्वमित्यपि ग्रन्थम् । यद्यपि औच-
प्रबन्धविषयत्वमपि सम्भवति, तथापि तच ओचस्य न विशेषत्व-
मिति तस्मोऽक्षम् ।

तदेव विशेषणत्वमात्माश्रयप्रसङ्गात् । विशेषणभावेन समवायाभावयोर्ग्रहणं, तथा ग्रहणमेव च विशेषणत्वमिति । तस्मात्, संबन्धान्तरमन्तरेण तदुपस्थिष्ठस्वभावत्वमेव हि तयोः । सैव च विशिष्टप्रत्ययजननयोग्यता विशेषणतेत्युच्यते । सा चाच दुर्निर्वारा, प्रतिशेषधिकरणेन स्वभावतश्वाभावस्य मिलितत्वात् । तथापि तथा तथैव प्रतीतिः कर्तव्येति* चेत् । न, पूर्व-

मितिविषयलं स्वादित्यभिप्रेत्याह । तथेति । विशेषणतासम्बन्धस्य हि विशिष्टज्ञानं फलं, न तु तदन्तर्भावेणैव च इत्यर्थः । आत्माश्रयमेवाह विशेषणभावेनेति । (५) तथापि सम्बन्धं विना कर्थं विशेषणत्वमित्युपसंहरणेव निराकरोति । तस्मादिति । सम्बन्धान्तरं विना विशिष्टप्रत्ययजननयोग्यतमेव स्वरूपसम्बन्धोऽस्तीत्यर्थः । तथापि कर्थं विशेषणतेत्यत आह । सैव चेति । प्रतिष्ठोगीति । प्रतिष्ठोगिनः ग्रन्थस्थाधिकरणेन श्रोतेण ग्रन्थाभावस्य स्वभावसम्बन्धादित्यर्थः । तथापीति । तथा विशेषणतया, तथैव† सम्बिकर्णेण विशिष्टविशेषविषयैव बुद्धिः कर्तव्या । विशेषश्रोतायोग्यतया च साऽच न

* कर्तव्येति,—इति आ० ।

† तथैव विशेषणतया,—इति सो० ।

(१) तथापीति उपसंहरणेव इति निराकरोतीत्यर्थः ।

मायविशेषत्वावच्छब्दाद्यात्मः* । अस्यमा, संयुक्त-
समालेन रूपादौ विशिष्टविकल्पधीयननदर्शनात्
गव्यादावपि तत्त्वप्रसङ्गात् । तथापि नेन्द्रियविशेष-
यत्वमा कस्यचिद् ग्रहणं हास्यं, अपि त्विन्द्रियसंबद्ध-
सिभेष्यत्वा, सा चातो निवर्त्तते इति चेत् । न, अस्य
प्रतिक्षयेन्द्रियसञ्ज्ञादार्थप्रतिसंबन्धविषयत्वात् ।

सम्बन्धतीत्यर्थः । गद्यमाणेति । तदिग्रेष्यकप्रत्यच्चे तदोग्रयता प्रथो-
मिका, च तु विशेषं सोचमयोग्यम् । अतो १० विशेषमविष-
षीहत्य विशेषत्वा प्रत्यासत्या शब्दधंसप्रत्यच्चं जन्यते इत्यर्थः ।
अन्यथेति । यदि नेव, तदा चाचये गद्यमाणे रूपादिप्रत्यच्छदर्श-
नादसम्भास्ये वाचावाचये तत्सर्वप्रत्यच्चं न चादित्यर्थः । तथा-
फैति । समन्वाक्तरं विना विभिन्नप्रत्ययजननयोग्यतयेन्द्रियप्रत्या-
सत्ता अन्तर्विशेषयच्चैव प्रत्यच्छननदर्शनासेन्द्रियविशेषता प्रत्या-
सत्तिरित्यर्थः । अस्तेति । इन्द्रियसञ्ज्ञादोऽर्थी चटादिक्षास्य मति-
सत्तत्वी दितीतः स तथेति, न विशेषतामार्गलेवम्, अपि तु
गद्यमाणविशेषम् । चाचास्यव्याभावे भवेत् इ परम्परासम्बन्ध-
चाचीयते, च तु चाचादेव समन्वोऽस्तीति न तदाचरणमित्यर्थः ।

* विशेषावच्छब्दाद्यात्मः,—इति चाऽ ।

(१) विशेषमिति विशेषत्वेनेति ग्रेषः । यदा, एतम्भवे विरधिकरत्वा-
त्प्रयमावप्रतीक्षिः काचाचाधिकरत्वा वेति तथोऽस्तम् ।

अन्यथा संयुक्तसमवायेन गम्भादावुपलब्धिदर्शनात्
समवायेनादर्शनात् शब्दस्याग्रहणप्रसङ्गात् । नाय-
भावत्वे सतीश्चियाधारत्वात् सत् प्रतिष्ठात्म्बं योग्यता-
दितीयं सत्प्रतिष्ठं निरस्थति । नापीति । गच्छेन अभिचारवार-
णार्थमभावत्वे सतीति । योग्यतेति । तथा चोपाधिमन्त्रेनातुखण्ड-
त्वादित्यर्थः ।

न तु स्वापनानुमाने योग्यतायाः साधनात् प्रत्यक्षुमाने तद्भावः
साथ इति एव नोपाधिः । साधनव्यापकत्वात् । (१) अभिचारानु-
माने साधाविशेषप्रसङ्गात् । न च योग्यतावच्छेदकरूपाभावे उपा-
धिः, योग्यतासाधके स्वापनानुमाने नैश्चियकाभावत्वमेव योग्यत्वं
हेतुः, साधाविशेषप्रसङ्गात्, अपि तु योग्यतावच्छेदकरूपवाच्चमिति
तद्भावो नोपाधिः । पूर्वसाधनव्यतिरेकत्वात् । मैदम् । साधाविशेष-
जकवेन तादृशस्यायुपाधित्वात् । न चेवं सत्प्रतिष्ठोच्छेदः, सांप-
नाया यत्ताभासत्वं तत्र पूर्वसाधनव्यतिरेकस्य * साधाव्यापकसेनानु-
पाधित्वात् । यथा † गच्छोऽग्नियो गुणत्वात्, इत्यत्र योग्येकगु-
णेन सत्प्रतिष्ठे अगुणत्वमुपाधिः । जलपरमाणुरूपादौ साधा-
व्यापकत्वात् । पूर्वं योग्यताविशेषो हेतुरत्र योग्यतामात्रव्यतिरेक-
उपाधिरित्यन्ये ।

* साधनव्यतिरेकस्य,—इति इ० का० ।

† तथा,—इति सो० ।

(१) न तु भवेदेव यदि साधनं साधनायं स्वात्, तदेव चोपाधिवादि-
मतेऽस्मिन्मुश्यादाह अभिचारानुमान इति ।

विरहप्रयुक्तत्वाद्यात्मेः । न चातीन्द्रियाधारत्वमेव तस्य
योग्यताविरहः, तद्विपर्ययस्यैव योग्यतात्वापत्तेः । न चैव-
मेव, धर्मादिप्रधंसग्रहप्रसङ्गात् । दृश्याधारत्वं दृश्य-
प्रतियोगिता चेति द्रव्यमयस्य योग्यता इति चेत्क,
उभयनिरूपणीयत्वनियसानभ्युपगमात् । प्रतियोगि-
साचनिरूपणीयोद्याभावः । अन्यथेह भूतसे घटो-
नास्तीत्येषाऽपि प्रतीतिः प्रत्यक्षा न स्यात् । संयोगे-

प्रयोजकत्वमेवाह । न चेति । न दृश्याधारत्वमात्रं योग्यता,
किञ्चु दृश्यप्रतियोगिकत्वस्त्वितम्, न चेतद्धर्मादिधंससासी-
त्वाह । दृश्येति । तदिरहस्य नोपाधिः, साधनव्यापकत्वात् ।
(१) नायुभयस्य साध्यप्रयोजकत्वेनाप्रयोजकत्वम्, (२) ऐश्व्रियकत्वरूपसा-
भासामान्वासापकत्वेनात्पादिलादिति भावः । विपचे वाधकमाह ।
अत्यथेति । यस्युभाभ्यां प्रत्यक्षाभासेवाभावः प्रत्यक्ष इत्यर्थः । न तु

- (१) नायुभयस्येति दृश्याधारत्वसमानाधिकरणहस्यप्रतियोगित्वस्य सा-
ध्यप्रयोजकत्वा उपाधिवेन द्यापनाहेतोरप्रयोजकत्वं नेतर्यः ।
(२) ऐश्व्रियकत्वरूपेति न चाभावत्वपक्षधर्मादिप्रस्त्रियाध्याध्यापकत्वं,
गद्याध्यकरूपाद्यभावे साध्याध्यापकत्वादिति भावः । एतेन पूर्व-
पक्षिवचनत्वेनास्य यस्यस्यात्प्रतिरिक्षपादाम् । विज्ञानिवैव सा-
दन्मेव द्यहेतोरप्रयोजकत्वमाद्यस्य परीक्षारकरकात् । केविचु
तापीत्वस्य पूर्वं तदेवविराकरोति नोभयस्येति प्रक्षिप्य विज्ञानि-
वचनं तत्वा योग्यन्ति ।

अथ निषिद्धते, तद्भावस्य भूतलालत् घटेऽपि वर्तते ।
तच्च यदि प्रत्यक्षतया भूतलास्योपयोगो घटस्यापि तथेवं
स्यादविशेषात् । अथ घटस्यान्यथोपयोगः, भूतलास्या-
न्यथैव स्यादविशेषात् । कथमन्यथेति चेत् । प्रतियो-

भूतलामात्रमाधारः, तच्च इम्मेवेत्यत आह । संयोगोऽहीति ।
न चाच मानाभावः, घटनिषेधे हि भूतले घटाभावो न प्राग-
भावधंसात्त्वकः, प्रतियोगिस्मानकालात् । नायत्यनाभावः,
कदाचित् तस्य तच्च भावात् । तस्माद् घटसंयोगो निषिद्धते ।
स च संयोगः, यः एतद्घटस्य तच्च भावौ, तस्य प्रागभावः,
ननीतस्य धंसः, सर्वदैवाभवतस्यात्यनाभावः ।

ननु भूतले घटोनास्तीति घटप्रतियोगिकाभावोऽनुभूयते,
संयोगस्य तु प्रतियोगिते संयोगोनास्तीत्यतुभवापत्तिः । मैवम् ।
घटोनास्तीति बुद्धेरेव संयोगाभावविषयत्वात् । यथा हि भूतले घटा-
स्तित्वबुद्धिसत्संयोगेन, तथा तद्भावेन घटाभावबुद्धिः । यत्स्वन्य-
पुरस्कारेण च यद्भावबुद्धिसद्भावपुरस्कारेण तच्च तस्मासिता-
प्रतीतिः । (१)केचिन्तु, घटात्यनाभावएव तद्विषयः । उत्पादवि-

(१) नन्येवं घटेभूतलं नास्तीति बुद्धेरपि तस्येयोगाभावविषयत्वे अमत्या-
पत्तिः । न चेष्टापत्तिः, तस्याः प्रमात्रेन सर्वसिद्धत्वात् । श्वं रूपे
घटोनास्तीति बुद्धेरपि तस्यन्याभावविषयकत्वे अमत्यापत्तिः । न च
तस्यन्याभावविषयकत्वं तद्विशिष्टसंबन्धाभावविषयत्वं विशिष्टाभावच-
विशेषाभावाधीनस्तत्रास्थेति न अमत्यमिति वाचम् । इन्नैव-

गिनिरूपस्तार्थमभावसन्निकर्त्तार्थः । तच प्रतियोगि-
निरूपणं स्मरणलक्षणमनुपस्थितमानेमापीति न तद-

नाभिधीन्तु, (१) तत्समन्वयतथात्प्रयुक्ता । च च तस्योगधंस्वरूपः ।
न सैव घटात्यन्ताभावसमन्वयं संयोगधंस्वरूपतया नियतात्
घटधीक्षण कदापि न स्थादिति वाच्यम् । च हि यच अत-
संयोगोऽस्मि, तच तत्संयोगधंसः । (२) सामान्यधंस्वरूप यावदिशेष-
धंसव्यायत्वादेकविशेषवति सामान्यधंससाभावेन तदुपपत्तेरि-
त्याङ्गः । (३) यथा प्रतियोगिभेदेनाभावभेदः, तथा तदवच्छेदकभेदे-

* संयोगधंस्वरूपग्रामभावरूपः, — इति का० ।

मावश्वकविशेषसाभावविवरत्वेनौपपत्तौ विशिष्टाभावविवरत्व-
कव्यने गौरवाक्षानाभावाबेक्षुश्वयादाह क्लेशित्विति ।

(१) तस्मिन्वयतथात्वेति तस्मिन्वस्तस्यासस्वप्रयुक्तेवर्थः ।

(२) सामान्यधंस्वस्वेति प्रतियोगितावच्छेदकभेदेनाभावभेदादभावान्तर-
वृ धंसस्यापि सामान्याभावत्वमिति मतेनेदम् । च च धंसस्य
प्रतियोगित्वाच्चनियमात् कथं तथेति वाच्यं चरमप्रतियोगित्वाच्चन्वयतया
तथात्वात्, यावत् प्रतियोगित्वाच्चन्वये गौरवात् ।

(३) वनु संयोगधंस्वस्य घटात्यन्ताभावसंबन्धरूपत्वे गुणादौ तदत्तन्ता-
भावसंबन्धो न स्थावृ । यदि च तच स्वरूपमेव चंबन्धः, तश्च प्रकृतेऽपि
तथाऽनु । तत्त्वादाच्चिक्षत्वाभ्युपगमाच्च प्रवीतेऽपि तथात्वोपपत्तेः ।
किञ्च, सामान्यधंस्वस्य तद्विषयेऽयोगसामान्यं वा, तद्भूतविषय-
वियोगसामान्यं वा प्रतियोगि ? नाद्यः, अधिकरणस्यागतस्य च
संयोगस्य वदा तच भूतसे धंसासम्बन्धेनाभावसम्बद्धानुपपत्तेः ।

र्यमध्यस्थगोचरत्वमपेक्षणीयमन्यक्तरस्यापि, कुत उभयस्य । सन्निकर्षसु भूतसंघटसंयोगस्येन्द्रियेण साक्षात्कालिति । येनास्ति, तेनापि यद्वौन्द्रियं न सन्निकृष्ट्येत्, क्वचमिव तं गमयेत् । न चोपस्थव्योपलभ्यमानाभ्यामेवेन्द्रियं सन्निकृष्ट्येते, इतरेतराश्रयप्रसङ्गात् ।

नापीति संयुक्तघटसाभावसञ्ज, स चान्यविशिष्टाभाववत् उत्पादविनाशग्रीलोऽन्यएत्यन्ये । (१)यथाऽनादिसंसर्गभाववैषम्येऽप्यभाव-
वुद्भेनन्यथासिद्धिलात् उत्पादग्रीलोध्वंसः खीकृतः, तथा तत्त्वावो-
त्पादविनाशग्रीलस्तुरीयः संसर्गभावो घटस्येत्यपरे । ननु घटस-

नागत्यः, यज्ञ भूतसे कदापि न तद्वटसंयोगसञ्ज प्रतियोग्यप्रतिज्ञा ताहृश्चाभावेनात्मनाभावसंबन्धातुपपत्तेः, अनागतसंयोगमादाय पूर्वदोषापत्तेचेति पूर्वाख्यरसादाह यथेति । यथा दखोपनयापन-
याभ्यां दखावस्त्रिपुरुषविरहः कादाचित्काः, संयोगावस्त्रिपुरुषघटवि-
रहेऽपि तथेत्यर्थः ।

(१) नन्येवं संयुक्तत्वैव घटोपस्थितिरभावप्रतीत्वाङ् स्याव् न तु घटत्व-
मात्रेव, तस्य प्रतियोगितावच्छेदकालात्, न चेष्टापत्तिः, तत्त्वकारक-
तदुपस्थितनन्तरमपि भूतसे तद्वटाभावप्रतीतेऽप्युभवसिद्धिलादिव्यनु-
श्यादाह यथाऽनादीति । तमयविशेषसंसर्गिका नित्याभावैवैप-
पत्तौ न तुरीयकल्पनमित्यनभिमतिवीजमत्रापि इष्टव्यम् ।

योगभावोऽग्नातुपचक्षा याज्ञः, सा च (१)प्रतियोगितद्वयाप्तेतर-
यावत्तुपचक्षक्षेऽनुपचक्षिः । च च संयोगस्तोपचक्षकोष्ठ-

(१) [तदुपचक्षकं प्रतियोग्युपचक्षकं, तस्य सत्त्वे समवधाने सेवने इत्वे-
वत् । ज्ञपचक्षमोक्तौक्रिक्षप्रत्यक्षं । तथा च प्रतियोगितद्वायाभ्यामि-
वरव् यावत् तदुपचक्षकं, तत् सत्त्वे अनुपचक्षिरित्यर्थः । चक्षु-
दादिकरक्षसमवधानमात्रे तु न योग्यानुपचक्षिः । अन्वकारे घटा-
भावप्रबन्धापत्तेः । किन्तु यावत् प्रतियोग्युपचक्षक्षसामयीसमवधाने
सत्त्वानुपचक्षिः । तथा सति नान्वकारे घटाभावयहायत्तिः, घटो-
पचक्षक्षसामयीमध्यपातिनोयावदन्तर्गतस्याकोक्षसमन्वस्य तदानीम-
भावात् । प्रतियोग्युपचक्षमे प्रतियोगिनेऽपि विषयविधा हेतुतया
तस्यापि यावदन्तर्गतत्वात् प्रतिशोगीतरेति । प्रतियोगिसत्त्वेऽपि
देव चममित्रियसत्तिकर्त्त्वमध्यायामभावयहात् तद्यायेवरेति ।
प्रतियोगीत्रियसत्तिकर्त्त्वं प्रतियोगिक्षायः । क्वातिच भेदगर्भा वि-
कल्पिता । अतः प्रतियोगिनः प्रतियोगिक्षायत्तेऽपि च छतिः ।
यत्तित्रियुपचक्षमवस्थेऽन्वकारादौ तदभावयहाभावात् यावदिति ।
तथा च प्रतियोगितद्वायाप्तमित्रं प्रतियोग्युपचक्षिक्षापत्तं यत् यत्,
समुदितवत्सत्त्वे इत्यर्थः । विभिन्नदेशावस्थेऽन्व यावत् तदुपचक्षक-
क्षत्त्वेऽपि अभावायहात् चममित्रियसमवधाने इति क्वाल्यातम् । तत्र
तद्वार्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावस्य जौक्रिक्षप्रत्यक्षं प्रति तत्र
तद्वार्मावच्छिन्नतद्वार्मावच्छिन्नशायेततद्वार्मावच्छिन्नजौक्रिक्षप्रत्यक्ष-
यावत्कारक्षसमवधाने सति तद्वार्मावच्छिन्नप्रानुपचक्षिः कारबनिति
तु निष्कर्षः] ।

तस्मात् सञ्जिकर्वे सति योग्यत्वाद्बूतसमयुपलभ्यते, अ

एव नास्तीति न संयोगभावः प्रत्यक्षः । मैवम् । (१)योऽनुपलभ्यः प्रतियोगिसञ्चिरोधौ, सएवाभावयाहकः । अतएव, पृथिवीत्वाभावोजलपरमाणुषु न प्रत्यक्षः, प्रत्यक्षस्य वायौ रूपाभावः । रूपस्य महति वायौ सञ्चेऽनुपलभ्यिवरोधात् । (२)स ग्रन्थाधाराप्रत्यक्षते-इपि प्रकृतेऽस्तीति ग्रन्थाभावः प्रत्यक्ष इति भावः । कथमिति । अन्यथेत्यच कोऽन्यः प्रकार इत्यर्थः । ननु संयोगभावप्रतीतौ सञ्जिकर्वमात्रार्थं भूतस्योपयोगे गन्धतदभावयुद्धौ इत्यगदद्व नियमेन भूतस्योपलभ्यो न स्यात्, अतः सञ्जिकर्ववदस्योपलभ्यिरभावप्रत्यक्षाङ्गमित्युपलभ्यौ सत्यासेव सञ्जिकर्व इत्यताह । न चेति । अतोपलभ्येत्यचेन्द्रियसञ्जिकर्वे भूतस्योपलभ्यसञ्चिन्द्रियसञ्जिकर्व इति इतरेतराश्रयत्वम् । उपलभ्यमानेत्यच यथुपलभ्यसञ्चिसञ्चिन्द्रियेत्यर्थः, तदा पूर्ववदितरेतराश्रयत्वम् । यदि तु सञ्जिहितोपलभ्यकारणेत्यभिमतं, (३)तदैकसामग्रीप्रसूतन्त्वेनाव्यभिष्ठारेऽपि भावप्रती-

(१) योऽस्तीति तथाचेयमेव योग्यागुपलभ्यिरभावयाहिकेति संयोगभावोऽपि प्रत्यक्षरेति भावः ।

(२) एवं सति प्रकृतः ग्रन्थाभावएव प्रत्यक्षो न स्यादिति नाशङ्गनीयं, तचायुक्तानुपलभ्यसञ्चादित्याह स चेति । एतेन ग्रन्थाभावसञ्चिक्षयं पूर्वपञ्चाभावादिदमसङ्गतमित्यपाक्षम् ।

(३) तदैकेति यद्यप्येव समसमयत्वात् पूर्ववर्त्तित्वाभावेनानक्षत्रमित्यन्यथासिङ्गुपदश्चेनमयुक्तं, यथापि यत्तापि पूर्ववर्त्तिं तत्त्वापि तदनक्षत्रमिति दर्शयितुमन्यथासिङ्गत्वादित्युक्तम् । एतदपि संयोगरूपप्र-

तु तस्योपलभ्यमानत्वमभावोपलब्धेरङ्गमिति युक्त-
मुतपश्यामः । प्रकृते तु न प्रतियोगिनिरूपणार्थं
तदुपयोगः, तस्य संयोगवदाधारानिरूपत्वात् । नापि
सञ्जिकर्षार्थं, तदभावस्य साक्षादिन्द्रियसञ्जिकर्षादिति ।
नचेदेव, कुतरणा प्रतीतिरिदानीं श्रुतपूर्व्यः शब्दोना-
स्तीति । अनुमानादिति चेत्त, शब्दस्यैव पक्षीकरणे

त्वङ्गत्वमवर्जनीयसञ्जिधेरप्यन्वयाचिद्दिलादित्याऽह । तस्मादिति ।
न च शब्दधंसपरेऽपि शब्दः निरूपणार्थमाधारपरम्परोपयोग-
इत्याऽह । प्रकृते लिति । तस्य शब्दस्य । संयोगवदिति व्यतिरेक-
दृष्टान्तः । तदभावस्येति । शब्दधंसपरम्परोगिदेशकाग्रे †
विशेषणलादित्यर्थः । न चेदेवमिति । यदि योग्यप्रतियोगिक-
त्वमाचं नाभावयोग्यतावच्छेदकमित्यर्थः । शब्दस्यैवेति । शब्दं
पश्चीमत्य यदि धंसवत्तं साध्यं, तदा शब्दसत्त्वकाले उपलभ्यमानत्वं
रेतुः स्वरूपाचिह्नः, तदसत्त्वकालाले तु हेतोः पचे वृत्तावपि साध्यस्य
धंसवत्त्वस्य तत्त्वावृत्तेऽपि वाधितविषयत्वेनापचर्धर्मलादित्यर्थः(१) ।

* शब्दधंसपरम्परा,—इति इ० ।

† प्रतियोगिदेशकाल,—इति सो० ॥

‡ तदावृत्ते,—इति दो० ।

तियोगिसमवायितया भूतजात्य न निरूपकलमित्रेवंपरं, अधिकरण-
निरूपकलस्ययेऽप्यगमादिति ष्वेषम् ।

(१) वाधितेति प्राचीनमतेनेदम् ।

हेतोरनाश्रयत्वात् । अनित्यत्वमाचसाधने अभावस्य नियतकालत्वासिद्धेः* । आकाशस्य पक्षत्वे तद्दत्याऽनुपलभ्यमानत्वस्य हेतोरनैकान्तिकत्वात् । शब्दसद्गावकालेऽपि तस्य सत्त्वात् । एवं कालपक्षेऽपि हेतुषात् । अहमिदानौ निःशब्दश्रोचवान् शब्दोपलभ्यिरहितत्वात् वधिरवदिति चेत्त, हृष्टान्तस्य साध्यविकलत्वात्, व्याहृतत्वात् । वधिरश्च श्रोचवांश्चेति व्याहृतम् । तस्यापि च श्रवसो निःशब्दत्वे प्रमाणं नास्ति ।

ननु धंसप्रतिथोगिले साधे न बाध इत्यत आह । अनित्यलेनि । यदा कदाचित् धंससिद्धाऽर्थान्तरलादित्यर्थः । कालपक्षेऽप्यैति । तद्देशेऽन्यत्र वा शब्दसत्त्वकालेऽपि तद्दत्याकालांस्यासुपलभ्यमानत्वादित्यर्थः । शब्दोपलभ्यैति । पूर्वोपलभ्येन शब्दोविग्रेषणैयः । तेन धंसः सिद्धति । पक्षादुदक्षमपि समिधानात् पूर्वं खुटयति । वधिरश्चेति । शब्दोपलभ्यकादृष्टविग्रहकर्णशखुत्वविक्षिप्तं नमः श्रोतं वधिरश्च नासौत्यर्थः । ननु चादृष्टविग्रेषः शब्दोपलभ्यै उहकारी न तद्दितिं श्रोचमित्यतोदृष्टान्तस्य साध्यवैकल्यं विद्यते । तस्यापौति । श्रोचस्यादृष्टवित्तलसंशयेऽपि न साध्यसिद्धिरिति भावः ।

* नियतकालस्यासिद्धेः—इति आ० ।

अनुपभोगस्योत्पादवैयर्थ्यं प्रमाणमिति चेन्, आ-
शादिशब्दवदुपपत्तेः । तेषां शब्दान्तरारम्भं प्रत्युपयोगो-
ङ्गत्यस्य न तयेति चेन्, अन्त्यत्वासिद्धेः । सर्वेषां चो-
त्पादवतां प्रयोजनतदभावयोरस्माहैरनाकल्पनात् ।
सुषुप्तवस्थायां श्वासप्रश्वासप्रयोजनवशं तदुपपत्तेः ।
आरम्भे सति प्रयोजनमवश्यमिति व्याप्तेः । न
त्वापाततः प्रयोजनानुपलभमाचेणारम्भनिष्ठतिः* ।
तत्रा सति कर्णशस्त्रुत्यवच्छेदेत्पादरवं नभसस्तं
प्रति निवर्त्तेत्, वधिरस्य तेनानुपयोगात् । विवादकाले
वधिरकर्णः शब्दान्, योग्यहेशस्यानावृतकर्णशस्त्रुत्या-
शुषिरत्वात्, तदितरकर्णशस्त्रुत्याशुषिरवदिति ।

निःशब्दाः पराणवीणावेणवः तदेकज्ञानसंसर्ग-

ननु वधिरभोगे ग्रन्थोत्पत्तौ स उपभूत्येत्, उपभोगभावाच्च-
म्भोगाकौत्याइ । अनुपभोग्यस्तेति । आशादिशब्दानामनुपभोग्या-
नामनुपभोग्यलमैकान्तिकमित्याइ । आशादौति । उपभोग्यशब्दा-
नारारम्भकल्पे परत्यरथोपभोग्यलं तेषां, प्रकृतस्तु शब्दान्तरा-
जगकलया न तथालमित्याइ । तेषामिति । प्रकृतस्त्रायुत्पादकले-
नाग्यलाचिद्वाऽनुपभोग्यलाचिद्विरित्याइ । अन्यत्वेति । प्रत्युत वधि-
रमोक्षस्तु शब्दसङ्गावएव मानमस्त्रीत्याइ । विवादेति । यदा
तदेवाचिनिः ओचवद्विरप्सम्भवे शब्दसङ्गेत्यर्थः । धर्मनरं

* प्रयोजनानुपस्थानमन्तरेकारम्भनिष्ठतिः,—इति आ० ।

योग्यत्वस्य^{*} तदनुपलभेऽप्युपलभ्यमानत्वात्, यते यदे-
ज्ञानसंसर्गयोग्यस्यानुपलभेऽप्युपलभ्यते तत् तदभाव-
त, यथाऽपर्ट भूतस्मिति चेत्त । एकज्ञानसंसर्गयोग्य-
त्वाभावात् । शब्दस्य श्रौचत्वात्, वीणादीनां चाक्षुषा-
त्वात् । अभिमानमाचादिति चेत्त, तथापि शब्दप्रध्वं-
सस्यातहेशत्वात्, अत्यन्ताभावस्य च कालानियमात् ।

पश्चीमात्य शब्दध्वंसानुमानमाह । निःशब्दा इति । एकज्ञानसंसर्ग-
योग्यत्वमात्रं^(१) बटादौ व्यभिचारौति नियमेन तथात्वं वाच्यं,
तथाचाचिद्विरित्याह । एकज्ञानेति । शब्दे भासमाने उपनीतो-
वीणादिरिपि भासते इति तत् चिद्विरित्याह । अभिमानेति ।
निःशब्दाइति शब्दध्वंसवक्तव्याति साध्यं, शब्दसमवायिलरक्षिता इति
वा ? नाथो वाधादित्याह । तथापौति । अतहेशत्वादीणादेश-
त्वादित्यर्थः । ध्वंसस्य प्रतियोगिसमानदेशलनियमादचापि निय-
मेनेकज्ञानसंसर्गयोग्यत्वमसिद्धमिति भावः । अन्ये नियतकालप्रती-
त्यनुपपत्तिरित्याह । अत्यन्तेति । सिद्धाधनस्य इष्टव्यम् । ^(२)एवम-
न्योन्याभावेऽपि साध्ये इति भावः । उपाधौ विधिनिवेद्यावुपाधि-

* योग्यत्वे,—इति ह० ।

(१) बटादाविति तावृशग्न्याद्यनुपलभेऽप्युपलभ्यमानस्य धटस्य गम्यादि-
मत्याहुभिचारहत्यर्थः ।

(२) एवमिति शब्दसमवायिभिन्ना इत्यच साध्ये इत्यर्थः ।

स्थादेतत् । शब्दवदाकाशोपाधयोहि भेर्यादयः, तेन तेषु विधीयमानः शब्दशाकाशएव विहितोभवति प्रतिषिध्यमानश्च तच्चैव प्रतिषिद्धोभवति शरीरे सुखादिवदिति चेत्त । तच सोपाधावात्मनि प्रत्यक्षसिद्धे सुखादिनिषेधस्यापि प्रत्यक्षसिद्धत्वात् । न चैवमिहापि, तदुपहितस्य नभसोऽप्रत्यक्षत्वात् । उपाधयस्तान्त्रत् प्रत्यक्षा इति चेत्त, तैरभावानिरूपणात् । निरूपये

मति^(१) भवत इति वौषादिदेश्वरमेव ग्रन्थंस्मेति ग्रह्णते । चादेतदिति । उपाधिरवच्छेदकः । यथापि ग्ररीरे गम्भविधौ विशुलनिषेधे चात्मनि तौ न भवतः^{*} इति नायं नियमः, तथापि घटवच्छेदेन यदर्थते तचावच्छेदके विधिनिषेधधौरवच्छिक्षिविधिनिषेधविधयेति नियम इति भावः । उपनीतग्ररीरावच्छेदेनात्मनि योग्ये सुखादभावयसेऽपि नाकामे ग्रन्थाभावपरः, ^(२)उपाधिमतोऽपि तस्यायोग्यतादिति परिहरति । तचेति । तैरिति ।

* तौ भवतः,—इति सोऽ ।

(१) उपाधिमतोति तथाच विशिष्टत्वं तदाभ्यवयतया विशेषवस्थापि तथात्मभिति भावः । तदेवाह वौषादीति । वौषादिदेश्वरं भवत्वेवेत्यर्थः । तथाच न वाध इति भावः । यथायेवसुपाधिमानदेश्वरमेव चाधयितुमर्हमिलाकाशएव विहितोभवतीति मूलमसपूतं, तथायवच्छेदकतया तस्य तदधिकरणत्वं तचावच्छेदयापेक्षमिति विशिष्टदेशत्वाधगमिति भावः ।

(२) उपाधिमतोऽपौति, तथाच तन्मते गोपाधिमति विधिनिषेधौ सम्बवत इति भावः ।

वा प्रत्यक्षेणापि ग्रहणप्रसङ्गात् । न चैवं सति पार-
मार्थिकाधिकरणनिरूपणीयत्वमभावस्य । न च तेऽपि
प्रत्यक्षसिद्धाः, सर्वच्च शब्दकारणव्यवधानेऽप्युपलब्धस्य
शब्दस्य नास्तिताप्रतीतेः । आनुमानिकैस्तैस्तथाव्यव-
हार इति चेत्त, हेतोस्तदत्याऽनुपलब्धमानत्वस्या-
नैकान्तिकत्वात्, अभावप्रतीतिकाले सन्दिग्धाश्रय-

वीणादयः प्रत्यक्षापि न शब्दसमवाच्यन् इति न तैः शब्दधंसो-
निरूपते इत्यर्थः । निरूपणे वेति । तथा च विवादाभावोदृशाधा-
रलदृशप्रतियोगित्योः सभवादिति भावः । दूषणान्तरमाह । न
चैवमिति । मुख्यप्रतियोग्याधारविषयएवाभावनिरूपकलादित्यर्थः ।
यदि च मुख्यामुख्याधारणमाधारमात्रं तनिरूपकलादित्यर्थः ।
चेति । अप्रत्यक्षे वीणादौ शब्दाभावप्रतीत्युदयापत्तेरित्यर्थः ।
व्यवहिते वीणादौ शब्दविशेषानुभिते शब्दधंसवहार आनुमा-
निकः स्थादित्याह । आनुमानिकैरिति । वीणाया अश्रौतत्वेन
सशब्दवीणा न ओचेणोपलम्बते इति व्यभिचार इत्याह । हेतो-
रिति । सन्दिग्धेति । यत्र शब्दविशेषानुभिता वीणा न प्रत्यक्षा,
तत्र वीणायाः सत्त्वासत्त्वसन्देहादित्यर्थः । यद्यपि पञ्चस्य लिङ्ग-
विशिष्टज्ञानादेवानुभितिसम्बवे सन्देहोनानुभितिविरोधी, तथापि
ग्रथमं वीणाधंससन्देहाच्छब्दधंससत्र वर्तते इति धीर्न स्थात् ।
यदा, वीणाधननुमानेऽपि पञ्चनिष्ठयादनुमानाभावेऽपि शब्दस्था-

त्वाच । उपस्थमानविशेष्यत्वपक्षे चासिद्देः । इन्द्रिय-
व्यवधानात् शब्दलिङ्गस्य चातुपलभात् । अपि च ।

तुपलभादभावगिर्भयादित्येवम्परोऽयं यन्थः । ग्रन्थवत्तयाऽनुपलभ्य-
मानले सत्युपलभमानलादिति हेतुकरणाकोक्तदोष इत्याह ।
उपस्थमानेति । असिद्देः । उपस्थमानलस्येति शेषः । तच
हेतुमाह । इन्धियेति । (१)ग्रन्थपल्ल लिङ्गस्येतर्थः । आप्नोप-
देश्च चाभावादिति भावः । ननु ग्रन्थएतत्कालप्रधंसप्रतियोगी(१)
एतत्पूर्वकालाले सति ग्रन्थेतरथावन्नदुपलभकस्त्वेऽप्यतुलभमानला-
दित्यम् । मैवम् । एवं सति घटाभावस्थायत्तुमेयतायामभावमा-
जस्थाप्रत्यक्षतापत्तेः* । यदि च योग्यातुपलभेत्तु बन्नयैव हेतुला-
कालुमानं, तर्हि प्रकृतेऽपि तुलभमिति भावः । अपि चेति । यदि

* जागस्थाप्यनुमेयतापत्तेः,—इति ४० ।

(१) ग्रन्थपल्लेति यद्यपि ग्रन्थस्य लिङ्गस्य ग्रन्थलिङ्गं, तस्येतर्थे उभयो-
रपि कामे आप्नोपदेशस्येत्यग्निमपक्षिकाविफला, तथापि लिङ्गं
ग्रन्थेत्वं वाच्यमिति तथैव व्याघात इत्याङ्गः ।

(२) एतत्कालैति एतत्कालैनधंसप्रतियोगीतर्थः । प्रागभावदश्चायां
व्यमिचारवारकाय सत्यन्तम् । अप्रसिद्धिवारकाय ग्रन्थेतरेति,
स्तुलभायेतरेतर्थः । तथाच छटान्तसौकर्यम् । उपलभपदं प्रलक्ष-
परम् ।

नष्टाश्रयाणां द्रव्यगुणकर्मणां नाशेऽपलभ्यः कथं? न
कथच्चिदिति चेदाश्रयनाशात् कार्यनाश इति कुतण-
तत्! अनुमानतस्तथोपलभ्यादिति चेत्। न, तु स्थन्या-
येनोक्तो ज्ञात्वात्। तन्तुषु नष्टेष्वपि यदि पटोन
नश्येतद्देवोपलभ्येतेति चेत्। एतस्य तर्कस्यानुग्राहा-
मिधीयताम्। यद्योपलभ्यते न तत् कार्यपरम्परां-
वत्, योग्यस्य* तथाऽनुपलभ्यमानत्वे सति उपलभ्य-
मानत्वादिति चेत्। न, तन्ववयवानां पटानाधारत्वे
साध्ये सिद्धसाधनात्। पटप्रध्वंसवस्त्रे साध्ये बाधित-
त्वात्, तस्य स्वप्रतियोगिकारणमाच्छेष्टत्वात्। ये पट-
ध्वंसवन्तस्तन्तवस्तदभाववन्तते अंशव इति साध्य-
मिति चेत्त, तन्तुनाशेऽन्तरकालं पटनाशात् तदन्तानु-
पत्तेः। योग्यतामाच्छसाधने च, पटप्रध्वंसासिद्धेः।

प्रतियोग्याश्रयेषैवाभावोनिरूप्यते इति ग्रेषः। तु स्थन्यायेनेति।
खरूपकालाकाशपञ्चे आश्रयायिद्वैनैकान्तिकत्वात्, पटतदवयवा-
दिपञ्चले बाधादित्यादिनेत्यर्थः। तम्भुव्विति। पटारभकतम्भुव्वि-
त्यर्थः। प्रागुक्तदोषभिया पटध्वंसविशिष्टतम्भुव्वंसवस्तमंशुषु साध्य-
माशक्षम्भु प्रकारान्तरेण बाधसिद्धसाधने आह। यस्ति। तदन्ता,

* योग्यत्वस्य,—इति ज्ञौ०।

तस्य नाशानाशयोः समानत्वात् । अनन्यगतिकरणा
विशिष्टनिषेधे कृते विशेषणानामप्यभावः प्रतीतो-
भवति, गुणक्रियावत्पटाधारास्तन्तवो न सन्ति खाव-

तल्लूनां पटधंसवत्ता । (१)न्येतेऽश्वः पटधंसमानकालः* स्वजन्यत-
स्तुधंसवत्तस्तदन्ताऽनुपस्थमाननादित्यनुमानं स्थात् । अच, यदा
कदाचित् समानकालत्वविचारां इदानीं नष्टः पट इति प्रतीत्य-
नुपरन्तिः, अथेदानीं तथालं विचितं, तदा^(२) हेतोरविद्विरित्येके ।
अच परम्परादिनोऽस्त्वयते, तच कथमनुमानमित्यन्ये । ननु यत्त
विशिष्टनिषेधे (३)विशेषविद्वौ मानं, तचैव तस्य विशेषणमाच-
निषेधपर्यवसायिलं, प्रकृते चातथालात्^(४) गुणक्रियावत्पटाधारत-

* पटसमानकाल,—इति २० ।

(१) न्येते इति यद्यपि स्वजन्यत्वपदं अर्थं यत्तिवित्पटसमानकाल-
तन्तुधंसवत्तस्याऽर्थान्तरस्थ, तथापि स्वजन्यत्वपदं स्वप्रयोज्यत्वपरं पठ-

विशेषवस्त्रमेव बोधमिति नोक्तदोषः ।

(२) हेतोरसिद्धिरिति आपकेऽपि अर्थविशेषज्ञत्वमिति भते आप्य-
तासिद्धिरित्येके । आकाशादौ व्यभिचारेण सेत्वन्ये । साधाप्रसिद्धा
अज्ञानरूपाऽविद्विरित्यपरे ।

(३) विशेषविज्ञाविति विशेषवस्त्रसिद्धाविति युक्तः पाठः । शब्दं विशे-
षवस्त्रमाचनिषेधेन्द्रियं विशेषमाचनिषेधेति ।

(४) गुणक्रियावदिति यद्यपि गुणक्रियापटाधारेति वक्तुमर्हति, तथापि
पटगिरुयोरपि गुणक्रिययोः परम्परया तन्तुविशेषज्ञत्वमित्यभि-
प्रायेण तथोक्तम् ।

यवेष्टिति हि प्रत्यय इति चेत् । तथापि गुणकर्मणां पटस्य च प्रधंसः किमधिकरणः प्रतीयते इति वक्तव्यम् । अंशधिकरणवेति चेत्, आन्तिस्तर्व्यर्थं, तस्यातहेशत्वात् । आश्रयावच्छेदकातया तेषामपि अदूरविप्रकर्षेण तहेशत्वं, एवम्भूतेनापि देशेन तन्मिरूपणं, योग्यताया अव्यभिचारादिति चेत् । न तर्हि प्रतियोगिसमवायिदेशेनैव प्रधंसनिरूपणमिति नियमः । प्रकारान्तरेणापि निरूपणात् । तस्मात्, यस्य यावती ग्रहणसामग्री तं विहाय तस्यां सत्यां तदभावो यच्च

नुनिषेधे गुणकर्मपटानामपि निषेधः स्थादिति गङ्गते । अनन्येति । अचापि वाध इत्यभिप्रेत्य परिहरति । तथापीति । तस्येति । (१) पटधंसस्यांश्चनाधारत्वादित्यर्थः । आश्रयेति । गुणक्रियावतपटाश्रय (२) तन्ववच्छेदकानामशून्यामपि गुणादि* देशत्वमित्यर्थः । तं विहायेति । तं प्रतियोगिनम् । तद्वाप्यच्छेति इष्टव्यम् । ग्रन्थस्य तु नाश्रयहान्तर्भावेन ग्रहणसामग्री येन तदग्रहे न गृह्णेतेति भावः । यच्चेति । एतेन निरधिकरणाऽभावधौरिति सत्यं, किञ्चु प्रतियो-

* गुणादिधंस,—इति सो० ।

(१) पटधंसस्येव्युपलक्षणं, गुणादिधंसस्येव्यपि ब्रह्मव्यम् ।

(२) तन्ववच्छेदकानामिति तन्वाश्रयानामित्यर्थः । तथाच परम्परासंबन्धेन तेषां गुणादिदेशत्वात्तदधंसदेशत्वमपीति भावः ।

कचिनिरूप्यो देशे काले वा । इयांस्तु विशेषः । सा सती
चेत्, प्रत्यक्षेण, असत्येव ज्ञाता चेत्, अनुमानादिनेति
स्थितिः । एतेन, सङ्गमभावो निरूप्यते,—इत्यादिशास्त्रं
विरोधः परिहृते वेदितव्यः । उभयनिरूपणीयप्रति-
यागिविषयत्वादनुमानविषयत्वात् । अन्यथा, आश्रया-
सिद्धिप्रसङ्गात् । तचापि न ग्रहणे नियमेज्ञानमाचन्तु

गिरिमवायिदेशनिरूप्यतानियमोनास्तीत्युक्तम् । नमेवं प्राच्नास्तिता-
यामयनुपस्थितानुमानं न स्वादित्यत आह । इत्यास्तिति । प्रत्यक्ष-
सामय्याः स्तौलं योग्यानुपस्थितयात्कलम् । यत् तु प्राच्नास्ति-
तादावाधारेश्चित्यसञ्जिकर्षभावात् तदभावस्ताचासती । ज्ञाता चेद-
तुमानेन, ग्रास्ताईस्यास्तरणादिना । आदिग्रास्तादाप्तोपदेशेना-
पीत्यर्थः । स्तिर्थवस्तितिः । प्रामाणिकलात् (१) ग्रास्तस्य विशेष-
विषयत्वात् तदिरोधेऽपि नास्तीत्याह । एतेनेति । सङ्गां प्रतियो-
ग्यधिकरणाभ्याम् । विशेषविषयत्वमाह । उभयेति । उभाभ्यां संयो-
गिभ्यां संयोगो निरूप्यते इति तदभावोऽपि तथेत्यर्थः । अनुमानेति ।
यत् व्यापकाभावेन व्याप्याभावोऽनुमौयते, तचाश्रययह उपयुक्ते
इत्यर्थः । अन्यथेति । तचाश्रयत्वात् इत्यर्थः । तचापौति । उभ-

(१) ग्रास्तस्येति यद्यपि विरधिकरणाभावप्रतीत्वनभुपग्मे विरोधशङ्कैव
नास्ति, तथाप्यधिकरणपदस्य प्रतियोगिसमवायिपरत्वेऽपि न विरो-
धोविशेषविषयत्वादित्याश्रयः ।

विवक्षितं, तावन्माचस्यैव तदुपयोगात् । क्वचिद्ग्रहणस्य
सामग्रीसम्पातायातत्वात् । यदि चाधिकरण्यहे शा-
स्त्रस्य निर्भरः स्यात्, वह्नेर्दीज्ञं विनाश्यानुविनाशव-
त्तद्विनाश इति नेदाहरेत्, असिद्धत्वात् । न हि वह्नि-
विनाशस्तद्वयवपरम्परास्वनिरूप्यः, तासामनिरूप-
णात् । नायन्यच गमनाभावादिना पारिशेष्यादनु-
भेयः, हेतोरेव निरूपयितुमशक्यत्वात्, आश्रयानुप-
लब्धेः । नापि निमित्तविनाशात् सर्वमिदमेकवारेण

यनिरूपप्रतियोगिविषयेऽपि नाशुभवनियमः, (१) स्मरणेनायाश्रयनि-
रूपणात्, लाघवाच्चेत्यर्थः । यन्तु* क्वचिद्वर्टं भूतसमित्यच यहण-
नियमः, सोऽन्यथाचिह्न इत्याह । क्वचिदिति । आश्रयग्रहणनियमस्य
न सूत्रकारस्यापि सम्भव इत्याह । यदि चेति । बृष्टान्तस्य वह्नि-
वाश्यस्याज्ञानादित्यर्थः । असिद्धूलमेव व्युत्पादयति । न हीति ।
हेतोरेवेति । (२) अनुपस्थमानत्वादित्यस्य हेतोरभावाश्रयाप्रसिद्धेरप-
ञ्चधर्मतया येन रूपेण हेतुलं तेनानिरूपणादित्यर्थः । नापौति ।

* यत्र तु,—इति ह० ।

(१) स्मरणेगापीति स्मरणरूपाश्रयनिरूपणेनाप्यभावप्रतीतेदित्यर्थः ।

(२) अन्यच गमनाभावे सत्यनुपस्थमानत्वादनुभेयत्वाह अनुपस्थ-
मानत्वादित्यखेति । गमनाभावस्येत्यपि ब्रह्मम् ।

स्तेत्यतीति युक्तं, तस्यामैकान्तिकत्वात् । तेजसा विशे-
प्रितत्वादयमदेष्ट इति चेत्न, व्याघ्रसिद्धेः । न हीन्धन-
विनाशात्तेजोद्रव्यमवश्यं विनश्यतीति क्वचित् सिद्धं,
प्रत्यक्षहस्तरनभ्युपगमात् । तस्मात्, यत्त्यागेनान्यच
गमनं न समाव्यते, तेन निमित्तादिनाऽपि देशेन
प्रधंसो निरूप्तते इत्यकामेनापि स्वीकरणीयं, गत्य-
न्तराभावात् । अतएव तमसः प्रत्यक्षत्वेऽप्यभावत्वमा-
मलक्ष्याचार्याः । एतेन शब्दप्रागभावेव्याख्यातः । एवं

वक्त्रनिमित्तेभननाग्रस्य प्रत्यच्छ्वात् ततोऽन्यच प्रतियोगिगमनाभा-
वस्तप्रधंससेति बर्वमित्यर्थः । तस्येति । निमित्तनाग्रेऽपि नैमि-
त्तिकाणां जाग्रादित्यर्थः । तेजसेति । निमित्तनाग्रे (१)अग्निर्नस्तीति
व्याप्तेरित्यर्थः । गमनं, प्रतियोगिनः । निमित्तादिनेति ।
अतएव यज्ञ कपालादिपरम्परानाशाद्वटनाशः, तचापौह भूतखे
छटोनास्तीति धीः समर्थिता* । अतएवेति । यतएव निमित्ता-
दिनाऽपि देशे धंसनिरूपणमित्यर्थः । अन्यथाऽऽस्तोकावथवानाम-
निरूपणात्तदवयवविनाशात्मकं तमो न प्रत्यक्षं व्यादिति भावः ।
एतेनेति । प्रतियोगियोग्यतामाचनिरूपलेन । व्याख्यातः, प्रत्यक्ष-

* यज्ञ या भूतखे छटो नाल्लोवि धीः या समर्थिता,—इति ४० ता० ।

(१) तेजोऽन्तरे अभिशारात्तेजःप्रदमिपरमिवाह अपिरिति ।

तथा । एतच संसर्गभावविषयम् । अन्योन्याभावस्थायोग्यप्रतियोगिकस्य प्रत्यक्षत्वात् । कथमन्यथा स्थामः पिशाचोनेति धीः प्रत्यक्षा । प्रतियोगिसत्त्वविरोधिनश्वानुपलभ्यस्थाभावप्रत्यक्षतायां तत्पत्तिः । (१)यदि हि स्थामः पिशाचः स्थात् स्थामात्मकतयोपलभ्येतेति न पिशाचानुपलभ्यः स्थात् । ननु ग्रन्थभावो न योग्यानुपलभ्याद्दः, तत्तद्व्याप्तेरतदुपलभ्यकस्य वायोस्त्राभावात् । तथा च, सतएव ग्रन्थस्य व्यञ्जकवायुविरहादनुपलभ्यमाचं न तु ध्वंसयहः । विनष्ट-धीरपि व्यञ्जकवायुध्वंसोपाधिकैव । अतएव यत्र यस्य सत्त्वमनुपलभ्यविरोधि, तस्थाभावस्त्र ग्रन्थाते इति योग्यानुपलभ्यर्थं इति पचेऽपि न ग्रन्थभावोऽथवः । व्यञ्जकाभावेन सतोऽपि ग्रन्थसो-पलभ्येरभावात्* । मैवम् । (१)वर्णा न प्रतिनियतव्यञ्जकव्यञ्जा एका-

* ग्रन्थस्यानुपलभ्येनाभावात्,—इति स्तो ॥

- (१) यदि हीति यद्यपि यथाक्षुते इष्टापत्तिः, न च पिशाचो यदि काम्भात्मा स्थादिति विवक्षितमिति वाचम्, अधिकरणे प्रतियोगि-सत्त्वस्य तर्कविषयत्वाभ्युपगमात् । तथापि स्थामोयदि पिशाचात्मा स्थात् पिशाचात्मतया प्रमाविषयः स्थादित्वच तात्पर्यम् ।
- (२) ननु वायोर्ध्वक्षये सर्वग्रन्थोपज्ञविः स्थात्, यदि च कार्ये प्रति-नियतजगत्तजन्यत्ववत् ग्रन्थेऽपि प्रतिनियतव्यञ्जकव्यञ्जात्ममिति ग्रूपात्, तत्राह वर्णा नेति । अत्र प्रतिनियतव्यञ्जकव्यञ्जात्मां दोषामावे सति परस्परविज्ञात्वपरस्परसाक्षात्कारहेतुकाङ्गाविषयत्वं, तदभावः सा-ध्यः । तेनैकत्वद्वित्यभमजनकेन परिमावयाहिणा, परिमावभम-अनकेनैकत्वयाहिणा च न व्यभिचारः । न चैवमयेकाधिकरणक-

**स्थिते* अतुमानमप्युच्चते । शब्दोऽनित्यः उत्पत्ति-
भर्मकल्पात्† घटवत् । न चेदं प्रत्यभिज्ञानवाधितं,**

वच्छेदेन समागदेशले भूति समानेश्वियपात्रालालात्, पठैकलपरि-
ज्ञाणवदिति प्रतिभियतव्यञ्जकव्यञ्जलातुपपत्ता वायोर्बन्धकलनि-
रासात् । एवमिति । प्रत्येषणानित्यले साधिते इत्यर्थः । उत्पत्ति-
भर्मात्, (१)खसमानकाञ्चीनप्रतियोगिभवानाधारचणाधारलादि-
त्यर्थः । भावलेन विशेषणाङ्ग ध्वंसेन व्यभिचारः । न चेदमिति ।

* शदं अवस्थिते,—इति क्व० ।

† उत्पत्तिमस्त्वाव,—इति प्रकाशसम्मतः पाठः ।

क्रमिकगन्धादिभिर्विभिर्भावारः, एककाञ्चावस्थायित्वे सतीवपि साध्ये
प्रतियोगिविशेषत्वाव् । केचित्सु अवच्छेदव्यं देशकावसाधारणं,
सथाचान्यूनानतिरिक्तदेशकावत्वे वर्तीति सत्यननतात्पर्यम्, अतो हेतो-
रेव तचागमनाङ्ग व्यभिचारः । न चैवं खमवेऽसिद्धिः, वर्णानां
क्रमिकोत्पादनेनाव्याप्तितया च तु तुम्हदेशकावत्वाभावादिति वा-
भ्यत् । प्रसन्नतेन छत्रत्वादिव्येके । कर्णवच्छेदेनैकदातुपि नानावर्णो-
त्पादसम्बन्धे तदर्थविशेषणामेव पच्छालमित्यपरे । ननु तदर्थ-
प्रागभावत्वादिक्षु प्रतिभियतव्यञ्जकमादाय वाध इति चेत् । व,
तदन्यत्वेनापि साक्षात्कारहेतुविशेषत्वाव् । इतरगिरुपसानधीन-
विरूपत्वे सदीवपि हेतुविशेषव्यं, तेन घटान्योन्याभावपटत्वावन्ता-
भावयोः एष्यक्त्वदीघंस्वयेवार्वा न व्यभिचारः । अधिकं शब्दप्रकाशे
विपश्चितम् ।

(१) उत्तरोक्तादृशसंबन्धपतया तदस्त्वस्य हेतुत्वे वर्थविशेषत्वमित्यत
पाह खसमानेति ।

तस्य ज्वालादिग्रत्यभिज्ञानेनाविशेषात् । नैवमवाधि-
 तस्य तस्य स्वतः प्रमाणत्वादिति चेतुल्यम् । ज्वालायाँ
 तन्मास्ति विरुद्धधर्माध्यासेन वाधितत्वात्, अन्यथा भेद-
 व्यवहारविलोपप्रसङ्गो निमित्ताभावात्, आकस्मिकत्वे
 वा अतिप्रङ् इति चेतुल्यं शब्देऽपि, तीव्रतीव्रतरत्वमन्द-
 मन्दतरत्वादेभावात् । तदिह न स्वाभाविकमिति चेत्त,
 स्वाभाविकत्वावधारणन्यायस्य तच तच सिद्धस्यावापि
 तुल्यत्वात् । न इष्टपां शैत्यद्रवत्वे स्वाभाविके तेजसो वा
 श्रीष्णगभास्वरत्वे इत्यचान्यत्वमाणमस्ति प्रत्यक्षाद्विना ।
 तत्त्वैव युज्यते, अन्यस्योपाधेरनुपलम्भान्नियमेन तद्वत्-
 त्वेन चोपलम्भादिति चेतुल्यमेतत् । तथाप्यतौन्द्रियान्य-
 धर्मत्वशङ्का स्यादिति चेदैतदपि ताङ्गेव । तत् किं
 यद्गतत्वेन यदुपलभ्यते, तस्यैव स धर्मः, नन्वेवं पीतः
 शङ्कोरक्तः स्फटिकोनीलः पठ इत्यपि तथा स्यादविशे-
 षात् । न, पीतत्वादौनामन्यधर्मत्वस्थितौ शङ्कादौनां च
 तद्विरुद्धधर्मत्वे स्थिते जवाकुसुमाद्यन्वयव्यतिरेकान-

थयपि मण्वायं गकार इति प्रत्यभिज्ञानं नित्यलं न गोचरयति
 किन्त्वभेदमात्रं, तथापि नाशकलाभिमतशब्दानन्दरमपि शब्दं
 गोचरयत् नित्यताथाभेव पर्यवस्थति, आश्रयनाशस्याभावादिति
 भावः । स्वत इति । खयमप्रामाण्यशङ्काविरहादित्यर्थः । विरुद्धेति ।

विधानात् वावेन भान्तत्वावधारणात् । न चेह तार-
तारतरत्वादैरन्यधर्मत्वस्थितिः, नापि शुक्सारिका-
दिगकाराणां तदिष्टधर्मत्वं, नाप्यन्यस्य तदर्थिणो-
ऽन्यव्यव्यतिरेकावतुविधत्ते । तथापि शङ्का स्यादिति
चेदैवमियं सर्वं । तथाच न क्षिति क्षिति कुत्सिति
सिध्येत । न चैतत् शङ्कितुमपि शक्यते, अप्रतीते
संख्काराभावात्, संख्कारानुपनीतस्य चारोपयितुमश-
क्यत्वात् । न च धनिधर्माएव मृग्नते, स्पर्शाद्यनन्त-
र्भवेन भावेषु त्वगादीनामव्यापारात् । न च अवशे-
नैव तद्ग्रहणं, अवायवीयत्वेन तस्य वायुधर्माग्राहक-

परिमाणभेदाभावेनेत्यर्थः । अन्यधर्मत्वस्थितिः, ग्रन्थं विश्वायेति
शेषः । तदिष्टदूधर्मत्वं, तीव्रत्वादिविष्टदूधर्मत्वम् । तदर्थिणः, तीव्रत्वा-
दिधर्मिणः । चार्वाकमतमात्मान्याह । तथापीति । मीमांसकस्य
तत्पतावज्ञनेऽनुमानप्रामाण्याकारे व्याखात इत्याह । एवमिति ।
न च शङ्काइपि तच* समावतीत्याह । न चैतदिति । न च धनि-
धर्मासारत्वादयोग्यमाणाएव ग्रन्थे आरोप्यन्ते न सर्वमाणा-
इत्यतत्पाह । न चेति । धनयोवायवीयाएवेति तेषाम्बगदिभिरयहे
तदर्थिणासारत्वादयो न मृग्नते इति न मृग्नमाणारोप इत्यर्थः ।
अप्यहे हेतुमाह । सर्वादीति । अवायवीयत्वेनेति । ओरं न

* तच,—इति नाल्लि शा० का० ।

**स्वात् चक्षुर्वित् । तारतारतरत्वाद्योवा न वायुधर्माः
आवणत्वात् कादिवत् । वायुर्वा न अवणग्राह्यधर्मा**

वायुमाचधर्ममाचयाइकं*, अवायवीयवहिरित्तिवाच्चक्षुर्वित्यर्थः ।
अतोन सच्चाद्व्यतिग्राहकेण चक्षुषा मनसा वा व्यभिचारः ।

(१) ननु चाप्रयोजकमिहं, न हि यदित्तियं यद्व्यजातीयं तत्
तज्जातीयस्यैव धर्मं गृह्णति, तैजसेन चक्षुषा नीलाशयहप्रसङ्गात् ।
न,(२) यदहिरित्तियं चदिशेषगुणयाइकमन्तस्तज्जातीयगुणवदेवेति नि-
यमेन ओचस्य वायुगुणतारत्वादियाइकत्वे तदुणवत्प्रसङ्गे वायवी-
यत्वप्रसङ्गात् । आवणत्वात्(३) अवणमाचवहिरित्तिवाच्चलादित्यर्थः ।
तेन न सच्चायां व्यभिचारः । अवणग्राह्येति । (४) अवणमाचयाच्चधर्म-

* वायुमाचधर्मयाइकं,—इति से १० ।

- (१) ननु चेति यद्यपि चामान्यथास्तौ दुष्टायामपि विशेषव्यासेत्वैवत्स्य-
मेव, तथा च किं तविरासेन, तथापि विशेषव्यासेत्वैवाप्रयोजकत्व-
शक्त्यायां सामान्यव्यासिकात्पथोजकत्वमाचरणं निरुल्लेति गोक्तव्योऽः ।
- (२) यदहिरित्तियमिति नन्वज्ञेष्याइकचक्षुरादौ व्यभिचारोविशेषपद-
वैयर्थ्येति चेत् । न, विशेषपदस्यैव वहिरित्तियव्यवस्थापकपरंत-
योमयदोषगिरासात् । तज्जातीयत्वस्य गुणत्वाप्यजात्वा, अतोन
सच्चादिमत्तयाच्चर्यान्तरम् ।
- (३) अवणमाचेति सच्चायां व्यभिचारवारकं माचपरं, वहिपदस्थापति-
द्धिवाशकम् ।
- (४) सच्चावण्वादाध इत्यत आह अवणमाचेति । अवणमाचवहिरित्तिय-
ग्राह्येत्यर्थः ।

मूर्त्तत्वात् पृथिवीवत् । यदिच नैवं, कादीनामपि वाय-
वीयत्वप्रसङ्गः । ततः किं? अवयविगुणत्वेऽनित्यत्वं, पर-
माणुगुणत्वेऽग्रहणम् । इयमप्येतदनिष्टं भवतः । अव-
श्यक्ष अवस्ता ग्राहणातीयगुणवता भवितव्यं, वहि-
रन्द्रियत्वात् ग्राहणादिवत् । सन्तु धनयोऽपि नाभसाः,
तद्वाच तद्वर्जन्मग्रहणं अवसोपपत्यते इति चेत् । न, ता-
रलारतरोपाऽयम्भकारदृश्यम् धनीनामस्फुरणात् । न

त्वर्थः । ओच विपचे वाधकमाह । यदि चेति । ओचस्य नभस्त्वे^(१)
मानमाह । याहेति । ^(१)याहणातीयविशेषगुणवत्यर्थः । धनीना-
मिति । धनयो नाभसाः विसुष्मवायिकारणत्वात् गुणाएव,
तद्वर्जन्माच तारत्वादयः सामान्यरूपाः स्युः, तथा च धनीनाम्तार-
त्वादिष्मवायिव्यक्तीनामज्ञाने गकारादिगतवेन न भास्त्रेचित्यर्थः ।
न चेति । जातिज्ञाने व्यक्तिविषयत्वनियमादित्यर्थः । प्रत्यचोऽयं
नियमोऽन्तो न जातिपदजन्यज्ञाने व्यभिचारः । जातिपदेनापि वा
जातिवज्ञानं व्यक्तिविषयकमेव जन्यते नियानेकदृच्छिलस्य जाति-

(१) ओचस्य नभस्त्वे इति, कादीनां नाभसत्वेऽपि ओचं वायवीयमिति
तद्वर्जन्मतारत्वादियहस्ते खादिति ग्राहणनिरासाय इति घेषः ।

(२) याहेति तथा च ओचस्यापि कादिमत्ते नभस्त्वमिति भावः । यद्यपि
ओचस्य सामान्यगुणायाहकत्वादर्थान्तरानवकाशे विशेषपदान्त-
र्भवित्यर्थः, तथापि तादूष्यसिद्धिर्थं चकुरादिवाधारणार्थं वा
तदित्वाऽऽः ।

च व्यक्त्या विना सामान्यस्फुरणं, कारणाभावात् ।
 व्यक्तिस्फुरणसामग्रीनिविष्टा हि जातिस्फुरणसामग्री ।
 कुतश्चत ? अन्यव्यतिरेकाभ्यां तथाऽवगमात् ।
 शेन्द्रियकेष्वेव घटादिषु सामान्यग्रहणात्, अतीन्द्रियेषु
 च मनःप्रभृतिष्वग्रहणात् । स्वरूपयोग्यतैव तच्च
 निमित्तमकारणं व्यक्तियोग्यतेति चेत् । एवं तर्हि सत्ता-
 द्रव्यत्वपार्थिवत्वादीनां स्वरूपयोग्यत्वे परमाणवादिष्वपि .
 ग्रहणप्रसङ्गः, अयोग्यत्वे घटादिष्वपि तदनुपलम्भाप-
 निरिति दुरुत्तरं व्यसनम् । तस्माद्यक्तिग्रहणयोग्य-
 ताऽन्तर्गतैव जातिग्रहणयोग्यतेति तदनुपलम्भे जातेर-
 नुपलम्भेव । तथाच न तारत्वादीनामारोपसम्भव-

स्वात् । एवं तर्हीति । ननु परमाणुद्विज्ञनादिकं मध्यातएवेतौष्ठा-
 पन्निः । न च परमाणुगतलेन तदुद्धिरापादा, विशेषणज्ञानं विना
 विशिष्टज्ञानाभावात् परमाणोद्यायोग्यलेनाज्ञानात् । न, परमाणु-
 घटितेनेन्द्रियसञ्जिकर्णेण पार्थिवान्तरे चाग्न्यमाणे सत्तादिगृह-
 ष्टेतेत्यर्थात् । न च योग्यव्यक्तिद्विज्ञनसञ्जिकर्णेण तद्वृहः, जातेर्थी-
 ग्रहणव्यक्तिघटितसञ्जिकर्णेण यहे योग्यव्यक्तिभानस्यावश्यकत्वात् । तथा-
 चेति । न च सर्वमाणस्यारत्वाद्यारोपः, (१)प्रथमतस्यारत्वाद्यपद्मा-

(१) प्रथमत इति यथा प्रथमं चाकचिक्षविशिष्टव्यक्तिधीमात्रं न तु
 विशिष्टधीः धर्मिज्ञानस्यारोपहेतुत्वात्, तथाऽचापि स्यादिति भावः ।

इति खाभाविकत्वस्थितौ विरहधर्माध्यासेन भेदस्य
पारमार्थिकत्वात् प्रत्यभिज्ञानमप्रमाणमिति न तेन

प्रातात् बाधकाभावात् । अतएव यथा शोहितः स्फटिक इत्यच
क्षपालेनाप्रतीतस्यापि शौहित्येनैव प्रतीयमालस्य क्षपापुण्यस्य शौहि-
त्यमारोप्यते, तथा धग्निलेनाप्रतीतावपि तारलेनैव धनीनां स्फुरणं
स्थादिति चिरस्यम् । गकारगत्वे बाधकाभावात् ।

नकु तारलादयो न (१)गकारादिजातयः, गतादिना सद्वर-
प्रबङ्गात् । न च नानैव तारलम्, ताराकारातुगतप्रतीत्यभावा-
पत्तेः । न च गतारलाद्येव आतिः, तारलग्निश्चयेऽपि गते संश्यात् ।
(२)तारलमन्द्वे च न जातौ, सप्रतियोगिलात् । नापि तयोर्विरोधः,
यएव गकारस्यार आसीत् सर्वेदानीं मन्द इति कालभेदेन
वक्षुभेदेन च तयोरेकच प्रतीतेः । तारामन्दोऽन्य इत्यपि धौरस्तीति
चेत् । न । अभेदेन धर्मिणि भासमाने विशिष्टभेदवृद्धधर्मभेदविष-
यत्वात् । पाकरके चटे रक्तोऽयं न याम इति धौवत् । न च
तारलमन्द्वकारयोरभिभाव्याभिभावकभावात् तयोर्भेदः, तदृश्यच्छक-
वाद्योरेव तथालेन मन्दस्यायहणादिति बाधकादेव स्थार्थमाणारोपः
स्थात् । अस्तु वा मन्दस्यारोपः, शोचेष्वैव तदृग्यहात् । चचुरादिना

(१) वासुगवजातित्वाभ्युपमपञ्चे बाधवारव्याधाह गकारादीति ।

(२) तारलमन्द्वे चेति चकारोभिज्ञकमः, तथा च सप्रतियोगिकत्वा-
क्षत्वर्थः ।

यत्र न वायुधर्मेषहस्रायोग्यलक्षणाधिः । अन्यथा श्रोतेरेण स्खणुणो-
न गट्टेत, इश्वियस्त्र स्खणुणायाहकलात् । सन्तु वा तारमन्दरूपा-
भिज्ञाएव गकाराः, तप्तायभिज्ञाने वाधकाभावात् ।

उच्चते । इडकग्नारिकामतुष्प्रभवेषु स्त्रीपुंसतद्विशेषप्रभवेषु
चेषुचौरादिमाधुर्यत् खुटतरं वैज्ञात्यमनुभव्यते । न चेदभौप्राधिकं,
तत्रं हि (१)आनुभविकं, श्रौपपत्तिकं वा ? नाथः । इश्वियास-
चिकर्णेण स्त्रीपुंसतद्विशेषाननुभवेऽपि शब्दभेदः*प्रत्ययात् । यतः
स्त्रीपुंसप्रभवलमनुभौयते, अन्यथाऽन्योन्याश्रयात् । स्त्रीप्रभवले ज्ञाते
भेदधीक्षातस्त तदनुमानात् । नान्याः, उपाधेरन्ययत्तिरेकालुविधा-
नाभावात् । न च व्यञ्जकवायुवैज्ञात्यङ्गकारगतत्वेन भास्ते वायोष
ज्ञानं तेनैव रूपेणेति वास्त्वम् । गकारगतत्वे वाधकाभावात् । न
शाभेदप्रत्यभिज्ञानं वाधकं, अएत्र इडकग्नः सएव स्त्रीशब्द इत्य-
ननुभवात् । तथाते वा, भेदज्ञानाभावेन वक्तुविशेषाननुमानापत्तेः ।
अस्मि च कोऽपि गकारस्त्र विशेषो व्यतोदित्विशेषप्रभवलमनुभौपत्तेः ।
अव्यपदेश्वलेऽप्यानुभविकलात् । तस्माङ्गकारादौ भेदे भास्तमानेऽनु-

* सविशेष,—इति ४० ।

(१) आनुभविकमिति यत्रोपाध्याश्रयसम्बन्धात्यथ धीक्षात्रोपाधेरानुभवि-
क्षात्यं, यत्र च तदाश्रयानुभविधानमात्रं न सम्बन्धतत्त्वौपपत्तिक्षेपमिति
भेदः । यदा, कुञ्जमेनाशृणा न तु स्तमावत इति कुञ्जमस्त्रोपाधित्व-
मनुभूयमानं, छपाणे तु तथात्यसम्बन्धयत्तिरेकगम्यं, न तु तद्वृ-
क्षपाणशौरीं मुखमिति प्रत्ययमेदः । अपरं शब्दप्रकाशे द्रष्टव्यम् ।

गतवुद्धेर्गलादिकस्त्रातिः । तारलमपि गलादिव्यायं भिजम् । अतु-
गतव्यवहारस्त्र, सज्जातीयं साचात्कारप्रतिबन्धकतावस्थेदकरूपादतुग-
ताकुपाधेः, तदशाने च तद्वशरासिद्धेः । परैरपि शुकादिगका-
रादिव्यस्त्रकवायूनां वैजात्यं वाच्यम् । तच अदि शुकवर्षाभिव्यस्त्र-
कवायुलं गकारव्यस्त्रकवायुलव्यायं, तदा शुककारव्यस्त्रकवायौ न
स्त्रात् । अथ व्यापकम्, तदा सर्वेऽव गकारव्यस्त्रकवायवः शुकवर्षा-
भिव्यस्त्रकवायवः स्तुरिति वायुष्टप्तिलेऽपि वैजात्यस्त्रानेव ।

तथापि वावदकुभेदं नित्याएव वर्षाः सनु तत्प्रत्यभिज्ञाने
वाधकाभावात् । मैवम् । अस्ति हि चण्वायं गकार इति प्रत्यभि-
ज्ञानं, अस्ति च तचोत्पादविनाशधीः । न चानयोरन्योन्यं विहाया-
न्वद्वाधकमस्ति । न चानयोरेकं भ्रमः, एकानन्तरं विशेषदर्शनेना-
परोत्पत्त्वभावापत्तेः । अतस्योरवस्थं विषयभेदो वाच्यः । एकविषयले
विरेभेनेकोपरमपरातुत्पादापत्तेः । एवं च भेदे भासमाने प्रत्यभि-
ज्ञानस्त्र तस्यातीयलं विषयः । न सैवं तस्यातीयोऽयमिति तदाका-
रापत्तिः, तस्यातीयलविषयायाच्चपि वुद्धेः सोऽयमित्याकारदर्श-
नात् । यथा तानेव शास्त्रोनुपस्थितते तानेव तिन्तिरीनिति । यच च
प्रथमं न भेदधीस्त्र ग्रन्थभेदविषयम् । तस्माद्यस्त्र
भेदधीस्त्रदितरवाधकावाध्या, तच ग्रन्थभिज्ञानमेव न भवति,
भवदा तस्यातीयलमाच्चमते इत्यस्त्रपिद्विचरणाः ।

* सज्जातीय—इति नास्ति सोऽ ।

वाधः । नापि सत्प्रतिपक्षत्वं, मिथोविरहूयोर्वास्त्व-
तुल्यत्वात्वाभावात् । एकस्यान्यतमाङ्गवैकल्यचिन्ताया-
मस्य वैकल्ये तस्यैवोऽन्नाव्यत्वात्* । अवैकल्ये त्वदीयेनैव
विकल्पेन भवितव्यमिति हीनस्य न सत्प्रतिपक्षत्वम् ।
तथापि नित्यः शब्दोऽद्व्यद्व्यत्वादित्यापि साधन-
दशायां † किञ्चिद्वाच्यमिति चेदसिद्धिः । द्व्यं

सप्रतिपक्षत्वम् वस्तुतस्तुल्यवलेन‡, तथा प्रतिसंहितेन वा ?
नाथ इत्याह । मिथ इति । तथाते वा वस्तुनोविरहूदैरूप्यापत्ते-
रिति भावः । अङ्गं पञ्चत्वादि । अस्य ग्रन्थानित्यत्वसाधनस्य ।
द्वितीयं गङ्गते । तथापीति । न केवलं प्रतिपक्षतादशायां साध-
नदशायामपीत्यपेर्थः । (१) न द्व्यं समवायिकारणं यस्य तदद्व्यम् ।
अद्व्यत्वादित्युच्चमाने४ प्रागभावेन अभिचारः याहिति द्व्यं
विशेषणम् । असिद्धिरिति । विशेषणविश्वव्योरित्यर्थः । असिद्धस्य

* तस्यैव वाच्यत्वात्,—इति आ० ।

† साधनाभावदशायां,—इति आ० ।

‡ अच, ‘मयति’,—इत्यधिकः पाठः ह० ।

४ अच, अद्व्यत्वादित्युच्चमाने,—इति सो० ।

(१) विरोधमाशङ्क्य आचषे न द्व्यमिति । यद्यप्येवं समवायिकारण-
श्रूत्यद्व्यत्वादिति फलिते हेतौ समवायिपदमधिकं; तथायालङ्घा-
मावे वैयर्थ्यं नेति ध्येयम् ।

शब्दः साक्षात् सम्बन्धेन गृह्णमाणत्वात् घटवदिति
सिध्यतीति चेत्, एतस्याप्यसिद्धेः । न हि श्रोचगुणत्वे
इत्यत्वे वाऽसिद्धे साक्षात् संबन्धे शब्दस्य प्रमाणमस्ति ।
परिश्वेषोऽस्ति, तथाहि, सहाय्यभेदेन सामान्यादि-
प्रयव्याहृतौ मूर्त्तद्रव्यसमवायनिषेधेन कर्मत्वनिषेधात्
द्रव्यगुणत्वपरिश्वेषे संयोगसमवाययोरन्यतरः संबन्ध-
इति चेत् । न, वाधकवलेन परिश्वेषे इत्यत्वस्यापि

न सत्प्रतिपञ्चलसाधनते इति भावः । विशेषसिद्धौ* मानमाह ।
इत्यमिति । संयोगसमवायान्यतरत्वं सम्बन्धे साक्षात् सम् । अथपि
भद्रानां श्रोत्रेण शब्दस्थानः संयोगोऽन्येषां समवाय इति साक्षात्
सम्बन्धेन गृह्णमाणत्वं न कर्माप्यसिद्धं, (१)तथापि शब्दस्य गुणत्वान-
भुपरगते तत्पत्तेतुमध्यस्थमित्युपजीवविरोध(२) इत्याप्यवागाह । न

* विशेषसिद्धौ,—इति २० ।

- (१) तथापीति अथपि गुणत्वानभुपरगमेऽपि इत्यगुणान्यतरत्वनिष्ठय-
दधायां तद् प्रवेतुं शक्षमेव, तथापीयं इत्यां मूर्खएवानुपदं विरख्येति
भावः । वसुतो नाधारेव न इत्यत्वसिद्धिः, वाधकश्च मूर्खरेवोऽस्ति
प्रघट्टकवात्पर्यम् । न चानेनैव तस्यापि सद् प्रतिपञ्चतत्वात् कर्त्त-
तेनास्य वाध इति वाच्यं, संयोगसमवायान्यतरसम्बन्धेन गृह्णमाण-
त्वादिलच्छ, समवायगमत्वे अर्थविशेषतया आप्यत्वसिद्धत्वेन,
अन्यथा सरूपासिद्धत्वेन, वस्त्रमाणेन चौपादित्वाऽस्य चौपवत्वत्वात् ।
(२) उपजीवेति इतुसिद्धर्थं गुणत्वसिद्धेवपजीवत्वात्तदिरोध इत्पर्यः ।

निषेधात् लिङ्गाहकप्रभाणवाधापत्तेः । वाधके सत्यपि
वा द्रव्यत्वाप्रतिषेधे कर्मत्वादौनाभ्युप्रतिषेधप्रसक्तौ
परिशेषासिद्धेः । तस्मादेकदेशपरिशेषो न प्रभाणं
सम्बेदसज्जोष्माच्छेतुत्वात् । अथ द्रव्यत्वे किं वाध-
कम्? उच्चते । शब्दोन द्रव्यं वहिरिन्द्रियवृत्त्याहेतु-
त्वात् रूपादिवदिति परिशेषादगुणत्वेन समवायि-
सिद्धौ* लिङ्गाहकप्रभाणवाधितत्वात् नाव्यवहित-
संबन्धग्राह्यत्वेन द्रव्यत्वसिद्धिः । न चासिद्धेन सत्प्रति-
पक्षत्वं, असिद्धस्य हीनवलत्वात् ।

हीति । चदादौति । चत्तावत्त्वातिमत्त्वादिनेत्यर्थः । इतरनिषेधकवत्
द्रव्यत्वेऽपि निषेधकसत्त्वात्त्विषेधे गुणलयिद्वौ द्रव्यवसाधकं वाधि-
तमित्याह । वाधकेति । परिशेषसिद्धिमध्युपेत्याह । तस्मादिति ।
द्रव्यादिकोटिसंशयप्रवृत्तेरेकदेशे कर्मादिकोटौ संशयोऽदेऽपि द्रव्य-
गुणकोटिमादाय संशयस्य तादवस्थाद्वद्रव्यते वाधिते क तस्माध-
नत्वमित्यर्थः । वहिरिन्द्रियेति । (१) चतुरपाद्यवहिरिन्द्रियपाद्यजा-
तिमत्त्वाद्रूपादिवदित्यर्थः । अथ परिशेषो खोपजीव्यसाधाह । न

* समवायसिद्धौ,—इति चा० ।

(१) गुण वहिरिन्द्रियवृत्त्यापकत्वं, तस्माद्विरिन्द्रियमात्रयाद्यत्वं, तथा च
प्रभादौ व्यमिचारः, अतोन्द्रियशब्दाण्डे चाच्चयाचिद्विरित्यत्वं आह
चतुरपाद्येति । एतच्च प्रभादावैव व्यमिचारवार्तावाचे आतिविश्वे-

ननु शब्दस्तावदश्रोचगुणेनैवेति त्वयैव साधितं
प्रवर्त्तेन, न च श्रोचगुणः, तेन यज्ञमाणत्वात्, यत्
येनेन्द्रियेष्व यज्ञते नासौ तस्य गुणः, यथा यज्ञमाणो-
गन्धादिः, श्रोचं वा न स्वगुणग्राहकं इन्द्रियत्वात्
ग्राहकत् इति न गुणत्वसिद्धिरिति चेत्। ततः किं? न
चैतदपि, ग्राहादिसमवेतगत्थाच्यग्रहे* स्वगुणत्वस्या

चेति। अनेन द्रव्यलक्षाधनस्त्^(१) प्रतिबद्धत्वादद्रव्यलक्षाधिद्वौ न
तेनाग्नित्वलक्षाधने स्वप्रतिपक्षत्वमित्यर्थः। ननु गुणत्वेऽपि वाधकात्
न तस्मिद्विलक्षतो न आदिसिद्धिग्राहकमानवाध इत्याह। नन्दिति।
गुणत्वाधिद्वौपि द्रव्यलक्षाधिद्वौ न साक्षात् समन्वेन यज्ञमाणले
प्रमाणयुक्तं स्वादित्याह। तत इति। ननु गुणत्वे निषिद्धे परिगो-
पादद्रव्यत्वं सेषातीत्यत चाह। न चेति। प्रथमानुमाने^(२) श्रोचयो-

* गन्धाच्यग्रहेऽपि,—इति चा०।

वद्म्। आत्मनि तदारकाय वहिरिन्द्रियेति। उक्तमामाधिद्वि-
निरासाय जातिगर्भंत्वम्। जातित्वपर्यन्तस्त् गन्धादिक्षमादाय त्रये
यन्मिच्छारकारवार्यम्। एवं सति मूलदृष्टान्तस्य साधनवैकल्यादाह
दसादिवदिति।

(१) प्रतिबद्धत्वादिति वाधित्वलादित्वर्थः।

(२) श्रोचयोग्येति एतच्च रूपादौ साक्षात्वाधिवारवार्यम्। सत्त्वमादाय
दोषतादवस्थादाह गुणत्वाध्येति। गुणान्वान्वत्वमादाय दोषताद-
वस्थादाह चातौति।

प्रयोजकत्वात् । अयोग्यत्वं हि तचोपाधिः । अन्यथा, सुखादिर्नात्मगुणः तेन गृह्णमाणत्वात् रूपादिवत्, न वा तेन गृह्णते तत्समवेतत्वाद्विष्टवत्, आत्मा वा न तद्याहकः तदाश्रयत्वात् गन्धाद्याश्रयघटादिवदित्याद्यपि शक्तेत् । तस्मात्, स्वगुणः परगुणो वाऽयोग्योन गृह्णते, गृह्णते तु योग्योयोग्येन, तत् किमचातुपपन्नम् । अवश्यच्च श्रोत्वेण विशेषगुणग्राहिणा भवितव्यं इन्द्रियत्वात्, अन्यथा तन्निर्माणवैयर्थ्यात्, तदन्यस्येन्द्रियान्तरेणैव ग्रहणात् । न च द्रव्यविशेषग्रहणे तदुपयोगः, विशेषगुणयोग्यतामाश्रित्यैवेन्द्रियस्य द्रव्यग्राहकत्वात्, न द्रव्यस्वरूपयोग्यतामाचेण । अन्यथा चान्द्रमसं तेजः स्वरूपेण योग्यमिति तदप्युपलभ्येत् । आत्मा वा मनोग्राह्य इति सुषुप्यवस्थायामप्युपलभ्येत् । अनुदभूतरूपेऽपि वा चक्षुः प्रवर्त्तेत् । तस्माद् गुणयो-

ग्रयुणत्वाप्यजातिश्चन्यत्वमुपाधिरन्यातुमाने लयोग्युणत्वमुपाधिरित्यप्रयोजकत्वमुभयतेव्यर्थः । अतएवाप्रयोजकान्तरतुच्छत्वमाह । अन्यथेति । साचात्मन्यन्वेन गृह्णमाणत्वादित्यच याज्ञेन्द्रियत्वाद्विष्टसाध्यापकं सावयवकलमुपाधिः । ननु वहिरिन्द्रियश्चवस्थापकलमयप्रयोजकमित्याग्रज्ञ तत्र विपच्चवाधकमाह । अवश्यज्ञेति । अचापि विपच्चवाधकमाह । अन्यथेति । ननु स्वरूपयोग्यतैव द्रव्य-

ग्रन्थानेव पुरस्त्वयेन्द्रियाणि इवासुपाददते नातोऽन्य-
श्चेति स्थितिः । अतएव नाकाशाद्यश्चाष्टुषाः । अस्तु
तर्हि शब्देनित्यः नित्याकाशैकगुणत्वात् तदृगतपरम-
समहत्यरिमाणवदिति प्रत्यहुमानभिति चेन्न, आकार्य-

प्रत्यज्ञे तर्हं, अतएव विशेषगुणशून्यानां काषादीनां न प्रत्यच-
लभित्यत आह । तस्मादिति । न च नादएव तस्य* विशेषगुणः
स्थात्, धन्वात्मकस्य नादस्यापेऽपि वर्णसाधात्मारात् । नापि
तारत्वादिकलेषासुलकर्णदिव्यपतया† आतिलात् । (१) अतएव तस्य
आतिरूपलेष्यवधिभिरूप्यत्वभिति भावः । अतएवेति । तदिशेषगुणस्य
चतुरग्राष्टात्मादित्यर्थः । आकाशैकेति । अनेकगुणेन संयोगादिका-
शभित्यारवारवार्यसेकप्रहस्तम् । अच यथापि आकाशैकगुणत्वमाका-
शमात्मदत्तिगुणत्वं, तच गुणत्वं त्वर्थं, तथापि धन्वात्मविकल्पत्वात्-
स्थोनिलं स्वास्थम् । तत्र त्रिशेषपदार्थैऽपैकान्तिकवारस्यार्थं गुणप्रह्य-
भित्याङ्गः (२) । आकार्यलक्ष्मेति । पूर्वसाधशब्दतिरेकोऽपि बाध्यप्रयो-

* तस्य,—इति नात्ति सोऽ ।

† सुत्कर्षरूपतया,—इति सोऽ का० ।

- (१) अवश्वेति उत्तर्वर्णपत्वादेवेत्यर्थः । एतदपि मतान्तरेभेति ध्येयम् ।
(२) तर्हते सप्ताषातेविशेषपदार्थस्य चानभ्युपगमादस्तरसमाविक्षरोति
इत्वाङ्गरिति । आकाशमात्रवित्तिलस्य तदितराष्ट्रित्वे तात्पर्यम् ।
एव च तर्हते सप्ताषाते व्यभित्यारवारवाय गुणपदभित्यन्ये । गुण-
पदमप्रधानार्थं, तथा चाकाशैकपरतत्वादिवेव विवक्षितमित्व-
र्याङ्गः । इत्वारवारवाखात्मां ग्रन्थप्रकाशे ग्रन्थस्थम् ।

त्वस्योपाधेर्विद्यमाभव्यात् । अन्यथा, आत्मविशेषगुणाभित्याः तदेकगुणत्वात् तज्जतपरममहत्ववेदित्यपि स्यात् । अस्य प्रत्यक्षबाधितत्वादहेतुत्वमिति चेन्न, निरपाधेबाधानवकाशात् । स्वभावप्रतिबद्धस्य च तत्परित्यागे स्वभावपरित्यागप्रसङ्गात् । तस्मादाधेन वोपाधिहक्षीयते अन्यथा वेति न कश्चिद्विशेषः ।

एतेन श्रावणत्वात् शब्दत्ववदित्यपि परास्तम् ।

जकतया चथोपाधिस्थोक्तमधसात् । अपिचोपाधेर्विद्यहोरंलात् साधनपौर्वार्थस्य चानियतत्वात्* यदा तदेव साधनं स्वाप्नायां प्रयुज्यते तदा सोपाधिः, यदा तु दूषणतया तदेवोच्यते तदा पूर्वसाधनव्यतिरेकाद्यार्थलमनुपाधिरिति तदेव नित्यलेन चाप्तमव्याप्तम्भेति महदैश्चमिति भावः । उपाधेः साधव्यापकतायाइकं तर्कमाह । अन्यथेति । निरपाधेरिति । वाधे हि पचाभिमते व्यभिचारस्तच चावश्यमुपाधिरित्यर्थः । एतच्च ज्ञानाद्वादोवक्त्रिमान् धूमवत्त्वादित्यादावपञ्चतत्त्विनि साधने नाशीति पद्धर्मे तत्र वोद्घव्यम् । अन्यथा वेति । वाधमनुपजीवेत्यर्थः ।

श्रावणत्वादिति । गुणवृत्तिज्ञात्यनभ्युपगम्नुमते शब्दलं श्रोत्याक्ष्यालं, तत्र न श्रावणत्वमिति कालस्य षड्क्षिण्यवेद्यत्वात् एव

* चानियतत्वात्,—इति का० ।

शब्दापि तस्यौपाधित्वात् । अन्यथा, गन्धरूपरस-
स्यर्शाश्चपि नित्याः प्रसङ्गेरन्, ग्राहाद्येकोक्तेन्द्रियग्राहा-
त्वात् गन्धत्वादिवदित्यप्रयोगसौकर्यात् ।

विरोधव्यभिचारावसम्भावितावेवाचेति, असिद्धिरव
शिष्यते* सार्थपि नास्ति । तथाहि । शब्दस्तावत् पूर्व-
न्यायेन † स्वाभाविकतीव्रमन्वतरतमादिभावेन प्रकर्ष-
निकर्षवातुपलाभ्यते । इयच्च प्रकर्षनिकर्षवत्ता कारण-
भेदातुविधायिनौ सर्वंपोपलाभ्या । अकारणकाहि
नित्याः प्रकर्षवन्तरव भवन्ति, यथा आकाशादयः,
निष्ठादारण वा, यथा परमाखादयः, न तु किञ्चि-
दतिशयानाः कुतश्चिदपलाभ्यन्ते । तदियं नित्येभ्योच्चा-
वर्तमाना कारणवत्सु ‡ भवन्ती जायमानतामदायैव

दृष्टान्त इति भावः । तस्येवेति । अकार्यलस्यैवेत्यर्थः । शब्दोनित्यः
पृथिवीतरनित्यभूतविशेषगुणलात्, अपाकजनित्यभूतैकसमवेत्वात्,
असपरमाणुरूपवत्; अथासञ्चषट्जिले सत्यगात्मविभुगुणलात्, विश्वे-
षगुणलातरामानाधिकरणैकवृत्तिगुणलात्, काञ्चपरिमाणवदित्यचा-
प्यकार्यलसुपाधिरिति भावः । पूर्वोक्तेति । उपाधेरतुपलभेन तद्वत्तत्वा

* असिद्धिरेव शिष्यते,—इति चा० ।

† पूर्वोक्तान्यायेन,—इति प्रकाशसम्भतः पाठः ।

‡ कारणवत्,—इति चा० ।

विश्राम्यतीति प्रतिबन्धसिद्धौ प्रयुज्यते; शब्दोऽग्नायते
प्रकर्षनिकर्षाभ्यासुपेतत्वात् माधुर्यादिवत् । अन्यथा,
नियामकमन्तरेण भवन्ती * नित्येष्वपि सा स्थात् †
नियमहेतोरभावात् । शब्दादन्यचेयं गतिरिति चेन,
साध्यधर्मिणं विहायेति प्रत्यवस्थानस्य सर्वानुभाव-

चोपलभेन चेत्यर्थः । प्रकर्षनिकर्षाभ्यामिति । ननूत्कर्षाकर्षयोर्जा-
योर्जातिशब्दरापत्त्या रसत्वशब्दत्वायाप्यजात्योर्भिन्नत्वेन रसशब्दसाधा-
रणं १ साधनावच्छिन्नसाध्यापकस्य मूर्त्तगुणत्वस्य स्फर्गवस्तुमवेतत्वस्य
चोपाधिलक्ष्मि । मैवम् । २ उत्कर्षापकर्षशब्दप्रवृत्तिनिमित्तजाति-
मन्त्रादिति विवक्षितत्वात् । रसत्वादिव्याप्यजातिभेदेऽपि तादृशश-

* भवतीति,—इति आ० ।

† नित्येष्वपि स्थात्,—इति ज्ञो० । नित्येऽपि स्थात्,—इति आ० ।

- (१) सुखादौ साध्याप्तेराह साधनावच्छिन्नेति । न च सुखादावत्त्वर्त्ता-
पकर्षसमवाहोषतादवस्थागम् । न च सजातीयसाक्षात्कारप्रतिबन्ध-
कतावच्छेदकत्वादिग । तमिर्वचनं, तादृशोकर्षादिः सुखादावसमवेद-
उत्कर्षापकर्षशब्देत्वादिविवक्षाविरोधात् । तथा सत्युत्कर्षापकर्षयो-
रन्यतरगम्भेनैव सामझस्ये अर्थविशेषज्ञत्वापत्तेष्व । न च हेतुद्ये-
तात्पर्यम्, मूलविरोधादिति चेत् । न, साधनपदेन पक्षुधर्मैस्य
विवक्षितत्वात् । स च वहिरित्रियवस्थाहेतुत्वादिः ।
- (२) उत्कर्षापकर्षेति उत्कृष्टापकर्षेत्वर्थः ।

सुशमतात् । न चेद् व्यञ्जकातारं तस्याद्गच्छनौयतार-
तस्यम्, अस्वाभाविकत्वप्रसङ्गात् । अवस्थितच्च स्वा-
भाविकत्वम् । न च व्यञ्जकोत्पादकाभ्यामन्यस्यानु-
ग्रिधात्मस्ति । न च स्वाभाविकत्वौपाधिकत्वाभ्यामन्यः
ग्रकारः समावति ।

स्यादेतत् । तथाप्युत्पन्नेर्नित्यत्वेन कोविरोधो येन
प्रतिबन्धसिद्धिः स्यात्? असिद्धे च तस्मिन्, भवतां
व्यापकत्वासिद्धोऽस्माकमप्रयोजकः सौगतानां सन्धिग्य-

व्यप्रदत्तिनिभित्वस्य साधारणात्, (१) सर्वत्र वर्णात्मकगद्वपचौ-
करणे चानित्यधनिषु व्योमगुणेषूपाधीनां (२) साधाव्यापकतात्
(३) पद्माच्चावर्त्तकविशेषणवत्वेन * पद्मेतरलतुक्तालाच्चेति भावः ।
विपद्मवाधकाभावेनोत्पत्तिमस्ममप्रयोजकमित्याह । तथापौति ।

* पद्माच्चावर्त्तकविशेषणवत्वेन,—इति सो० ।

(१) पद्मे साधाव्यापकत्वमशुद्धाव्यमित्वत आह । सर्वचेति ।

(२) सम्भविष्यत्योरेवोक्तालादुपाधीनामित्वयुक्तं, तथाप्यन्वस्थापि वत्सुम-
गितवत्स्य तात्पर्यविवरणात्मभिपादेन वयोक्तव्यम् ।

(३) पद्ममाचेति । न तु सुखादेरपि व्यावर्त्तनाम पद्माच्चावर्त्तकत्वम्, न
च साधगवत्पद्ममाचमेव व्यावर्त्तवौति तथोक्तमिति वाचं यथा
मुतस्य तचापि सत्त्वादिति प्रियघम् ।

विपक्षवृत्तिरथमुपक्रान्तो हेतुरिति चेन्, इदं उत्पत्ति-
मन्त्रं विनाशकारणसन्निधिविहृष्टेभ्यो नित्येभ्यः स्वव्या-
पकनिवृत्तौ^१ निवर्त्तमानं विनाशकसन्निधिमति विमा-
शिनि विश्राम्यतीति । विनाशकारणसन्निधानेनावश्यं
जायमानस्य भवितव्यमिति कुतोनिर्णीतमिति चेन्,
तदसन्निधानं हि न तावदाकाशादेरिव, स्वभाव-
विरोधात्, उत्पत्तिविनाशयोः^२ संसर्गदर्शनात् । अवि-
रुद्धयोरसन्निधिस्तु देशविप्रकर्षात् हिमवहिन्ययोरिव
स्थान् । देशयोरपि विप्रकर्षविरोधादा हेत्वभावादा ।
पूर्वोक्तादेव न प्रथमः । दितीयस्तु पठकुञ्जुमयोरिव

उत्पत्तिमदपि किञ्चिज्जित्यं स्वादित्यर्थः । स्वापकेति ।^(१) उत्पत्ति-
मन्त्रस्वापकं विनाशकारणं, तस्य निवृत्तावित्यर्थः । पूर्वोक्तादेवेति ।
उत्पत्तिविनाशयोः^३ संसर्गदर्शनादेवेत्यर्थः । दितीयस्ति । पठ-
कुञ्जुमयोः संसर्गस्वावदविरुद्धोऽपि कस्यचिप्यटसान्तरा धर्वसाङ्ग
भवति, तदूथदि विनाशकसंसर्गं विनैव नाशः स्वान्तरा नाशकाव-

* सन्दिग्धविपक्षव्याख्यात्ति,—इति ओ० ।

† स्वापकतावुद्धौ,—इति ओ० ।

‡ विनाशकयोः,—इति आ० ।

§ उत्पत्तिविनाशकयोः,—इति सो० ।

(१) उत्तरिमन्त्रेति भावत्वसमानाधिकारकोत्पत्तिमन्त्रस्वापकमन्त्रमित्यर्थः ।

स्यात्, यदि कुरुमसमागमाद्वर्धागिष प्रधंसकसंसर्ग-
दर्वागेव पटोविनश्येत् । यथा हि विनाशकारणं विना-
न विनाशः, तथा यदि कुरुमसमागमं विना न विना-
शः पटस्येति स्यात्, कस्तयोः संसर्गं वारयेत् । तस्माद-
विरुद्धयोरसंसर्गः कालविप्रकर्षनियमेन व्याप्तः, स
चातोनिवर्त्तमानः स्वव्याप्तमुपादाय निवर्तते इति
प्रतिबन्धसिद्धिः ।

किभिः स्यात्, न चेवमित्यर्थः । तस्मादिति । यथापि अचापि
अभावप्रयोजकलग्नां^(१) तदवस्थैव, तथापि^(२) भावानाभागं प्रति
स्फूर्त्योग्यलसुत्पन्निमल्लैवावच्छिष्यते इति न ग्रहेति भावः ।
य चेति । ए कालविप्रकर्षसदा साधदि नायकसमन्वयमनपेक्ष्यैव
कार्यस नागः स्यात्, न चेवमित्यर्थः । एवं, ग्रन्थोऽग्नियः^(३) आप-
कप्रत्यच्चित्तेषुगुणात्, सुखवत्, विहितिश्चित्तवस्ताहेतुगुणात्,
भूतप्रत्यच्चित्तेषुगुणात्, आपदादिप्रत्यच्चित्तेषुगुणात्, गम्भव-
दित्याषुइनीयम्, ऐत्याभासानां निरासादिति ।

(१) अप्रयोजकत्वग्रहेत्युपक्षयं, धंसे अभिचारचेत्यपि बोधम् ।

(२) अतश्चाह भावानामिति ।

(३) आपकेति आशुविवाच्छित्तं यदि साध्यं तदाऽयं हेतुवैष्यः । एव च
बट्टूपादौ अभिचारवास्याय आपकेति । इन्द्रज्ञानादौ अभिचा-
रवास्याह प्रत्यक्षेति । आमैकत्वप्रत्यक्ष्यते तत्र अभिचारवास्याह विष्टे-
तेति । हेतुन्तरं ग्रन्थप्रकाशे खालावम् ।

स्यादेतत् । यद्येवमस्थिरः शब्दः कथमर्यैन सङ्गति-
रस्योपलभ्यते इति चेत्, यथैवार्थस्यास्थिरस्य * तेन ।
जातिरेव पदार्थोन व्यक्तिरिति चेन्न, शब्दात्तदलाभ-

ननु वर्णानित्यले गृहीतसङ्गतिकपदनाशे कालान्तरे पदा-
दगृहीतसङ्गतिकादर्थं प्रतीतिर्ण स्थादित्यर्थप्रतीत्यन्यथानुपस्था शब्दः
मित्यत्वं स्थादित्याह । यद्येवमिति । तथा उति, गृहीतसङ्गति-
षटनाशे तदन्यषट्यक्तेः पदात् प्रतीतिर्ण स्थात् । अथानित्येऽपि
षटादावेकधर्मोपयहेण शक्तियहस्तार्णगित्ये पदेऽपि स तथैवास्थि-
त्याह । वर्थेति । तेन शब्देनेत्यर्थः ।

ननु यद्यपि आनन्दादित्यवहारात् व्यक्तावेव शक्तिहसिता,
तथाप्यानन्दव्यभिचाराभ्यां शक्तियहस्ताच न सम्भवति । सर्वशक्तेः
शक्त्यले गान्दधादित्यादौ सर्वोपादानाबासर्वादिनकुडानापच्चिरके-
शक्त्यत्वेऽनन्दवहारायः । नापि गोलेनोपलचिता शक्तिः शक्तेति न
शक्त्यानन्दव्यभिचारादौ, रूपान्तरेण ज्ञातस्यैवान्येन रूपेण सत्यत्वात् ।
काकेन गृहविशेषस्येव । न च व्यक्तीनाम्नातिं विना रूपान्त-
रमस्ति । गोलविशिष्टे कार्यान्वयेन गोलस्य विशेषणत्वाच ।
न च शक्तिः शक्त्या गोलमवच्छेदकं, कारणले दण्डत्वत्, गोपदाद्-
गोलविशिष्टवृद्धेरनुत्पादापच्चेः । अतएव न जातिविशिष्टे शक्तिः, विशे-
षभेदाद्विशिष्टानन्यतात् । तस्माच्चातिरेव पदानां शक्त्या न शक्तिरिति
नोक्तदोष इत्यभिप्रेत्याह । जातिरेवेति । तर्हि जातिशक्तात् पदाद्-

* यथार्थस्यैवास्थिरस्य,—इति आ० ।

पसङ्गात् । आक्षेपत इति चेत्, कः सख्यमाक्षोपेनाम् ?

यस्तु पञ्चितिर्न शादित्याह । ग्रन्थादिति । न पदात् तदुपञ्चितिः
किञ्चालेपत इत्याह । आक्षेपत इति । न आतिव्याप्तोरेकविज्ञि-
वेधलाभासेपः, समानानां भावः सामान्यं समानां अक्षिं विना
न भासते इति चेत् । न । स्वरूपेषैव जातेः ग्रन्थलात् । सामान्य-
त्वनु तद्वर्णीन तु तत्स्वरूपम् । प्रत्यक्षादौ तु आतिज्ञानस्य अक्षि-
विवर्यतानियमो अक्षिज्ञानसामग्रीसमाजाधीनः । (१) गोलकृत्वाविष-
यज्ञानविधयो आतिलाङ्गोभिक्षभावलादेति आतिमात्रधीयिद्वेष ।
अथ अद्यत्परतन्मनस्तेनैकविज्ञिवेद्यं, अथाऽर्थपरतन्मज्ञानमर्थं,
आतिस्य अक्षिपरतन्मेति अक्षौ भासमानाद्यामेव भासते इति

(१) गोलमिति न च निवृत्वादिवामान्यप्रव्याख्याया वाक्यप्रतीतिसम-
वाक्यमादायार्थान्तरं, एकविज्ञिवेद्यविज्ञियमनिवेद्यार्थं सामान्यतरय-
ताहृष्टधीयिद्वेष्यत्वात् । अतएव वक्षति, आतिमात्रधीयिद्वे-
चेति । अन्वेषं आतिपदार्थविवेचने निवृत्वादिवेद हेतुरक्षु, न चैव
गवान्योन्यामावादौ अभिचारः, निवृत्वप्रकारकोल्पप्रतीतिमादाय
तचापि साध्यसत्त्वात्, गोष्ठितोपाधेज्ञानव्यगोष्ठितत्वेनाविवृ-
त्वादिवस्त्रसदाह गोभिन्नेति । एवच गवि अभिचारवारवाय ।
गोष्ठितोपाधौ अभिचारवारवाय भावपदमखण्डपरम् । न तस्मादे
अभिचारवारवाय वद्, उक्तरीत्वा तत्र साध्यसत्त्वात् । अन्वया
गोस्याहृष्टादौ अभिचारतादवस्थापत्तेरिति । अक्षु वा इतरमिह-
पखानधीयनिरूपदपरं भावपदम् ।

Pingala Chhandah Sutra, (Sans.) Fasc. II—III @ /6/ each	Rs.	0	12
Prithiví Rúsu, (Sans.) Part I, Fasc. I, Part II, Fasc. I—V @ /6/ each	2	4	
Ditto (English) Part II Fasc. I	0	12	
Prákrita Lakshanam, (Sans.) Fasc. I	1	8	
Parásara Smriti (Sans.) Vol. I, Fasc. 1—7, Vol. II, Fasc. 1—2, @ /6/ each	8	6	
Parávara Institutes of (English)	0	12	
Srauta Sutra of Apastamba, (Sans.) Fasc. I—XII @ /6/ each	..	4	8
Ditto Kévaláyana, (Sans.) Fasc. I—XI @ /6/ each	4	2	
Ditto Iátyáyana (Sans.) Fasc. I—IX @ /6/ each	8	6	
Ditto Sánkháyana (Sans.) Fasc. I—VII @ /6/ each	2	10	
Sáma Veda Sañhitá, (Sans.) Vols. I, Fasc. 2—10; II, 1—6; III, 1—7; IV, 1—6; V, 1—8, @ /6/ each Fasc.	..	18	8
Sámkhya Sutra Vritti (Sans.) Fasc. I—III @ /6/ each	1	2	
Sáhitya Darpana, (English) Fasc. I—IV @ /6/ each	1	8	
Sánkhyá Aphorisms of Kapila, (English) Fasc. I and II @ /6/ each	0	12	
Sarva Darsana Sangraha, (Sans.) Fasc. II	0	6	
Sankara Vijaya, (Sans.) Fasc. II and III @ /6/ each	0	12	
Sánkhyá Pravachana Bháshya, Fasc. III (English proface only)	0	6	
Sri Bháshyam, (Sans.) Fasc. I	0	6	
Súsruta Sañhitá, (Eng.) Fasc. I and II @ /12/ each	1	8	
Taittiríya Áraṇya (Sans.) Fasc. I—XI @ /6/ each	4	2	
Ditto Bráhmaṇa (Sans.) Fasc. I—XXIV @ /6/ each	9	0	
Ditto Sañhitá, (Sans.) Fasc. II—XXXIV @ /6/ each	12	6	
Ditto Prátiśákhya, (Sans.) Fasc. I—III @ /6/ each	1	2	
Ditto and Aitareya Upanishads, (Sans.) Fasc. II and III @ /6/ each	0	12	
Tándyá Bráhmaṇa, (Sans.) Fasc. I—XIX @ /6/ each	7	2	
Tattva Chintámaṇi, Vol. I, Fasc. I—IX; Vol. II, 1—2 (Sans.) @ /6/ each	4	2	
Tul'sí Sat'sí, (Sans.) Fasc. I	0	6	
Uttara Naishadha, (Sans.) Fasc. III, V—XII @ /6/ each	3	6	
Uvásagadasú, (Sans.) Fasc. I—V @ /12/	3	12	
Váráha Puráṇa, (Sans.) Fasc. I—XI @ /6/ each	4	2	
Váyu Puráṇa, (Sans.) Vol. I, Fasc. I—VI; Vol. II, Fasc. I—VII, @ /6/ each	4	14	
Vishnu Smriti, (Sans.) Fasc. I—II @ /6/ each	0	12	
Vivádáratnákara, (Sans.) Fasc. I—VII @ /6/ each	2	10	
Vrihannárdiya Puráṇa, (Sans.) Fasc. I—V @ /6/	1	14	
Yoga Sútra of Patañjali, (Sans. & English) Fasc. I—V @ /14/ each	4	8	

Tibetan Series.

Sher-Phyin—Fasc. I—II @ /1/ each	Rs.	2	0
Rtags brjod dpag bsam hkhi S'iñ (Tibetan & Sans.) Fasc. I	1	0	

Arabic and Persian Series.

'Alamgírnámah, with Index, (Text) Fasc. I—XIII @ /6/ each	4	14
Kín-i-Akbari, (Text) Fasc. I—XXII @ /1/ each	22	0
Ditto (English) Vol. I (Fasc. I—VII)	12	4
Akbarnámah, with Index, (Text) Fasc. I—XXXVII @ /1/ each	87	0
Bádhsháhnámah with Index, (Text) Fasc. I—XIX @ /6/ each	7	2
Beale's Oriental Biographical Dictionary, pp. 291, 4to., thin paper	4	8
Dictionary of Arabic Technical Terms, and Appendix, Fasc. I—XXI @ /1/ each	21	0
Farhang-i-Rashídí (Text), Fasc. I—XIV @ /1/ each	14	0
Fihrist-i-Túsí, or, Túsí's list of Shý'ah Books, (Text) Fasc. I—IV @ /12/ each	8	0
Futúh-ul-Shám Waqídí, (Text) Fasc. I—IX @ /6/ each	3	6
Ditto Azádi, (Text) Fasc. I—IV @ /6/ each	1	8
Haft Asmán, History of the Persian Mansawi (Text) Fasc. I	0	12
History of the Caliphs, (English) Fasc. I—VI @ /12/ each	4	8
Iqbálínámah-i-Jahángíri, (Text) Fasc. I—III @ /6/ each	1	2
Íshábáh, with Supplement, (Text) 51 Fasc. @ /12/ each	88	4
Mausir-ul-Umara, Vol. I, Fasc. 1—9, Vol. II, Fasc. 1—8 @ /6/ each	6	6
Maghází of Wáqídí, (Text) Fasc. I—V @ /6/ each	1	14
Muntakhab-ul-Tawárikh, (Text) Fasc. I—XV @ /6/ each	5	10
Muntakhib-ul-Tawárikh (English) Vol. II, Fasc. I—V @ /12/ each	8	12

(Turn over.)

Muntakhab-ul-Lubáb, (Text) Fasc. I—XIX @ /6/ each ..	Rs. 7	4
Mu'ájir-i-'Alamgírí (Text), Fasc. I—VI @ /6/ each 2	2
Nokhbat-ul-Fíkr, (Text) Fasc. I 0	6
Nigámí's Khiradnámah-i-Iskandarí, (Text) Fasc. I and II @ /12/ each ..	1	8
Suyútý's Itqán, on the Exegetic Sciences of the Koran, with Supplement, (Text) Fasc. II—IV, VII—X @ 1/ each 7	0
Tabaqát-i-Násírí, (Text) Fasc. I—V @ /6/ each 1	14
Ditto (English) Fasc. I—XIV @ /12/ each 10	8
Táríkh-i-Fírúz Sháhí of Zia-al-dín Barní (Text) Fasc. I—VII @ /6/ each ..	2	10
Táríkh-i-Baihaqí, (Text) Fasc. I—IX @ /6/ each 3	6
Táríkh-i-Firozsháhí, of Shams-i-Siráj Aífí. (Text) Fasc. I—IV @ /6/ each ..	1	8
Wís o Rámín, (Text) Fasc. I—V @ /6/ each 1	14
Zafarnámah, Vol. I, Fasc. I—IX, Vol. II. Fasc. I—VIII @ /6/ each ..	6	6
Túzak-i-Zehángír (English) Fasc. I 0	12

ASIATIC SOCIETY'S PUBLICATIONS.

1. ASIATIC RESEARCHES. Vols. VII, IX to XI; Vols. XIII and XVII, and Vols. XIX and XX @ /10/ each ..	Rs. 80	0
Ditto Index to Vols. I.—XVIII 5	0
2. PROCEEDINGS of the Asiatic Society from 1865 to 1869 (incl.) @ /4/ per No.; and from 1870 to date @ /6/ per No.		
3. JOURNAL of the Asiatic Society for 1843 (12), 1844 (12), 1845 (12), 1846 (6), 1847 (12), 1848 (12), 1850 (7), 1851 (7), 1857 (6), 1858 (5), 1861 (4), 1864 (5), 1865 (8), 1866 (7), 1867 (6), 1868 (6), 1869 (8), 1870 (8), 1871 (7), 1872 (8), 1873 (8), 1874 (8), 1875 (7), 1876 (7), 1877 (8), 1878 (8), 1879 (7), 1880 (8), 1881 (7), 1882 (6), 1883 (6), 1884 (6), 1885 (6) 1886 (8), 1887 (7). @ 1/ per No. to Subscribers and @ 1/8 per No. to Non-Subscribers,		
N. B. The figures enclosed in brackets give the number of Nos. in each Volume.		
4. Centenary Review of the Researches of the Society from 1784—1883 ..	8	0
General Cunningham's Archaeological Survey Report for 1863-64 (Extra No., J. A. S. B., 1864) ..	1	8
Theobald's Catalogue of Reptiles in the Museum of the Asiatic Society (Extra No., J. A. S. B., 1868) ..	1	8
Catalogue of Mammals and Birds of Burmah, by E. Blyth (Extra No., J. A. S. B., 1875) ..	3	0
Sketch of the Turki Language as spoken in Eastern Turkestan, Part II, Vocabulary, by R. B. Shaw (Extra No., J. A. S. B., 1878) ..	3	0
Introduction to the Maithili Language of North Bihar, by G. A. Grierson, Part I, Grammar (Extra No., J. A. S. B., 1880) ..	1	8
Part II, Chrestomathy and Vocabulary (Extra No., J. A. S. B., 1882) ..	3	0
5. Anis-ul-Musharráhin 2	0
6. Catalogue of Fossil Vertebrata 3	8
7. Catalogue of the Library of the Asiatic Society, Bengal ..		
8. Examination and Analysis of the Mackenzie Manuscripts by the Rev. W. Taylor 2	0
9. Han Koong Tsew, or the Sorrows of Han, by J. Francis Davis 1	8
10. Iṣtiláhát-u-Sáfíyah, edited by Dr. A. Sprenger, 8vo. 1	0
11. Ináyah, a Commentary on the Hidayah, Vols. II and IV, @ 16/ each 32	0
12. Jawámi-ul-'ilm ir-riyáti, 168 pages with 17 plates, 4to. Part I 2	0
13. Khizánat-ul-'ilm 4	0
14. Mahábharáta, Vols. III and IV, @ 20/ each 40	0
15. Moore and Hewitson's Descriptions of New Indian Lepidoptera, Parts I—III, with 8 coloured Plates, 4to. @ 6/ each 18	0
16. Purana Sangraha, I (Markandeya Purana), Sanskrit 1	0
17. Sharaya-oil-Islám 4	0
18. Tibetan Dictionary by Csoma de Körös 10	0
19. Ditto Grammar 8	0
20. Vuttodaya, edited by Lt.-Col. G. E. Fryer 2	0

Notices of Sanskrit Manuscripts, Fasc. I—XXIII @ 1/ each .. 23 0

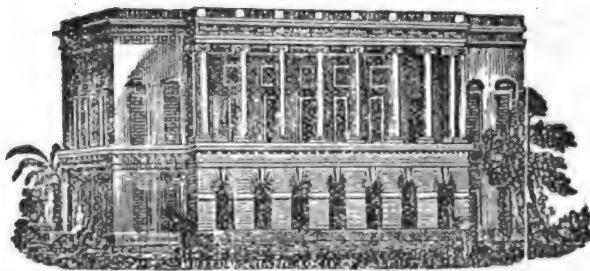
Nepalese Buddhist Sanskrit Literature, by Dr. R. L. Mitra .. 5 0

N.B. All Cheques, Money Orders &c. must be made payable to the "Treasurer Asiatic Society" only.

BIBLIOTHECA INDICA;

COLLECTION OF ORIENTAL WORKS

PUBLISHED BY THE
ASIATIC SOCIETY OF BENGAL
NEW SERIES, No. 745.

न्यायकुसुमाञ्जलिप्रकारणम्

न्यायाचार्यप्रदाङ्गितश्रीमहुदयनाचार्यविरचितम्

महामहोपाध्यायदत्तकान्तमकारन्दोङ्गालित वृद्धमानोपाध्यायपद्मौतप्रकाशसंस्थितम्

NYAYA KUSUMANJALI PRAKARANAM

EDITED BY
MAHAMAHOPADHYAYA CHANDRAKANTA TARKALANKARA.

VOLUME I.

FASCICULUS IV.

CALCUTTA :

PRINTED AT THE BAPTIST MISSION PRESS,
AND PUBLISHED BY THE
ASIATIC SOCIETY. 57. PARK STREET.

1890.

LIST OF BOOKS FOR SALE
 AT THE LIBRARY OF THE
ASIATIC SOCIETY OF BENGAL,
 NO. 57, PARK STREET, CALCUTTA.
 AND OBTAINABLE FROM
 THE SOCIETY'S LONDON AGENTS, MESSRS. TRUBNER & CO.
 57 AND 59, LUDGATE HILL, LONDON, E. C.

BIBLIOTHECA INDICA.

Sanskrit Series.

		Rs.	1	2
Advaita Brahma Siddhi, Fasc. I—III @ /6/ each	..			
Agni Purāṇa, (Sans.) Fasc. II—XIV @ /6/ each	..	4	14	
Anu Bhāshyam, Fasc. I	0	6	
Aitareya Kranyakāra of the Rig Veda, (Sans.) Fasc. I—V @ /6/ each	..	1	14	
Aphorisms of Sāṇḍilya, (English) Fasc. I	0	6	
Aphorisms of the Vedānta, (Sans.) Fasc. VII—XIII @ /6/ each	..	2	4	
Aśṭaśāsārikā Prajñāpāramitā, Fasc. I—VI @ /6/ each	2	4	
Āśvāvaidyaka, Fasc. I—V @ /6/ each	1	14	
Avadāna Kalpalatā by Kshemendra (Sans. & Tibetan) Vol. I Fasc. 1—2 @ 1/	2	0	
Bhāmatī, (Sans.) Fasc. I—VIII @ /6/ each	3	6	
Brahma Sūtra, (English) Fasc. I	0	12	
Brihaddevatā, (Sans.) Fasc. I	0	6	
Brihaddharma Purāṇam, Fasc. I—II @ /6/ each	0	12	
Bṛihut Aranyaka Upanishad, (Sans.) Fasc. VI, VII & IX @ /6/ each	1	2	
Ditto (English) Fasc. II—III @ /6/ each	0	12	
Bṛihat Saṃhitā, (Sans.) Fasc. II—III, V—VII @ /6/ each	1	14	
Chaitanya-Chandrodaya Nātaka, (Sans.) Fasc. II—III @ /6/ each	0	12	
Chaturvarga Chintāmapi, (Sans.) Vols. I, Fasc. 1—11; II, 1—25; III, Part I Fasc. 1—18, Part II, Fasc. 1—4 @ /6/ each	21	12	
Chhāndogya Upanishad, (English) Fasc. II	0	6	
Dādarupa, Fasc. II and III @ /6/	0	12	
Gobhiliya Grīhya Sūtra, (Sans.) Fasc. I—XII @ /6/ each	4	8	
Hindu Astronomy, (English) Fasc. I—III @ /6/ each	1	2	
Kāla Mādhava, (Sans.) Fasc. I—IV @ /6/	1	8	
Kātantra, (Sans.) Fasc. I—VI @ /1½/ each	4	8	
Kathā Sarit Sāgara, (English) Fasc. I—XIV @ /12/ each	10	8	
Kaushitaki Brahman Upanishad, Fasc. II	0	6	
Kúrma Purāṇa, (Sans.) Fasc. I—IX @ /6/ each	3	6	
Lalita-Vistara (Sans.) Fasc. II—VI, @ /6/	1	14	
Lalita-Vistara, (English) Fasc. I—III @ /12/ each	2	4	
Madana Párijáta, (Sans.) Fasc. I—VI @ /6/ each	2	4	
Manuṣikā Sangraha, (Sans.) Fasc. I—III @ /6/ each	1	2	
Márkandeya Purāṇa, (Sans.) Fasc. IV—VII @ /6/ each	1	8	
Márkandeya Purāṇa (Eng.) Fasc. I—II @ /12/ each	1	8	
Mimāṃsa Dariāna, (Sans.) Fasc. II—XIX @ /6/ each	6	12	
Náraḍa Pancharātra, (Sans.) Fasc. IV	0	6	
Náraḍa Smṛiti, (Sans.) Fasc. I—III @ /6/	1	2	
Nayavártikam, (Sans.) Fasc. I	0	6	
Nirukta, (Sans.) Vol. I, Fasc. IV—VI; Vol. II, Fasc. I—VI; Vol. III, Fasc. I—VI; Vol. IV, Fasc. I—VII @ /6/ each Fasc.	8	4	
Nītiśāra, or The Elements of Polity, By Kámandaki, (Sans.) Fasc. II—V @ /6/ each	1	8	
Nyayabindutika (Sans.) Fasc. I	0	10	
Nyāya Dariāna, (Sans.) Fasc. III	0	6	
Nyāya Kusumánjali Prakarāṇam (Sans.) Vol. I, Fasc. I—IV @ /6/ each	1	8	
Parīkṣiṣṭa Parvan (Sans.) Fasc. I—IV @ /6/ each	1	8	

(Continued on third page of Cover.)

न तावदतुमानम्, अनन्ताभिः सह सङ्गतिवदविनाभावस्यापि ग्रहीतुमशक्यत्वात् । शक्यत्वे वा, सङ्गतेऽपि तथैव सुग्रहत्वात् । व्यक्तिमाचरूपेणाविनाभाव इति चेन्न, व्यक्तित्वस्य सामान्यस्याभावात् । भावे वा, तदाचेत् । न । परतन्त्रत्वं हि न परस्मवेतत्वं, ग्रन्थादिना व्यभिचारात् । नापि तच्छिष्ठपणाधीनग्रन्थपणत्वं, अस्तिद्वेः । नापि परस्मिन्भासमानएव भासमानत्वं, साध्याविशेषात् । (१) तस्माङ्गोत्तम्यात्माश्रितं जातिलादित्यतुमानाङ्गोत्तम्यात्माश्रित्यक्षिण्यानभिति भावः । व्याप्तिरपि शक्तिरित्व व्यक्तौनामानन्यान्न याद्या इत्याह । अनन्ताभिरिति । अर्थैकहपावच्छेदेन व्याप्तियहसदा शक्तियहोऽपि तथैवाख्यित्याह । शक्यत्वे वेति । गोत्तम्य व्याप्ताश्रितत्वव्याप्तेः पञ्चधर्मतावलादुगोचक्षिलाभः यादित्याह । व्यक्तिमाचेति । व्याप्ताश्रितत्वव्याप्तिरपि न व्यक्तिलमनुगतं विना याद्येति, न च तत्त्वानिः, (२) जातेरपि व्यक्तिलादित्याह । व्यक्तिवेति । उपाधित्वे तस्यदोषमाह । भावे वेति । व्यक्तिमाचरूपेभेदपि व्यक्तिविशेषानाचेषात् * तत्पतीयगुपपत्तिरित्यर्थः ।

* व्यक्तिविशेषानपेक्षाबात्,—इति का० । व्यक्तिविशेषानपेक्षा,—इति श० ।

(१) तस्मादिति अत्र जातिपदार्थविवेचने व्यर्थविशेषवर्णं चिन्तयत् ।

(२) जातेरपीति गोत्तम्याद्युपाधिव्यक्तीभूतगोत्तम्यवृत्तिव्यक्तित्वस्य जातिसे जातावपि जातिलाभ्युपगमेऽपसिद्धान्त इति भावः ।

क्षेपेऽपि विधिवानास्त्रेपात् । वा अस्त्वमपि ता तदैवात्म,
किमास्त्रेपेण ? सङ्गतेरविरोधादिति* । अर्थापन्निरा-
क्षेप शूति चेत् †, न व्यक्त्या विना किमतुपपर्ण ?
जातिरिति चेत्त, तत्त्वाशातुत्पाददशायामपि सञ्चात् ।
तत्त्वापि न व्यक्तिमाचं विनेति चेत्त, माचार्याभावात् ।

नहु पच्छमेतावस्थाद्विविशेषः विधेदित्यभिप्रेत्याह । वास्त्व-
मपीति । यदि व्यक्तिलेनोपस्थिते व्याप्तिस्थादा गोत्रेनोपस्थिते ग्रन्ति-
यहोऽपि स्वादित्यर्थः । वस्तुतः, पच्छमेतावस्थाद्विशेषस्त्र भानेऽपि
(१)विशेषलेनोपस्थितिर्न स्वात्, अनुभितेर्वापकतावच्छेदकप्रकारकल-
नियमादिति भावः । व्यक्तिं विना जातिरतुपपत्ता तामाचिपती-
त्याह । अर्थापन्निरिति । तत्त्वाग्रेति । व्यक्तिं विनाऽपि गोत्रस्त्रो-
करीत्या(२)प्रतीतेर्नातुपपत्तिरित्यर्थः । (३)व्यष्टयेकव्यक्तिनाशातुत्पाद-
दशायामपि जातिरस्त्रि, तथापि व्यक्तिरमस्त्रेवेति न व्यक्तिमाचं
विना ‡ जातिरस्त्रीत्याह । तथापीति । माचार्यो हि नाग्रेष-

* सङ्गतेरविशेषादिति,—इति का० ।

† अर्थापन्निराक्षेप इति चेत्,—इति आ० ।

‡ अस्त्रि विना,—इति सो० ।

(१) विशेषस्त्रेवेति गोत्रादिनेत्यर्थः ।

(२) उक्तरोत्तेति गोत्रं गवाविश्वस्त्रानविश्वय इत्यादि लद्वक्तरोत्तेत्यर्थः ।
इत्यर्थः इति तात्पर्याग्रांशः ।

(३) अक्षरार्थातुसारेभाह व्यष्टयोवि ।

व्यक्तिज्ञानमन्तरेण जातिज्ञानमनुपपञ्चमिति चेन्न, तदभावेऽप्युत्पादात् । व्यक्तिविषयस्वं विना जातिविषयता तस्यानुपपञ्चेति* चेन्न, एवं तर्हेकज्ञानगोचरतार्थां किमनुपपञ्चं किं प्रतिपादयेदिति† ।

व्यक्तिः, एकव्यक्तिनाशेऽपि गोत्त्वादेहानात्^(१) । नापि व्यक्तिलं, तद्द्विन जातिरूपदोषात्, उपाधिले तु व्यक्तिलेनोपस्थितसर्वव्यक्तिन्यथानुपपत्तिप्रश्वक्तिप्रहोऽपि‡ स्वादित्याह । मात्रार्थेति । तदभावेऽपौति । ^(२) गोभिष्वभावलेन गां^(३) विनाऽपि लक्ष्या गोत्त्वज्ञानाभ्युपगमादित्यर्थः । एवं तर्हेति । व्यक्तिं विना जातेरज्ञानात् केवला जातिर्नापस्थितेति जटिलविग्निष्टएव ^४ पदानां शक्तिः । विग्निष्टा-

* जातिविषयता अनुपपञ्चा,—इति का० ।

† किं सह प्रतिपादयेदिति,—इति का० ।

‡ यहवद्व्यक्तिप्रहोऽपि,—इति का० ह० ।

४ जातिविशेष एव,—इति सो० । जातिविग्निष्ट एव,—इति का० ।

(१) ज्ञानादिति सत्त्वावेत्यपि वोध्यम् ।

(२) गोभिष्वेति यद्यपि तेनैकवित्तिवेद्यतमपाकृतं तचानुपदमेव इद्वितं, तथापि अक्षेर्जानान्तरमपि तदा नास्तीत्यस्यापि तत्रिरस्यतमुक्तम् । वस्तुतो व्यक्तिज्ञानकारणात्प्रस्त्रेयं, तत्र च सुख्ययहस्यामयोक्त्वात् तदमावेऽप्युत्पादादित्वर्थोयुक्तः ।

(३) गामिति गोज्ञानं विनाऽपीत्यर्थः ।

**जातीनामन्वयातुपपत्त्या अक्षिरवसीयते इति
चेत्, परस्पराश्रयप्रसङ्गात् ।**

नामानश्चेऽपेक्षं विभिष्टे तत्त्वं विश्वाय गोलमादाय गोलविभिष्टं
ग्रन्थमिति ग्रन्थिपदात् चर्षभोदासौनगोः ग्रन्थव्याख्यात् किञ्चिदेको-
पादानेऽपि गोदपादानां चोपादानां ग्रन्थमेकोपादानेऽनध्वसाथो-
वा, अक्षिवाचक * पश्चादिपदवदुपपत्तेः । वस्तुतो नातुमानार्थाप-
न्तिभ्यां अक्षिलाभः । न हि, यत्र यदा वा गोलं तत्र तदा वा,
यद्युगोलं या अक्षिरिति वा, आस्त्रिर्बमिषारात् । नापि जातिलं
व्याख्यातिले लिङ्गं, १५जातिलस्य पदादनुपस्थितेः । तथात्वे वा,
जातिरिति वेद्यैव † अक्षिः, नित्यानेकं समवेतलस्य जातिलात् ।
अतेषापदार्थले विभक्तर्थसंख्याकर्मलादेव्यक्षावनन्यथः स्थात् । सुवि-
भक्षोनां प्रकृत्यर्थान्वितस्थार्थवोधकलस्य व्युत्पन्निसिद्धुतात् । न
च प्रकृतितात्पर्यविषये ३ तदन्यव्युत्पन्निः, सच्चणोच्छेदापत्तेः ।
एवं तर्हि गामानयेत्यादौ जातेरानयनाश्चयातुपपत्त्या जातिग्र-
न्थपदेण अक्षिर्बद्धते । अतएव अक्षेः प्रकृतिप्रतिपाद्यले विभक्तम्-

* एव वाचक,—इति क्वा० ।

† जातिवित्तिवेद्यैव,—इति क्वा० ।

‡ नित्यानेकव्यक्षिः,—इति ह० ।

§ प्रकृततात्पर्यविषये,—इति सो० ।

(१) जातिलस्येति न च प्रकारान्तरात्पदुपस्थितिः, तस्यावार्बचिकलात्,
अक्षिदुर्बेद्य सार्वभिक्षवया अक्षिरेवेति भावः ।

स्यादेतत् । प्रतिवन्धं विनाऽपि पक्षधर्मतावलात्

यसाच्च सङ्कृत इत्याह । जातीनामिति । जातिज्ञाने संति
सच्चण्या व्यक्तिज्ञानं व्यक्तिमादाय जातिज्ञानमित्यन्योन्याश्रय-
इत्याह । परस्तरेति । (१)वस्तुतः स्वार्थादन्येन रूपेण ज्ञाते संचणा,
तीरत्वेन ज्ञाते गङ्गापदस्येव । न च गोलादन्येन रूपेण व्यक्ते-
पस्थितिः, किन्तु गोलेनैव । न च व्यक्तिलेन तदुपस्थितिः, गोप-
दादृ व्यक्तिलप्रकारकुद्धापन्तः । (२)गां पश्य, गौस्तिष्ठतीत्यादौ
जातेरथन्यथोग्यले व्यक्तेरलाभप्रसङ्गस्स । (३)तस्यादेकविज्ञिवेद्यलाभ
व्यक्तेराचेपः, किन्तु विशिष्टे ग्रन्थिरेवेति भावः ।

ननु जातिशक्तया ज्ञातं पदं प्रथमं जातिं बोधयति,
अनन्तरं स्वरूपसङ्कृतिशक्तया व्यक्तिम् । एवम् जातौ ज्ञाता ग्रन्थि-
र्वाचिका, व्यक्तौ तु स्वरूपस्तौ । यथा सिङ्गं वङ्गिसामान्यव्याप्तया
ज्ञातं तदित्येषव्याप्तया*उवगतमपि वस्तुगत्या व्यापकं गंभय-
तीत्याग्नयवानाह । स्यादेतदिति । प्रतिवन्धं विना प्रतिवन्धयहं विना ।

* जातिशक्तया,—इति ४० ।

- (१) ननु परेण व्यक्तिज्ञानं विनाऽपि जातिज्ञानाभ्युपगमाङ्गान्वयोन्याश्रय-
इत्यरविराह वस्तुत इति ।
(२) नन्विदमप्यथोजकम्, अतएव गोलोषट्टद्यादौ तदैव ज्ञातेत्वस्तुर-
सादाह गां पश्येति । यद्यपि यष्टौः प्रवेश्येतिवस्तुक्षणा सम्भवत्वेव,
तथापि गोपदाद्यक्तिमादायैव जातिस्तुतेरत्नभूद्यमानवादिशिले
व्यक्तिरेव न ज्ञातेति भावः ।
(३) तदित्यमाह वस्यादिति ।

यता किञ्चिं निश्चेषे पर्यवस्थति, तता सङ्गतिं विनाऽपि
शब्दः शक्तिविशेष। दिश्चेषे पर्यवस्थति, सरवाक्षेप-
इत्युच्छते इति चेत् । न तावत् प्रतीतिः क्रमेण, अपे-
क्षणीयाभावेन विरम्य व्यापारायोगात् । जातिप्रत्या-
यनसपेक्षते इति चेत्, क्वातं तर्हि शब्दशक्तिक्लृप्तनया*
लावतीत् तत्सङ्गेः । ओमिति चेत्, व्यक्ष्यमालामृताया-
जातिप्रतीतेरसम्भवादित्युक्तत्वात् । प्रमाणान्तरापात-
प्रसङ्गात् । सरखं तदित्ययमद्देष इति चेत्, अननु-

शक्तिविशेषात् सरूपसद्विक्षिप्तेः । एवं पदाद्युगपदेव जातिवक्ति-
ज्ञानं आदुभयज्ञानसामयादृज्ञानादित्याह । न तावदिति । वक्ति-
ज्ञाने कर्तव्ये जातिग्रन्थतया ज्ञानं पदं † जातिज्ञानमपेक्षते इति
क्लृप्त इत्याह । जातीति । यदि जातिज्ञानं व्यक्तिज्ञानहेतुक्षादा किं
व्यक्तिग्रन्था ? जातिज्ञानादेव व्यक्तिवक्ति विनाऽपि तज्ज्ञानोपपत्ते
रित्याह । क्वात्मिति । नास्तेव व्यक्तौ व्यक्तिः, जातिज्ञानमेव व्यक्ति-
ज्ञानहेतुरस्तित्याह । ओमिति । स्थादेवं, यदि व्यालविषयं जाति-
ज्ञानं ज्ञानं लेनमित्याह । व्यक्तीति । किं ऐवं व्यक्तिज्ञाने पदा-
नामकरण्मे जातिज्ञानं मानान्तरं आदित्याह । प्रमाणेति । जाति-
ज्ञानकरणकमपि व्यक्तिज्ञानं सरखं नानुभव इति न तज्ञानान्तर-
मित्याह । अरण्मिति । एवं गामानयेति वाक्यादननुभूतगोचरम्-

* शब्दशक्तिभेदक्लृप्तनया,—इति क्वोऽपि ।

† पदं,—इति नास्ति क्वोऽपि ।

भूतानन्यप्रसङ्गात् । अस्तेकैव प्रतीति चेत्, क्षतं तर्हि
शक्तिमेदकल्पनया* । एवच्च यथा सामान्यविषया
शक्तिरेकैव तद्विति पर्यवस्थति, तथा सामान्याश्रया
सङ्गतिसङ्गतिं पर्यवस्थेदिति ।

नमुभवप्रसङ्गं इत्याह । ^(१) अग्नुभूतेति । अस्तु तर्हि जातिशक्ति-
विषयैकैव धीरभयशक्तिसाथेत्याश्रंकते । अस्तिति । उभयविषयै-
कशक्तिरेकैवक्षानोपपत्तौ शक्तिदृथकल्पनं वर्तमिति परिहरति ।
क्षतमिति । ननु मा भूद्वक्तिमेदकल्पनं, भवतु शक्तिरथेका,
तथापि कथं प्रकृतविद्विरित्यत आह । एवच्छेति । यथा पटखणा-
मान्यविषया पटपद्धत्य शक्तिर्थकौ पर्यवस्थति न तु तच पृथक्-
शक्तिस्था शब्दाणित्यत्वेऽपि शब्दत्वसामान्यस्यैव शक्तिः पटशब्दे
वाचकत्ववहारं करोति, न तु पटशब्दस्य † जातिवाचकम्
पृथगित्यर्थः ।

* शक्तिदृथकल्पनया,—इति का० ।

† तथा पटशब्दत्वसामान्याश्रयैव शक्तिः पटशब्दे वाचकत्ववहारं
करोति, न तु शब्दस्य,—इति सो० ।

(१) अग्नुभूतेति तत्त्वते इति शेषः । अपरं शब्दप्रकाशे वाच्यावम् ।

प्राभाकराम्भु व्यक्तौ जातिरनुगमिका विशेषिका अवस्थावाच्चा
चेति नाश्टहीतविशेषणान्यायेन सैव वाच्या । न च जातावपि
व्यक्तिरेव विशेष इति नाश्टहीतविशेषणान्यायोव्यक्तावपीति वाच्यम् ।
जातेः स्ततएव आष्टप्तवात् । अन्यथाऽन्योन्यान्यथात् । स्तोव्याष्टप्तलं
च परेषामन्यविशेषसेव स्तान्यथवत् स्तम्भिन् आष्टप्तधीजनक-
त्वम्^(१) । व्यक्तिधीम्भु जातिग्रन्थादेव पदात् । गोपदं हि नियम-
तो जातिव्यक्तौ बोधयति । तचाच्च जातिग्रन्थिज्ञानसेव सहकारि-
कस्थते साधवादावस्थकलाच्च । न तु व्यक्तिग्रन्थिज्ञानं, गौरवात्,
जातिग्रन्थिज्ञाने सति तज्ज्ञानं विना व्यक्तिज्ञाने विस्त्रभावावाच्च ।
यथा परेषां पदार्थग्रन्थादेव पदादन्वयधीः । यदा, जातिग्रन्थिज्ञाना-
न्वातिज्ञानं जायमानं व्यक्तिमपि विषयीकरोति । यदेन विना न
भासते, तज्ज्ञानहेतोसाहोधकलनियमात् । अन्यथा, जातिमपि न
बोधयेत् । तस्मादेकविच्छिपेश्वलनियमाव्यातिज्ञानार्थं कृप्ता व्यक्ति-
व्यक्तिमपि ज्ञापयति । न च, जातिं विनाऽपि प्रत्यक्षादिनाऽपि
व्यक्तिज्ञानादन्वैव व्यक्तिज्ञानसामयौ, जातिविशिष्टज्ञानं चोभवज्ञा-

* जगकस्त्रभावलं,—इति सो० ।

(१) [वैशेषिकमते आष्टप्तिबुद्धिसिद्धोविशेषणमा कस्त्र पदार्थाऽस्ति ।
स च दिविधः सामान्यविशेषः अन्यविशेषस्त्र । सामान्यविशेषो-
ऽन्यत्वादिः । स खस्त्रनुद्धितिबुद्धिहेतुः सप्तेव आष्टप्तिबुद्धेरपि हेतु-
भंवति । अन्यविशेषस्त्रु विवक्ष्यमात्रवृत्तिरेकमात्रगतस्त्र । स तु
स्ततएव आष्टप्त इति सिज्ञानः ।]

पक्षासमयौ समाजादिति वाच्यम् । जातिश्चक्षोः प्रत्यज्ञादिमा
बोधे सामयीभेदेऽपि शब्दशक्तिबोधे जातिश्चक्षिज्ञानस्यैव इतुल्यात्,
स्थाघवात् । तत्सन्ते तत्र विलम्बाभावेन सामयज्ञराकर्त्पनास्त् ।
न चैवं व्यक्तिज्ञानस्य * शक्यत्वात्तदिष्टयत्वाच्चातिवद्व्यक्तिरपि शक्या
स्थात्, चदिष्टयतया ज्ञाने ज्ञाता शक्तिरूपयोगिनी तस्यैव
विषयतया शक्यतावच्छेदकस्य शक्यत्वात् । एवं च जातिश्चक्षिज्ञा-
नजनकलादुभयज्ञापि पदशक्तिः, जात्येणे तु सा ज्ञाता हेतुः ।
परेणाथन्त्यवे कुञ्जशक्तिखीकारात्^(१) ।

उच्चते । शक्यज्ञाने विषयतया † जातेरवच्छेदकलं व्यक्तिमा-
दायैव ज्ञायते, न तु केवलायाः, व्यक्तिं विना जातेरज्ञानादिति
जातेरवच्छेदकले नागटहीतविशेषणान्यायाद्वाक्फेरवच्छेदकलमावश्यक-
मिति शक्यज्ञाने विषयतयाऽवच्छेदकलाच्चातिवद्व्यक्तिरपि शक्या ।
यद्वा, प्रथमं व्यवहारानुभितव्यक्षिज्ञाने पदानुविधानात्पदं शक्त-
मित्यवधारयति । न तु जातिज्ञाने, व्यवहाराइतुल्येन तदा सम्भा-
नुपस्थितेः । पश्चाद्वाक्फेर्यावृत्त्यर्थमनुगमार्थच्च जातिरपि तदिष्टय इति
मानान्तरेण ज्ञात्वा जातिज्ञानेऽपि तत्पदस्य कारणतां प्रत्येति ।
तथा च व्यक्तिश्चक्षिज्ञानमपि कारणम् । न च जातिश्चक्षिज्ञानेनान्यथा-
मिद्द्विः, व्यक्तिज्ञानकारणतामुपजीव जातिज्ञानकारणतायह इति

* न चैवं ज्ञानस्य,—इति का० ।

† शक्तिज्ञाने,—इति का० ।

(१) [यत्र शक्तिश्चक्षि, परन्तु शब्दबोधे तस्याः कारणता गात्ति, तत्रैव
कुञ्जशक्तिरित्येके । यत्र खण्डप्रस्त्रेव शक्तिः कारणं न तु ज्ञाता, तत्र
कुञ्जशक्तिरित्यपरे ।]

न च नित्या अपि वर्णाः स्वरात्पूर्व्यादिहीनाः पदार्थैः सङ्गम्यन्ते*। न च तदिशिष्टत्वमपि तेषां नित्यम्। तस्मात्तज्जातौयक्रोडनिविष्टाएव पदार्थाः† पदानि च संबध्यन्ते नातोऽन्यथेति नैतदनुरोधेनापि शब्दस्य नित्यत्वमाशङ्कनौयमिति । यदा च‡ वर्णाएव न नित्यास्तदा§ कैव कथा पुरुषविवक्षाधीनानुपूर्व्यादि-

उपजौदविरोधात् । अपि च, पदस्य अक्षिज्ञानार्थं ग्रन्थज्ञाने विषय-तथा व्यक्तेरवच्छेदकत्वमाचं कर्त्तव्यति, ज्ञाधवात् । जातिविषयविषयत्वाद्विक्षिविषयत्वमिति विज्ञानविज्ञिवेद्यत्वेनावश्यं ग्रीष्मोपस्थितत्वात् । न तु जातौ ग्रन्थिं तज्ज्ञानं कारणान्तरं वा तदवच्छेदकं कर्त्तव्यति, गौरत्वात् । ग्रन्थिगदकाले तेषां कर्त्तव्योपस्थितिकत्वाच्चेत्यस्मत्पित्रचरणाः ।

इदानीं वर्णनित्यतापदेऽपि पदानित्यतया सङ्गतिरविशिष्टत्वात् । न चेति । स्वरोध्वनिक्षमतेऽप्यनित्यः । न हि तावदर्णमाचे ग्रन्थिः, व्युत्क्षेण ततोऽर्थप्रत्ययाभावादित्यानुपूर्वीविशेषविशिष्टतत्र ग्रन्थिः । सा चैकवर्णज्ञानानन्तरज्ञानविषयत्वमपरवर्णस्य । ज्ञानं चानित्यमिति तद्घटितं पदमपि तथेत्यर्थः । अभिमतमुपसंहरति ।

* सङ्गताः स्युः,—इति आ० ।

† क्रोडौकृता एव पदार्थाः, इति आ० । क्रोडनिविष्टा एवार्थाः,—इति क्रां क्री० ।

‡ यदि,—इति आ० ।

§ वर्णां एवाग्नित्यास्तदा,—इति क्री० ।

विशिष्टवर्णसमूहरूपाणां पदानां, कुतस्तराच्च तत्समूह-
रचनाविशेषस्वभावस्य वाक्यस्य, कुतस्तमां तत्समूहस्य
वेदस्य* । परतन्त्रपुरुषपराधीनतया प्रवाहाविच्छेदमेव
नित्यतां ब्रूम इति चेत् । एतदपि नास्ति, सर्गप्रलयसम्भ-
वात् ।

अहोरात्रस्याहोरात्रपूर्वकत्वनियमात् कर्मणां वि-
षमविपाकसमयतया युगपदृत्तिनिरोधानुपपत्तेर्वर्णा-

तस्मादिति । ननु कूटस्थनित्यतां वेदस्य न ब्रूमः, किन्तु प्रवाहावि-
च्छेदरूपाभित्याह । परतन्त्रेति । (१) तत्त्वातीयानुपूर्वज्ञानजन्यत्वा-
यज्ञानविषयत्वं (२) परतन्त्रपुरुषपराधीनत्वम् । तथा च कालस्थ
वेदाधिकरणत्वायत्वमेव वेदस्य नित्यतेत्यर्थः । प्रत्यये वाधकमाह ।
अहोरात्रेति । साम्रातिकाहोरात्रे तथा दर्शनादित्यर्थः । विपाकः
सहकारिताभः । वर्णदीति । वर्णव्राह्मणादयः तेषां व्यवस्था

* कुतस्तमां तत्समूहस्य वेदस्य,—इति नास्ति का० चा० ।

- (१) ननु पूर्वविच्छेदेऽपि तदुत्तरं परतन्त्रपुरुषपराधीनत्वसम्भवात्
तावन्मावेष प्रवाहाविच्छेदसिद्धिरित्यत्यथा आवष्टे तत्त्वातीयेति ।
विच्छेद सर्गाद्यवेदस्य तत्त्वातीयानुपूर्वज्ञानजन्यत्वाभावादत्याध-
सिद्धिरिति भावः ।
- (२) ज्ञानविषयत्वं तदत्त्वमित्यर्थः ।

दिव्यवस्थाऽनुपपत्तेः, समयानुपलब्धौ* शाब्दववहार-
विस्तापप्रसङ्गात्, घटादि† संप्रदायभज्ञप्रसङ्गात् कथ-
मेवमिति चेत् । उच्चते,
वर्षादिन्नवोपाधिर्विज्ञिरोधः सुषुप्तिवत् ।
उद्भिदृश्चिकवद्वर्णामायावत् समयादयः ॥२॥

आङ्गाशादिमातापितृत्वेन, उर्गदौ तदभावात् या न स्मादित्यर्थः ।
आदिपदाङ्गवादिर्गृह्णते । उमयेति । उर्गदौ प्रयोग्यप्रयोजकवद्वृ-
द्यवहाराभावाङ्गद्वद्वेतयसो न स्मादित्यर्थः । उर्वश्वानामदृहीत-
सङ्केततयेस्तरेण ग्रन्थतोऽपि व्युत्पादनस्माशक्त्यादिति भावः । घटा-
दौति । उमदायः प्रवाइस्तस्य भज्ञो विच्छेदः । यथा घटादिः
किंवते, तद्वृपस्थादर्घनादित्यर्थः ।

वर्षादिवदिति ।^(१)वर्षादौ वर्षादिनपूर्वकले यथा राष्ट्रा-
दिभेदसंर्गभेद उपाधिस्थाऽहोराचपूर्वकलेऽहोराचस्य यथे भवो-
आङ्गाश्च चितिकात्मः उएवोपाधिरित्यर्थः । सुषुप्तौ यथा
कर्मणां युगपचिरोधस्थायाऽन्यथापि स्मादित्याह । वृत्तिरोध-
इति । यथा तत्त्वुक्तीयदृश्चिकयोसात्पूर्वकलेऽपि आयौ तौ तत्त्वुक-

* समयानुपपत्तेः,—इति का० क्रो० ।

† घटपठादि,—इत्यादश्चंपुष्टकेषु पाठः ।

(१) वर्षादाविति वर्षाद्यदिने इत्यर्थः ।

**तत्पूर्वकत्वमात्रे सिद्धसाधनात्*, अनन्तरतपूर्वक-
त्वेऽप्रयोजकत्वात्, वर्षादिदिनपूर्वकतद्विमनियमभज्ञ-**

एगोमयाभर्ता भवतस्था ब्राह्मणादौर्मा तत्पूर्वकलेऽपि सर्गादौ
तत्त्वं कर्मीपग्नहौतभूतभेदात्सादित्याह । उद्दिदिति । प्रयोज्यप्र-
योजकाद्यधिष्ठातुरौशरसैव व्यवहारान्मायादिं व्यवहारादिव तद्गर्भे
युत्पन्नः स्थादित्याह । मायावदिति ।

विवादाधासिताहेराचस्याहोराचपूर्वकलं साध्यं अव्यवहिता-
होराचपूर्वकलं वा ? नाद्य इत्याह । तत्पूर्वकलेति । पूर्वसर्गाहोरा-
चपूर्वकलेन (१)प्रलयेऽपि साध्यसिद्धेरित्यर्थः । नान्योऽप्रयोजकत्वादि-
त्याह । अनन्तरेति । वर्षादीति । तद्विनं वर्षादिनम् । ननु,
ग्रदायदिनस्य वर्षादिनपूर्वकलं साध्यमस्ति, न च राशिविशेषा-
वच्छेदैति साध्याव्यापकलम् । न । वर्षादिनले सति यद्वर्षादिन-
पूर्वकं तद्राशिविशेषावच्छिक्षमिति साधनावच्छिक्षसाध्याव्यापकत्वात् ।
तथापि राशिविशेषावच्छिक्षलं वर्षादिनलस्य साधनस्य व्यापकम् ।
अच, यदा दिनलेन वर्षाद्यदिनस्य वर्षादिनपूर्वकलं साध्यते, तदा
(२)पचधर्मावच्छिक्षसाध्याव्यापकोऽयमुपाधिरिति साम्रादायिकाः (३) ।

* सिद्धसाधनम्,—इति आ० ।

† मायावि,—इति पाठोमम प्रतिभाति ।

(१) प्रलये प्रलयाभ्युपगमपश्च ।

(२) पक्षधर्मेति वर्षादिनत्वरूपपक्षधर्मावच्छिक्षेत्यर्थः ।

(३) ननु वर्षाद्यदिनव्याप्ततो राशादिविशेषसंसर्गविशेष उपाधित्वेना-
भिमतः । तदिदमुक्तं प्राक्, राशादिभेदसंसर्गभेद उपाधिरिति ।

वदुपयत्तेः । राश्यादिविशेषसंसर्गरूपकालोपाधिप्रयुक्तं
हि तत्, तदभावेव व्यावृत्तेः, तथेहापि सर्गानुवृ-
त्तिनिमित्तवृष्ट्याग्नस्थितिरूपकालोपाधिनिबन्धनत्वा-
त्तस्य* तदभावेव व्यावृत्तौ को दोषः । न च तदनुत्प-
क्षमनश्वरं वा, अवयवित्वात् ।

किञ्च, विवादाध्यासितलेनैतत्कालीनाहोराचस्य पञ्चले चिद्रसाध-
नम् । संसर्गाधितपञ्चले च वाधः । (१)नचाहोराचलमध्यवहिताहो-
राचपूर्वकलव्याप्तम्, अहोराचलनिधर्मलात्, एतदहोराचलवत्,
पञ्चकदेशस्यापि दृष्टान्तलाविरोधात्, साधवत्तया निश्चितलस्यैव

* प्रयुक्ततात्तस्य,—इति चा० ।

तथाच वर्षादिगत्वरूपसाधनाद्यापकल्पमप्यादिने समवत्वेवेतत्तु-
श्यमाविक्षरोति साधदायिका इति । केचित्सु राश्यविशेषवद्
पूर्वकलमनोपाधिलेनाभिमतं, तज्ज्ञद्वादशापकमेव, श्रद्धाद्य-
दिनेऽपि तत्पूर्वकलसाचाव, एवस्वाच न साधनाद्यापकल्पशङ्काऽपि,
वर्षाद्यदिने वर्षादिगत्वरूपस्य साधनस्याद्यापकल्पादिकाङ्क्षः ।

(१) पञ्चविकल्पभिया धर्मैपञ्चलमाशङ्क्य परिहरति न चेति । अहो-
राचलं अहोराचलमाचवृत्तिधर्मै इत्यर्थः । तेन पञ्चकदेशस्यापि
इत्यग्निमयमयसङ्कृतिः । अन्यथेतद्वधर्मैविशेषस्यापकले दृष्टान्तस्य
तदेकदेशलाभावात् असङ्कृतिः स्यादिति धोयम् । न चैवं हेतुपञ्च-
लावच्छेदकयोरभेदोऽशतः सिद्धसाधनस्येति वाच्यं, तदिशेषकोहे-
त्प्रप्रतीतेरविद्वेरिति ।

द्वन्निरोधस्यापि सुषुप्त्यवस्थावदुपपत्तेः । न इनियतविपाकसमयानि कर्मा॑णीति तदानी॒* शत्रुघ्नान्येव भोगविसुखानि । न इच्छेतयतः कश्चिद्गोगेनाम॑, विरोधात् । कस्तर्हि तदानी॒ शरीरस्योपयोगः ? तं प्रति न कश्चित् । तर्हि किमर्थमनुवर्त्तते ? उत्तरभोगार्थं, चक्षुरादिवत् । प्राणिति किमर्थं ? श्वासप्रश्वाससन्तानेनायुषेऽवस्थाभेदार्थम् । तेन॑ भोगविशेषसिद्धेः । एक-

तन्त्रलादिति वाच्यम् । (१) अहोरात्रलभ्यमानाधिकरणात्यन्नाभाव-प्रतियोगित्वस्थोपाधिवात् । (२) न च ब्रह्माण्डस्य नित्यलेन साधन-व्यापकोऽयमुपाधिरित्याह । न चेति । द्वन्निरोधस्येति । यथा सुषुप्तौ विषमविपाकसमयान्यथि कर्मा॑णि युगपचिरद्वृष्टीनि (३) प्रतिबद्धभोगजननानि, तद्वत्तदाऽपीत्यर्थः । आयुष इति ।

* न तदानी॒,—इति का० ।

† कश्चिद्गोगविद्यते,—इति फ्री० ।

‡ भेदे,—इति आ० ।

(१) अहोरात्रत्वेति अहोरात्रस्य धर्मे पक्षान्तर्भूते साधनाव्यापकत्वमस्येति ध्येयम् ।

(२) न चेति न चाग्नित्वेऽपि ब्रह्माण्डस्य तत्पात्रीजत्वमहोरात्रत्वप्रसाधनव्यापकमेव प्रक्षयकालेऽहोरात्रानभ्युपगमादिति वाच्यं, श्यातिकालपदेन सर्गद्याहोरात्रव्याहृतस्य श्यातिकालविशेषस्योक्तव्यात् ।

(३) श्वासजनककर्मणां द्वन्निरोधादसिद्धिरिति विश्वासोति प्रतिबद्धेति ।

स्यैव तत् कदचिदुपपद्यते न तु विश्वस्येति चेत् । अन-
न्ततया, इनियतविपाकसमयतया, उपर्मर्दीपर्मर्दकस-
भावतया च कर्मणां, विश्वस्यैकस्य वा कोविशेषोयेन
तत्र भवेत् । भवति च सर्वस्यैव सुधापः । क्रमेण न
तु युगपदिति चेत्, कारणकमायत्वात् कार्यक्र-
मस्य । न च स्वहेतुवलायातैः कारणैः क्रमेणैव भवि-
तव्यमनियतत्वादेव । सर्वं ग्रासवत् । ग्रहाणां हि
इन्द्रदा समागमानियमेऽपि* तथा कदाचित् स्यात् ।
यथाकलाद्यनियमेऽपि† सर्वमण्डखोपरागः स्यात् ।
चिदाषसन्निपातवदा । यथा हि, वातपितॄक्षेष-
णाच्यप्रकोपप्रशमक्रमानियमेऽपि एकदा सन्नि-
पातः स्यात्, तदा देहसंहारः, तथा कालानल-
पवनमहार्णवानां सन्निपाते ब्रह्माण्डदेहप्रलया-
वस्थायां युगपदेव भोगरहिताः चेतनाः स्युरिति को-

जीवनस्य कालावच्छेद आयुक्तदर्थमित्यर्थः‡ । उपर्मर्दति । प्रतिवध-
प्रतिवन्धकस्यभावतयेत्यर्थः । सुखाप इति युक्तः पाठः, सुविगिदुर्भवः
सुपिद्धतिसमा इत्यनेन छतसम्प्रशारणस्यैव सुपेः षष्ठविधानात् ।

* ग्रहाणां गमागमानियमेऽपि,—इति क्षी० ।

† कालाद्यनियमेऽपि,—इति चा० ।

‡ कालावच्छेद उपाधिरायुक्तदर्थमित्यर्थः,—इति का० । कालावच्छेद-
आयुः, अवस्था गणनाविशेषः, तदर्थमित्यर्थः,—इति सो० ।

विरोधः ? तथापि, विदेहाः कर्मिण इति दुर्घट-
मिति चेत् । किमच दुर्घटं ? मेगनिरोधवस्त्ररीरे-
न्द्रियविषयनिमित्तनिरोधादेव तदुपपत्तेः ।

हृश्चिकतण्डुलीयकादिवद्यादिवस्थाऽप्युपपद्यते ।
यथा हि, हृश्चिकपूर्वकत्वेऽपि हृश्चिकस्य गौमयादायाः,
तण्डुलीयकपूर्वकत्वेऽपि तण्डुलीयकस्य तण्डुलीयकणा-
दायो वद्धिपूर्वकत्वेऽपि वद्धेररणेरायाः, एवं श्वीरदधि-
ष्टततैलकदलीयकाण्डादयः, तथा मानुषपशुगोव्राह्मण-
पूर्वकत्वेऽपि तेषां प्रावभिकास्तत्कर्मोपनिबद्धभूत-
भेदहेतुकाएव । सएव इतुः सर्वचानुगत इति सर्वेषां
तत्सान्तानिकानां समानजातीयत्वमिति किमसङ्ग-

तथापीति । कर्मभिर्भीगजनने देहसावस्थोत्पादादिवर्थः । भोगे-
ति । तदानीं कर्मभिर्भीगजननात् तदर्थं देहोत्पादगमित्यर्थः* ।
(१) तण्डुलीयकसुद्धिइ दृष्टान्तः । एवमिति । चौरादचौराच परमा-
णोः चौरम, एवं दध्याद्यपीत्यर्थः । नन्दिदानीं ज्ञानाणवादिव-
स्थापकं विद्धुमातापिद्वज्ञादिकं, सर्वादौ तु कर्मत्यननुगम-
इत्यत आह । सएवेति । इदानीं अप्यदृष्टविशेषोपमद्वीतभूतजनि-

* इदानीं कर्मभिर्भीगजननगान्त्र तदर्थं इतोत्पादगमित्यर्थः,—इति
क्षा० । मम तु, तदार्थं कर्मभिर्भीगजननादिति पाठः प्रतिभाति ।

(१) तण्डुलीयकेति उद्दित्पदेन शाकविशेषेषव दृष्टान्ततयोक्त इति भावः ।

तम्? गतं तर्हि गोपूर्वकोऽयं गोत्वादित्यादिना । न गतं, योनिभेषेव व्यवस्थापनात्, मानसाल्लब्ध्याऽपीति । गोमयद्वच्चिकादिवदिदानीमपि किं* न स्यादिति इति । न, कालविशेषनियतत्वात् कार्यविशेषाणाम् । न हि वर्षासु गोमयात् शासूक इति हेमने किं न स्यात्† ।

समयोऽप्येकेनैव मायाविनेव व्युत्पाद्यव्युत्पादकभावावस्थितनानाकायाधिष्ठानात् व्यवहारतश्च सुकरः । यथा हि, मायावौ द्वचसञ्चाराधिष्ठितं दाहपुष्टक-

त्वेनैव तद्वावस्थेत्यर्थः । गतमिति । सर्वाद्यगोत्वालौ अभिषारादित्यर्थः । योनिभेष्विति । योनिजमालाचट्ठिगोत्वाथ्यजातेसाच इतुत्वादित्यर्थः । तस्मिन्द्यस्य कालविशेषदृश्येति भावः । श्रमयोऽपीति । नन्मीश्वरव्यवहाराच्छक्षिप्तेषु स भ्रमः स्वात्, व्यवहारश्चेतुत्वान्व्याप्तियतया ग्रस्तज्यलवाधात् । तथा च तमूषकः सर्वं ग्राम्यव्यवहारो भ्रमः स्वात् । न । घटपद्मं घटज्ञानमित्यस्य भ्रमत्वेऽपि घटपदं घटग्रस्तमित्यस्य ज्ञानस्य सत्यज्ञानत्वात्, विषयवाधाभावात् । न च भ्रममूषकत्वेन भ्रमत्वम्, विशेष्याद्वच्चिप्रकारकलम्बोपाधिलात् । अतएवात्मुद्धर्पं दृष्टान्तमाह । यथा इति ।

* तथा किं,—इति का० ।

† हेमन्तेऽपि स्वात्,—इति का० क्ल० ।

मिदमानयेति प्रयुड्क्ते स च दारुपुच्छकस्तथा करोति,
तदा चेतनव्यवहारादिवत्तहशी बालो व्युत्पद्यते, तथे-
हापि स्यात् । क्रियाव्युत्पत्तिरपि ततश्च कुलास्तकु-
विन्दादीनाम् ।

सर्गादावेष किं प्रमाणमिति चेत् । विश्वसन्तानोऽयं
दृश्यसन्तानशून्यैः समवायिभिरारभ्यः सन्तानत्वादार-

विश्वसन्नानेति । ननु विश्वशब्देन ग्रन्थाण्डपञ्चले तदसिद्धाः*
आश्रयासिद्धिः । कार्यमात्रपञ्चले क्रमारब्धदहनपवनादिन्यायेनार-
भेऽपि प्रश्नयासिद्धौ सिद्धसाधनम् । एकदेति विशेषणे (१)तेनैव
व्यभिचारात् । एकदात्तरभृतुषाकस्ते यतीति विशेषणासिद्धेः ।
साधमपि कार्यद्वयशून्यसमवाय्यारभ्यत्वं कार्यमात्रशून्यसमवाय्यार-
भ्यत्वं वा ? आच्चे सिद्धसाधनमन्ये वाधः, आरभकसंयोगादेः
सन्तात् । अथैककालीनाः सर्वे परमाणवः (२)कदाचित्समयोपादेय-
प्रबन्धशून्याः आरभकत्वाच्छृणुपवनारभकपरमाणुवत् । सर्वतो
वज्जेद्कावच्छिक्षासाध्यं प्रतीयते इत्येककाले शून्यता स्वभवते । न
च पवनपरमाणुमामपि पञ्चलेनांश्चतः सिद्धसाधनम्, पञ्चधर्मतावस्त-

* तदसिद्धाः—इति नालिं द्व० ४० एककथोः ।

(१) तेनैवेति क्रमारब्धदहनपवनादिनेत्वर्थः । तस्यैकदारब्धत्वामावादिति
मावः ।

(२) संप्रति तदाधितमित्वत आह कदाचिदिति । उपादेयपदं लोपा-
देयद्रव्यपरं, तेन खण्डप्रज्ञयसाधने न वाधः ।

तम्? गतं तर्हि गोपूर्वकोऽयं गीतं
 गतं, योनिजेष्वेव व्यवस्थापनात्,
 पौति । गोमयद्वश्चिकादिवदिशान्
 दिति चेत् । न, कालविशेषपनिशान्
 शाम् । न हि वर्षासु गोमयात्
 किं न स्यात् ।
 समयोऽप्येकेनैव मायाविनेन
 वावस्थितनानाकायाधिष्ठानात्
 यथा हि, मायावौ खृचस्त्रान्

तत्त्वेनैव तद्वावस्थेत्यर्थः । गतमिति ।
 त्वर्थः । योनिजेष्विति । योनिजमायाविनेन
 वादित्यर्थः । तत्त्विस्थथस्य कालविशेषपनिशान्
 नन्वैष्वरव्यवहाराच्छक्तिग्रहे स च
 नित्यतया ग्रन्थजन्त्ववाधात् ।
 चारो भ्रमः स्यात् । न । घटपदं
 घटपदं घटग्रन्थमित्यस्य आनन्दं
 न च भ्रममूलकवेन भ्रमलवम् ।
 अतएवानुरूपं दृष्टान्तमाह ।

* तथा किं,—इति का०

† हेमन्तेऽपि स्यात्,—इ

वर्णनं च परमाणवः कार्यद्रव्यसमाग्रकालिकपरमाणुक्रियाऽतिरिक्त-
तः मूर्त्तलात् *पटवदित्यवाभारप्रस्थे महाप्रस्थे च कार्य-
कालिकैतदृष्टिध्वंसान्यध्वंसवत्तः ॥१॥ ततएव तदिति
। ॥२॥ एतदन्यगुणवत्सोपाधिलात् । नाथारभक्ताकालान्य-
प्रतियोगिष्ठत्तिधिकार्यद्रव्यत्वं साधिकरणानधिकरणदृष्टिः
नियोगिष्ठत्ति कार्यमात्रत्तिधर्मलात् एतत्प्रदीपत्वदिति

तत्त्वन्,—इति ४० ।

साधिकरणानधिकरणकालवत्ति,—इति ४१ ।

- (१) न चेति । योमादिसमाग्रकालीनतया तदितिरिक्तत्वमसम्बन्धीत्यत-
स्थाह कार्येति । वाध्वारणाय अव्येति । दंष्टानसिद्धिर्थमाह
परमाणिवंति । मूर्त्तलादिति क्रियावचादिवर्थः । तेज निष्क्रिये
विनष्टे न अभिचारः । योग्यता साधेत्वन्ते ।
- (२) तत्त्वेति मूर्त्तलादेवेत्वर्थः । अभापि योग्यतायाः साध्यता-
ब्रोत्यविनष्टे अभिचारः । वस्तुतोमूर्त्तयर्थं ध्वंसवत्परमन्यथाऽव-
स्थिष्ठपरिमाणवत्परत्वे अर्थविशेषज्ञत्वापत्तेरिति अथेम् ।
- (३) एतदन्येति अद्यपि पश्चेतरत्वनिराश्राय गुणवत्परमयुक्तं, साध्य-
व्यापकतायाहकसत्त्वे वशीतरत्ववस्थस्थायुपाधिलात्, तदसत्त्वे प-
र्वतेतरत्रयत्वादिवदस्थापि पश्चेतरतुल्यत्वेनानुपाधिलात्, तथापि
हेतोरप्रयोजकत्वे तात्पर्यम् ।

ज्ञानसाक्षात्रातीतेः । अभेदानुमानवत् च पञ्चाणि पृष्ठानामाविरोधः । न, (१) कार्यद्वयाधिकरणकासमाच्छृंगित्वस्थोपाधिलात् ।

(१) कार्यद्वयेति ननु मात्रपदोपादाने कृष्टान्तिवयनपरमाकावेत वाच्चाकात्तिः, वस्य प्रज्ञेऽपि द्वया वाढशक्ताक्षमाच्छृंगित्वाभावात् । वदनुपादाने साधनव्यापकत्वं, उपाधिदातुमन्ते मात्रपदव्यवस्थेय-कार्यद्वयान्तिवयनव्याप्ताप्रविज्ञित्व । अवश्वेदलेवानुमानं सिङ्गान्तिं शब्दत्वम् । अन्यथा सोपाधिवे वदनुपपत्तेः । तस्माद्यमनुपाधिरेव । प्रवयतन्देहदश्चायामुपाधित्वेनास्य सन्देहो दूषक-इत्याश्रयेनास्योपाधित्वेनोद्भावनम् । न च मात्रपदव्यवस्थेयात्तिज्ञेरस्यैप्रसिङ्गतया कथं तथात्मपीति वाच्च, व्यायमतेन तथात्मसमवादिति वदन्ति । वयन्तु ब्रूमः । व्यायमतेनैवास्योपाधित्वम् । एवस्योपाधित्वादित्वस्य पूर्वं तत्त्वे इति पूर्वोदयम् । तथाच नाप्रविज्ञिनं वा साधनव्यापकत्वम् । वाच्चाकायकत्ववस्थित्वते । वदपि न सावयवत्वावुभिन्नत्वायवच्छिन्नसाध्यकायकत्वयापकत्वयापकत्वात् । न चैव स्त्रीलक्षणविविधोपाधिवहिर्भावित्वेऽपि विज्ञानः, तस्योपक्षक्षम्यपरत्वात् । अतश्व वायुः प्रव्याप्तः प्रभेयत्वादित्वादौ कृपवाच्चावच्छिन्नसाध्यकायकसुदूरतत्वमुपाधिः सर्वसिङ्गः । न च व्यायमतेन सिङ्गान्तितत्वादव्यभिचरिते प्रकृतहेतौ गोपाधिरिति वाच्च श्रून्यपदस्य भवन्तपरतया कादाचित्वाभावतया वा व्यथामुते हेतोमन्तःप्रभृतौ व्यभिचारेवास्य सङ्ग्रहतत्वात् । अतश्वारम्भकत्वादिति हेतुवक्त्रः, अन्यथा भेदत्वादिकमेव समर्थं स्थाव । इत्यसमवायिकारवत्वविवक्षया च सिङ्गान्तात्मनिति न विरोधगम्योऽपीति तत्त्वम् । काषमाच्छपदयोरन्यतराक्तभविते तत्त्वमेऽपि सम्बिग्धोपाधिपरत्वमित्वाङ्गः ।

(१) न च परमाणवः कार्यद्रव्यसमानकालिकपरमाणुकियाऽतिरिक्त-
कियावनः मूर्त्तिवात् *पटवदित्यवास्तरप्रस्थे महाप्रस्थे च कार्य-
द्रव्यसमानकालिकैतद्वृत्तिभंसान्यधंसवनः । (२) ततएव तददिति
वाच्यम् । (३) एतदन्यगुणवत्त्वस्थोपाधिलात् । नायारभककालान्य-
द्वृत्तिभंसाप्रतिथोगिष्ठत्तिकार्यद्रव्यतं स्खाधिकरणानधिकरणद्वृत्ति †
भंसप्रतिथोगिष्ठत्ति कार्यमानद्वृत्तिभर्मलात् एतत्प्रदीपत्वदिति

* पदम्,—इति २० ।

† स्खाधिकरणानधिकरणकालद्वृत्ति,—इति २० ।

(१) न चेति । योमादिसमानकालीनतया तदतिरिक्तत्वमसमवीत्वत-
चाह कार्येति । बाधवारज्ञाय इत्येति । द्वंद्वान्तसिङ्गर्थमाह
परमाणित्वंति । मूर्त्तिवादिति क्रियावस्थादित्वयः । तेन गिन्ध्रिये
विगडे न अभिचारः । योग्यता साधेत्वये ।

(२) ततएवेति मूर्त्तिवेत्वर्थः । अचापि योग्यतायाः साध्यता-
बोत्प्रविगडे अभिचारः । वक्तुतोमूर्त्तिष्ठ धंसवत्परमन्यथाऽव-
स्थिष्ठपरिमाणवत्परत्वे अर्थविशेषज्ञत्वापत्तेरिति घेयम् ।

(३) शतदन्तेति वयपि पश्चेतरत्वगिराज्ञाय गुञ्जवत्पदमयुक्तं साध्य-
त्वापकतायाहकस्त्वे वङ्गीतरत्ववस्थस्याप्युपाधिलात्, तदस्त्वे प-
र्वंतेतरद्रव्यतादिवदस्यापि पश्चेतरतुस्यनेनागुणाधिलात्, तथापि
हेतोरप्रयोजकत्वे तात्पर्यम् ।

वाच्यम् । अपदेन पञ्चमिकाभिधानेनन्वयात्^(१) । (१)पञ्चाभिधाने
तप्रसिद्धिः ।

शास्त्रः । विष्वसन्नागपदेन कार्यमात्रवृत्त्यनेकाण्टनिर्दूर्मः कार्य-
द्रव्यत्वं पञ्चः । (२)तथाहि, समयसमवायिभिरुचित्तिष्ठन्तप्रतियोग्य-
दृष्टिकार्यद्रव्यत्वं कार्यद्रव्यप्रागभावसुसामकासीलारकातिरिक्तका-
र्यद्रव्यागभिकरण्टत्तिष्ठन्तप्रतियोगित्तिः, (३)कार्यमात्रवृत्तनिर्दूर्म-

* कार्यद्रव्यागधिकरण्टत्तिः,—इति ४० ।

(१) अनन्वयादिति प्रकृतानन्वयात् कार्यद्रव्याधिकरण्टकासिद्धेति-
त्वर्थः ।

(२) पञ्चेति कार्यद्रव्याधिकरण्टत्वादेः प्रसिद्धत्वेऽपि तादृशकालस्या-
प्रसिद्धेः बाधे काषपदान्तर्भावादप्रसिद्धिरिति भावः ।

(३) एवदनन्तर्भवेन सिद्धान्तमाह तथाहौति । समयेत्पञ्चत्वं,
तदुपाधि-रिक्त-तदुपाध्यादिक्रमपि वोध्यम् । एवज्ञ वादशाकाश-
दृष्टिष्ठन्तप्रतियोगित्तित्वेनार्थान्तरं मा भूदिति बाधक्षोरण्टाय ।
समवायिपदं त्रयसमवायिपरम् । तादृशस्त्रित्तित्वेनार्थान्तर-
वारण्टाय पदे त्रयपदम् । महाप्रश्नेनार्थान्तरवारण्टाय कालीनान्तं
धंसविशेषणम् । कार्यप्रागभावपदयोरन्वतरान्तर्भवेन साथवदं
वोध्यम् । अतो न व्यर्थविशेषणत्वम् । कार्यपदं भावकार्यपरम् ।
कार्यद्रव्यागधिकरण्टत्वं कार्यद्रव्याभाववत्त्वं, तत्र कपाणादावपीति
तदृष्टिष्ठन्तप्रमादायार्थान्तरवारण्टायारम्भकेति । त्रयसमवायिका-
रण्टत्वातिरिक्तेवर्थः ।

(४) कार्यमात्रेति न तु धंसत्वे अभिधारः । न च कार्यपदं भावकार्य-
परं, मात्रपदवैयर्थ्यपत्तेः । न च भावदृष्टित्वे तति कार्यसामाज्यत्तिः

गेयसन्तानवत्, वर्त्तमानब्रह्माण्डपरमाणवः पूर्वसु-
त्पादितसज्ञातीयसन्तानान्तराः* नित्यत्वे सति तदा-
रभकल्पात् प्रदीपपरमाणुवदित्यादि । अवयवानामा-
वापोद्वापादुत्पत्तिविनाशौ च स्थातां सन्तानाविष्क्रेद-

त्वात् । ग्रन्थत्वत् । न चाच विभुट्टन्तित्वसुपाधिः, (१)अन्यावयविक-
र्मते साधार्थापकल्पात् । वर्त्तमानेति । ब्रह्माण्डसागमसिद्धिलाङ्गा-
श्रयासिद्धिः । तदारभकल्पं तनुभिः पूर्वमनुत्पादितपटैरनैकान्तिक-
मित्यत उक्तम् । नित्यत्वे सतीति । नित्यत्वमाचन्तु व्योमादिभिर-
नैकान्तिकमिति तदारभकल्पादित्युक्तम् । प्रदीपपरमाणुनान्तेजस-
इव्यतेन संवर्गिद्रव्यतयाऽरञ्चतेजोज्ञातीयत्वसिद्धौ इष्टान्तत्वम् ।
न चाप्रयोजकल्पम्, निरुपाधिभङ्गप्रसङ्गस्य विपक्षवाधकल्पात् ।

* पूर्वसुत्पादितसन्तानानामेकाः—इति चा० ।

त्वमर्थाः, तथा चागन्तत्वे अभिचारवारक्षाय माचपदमिति वाचं,
तथापि चरमज्ञानत्वादौ अभिचारापत्तिरिति चेत् । न, तादृश-
च्छंसप्रतियोगिज्ञातीयत्वस्य साधार्थस्य तचापि सत्त्वात् । न
चैवमपि माचपदवैयर्थ्यमन्तत्वे तज्ञातीयव्योमादित्यनित्याऽपि
साध्यसत्त्वादिति वाचं, अंसप्रतियोगित्वेनापि ज्ञातीयस्य विशे-
षज्ञात् । अधिकं शब्दप्रकाशे त्रुष्टम् ।

(१) अन्यावयविपदोपादानं तमादाय साधार्थात्तिरिति क्षत्रं, वलुतः
कर्मीत्वेऽव साधार्थापकल्पम् ।

श्वेति को विरोध इति चेत् । एवं हि घटादिसन्नाना-
विच्छेदैऽपि स्यात् । विपर्ययस्तु हश्यते । कर्त्तादिभेग-
विशेषसम्प्रादनप्रयुक्तोऽसाविति चेत् । न, द्वाषुकेषु तद-
भावात् । तथा च, तदवयवाना*मपगमाभावेऽना-

न त्वागमोविपक्षवाधकः, (१)तस्म कार्यद्रव्यानाधारकासावोधक-
लात् । सन्नानाविच्छेदैऽपि उत्पत्तिविनाशयोरन्वयोपपत्तिरित्याह ।
अवयवानामिति । आवापोदापौ उपगमापगमौ । यदि नैवं कार्य-
द्रव्यसात्यन्तस्तुच्छेदसदा^(२)भिमतघटाद्युच्छेदोऽपि न स्वादित्याह ।
एवं हीति । विपर्ययस्त्रिति । अत्यन्तोच्छेद इत्यर्थः । नतु न सन्ना-
नप्रयुक्तोऽत्यन्तोच्छेदः किञ्चन्योपाधिप्रयुक्त इत्याह । कर्त्तादीति ।
उपाधेः साधाव्यापकलमाह । द्वाषुकेविति । तदभावाङ्गोगविशेषस-
म्प्रादकलसोपाधेरभावादित्यर्थः । न च तत्त्वात्यन्तानुच्छेदैऽपि
अवयवानामापोदापाभावेवोत्पादविनाशसम्बवः तयोरत्त्वाभावादि-
त्याह । तथा चेति । नाशस्य भोगविशेषसंपादनप्रयोजने द्वाषुकनाशो
न स्वात्, तेज भोगावननात् । तथा च, विनाशिभावस्थानुत्पश्चलेन

* तत्त्वावयवाना,—इति का० आ० ।

† नत्वागमो,—इत्यादि, एतदस्ति नालिं का० पुस्तके ।

(१) तस्मेति यद्यपि प्रक्षयवोधकागमस्वादिदमसुल्लं, तथापि तदना-
धारत्वेन तत्त्वावावोधकत्वादित्वर्थादित्याङ्गः ।

(२) अभिमतेति घटात्वकोच्छेदोऽपीत्यर्थः ।

दित्प्रसङ्गे द्वाणुकत्वव्याघातः । तस्मात् यत्कार्यं यज्ञि-
बन्धनस्थिति, तदपगमे तन्निवृत्तिः, यत् यद्देतुकं तदु-
पगमे तस्योत्पत्तिः । न च कार्यस्य स्थितिनिवन्धनं
नित्यमेव, नित्यस्थितिप्रसङ्गात् । न च नित्यएव हेतु-
रकादाचिलत्वप्रसङ्गात् । तदतिनिस्तरङ्गमेतत् ।

ईदृश्याच्च वस्तुस्थितौ भोगोऽपि कर्मभिरेवमेव
वस्तुस्वभावानतिक्रमेण सम्यादनीय इति द्वाणुकवत्
पिपौलिकाण्डादेव्रह्माण्डपर्यन्तस्यापि विश्वस्येयमेव
गतिरिति प्रतिबन्धसिद्धिः । तथाच, ब्रह्माण्डे परमा-
णुसाद्वितरि परमाणुषु च स्वतन्त्रेषु पृथगासौनेषु*
तदन्तःपातिनः प्राणिगण्याः क्व वर्तन्तां? कुपित-

नित्यतया द्वाणुकत्वव्याघात इति सन्नानस्यात्यनोच्छेदेन स्वाभा-
विकः सम्बन्धो मन्त्रय इत्यर्थः । सन्नानस्यावस्थानमहेतुकं नित्यहे-
तुकं वा यदि स्यात्तदा सन्नानाविच्छेदः स्यादित्याह । तस्मादिति ।
यद्देतुकमिति दृष्टान्नार्थम् । एतत्, कार्यं यज्ञिबन्धनस्थितीत्यादि-
कम् । ईदृशामिति । अनित्यहेतुनिवन्धनायां कार्यस्थितौ कर्मभिः
सम्यादनीयो भोग एवमेव वस्तुस्वभावानतिक्रमणेति योजना ।
नन्देवमपि ब्रह्माण्डनाशसिद्धौ गिरिसागरादौनां कुतः प्रलय-
इत्यन आह । तथा चेति । क्व वर्तन्नामिति विनश्नन्नीत्यर्थः ।

* प्राणासौनेषु,—इति क्रौ० आ० ।

श्वेति को विरोध इति चेत् । एवं हि घटादिसन्नाना-
विच्छेदेऽपि स्यात् । विपर्ययस्तु हश्यते । कर्त्तादिभेग-
विशेषसम्पादनप्रयुक्तोऽसाविति चेत् । न, द्वाषुकेषु तद-
भावात् । तथा च, तदवयवाना*मपगमाभावेऽना-

न त्वागमोविपच्छवाधकः, (१)तस्म कार्यद्रव्यानाधारकासावोधक-
त्वात् । सन्नानाविच्छेदेऽपि उत्पत्तिविनाशयोरन्वयोपपत्तिरित्याह ।
अवयवानामिति । आवापोदापौ उपगमापगमौ । यदि नैव कार्य-
द्रव्यसात्यन्तमुच्छेदसदा^(२)भिमतघटाद्युच्छेदोऽपि न स्थादित्याह ।
एवं होति । विपर्ययस्त्रिति । अत्यन्तोच्छेद इत्यर्थः । नतु न सन्ना-
नप्रयुक्तोऽत्यन्तोच्छेदः किञ्चन्योपाधिप्रयुक्त इत्याह । कर्त्तादीति ।
उपाधेः साधाव्यापकलमाह । द्वाषुकेविति । तदभावाङ्गविशेषस-
म्पादकलचोपाधेरभावादित्यर्थः । न च तत्त्वात्यन्तानुच्छेदेऽपि
अवयवानामापोदापाभावेवोत्पादविनाशसम्भवः तयोरत्त्वाभावादि-
त्याह । तथा चेति । नाशस्य भोगविशेषसंपादनप्रयोजने द्वाषुकनाशो
न स्थान्, तेज भोगावननात् । तथा च, विनाशिभावस्थानुत्पश्चालेन

* तत्त्वावयवाना,—इति का० चा० ।

† नत्वागमो,—इत्यादि, एतदक्षं नाक्षि का० पुस्तके ।

(१) तस्मेति यद्यपि प्रक्षयवोधकागमस्थादिदमयुक्तं, तथापि तदना-
भारत्वेन तत्त्वावावोधकत्वादित्वर्थादित्याज्ञः ।

(२) अभिमतेति घटात्यन्तोच्छेदोऽपीत्यर्थः ।

दित्वप्रसङ्गे द्वाणुकत्वव्याघातः । तस्मात् यत्कार्यं यन्नि-
बन्धनस्थिति, तदपगमे तन्निवृत्तिः, यत् यद्देतुर्कं तदु-
पगमे तस्योत्पत्तिः । न च कार्यस्य स्थितिनिबन्धनं
नित्यमेव, नित्यस्थितिप्रसङ्गात् । न च नित्यएव हेतु-
रकादाचित्कत्वप्रसङ्गात् । तदतिनिस्तरङ्गमेतत् ।

ईदृश्याच्च वस्तुस्थितौ भेगोऽपि कर्मभिरेवमेव
वक्तुखभावानतिक्रमेण सम्पादनीय इति द्वाणुकवत्
पिपीलिकाखडादेव्रह्माण्डपर्यन्तस्यापि विश्वस्येयमेव
गतिरिति प्रतिबन्धसिद्धिः । तथाच, ब्रह्माण्डे परमा-
णुसाह्वितरि परमाणुषु च स्वतन्त्रेषु पृथगासौनेषु*
तदन्तःपातिनः प्राणिगणाः क्व वर्तन्तां? कुपित-

नित्यतया द्वाणुकत्वव्याघात इति सन्तानत्वस्थात्यन्तोच्छेदेन खाभा-
विकः सम्बन्धो मन्त्रव इत्यर्थः । सन्तानस्थावस्थानमहेतुकं नित्यहे-
तुकं वा यदि स्थान्तरा सन्तानाविच्छेदः स्थादित्याह । तस्मादिति ।
यद्देतुर्कमिति दृष्टान्तार्थम् । एतत्, कार्यं यन्निबन्धनस्थितौत्यादि-
कम् । ईदृश्यामिति । अनित्यहेतुनिबन्धनायां कार्यस्थितौ कर्मभिः
सम्पादनीयो भोग एवमेव वक्तुखभावानतिक्रमणेति योजना ।
नवेवमपि ब्रह्माण्डमाश्रिद्वौ गिरिसागरादौनां कुतः प्रलय-
इत्यत आह । तथा चेति । क्व वर्तन्तामिति विनश्यन्तीत्यर्थः ।

* प्राणासौनेषु,—इति क्री० आ० ।

कपिकपोखान्तर्गतोदुम्बरमशकसमूहवत्, दधदहनद-
श्चमानदारुदरविधूर्णमानधुखसङ्घातवत्, प्रलयवप-
नेाखासनीयौर्वानिलनिपातिपेतसांयाभिक्षार्थवदेति ।
अपि च ।

ज्ञासंस्कारविद्यादेः शक्तेः स्वाध्यायकर्मणोः ।

ज्ञासदर्शनतो ज्ञासः सम्बद्यस्य मौयताम् ॥ ३ ॥

यूर्ब्वं हि मानस्यः प्रज्ञाः समभवन्, ततोऽपत्यैकप्र-
थाजनमैयुनसम्भवाः, ततः कामावर्जनीयसमिभिज-
न्मानः* इदानी॑ देशकालाद्यवस्थया पशुधर्मादेव
भूयिष्ठाः† । पूर्वं च ह प्रभृतिषु संस्काराः समाधायिषत,

महाइत्यान्तरेण निहन्यमानाधारलात्, महादहनदश्चमानात्य-
लात्, महापवनचुभितसमुद्विक्षीयमानाश्रयलादित्यच ऐतुचये
क्त्वेष दृष्टान्तयमाह । कुपितेति । एतेनाधाराभावात् पत-
न्नएव समीत्यपात्मम् । एवं सर्वस्य नागे अर्थात् वेदोऽपि
गम्भीत्युपपाद वेदङ्गाखदर्शनेनापि तक्षाणोऽनुभेद इत्याह । अपि
चेति । वेदङ्गाखे दृष्टान्तार्थं अक्षादिङ्गास उक्तः । प्रतियुगं क्त्वेष
इत्यासमाह । पूर्वं छोति । समाधायिषत सम्यग्द्विता इत्यर्थः ।

* कामावर्जनीयञ्चनानः—इति क्लौ० चा० ।

† पशुधर्ममवभूयिष्ठाः—इति क्लौ० । पशुधर्मभूयिष्ठाः—इति क्ला० ।

ततः स्मैच्चप्रमृतिषु, ततो गर्भादितः, इदानीन्तु जातेषु
सौकिक*व्यवहारमाश्रित्य । पूर्वं सहस्रशाखो[†] वेदै-
उथगायि, ततो व्यस्तः, ततः घड़ज्ञेकाः, इदानीन्तु
कच्चिदेका शाखेति । पूर्वमृतवृत्तयो ब्राह्मणाः प्राच्यो-
तिषत, ततोऽमृतवृत्तयः, संप्रति प्रमृतसत्यान्वत्कुसीद-
पाशुपाल्यश्ववृत्तयो भूयांसः । पूर्वं दुःखेन ब्राह्मणैरति-
थयोऽलभ्यन्त, ततः स्मृच्चियातिथयोऽपि संवृत्ताः, ततो-
वैश्यावेशिनोऽपि, संप्रति शूद्रान्बभेजिनोऽपि । पूर्व-
मृतभुजः, ततो विघ्सभुजः, ततोऽन्नभुजः, संप्रत्यघ-

श्रूयमाणाप्रपि वेदा उच्छ्वेत्यन्ति वाक्यवात् उच्चिङ्गशाखावदिति
भावः ।

चतुर्मुङ्कशिखं स्नेयममृतं स्नादथाचितम् ।
मृतं तु याचितं भैक्ष्यं प्रमृतङ्कर्षणं स्नृतम् ।
सत्यानृतं तु वाणिज्यं कुमौदिच्च कल्यान्नरम् ।

पाशुपाल्यज्ञेवरचादि । शब्दन्तिः सेवा । वैश्यावेशिनो वैश्या-
तिथयः । अमृतभुजो यज्ञेषभुजः । विघ्सभुजोऽतिथिषेषभुजः ।
अन्नभुजोमृत्येषभुजः । अघभुजः स्नार्थसाधितभुजः । चतुर्ष्यादिति ।

* लोक,—इति श्री० आ० ।

† सहस्रशाखोऽपि,—इति आ० ।

सुजरेव । पूर्वं चतुष्पाद् धर्मशासीत्, ततस्तनूयमाने* तपसि चिपात्, ततः न्नायति ज्ञाने द्विपात्, संप्रति ज्ञौर्यति यज्ञे दामैकपात् । सोऽपि पादो दुरागतादिविपादिकाशतदुःखोऽश्रव्वामस्तकस्त्रितः कामक्रोधादिकण्ठकशतजर्जरः प्रत्यहमपघीयमानवीर्यतया† इतस्ततः श्वस्त्रिवेषापलभते‡ ।

इदानीमिव सर्वं दृष्टान्नाधिकमिष्टते इति चेत्त,
सृत्यनुष्ठानात्तमितानां शाखानामुच्छेददर्शनात् ।

तपोज्ञानयज्ञदानानि चत्वारः पादाः । दुरागतं दुष्टादुपायान्
च्यूतादेरागतम् । तदेव विपादिका पादरोगः । ननु न शाखोच्छेदः
किञ्चु थावाच्छेद इदानीमधीयते तावानेव बद्धाऽध्यनविषय इति
वेदह्राष्ट्रोऽसिद्धं इत्याह । इदनीमिति । (१)विवादपदं स्मृतिः

* ततस्त्रान्यति,—इति आ० ।

† वीर्यंतयेव,—इति आ० ।

‡ श्वस्त्रेवेषापलभते,—इति आ० ।

(१) विवादपदमिति एतच प्रत्यक्षवेदमूलसूत्राण्ये लोभादिमूलकसूत्राण्ये
च सिद्धताधनवाधादिवारण्यार्थम् । तात्रूप्यसिद्धयेऽनुभावकान्तम् ।
न्यायादिमूलकसूत्रौ अभिचारवारण्याय अकृत्प्रति । असम्भवनमूला-
न्तरत्वे सतीत्वर्थः । ननु महाजनपरिमुद्दीतपदं अर्थमिति चेत् ।
सत्त्वम् भवत्वाच मूलमिवसिद्धिशङ्कानिरासाय तदुपादानात् ,

स्वातन्त्र्येण स्मृतीनामाचारस्य च प्रामाण्यानभ्युप-
गमात् । मन्वादीनामतीन्द्रियार्थदर्शने प्रमाणाभा-
वात् । आचारात् स्मृतिः स्मृतेश्वाचारइत्यनादिता-

स्वत्यर्थानुभावकवेदमूला अङ्गूष्ठमूलान्तरत्वे सति महाजनपरिगृहीत-
स्मृतिल्वात्, प्रत्यज्ञवेदमूलस्मृतिवत् । अतो न न्यायादिमूलक-
स्मृतौ व्यभिचारः । तथा, मङ्गलाचारारो वेदबोधितः १)अलौ-
किकविषयाविगौतश्चिष्टाचारल्वात् यागवदिति स्वत्याचारमूलस्य
वेदस्याप्रत्यक्षल्वात् तदुच्छेदे तद्वदधीयमानवेदस्यायुच्छेदो भावी-
त्याह । स्मृतीति । ननु वेदवत् स्वत्याचारयोरदृष्टे* स्खतः प्रामा-
ण्यमेवेति न तम्भूलकवेदानुमानमित्यत आह । स्वातन्त्र्येणेति ।
वेदनैरपेक्ष्येण स्वत्यादेस्वयाऽपि प्रामाण्यानभ्युपगमादित्यर्थः । ननु
स्मृतिकर्त्तारः स्खयमेवापूर्वं साचात्कात्य तत्पाधनमुपदेश्यमौति न
तेषां तदर्थं वेदापेचेत्यत आह । मन्वादीनामिति । अतीन्द्रि-

* स्मृत्याचारयोरपूर्वे.—इति का० ।

न तु हेतुविशेषणत्वे तात्पर्यमित्येते । क्लोमादिभिन्नन्यायादिमूलक-
त्वाभावमाचे सत्यक्षतात्पर्यम् । एवत्वे क्लोमादिमूलकस्मृतावेव व्यभि-
चारवारणाय तदित्यते । क्लोमस्य वस्तुगत्वा भूजत्वाभावान्मूलपदस्य
प्रामाण्यिकमूलपरत्वादा सत्यक्षेत्रे क्लोममूलकस्मृतौ व्यभिचारवारणाय
तदुपादानमित्याऽऽः ।

(१) अलौकिकेति एतत्वे ब्रह्मप्रकाशे आख्यातम् ।

इभ्युपगमे अन्धपरम्पराप्रसङ्गात् । आसंसारमनामा-
तस्य च वेदत्वव्याघातेनानुमानायोगात् । उत्प-
त्तितोऽभिव्यक्तितोऽभिप्रायतोवाऽनवच्छब्दवर्णमाच्य-

थार्थदर्शिले तेषामनामासादिति भावः । ननु भूयः ग्रिष्ठाचा-
रदर्शनात् स्मतिप्रणयनं, ततः पुनरिदानौं ग्रिष्ठाचारपरम्परा
स्थादिति किं तन्मूलवेदानुमानेनेत्यत आह । आचारादिति ।
उभयोरथनुमानमूलकलेनाव्यवस्थापकलात् ^(१)तादृशस्मत्याचारयो-
र्वदमूलकलव्याप्तेषाव ^(२) देशनायाएव धर्मे मानलाज्ज तयोरमानक-
त्वापातादित्यर्थः । ननु नित्यानुमेयो वेदसन्मूलं स्थादतो न
ग्राह्योऽच्छेद इत्यत आह । आसंसारमिति । अमाच्यातस्थापठितस्य ।
उत्पत्तित इति खमते, अभिव्यक्तित इति परपचे, अभिप्रायत-
इति उभयच । यथा मौनिष्ठोकोऽपठितः श्रोतानभिव्यक्तस्थाभि-
प्रायस्थाथा वेदोऽपीत्यपि नेत्र्यर्थः । तथाले निचितानुपूर्वैकपद-
कदम्बस्त्रफले गित्यानुमेयत्वाव्याघात इति भावः ।

अन् स्मत्याचारमूलं वेदोऽध्ययनविषयो न वा, वेदत्वमध्ययन-

(१) नन्दनुमानमूलकत्वेऽपि नानुपरम्परा न हि प्रवक्ष्यमाणं प्रमाणमि-
स्याशयादाह तादृशेति ।

(२) नन्दनाप्यसम्भवमूलान्तरत्वमन्यथा न्यायादिमूलकस्तुतावपि तथात्मा-
पत्तिरिक्तस्तुशयादाह तवेति । मौर्मांचकस्येत्यर्थः । तथाच तवाप-
विज्ञान इति भावः ।

विषयस्थायां न वेति विप्रतिपन्निः । ननु स्मर्त्यर्थज्ञापकलेन
ज्ञातस्यैव वेदस्य स्मर्त्यर्थानुभावकलम् । न हि ग्राम्यबोधे नियतप-
दारुपूर्वीं हेतुः, गामानयानय गामित्यच तदभावेऽपि तस्मात् ।
पदस्य वर्णविशेषानुपूर्वीनियमेऽपि तप्तदर्णानुपूर्वीकपदविशेषो न
हेतुः ।^(१)घटकलसपदानां प्रत्येकं व्यनिचारात् । किञ्च्चित्तिष्ठारिं-
तदर्थंज्ञापकलेन ज्ञातस्य, साधवादावश्चकलाच्च । अतएव, वर्णस्रोपे
इन्द्र्यादिसकारादिसन्देहे सत्यपि वाक्यार्थधीः । न च, क्रमि-
कपदवच्चं वाक्यलं, अनुवार्यमाणस्य चोक्तारणघटितक्रमासम्भव इति
वाच्यम् । गौरवदृत्यादौ तत्सम्भवेऽपि वाक्यलाभावात् । विगिष्टार्थ-
परग्रन्थवच्चनापि तुख्यम् । न चानुवार्यमाणस्य न वाक्यलम्, लिङ्ग-
नुभितानां मौनिङ्गोक्तस्य च वाक्यलात् । किं चै । वाक्यसुव्वार्यते
न द्रुष्टारणादाक्यलम्, वाक्यसुव्वारयेदित्यचानन्दयापन्तेः । उच्चा-
रणदशार्था वाक्यले वाक्यसामन्वयापन्तेः । एकदा तावत्पदानासु-
व्वारणभावात् । अथ, तदर्थंज्ञापकलेन ज्ञातात् पदात्॥ पदार्थ-

* पदार्थ,—इति सो० ।

† इन्द्र्यादिसकारासन्देहेऽपि,—इति सो० । इन्द्र्यादिसन्देहेऽपि,—इति
का० ।

‡ तत्सन्त्वेऽपि,—इति सो० का० ।

§ किन्तु,—इति सो० का० ।

|| पदात्,—इति नास्ति ह० का० एस्तकयोः ।

(१) घटकजसेति घटकलसपदानामित्यर्थः । शेषं शब्दप्रकाशे इष्टव्यम् ।
[एतद्याख्यादर्थानादनुभौयते, घटकलसानामितिपाठोमक्षरन्दसम्भवः,
—इति ।]

ज्ञानमात्रं स्वाक्षरं संवर्गज्ञानम्, अन्यथप्रकारकर्मबाध्युपस्थापकविभासादिसमभिव्याहाराभावात् । मैवम् । अतुमितवेदादाकार्यार्थात्-भवे सामया वैखचस्थात् । धर्मियाहकमानेन तवाग्नरौरेश्वर-कर्त्तव्यस्येव स्मर्त्यर्थात्तुभावकलेनैव तस्य सिद्धेः । अन्यथाऽन्यच कृत्त-हेतुं विना न सोऽनुभावक इत्यादौ तदस्थिद्वावान्नथासिद्धिस्थिद्वौ च बाधेः । अतएव स्तुतिनिन्दार्थवादकस्थितविधिनिषेधकवेदादर्थ-मवगत्य* प्रट्टिज्ञनिष्टन्ती । अन्यथा, विधिनिषेधकवेदानां नानाप्र-कारकलेन विभासादिविशेषवत्पदस्थात्तुमातुमशक्त्वाच ततोऽर्थधीः स्थात् । एवमाचारानुमितवेदादपि प्रवर्तककर्त्तव्यताधीः स्मर्त्या-चारानुमितो वेदोऽर्थं बोधयतीति पूर्वपूर्वानुमितवेदादुच्चरोच्चर-स्मर्त्याचाराविति नाभ्यपरम्परा, स्तुतक्षमप्रमाणमूलकत्वादिति ।

अचाङ्गः । उच्चिक्ष्ववेदादर्थं प्रतीत्य स्मर्त्याचारयोरूपपत्तेः सामव्यञ्जरकस्यने गौरवम् । अतएव च न बाधान्नथासिद्धौ । स्मर्त्या-चारमूलकस्य वेदस्थास्त्राभिरभ्युपगमात् । तथा च, स्मर्त्याचारयोर्वेदज्ञ-न्यात्तुभवमूलकत्वानुमानादेव पञ्चधर्मतावलेन प्रत्यच्चवेदमूलकत्वसिद्धिः । अनन्तुभावकस्य मूलत्वानुपपत्तेः । स्तुतिनिन्दार्थवादाभ्यामपि प्रट्टिज्ञ-निष्टन्तिपराभ्यां प्रट्टिज्ञनिष्टन्तिइतरर्थएव कल्पयते, स्त्राघवात् । न तु विधिनिषेधवाक्यं, गौरवादुक्तदोषाच्च । यत्र चार्यवादादेव तज्ज्ञानं, तत्र तरति स्त्रियुभित्यादौ न तत्क्षम्यनाऽपि । न च वज्रभिर्मध्याविभिरा-ध्यात्मिकग्रन्तिसम्पूर्णियमाणायाः शास्त्रायाः न शास्त्रान्तरवदुच्छेदस-भवः इति वाच्यम् । एकस्य न सक्षमाखात्ययने ग्रन्तिरित्येकेनेवाप-

* मधिगम्य,—इति से १० का० ।

निरर्थकत्वात् । यदि च शिष्टाचारत्वादिदं हितसाधनं कर्तव्यं वेत्यनुभितं किं वेदानुमानेन, तदर्थस्यानुमानंत-यव* सिद्धेः । न च धर्मवेदनत्वादिदमेवानुमानमनु-मेयोवेदः, प्रत्यक्षसिद्धत्वात् अशब्दत्वाच । अथ शिष्टा-

रैरपि तदमध्यने तदुच्छेदसम्भवात् । एकानधीतायासाक्षा अप-राथ्यनविषयलनियमे मानाभावात् । न च ग्राहोच्छेदे वर्णादि-शानिश्चया प्रत्यक्षवेदादपि वाक्यार्थप्रयोगयोरनियमे वैदिक व्यवहारोच्छेदः, शूथमाणमात्रस्यैव महाजनपरिगृहीतत्वेन ततएव तन्मिश्रयात् । तस्मात्, स्मर्त्याचारानुभितो वेदः प्रत्यक्षोऽथ्यनविषयस्य वेदत्वात्, मतवत् । विपच्चे च वाधकसुकां गौरवमिति संखेपः ।

दूषणान्नरभावः । यदि चेति । वेदेनापि हि प्रष्टनिषेतुकार्यत्व-ज्ञानं तद्देतुलज्ञानं वोत्पाद्य प्रष्टनिर्जन्येत्यावश्यकत्वात् खाघवाच्च (१) तदे-वासुमीथतां, किं तद्वेधकवेदेनेत्यर्थः । (२) तदर्थस्य कार्यत्वज्ञानादेः । न तु धर्मवेदकल्पहेतुको वेदव्यवहारसञ्च लिङ्गेऽप्यसौनि तदेव नियानुभेदवेदगम्भेनोच्चते इत्थतच्चाह । न चेति । प्रत्यक्षसिद्धत्वाच्च नियानुभेद-त्वम्, अशब्दत्वाच्च न वेदत्वमित्यर्थः । प्रमाणसामान्यानुमानेऽपि पच-

* स्यानुमानादेव,—इति क्रो० का० ।

(१) तदेवेति कार्यत्वं तद्देतुत्वं वेत्यर्थः ।

(२) तदर्थस्येति तस्येऽनन्येऽत्यर्थः ।

चारत्वात् प्रमाणमूलोऽयमिति चेत् । ततः सिद्धसाधनं, प्रत्यक्षमूलत्वाभ्युपगमात् । तदसम्बवेऽप्यनुमानसम्भवात् । नित्यमज्ञायमानत्वात्तदप्रत्यायकं, कथमनुमानं कथम् मूलमिति चेत् । वेदः किमज्ञायमानः प्रत्यायकोऽप्रत्यायकश्च वा मूलं, येन जड़तम, तमाद्रियसे । अतुमितत्वाच्छायमानश्च इति चेत् । लिङ्गमयेवमेवासु । अनुमेयप्रतीतेः प्राक्तनौ लिङ्गप्रतीतिरपेक्षिता

धर्मतावसान्तदिशेषवेदशिद्धिः स्थादित्याह । अथेति । सामान्यबुद्धेरौशरप्रत्यक्षविषयलेनाप्युपपत्तेन सा विशेषमवगमयतौत्याह । प्रत्यचेति । ईशरप्रत्यज्ञानभ्युपगम्तुमतेऽपि भोजनादेरिव कर्तव्यताज्ञानेऽनुमानेव मूलं स्थादित्याह । तदिति । (१)विशिष्यत्विज्ञानानाम तद्वानकमतो न मूलमित्याह । नित्यमिति । नित्यानुमेयो वेदोऽपि विशेषाकारेणानिष्ठितत्वात् तद्वोधकः स्थादित्याह । वेद इति । (२)विशेषत इति शेषः । सामान्यतस्यज्ञानं वेदहवानुमानेऽपि तुच्छसित्याह । अतुमितत्वादिति । आचारकर्तव्यताऽनुमानमूलेत्यनुमेयं

(१) प्रमाणलेगानुमितत्वादस्यायमानत्वमसम्बवीत्वत स्थाह विशिष्येति ।

(२) उक्ताभिप्रायेभाह विशेषत इति । सथाच्च यथा न नित्यानुमेयविज्ञमूलत्वं तथा न नित्यानुमेयवेदमूलत्वमपीति निगर्वः ।

कारणत्वात्, न तु पश्चात्तनौति चेत् । शब्दप्रतीतिरप्येवमेव । आचारस्वरूपेण शब्दमूलत्वमनुमौयते, तेन तु शब्देन कर्तव्यता प्रतीयते इति चेत्त । आचारस्वरूपस्य प्रत्यक्षसिद्धत्वेन मूलान्तरानपेक्षणात् । तस्मात्, कर्तव्यतायां प्रत्यक्षाभावात् अप्रमिततया च शब्दानुमानानवकाशात् प्रत्यक्षश्रुतेरसम्भवात्* शिष्टाचारत्वेनैव कर्तव्यतामनुमाय तया मूलशब्दानुमानं, तथा च किन्तेन ? तदर्थस्य प्रागेव सिद्धेः । तथाप्यागममूलत्वेनैवां तस्य व्याप्तेरिति चेत् । अतएव तर्हि तस्य प्रत्य-

पूर्वमाचारकर्तव्यतासिद्धौ स्यात्, सा च कर्तव्यताबोधकलिङ्गप्रतीतेः प्रागेव सिद्धेति नानुमानमित्याह । अनुमेयेति । एवं शब्दप्रतीतिं विनाइपि कर्तव्यताबुद्धेः सिद्धलाङ्घार्थं शब्दानुमानमिति तुल्यमित्याह । शब्देति । विशिष्टशिष्टाचारेण वेदमूलत्वमनुमौयते, अतो न प्रत्यचादिना सिद्धसाधनमित्याह । आचारेति । आचारस्वरूपसिद्धार्थं वेदानुमानं, तत्कर्तव्यताबोधार्थं, व्याप्तिमात्रेण वा ? नायः, तत्र प्रत्यक्षस्यैव मूलत्वादित्याह । प्रत्यक्षेति । न दितीयः, कर्तव्यतायामज्ञातायां वेदानुमानात् तज्ज्ञाने च तदनुमानवैर्यादित्याह । तस्मादिति । हत्तीयं शङ्खते । तथापौति । दर्श-

* प्रत्यक्षप्रमितेरसम्भवात्,—इति का० ।

† तथाप्यागममूलत्वमेव,—इति आ० औ० ।

श्चातुमानमूलत्वमनुभेदम् । आदिमतस्तस्य स्वादय-
स्तवनादिरिति चेत् । आचारोऽपि तर्हि प्रथमतस्तथा*
स्वादयस्त्रादिरिताऽप्यागमं भविष्यति । आचार-
कर्त्तव्यताऽतुमानयेरेवमनादित्वमस्तु† किञ्चिद्वा-
प्तिः पैतु । ग्रन्थम् तावन्नित्यातुनेयोवेद इति, द्वितीर्य
च देशेनैव धर्मे प्रमाणमिति । अव्यायमाशयः, वैदिका-

दिव्यवशारस वैदपूर्वकलसश्चारदर्शनादित्यर्थः । न हि वहशार-
गाचाङ्गास्तिः‡ पौरवेयवाक्यस्तेव वैदिकवाक्यस्तापि प्रत्यचातुमान-
विवक्षापूर्वकलप्रथमादिति परिवर्तति । अतएवेति । अचोपाधि-
त्याह । आदिमत इति । आगमस्तेत्यर्थः । आचारस्यागम-
पूर्वक्त्वे शाश्वे यत्वेषाधिरित्यनादिः एतचिरपेत्रोऽपि आदि-
त्याह । (१)आचारोऽपौति । द्वितीयमिति । अतुमानस्यापिै धर्मे
प्रमाणवाभ्युपगमादित्यर्थः । आचारस्यागममूलकलव्याप्तौ प्रथोजक-

* वहशीदं प्रथमस्तथा,—इति चा० श्री० ।

† रेव मानत्वादित्वस्तु,—इति चा० ।

‡ सहचारमाचरदर्शनाशास्तिः,—इति इ० ।

§ आचारस्यापि,—इति इ० ।

(१) आचारोऽपौति तथाच लाप्तिवादपि प्रत्यक्षभुविभूतमेव सिद्धति,
अव्यादत्तमुवेष्टशुक्त्यां भूत्वातुपपत्तेरित्वभित्तिः ।

अथाचारा राजद्वयान्वमेधादयः समुच्छिदमाना-
दृश्यन्ते, यत इदानीं नानुष्टीयन्ते । न चैते प्रागपि
नानुष्टिताख्य, तदर्थस्य वेदराशेरप्रामाण्यप्रसङ्गात् ।
समुद्रतरणोपदेशवत् । न चैवमेवात्म, दर्शयुपदेशेभू
तुल्ययोगक्षेमत्वात् । एवं, पुनः स कश्चिकालोभिता
यच्चैते अनुष्टास्यन्ते, तथाऽन्येऽप्याचाराः* समुच्छेत्यन्ते
अनुष्टास्यन्ते चेति न विच्छेदः, ततस्तददागममूलतेति
चेत् । एवन्तर्हि प्रवाहादौ लिङ्गाभावे कर्त्तव्यत्वागम-

माह । अथेति । अप्रामाण्येति । गित्यमननुष्टानादित्यर्थः । तद-
दिति । विवादाच्याचिता आचारा वेदमूलाः उच्छेदानन्तरभाविप्र-
वाहवत्त्वाद्राजद्वयदिति न प्रत्यक्षादिना सिद्धुसाधनं जाप्त्यत्यन्त-
क्षुच्छेद इत्यर्थः । प्रत्यये स्मृत्याचारयोरुच्छेदालिङ्गाभावेनासत्यां
प्रत्यक्षमूलौ अनुष्टानमेव न स्थादित्यसिद्धो^(१) हेतुरित्याह । एवं
तर्हीति । न च घटादिसम्ब्रहायप्रवर्त्तनार्थमीश्वरस्यापि ग्रीरपरि-
याहात् तदाचारादेव कर्त्तव्यताऽनुभितिः स्थादिति वाच्म ।
बङ्गव्यापारचटितस्य तप्तदाचारस्य गुरुत्वालाघवेन वेदरूपवाक्यस्य

* तथाचान्येऽप्याचाराः,—इति आ० कौ० ।

(१) असिद्ध इत्युपलक्ष्याणं, चैत्यवन्दनाद्याचारप्रवाहे लौकिकाचारप्रवाहे
च व्यभिचारोऽपीति द्रष्टव्यम् ।

योरनगुमानादसत्यां प्रत्यक्षश्रुतो आचारसङ्कल्पाऽपि
कथमिति सर्वविभक्तः । तस्मात् प्रत्यक्षश्रुतिरेव मूल-
माचारस्य, सा चेदानीं नास्तीति शाखोच्छेदः । अधु-
नाऽप्यस्ति साऽन्यचेति चेद्य कर्त्त नास्ति ? किमुपाध्या-
यवंशानामन्यत्र गमनात्, तेषामेवोच्छेदादा, आहो-
स्ति खाध्यायविच्छेदात् ? न प्रथमद्वितीयौ, सर्वेषाम-
न्यत्र गमने उच्छेदे वा नियमेन भारतवर्षे शिष्टाचार-
स्याप्युच्छेदप्रसन्नात् । तस्याथेत्रसमानकर्त्तव्यत्वात् । अ-

कस्यनादिति भावः । शाखोच्छेद इति । व्याखादीनां सहस्रशाख-
बेदशाद्यां सत्त्वेऽपि साम्रातं तदध्ययनाभावएव शाखोच्छेदः ।
स्मृत्याचारमूलं वेद इदानीभयन्यचाध्ययनगोचर इति भृत्यतं ग्रह्णते ।
अधुनाऽपीति । परिहरति । अनेति । भारतवर्षं तदध्ययनाभावे-
ऽप्यन्यत्र तदध्ययनकस्यनायां गौरवमिति भावः । तस्येति । यद्यथा-
चारस्यायेदसमानकर्त्तव्याऽध्ययनगोचरशाखावोधिताचारस्यात्-
पपञ्जिः, तथाप्यचाध्ययनाभावः शस्त्रभावप्रयुक्तः । स च भैतहेश्च-
नियतः, प्रागप्यत्र तदभावापत्तेः, (१)किञ्चेतत्कालनियतः । अतो-

(१) किञ्चेतत्कालेति यद्यप्येतत्कालावच्छिमैतहेश्चत्वाभ्युपगमे नोक्त-
रोषस्यापि जाघवादेतत्कालावच्छिदेनैव शक्त्यभावः कर्त्यते इति
भावः ।

न्यतागतैराचारप्रवर्त्तने अध्ययनप्रवर्त्तनमपि स्यात् ।
न तृतीयः, आध्यात्मिकशक्तिसम्पन्नानामन्तेवासिनाम-
विच्छेदे तस्यासमवात् ।

तस्मादायुरारोग्यबलवौर्यश्रव्णाशमदमग्रहणधार-
णदिशक्तेरहरहरपचौयमानत्वात् स्वाध्यायानुष्ठाने
श्रीर्थमाणे कथच्छिदनुवर्त्तते, विश्वपरिग्रहाच्चन सहसा
सर्वोच्छेदइति युक्तमुत्पश्यामः ।

गतानुगतिकोलोकद्वित्यप्रामाणिकश्वाचारो न तु
शाखोच्छेदः, अनेकशाखागतेतिकर्त्तव्यतापूरणीयत्वात्
एकस्मिन्नपि कर्मण्यनाश्वासप्रसङ्गादिति चेत् । एवं
हि महाजनपरिग्रहस्योपज्ञवसम्बन्धे* वेदाच्चपि गता-

भारतवर्षान्यदेशः । (१) स्मृत्याचारमूलाध्ययनाण्योदेश्वलात् एतदेश-
वदिति भावः । उच्चिक्षणाखावोधितेतिकर्त्तव्यताशङ्कया एक-
स्मिन्नपि कर्मणीतिकर्त्तव्यतेयत्तानिष्ठयो न स्वादित्यमानकश्वाचार-
माचार इत्याह । गतेति । महाजनपरिग्रहौताचारस्थामानकल-
शङ्का वेदेऽपि स्वादित्याह । एवं हीति ।

* स्योपज्ञवे,—इति आ० औ० ।

† स्यामानकत्वशङ्कया वेदेऽपि सा न स्वादित्याह,—इति का० ।

(१) स्मृत्याचारेति विवादपदस्मृत्याचारेत्यर्थः । इदानीं तच्छून्य इति
साध्यम् । तेन दृष्टान्तस्य न साध्यवैकल्यम् ।

सुगतिकतयैव खोकैः परिगच्छन्ते इति न वेदाः प्रमाणं स्युः । तथा च वृश्चिकभिया पञ्चायमानस्याशौविषसुखे निपातः ।

एतमेव च* कालक्रमभाविनमनाश्वासमाशङ्कमार्मीर्हर्षिभिः प्रतिविहितमतो नोक्तदेवाषेऽपि । न चायमुच्छेदो ज्ञानक्रमेण येन स्थायः स्यात्, अपि तु प्रमादमदमानालस्यनास्तिक्यपरिपाक्षक्रमेण । ततस्त्रोच्छेदानन्तरं पुनः प्रवाहः तदनन्तरच्च पुनरुच्छेद-

वृश्चिकेति । उच्छिकशास्त्रवेदाङ्गीकारेऽनन्तरानं वृश्चिकभौः, तथा पञ्चायमानस्य सर्ववेदाप्रामाण्यापात आशौविषसुखे निपात इत्यर्थः । अनेकोत्यादि दूषयति । एतमिति । तत्त्वकर्मणि नानाशास्त्राबोधितेतिकर्त्तव्यताबोधनाथ मर्हर्षिप्रश्नीता महायनपरिष्ठृतीतास्य एत्यर्थः समीति नानाशास्त्ररत्यर्थः । अन्यैकस्य सकालानवगमाश्चासान्तरबोधितेतिकर्त्तव्यताशङ्क्या एकग्राश्वातोनार्थनिवायः स्यादिति भावः । नन्याचारस्योच्छिकशास्त्रामूलकले शाऽपि शास्त्रान्तरवृच्छ्वैर्मृद्घेतेति नोच्छेदः, स चेत् नूनं समुद्रतरणोपदेशवृच्छाशैवाप्रमाणमित्यत आह । न चेति । अप्रामाणिकधिया न तस्याश्वानध्ययनमपि लव्यप्रद्युम्नमित्यर्थः । तदेवं वेदत्वादाशारातुमितवेदवदेदाउच्छेदयन्नीत्युपसंहरति । ततस्तेति । दिनराचिह्नासैश्च न व्यभिचार-

* एतमेव च,—इवि प्रकाशसमतः पाठः ।

इति सारस्वतमिव स्रोतः, अन्यथा क्षतिहानप्रसङ्गात् ।
तथाच भाविप्रवाइवद्ववन्नप्ययमुच्छेदपूर्वकदत्यनुमौ-
यते । स्मरति च भगवान् व्यासो गीतासु भगवद्वचनम् ।

यदा यदा हि धर्मस्य म्लानिर्भवति भारत ।

अभ्युत्थानमधर्मस्य तदाऽत्मानं सृजाम्यहम् ॥

परिचाणाय साधनां विनाशाय च दुष्कृताम् ।

धर्मसंखापनार्थाय सम्भवामि युगे युगे,—इति ॥

कः पुनरयं महाजनपरिग्रहः ? हेतुदर्शनशून्यैर्ग्रह-
णधारणार्थानुष्ठानादिः । स छाच न स्यात् कर्ते निमि-
त्तम्* ।

क्षत्यापि पञ्चलादिति भावः । ननु वर्तमानप्रवाहो उच्छेदसिद्धावपि
(१)भाविप्रवाहो उच्छेदसिद्धिः कुत इत्यत आह । अन्यथेति । प्रागुपा-
त्तादृष्ट्य देहाद्यभावेन भोगाजनकलादित्यर्थः । नन्वेवमपि प्राच्य-
विउच्छेदसिद्धौ परमन्तपुरुषपूर्वकोऽनादिरेवायं सम्भदाय इत्यच-
न किञ्चिदनिष्ठमिथत आह । तथाचेति । प्रवाहलादिति शेषः ।
धर्मीयागादिः, तत्त्वं म्लानिरुच्छेदः । अधर्मस्य मण्डलीकरणादेः ।
संखापना व्यवस्था । ननु महाजनपरिग्रहादेदस्य प्रामाण्यधीः, सएव
कः इत्यत आह । कः पुनरिति । हेतुदर्शनेति । अन्यथासिद्धि-

* गास्त्रयमंशः क्रौ० का० पुस्तकयोः ।

(१) माविप्रवाहेति भाविप्रवाइवदुच्छेदयोः सिद्धिः कुत इत्यर्थः ।

न आचालस्यादिर्निमित्तं, दुःखमयकम्पप्रधानत्वात् । नाष्टन्यज्ञ सिद्धप्रामाण्येऽभ्युपायेऽनधिकारेणास्मि*क्षनन्यगतिकतयाऽनुप्रवेशः, ११परैः पूज्यानामप्यचाप्रवेशात् । नापि भक्ष्यपेयाद्यदैतरागः, तदिभागव्यवस्थापरत्वात् । नापि कुतर्काभ्यासाहितव्यासेऽहः†, आकुमारं प्रहृतेः । नापि सम्भवद्विप्रलभपाषण्डसंसर्गः, पित्रादिक्रमेण प्रवर्त्तनात् । नापि योगाभ्यासाभिमानेनाव्यग्रताऽभिसन्धिः, प्रायमिकस्य कर्म्मकार्णे सुतराः‡

प्रदृश्तिविषयलभित्यर्थः । तदेवाऽह । न आचेति । निमित्तमित्येष्वर्वचातुषब्दते । योगेति । योगएव कर्त्तव्यो न तु चित्तविचेप-हेतुर्यागादिरित्यभिमानेनेत्यर्थः । प्रायमिकस्येति । ब्रह्मचारिष्य-इत्यर्थः । योगव्ययताभिमानेन कर्मकार्णे प्रदृश्तिर्ण चात् तस्म

† धिकारेणाम्यस्मि,—इति आ० ।

‡ कुतर्काभ्यासव्यासेऽहः,—इति क्षी० । कुतर्काभ्यासव्यासेऽहः,—इति आ०

‡ कर्म्मकार्णेव सुतराः,—इति क्षी० ।

(१) परैः पूज्यानामप्यचावद्वेषादिति मूलम् । पाषण्डैः खमतप्रवेशार्थं पूज्यमानानामप्यज्ञ प्रवेशदर्शगादनन्यगतिकतया नाज्ञ प्रवेश इत्यर्थः । वस्तुतोऽप्रवेशादिति पाठः । अत एव वौद्धाधिकारेऽपि तथैव पाठः । तच तमतप्रविष्टागां पूज्यानामेव नाज्ञ प्रवेशाधिकारः, तचाय-वधिक्षतानामज्ञ प्रवेशसम्भावितश्वेत्यर्थः ।

व्यग्रत्वात् । नापि जीविका, प्रागुक्तेन न्यायेन हृष्टफला-
भावात् । नापि कुइकवच्चना, प्रकृते तदसम्भवात् ।

सम्भवन्ति चैते हेतवो बौद्धाद्यागमपरिग्रहे ।
तथाहि । मूर्यस्तत्र कर्मस्ताधवमित्यखसाः । इतः पति-
तानामप्यनुप्रवेशद्वयनन्यगतिकाः । भस्माद्यनियम इति
रागिणः । स्वेच्छया परिग्रहः* इति कुतक्काभ्यासिनः ।
पिचादिक्रमाभावात् प्रवृत्तिरिति पाषण्डसंसर्गिणः ।

उभयोरन्तरं ज्ञात्वा कस्य शौचं विधीयते,[†]—

इत्यादिश्रवणादव्यग्रताऽभिमानिनः । सप्तघटिका-
भेजनादिसिद्धेजीर्णविकेत्ययोग्याः । आदित्यस्तम्भनं
पाषणपाटनं शाखाभज्ञो भूतावेशः प्रतिमाजल्पनं
धातुवाद इत्यादिधन्धनात्[‡] कुइकवच्चिताः । तत-
स्तान्[§] परिगृह्णन्तीति सम्भाव्यते । अतो न ते महा-
जनपरिगृहीता इति विभागः ।

योगवहिर्भीवादित्यर्थः । प्रागुक्तेन विफला विश्वर्त्तिर्न,—इत्या-
दिगा । बौद्धाद्यागमपरिग्रहे अन्यथासिद्धिमाह । सम्भवन्तीति ।
उभयोरिति । अत्यन्तमलिङ्गः कायो देही शात्यन्तनिर्मलः,—

* स्वेच्छयाद्यर्थपरिग्रहः,—इति आ० ।

† विधीयताम्,—इति का० ।

‡ वचनात्,—इति का० ।

§ तान्,—इति क्रो० ।

स्यादेतत् । यद्येवं सर्वकर्मणां दृत्तिनिरोधे^{*} न किञ्चिद्दुत्पद्यते न किञ्चिद्दिनश्यतौति स्तिमिताकाशकल्पे अगति कुतो विशेषात् पुनः सर्गः ? प्रकृतिपरिणतेरिति सांख्यानां शोभते । ब्रह्मपरिणतेरिति भास्तरगोपे सुज्यते । वासनापरिपाकादिति सौगतमतमनुधावति । कालविशेषादिति चोपाधिविशेषाभावाद्युक्तम् । असताचोपलक्षणानां न विशेषकत्वं, सर्वदा तुत्परत्वात् । न च ज्ञानदारा, अनित्यस्य तस्य तदानीमभावात्, नित्यस्य च विषयतः स्वरूपतत्त्वाविशेषात्[†], इति चेत् । शरौरसंक्षेपमञ्जनितनिद्राणां प्राणिनामायुः[‡] परिपाकक्रमसम्पादनैकप्रयो-

इति पूर्वार्द्धम् । याङ्गानामिति । प्रकृतिपरिणतावपि प्रयोजनाकाशाद्याः बल्लात् तेषामेव शोभते, न लब्धाकमित्यर्थः । एवमयेऽपि । भास्तरस्तिदण्डिमतभाव्यकारः । यतु वर्तमानोपाध्यभावेऽप्यतीतसूर्यसन्दार्थे उपाध्यः स्फुरित्यत आह । असतामिति । तस्य ज्ञानस्तेत्यर्थः । गरौरेति । यथा सुषुप्तौ कर्मणां युगपद्वृत्तिनिरोधेऽपि शाशानु-

* दृत्तिनिरोधे,—इति चा० क्लौ० ।

† स्वरूपतत्त्वैकरूपत्वात्,—इति का० ।

‡ आयुषः,—इति क्लौ० का० ।

§ अतीतसन्दा,—इति का० ।

जनश्वाससन्नानानुष्टुतिवमहाभूतसंख्यसंक्षेपमलभ्यसं-
खाराणी परमाणुनां मन्दतरतमादिभावेन काला-
वच्छेदैकप्रयोजनस्य* प्रचयाख्यसंयोगपर्यन्तस्य कर्म-
सन्नानस्येश्वरनिःश्वसितस्यानुष्टुतेः । कियानसावित्यचा-
विरोधादागमप्रसिद्धिमनतिक्रम्य तावन्तमेव कालमि-
त्यनुमन्यते । ब्रह्माण्डान्तरव्यवहारो वा कालोपाधिः ।
तदवच्छन्ने काले पुनः सर्गः । यथा खस्त्रलावुलतायां
विततानि फलानि, तथा परमेश्वरशक्तावनुस्थूतानि

ष्टुतिवलात् कदाचित् प्रबोधस्तथा परमाणुनां कर्मसन्नानानुष्टुति-
वग्रात् कदाचित्सुर्ग इत्यर्थः । प्रचयेति । यावत् प्रचयाख्यः संयो-
गोऽनुवर्त्तते, तावल्कर्षां सन्नानानुष्टुतिरित्यर्थः । प्रचयस्य यद्यप्यवय-
वमाचृत्तिः† संयोगस्तथापि द्विषुकारभक्तसंयोगमाचमन्त्र विव-
चित्तम् । कियानिति । ब्रह्मवर्षशतमेव कालोपाधिरित्यागमप्रसि-
द्धेराख्योयते इत्यर्थः । यदा, प्रकृतब्रह्माण्डान्यब्रह्माण्डष्टुतिः कालो-
पाधिरित्याह । ब्रह्माण्डेति । पूर्वं ग्रन्थित्यलस्य प्रवाहाविच्छेद-

* मन्दतरतमादिन्यायेन कालावच्छेदकप्रयोजनस्य,—इति कौ० । मन्द-
तरतमादिभावेन कालावच्छेदसम्यादनैकप्रयोजनस्य,—इति का० ।

† सर्ग,—इति ह० ।

‡ यद्यप्यवयविमाचृत्तिः,—इति ह० का० ।

सहस्रशोऽण्डानीति श्रूयते । एवं विष्णेदसम्बवे कस्य केन परिग्रहः, यतः प्रामाण्यं स्यात् । ज्ञापकस्यायमर्थोन्त कारकः । ततः कारकाभावान्निवर्त्तमानं कार्यं ज्ञापकाभिमतः कथंकार*मास्थापयेत् ।

स्यादेतत् । सन्तु कपिलाद्यरेव साक्षात्कृतधर्माणः कर्मयोग†सिद्धास्तरेव संसाराङ्गरेषु पञ्चमानान् प्राणिनः पश्यन्तः परमकारणिकाः प्रियहितोपदेशेनानुश्रीव्यन्ति, क्षतं परमेश्वरेणानपेक्षितकीटादिसंख्यापरिश्चानवतेति चेत् । न । तदन्यसिद्धनाश्वासात् । तदा ज्ञातीन्द्रियार्थदर्शनोपायेभावनेत्यभ्युपगमेऽपि

रूपस्य नित्यलक्ष्य चाचिद्विरुद्धा, इदानीमसदभिमतस्यापि (१) महाजनपरियहस्य सर्गादावस्थाभावादचिद्विमाह । एवमिति । किञ्च महाजनपरियहः प्रामाण्यज्ञापकोन द्रष्टव्यादकः, अस्त्रप्रादको गुणस्तदभावे याज्ञस्य प्रामाण्यस्याभावात् किञ्चेन याज्ञमित्याह । ज्ञापकस्येति । अथमर्थो महाजनपरियहस्यः । हितीयामन्यथाचिद्विं दूषयितुमुपन्यस्यति । स्यादेतदिति । भावनायाः संखाररूपायाः

* कथं कारक,—इति चा० ।

† धर्माण्यो योग,—इति चा० औ० ।

(१) असदभिमतस्यापोति । प्रामाण्याहकत्वेनासदभिमतस्यापि सर्गादिकालेऽसम्बवावचिद्विरित्वर्थः ।

नासौ सत्यमेव साक्षात्कारभुत्याद्यति, यतः समाश्र-
सिमः । प्रमाणान्तरसंवादादिति चेत्त, अहिंसादि
हितसाधनमित्यच तदभावात् । आगमोऽस्तीति चेत्त,
भावनामाचमूलत्वेन तस्याप्यनाश्वासविषयत्वात् । एक-
देशसंवादेनापि प्रष्टिरिति* चेत्त, स्वप्राख्यानवद-
न्यथाऽपि† सम्भवात् । न चानुपलब्धे भावनाऽपि ।

विषयविशेषे मनोधारणाहेतुप्रयत्नरूपाद्या वाऽत्मसाक्षात्कारजन-
कलेऽपि दृष्टादौ कामिन्यादिशाक्षात्कारभ्रमेजनकत्वाच्च समाश्रा-
कलमित्याह । तथाचौति । इष्टे संवादेऽप्यतीक्षिथार्थं तदभावादि-
त्याह । अहिंसादौति । यद्यपि न हिंसासर्वभूतानीत्यनेन हिंसाया-
न्ननिष्ठसाधनत्वं बोधते, न तु तदभावस्य हितसाधनत्वं, तथाप्य-
तद्गुणसंविज्ञानवज्ञप्रीहिणा यागद्येवोक्तमित्याङ्गः । भावनामाचेति ।
र्दश्वरमूलकले त्विवाद इति भावः । आगमैकदेशे संवादेन प्रामाण्यं
निष्ठित्यान्यत्रापि वेदत्वेन तदनुसेयमित्याह । एकदेशेति । एकदे-
शसंवादोऽप्रमाणसाधारण इति न तद्गमक इत्याह । खप्तेति ।

* निष्टिरिति,—इति का० ।

† सुषुप्ताख्यानवदन्यथापि,—इति आ० । स्वप्राख्यानवदन्यथापि,—
इति की० ।

‡ रूप,—इति का० ।

चौरसर्पादयो छ्रुपलव्याशव भौदभिर्भाव्यन्ते* । न च
कर्मयोगयोर्हितसाधनत्वं कुतश्चिदुपलव्यम् । न चैतयोः
‘स्वरूपेणोपलभ्मः क्षिदुपयुज्यते भावनासाध्यो वा । न
चास्मिन्बन्धयव्यतिरेकौ सम्भवतः, देहान्तरभाग्यत्वात्
फलस्याप्रतीततया तदनुष्ठाने तदभावात् । न च कर्तृ-
भोक्तृरूपेभयदेहप्रतिसन्धानादेव तदुपपद्यते,† तद-
भावात् । न चेतस्य पूर्वकर्मणः फलमिदमनुभवामौति

ननु महाजनपरियहात् भावनामूलकोऽप्यागमे समाशासः स्वादित्यत-
आह । न चेति । मर्वच भावना साच्चात्कारजनिकाऽपि न सम्भ-
वति अनुभूयमानमाचविषयत्वात् तस्या इत्यर्थः । कर्म यागादि ।
योगस्थित्तद्विनिरोधः । न चेति । हितसाधनज्ञानसुपयोगि न
वस्तुत्वेन ज्ञानमतिप्रबङ्गादित्यर्थः । भावनासाध्यो वेत्यचोपलभ्म
इत्यनुषङ्खनीयम् । न चान्यचेवाच साधनत्वनिष्ठयः सम्भवतीत्याह ।
न चास्मिन्निति । अस्मिन् कर्मयोगसाधनत्वे । ननु प्रवृत्ती सत्यां
कर्मयोगात्यये फलस्यात्यज्ञानात् साधनत्वनिष्ठयः स्वादित्यत आह ।
अप्रतीततयेति । हितधनत्वेनेति ग्रेषः । हितसाधनत्वनिष्ठयात्
प्रवृत्तिस्तस्यात् तत्त्विषयद्वयन्योन्याश्रय इत्यर्थः । ननु योऽहं
विहितनिषिद्धकर्म लक्षतवान् योऽहं तत्फलमनुभवामौति प्रत्यभि-

* भौदभिर्भिर्भाव्यन्ते,—इति आ० ।

† तदुपपत्स्यते,—इति का० क्री० ।

कश्चित्प्रतिसन्धते । केचित्तथा भविष्यन्तीति सम्भाव-
नामाचेऽयनाश्वासात्, विनिगमनायां प्रमाणाभावात् ।
प्रतिपञ्चशीघ्रनिद्राणग्रातःप्रतिबुद्धसमस्तोपाध्यायवद्-
न्योन्यसंवादात् कपिलादिषु समाश्वासद्विति चेत् । न,
एकजग्मप्रतिसन्धानवज्ञानान्तरप्रतिसन्धाने प्रमाणा-
भावात् । तथापि च अधिकारिविशेषण ब्राह्मणत्वाद्-
प्रतिसन्धानेऽतुष्टानरूपस्याश्वासस्याभावात् । न हि
पूर्वजग्मनि मातापिज्ञोब्राह्मण्यात्तदुत्तरच ब्राह्मण-
मिति नियमोयेन सर्गादौ वर्णादिधर्मव्यवस्थां स्यात् ।
ईश्वरवदहृष्टविशेषोपनिवद्भूतविशेषानुपलब्धात्* ।

आगात्तद्वाहः स्तादित्यत । आह । न चेति एकेति । † यचैकमिन्
जग्मनि कार्यमेदै प्रत्यभिज्ञानं प्रत्यज्ञिद्वं, न तथा जग्मनेदै
रत्यर्थः । अस्तु वा संवादात् समाश्वासः, तथायधिकारिविशेषण
स्त्रीयब्राह्मणत्वाद्यप्रतिसन्धानेऽधिकारिवेदाध्ययनाश्वासुष्टानं तेवां न स्ता-
दित्याह । तथापि चेति । न चेदानीमिव तदाऽपि तच्चित्प्रथम
प्रत्यक्षादित्याह । न हीति । ननु यथेष्वरेणाद्वृष्टविशेषजन्यतया

* भूतमेदानुपलब्धाव,—इति ऋ० का० ।

† यचैकच,—इति मकारन्दसम्भतः पाठः ।

(१) यथैकचेति प्रतिसर्गं तेषामन्यान्यत्वमन्योन्यसंवादयहस्तदा स्याद्यदि
जग्मनेदै प्रतिसन्धानं न स्यात्, न त्वेवमित्यर्थः ।

अतीन्द्रियार्थदर्शिते चानाश्वासस्योत्तम्यात् । एतेन
ब्रह्माण्डान्तरसच्चारिवर्णव्यवस्थया सम्प्रदायप्रवर्तनम-
पास्तम् । सच्चारशक्तेरभावात् । वर्षान्तरसच्चरणमेव
हि दुष्करं, कुतो लोकान्तरसच्चारः, कुतस्तराच्च
ब्रह्माण्डान्तरगमनम् । अखिमादिसम्यज्ञेरेवमपि स्या-
दिति ग्रेह, तथापि* प्रमाणाभावात्, सम्भावनामात्रेण
स्त्रांश्वासातुपपत्तेः । आयमहाजनपरिमहान्यवानुप-
पत्तिरेवाच प्रमाणमिति चेत्, एवम्भूतैकवक्ष्यनयैवोप-
पत्तौ भूयःकर्षणायां गौरवप्रसङ्गात् । विदेहनिम्माण-

श्वरौरे ब्राह्मणादि वाचालत्य उर्गादौ कपिषाद्यो वेदमध्यायने,
तथा कपिषादिभिरप्यचेष्टतद्वयत आह । ईश्वरवदिति ।
अखिमादिसम्यज्ञावयागमएव मानम्, तत्प्रामाण्यगृहएव चाना-
श्वास इत्याह । अचापौति । ऐतदर्थं यद्यन्वैर्येष्यधारणादिरूप-
महाजनपरिप्रहातुपपत्तिरेवाखिमादिसम्यज्ञौ मानमित्याह ।
आयेति । तथाविधाः किं वहवः कर्षणीयाः एकएव वा? नाय-
इत्याह । एवमिति ।^(१) कर्षणायां चाषवसाचिद्यादेकएव विषय इति
तज्जागाले मानाभाव इत्यर्थः । कर्षणागौरवमाह । विदेहेति ।

* अचापि,—इति आ० ।

(१) मूलशुक्लमाह कर्षणायामिति ।

शतेरथिमादिविभूतेश्वावश्याभ्युपगत्यत्वात् । अस्ते-
कएवेति चेत्, न तर्हीश्वरमन्तरेणान्यथ समाश्वास इति ॥
कारं कारमलौकिकाङ्गुतमयं मायावशात् संहरन्
हारं हारमपीन्द्रजालमिव यः कुर्वन् जगत् क्रीडति ।
तं देवं निरवग्रहस्फुरदभिधानानुभावं भवं
विश्वासैकसुवं शिवं प्रति नमन् भूयासमन्तेष्यपि ॥४॥

(इति द्वितीयः स्तवकः ॥०॥)

विविधो देहो विदेहः । अन्यमाशङ्का ईश्वरादन्यशासेन तच्चैव
पर्यवसानमिति परिहरति । अस्त्रियादि । परिच्छेदार्थसुपसं-
हरन् ईश्वरस्य नतिमाह* । कारमिति । जगत् (१)कार्यद्रव्यजातं,
हला हला संहरन्, हला हला सूजन् । मायावशात् (२)सृष्टि-
संहारसहकारिस्यत्तर्यः क्रीडतीव(३) । तं देवं कृत्यं, सत्यविश्वासैक-

* त्रुतिमाह,—इति ४० ।

- (१) नित्यस्य संहरणादिकमसमवैति आच्छे कार्यत्रयेति । कार्य-
माचसंहरणं महाप्रशयदेवेति तच्चामीश्वण्वमनुपपञ्चं तस्याप्रकृत-
त्वस्त्रेति प्रश्यपदसुपाच्चम् ।
- (२) ईश्वरस्य मायावित्ये संसारित्वापत्तिरिति आच्छे वस्त्रीति ।
- (३) वालवक्रीडगमयि तस्य नास्तीतत आह इवेति ।

कारत्रं, भवं जगमूलकारणम्, निष्ठुतिवन्धुरदिक्षाप्रभावं ग्रिवं
प्रत्युहिष्म समर्पणकालेष्वपि भृयावभित्याग्रंसा ।

इति महामहोपाध्यायश्रीवर्णमानविरचिते कुषमाङ्गलि-
प्रकाशे द्वितीयः सावकः ।

इति महामहोपाध्यायदेवदत्तात्मज महामहोपाध्यायदिक्षिदत्तविरचिते
कुषमाङ्गलिमकरन्ते द्वितीयः सावकः ॥०॥

अथ तृतीयः स्तवकः ।

नन्देतदपि कथं, तच बाधकसम्भवात्* । तथा हि,
यदि स्यादुपलभ्येत । अयोग्यत्वात् सब्नपि नोपलभ्यते
इति चेदेवन्तर्हिंशश्श्रङ्गमप्ययोग्यत्वान्वोपलभ्यते इति
स्यात् । मैतदेवं, शृङ्गस्य योग्यतयैव व्याप्तत्वादिति चेत्,

नमो गजवदनाय ।

तृतीयां विप्रतिपत्तिं दूषयितुमुपन्यस्ति । नन्देतदपीति ।
अन्यथा शिर्द्विनिराकरणमपि कथमीश्वरसाधनाय, तच प्रत्यक्षवा-
धादित्यर्थः । (१) तच सरूपसद्गुपलभिसहजलप्रत्यक्षवाधमाह । तथा-
हीति । अथयनुपलभ्नेनेश्वरान्योन्याभावात्यज्ञाभावसाधने इष्टापत्तिः,
प्रागभावप्रधंससाधने चापस्त्रिमातः, तथापि चित्यादिकं यदि
सकर्णकं वेदस्य यदि सकर्णकः स्थानदा तद्वत्योपलभ्येत इत्यर्थः ।
अनुपलभिमात्रस्य बाधकताथामयोग्योच्चेदरूपति योग्यानुपलभिर्भाँधिका
वाच्येत्याह । अयोग्यत्वादिति । एवं शशः शृङ्गौ पश्च-
लादित्यतापि तद्वाधो न स्थादयोग्यत्वात् शृङ्गस्तेत्याह । एवमिति ।

* बाधकसद्वावात्,—इति औ० । बाधकात्,—इति का० ।

(१) अनुपलभ्नेः स्थानम्बेण प्रामाण्यानभ्युपगमान्व बाधकत्वमत आह
तचेति ।

चेतनस्यापि व्यापोपाधिमत्तयैव व्याप्तत्वात् तदावे
सोऽपि बाधितएवेति तु स्यम् । व्यापकस्यार्थाद्यनुपल-
भेनाप्यतुमीयते नास्तीति । कोहि प्रयोजनमन्तरेष्ट
किञ्चित्कुर्यात्,—इति । उच्चते,—

स्त्रियलक्ष्यं योग्यसंख्यानव्यक्षणतया योग्यव्यक्तिष्ठित्तिलग्नियमात् नाशोग्यं
स्त्रियमित्याह । स्त्रियस्तेति । एवं ग्रीरविग्रिष्टात्मनि कर्द्दलेन कर्द्द-
योग्यतानियमादिग्रेषणवाधेन^(१) विग्रिष्टवाधएवेत्याह । चेतनस्या-
पौति । न तु कर्द्दव्यापकग्रीरवाधाद्याप्यकर्द्दवाधपरोऽयं यन्मः,
^(२) प्रत्यक्षवाधसोपकान्तत्वात् । व्यापकातुपलभिक्षुकातुमानं वाध-
कमाह^{*} । व्यापकेति । व्यापकस्याद्यार्थादिस्तेति कर्मधारयः ।
आदिपदाच्छरीरादि । चेतनप्रवृत्तेः^(३) स्त्रेष्टसाधनताद्यानव्याप्तत्वात्
तदाधनेन साऽपि बाधितैवेत्यर्थः ।

* खिङ्कातुमानवाधकमाह,—इति ह० । खिङ्कातुमानवाधनमाह,
—इति सो० । खिङ्कातुमानमाह,—इति का० ।

(१) विशेषवाधेनेति भरीरवाधेन कर्तुंवाधेवेत्यर्थः ।

(२) प्रबल्लवाधस्येतुपलक्ष्यम् । अयिमेव शौक्यायापातादिविपि
श्रुत्यम् ।

(३) स्त्रेष्टेति यद्यपि जगतएव तदिच्छाविषयत्वात् स्त्रेष्टसाधनवाद्यानं
तस्यापि, तथापि खप्रयोजनस्याप्यत्वादिति मूलोक्त्वात् तात्पर्यम् ।
खप्रयोजनप्रयोजनताद्यानव्याप्तत्वादित्वर्थः ।

योग्याहृष्टिः कुतोऽयोग्ये प्रतिबन्धिः* कुतस्तराम्।
 कायोग्यं बाध्यते शृङ्गं कानुमानमनाश्रयम् ॥१॥
 स्वात्मैव तावत् योग्यानुपलब्धा प्रतिषेद्धुं न शब्दते,
 कुतस्त्वयोग्यः परमात्मा† । तथाहि, सुषुश्यवस्थायामा-
 त्मानमनुपलभमानोनास्तीत्यवधारयेत् । कस्यापरा-

योग्याहृष्टिरिति । योग्यानुपलब्धिः कायोग्ये परमात्मनि
 वाधिका । शृङ्गस्थापि^(१) तथाते तचापि योग्यानुपलब्धिर्वाधिका ।
 न हि शश्शृङ्गमयोग्यं योग्यानुपलब्धा निषिद्धते येन प्रतिबन्धिः
 खात् ।^(२) अथ शृङ्गं योग्यमेव नायोग्यं, तदा अतितरां न प्रति-
 बन्धिः । व्यापकानुपलब्धिलिङ्गकानुमानमीश्वराचिह्नावाश्रयाचि-
 हूम् । तस्मिद्द्वौ वा धर्मियाहकप्रमाणवाधितमित्यर्थः ।

* प्रतिबन्धः,—इति क्रो० का० । एवं परच ।

† परात्मा,—इति आ० क्रो० ।

(१) तथाते अयोग्यते ।

(२) प्रतिबन्धिसामान्यनिषेधे क्ते अतितरां न प्रतिबन्धिरिति युज्यते
 इति तदर्थपरतया प्रथमं लक्षीयमेव पदं व्याख्याय द्वितीयपदं व्याख्ये
 अधीति ।

वेन पुनर्योग्योऽप्यात्मा तदानीं नोपलभ्यते? सामग्री-
वैगुण्यात्*। ज्ञानादिक्षणिकगुणोपधानो आत्मा† ए-
काते इत्यस्य स्वभावः। ज्ञानमेव कुतो न जायते इति

ज्ञानग्रीति। यथा योग्योऽपि घटादिरास्तोकाभावाचोपलभ्यते,
तथाऽऽत्मा चणिकज्ञानादियोग्यगुणाद्युपधानसहकार्यभावाचोपलभ्य-
तदृश्यर्थः। यद्यपेवसुपधायकद्वौयज्ञिपरामर्शसत्त्वादात्मबुद्धिरेव
आकाशुमितिः। न चातुभितिसामयेव प्रतिबन्धिका, कारणमेत्त-
करूपादां सामग्र्यामितरकारणानां (१)अभिचारित्वात् द्वौय-
ज्ञिपरामर्शेव प्रतिबन्धकोवाचः; तस्य च योग्यविशेषगुणत्वेना-
त्मोपलभक्षातथात्मम्^(२)। (३)तथापि रूपवक्त्रत्यज्ञविशेषगुणत्वात्
ज्ञानेऽपुद्भवत्वातिसत्त्वादगुह्यतज्ञानस्य नात्मोपलभक्षमिति तदु-
पधानेऽपि नात्मग्रहः। अतएवाद्यनग्रह्योद्भवत्वाभावाच प्रत्यक्ष-

* वैधमर्गात्,—इति का०।

† गुणोपाधिकज्ञात्मा,—इति का०।

‡ अभिचाराद्,—इति मकरन्दसमतः पाठः।

(१) अभिचारादिति तेषु सत्त्वप्यात्मप्रत्यक्षप्रतिबन्धाभावादित्वर्थः।

(२) अतथात्ममिति एकस्य कारणत्वप्रतिबन्धकत्वविरोधादित्वर्थः।

(३) तथापीति तथाच परामर्शेऽपुद्भवाच तथात्ममिति भावः।

चिन्त्यते पश्चादा कथमुपत्यते इति चेत् । मनसोऽनि-
न्द्रियप्रत्यासन्नतयाऽजननात्, तत्रत्यासस्तौ च पश्चाज्जन-

त्वमित्येके^(१) । आत्ममनःसंयोगविशेषस्थात्मणाहकल्पनेनोक्तमित्य-
न्ये^(२) । मगष इति । यद्यपि सुषुप्तौ यतएव न ज्ञानन्तरेवात्माप-
होपपत्तौ योग्यविशेषगुणोपधानमतन्म, तथापि द्रव्यसाक्षात्कारे
सामान्यतएव योग्यविशेषगुणस्य प्रयोजकलावधारणादेतदुक्तम् ।

(१) नमु हेत्वन्तरवद् परामर्शेऽपि अभिधारी, सत्यपि तस्मिन्
वाधादिगा अनुमितिप्रतिबन्धे परामर्शेऽपि हितात्मप्रत्यक्षसुन्दरात् ।
अन्यथा वक्त्रियात्यवन्तं जानामौत्तुञ्चवसायानभ्युपगमे अनुमद-
विशोधात् । तस्मात् प्रत्येकमप्रतिबन्धक्षेत्रेऽप्यनुमितिचामयोवेन
तद्वेतुनां पक्षवलात् प्रतिबन्धक्षत्वम् । परामर्शस्य च रूपान्तरेण
तदुपक्षमक्षत्वमिति गोक्तविरोधः । यदि च सक्षमेत्वधिकरणक्षमः
सामयी, तदा तस्य परामर्शमित्तत्वादिरोधशङ्कौव नाहि । एव-
चोपपत्तौ न ज्ञानादावुद्भूतत्वं, मानाभावात् । आद्यशब्दायहस्य
ओवेगासंबन्धात् । संबन्धे वा तद्यहस्येष्वत्वात् । द्विकालाशब्दस्य
च स्वस्मयवर्त्ततया विशिष्य हेतुत्पत्त्वश्ववाप्रत्यक्षत्वात् । न च
कर्त्तव्यादिनिर्विकल्पकापेक्षायां पक्षान्तरेऽप्यक्षमवः, सुतरा तर्हि
नोद्भूतत्वम् । स्फरक्षरूपविशेषणज्ञानमाहाय तत्प्रभवाचेत्कुश्य-
माविष्वरोति इत्येके इति ।

(२) उक्तेनैवोपपत्तौ मगःसंयोगविशेषत्वेन हेतुत्वे गौरवं, संयोगे
विशेषत्वं जातिरूपः प्रत्यक्षखण्डोक्तसङ्करापत्त्वा निरक्षः, अन्यत्वं
दुर्ब्धं इत्यसरसमाविष्करोति इत्यन्ये इति ।

नात । मनोवैभववादिनामिदमसम्मतम् । तथाहि ।
मनोविभु, सर्वदा स्पर्शरहितद्रव्यत्वात्, सर्वदा विशेष-
गुणशून्यद्रव्यत्वात्, नित्यत्वे सत्यनारभकद्रव्यत्वात्, ज्ञा-
नासमवायिकारणसंयोगाधारत्वादित्यादेरिति चेत् ।

अवस्थतमिति । विभुगोमनसः इच्छाप्रत्याशतेरभावादित्यर्थः ।
सर्वदेति । इत्यत्वं परमाणुभिः, स्पर्शरहितत्वं च गुणादिभिर्विभिरा-
रीति विशिष्टं क्षिङ्गम । तस्यायुत्पत्तिच्छणे घटे सत्त्वाद्वभिचारद्रव्यतत्त्वं
सर्वदेति । अगारभकद्रव्यत्वं इत्यागारभकद्रव्यतमपि विवक्षितम् ।
अतो न (१)कर्मसंयोगाधारभके मनसि खल्पयिद्विः । तथापि
घटेऽनेकान्तिकरत्यत उक्तं नित्यत्वरति । काञ्चादिर्दृष्टान्तः ।
कर्तुर्धेतावत्ता दृष्टान्तः । न च महत्त्वसुपाधिः (२) शाधनव्यापक-
त्वात् । न च सखादिकं (३)मूर्त्त्वसंयोगाधारभवायिकारणकगुणदत्ति-

(१) कर्त्त्वेति न्यायमते । संयोगादीति भट्टमते ।

(२) वस्तावद्भेदाह साधनेति । अन्यथा प्रक्षेत्रव साधनव्यापकत्वात् ।

(३) अन्यसंयोगेन चिद्रकाधनादाह मूर्त्तेति । अन्यनसंयोगेन चिद्र-
काधनादाह असमवायीति । इत्यनश्च अभिचारत्वाद्वाय
जाविगमत्तम् । तत्र च गुणपदं स्पृष्टार्थम् । गुणत्वादान्तरपदं
तादृशश्चद्वितीसत्तायोगित्वेनार्थान्तरत्वारम्भ । इत्यसुखान्तरत-
त्वादिकमादायार्थान्तरादाह जाविपदम् । ज्ञावदविषेषे अभि-
कारादाह निक्षेपत्तीति । परमाणुच्छेषे अभिचारादाह अवित्वेति ।
आत्मदृष्टिदित्ये अभिचारादाह विशेषेति ।

सर्वेषामापाततः स्वरूपासिद्धत्वात् । तथा हि, यदि रूपा-
सुप्रलभ्वीनां क्रियात्वेन करणतया* मनोऽनुमित्तिर्न
तदा द्रव्यत्वसिद्धिः, अद्रव्यस्यापि करणत्वात् । अथा-

गुणत्वात्याप्ति † जातिमत् नित्यदृश्यनित्यविशेषगुणत्वात् ग्रन्थवत्
(१) पाकजवचेति प्रतिरोधः, मूर्च्छस्थाप्रयोक्त्वात्^(१), अनात्मदृश्मिति-
स्थोपाधिलाङ्गेति भावः । आपाततहति । चावकमनो न सिद्धतीत्यर्थः ।
स्वरूपासिद्धिमेवाह । तथा इति । अद्रव्यस्यापीति । लिङ्गशानादे-
रित्यर्थः । द्रव्यत्वविग्राहतस्य रूपादिभिर्यभिचारीति भावः । अथेति ।
(२) शानकरणाजन्यः ‡ सुखाद्यनुभव इन्द्रियजन्यः अन्यप्रत्यक्षत्वात्
रूपप्रत्यक्षवत् । सर्वाद्यविषयत्वेन विशेषणात् त्वगादिगार्थान्वरम् ।
गन्धादिव्येकैकमात्रप्रत्यक्षजनकत्वेन पृथिव्यादिभेदसिद्धौ निःस्पर्शं

* कारणतया,—इति आ० । एवं परच ।

† गुणत्वावान्तर,—इति मकरन्दसम्मतः पाठः ।

‡ शातकरणाजन्यः,—इति ख० । शातकाश्चाजन्यः,—इति का० ।

- (१) महूमते ग्रन्थस्य द्रव्यत्वादुभयसिद्धं दृष्टान्तान्तरमाह पाकज-
वचेति ।
- (२) अनात्मेति साध्वगावच्छिद्धसाध्वापक्तोऽयसुपाधिः, अन्यथा प्रत्यक्ष-
जन्यपरिमाणदृश्मितिजातियोगिन्यात्मपरिमाणे वाध्याच्यापक्त्वात् ।
- (३) शानेति अन्यत्वमपि पक्षविशेषणमतो नेत्रप्रत्यक्षमागे वाधः ।
इन्द्रियजन्यः विषयप्रत्वासप्तसंयोगिकरणजन्य इत्यर्थः । तेनेत्रियत्वस्य
मनोगम्भत्वादीदानी० न साध्वाप्रसिद्धिः ।

सामेव साक्षात्कारितये न्द्रियत्वेन तदनुमातव्यं, तथापि
व्यापकस्य निरूपाधेन्नेन्द्रियत्वमित्युपाधिर्बन्धव्यः । तथा
यदि कर्णशर्कुखीवन्नियतशरीरावयवस्योपाधित्वं, तदा
तावमाचे हृतिलाभः तदोषे च हृतिनिरोधः श्रोच-
बत्प्रसज्ज्येत । ततः शरीरमात्मसुपाधिरवसेयः* । तथा च
तदवच्छेदेन हृतिलाभे शिरसि मे वेदना पादे मे सुख-
सित्याद्यव्याप्त्यहृतित्वप्रतीतिविरोधः । असमवायिकार-
णानुरोधेन विभुकार्थाणां प्रादेशिकत्वनियमात् । श-
रीरतदवयवादिपरमाणुपर्यन्तोपाधिकस्पनायां कल्प-

साववाच निरवयवनिर्यात् । तथापीति । (१) यथा श्रोचस्य वि-
भिन्नियतया कर्णशर्कुखीवच्छेदेन्द्रियत्वात्तदनवच्छेदेनोत्पत्तोऽपि
ग्रन्थेन मरणते तदवच्छेदेनोत्पत्तमर्थापि तस्म तदुपघाताच्च यहः;
तथा मनोऽनवच्छेदकशरीरावयवच्छेदेनोत्पत्तं सुखादपि तदव-
च्छेदकावच्छेदेनोत्पत्तमर्थ तदुपघाताच्च मरणतेत्यर्थः । असमवायीति ।
कार्यविभुविशेषगुणे चायन्नियमोऽनो न व्याप्त्यहृतिकर्मजन्यविभु-
परमाणुसंयोगेन व्यभिचारः ।

* इमिधेयः,—इति का० ।

(१) यथेति यद्यप्तिप्रसङ्गभिया श्रोत्सोपाधिकस्पनेऽप्यच्च तदभावान्न
सत्त्वस्पनमहं वह्निरन्द्रियत्वस्थापयोजकं, तथाप्यापातत इदं, आव-
णानुपपत्तावेव तात्पर्यम् ।

नागौरवप्रसङ्गः नियमानुपपत्तिश्वेति । ततोऽन्यदेवैकं

ननु किमस्मवायिकारणं खावच्छ्वेते विभुकार्यं जनयतौति नियमः, खावच्छ्वेते जनयत्येवेति वा, खावच्छ्वेत जनयतौति वा ? आदे सुखादेरधिक * देशताथामापादकाभावः । दितीये चाणुमनःसंयोगोऽपि खावच्छ्वेतधिकदेशे च जनयेत्, नियामकाभावात् । अन्ये तवापि सुखादेरणुदेशतापत्तिः । मनोवैभवेऽपि तद्विरोधस्य । अथ निमित्तचन्दनाद्यनुरोधेन सुखादौ न्यूनाधिकदेशता निमित्तवायुसंयोगादिव ग्रन्थे, न लस्मवायुनुरोधात् । तर्हि मनोवैभवेऽपि तथाऽस्तु । न च विभुकार्यास्मवायिकारणं खावच्छ्वेते करोत्येव भेद्याकाशसंयोगद्व ग्रन्थमिति चन्दनाद्यनवच्छ्वेतेऽपि सुखादि स्थादिति वाच्यम् । तदेशवच्छ्वेतचन्दनसुखे हि तदेशचन्दनसापेच्चोऽस्मवायौति कथं तन्निरपेच्चस्त्वकुर्यात् । तथाच ग्ररौरमात्रस्त्रोपाधिलेऽपि निमित्तवशात् सुखादेर्नियतदेशत्वं स्थात् ।

अचाङ्गः । विभुकार्यविशेषगुणस्य न स्वास्मवायिकारणन्यूनदेशलमिति नियमः । मनोवैभवे च ग्ररौरं व्यायैव मनःसंयोगोऽस्मवायौति तदवच्छेदं व्यायैव सुखादेशत्वस्थापत्तिः । ततः पादावच्छ्वेतं सुखं यदि ग्ररौरावच्छ्वास्मवायिकारणकं स्थात् ग्ररौरव्यापकं स्थात्, निमित्तकारणस्य चाधिकदेशलमात्रप्रयोजकस्यात् । अतएव निदाघतप्रस्त्रे अस्मिं मग्नस्य सर्वाङ्गीणसुखधीहृपपत्तेति भावः । नियमेति । सर्वेषामेव ग्ररौरादीनामुपाधिले

* सुखादेरेक,—इति सो० ।

द्वेष्मुपाधित्वेनातीन्द्रियं कल्पनौयम् । तथा च तस्यै-
वेन्द्रियत्वे स्वाभाविकेऽधिककल्पनायां प्रमाणाभावाङ-
भिर्गाङ्कप्रमाणाभावः । अथ ज्ञानक्रमेणेन्द्रियसङ्का-
रितया तदनुमानं, ततः सुतरां प्रागुक्तदेषः । यदि च
मनसोऽवैभवेऽप्यहृष्टवशात् कमः उपपाद्येत, तदा मन-
सोऽस्तित्वेराश्रयासिद्धिरेव वैभवहेतुनामिति ।

अत्र यथाहृष्टस्य हृष्टकारणोपहारेणोपयोगः, तच
तत्पूर्यतायां कार्यमुत्पद्यतएव । अन्यथा, अन्यतन्तु-
संयोगेभ्योऽपि* कदाचित्यटो न जायेत, जातोऽपि
वा कदाचिन्निर्गुणः स्थात, बलवता कुलाखेन हृष्ट-
दण्डनुस्तर्पि चक्रं न भास्येत । यत्र तु हृष्टानुपहा-
रेणाहृष्टव्यापारस्तच तदैगुण्यात् कार्यानुदयः, यदा
परमाणुकर्मणः । तदिहापि यदि विषयेन्द्रियाणा-
त्मनां समवधानमेव ज्ञानहेतुः, तदा तत्सङ्गवे-

कुतो नियतदेशसुखाद्युत्पत्तिरित्यर्थः । धर्मियाङ्केति । सुखाद्युप-
स्थीनाभिन्द्रियजलानुमाने मनोऽणुलातुष्ठेष्वेऽपि अनुपपत्तिवशा-
दणुलं विषय इति धर्मियाङ्कतुस्थातया तद्वाध उक्तः । प्रागुक्तेति ।
धर्मियाङ्कमानवाध इत्यर्थः । युगपदनेकविषयस्वद्वनानेन्द्रियसंयोगे
स्ति ज्ञानक्रमानुपपत्तेरणुलेनैव तदुपपत्तेरिति भावः । यदि

* संयोगेनापि,—इति का० ।

सदैव कार्यं स्यात् । न श्वेतदतिरिक्तमप्यहृष्टस्योप-
इरण्णीयमस्ति । न च सदैव ज्ञानोदयः । ततोऽति-
रिक्तमपेक्षितव्यम् । तत्र यद्यपि सर्वाण्येवेन्द्रियाणि

चाहृष्टवशास्त्रोक्तदोषावकाशस्तदा ततएव ज्ञानक्रमोऽपि स्वादिति
मनःसिद्धौ न मानमस्तीत्याश्रयासिद्धा इतेव इत्याह । यदि चेति ।
तथापीति । (१) एकं करणमेकचैकदा एकावच्छेदैनैकजातीयामेका-
मेव क्रियां जनयति, न त्वनेकाम् । एकचेत्यादिविशेषणात् कुठारा-
ग्निश्वेषु युगदपद्गेकच्छिदारूपादि (२) नानादिगवच्छिङ्गानेकग-
द्यजनकेषु न व्यभिचार इति करणधर्मलेन क्रियाक्रमः स्वादित्यर्थः ।

न च तथापि चतुराश्वच्छेदेन शब्दवस्त्रिभवदेशां परमाणाविव
विजातीयामग्निर्घंयोगवद्गेकां क्रियां कुर्यादेवेति वाच्यम् । ज्ञान-
करणमेकचात्मनि एकदैकमेव ज्ञानं जनयति । समूहाशास्त्रमक-
रणवत् । कथमन्यथा सामग्रीसत्त्वे समूहाशास्त्रमेकज्ञानम् । अन्यन्य-
ज्ञानसामग्रीसत्त्वे कार्यावश्यंभावः, तदसत्त्वे किं करणधर्मलेन* तस्म
सहकार्यमत्तरमात्रपर्यवसायित्वात् । न । ज्ञानकरणस्त्रैकचैकदैकज्ञान-
मात्रजनकतया तत्र नानाज्ञानकारणाभावेनैव † सामग्र्यसत्त्वात् ।

* करणधर्मेनानेन,—ति सो० ।

† तत्र कारणाभावेनैव,—इति सो० का० ।

(१) एकं करणमिति प्रत्यक्षप्रकाशे ब्रह्मम् ।

(२) नानेति अत्र नानादिगवच्छिभ्रेति पाठोयुक्ते, अन्यथा अनन्ययात् ।

[अनेतातुमीयते, मूले पाठान्तरमात्रीत् । परमस्वरूपोक्तिरु
सर्वेष्वेव एककेवित्यमेव पाठः ।]

व्याप्रोति, तथा पि करणधर्मत्वेन क्रियाक्रमः सङ्गच्छते,
अकल्पिते तु तस्मिन्नायं न्यायः, प्रतिपत्तुरकरणत्वात्*,
चक्षुरादीनामनेकत्वादिति चेत् । नन्वेव मपि युग-

प्रतिपत्तुरिति । तस्यामेककरणोपेतस्थानेककार्यकदंलादिति भावः ।
चक्षुरादीनामिति । एषां पौगपद्यात् पुनः स एव ज्ञानयौगपद्य-
प्रशङ्खः, करणधर्मत्वेनापि प्रत्येकमविशेषादिति भावः । नन्वेवमिति ।
एवमयेकदा वक्ष्यनां ज्ञानानामसुत्पत्तावयेकदा जानेन्द्रियकरणकं
रूपादिज्ञानमेकं स्थादेव, एकेन्द्रियजन्यसमूहासंबन्धानवदित्यर्थः । न
च चाचुषलादिज्ञातिभंकरापत्तेनैकं ज्ञानमिति वाच्यम् । तथा सति
फलविरोधेनैकस्यापि ज्ञानस्याजननापत्तेः । चित्ररूपवचाचुषादि-
विज्ञातौयस्यैव ज्ञानस्य सामयीस्वलेनोत्पत्त्यापत्तेष्वां । न च तच
फलवज्ञात्तथा, अच फलाभावे हेतोः कर्त्यत्वापत्तेः । अन्योन्यप्रति-
वन्धस्य तत्त्वे वाऽज्ञानमेव स्थान लेकस्य ज्ञानमित्युक्तम् । (१)वस्तुतः

* इकारणत्वात्,—इति का० ।

(१) न गु रूपादिषु मध्ये रूपादिमात्रयाइकत्वेनैव चक्षुरादिचिद्बे-
क्षदन्यगुणयहे तदसामर्थ्यादिज्ञानमसमवीत्वचेराह वक्तुत इति ।
न गु गोगोत्त्वनिर्विकल्पकानन्तरमन्यतरविशेषज्ञानोत्पत्ताविवाहृ-
भेवाच नियामकमस्तु, यथा च तच गोभयविशेषज्ञकसमूहासमन्नं
तथाऽन्न न युगपञ्चज्ञानमिति चेत् । न, अखुना मनसा दृष्टेनैवोप-
पत्तावद्वच्छक्षयनाऽन्गवकाशात् । अन्यथा सर्व न कर्त्येतेति भावः ।

पञ्चानानि माभूवन् युगपञ्चानन्तु केन वार्यते ।
भवत्येव समूहालम्बनमेकं ज्ञानमिति चेद्ध, एकेन्द्रि-
यग्राह्येष्विव नानेन्द्रियग्राह्येष्विप्रसङ्गात् । तेष्विपि
भवत्येवेति चेद्ध, व्यासज्ञकाले ज्ञानक्रमेण विवाद-
विषये क्रमानुमानात् । बुभुत्साविशेषेण व्यासज्ञे क्रि-
याक्रम इति चेन्मैवं, न श्वेष बुभुत्सायां महिमा

पञ्चसु यदेकं करणं ज्ञानं जनयति नापराणि, तत्र नियामकमा-
ख्येयम् । अन्यथा ज्ञानजनने तेषां कलाहं कः समादध्यादिति
भावः । आश्रयमविद्वानाऽह । भवत्येवेति । एकैकेन्द्रियेण सर्वविषये
समूहालम्बनमेकैकं जन्यतएवेत्यर्थः । आश्रयसुहाटथति । एकेति ।
तेष्वपीति । दीर्घां शक्तुसौं भव्यथतोगन्धादिज्ञानमेकमनेकेन्द्रि-
यजन्यसुत्पद्धते इत्यर्थः । व्यासज्ञेति । एकेन्द्रियासक्तमनेऽपुन्ना
मनसा युगपदनेकेन्द्रियासक्तिकर्षात्तत्र ज्ञानक्रमस्य (१) सर्वसिद्धत्वा-
त्तदृष्टान्तेन तत्रापि गन्धादिज्ञानोत्पादः क्रमेण भवतीत्यनुमीयते,
कालसौज्ञात्त क्रमो न लक्ष्यत इत्यर्थः । ननु दृष्टान्ते नानेकेन्द्रियमनः-
संयोगभावः क्रमप्रयोजकः * किन्तु बुभुत्साप्रयुक्त इत्याऽह । बुभु-

* दृष्टान्तेऽनेकेन्द्रियमनःसंयोगभावः—इति का० । दृष्टान्तेऽनेकेन्द्रिय-
मनःसंयोगजज्ञानाभावः—इति ह० ।

(१) सर्वसिद्धत्वादिति यद्यपि युगपदनेकेन्द्रियसक्तिर्वें न सर्वसिद्धः,
तथापि ज्ञानक्रमस्य तत्र सर्वसिद्धत्वात् अत्रापि क्रम इत्यचैव
तात्पर्यम् ।

यद्युभुत्सिते विषये ज्ञानसामग्र्या सत्यामपि न ज्ञा-
नमपि तु न तच संखरातिशयाधायकः प्रत्ययः
स्यात् । यदि त्वयुभुत्सिते विषये सामग्रीमेव सा निर-
न्यात्, घटायोग्मीक्षितं चक्षुः पठं नैव दर्शयेत् । तस्माद्-
भुत्साऽपीन्द्रियान्तरादाकृष्टं बुभुत्सितार्थं ग्राहिणीन्द्रिये
मनोनिवेशयन्ती युगपञ्चानानुत्पत्तावुपयुज्यते न तु
खरूपतः । विभुत्साऽपि मनसो व्यापारक्रमात्क्रम इति

स्मृतिः । बुभुत्सान रूपादिप्रहृष्टेतुः, न वा इतरज्ञानप्रतिबन्धिका,
किं लब्धयोपयुक्तते इत्याह । न हीति ।

(१) तत् बुभुत्साया अतन्मले कथं भन्तुऽपुत्तपत्ते भन्दोऽपि बुभु-
त्सितः गद्यो गद्याने जान्यः । तन्मलेऽपि कथं दग्धभिः पश्यमानासु
गाथासु तावद्गोपरबुभुत्सायां प्रणिधाने च सर्वेषामज्ञानमेकज्ञानस्त्रिय-
न च, ओचमनःसंयोगविशेषः कार्योभ्येऽपि, सएव किञ्चिच्छस्यगद्य
हेतुलक्षदन्यप्रतिबन्धकएवेति वाच्यम् । (२) विभुत्साऽपीन्द्रियमनः-
संयोगविशेषस्त्रिय तथाले व्यामङ्गोपयपत्तेः । अथ प्रत्यचातुर्द्गुलेन्द्रिय-
मनःसंयोगद्वारा बुभुत्साप्रणिधानयोः प्रत्यच्छेतुलमिति चाचुषा-
दिबुभुत्सितयस्त्रिय कृपलाज्ञानार्थां ओचे बुभुत्सितगद्यावच्छेदेन मनः-

(१) तटस्याः गद्याते नन्विति । यदा, गूढाभिसन्धिः गद्याते नन्विति ।

(२) अत एवाभिसन्धिमुद्घाटयति विभुत्साऽपीति ।

चेन्न, तस्य संयोगातिरिक्तस्य कर्मरूपत्वे वैभवविरोधात् । गुणरूपत्वे नित्यस्य क्रमानुपपत्तेः । अनित्यस्य

संयोगः कृत इति सएव गृह्णते नान्य इति चेत् । न, युगपत्यचमानासु विंश्टिगाथासु तावङ्गोचरबुभुत्साप्रणिधानयोः सत्त्वे तावङ्गाथावच्छेदेन ममःसंयोगाद्युगपत्तासामुपलभ्यप्रसङ्गात् । प्रत्येकसामयौसत्त्वात् ।

उच्यते । यद्यपि बुभुत्साप्रणिधाने न शब्दयहमात्रे सहकारिणी, न वेतरयहप्रतिबन्धके, तथापि नानाशब्दसमवायदशायां यः शब्दयहसत्त्व तयोस्तथाभावः । (१)तथैव तेषामस्ययव्यतिरेकनियमात् । नचाणावपि मनसि रसनसंयुक्ते लक्ष्यंयोगस्थापि सत्त्वात् रसगुड्ड्य-ज्ञानयौगपद्यापत्तिः, (२)रसनसंयोगकाले मनसस्त्वकसंयोगे माना-

(१) तथैव तेषामिति नन्देवं वैमवेऽपि रूपादिसक्तगोचरबुभुत्सायां अहेतुलेऽपि तदन्यतमबुभुत्सा तद्याहिका अन्ययहप्रतिबन्धिका चास्तामिति तुल्यः समाधिः । न च तादृशबुभुत्सायामपि स्त्री-सर्पादिवेधानुभवेन तादृशात्पि अभिचारान्नैवमिति वाच्यं, शब्दे-ऽपि तादृशबुभुत्सायां निकटाहन्यमानदक्षाशब्दानुभवेन तुल्यतात् । अत्रापि यदि विशेषकल्पगं, तदा तदपि तुल्यमिति । मैवम् । अल्लुना मनसैवोपपत्तौ तादृशबुभुत्साहेतुल्यादिकल्पनायामेव गौरवात् ।

(२) रसनसंयोगकालाहिति, न च त्वर्ष्मनोयोगस्य ज्ञानमात्रहेतुल्ये तदावश्यकमिति वाच्यं, त्वचत्त्वयात्मतेऽपि तर्ष्मनोयोगस्य तथात्वे मानाभावात् । न च सुषुप्तौ ज्ञानानुत्पत्तिरेव मानं, शरीरमगःसंयोगाभावानुपपत्तेः ।

च नित्यैकगुणस्याविभुद्व्यसंयोगासमवायिकारणक्त्वेन
तदन्तरेणानुपपत्तेः । तदपि कल्पयिष्यते इति चेत्,
तदेव तर्हि मनःस्थाने निवेश्यतां साधवाय । तस्मादखेव

भावात् । तस्मात्, ^(१) चाचुषज्ञानवतो मैचस्य खविषयसंबद्धानि लगा-
दीनि खविषयसाचात्कारहेतुमंयोगशूल्यानि, तदा खविषयसाचा-
त्कारागतकलात् । पटवत् । अन्यथा सामयीसत्त्वे युगपञ्चानोत्पाद-
प्रयत्नः ।

नित्यैकगुणस्येति । नित्यपदं* चेष्टे, एकपदस्य द्विलादौ व्यभि-
चारवारणाय । नित्यदृश्येकदृश्यनित्यगुणवेन ^(२) मूर्त्तसंयोगासमवायि-
कारणकगुणदृश्यनित्यायायातिमत्त्वं साधनित्यर्थः ।

ननु मनोऽवयवस्तु तस्य संकोचविकाराभ्यां ज्ञानकमयौ गपथयो-
रपपत्तेः । ग्रस्कुलौ भवणानन्तरं गम्यादीन् युगपद्मयेभीत्यसुव्यवसायस्य
वाधकं विना प्रमात्मात् । मैवम् । यदि हि संकोचविकारहेतुरहृष्टं, तदा
ततएव तदुभयमस्तु किं मनसा, नायेकपद्मबुभुत्स्या तौ भवतः, बुभु-
त्स्यायाच्च हेतुलात् । हेतुले वा साधवात् विभु मनोऽस्तु । एतेनाणुमनः-

* व्यभित्वपदं,—इति का० ।

† मूर्त्तसंयोगासमवायिकारणत्वायायातिमत्त्वं,—इति इ० ।

(१) चाचुषेति प्रत्यक्षप्रकाशे विपस्तिम् ।

(२) ग्रस्कुलश्च व्यभिचारवारणाय साध्यं आचष्टे मूर्त्तेति । गुणपदं
स्याध्यम् ।

मन इति । तथाच, तस्मिन्ननिन्द्रियप्रत्यासने निरपधा-
नत्वादात्मनः सुषुप्तवस्थायामनुपलभः । एतदेवं मनसः
शीलमिति कुतो निर्णीतमिति* चेदन्वयव्यतिरेका-
भ्याम् । न केवलं तस्य, किन्तु सर्वेषामेवेन्द्रियाणाम् । न
हि विशेषगुणमनपेश्य चक्षुराद्यपि द्रव्ये प्रवर्तते ।
स्वापावस्थायां कथं ज्ञानमिति चेत्, तत्तत्संख्कारोद्दोधे
विषयस्मरणेन स्वप्नविभ्रमाणामुत्पत्तेः । उद्दोधएव कथ-

पञ्चकमस्तु अवयविनो लघुलात् बुभुत्सावग्राहेषामेव एकपञ्चेन्द्रिय-
सम्बन्धादुभयोपपत्तेरित्यपासनम् । पञ्चबुभुत्सायां पञ्चेन्द्रियसम्बन्धे
वासङ्गानुपपत्तेरित्यभिप्रेत्याह । तस्मादिति ।

एवमौपोद्घातिकं मनोवैभवनिराकरणं समाप्तं प्रकृते योज-
यति । तथा चेति । एतदेवेति । विशेषगुणोपहितात्मगाइकल-
मित्यर्थः । अनिन्द्रियप्रत्यासञ्जलान्मनसः खप्नप्रत्यया अपि न
स्वरित्याह । खापेति । सर्वेन्द्रियप्रत्यासनत्तिविरहे मनसो ज्ञाना-
जनकलं, न तु त्वगादिप्रत्यासनतोऽपौत्थाह । तस्मादिति ।
उद्दोधः सहकारित्वाकल्यम् । विषयस्मनिदोषादृष्टादिसाचिव्या-
न्मनसा खप्नानुभवो जन्यते इत्यर्थः । सदृशदर्शनादेवद्वोधक-
स्थाभावात् संखारोद्दोधो न खादित्याह । उद्दोधएवेति ।

* गिर्वितमिति,—इति ऋ० का० ।

मिति चेत् । मन्दतरतमादिन्यायेन वाङ्मानामेव
शब्दादीनामुपलभात्, अन्तः शरीरस्यैवोक्तादे:
प्रतिपत्तेः । यदा च मनस्त्वचमपि परिहृत्य पुरीतति
वर्तते, तदा सुषुप्तिः ।

स्यादेतत् । परात्मा तु कथं परस्यायोग्यः ? न हि
साक्षात्कारिज्ञानविषयतामेवार्थं न प्राप्नोति, स्वयम-
प्यदर्शनप्रसङ्गात् । नापि ग्रहीतुरेवायमपराधः, तस्यापि
हि ज्ञानसमवायिकारणतयैव* तद्योग्यता । नापि

(१) न तदेवोऽधकं, किं लदृष्टादिकमपि थधासम्भवमित्याह ।
मन्देति । (२) मन्दत्वं गलादिव्याप्यजातिः । उक्तादेरिति । (३) अतुदूत-
रूपोदूतस्यर्गतेजसः स्यार्गादेरित्यर्थः । स्यापमुक्ता सुषुप्तिमाह । यदा
चेति । आत्मनोनिरिद्वियप्रदेशः पुरीतत् । किञ्चिकानः कञ्चिदे-

† कारणतैव,—इति का० आ० ।

(१) न तदेवेति न सदृशदर्शनमेवेत्यर्थः । आदिपदात्तद्विषयशब्दाद्युपलभ-
परियहः । वयाच छचिददृष्टं छचिन्द्रागामारमुद्घोषकमिति
भावः ।

(२) ननु मन्दत्वं तारत्वनिरूप्यमिति तदज्ञाने तज्ज्ञानमसम्भवोत्पत्ति
आह मन्दत्वमिति । जातिज्ञाने च नेतरज्ञानापेक्षेति भावः ।

(३) नगृजा तेजस्त्वातौद्वियमित्यत आह अनुदूतरूपेति । उक्तादेरि-
त्यत्रातद्विषयसंविज्ञानवज्ञीक्षाअयम्यादिति भावः ।

करणस्य, साधारणत्वात् । न इत्यासंसारमेकमेव मनः
एकमेवात्मानं गृह्णातीत्यच नियामकमस्ति । स्वभावद्विति
चेत, तर्हि मुक्तौ निःस्वभावत्वप्रसङ्गः, तदेकार्थताया-
अपायादिति । न, भोजकाहृष्टोपग्रहस्य नियामकत्वात् ।
यद्वि मनो यच्चरौरं यानीन्द्रियाणि यस्याहृष्टेना-
क्षणानि, तानि तस्यैवेति नियमः । तदुक्तं प्राक्, प्रत्या-

वात्मानं गृह्णातीत्यपि नास्तीत्याह । नापौति । एकस्यापि ममसोऽने-
कात्मयाहकलादित्यर्थः । नहीति । नैयायिकमते इति शेषः । (१)भृतानां
तु ज्ञानार्थयोरिवात्ममनसोरपि खाभाविकएव समन्वयो यतो मुक्ता-
वप्यात्मनो नित्यनिरतिशयानन्दसन्दोहाभिव्यक्तिः । (२)एकात्ममात्र-
ज्ञानजनकत्वं मनसः खभाव इत्याह । खभावद्वौति । एकस्यात्मन-
एकमेव मन इति खभावः, एकं मन एकमेवात्मानं गृह्णातीति वा ।
इयमपि जीवमुक्तौ नास्ति । तत्र कायद्यूर्धे वङ्गतरमनःखौकारात्,
योगिनामप्यात्मसाक्षात्कारजननादित्याह । मुक्ताविति । जीवमुक्तौ ।
यदीयाहृष्टाहृष्टं यमनसत्तस्यैव याहकं, योगिनामपि ततएव तदी-
यत्वं तस्य, अहृष्टस्यापि तदीयत्वं तदीयमनोनिष्पञ्चत्वेन, बौजाकुर-

(१) भृतानामिति तथाच तेषां तथानियमश्वेत्यर्थः ।

(२) एकात्ममात्रेति तथाच नियामकान्तराभावेऽपि खभावएव नियामक-
इति भावः ।

त्मनियमाङ्गुकोरिति । एतेन परबुद्धादयो व्याख्याताः ।
 तदेवं योग्यानुपलब्धिः परात्मादौ नास्ति तदि-
 तरा तु न वाधिकेति तवापि सम्मतम् । अतः किम-
 धिक्षत्य प्रतिबन्धिः । न हि, शशशृङ्गमयोग्यानुपलब्धा
 कश्चिद्विषेधति । न च प्रकृते योग्यानुपलब्धिं कश्चिन्म-
 न्यते । अथायमाशयः, अयोग्यशशृङ्गादावनुपलब्धिर्न
 वाधिका स्यादिति ततः किं तत्सिद्धेदिति चेत् । एवमस्तु
 यदि प्रमाणमस्ति । पशुत्वादिकमिति चेत्, परसाधने
 प्रतिबन्धिस्तर्हि न तदाधने । तच्चैव भविष्यतीति चेत् ।
 तत् किं तच्च प्रतिबन्धिरेव दूषणम्, अथ कथचिच्छतुर्ल्य-

वच नानवस्थादोष इत्याह । भोजकेति । यथा परात्मनि परमनशो न
 वाचात्कारजनकत्वं तथा परबुद्धादावपि, तुच्छलादित्याह । एतेनेति ।

अच्च प्रतिबन्धिः स्थात् तदुभयमपि नेष्ठते इत्याह । न हौति ।
 न हि तेन ईश्वरसाधने किञ्चिद्दूष्यते इत्यर्थान्तरं नियमस्थानमित्याह ।
 ततरति । आश्रयमविद्वानाह । तदिति* । तस्मिद्द्वावपि न प्रकृते
 दूषणमित्याह । एवमिति । मानमाह । पशुत्वादिकमिति । पश्चसम-
 लादेव नाश्चादौ व्यभिचार इति भावः । आश्रयं स्फुयटति । परेति ।
 अदीश्वरः चिद्वेत, तदा ग्रशशृङ्गमपि चिद्वेदितीश्वरसाधने प्रति-
 बन्धिस्थाय चार्थान्तरमित्युक्तम् । नन्यनुपलब्धिमाचेष्य यथा ग्रग्ने शृङ्गा-

* इत्यर्थान्तरं नियमस्थानमाह तदिति,—इति का० ।

न्यायतया योग्यारव परात्मबुद्धादयस्ते च बाधिता-
एवेत्यपहृतविषयत्वम्* ? न प्रथमः, अव्याप्तेः । न हि
पशुत्वादेः शशशृङ्गसाधकत्वेन कार्यत्वादेः कर्तृमस्था-
दिसाधकत्वं व्याप्तं, येन तस्मिन्नसति तत्प्रतिषिधेत ।
न द्वितीयः, मिथोऽनुपस्थमानत्वस्य वादिप्रतिवादि-
स्वीकारात् । तथापि पशुत्वादौ को दोष इति चेत् । न
जानीमस्तावत्तद्विचारावसरे चिन्तयिष्यामः ।

भावस्थाथा चित्यादौ कर्तुरप्यभाव इति बाधनेऽपि प्रतिबन्धिः स्यात्[†]
इष्टापत्तेरभावादित्याह । तच्चेति । मिथ इति । परात्मादेः
परायोग्यत्वस्थोभयवादिस्वीकारात् प्रत्यक्षेणानुपस्थमात्रं जायोग्ये
बाधकमित्यर्थः । अर्थात्मरं हि पुरुषदोषो न तु साधनदोषेष्टया-
श्येन पृच्छति । तथापीति । शशे इष्टङ्गस्थात्यन्तमभाव इति सर्वेषां-
भावाधितप्रत्यक्षबाधः । (१) इष्टङ्गत्वस्थ जातेर्योग्यसंस्थानश्चल्लेनायोग्ये
गंकितुमप्यशक्यत्वात् । (२) अन्यथा, तद्वितिरेकाप्रसिद्धा अनुमानान्व-

* व्यपक्षतविषयत्वम्,—इति क्री० का० ।

† इति बाधनेऽपि प्रतिबन्धिरित्यर्थः । ननु यदि छितौ कर्ता स्यात्—इति
शशे इष्टङ्गमपि स्यादिति साधनरव प्रतिबन्धिः स्यात्,—इति
स्यो० इ० ।

(१) अयोग्यस्यैव बाध इत्याशङ्काह इष्टङ्गत्वस्येति ।

(२) अप्रयोजकत्वमाशङ्काह अन्यथेति ।

स्यादेतत् । यत्प्रमाणगम्यं हि यत्, तद्भावरेव तस्या-
भावमावेद्यति । यथा रूपादिप्रतिपत्तेरभावश्चक्षुरादे-
रभावम् । कायवाग्व्यापारैकप्रमाणकश्च परात्मा, तद-
भावरेव तस्याभावे प्रमाणमहुरादिषु । तन्न, तदेकप्र-
माणकत्वासिद्धेः । अन्यथा, सुषुप्तोऽपि न स्यात् । श्वास-
सन्तानोऽपि तच प्रमाणमिति चेन्न, निरुद्धपवनोऽपि न
स्यात् । कायसंस्थानविशेषोऽपि तच प्रमाणमिति चेन्न,
विषमूर्च्छितोऽपि न स्यात् । शरीरोष्माऽपि तच प्रमाण-
मिति*, चेत् । न†, जलावसिक्तविषमूर्च्छितोऽपि‡ न स्यात् ।

तस्मात्, यद्यत् कार्यमुपलभ्यते? तत्तदनुगुणश्चेतन-
स्तच तच सिद्ध्यति । न च कार्यमाचस्य क्वचिद्द्वाहति-

काग्रात्, (१)अन्वयिनसानङ्गीकारात् । परात्मणसायोग्यस्यापि कर्द्द-
लाङ्ग कर्द्दलं योग्यलनियतमित्याग्रथवत् उत्तरम् । नेति ।

यत्प्रमाणेति । यदेकप्रमाणगम्यमित्यर्थः । अतो न धूमाभावेऽपि
अग्निसन्नाद्विभिरारः । अतएव, तदेकप्रमाणलाभिद्वेरिति वल्लति ।
कार्यमाचप्रमाणोऽप्येकसादिग्रेषनिष्टिमाचेण न निवर्तते, कार्यमाचस्य

* तच तथेति,—इति आ० ।

† न,—इति नात्ति क्वौ० आ० ।

‡ जलावसिक्तमूर्च्छितोऽपि,—इति क्वौ० आ० ।

§ कार्यमुत्पाद्यते,—इति का० ।

(१) अन्वयिनः केवलान्वयिनः ।

रिति । न च त्वदभ्युपगतेनैव प्रमाणेन भवितव्यं नान्ये-
नेति नियमोऽस्ति । न च प्रमेयस्य प्रमाणेन व्याप्तिः ।
सा हि कात्म्येन वा स्यादेकदेशेन वा स्यात् ? न प्रथमः,
प्रत्यक्षाद्यन्तमासङ्गावेऽपि* तत्रप्रमेयावस्थितेः । न हि-
तीयः, पुरुषनियमेन सर्वप्रमाणव्यावसायपि प्रमेयाव-
स्थितेः। अनियमेनासिद्धेः। न हि सर्वस्य सर्वदा सर्वथाऽच
प्रमाणं नास्तीति निश्चयः शक्य इति । कथन्तर्हि चक्षु-
रादेरभावो निश्चयः? व्यापकानुपलब्धेः। चरमसामग्री-
निवेशिनो हि कार्यमेव व्यापकं, तन्निवृत्तौ तथाभूत-
स्यापि निवृत्तिः । योग्यमाचस्य कदाचित् कार्यं,
तन्निवृत्तौ तथाभूतस्यापि निवृत्तिः । अन्यथा, तचापि

च न व्यावृत्तिरित्युपसंहरति । तस्मादिति । तथाच, प्रमाणविशेष-
निवृत्तावपि प्रमाणसामान्यसञ्चात्तदेकप्रमाणगम्यलभिद्विभिर्यर्थः ।
न च प्रमाणप्रमेययोर्योप्तिर्यातः प्रमाणविशेषाभावे प्रमेयासत्त्वं स्था-
दित्याह । न चेति । अनियमेनेति । सर्वपुरुषापेच्येत्यर्थः । व्याप-
केति । तन्निष्ठापकमिवृत्तौ तन्निष्ठायमिवृत्तेरित्यर्थः । कार्यविशेषस्य
कारणविशेषव्यापकत्वमाह । चरमेति । कार्यं रूपज्ञानादि । योग्य-
तामाचक्षेति । व्यापकमित्यनुष्ठयते । न च भक्षितविमष्टवीक्षे व्यभि-

* प्रत्यक्षाद्यन्तमसङ्गावेऽपि,—इति आ० ।

सन्देहः । प्रक्षतेऽपि व्यापकानुपलब्धा^{*} तत्प्रतिषेधोऽस्तु ।
न । आश्रयासिद्धत्वात् । न इश्वरस्तज्ज्ञानं वा क्वचित्
सिद्धम् । आभासप्रतिष्ठमिति चेत् । न । तस्याश्रय-
त्वानुपपत्तेः । प्रतिषेधत्वानुपपत्तेश्च ।

व्यावर्त्याभाववनैव भाविकी हि विशेषता ।

अभावविरहत्वात्मत्वं वस्तुनः प्रतियोगिता ॥ २ ॥

चारः, असामान्यं चत्कारणतावच्छेदकं तदवश्यं तत्त्वनकट्टीत्यर्थात् ।
नित्ययोग्याभिप्रायकलादा । अव्ययेति । कदाचित्कार्यव्यतिरेके
योग्यतायामपि सन्देह इत्यर्थः । प्रक्षतेऽपौति । ईश्वरो न कर्ता
तद्वापकस्त्वार्थादिशृण्यत्वात् योमवदिति व्यापकाभावक्षिकृकमनुमा-
नमित्यर्थः । आभासेति । असत्यात्युपस्थितमित्यर्थः । यदौश्वरे
कर्त्तृलग्निषेधः साधने तदाऽप्यथलमौश्वरस्य, यदा तस्येवाभावः
तदेश्वरस्य प्रतियोगिलं, उभयमपि नास्तीत्याह । तस्येति ।

स्तुतः इत्याह । व्यावर्त्येति । व्यावर्त्यः प्रतियोगी, तदभाववन्ना
भाविकौ पारमार्थिकौ, विशेषता आश्रयता, वस्तुनः प्रामाणिकस्स,
स्वाभावविरहस्तपत्वं च प्रतियोगिलम् । असत्यातेः कारणाभवेन
निरासादित्यर्थः ।

ननुमित्यिरेव पञ्चः । तथाहि, इयमनुमितिरथथार्था अश-
रीरे कर्त्तृलज्ञानत्वात्, ज्ञाने नित्यलज्ञानलादा, घटः कर्ता चैच-

* साधव्यापकानुपलब्धा,—इति का० ।

न चैतदाभासप्रतिपन्नस्यास्तीति कुतस्तस्य निषेधा-
धिकरणस्वं निषेधता वेति* । कथं तर्हि शशशृङ्गस्य
निषेधः? न कथच्चित् । स च्छाभावप्रत्ययेव । न

ज्ञानं नित्यमिति ज्ञानवत्,—स्तवस्तु । न चोपजौव्यविरोधः, अनु-
मितिर्हि उपजौव्या न तु तद्यथार्थत्वमपि । न । अयोजकत्वात् ।
अन्यथा, पर्वते अन्यनुमितिर्यथार्था उभयसिद्धाग्निमहिंसेऽग्नि-
मत्वज्ञानत्वात्, द्वादेऽग्निमानितिवदित्यापत्तेः । अपि चानुमितेर्य-
थार्थत्वं दोषादुत्पन्नमनेन ज्ञायं न त्वनेनोत्पाद्यम् । तत्र चायमेव^(१)
दोषो दोषान्तरं वा ? माद्योऽन्योन्याश्रयात् । नान्यस्तदभावात् ।

न चेति । ^(२) आभासानाभाससङ्करापत्तेरिति भावः । कथमिति ।
^(३) यदि नासतो निषेधत्वमिति श्रेष्ठः । न कथच्चिदिति । नाचापि
कस्तितस्य निषेधत्वं, ^(४) श्वेऽधिकरणे इदंस्यैव निषेधादित्यर्थः । स
हीति । पारमार्थिकाभावप्रत्ययेवेत्यर्थः । प्रतियोग्यधिकरणयो-

* चेति,—इति शा० ज्ञ० ।

(१) अयमेवेति प्रकृतानुमानमेवेत्यर्थः ।

(२) आभासेति आभासप्रतिपन्नस्यापि वक्तुत्वाभ्युपगमे वक्तुत्वावक्तुत्व-
सङ्करापत्तिरित्यर्थः ।

(३) यदोति यद्यपि तर्हीत्यस्य तदेत्यर्थः, तस्य च निवासापेक्षातया श्रेष्ठ-
दानं विनायुपि तदर्थलाभः, तथापि निवासापेक्षातया अथाहास्त्वात्
तदपेक्षाया श्रेष्ठस्य त्वरितप्रतिपत्तिकरत्वमिति भावः ।

(४) श्वेऽइति यद्यपि श्वेऽग्नादिप्रकृतस्य संयोगदत्त्वा सत्त्वात् कथं
प्रकृताभावः, समवायहत्या च तदभावो गवादावपि प्रकृतस्य संयोगि-
त्वात्, तथापि अन्यजनकभावसंबन्धेन तदभावो बोधः ।

चायमपारमार्थिकप्रतियोगिकः परमार्दभावेनाम ।
 न चापारमार्थिकविषयं*प्रमाणं नामेति । अपि च,—
 दुष्टेपलमसामग्री शशशृङ्गादियोग्यता ।
 न तस्यां नोपलम्भोऽस्ति नास्ति साऽनुपलम्भने ॥६॥
 केन च शशशृङ्गं प्रतिषिध्यते, सर्वव्याऽनुपलम्भस्य
 योग्यत्वासिष्ठेः । तदितरसामग्रीसाकल्यं हि तत् । ननू-

र्वस्तुलादिति भावः । न चेति । प्रामाणिकनिषेधव्यवहारे प्रामाणिक-
 स्यैव निषेधलादित्यर्थः ।

किञ्चात्पलम्भिमाचाजिषेधनिषयेऽनौक्षियोऽज्जेहादूयोग्यात्प-
 ल्भात् स वाच्यः । योग्यता च प्रतियोगितद्वायेतरतत्प्रमाप-
 कम्भाकम्भपाऽखोके नास्तीति दोषवचिवतद्वानसामग्रीरूपा सा
 वाच्या । तस्यां च सत्यां नास्तीकस्यात्पलम्भः, उपलम्भस्यैव सन्धात् ।
 अनुपलम्भदग्धायाद्य तद्वानसामग्रीरूपा योग्यतैव नास्तीत्याह ।
 अपि चेति ।

केन चेति । न केनापीत्यर्थः । सर्वथेति । प्रमाणतरति
 ग्रेवः । नन्वाभासोपलम्भस्यापि नेदं रजतमिति निषेधादुपलम्भ-
 माचस्य निषेधो न तु प्रमितस्यैवेत्यत आह । तदितरेति । रज-
 तादेः प्रामाणिककेन योग्यस्यैवात्पलम्भाजिषेधोन लाभासोपलम्भ-
 स्येत्यर्थः । तर्थैव किं न स्यादित्याह । नन्विति । आभाससामग्रीकाळे†

* न चापरमार्थविषयं,—इति छ्री० ।

† सामग्रीमावे,—इति सौ० ।

क्रमाभासोपलब्धं हि तत् । अतरेवाशक्यनिषेधमि-
त्युक्तम् । अनुपलभकाले आभासोपलभसामग्रा-
चभावात्, तत्काले चानुपलभाभावादिति । कर्त्तर्हि

अनुपलभाभावादनुपलभकाले च तद्रूपयोग्यताया असत्तादित्याह ।
अतएवेति ।

नन्देवं घटादावपि दोषस्तोपलभकारणत्वात्तदभावोऽपि न
रुद्धेत । प्रमापकसाकल्यस्य च विवक्षितले गुणस्त्रैव प्रमापकस्याभा-
वात् तत्पाकल्यासिद्धे । अत्राङ्गः । (१)प्रत्यक्षप्रमायामिन्द्रियार्थसमि-
कर्षस्य गुणत्वात्तस्य च तदव्यायत्वादेव, तदन्यगुणस्य च तत्राकारण-
त्वात् । घटादौ गुणान्यप्रमाकारणत्वेन योग्यता, गृशभृत्ते च न
दोषान्यज्ञानकारणत्वेन योग्यता, (२)दोषान्यप्रमापकस्याभावादित्यन्ये ।

(१) प्रत्यक्षप्रमायामिति तथाच प्रतियोगितायाप्येतरयावत्प्रमापकसम-
वधने सति अनुपलभित्वाभावयाहिका, गुणस्य चार्थगियतत्वेन
तद्वायपदेनैव अवच्छेदान्त्रासम्बवः । सा च न गृशभृत्ताभावे, तत्-
प्रमापकाप्रसिद्धे, न च दोषान्यज्ञापकसाकल्यं विवक्षितं, तत्त्वेन्द्रिया-
देव तत्रापि प्रसिद्धमिति वाच्यम् । गौरवादित्याङ्गः । वस्तुतो-
ऽसत्-ख्यातेः कारकाभावेनागभ्युपगमादजीकस्य नोपलभत्वमपैति न
तप्तिवेद्धमिति भावः ।

(२) प्रमापकस्येति प्रज्ञापकस्येवर्थः । अचेदमगमिमतिबीजम् । असत्-
ख्यातिपक्षे दोषान्यज्ञापकमिन्द्रियादेव, अन्यथा दोषोऽपि न तज्-
ज्ञापकइति दोषान्यविशेषणं अर्थमिति ।

शशश्रङ्गं नात्तीत्यस्यार्थः ? शशे अधिकरणे विषाणा-
भावोऽस्तीति ।

स्यादेतत् । यद्यपौश्चरोनावगतो यद्यपि च नाभा-
ससिद्धेन प्रमाणश्चवहारः शक्यसम्पादनः, तथाप्या-
त्मानः सिद्धास्तेषां सर्वज्ञं निषिध्यते, क्षित्यादिक-
र्त्तुत्वच्छेति । तथाहि । मदितरे न सर्वज्ञाश्चेतनत्वाद-
इमिव, न च ते क्षित्यादिकर्त्तारः पुरुषत्वादइमिव ।

गग्रहति । ननु गवि गग्रद्धङ्गं नास्तीति प्रतीतिवक्षाभितियोग-
दृच्छिर्भैर्ण ग्रामीयलेनावच्छिद्धः इद्धाभावः प्रतीयते । व्यधिक-
रणधर्मावच्छिद्धप्रतियोगिकाभावस्य केवलान्वयित्वात् । मैवम् ।
(१)प्रतियोगितावच्छेदकधर्मविशिष्टप्रतियोगिज्ञानस्याभावधीहेतुतया
तादृग्मप्रतीतेरसिद्धेः । अन्यथा, प्रतियोगिनिर्विकरणकादपि व्यतिरेक-
प्रतीत्यापत्तेः* । न सर्वज्ञाइति । (२)परेषां सर्वज्ञाप्रसिद्धेः अच किञ्चि-

* अभावबुद्ध्यापत्तेः,—इति का० ।

- (१) प्रतियोगितेति यद्यपि तावृशज्ञानं विनाउपि प्रमेयाभावहति शास्त्रा-
दिग्नाउभावयहान्न तस्य हेतुत्वं, तथापि प्रत्यक्षे तथात्वं बोधम् ।
यद्यप्याहार्थादिरूपं तादृशज्ञानं प्रक्षते सम्भवत्वेव, तथाप्यनुमान-
प्रकाशे मदुक्तमनुसन्धेयम् ।
- (२) परेषामिति यद्यपि शास्त्रादिज्ञानमादाय तेषामपि तत्प्रसिद्धि-
रस्येव, तथापि तथा सति बाधापत्तेः सर्वज्ञपदस्य सर्वविषयक-
प्रत्यक्षाश्रयपरतायामेव प्रसिद्धिर्बोधा ।

रंवं, वस्तुत्वादेरपौति । तदेतद्यि प्रागेवे परिहृतम् ।
तथाहि,—

इष्टसिद्धिः प्रसिद्धेऽग्ने हेत्वसिद्धिरगोचरे ।

नान्या सामान्यतः सिद्धिर्जातावपि मर्यैव सा ॥४॥

प्रमाणप्रतीतानां चेतनानां पश्चीकरणे सिद्धसा-
धनम् । ततोऽन्येषामसिद्धौ इतोराश्रयासिद्धत्वम् ।
आत्मत्वमाचेण सोऽपि सिद्ध इति चेत् । कोऽस्यार्थः ?
किमात्मत्वेनोपलक्षिता सैव वस्तुगत्या सर्वज्ञविश्व-
कर्तृव्यक्तिः, अथ तदन्या, आत्मत्वमेव* वा पक्षः ?
सर्वव पूर्वदोषान्तिहर्त्तैः । अथायमांशयः, आत्मत्वं
न सर्वज्ञसर्वकर्तृव्यक्तिसमवेत जातित्वात् गोत्विव-
दिति । तदसत् । निषेध्यासिद्धेनिषेधस्याशक्यत्वात् ।

दनभिज्ञलमेव शाधम् । तत इति । सामान्यसाक्षणप्रत्यासन्तेसैरजभु-
पगमाचात्मत्वेनापि तदुपस्थितिरिति भावः । सर्वज्ञेति । आत्मत्वपत्ते
उपसर्वज्ञले चित्ताचर्कर्त्तव्ये च शाश्वे सिद्धसाधनमित्यर्थः । न
चात्मत्वमसर्वज्ञलव्याप्तं ज्ञानलज्जानिधिलव्याप्तमिति वाच्यम् । विषये
वाधकाभावात् । अन्यथा, मूर्त्तलमवर्थविलब्ध्याप्तमिति परमाणुरपि

* आत्ममात्रमेव,—इति क्रौ०, आत्मत्वमात्रमेव,—इति धौ० ।

† आत्मत्वपक्षत्वेऽप्यसर्वज्ञले,—इति सौ० ।

तथा चाप्रसिद्धविशेषणः पक्षद्वयाश्रयासिद्धिरिति
सर्व दोषः ।

त्वदुपगतागमलोकप्रसिद्धस्यैवेश्वरस्यासर्वज्ञत्वमक-
र्त्तुवच्च साथ्यते इति चेन् ।

आगमादेः प्रभाणत्वे बाधनादनिषेधनम् ।

आभासत्वे तु सैव स्यादाश्रयासिद्धिरुद्धता ॥५॥

निगदव्याख्यातमेतत् । चार्वाकस्त्वाह । किं योग्य-
ताविशेषाग्रहेण* यन्मोपलभ्यते तत्त्वास्ति, विपरी-
तमस्ति । न चेश्वरादयस्तथा, ततो न सन्तौत्येतदेव
ज्यायः । एवमनुमानादिविलोप इति चेत् । नेदम-
निष्टम् । तथाच लोकव्यवहारोच्छेद इति चेन् ।

न विश्वेदिति भावः । तथा चेति । (१) जिज्ञासितधर्मणो धर्मिणः
पश्चात्तदभावेनाश्रयासिद्धिरित्यर्थः । आगमादेरिति । न आगमादे-
र्धर्मेण्गे प्रामाण्येऽपि अन्यच न प्रामाण्यमिति वाच्यम् । (२) तद्युपेणा-
प्यस्यादितदन्यपञ्चते विश्वासिद्धिभ्यां व्याघातादिति भावः । सम्भा-

* विशेषयहेण,—इति का० आ० ।

(१) जिज्ञासितेति प्राचीनमतेनेदम् ।

(२) तद्युपेणेति यद्यपि धर्मेमाचसिद्धौ न विश्वासिद्धिव्याघातः, तथा-
प्यस्मोक्तत्वाविशेषाङ्गमाण्येऽपि प्रामाण्यमन्यथा न धर्मेण्गेऽपीत्याश्रया-
सिद्धिरेवेति भावः । अस्यादिपञ्चते विश्वसाधनं बोध्यम् ।

सम्भावनामाचेण तत्सिद्धेः । संवादेन च प्रामाण्या-
भिमानादिति । अचोच्यते,—

दृश्यहृष्योः क्ष सन्देहो भावाभावविनिश्चयात् ।

अहृष्टिवाधिते हेतौ प्रत्यक्षमपि दुर्लभम् ॥६॥

सम्भावना हि सन्देहेत्व । तस्माच्च व्यवहारस्तस्मिन्
सति स्यात् । सेव तु कुतः? दर्शनदशायां भावनिश्च-
यात्, अदर्शनदशायामभावधारणात् । तथाच
गृहादहिर्गत*श्वार्वाकोवराको न निवर्त्तेत । प्रत्युत,
पुत्रदारधनाद्यभावधारणात् सोरस्ताङ्गं शोकवि-

वनेति । उत्कटकोटिकसंशयमाचेणेत्यर्थः । दृश्यहृष्योरिति, सप्तमी-
द्विवचनान्तम् । दर्शने तस्मनिश्चयाददर्शने चाभावविनिश्चयाज्ञ सन्देहः ।
प्रत्यक्षहेतौ गोलकादावदृश्या अनुपलब्ध्या वाधिते हेतुभावात्
प्रत्यक्षमपि न खादित्यर्थः । तथा चेति । पुत्रादिसाक्षादर्शनात्
स न खादिति गृहं न प्रत्यावर्त्तेत्यर्थः । प्रत्युतेति । पुत्रादेरद-
र्शनादित्यर्थः ।

ननु माप्रत्यक्षं प्रमाणमिति चार्वाकसिद्धान्तादनुपलब्धिः प्रत्यक्ष-
सिद्धकारिणी । न च गेहादहिर्गतमनेऽधिकरणेन सहेत्रियसम्बि-
कर्वाऽस्तीति न पुत्राद्यभावविनिश्चयः स्यात् । सविक्षष्टे देशे

* गृहादहिर्गत,—इति ब्रौ० । गृहादिष्टकान्त,—इति का० ।

कलोविक्रोधेत्* । स्मरणानुभवाचैवमिति चेत् । प्रतियोगिस्मरणरथाभावपरिच्छेदात्, पराहतोऽपि कर्वं पुनरासादयिष्यति । सखादिति चेदनुपलम्बकाशेऽपि तर्हि सन्तीति न तावमाचेषाभावधारम् । तदैत्रोत्पन्ना इति चेत् । अनुपलम्बेन हेतुनां वाधात् । आवाषे वा सर्व दोषः । अतएव प्रत्यक्षमपि न स्यात्, तच्चेतुनां चक्षुरादौनामनुपलम्बवा-

चाभावनिष्ठयेऽपि ध्वंसानिष्ठयाज्ञ शोकः स्यात् । अतएव, पर्वते परभागेनां चहेश्चियासचिकर्वमान्यभावनिष्ठय इति तत्र संशयादसुमानप्रवृत्तिः । अचाङ्गः । अधिकरणज्ञानमाचमभावधीहेतुर्न तु तदिष्ठियसचिकर्वेऽपि । अतएव, देवताद्यभावस्तदधिकरणसचिकर्वेऽपि स्वस्त्रे इति चार्वाकसिद्धान्तमाचित्योन्नम् ।

मुचादेः स्मरणाचैवं करोतीत्याह । स्मरणेति । स्मरणादिति वक्तव्ये अनुभवप्रसंगं तत्र प्रमाणस्त्रियनार्थम् । मुचादिस्मरणं तदभावपरेऽनुकूलमेव, प्रतियोगिज्ञानं विना तदयज्ञादित्याह । प्रतियोगीति । अनुपलम्बकालरति । तथा चानुपलम्बिमाचमभावसंशये हेतुर्नां तस्मिसाधकमित्यर्थः । हेतुलां मुचायुत्पादकानामित्यर्थः । सर्वेति । नानुपलम्बिमाचेषाभावनिष्ठय इत्यर्थः । अतएवेति हेतुलां वाधा-

* वज्ज विक्रोधेत्,—इति का० ।

† पर्वतपरभागेन,—इति सो० ।

‡ माचमभावधीहेतुर्न,—इति का० ।

धितत्वात् । उपलभ्यन्तरेव गोलकाद्य* इति चेत्त ।
तदुपलब्धेः पूर्वं तेषामनुपलभ्यता । न च यौगपद्य-
नियमः, कार्यकारणभावादिति ।

एतेन, न परमाणवः सम्यनुपलब्धेः, न ते नित्या-
निरवयवाः वा पार्थिवत्वात्, घटादिवत्, न पाथसौय-
परमाणुरूपादयोनित्याः † रूपादित्वात् हस्यमानरूपा-
दिवत्, न रूपत्वपार्थिवत्वादि नित्याकार्यातीन्द्रिय-
समवायि जातित्वात् शृङ्गत्ववत्, नेन्द्रियाणि सन्ति
योग्यानुपलब्धेः, अयोग्यानि च शशशृङ्गप्रतिबन्धि-
निरसनीयानीत्येवं स्वर्गापूर्वदेवतानिराकरणं नास्ति-
कानां निरसनीयम् । मीमांसकश्च तोषयितव्योभैष-
यितव्यश्चेति ।

देवेत्यर्थः । ननु चचुरादीनामपि खोपलभिकाले सत्त्वमन्यदा
त्वसत्त्वभित्यतएवेत्यत आह । न चेति । (१)उपलभेन्द्रिययोर्युगपदु-
त्पद्योः पौर्वापर्याभावादित्यर्थः । एतेनेति । अनुपलभमाच-
स्वासाधकत्वेन छेलमरस्य चात्रयासिद्धादिनेत्यर्थः ‡ । मीमांसक-

* गोलकादिरूपत्वात्तेषाम्,—इति ज्ञौ० ।

† पाथसौयपरमाणुरूपादयोनित्या,—इति आ० ।

‡ चासिद्धादिनेत्यर्थः,—इति ज्ञा० ।

(१) उपलभेन्द्रिययोरिति प्रबन्धस्य विषयजन्यत्वगियमातदन्यज्ञानस्य
तथाऽनभ्युपगमादिति भाव ।

यदेवमनुपस्थितेनाहश्यप्रतिषेधेनेष्टते, अनुपस्थितोपाधिप्रतिषेधोऽपि तर्हि नेष्टव्यः । तथाच कर्त्तव्याभूतार्थसिद्धिरपि, अनुमानबौजप्रतिबन्धासिद्धेः । तदभावे शब्दादेरप्यभावः, प्रामाण्यासिद्धेः । सेयमुभयतःपाशा रञ्जुः ।

अपि कश्चिदाह । मा भूदुपाधिविधूननं, चतुःपञ्चरूपसम्पत्तिमाचेणैव प्रतिबन्धनिर्व्वाहात् । तस्याच्च सपक्षासपक्षदर्शनादर्शनमाच्चप्रमाणकत्वात् । यच्च तु तद्भावः, तच्च प्रमाणभज्ञोऽप्यावश्यकः । न च्छस्ति सम्भवोदर्शनादर्शनयोरविक्षवे हेतुरूपक्षवते* इति ।

चेति । अनुपस्थितमाच्चाभावाचाधकलादपूर्वादिषिद्धा तोषणम् । योग्यानुपस्थित्य वाधकलेनायोग्यपरमात्मावाध इति भौषणम् ।

यद्यत्तुपस्थितमाचाचाभावनिषयः, तदाऽनीश्चियोपाधिग्रह्यत्वा व्याघ्रनिषयाचातुमानमिति न तत ईश्वरविद्विरित्याह । यदेव-मिति । अनुमानभावे तद्वाच्चप्रमाणं शब्दाद्यपि न तच्च मानमित्याह । तदभावरिति । चतुःपञ्चेति । पञ्चसत्त्वसपञ्चसत्त्वावाधितत्वाच्च-प्रतिपञ्चितत्वानि चत्वारि रूपाणि केवलाच्चयिनि, सपञ्चसत्त्वाभावे विपञ्चाच्च चेवलाच्चतिरेकिणि, उभयन्तु रूपमन्यव्यतिरेकीणीति तच्च पञ्चरूपाणि । तद्भज्ञइति । यच्च उक्तरूपसम्पत्तिभज्ञक्षत्र

* हेतुरूपविक्षवः—इति छौ० का० ।

अप्रयोजकोऽपि तर्हि हेतुः स्यादिति चेत् । भूयोदर्शनाविज्ञवे कोऽयमप्रयोजको नाम ? न तावत् साध्यं प्रत्यकार्यमकारणं वा, सामान्यतो हष्टानुमानस्त्रीकारात् । नापि सामग्र्या कारणैकदेशः, पूर्ववदभ्युपगमात् । नापि व्यभिचारी, तदनुपलभात् । व्यभिचारोपसम्भे वा सएव द्वाषः । न च शक्तिव्यभिषारः, निर्बीजशक्तायाः सर्वच सुखभत्वात् । नापि व्याप्तन्तर*सहवृत्तिः, एकचापि साधेऽनेकसाधनोपगमात् । नापि व्याप्तविषयः, धूमादेस्तथाभावेऽपि † हेतुत्वात् । ननु धूमो‡ वह्निमाचे अप्रयोजकएव, तन्नि-

दर्शनादर्शनात्मकप्रमाणभूगोऽयावश्यकोऽन्यथा तयोर्निर्विषयतापात्-इत्यर्थः । सामान्यत इति । रूपरसयोरकार्यकारणभूतयोरपि व्याप्तभ्युपगमादित्यर्थः । पूर्ववदिति । पूर्वं कारणं, तथस्त्रासि विषयतया लिङ्गशानस्त्र, तत्त्वात् । कारणैकदेशस्यापि तदितराशेषकारणव्याप्तस्यान्यतन्मुच्योगादेः पटादौ लिङ्गस्त्रास्त्रीकारादित्यर्थः । निर्वीजेति । साधाभावसहचारदर्शनस्त्र शक्तावीजस्याभावात्, भावे वा, व्यभिषारएव स्फुटो दोष इत्युक्तमित्यर्थः । अस्यविषय-

* रूपान्तर,—इति आ० ।

† तथाभूतस्यापि,—इति औ० का० ।

‡ धूमोऽपि,—इति औ० ।

हृत्तावपि तदनिष्टत्तेः । आर्द्धेन्धनवत्तं वङ्गिविशेषं
प्रति तु प्रयोजकः, तन्निष्टत्तौ तस्यैव निष्टत्तेरित्येतद-
प्ययुक्तम् । सामान्याप्रयोजकतायां विशेषसाधकत्वा-
चोगात्* । तदसिद्धौ तस्यासिद्धिनियमात् । सिद्धौ वा
सामान्यविशेषाभावात्तुपपत्तेः । नापि कृतसामर्थ्येऽन्य-
स्मिन् कल्पनीयसामर्थ्योऽप्रयोजकः, नाशे कार्यत्व-
सावयवत्वयोरपि इतुभावादिति ।

तदेतदपेशस्तम् । कथं हि विशेषाभावात्, कस्मि-

हति । आपकवन्निष्टात्यनाभावप्रतियोगीत्यर्थः । तन्निष्टत्ताविति ।
धूमनिष्टत्तावपि वङ्गनिष्टत्तेरित्यर्थः । तस्यैवेति । आर्द्धेन्धनप्रभवव-
क्षेरित्यर्थः । सामान्येति । वङ्गिवामान्याव्याप्त्यत्वे† तदिशेषव्याप्त्यत्वैव
न स्तात्, सामान्यस्त विशेषव्यापकलादित्यर्थः । तथाच, विशेषव्याप्त्यत्वे
सामान्यव्याप्त्यत्वे भ्रवमिति भावः । तात्र इति । गुणादिनामे
(१)भावकार्यत्वस्त प्रयोजकते कृतेऽपि इत्यनामे तद्वाप्यसावयवत्वस्तापि

* विशेषसाधकत्वनियमात्,—इति का० चा० ।

† वङ्गिवामान्यव्याप्त्यत्वे,—इति इ० ।

(१) असे अभिवारेण भावपदमन्तर्भावव्यति भावकार्यत्वस्त्वेति । यद्यप्यत्व
पौर्वापर्वविद्यमे मानाभावः, तथापि सामान्यविशेषयोः प्रथम-
सुत्सुर्गतः सामान्यस्तोपस्थितिरित्याशयेन तथोक्तम् ।

द्विभिर्भरति कश्चिच्च नेति शक्यमवगन्तुम्* । ततो निर्णायकाभावे सति साहित्यदर्शनमेव शङ्काबीजमिति
क्वासौ† निर्बोजा । एवं सत्यतिप्रसक्तिरपि चार्वा-
कनन्दिनी नोपलभाय । स्वभावादेव कश्चित् किञ्चित्-
द्विभिर्भरति कश्चिच्च नेति स्वभावेव विशेषं इति चेत् ।
केन चिङ्गेन पुनरसौ निर्णेय इति निपुणेन भाव-
नीयम् । भूयोदर्शनस्य शतशः प्रवृत्तस्यापि भङ्ग-

तत्त्वाङ्गीकारादित्यर्थः । कथं हीति । † सहचारदर्शनस्य अभिचार्यव्यभिचारिषाधारणात्तदेव विशेषादर्शनसहकृतं अभिचारदर्शन-
बीजमित्यर्थः । एवं सतीति ।

“अवश्यं शङ्कया भावं नियामकमपश्यताम्”—इति
चार्वाकोक्तातिप्रसक्तिर्नोपालभाय, शङ्काबीजस्य सहचारदर्शनस्य
सत्त्वादित्यर्थः । यथा किञ्चित् कस्यचित्कार्यं कारणं चेत्यच स्वभाव-
एव नियामकः, तथा किञ्चित् कस्यचिङ्गायं व्यापकमेत्यपौत्र्याह ।
स्वभावादेवेति । स स्वभावविशेषेव कुतोवधार्यः इत्याह । केनेति ।
भूयोदर्शनस्येति । पार्थिवलोहलेखलयोरपि अभिचारदर्शनादि-

* ममिधातुम्,—इति आ० ।

† शङ्काबीजमतो नासौ,—इति क्रो० का० ।

(१) सहचारदर्शनस्येति शङ्कितव्यभिचारश्वाप्येऽजक्तहति भावः ।

दर्शनात् । यत्र भज्ञे न हश्यते तत्र तथा इति चेत् । आपाततो न हश्यते इति सर्वत्र कालक्रमेणापि न द्रश्यते इति को नियन्तेति । तस्मादुपाधितद्विर
इवेव व्यभिचाराव्यभिचारनिवन्धनं, तदवधारण-
चाशक्यमिति ।

त्वर्णः । अग्नव्यगतिकतयोपाधिविरहेव तदुपाथः, स च कुरवधारण-
द्रत्याह । तस्मादिति ।

ननु वहचारदर्शनव्यभिचारादर्शने एव व्याप्तियाहेऽन्ते, न च
तयोरक्षाप्तियाधारणं, उपाध्यभावज्ञानस्थायस्थायसाधारणलात् ।
न च खल्पसंक्षेपे (१)स तद्याहकः, व्याप्तिभ्यमानुपपत्तेः । तापि
वक्षुगत्या यजोपाध्यभावस्तत्र तज्ज्ञानाङ्गाप्तिप्रमाण्यत्र तु तद्वम-
इति वाच्यम् । यत्र वक्षुषती व्याप्तिसां वहचारदर्शनादेरपि
तस्मापत्तेः ।

अचाच्छः । व्यभिचारादर्शनस्य* व्याप्तिनिद्यायकले तस्मिन्
सति व्याप्तिसन्देशानुपपत्तिः । अनौपाधिकलग्निषये तु न सन्देश-
इति तदेव व्याप्तियाहकम् । (२)किञ्च, यथा व्यभिचारादर्शनाद-

* वहचारदर्शनव्यभिचारादर्शनस्य,—इति द्वा० ।

(१) स उपाध्यभावः ।

(२) नवनौपाधिकत्वं व्याप्तिव्याप्तिमिति व्याप्तिवेव तदनिष्ठयदश्वरथां
तस्मन्देशः स्यादेव, न चानौपाधिकत्वव्याप्तिमितेनदेव, तस्य व्याप्तियाह-
कत्वेनाभ्युपगमादित्वद्वयेराह किञ्चेति ।

न तु यः सर्वैः प्रमाणैः सर्वदा अस्मदादिभिर्यदतया
नोपलभ्यते नासौ तद्वान्, यथा वकः श्यामिकया, नो-
पलभ्यते च वह्नौ धूम उपाधिमत्तयेति शक्यमिति चेत्त ।
अस्याप्यनुमानतया तद्पेक्षायामनवस्थानात् । सर्वा-
हृषेष्व सन्देहात् स्वाहृष्टैर्व्यभिचारतः, सर्वदैत्यसिद्धेः ।
तादात्म्यतदुत्पत्तिभ्यां नियम इत्यन्ये । तच, तादात्म्यं
विपक्षे बाधकाङ्गवति* । तदुत्पत्तिष्व पौर्वापर्येण

व्यभिचारनिष्ठयः, एवमव्यभिचार^(१) दर्शनाङ्गभिचारनिष्ठयोऽपि
खादविशेषात् । न च भावानुपलभिरभावनिष्ठाविका न त्वभावा-
नुपलभिर्भावनिष्ठाविकेति वाच्यम् । अव्यभिचारस्यापि भावलात् ।
साधनसमानाधिकरणात्यज्ञाभावाप्रतिदोगिसाधसामानाधिकरण-
स्थपत्वात् । चित्यादि द्विकर्द्धकं कार्यत्वात् पटवदित्यादैरपि गम-
कलापातादा ।

तद्पेक्षायामिति । ^(२)उपाध्यभावापेक्षायामित्यर्थः । अस्मि-
हृषिरिति । सर्वदा उपाधिमत्तयाऽनुपलभ्यत्यर्थः । वौद्धोऽपि
तद्याहकमाह । तादात्म्येति । विपक्षबाधकश्च उणभङ्गप्रस्तावे

* विपक्षबाधकाङ्गवति,—इति का० ।

(१) अव्यभिचारेति श्यामिनिष्ठयदत्यर्थः । अतएवाये तथैव वक्ष्यति ।

(२) उपाध्यमावेति उपाध्यमावनिष्ठयापेक्षायामित्यर्थः ।

प्रत्यक्षात् पञ्चभाभ्याम् । न इव सति शङ्खापिशच्च-
यकाशमासाद्यति । आशङ्खमानकारणभावस्यापि
पिशाचादेरेतस्तत्त्वाविरोधेनैव तत्त्वनिर्बाहादिति* ।
न । एव मध्यगमिनोऽव्यभिचारनिवन्धनस्यैकस्या-
विवेचनात्†, प्रत्येकं चाव्यापकत्वात् । कुतश्च का-
र्यात्मानौ कारणमात्मानच्च न व्यभिचरत इति ।
अचोच्चते,—

स्थास्थातम् । प्रत्यक्षात् पञ्चभावस्यव्यतिरेकौ । अपि चामौन्मादि-
षमवधानेऽव्यन्धस्य पिशाचादेः बिधिराशङ्खमानो मामौन्म-
ादिव्यभिचारिणोऽव्यच्छ धूमस्थादर्घनादिति (५) नियतस्य वाचः, स
च नेत्याह । आशङ्खमानेति । अग्निं विना पिशाचादेव धूमः सादि-
ति पिशाचस्य कारणमाशङ्खाऽव्यव्यतिरेकावादाय वाचा । तौ चामे:
प्रत्यच्छिद्वस्थेति नान्यकारणशङ्खेत्यर्थः । दूषयति । नैवमपीति ।
तथोर्न मिलितयोर्व्याप्तियाइकलमसिद्धेरितिः प्रत्येकं तत्त्वे व्याप्तियाइ-
कतावच्छेदकातुगतरूपाभाव इत्यर्थः । ननु चापकस्थानतुगमो न

* तमिर्बाहादिति,—इति चा० ।

† निवन्धनस्याविवेचनात्,—इति चा० ।

‡ सयोर्मिलितयोर्व्याप्तियाइकलमसिद्धमिति,—इति चा० ।

(१) नियतस्य अमौन्मादिनियतस्य तस्य तादाव्यादेरित्यर्थः ।

शङ्का चेदनुमाऽस्येव न चेष्टका तत्स्तराम् ।
व्याघातावधिराशङ्का तर्कः शङ्काऽवधिर्भूतः ॥७॥
कालान्तरे कदाचिद्भिर्विष्टतीति कालं भावि-
नमाकल्य शङ्क्षेत, तदाकलनच्च नानुमानमवधीर्य
कस्यचित् । मुहूर्तयामाहोराचपश्चमासर्वयनसंवत्स-
रादयोऽहि भाविनोभवन्मूहूर्ताद्यनुभेयाएव, अनवगतेषु

दोष एकस्यायनेकज्ञायत्तादित्यत आह । कुतस्तेति । विपश-
बाधकतर्कस्यापि व्याप्तयेच्चया तत्रापि तर्कान्तरानुभरणेऽग्नवस्था,
तर्कं विनाऽपि व्याप्तियहे व्यभिचारात् तर्कोऽपि न तद्देतुः स्था-
दित्यर्थः ।

शङ्का चेदिति । कालान्तरदेशान्तरयोर्बिचारोपाध्यन्तराशङ्का
थदि, तदाऽनुमानमस्येव, तां विना तयोरप्रतीतेः । यदि च तयो-
रप्रतीतौ न शङ्का, सुतरामनुमानं, शङ्कानिरासकस्यायनपेच्छणादि-
त्यर्थः । वाद्यकथामाश्रित्य शङ्कानिवर्त्तकमाह । व्याघातेति । शङ्काया-
ओवधिस्तर्कः, तनिवर्त्तकत्वात् । ननु तर्कोऽपि व्याप्तिमूलकतया*
तर्कान्तरापेच्छायामनवस्थेत्यत आह । व्याघातावधिरिति । तर्कमू-
लयासौ स्फक्षियाव्याघातेन व्यभिचारशङ्कैव नोदेतीति न तच तर्क-
पेच्छेत्यर्थः ।

पूर्वाद्दृँ व्याचष्टे । कालान्तरेत्यादि तथाचेत्यन्तेन । ननु

* तर्कोऽपि व्याप्तिं हमूलकतया,—इति का० । तर्कोऽपि व्याप्तिमूलक-
तया,—इति इ० ।

स्मरणस्याप्यनाशङ्कनीयत्वात् । अग्राक्षुने वा, कमा-
श्रित्य व्यभिचारः शङ्केत्* । तद्बाच, सुतरामनुमान-
स्त्रीकारः । एवज्ञ देशान्तरेऽपि वक्तव्यम् ।

स्त्रीक्षतमनुमानं, सुहङ्गावेन पृच्छामः, कथमा-

साध्यात्यन्ताभावसामानाधिकरणं साधने वर्तते न वेति गङ्गा देश-
कासावनन्तर्भाव्यैवेति नातुमानावश्यकत्वम् । मैवम् । साध्यात्यन्ताभा-
वसामानाधिकरणं तदनधिकरणाधिकरणलं, तच† प्रसिद्धधूमाधि-
करणे वक्त्रिनिष्ठयादेव न गङ्गा । तदन्यच्चातुमानगम्यमेव ।

तथापि सामान्यसच्चण्या प्रत्यासत्या प्रत्यचेणापि कासादेहपस्थिते-
र्नातुमानादेव तदुपस्थितिः। सा च प्रत्यासत्तिरत्तुमानप्रामाण्यवादिना-
इपि स्त्रीकार्या । अन्यथा, अस्य व्याप्तिगदः स न पञ्चधर्मः तादृश्य न
व्याप्तिगोप्तर इत्यत्तुमानविषयापन्निः । मैवम् । इदमसाधकमनुपस्थ-
भन्नानव्यभिचारगङ्गाग्रस्तावादित्यत्तुमानगमपि गङ्गाऽऽस्त्रकन्दतीति जा-
युपरबात् । व्याप्तिगङ्गायामव्यभिचारगङ्गयोस्त्रयाऽपि व्याप्तिस्त्रीका-
रात् । व्यभिचारगङ्गायामव्यभिचारकोटेरावश्यकत्वाच । (१)अपि जातु-
मानाप्रामाण्यं नातुमानगम्यं, तदनस्त्रीकारात् । नापि प्रत्यच्चगम्यं, तथा-

* व्यभिचारगङ्गेति,—इति चा० ।

† तदधिकरणाधिकरणलं, तच,—इति का० । तदधिकरणाधि-
करणलं, तच,—इति चो० ।

(१) न यु आप्तिस्त्रीकारेऽपि जातुमानप्रामाण्यस्त्रीकारस्तयोर्भेदादित्यत-
आह अपि चेति ।

शक्ता निवर्त्तनीया,—इति चेन्न, यावदाशक्तं तर्कप्रवृत्तेः । तेन हि वर्तमानेनोपाधिकोटौ तदायत्तव्यभिचारकोटौ वाऽनिष्टमुपनयतेच्छा विच्छिद्यते, विच्छन्नविपक्षेच्छा प्रमाता भूयोदर्शनोपलब्धसाहचर्यं लिङ्गमनाकुलोऽधितिष्ठति, अधिष्ठिताच्च करणात् क्रियापरिनिष्पत्तिरिति किमनुपपन्नम् ।

अनुवादसाधाभावात् । एतेनोत्कटकोटिकसंश्यरूपाऽनुभितिसाकरणमनुभानमित्यपालम्* । (१) भूमादग्निं निश्चिनोभीत्यनुवादायेन तस्मिंश्चयत्वस्य प्रत्यक्षलात् । अन्यथा, प्रत्यक्षस्यापि निश्चयत्वे कः समाधासः ?

यावदाशक्तमिति । तर्कसहकृतभूयोदर्शनम्—(२) संखारसचिवप्रमाणेन व्याप्तिर्गते इत्यर्थः । तर्कव्यापारमाह । तेन हीति । इच्छा विच्छयते इति । संश्यजग्नितसाधाभाववति जिज्ञासाऽनिवार्यते इत्यर्थः । तत्त्वनकसंश्यसहितेति शेषः । (३) अन्यथा, जिज्ञासाविच्छेदेऽपि संश्य-

* करणमित्यपालम्,—इति सेा० ।

† संश्यजग्नितसाधाभावजिज्ञासा,—इति ह० । संश्यजग्नितजिज्ञासा,—इति सेा० ।

(१) भूमादिति निश्चयत्वं जातिरिति मतेनेदम् । उपग्रीतमानाभिप्रायेत्वा । अन्यथा अनुवादसाध्यविचयत्वानुपर्यत्तिरित्वाऽऽः ।

(२) आशुविगाश्चिनां ज्ञानिकाबां भेदकाशुपरपत्तेराह संखारेति ।

(३) अन्यथेति प्रतिबन्धकतावच्छेदके व्याप्तत्वस्त्रैव न प्रवेश्यो गौरवाद्युतो निश्चयत्वस्येति भावः । न तु संश्ययो न जिज्ञासाहेतुः, तस्या इच्छात्वेन

शानेकुसाधगताशानसाधथलात् । साधारिंच वाधाभावज्ञानं
नेवसाधगमिति न तत्र जिज्ञासा । तथाच कर्थं तप्तिवर्तकता तर्हं-
स्येति चेत् । न, अन्यथतिरेकाभावो सत्प्रतिपक्षस्येव संशयस्यापि
जिज्ञासाजनकत्वात् । ननु विरोधिविषयताभावात्तर्हः कर्थं संशय-
जिज्ञासयोर्निवर्तक इति चेत् । न, दैषविकविरोधाभावेऽपि खरू-
चेत्वैव दाहादौ मण्डदिवत् पञ्चवेग तस्य विरोधित्वात् । इच्छाया-
मनिलुप्रतिसन्धानतेनापि विरोधित्वाच । मधुविषयसंप्रकाशनुभुज्ञादौ
तथा इश्वर्णात् । नन्येवमपि यदि निर्बंड्हः स्यान्निर्धूमः स्यादिवि वि-
षयपरिश्चाधकस्य तर्हस्य कर्थमनुमितावुपयोगः, परामण्डादेव विशे-
षदशंस्येन ग्रहणगिरुसेदिति चेत् । विशेषदशंसे खरसवाहिग्रहाऽनु-
दयेऽपि अन्याहितग्रहेनदयेन बाधकप्रमाणावतारग्रहानिवन्धन-
वाधाभावग्रहानिवर्तकतेन तदुपयोगादिति विषयितमनुमानप्र-
कार्ये । केचित्पु धार्यमिकविश्वदशंस्य तदविरोधितेन धूमवानय
वक्षिमान्न वेति संशयः, ततो जिज्ञासा, तत्त्वं साधाभावज्ञानोपाया-
नुसन्धानपरस्य तामपि वक्षिव्याप्तिं पञ्चधर्मधूमे न परामृशति, अय-
त्वादिति प्रसिद्धार्थां परामण्डामयां तत्त्वाववारे तेवापहृतायां
जिज्ञासायां तदुपयोगानुसरणपरत्वरूपविषयान्तरसंखाराभावे पराम-
ण्डात्पादः । अत एवायं न्यायविषयपरिश्चाधक इति गौयते । न्यायस्य
परामण्डस्य विषयेऽपि, तस्य परिशुद्धिः परामण्डप्रतिवन्धकसाधा-
भावजिज्ञासा-तदुपयोगानुसरणपरत्वयोरपगमः । तदाहु प्रमेयतत्त्व-
वेदे वज्ञमानः । “एवत् विरोधिगानाविषयस्य जिज्ञासा तदुपयो-
गानुसरणच वाक्यवक्त्राटिप्रमाणप्रवृत्तावंशतः परिपन्नो”—इति ।
न चैवं तर्हस्य न्यायेत्तराङ्गत्प्रतिपादनविरोधः, परामण्डामापार-
त्तर्ह इति भतेन तदुत्थानात् । तदाहु तत्रैव वज्ञमानः । “तर्को-
न्यायस्य पूर्वाङ्गं न्यायविषयपरिश्चाधकत्वात्, आमियाहकत्वाच”
इत्याङ्गः ।

Pingala Chhandah Sútra, (Sans.) Fasc. II—II @ /6/ each	Rs.	0	12
Prithiraj Rásau, (Sans.) Part I, Fasc. I, Part II, Fasc. I—V @ /6/ each		2	4
Ditto (English) Part II Fasc. I		0	12
Prákríta Lakshanañam, (Sans.) Fasc. I		1	8
Parásara Smṛti (Sans.) Vol. I, Fasc. 1—8, Vol. II, Fasc. 1—2, @ /6/ each		8	12
Parásara, Institutes of (English)		0	12
Srauta Sútra of Kpastamba, (Sans.) Fasc. I—XII @ /6/ each		4	8
Ditto Kávaláyana, (Sans.) Fasc. I—XI @ /6/ each		4	2
Ditto Látyáyana (Sans.) Fasc. I—IX @ /6/ each		8	6
Ditto Sánkháyana (Sans.) Fasc. I—VIII @ /6/ each		8	0
Sáma Veda Samhitá, (Sans.) Vols. I, Fasc. 8—10; II, 1—6; III, 1—7; IV, 1—6; V, 1—8, @ /6/ each Fasc.		18	2
Samkhyá Sutra Vritti (Sans.) Fasc. I—IV @ /6/ each		1	8
Sáhitya Darpaña, (English) Fasc. I—IV @ /6/ each		1	8
Sámkhya Aphorisms of Kapila, (English) Fasc. I and II @ /6/ each		0	12
Sarva Darśana Sangraha, (Sans.) Fasc. II		0	6
Sankara Vijaya, (Sans.) Fasc. II and III @ /6/ each		0	12
Sámkhya Pravachana Bháshya, Fasc. III (English preface only)		0	6
S'rí Bháshyam, (Sans.) Fasc. I—II @ /6/ each		0	12
Sámruta Samhitá, (Eng.) Fasc. I and II @ /12/ each		1	8
Taittiriya Áraṇya (Sans.) Fasc. I—XI @ /6/ each		4	3
Ditto Bráhmaṇa (Sans.) Fasc. I—XXIV @ /6/ each		9	0
Ditto Samhitá, (Sans.) Fasc. IX—XXXV @ /6/ each		10	2
Ditto Prátiśákhya, (Sans.) Fasc. I—III @ /6/ each		1	2
Ditto and Aitareya Upanishads, (Sans.) Fasc. II and III @ /6/ each		0	12
Tándyá Bráhmaṇa, (Sans.) Fasc. I—XIX @ /6/ each		7	2
Tattva Chintámaṇi, Vol. I, Fasc. I—IX ; Vol. II, 1—3 (Sans.) @ /6/ each		4	8
Tul'si Sat'sai, (Sans.) Fasc. I—II @ /6/ each		0	12
Uttara Naishadha, (Sans.) Fasc. III, V—XII @ /6/ each		3	6
Uvásangadasáo, (Sans.) Fasc. I—V @ /12/		3	12
Varáha Puráṇa, (Sans.) Fasc. I—XIII @ /6/ each		4	4
Váyu Puráṇa, (Sans.) Vol. I, Fasc. I—VI; Vol. II, Fasc. I—VII, @ /6/ each Fasc.		4	14
Vishnu Smṛti, (Sans.) Fasc. I—II @ /6/ each		0	12
Vivádárñatnákara, (Sans.) Fasc. I—VII @ /6/ each		2	10
Vrihannáradíya Puráṇa, (Sans.) Fasc. I—V @ /6/		1	14
Yoga Sútra of Patañjali, (Sans. & English) Fasc. I—V @ /14/ each		4	6

Tibetan Series.

Sher-Phin—Fasc. I—V @ 1/ each	5	0
Rtoq: brjod dpag bsam hkhri S'if (Tibetan & Sans.) Fasc. I—II @ /1		2	0

Arabio and Persian Series.

'Klamgírnámah, with Index, (Text) Fasc. I—XIII @ /6/ each		4	14
Kín-i-Akbari, (Text) Fasc. I—XXII @ 1/ each		22	0
Ditto (English) Vol. I (Fasc. I—VII)		12	4
Akbarnámah, with Index, (Text) Fasc. I—XXXVII @ 1/ each		87	0
Bádhsháhnámah with Index, (Text) Fasc. I—XIX @ /6/ each		7	2
Beale's Oriental Biographical Dictionary, pp. 291, 4to, thin paper		4	8
Dictionary of Arabio Technical Terms, and Appendix, Fasc. I—XXI @ 1/ each		21	0
Farhang-i-Rashídí (Text), Fasc. I—XIV @ 1/ each		14	0
Fihrist-i-Túsi, or, Túsy's list of Shý'ah Books, (Text) Fasc. I—IV @ /12/ each		8	0
Futúh-ul-Shám Waqídí, (Text) Fasc. I—IX @ /6/ each		8	6
Ditto Azádi, (Text) Fasc. I—IV @ /6/ each		1	8
Haft Asmán, History of the Persian Mansawi, (Text) Fasc. I		0	12
History of the Caliphs, (English) Fasc. I—VI @ /12/ each		4	8
Iqbáinámah-i-Jahángíri, (Text) Fasc. I—III @ /6/ each		1	2
Ispábáh, with Supplement, (Text) 51 Fasc. @ /12/ each		38	4
Muásir-ul-Umara, Vol. I, Fasc. 1—9, Vol. II, Fasc. 1—9 @ /6/ each		6	12
Maghází of Wáqidí, (Text) Fasc. I—V @ /6/ each		1	14
Muntakhab-ul-Tawárish, (Text) Fasc. I—XV @ /6/ each		5	10
Muntakhab-ul-Tawárish (English) Vol. II, Fasc. I—V @ /12/ each		3	12

(Turn over.)

Muntaqib-ul-Lubab, (Text) Fasc. I—XIX @ /6/ each ..	Rs. 7	4
Mu'ásir-i-Klamgízí (Text), Fasc. I—VI @ /6/ each 2	2
Nokhbat-ul-Fikr, (Text) Fasc. I 0	6
Nigámí's Khiradnámah-i-Iskandarí, (Text) Fasc. I and II @ /12/ each ..	1	8
Suyútý's Itqán, on the Exegetic Sciences of the Koran, with Supplement, (Text) Fasc. II—IV, VII—X @ 1/ each 7	0
Tabaqát-i-Náqíf, (Text) Fasc. I—V @ /6/ each 1	14
Ditto (English) Fasc. I—XIV @ /12/ each 10	8
Tárikh-i-Fírúz Sháhí of Ziaa-al-dín Barní (Text) Fasc. I—VII @ /6/ each ..	2	10
Tárikh-i-Baihaqí, (Text) Fasc. I—IX @ /6/ each 8	6
Tárikh-i-Fírosháhí, of Shams-i-Siráj Alíf, (Text) Fasc. I—V @ /6/ each ..	1	14
Wíz o Rámíñ, (Text) Fasc. I—V @ /6/ each 1	14
Zafarnámah, Vol. I, Fasc. I—IX, Vol. II, Fasc. I—VIII @ /6/ each ..	6	6
Túsak-i-Zehángírí (English) Fasc. I 0	12

ASIATIC SOCIETY'S PUBLICATIONS.

1. ASIATIC RESEARCHES. Vols. VII, IX to XI; Vols. XIII and XVII, and Vols. XIX and XX @ /10/ each ..	Rs. 80	0
Ditto Index to Vols. I—XVIII 5	0
2. PROCEEDINGS of the Asiatic Society from 1866 to 1869 (incl.) @ /4/ per No.; and from 1870 to date @ /6/ per No.		
3. JOURNAL of the Asiatic Society for 1843 (12), 1844 (12), 1845 (12), 1846 (6), 1847 (12), 1848 (12), 1850 (7), 1851 (7), 1857 (6), 1858 (6), 1861 (4), 1864 (5), 1865 (8), 1866 (7), 1867 (6), 1868 (6), 1869 (8), 1870 (8), 1871 (7), 1872 (8), 1873 (8), 1874 (8), 1875 (7), 1876 (7), 1877 (8), 1878 (8), 1879 (7), 1880 (8), 1881 (7), 1882 (6), 1883 (5), 1884 (6), 1885 (6) 1886 (8), 1887 (7). @ 1/ per No. to Sub- scribers and @ 1/8 per No. to Non-Subscribers, <i>N. B. The figures enclosed in brackets give the number of Nos. in each Volume.</i>		
4. Centenary Review of the Researches of the Society from 1784—1883 ..	3	0
General Cunningham's Archaeological Survey Report for 1863-64 (Extra No., J. A. S. B., 1864) ..	1	8
Theobald's Catalogue of Reptiles in the Museum of the Asiatic Society (Extra No., J. A. S. B., 1868) ..	1	8
Catalogue of Mammals and Birds of Burmah, by E. Blyth (Extra No., J. A. S. B., 1875) ..	3	0
Sketch of the Turki Language as spoken in Eastern Turkestan, Part II, Vocabulary, by R. B. Shaw (Extra No., J. A. S. B., 1878) ..	3	0
Introduction to the Maithili Language of North Bihár, by G. A. Grierson, Part II, Chrestomathy and Vocabulary (Extra No., J. A. S. B., 1882) ..	3	0
5. Anis-ul-Musharráhin 2	0
6. Catalogue of Fossil Vertebrates 2	0
7. Catalogue of the Library of the Asiatic Society, Bengal 3	8
8. Examination and Analysis of the Mackenzie Manuscripts by the Rev. W. Taylor 2	0
9. Han Koong Tséw, or the Sorrows of Han, by J. Francis Davis 1	8
10. İstilahát-us-Súfiyah, edited by Dr. A. Spenger, 8vo.	.. 1	0
11. Ináyah, a Commentary on the Hidayah, Vols. II and IV, @ 16/ each ..	32	0
12. Jawámi-ul-'ilm ir-riyáfi, 168 pages with 17 plates, 4to. Part I 2	0
13. Khizánat-ul-'ilm 4	0
14. Mahábáhára, Vols. III and IV, @ 20/ each 40	0
15. Moore and Hewitson's Descriptions of New Indian Lepidoptera, Parts I—III, with 8 coloured Plates, 4to. @ 6/ each 18	0
16. Purána Sangraha, 1 (Markandéyá Purana), Sanskrit 1	0
17. Sharaya-coi-Islám 4	0
18. Tibetan Dictionary by Csoma de Körös 10	0
19. Ditto Grammar 8	0
20. Vuttodaya, edited by Lt.-Col. G. E. Fryer 2	0
Notices of Sanskr t Manuscripts, Fasc. I—XXIII @ 1/ each 23	0
Nepalese Buddhist Sanskrit Literature, by Dr. R. L. Mitra 5	0
<i>N. B. All Cheques, Money Orders &c. must be made payable to the "Treasurer Asiatic Society" only.</i>		

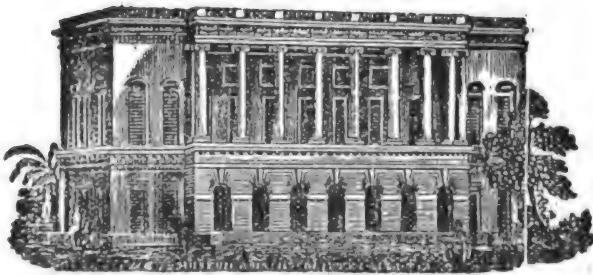
BIBLIOTHECA INDICA

COLLECTION OF ORIENTAL WORKS

PUBLISHED BY THE

ASIATIC SOCIETY OF BENGAL.

New Series, No. 749.

न्यायकुसुमाञ्जलि प्रकरणम्

न्यायाचार्यपदाङ्गितश्रीमदुदयगच्छाचार्यविरचितम्

महामहोपाध्यायविद्वान्नाट-मकारपौङ्गासित-बड्डमानोपाध्यायपदोत्तप्रकाशवितम्

NYAYA-KUSUMANJALI-PRAKARANAM

EDITED BY

MAHAMAHOPADHYAYA CHANDRAKANTA TARKALANKARA.

VOLUME I.

FASCICULUS V.

© CALCUTTA :

PRINTED AT THE BAPTIST MISSION PRESS,

AND PUBLISHED BY THE

ASIATIC SOCIETY. 57, PARK STREET.

1890.

LIST OF BOOKS FOR SALE
AT THE LIBRARY OF THE
ASIATIC SOCIETY OF BENGAL,
No. 57, PARK STREET, CALCUTTA.
AND OBTAINABLE FROM
THE SOCIETY'S LONDON AGENTS, MESSRS. TRUBNER & CO.
57 AND 59, LUDGATE HILL, LONDON, E. C.

BIBLIOTHECA INDICA.

Sanskrit Series.

		Rs.	1	8
Advaita Brahma Siddhi, Fasc. I—IV @ /6/ each	..			
Agni Purāṇa, (Sans.) Fasc. II—XIV @ /6/ each	..	4	14	
Apu Bhāshyam, Fasc. I	0	6	
Aitareya Āranyaka of the Rig Veda, (Sans.) Fasc. I—V @ /6/ each	..	1	14	
Aphorisms of Sāndilya, (English) Fasc. I	0	6	
Aphorisms of the Vedānta, (Sans.) Fasc. VII—XIII @ /6/ each	..	2	4	
Aśtāśāhasrikā Prajñāpāramitā, Fasc. I—VI @ /6/ each	..	2	4	
Aśvavādyaka, Fasc. I—V @ /6/ each	..	1	14	
Avadāna Kalpalatā by Kākhemendra (Sans. & Tibetan) Vol. I Fasc. 1—2 @ 1/	2	0	
Bhāmatī, (Sans.) Fasc. I—VIII @ /6/ each	..	8	0	
Brahma Sūtra, (English) Fasc. I	0	12	
Brihaddevatā, (Sans.) Fasc. I	0	6	
Brihadharma Purāṇam, Fasc. I—II @ /6/ each	..	0	12	
Brihat Aṛanyak Upanishad, (Sans.) Fasc. VI, VII & IX @ /6/ each	..	1	2	
Ditto (English) Fasc. II—III @ /6/ each	0	12	
Brihat Saṃhitā, (Sans.) Fasc. II—III, V—VII @ /6/ each	1	14	
Chaitanya-Chandrodaya Nāṭaka, (Sans.) Fasc. II—III @ /6/ each	0	12	
Chaturvarga Chintāmapi, (Sans.) Vols. I, Fasc. 1—11; II, 1—25; III, Part I Fasc. 1—18, Part II, Fasc. 1—5 @ /6/ each	..	22	2	
Ohhāndogya Upanishad, (English) Fasc. II	0	6	
Dāśarupa, Fasc. II and III @ /6/	0	12	
Gobhiliya Gṛihya Sūtra, (Sans.) Fasc. I—XII @ /6/ each	4	6	
Hindu Astronomy, (English) Fasc. I—III @ /6/ each	1	2	
Kīla Mādhava, (Sans.) Fasc. I—IV @ /6/	1	8	
Kītantra, (Sans.) Fasc. I—VI @ /12/ each	4	8	
Kathā Sarit Sāgara, (English) Fasc. I—XIV @ /12/ each	10	8	
Kaushitaki Brahman Upanishads, Fasc. II	0	6	
Kūrma Purāṇa, (Sans.) Fasc. I—IX @ /6/ each	8	6	
Lalita-Vistara (Sans.) Fasc. II—VI. @ /6/	1	14	
Lalita-Vistara, (English) Fasc. I—III @ /12/ each	2	4	
Madana Pārijāta, (Sans.) Fasc. I—VI @ /6/ each	2	4	
Manuṣikā Sangraha, (Sans.) Fasc. I—III @ /6/ each	1	2	
Mārkandeya Purāṇa, (Sans.) Fasc. IV—VII @ /6/ each	1	8	
Mārkandeya Purāṇa (Eng.) Fasc. I—II @ /12/ each	1	8	
Mimāṃsā Darśana, (Sans.) Fasc. II—XIX @ /6/ each	6	12	
Nārada Pancharātra, (Sans.) Fasc. IV	0	6	
Nārada Smṛiti, (Sans.) Fasc. I—III @ /6/	1	2	
Nayavārtikam, (Sans.) Fasc. I	0	6	
Nirukta, (Sans.) Vol. I, Fasc. IV—VI; Vol. II, Fasc. I—VI; Vol. III, Fasc. I—VI; Vol. IV, Fasc. I—VII @ /6/ each Fasc.	8	4	
Nītiśāra, or The Elements of Polity, By Kāmandaki, (Sans.) Fasc. II—V @ /6/ each	1	8	
Nyāyabindutika (Sans.)	0	10	
Nyāya Darśana, (Sans.) Fasc. III	0	6	
Nyāya Kusumānjali Prakaraṇam (Sans.) Vol. I, Fasc. 1—5 @ /6/ each	1	14		
Parīshṭha Parvan (Sans.) Fasc. I—IV @ /6/ each	1	8	

(Continued on third page of Cover.)

ननु तर्कोऽप्यविनाभावमपेक्ष्य प्रवर्तते, ततोऽनवस्था भवितव्यम् । न, शङ्काया व्याघातावधित्वात् । तदेव श्चाशङ्क्यते, यस्मिन्नाशङ्क्यमाने स्वक्रियाव्याघाता-

सच्चे व्याप्तयहात् । न च साध्याभावविषयकश्चानस्य प्रतिबन्धकत्वात् तत्त्ववर्त्तनमपाणं साधवात्साध्याभावविषयलक्ष्यैव प्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वात् ।

मन्त्रन्यन्तेव तर्कमूलव्याप्तावपि शङ्काऽनुदृत्तौ मूलगैथिल्यात्तत्त्ववर्त्तनं तकदिवेत्यनवस्थेत्याह । नन्विति । न चानादिचिह्नशास्त्रिकाएव केचित्तर्का इति वाच्यम् । तचापि प्रमाणानुयोगेऽनुमानएव पर्यवसानेऽनवस्थापन्तेरिति भावः । तर्कमूलव्याप्तियहोन तर्कान्तरात् किञ्चन्यथैवेत्याह । शङ्काया इति । तदेव स्पष्टयति । तदेव हीति । (१)धूमो अदि वज्रास्मवहितसामयजन्यते तत्समवहितसामयजन्यः स्थानोत्पन्नः स्थादित्यत्र तर्क प्रवृत्ते किमवक्त्रेरेव धूमः स्थादिति शङ्का, ज्ञिहविं विनाऽपि स्थादिति वा, आकारण्तरेवोत्पन्नते इति वा ? सर्वत्र स्वक्रियाव्याघातः । अदि आप्यव्यतिरेकावधृतकारणभावं कारणं विना कार्योत्पन्नं शङ्केत, तदा नियमेन धूमार्थं वक्त्रेसृष्ट्यमन्त्य परप्रतिपत्त्यर्थं ग्रहस्योपादानं

(१) यत्तर्कमूलव्याप्तौ व्याघातः शङ्काप्रतिबन्धकत्वमुदाहरति धूमो यदीति । सत्यनन्तं घटादौ अभिचारवारणाय । पक्षविशेषवमयेतद्वेष्टम् । तेनैतद्विशेषज्ञस्यैव अतिरेकमादाय नास्य विपर्ययपर्यवसानम् । तदयस्य योग्यानां अभिचारदर्शनात्, अयोग्यानामनुपस्थितकर्षणगमैरवात् ।

न सुर्यात् । तैर्विनाऽपि तेषां समवात् । तस्मात् (१) तदुपादानमेव तादृग्रहाप्रतिबन्धकम् । न चक्षि समवोधूमायर्थं वज्रादिकमुपादत्ते तत्कारणं तत्त्वेत्याग्रहते चेत्यर्थः । अतस्म—

“व्याघ्रातो वदि ग्रहाऽक्षिं न चेच्छहाततस्त्राम् ।

व्याघ्रातावधिराग्रहा तर्क्षः ग्रहावधिः सुतः”—इति

खण्डनमपादाम् । व्याघ्रातस्य ग्रहाऽनाश्रितत्वात् । खक्षियाथा-
एव ग्रहाप्रतिबन्धकत्वात् । एतेन व्याघ्रातो विरोधः स च सदान-
वस्थाननियमो नियमस्य व्याप्तिरिति तत्त्वायनवस्थेत्यपि निरस्तम् ।

नन्देवं तर्क्षं विनाऽपि व्याप्तिग्रहाद्वभिचारेण तर्क्षाऽपि न व्याप्ति-
याहकः । अचासात्प्रिव्यवरणाः । तर्क्षो न व्याप्तिग्रहकः (२) किञ्चु

(१) तदुपादानमिति तदुपादानहेतुभूतभूमवक्षारादिकार्यकारवभावशान-
मेवेत्यर्थः । ग्रहाया विरोधिनिक्षयप्रतिबन्धत्वादिति ध्येयम् । यद्यप्ये-
वमन्वयाद्यतः, ग्रहागिरुत्तावेव तर्क्षस्य कार्यकारवभावनिवर्तकत्वं
लिप्तिते च कार्यकारवभावे ततः ग्रहानिवित्तिरिति । तथापि न
सर्वत्रानेतैव तर्क्षेण वडिभूमकार्यकारवभावयहः । स्वतः चिद्ग्रहां-
विरहेऽन्यादिश्चानवतत्क्षये हेतु वाधकाभावात् । तस्मात् सर्वं
ग्रहा स्यादेति यस्माव्वाकादिरुभावविरोधो मन्यते, तं प्रत्युषते ।
तथा सबेतादृग्रहतर्क्षाऽपि वादृग्रहग्रहायां भवतो धूमायर्थवज्रप्रादर्थं
शाहन्ते । तदित्यमाह, न चक्षि समवो धूमायर्थं वज्रादिकमुपा-
दत्ते तद्वक्षारणं तत्त्वेत्याग्रहते चेति दिक् ।

(२) किञ्चित्पि न चैवमन्वयमिचारशानाभाववह्याताद्वभिचारनिक्षयप्रसङ्ग-
इति पूर्वोक्तदोषानपाथ इति वाच्यम् । सहचारदर्शनस्य व्यभि-
चारनिक्षयाग्रहत्वात्, भावाभावात्, विद्वज्ञे व्यभिचारनिक्षयस्य तेव
विनाऽपि भावात् । श्रेष्ठन्वयनुगमनप्रकाशे ।

दयोदेषा नावतरन्तीति खोकमर्यादा । न हि हेतु-
फलभावे न भविष्यतीति शक्तिमपि* शक्यते । तथा
सति, शक्तैव न स्यात्, सर्वं मिथ्या भविष्यतीत्यादिवत् ।

अभिचारज्ञानाभावसहकृतं सहचारदर्शनम् । ज्ञानस्य निष्प्रयः शक्ता
प । शक्ता, क्षचिदुपाधिसन्देहात्, क्षचिदिग्नेषादर्शनसचिवसाधार-
णधर्मदर्शनात् । तदभावस्य, क्षचिदिपच्चाधकतर्कात्, क्षचित्खतः
मिद्दृष्टेवेति जानुगमः । ननु सहचारदर्शनव्यभिचारादर्शनवद्वा-
भिचारज्ञानाभावानुकूलतर्कयोर्ज्ञानं अभिचारिषाधारणमिति न
ततो व्याप्तिनिष्प्रयः स्यात् । न । तयोः खरूपसतोरेव व्याप्तिया-
इकत्वात् । सत्तर्काद्वाप्तिप्रमा तदाभासात्तदप्रमा, विग्नेषदर्शनसत्यत्वा-
सत्यत्वाभ्यां तादृशपुरुषज्ञानवत् । इयस्य प्रत्यचेष्ट व्याप्तियहे सामग्री ।
तदभावेऽपि शब्दानुमानाभ्यां व्याप्तियहादिति । (१)शक्ताऽपि हेतु-
मती न वा ? आथे हेतुं विजा न स्यादेव, दितीये (२)देशादि-
नियमहेतोरभावात् सर्वासत्यत्वप्रसङ्ग इत्याह । तथा सतीति । मन्त्र-
तीन्द्रियोपाध्यभावनिष्प्रयोऽशक्यः, योग्योपाधेयोऽग्न्यानुपलब्धेरभावनि-

* शक्तिरुं,—इति क्लौ० आ० ।

- (१) अहेतुकैवावृपत्तिरित्वभुपगमे हेतुपक्षभावाभावेऽपि शक्ता स्यादेव-
त्वतो व्याचये शक्ताऽपौति ।
(२) देशादीति अत्रैव शक्ता वाच्यत्रेति नियमहेतोरभावात् शक्तायामपि
शक्ता, एवं सर्वं मिथ्या भविष्यतीत्यपि शक्ता स्यादिति सर्वासत्यत्वा-
प्रसङ्ग इत्यर्थः ।

तथाप्यतौन्द्रियोपाधिनिषेधः* किं प्रमाणमित्यच्चता-
मिति चेत् । न वै कस्त्रिदतौन्द्रियोपाधिः प्रमाणसिद्धो-
इस्ति, यस्याभावे प्रमाणमन्वेषणीयम् । केवलं साह-
चर्ये निबन्धनान्तरमाचं शङ्खाते । ततः शङ्खैव फलतः

ख्येऽप्यदोग्योपाधिव्यतिरेकस्थातुमानाधीनश्चान्वेनामवस्थापातादि-
त्याइ । तथापीति । उपाधिर्निष्ठितः शङ्खितो वा ? आये, न वै
कस्त्रिदिति । शङ्खाऽपि, भविष्यति कस्त्रिदत्तोपाधिरित्यात्मिका,
(१) स्वकस्थास्त्रोक्ताचाचाविलोपकरया नाद्रिच्यतएवेति । साध्यव्यापकतया
गिष्ठितमिदं साधनाव्यापकं स्थादिति शङ्खा स्थानंचाइ । केवल-
मिति । साधने साध्यसम्बन्धितावच्छेदकान्तरमित्यर्थः ।

अथ व्याप्तिविग्रहिष्टपञ्चधर्मतास्त्रानमनुभितिजनकं, तच का व्याप्तिः,
यज तर्कोपयोगः । न तावस्त्राभाविकालं, स्वभावजन्यतस्याव्याप्तेः,
स्वभावाश्रितलक्ष्यं चातिव्याप्तेः । नापि (१)विग्रहिष्टवैग्रिष्टः, राष्ट्रभा-

* निषेधः किंप्रमाणक इत्युच्चतामिति चेत्,—इति क्वोऽ का० ।

(१) सक्षयेति शङ्खापिशाचौषत्त्वेनातिप्रशङ्खान्न सा प्रतिबन्धकेत्वर्थः । यद्य-
पि संश्यसहितशिष्टासायाएव शङ्खागिरवर्त्तत्वेनेत्तद्यात् तथैव युक्त-
त्वाच ततोऽनुमानप्रवृत्तौ शङ्खास्त्रप्रसंगीति मूलमयुक्तं, तथापि
नवान्तरेणेदमिवेके । अनुमानप्रवृत्ताविति न सतिष्पत्तमो किन्तु
निमित्तसप्तमो, न च कम्भियागामावान् तथेति वाच्यं, शङ्खास्त्रप्रसं-
गम्बरकर्त्त्वादित्वन्ये ।

(२) विग्रहिष्टेति साधनविग्रहिष्टे साध्यवैग्रिष्टमित्यर्थः ।

स्वरूपतस्य निवर्तनीया । तच फलमस्याविप्रक्षस्यापि
जिज्ञासा तर्कादाहत्य निवर्तते*, ततोऽनुमानप्रवृत्तौ
शङ्खाखरूपमपौति सर्वं सुखम् । न चैतदनागमं,
न्यायाग्रतया तर्कं व्युत्पादयतः स्वचकारस्याभिमत-
त्वात् । अन्यथा तद्व्युत्पादनवैयर्थ्यात् ।

दिविशिष्टेऽपि वक्षिवैशिष्ठात् । नापि निमित्तनैमित्तिकलं, रूपरस-
योरभावात् । निमित्तत्वस्य नियमघटितत्वाच् । नापि काल्येन सम-
न्धः, एकवक्त्रिकाव्याप्तेः । नानावक्त्रिकेऽपि धूमादौ सकलधूमसमन्वयस्य
प्रत्येकं वक्षावसभावात् । अतएव, न हस्तेन साधेन समन्वयः । नापि
यावस्याधनाश्रयाग्नितसाधनसमन्धः, साधनाश्रये महानसादौ सकले
प्रत्येकवक्षेराग्नितत्वाभावात् । नाथविनाभावः, केवलान्वयिनि अव्याप्तेः ।
नापि साधनसमानाधिकरणावद्वर्मसमानाधिकरणसाधनसामानाधि-
करणस्यम् । यावद्वर्मसमानाधिकरणं हि यावद्वर्माधिकरणाधिक-
रणलम् । तचाप्रसिद्धम् । साधनसमानाधिकरणसकलमहानसलाश-
धिकरणाग्रतीतेः । नाथविनारितम् । तद्विं न साधात्यना-
भाववद्वृत्तिकलं, साधवदन्योन्याभाववद्वृत्तिकलं वा । केवलान्वयि-
न्यव्याप्तेः । नापि साध्यवैयधिकरणानधिकरणलं, साधासामाना-
धिकरणानधिकरणलं वा । तद्वभयमपि साध्यानधिकरणानधिकर-

* सा तर्कादाहत्य निवर्तनीया,—इति का० ।

श्वम् । तत्र केवलान्ययिन्यसम्भवि । यत्किञ्चित्साधानाधिकरणाधिकरणे धूमादौ चामिद्धम् । नापि व्यापकसामानाधिकरणं, (१) व्याप्तिनिरूपलात् । (२) नापि खसमानाधिकरणात्यन्ताभावाप्रतियोगिना सामानाधिकरणम् । पर्वतीयाम्बेमहानसधूमसमानाधिकरणात्यन्तभावप्रतियोगिलात् । न च धूमवज्जिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगि न वज्जिष्ठामान्यमिति वाच्म् । न हि विशेषाभावादन्यः सामान्यावच्छिन्नप्रतियोगिकाभावः । विशेषाभावसमूहादेव तद्वाहारोपपत्तेस्तत्र मानाभावात् । अव्याप्तिनिरूपसंयोगदेव्यव्याप्तापत्तेस्त । न च प्रतियोगिविरोधित्वमभावविशेषणं, संयोगे साथे सम्भादेरनैकान्तिकत्वाभावप्रसङ्गात् । न हि प्रतियोगिविरोधी संयोगादेरस्यन्योऽभावः, अधिकरणभेदेनाभावभेदाभावात् । एतेन प्रतियोगिसमानाधिकरणात्यन्ताभावेतरत्वेनापि विशेषणं पराक्षम् । वज्जेर्धूमवज्जिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगिलात् ।

अथ साधनवज्जिष्ठान्योन्याभावाप्रतियोगिसाध्यत्वात्तत्वं, न च इव्यत्ववज्जिष्ठान्योन्याभावप्रतियोगि संयोगवत्, इव्यं न संयोगवदित्यप्रतीतेरिति चेत् । न । मूले वृच्छः कपिसंयोगवाक्येत्यवाधितात्तुभवादवच्छेदभेदेन संयोगवदन्योन्याभावसाक्षात्यव्याप्तिनिरूपलात् । न चेव भेदाभेदापातः, ईदृशस्यावच्छेदकं भेदभादाय तदुपगमात्* । वज्जे-

* तदभुपगमात्,—इति का० ।

-
- (१) व्यापकत्वं व्याप्तिनिरूपत्वं तवसमानाधिकरणात्यन्ताभावाप्रतियोगित्वं वा विविषितम्? आद्ये दोषमात्र व्याप्तिनिरूपत्वादिति ।
 (२) अस्यमाङ्गल्यं निराकरोति नापीति ।

मत्पर्वतस्य धूमवग्महानसनिष्ठान्योन्याभावप्रतियोगित्वाच्च । न च
सामान्यावच्छिक्षप्रतियोगिकोऽन्योन्याभावः, प्रमाणाभावादित्युक्तम् ।
किञ्च, साधनवज्जिष्ठान्योन्याभावप्रतियोगि साध्यत् अस्तेयच
षष्ठ्यर्था न व्याप्त्यापकभावः, तस्मानिहृपणात् । मान्योऽतिव्याप्तिः ।
साध्यस्य अदि सिद्धिकर्म विवक्षितं, तदा पर्वतवक्षिधूमयोरेव
व्याप्तिः । व्यापकस्तदाऽन्योन्याश्रयः । मापि साधनसमानाधिकर-
णायावद्गुर्वनिहृपितवैयधिकरणसाधनसमानाधिकरणम् ।
साधनसमानाधिकरणस्य प्रसेयत्वादैर्व्यधिकरणाप्रसिद्धेः । माण्डौ-
पाधिकः सम्भवो व्याप्तिः । तथाहि । उपाधिः साधनाव्यापकत्वे
सति साध्यव्यापको वाच्यः* । तत्र यद्यपि व्यापकत्वं न व्याप्ति-
निहृपकत्वमात्माश्रयत्वात्, किञ्चु तद्वज्जिष्ठाव्यन्ताभावप्रतियोगित्वम् ।
प्रतियोगित्वमपि न विरोधित्वं सहानवस्थाननियमस्तज्जणं, गोत्वा-
श्वलयोरतिव्याप्तिः । अन्योन्याभावप्रतियोगिन्यव्याप्तेषु । किञ्च्चभाववि-
रहस्तमत्वम् । तथापि यत्किञ्चित्साध्यव्यापकसाधनाव्यापकधर्मनिषेधो-
धूमादावसिद्धः । प्रकृतसाध्यव्यापकसाधनाव्यापकधर्मस्य सिद्धिसिद्धिभ्यां
निषेद्धुमशक्यः । यावस्थासाध्यव्यापके प्रसेयत्वादौ साधनाव्यापकत्वं, या-
वस्थासाधनाव्यापके घटल्लादौ साध्यव्यापकत्वं निषिधते इति चेत् ।
न । अधिकरणत्वात् । यावस्थासाध्यव्यापकव्याप्त्यलमग्नौपाधिकत्वमिति
चेत् । न । आत्माश्रयात् । एतेन, यावस्थासाधनाव्यापकमव्यापकं यस्य,
यावस्थासाध्यव्यापकं व्यापकं वा यस्य, तत्त्वमग्नौपाधिकत्वमित्यथपास्तम् ।

अथ यावस्थासाधनसमानाधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगिधर्मप्रति-

* उपाधिः साध्यव्यापकत्वे सति साधनाव्यापकः,— इति का० ।

ओगिकात्यनाभावसमानाधिकरणसाधसामानाधिकरणमौपाधि-
कलम् । न श्वेवं शोपाधिः, साधनसमानाधिकरणात्यनाभावप्रति-
योगिन उपाधेराद्वैभवन्वत्तादेर्याऽत्यनाभावस्तेन समं साधस्य धूमादेः
सामानाधिकरणाभावात् । आद्वैभवविरहिणि धूमस्थावृत्तेरिति
चेत् । न । शोपाधौ गतवात् । तथाहि । वक्ष्मः साधनं, तत्समा-
नाधिकरणो योऽत्यन्ताभावस्तप्तायःपिष्ठे, तप्ततियोगि चत्वरवर्त्या-
द्वैभवं, तप्ततियोगिको योऽत्यन्ताभावो महानसे, तत्समानाधि-
करणः साथो धूमस्तेन सामानाधिकरणं वक्ष्मः साधनस्य । तथा-
प्याद्वैभवसामन्याभाववति धूमो न वर्तते इति चेत् । न ।
सामान्यावच्छिक्षाभावसामानकलात् । नापि यावस्थाधनव्यभिचारि-
तव्यभिचारि यत्पाथ्यन्तेन सामानाधिकरणं व्याप्तिः । अनेकवक्ष्मिको-
पाधिमति प्रसङ्गतादवस्थ्यात् ।

अथ केवलान्ययिनि केवलान्ययिसाध्यसामानाधिकरणं व्याप्तिः,
साधवदन्यावृत्तिलं व्यतिरेकिणि । एतयोरतुमितिविशेषे प्रयोजि-
कलम् । अतुमितिमात्रे पञ्चधर्मतैव प्रयोजिका । न च तत्पा-
चादतुमित्यापन्तिः, विशेषसामयीषहितायाएव सामान्यसामव्या-
जनकलनियमादिति चेत् । न । धूमे साधवदन्यावृत्तिलस्याभावात् ।
वक्ष्ममत्पर्वतादन्यत्वं महानसे धूमस्य वृत्तेः । सकलसाधवदन्यवृत्तिलं
न धूमे इति चेत् । न । वक्ष्ममतां प्रत्येकं सकलसाधवदन्यत्वात् ।

अथ समन्वयमानं व्याप्तिः, व्यभिचारिणोऽपि समन्वयं केवलि-
त्वाह व्याप्तिलात् । वक्ष्मधूमादिव्याप्तिस्तु विशिष्येत्व वक्ष्मयेति चेत् ।
न । अतुमितिकारणसिद्धिपरामर्गविषयव्याप्तिस्तुपनिष्ठपणप्रस्तावे

समन्वयमात्राभिधानस्यार्थान्तरलाभात् । तद्वामादसुमित्यसुत्पक्षेः । नापि
व्याप्तिपदप्रवृत्तिनिमित्तमिदं^(१) समन्वयानेऽपि व्याप्तिपदाप्रथोगात् ।

अचोच्यते । यत्समन्वितावच्छेदकावच्छिक्षणं यस्य, तस्य सा
व्याप्तिः । तथाहि । धूमस्य वक्त्रिसमन्विते धूमलब्धमवच्छेदकं, धूममात्रस्य
वक्त्रिसमन्वितलाभात् । वक्त्रेस्तु धूमसमन्विते न वक्त्रिलब्धमवच्छेदकं,
धूमासमन्वितिनि गतलाभात् । न इतिप्रसङ्गमवच्छेदकम्, संयोगादौ
तथालाभादर्थनाभात् । किन्तु वक्त्रावार्द्धन्यग्रभववक्त्रिलं धूमसमन्विता-
वच्छेदकं, तादृशस्य व्याप्तमेव । यदा, यत्सामानाधिकरणावच्छेदका-
वच्छिक्षणं यस्यस्य रूपं, तदेव तस्य व्याप्तम् । वक्त्रिसामानाधिकरणं
च धूमे धूमलब्धमावच्छिक्षणं यस्य, सोपाधौ दृष्टिप्रतिक्रिया । यदा । प्रतियो-
गिवैयधिकरणावच्छिक्षणसामानाधिकरणात्यन्नाभावप्रतियोगिताम-
वच्छेदकावच्छिक्षणे^{*} सामानाधिकरणं व्याप्तिः । न च धूमवक्त्रि-
डात्यन्नाभावप्रतियोगिता वक्त्रिलब्धमावच्छिक्षणं, धूमवक्त्रि वक्त्रि-
र्नास्तीत्यप्रतीतेः । रासभत्वन्तु तथा, धूमवक्त्रि रासभो नास्तीति प्रती-
तेः । सामान्यावच्छिक्षणप्रतियोगिकाभावशान्यः, विशेषाभावप्रमाणा-
मपि सामान्ये संशयात् । न चैव संयोगित्वव्याप्त्यस्य सत्स्वस्य स्यात्,
कर्मणि संयोगात्यन्नाभावस्य प्रतियोगिवैयधिकरणात् । एतदेवा-
नौपाधिकविमित्युच्यते इति संखेपः ।

* प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिक्षण,—इति ४० ।

(१) समन्वयानेऽपोद्युपक्षक्षणम् । एवमर्थान्तरतादवलग्नादित्वपि इष्ट-

अम् । व्याप्तिक्षणान्यनुमानप्रकाशे इष्टानि ।

तदयं संक्षेपः । यचानुकूलतर्के नास्ति सोऽप्रयो-
ञ्जकः । स च द्विविधः, शक्तिर्तोपाधिर्निश्चितोपाधिश्च ।
यथेदसुच्यते,—

भूयोदर्ग्नाविश्ववे कोऽयमप्रयोजको नामेत्यचोन्नरमाह । तदय-
मिति । अगुवूक्षलस्थ तर्कस्य व्याप्तियाइकलं, व्यभिचारशङ्खानिवर्त्त-
नदारेत्युक्तम् । सोऽयमप्रयोजकः शक्तिर्तोपाधिः, साधनाव्यापकलेन
साध्यव्यापकलेनोभयथा वा सन्दिग्धः । यथा, मैचातनयलेन श्वामले
साथे शाकपाकजलम् । (१)यथा, तु योगचेमलेनोपाधेः साध्यव्याप-
कतया सन्देहे ईश्वरानुमाने श्रौरजन्यतादि । यथा, मैचातनयले
शाकपाकजलस्य साध्यव्यापकतासन्देह इति क्रमेणोदाइरण्म । न
चोपाधिशन्देहो नोपाधिर्न वा हेत्वाभासान्तरमिति तदुक्तावने निरतु-
योज्यानुयोग इति वाच्यम् । व्यभिचारशङ्खाऽऽधायकलेन (२)सन्दिग्धा-
नैकान्तिकस्त्रैव दूषकलात् । अचेव दृढूषस्यातिमाह । यत्तेति । (३)विपच्छ-

* यथा तु योगचेमलेन सन्त्विष्टस्योपाधेदीश्वरानुमाने श्रौरजन्य-
त्वादेः—इति का० । यथा तु योगचेमलेनोपाधेष्यापकतया सन्दि-
ग्धस्येश्वरानुमाने श्रौरजन्यतादेः—इति इ० ।

(१) यथा तु योगचेति यद्यप्यस्योपाधित्वाभावान्न सन्दिग्धेपाधित्वं, अन्यथे-
श्वरानुमानस्य सोपाधिलापत्तेः, तथापि विशेषादश्वनदशायां कदा-
चित् तवसन्देहेऽप्यनुमितिप्रतिबन्धकइति तदपि तथात्मेनोदाष्ट-
तम् । वस्तुतः शाकपाकजलादिकमेव साध्यव्यापकत्वमात्रसन्देह-
दशायां तथेति वेद्यम् ।

(२) सन्दिग्धेति दूषकलमात्रे दृष्टान्तोऽयम् ।

(३) विपक्षस्येति विपक्षगामित्वमित्वर्थः ।

“यावद्याव्यतिरेकित्वं शतांश्चेनापि शक्षते ।
विपश्चस्य कुतस्तावद् हेतोर्गमनिकावलम्” ।
तचोपाधित्तु, साधनाव्यापकत्वे सति साध्यव्यापकः ।

स्थाव्यतिरेकित्वं यावद्यक्षते, तावद्य हेतुर्गमक इत्यर्थः । उपाधि-
यन्देहस्य च (१)ज्ञायमानलेनानुभितिप्रतिबन्धकत्वाभावान्न* हेत्वाभा-
सान्तरत्वं, स्वरूपस्ति सन्देहे कारणाभावादेवानुभित्यनुत्पत्तेरिति
भावः । साधनाव्यापकत्वद्वति । (२)साधनलाभिमताव्यापकत्वे साध्य-
त्वाभिमतव्यापक इत्यर्थः । (३)व्यापकत्वं तदस्त्रिष्ठात्यनाभावाप्रति-
योगिलभिति न व्यापकादिज्ञानेऽन्योन्याश्रयः ।

गतु साधनावस्त्रिष्ठपवधर्मावस्त्रिष्ठसाध्यव्यापकोपाध्यव्याप्तिः ।

* प्रतिबन्धकत्वान्न,—इति सो० ग्रा० ।

† साधनाभिमताव्यापकत्वे,—इति का० ४० ।

- (१) ज्ञायमानलेनेवापाततः । परमुखनिरोक्तकतयेति बोधम् । अन्व-
योपाधेत्तथात्वं स्यादेवेति ।
- (२) साधनत्वसाध्यते व्याप्तव्यापकत्वे, न च सोपाधौ वस्तुतस्तथात्व-
मत आह अभिमतेति ।
- (३) गतु व्यापकत्वं व्यापित्वपकलम् । तथाच व्याप्तौ एषीतायामुपाधि-
प्रत्ययस्तत्प्रयये च तदभावरूपानौपाधिकत्वप्रत्ययाधीनव्याप्तिप्रत्यय-
इत्यन्योन्याश्रय इत्यत आह व्यापकत्वस्त्रेति । प्रतियोग्यसमाधिं-
करत्वमप्यत्वनामाविशेषणम् । तेन संयोगस्य व्यापकत्वम् ।

न च तथोरत्नपाधिलं, दूषकतावीजसाम्भात् । (१) साधानुज्ञौतपचेतरे-
इतिष्ठाप्तिः । (२) अथ प्रयोजकोधर्मउपाधिः । तत्स्य न त्यनाधिक-
दैश्वर्यः । तस्मिन् साध्यवभवतस्तेऽन विनाऽपि भवतस्य तदप्रयोग्य-
स्थात् । पचेतरलम् (३) न तथेति चेत् । न । (४) दूषकौपयिकं प्रयोजक-
स्थाप्य साध्यापकसाधनाकापकलस्य तत्त्वानपाद्यात् । साध्याप्यलस्य
सादूषकलात् । (५) अर्थविशेषस्तत्त्वादत्तुपाधिरिति चेत् । न । तद्वा-
न निःप्रयोजनकलं, (६) साधनवाप्तिपरिहारस्यैव प्रयोजनलात् ।

* दूषकौपयिक,--इति मकरन्दसमवः पादः ।

- (१) पचेतरस्योपाधित्वं मन्यमानोऽपि नैयायिकसिद्धान्तालुपारेव तस्य-
च्छेदविष्टासिं ददाति बाधानुज्ञीतेति । तस्मते इति शेषः । एत-
दपि पञ्चान्तर्मनेन साध्यापकलाविज्ञवात् विज्ञातिरित्तसाध्याप-
कलाभिप्रायेव वोद्यम् । एवत्ताये स्फुटम् ।
- (२) न तु साध्यप्रयोजकत्वे सतीति अक्षमविशेषवत्वं तस्य च पचेतरत्वे इति
वात्तिष्ठाप्तिरित्वाऽप्यथेति ।
- (३) न तथा, न प्रयोजकत्वघटितज्ञात्वविवर्णः । एतेनोत्तरशङ्खाया-
प्तिष्ठाप्तियोजकत्वाऽप्तङ्गतिरित्यपाळम् ।
- (४) दूषकेति तथाच प्रयोजकत्वगम्भेष्यापि तस्य तच्च साधादतिष्ठाप्तिस्तद-
वस्त्रैति भावः ।
- (५) न तु अर्थविशेषवरहितत्वं तदिशेषविमिति वात्तिष्ठाप्तिरित्वाऽप्य-
वर्णेति । अनुपाधिः उपाधिज्ञानाकान्त इत्यर्थः ।
- (६) साधनेति इतरत्वस्य केवलान्वयितया साधनवापकत्वमिति पर्वता-
रिपर्वं विशेषवत्म् । तत्त्वं पद्धतेव साधनवापकत्वमित्तर्वः ।
तथाच पुनरतिष्ठाप्तितादवस्थामेवेति भावः ।

(१) नापि अभिचारावारकां, पचे (२) स्वसिद्धस्य^{*} अभिचारस्य वारणात् ।
 (३) तादृशस्थायमदादिपदादेहपादानात् । नापि पर्वतेतरान्यत्वादेरि-
 त्यच अतिरेके इतरान्यत्वस्थाप्रसिद्धेरसिद्धिवारस्थार्थं पर्वतपदं विशेष-
 एमित्येव वर्थत्वम् । इतरान्यत्वस्थाप्रसिद्धा विशेषणं विजा आप्युपहात् ।
 चेन विशेषेन विजा आप्युपहस्यैव सार्थकलात् । अभिचार-
 वारकस्थापि सार्थकले तस्यैव तन्मत्वात् । अतएव गन्धादिषु मध्ये गन्धं-
 लैव अच्छकलादित्यच असिद्धिवारकविशेषणस्य सार्थकत्वम् । अन्य-
 चा बाधोम्भीतपदेतरत्वस्थायनुपाधित्वापत्तेः । (४) पचे साध्यसन्देहे
 साध्यव्यापकत्वानिव्याप्त तदुपाधिः, यत्र तु पचे साध्याभावप्रमा, तत्र

* पचे असिद्धस्य,—इति सो० छा० ।

- (१) नगु साधने साध्यमिचारावारकतयैव वर्थत्वं ब्रूमः, तत्र तदारक-
 स्यैवोपाधित्वात् । यथा वज्रौ धूमव्यमिचारवारकमार्देन्वत्वस्थमु-
 पाधिः । पद्धेतरत्वस्य न धूमे वक्त्रिभिचारवारकां, तत्र तस्यैवा-
 प्रसिद्धेरित्व आह नापीति ।
- (२) स्वसिद्धस्य पद्धेतरोपाधिवादिसिद्धस्य । तन्मते धूममात्रस्य पर्वत-
 त्वव वक्त्रिभिचारित्वातदारकां धूमे पर्वतेतरत्वं विशेषणम् ।
 पर्वतेतरधूमवत्वस्य वज्रव्यमिचारित्वात् । तथाच सर्वथा वर्थवि-
 शेषणरहितत्वस्य तत्र सत्त्वादुक्तातिथासिः सद्वैतेति भावः । यद्यपि
 वास्तवव्यमिचारवारकत्वविवक्षायां नातिथासिः, तथापि इतादृश-
 स्यापुपाधिलेन सर्वसिद्धत्वात्तत्राणासिर्वाध्या ।
- (३) तादृशस्यापीति स्वसिद्धव्यमिचारवारकस्यापीत्वर्थः ।
- (४) पक्षापक्षसाधारणसाध्यव्यापकत्वमेव विवक्षितमिति नोक्तातिथा-
 प्रित्वाइ पद्धे इति ।

वाधोक्षीतलेनोपाधिरेवेति चेत् । न, पञ्चातिरिक्ते साध्यापकल-
यशादेवोपाधेदूषकलात् । अन्यथा, पचे साध्यसन्देशादुपाधिमाचो-
स्त्रेदापत्तेः । विपञ्चावावर्तक* विशेषणशून्येति विशेषणात् तदुपाधिः ।
वाधोक्षीतपचेतरत्वं चोपाधिः, तत्र पञ्चाभिमतस्य विपञ्चलादिति
चेत् । न, वस्तुगोविपञ्चावावर्तकविशेषणशून्यताभावात् । सर्वत्र
प्रमेयलादेः बहात् । तचोपाञ्जलेन विशेषणे च व्याघातः । न हि
तचोपाञ्जलेन शून्यं चेति सक्षवति ।

(१) तथापि साध्यापकले भवति साध्यापकलस्य पचेतरलेऽ
स्त्रात् (२) तद्वाहन्या साध्याष्टक्षिरावश्यकीति इतोर्यभिषारात्मच
चावश्यसुपाधिसत्त्वादन्यथोपाधेरभावात् पचेतरत्वमेवोपाधिः स्थात् ।
किञ्च, अभिषारावारकलं न व्याप्तिविरोधं नापि तज्जानविरोधं,
नीक्षधूमे तदुभयसत्त्वात् ।

अथोपाधेः स्त्रयतिरेकेण सत्त्वतिपञ्चतया दूषकलम् । तथाद्धि,
नास्य अभिषारोक्षायकतया दूषकलं, वङ्गिमत्वं धूमवत्त्वभिषारि-
तद्वापकार्द्धभगव्यभिषारिलात् प्रमेयलवदित्यचार्द्धभगवत्त्वस्य धूम-

* विपञ्चावावर्तक,—इति का० ।

† पक्षेतरे,—इति चो० शा० ।

- (१) परमतेनैव परस्यातिव्याप्तिं दस्ता अनुमानदेवी चार्वाक्षलस्त्रोपा-
धित्वमेवोपपादयति तथापीति ।
- (२) तद्वाहन्येति चत्र पञ्चातिरिक्तसाध्यापकलमेवेति तद्वाहन्यावपि
पञ्चगिरुक्षाध्याष्टकोः कथं अभिषार इति चिक्षयम् ।

वत्त्वापकलासिद्धेः । धूमवत्त्वापक* वङ्गिमत्त्वापकलात् । आपकले वा साधनव्यापकत्वेनानुपाधिकापत्तेः । न च धूमव्याप्त्वं वङ्गि-
मत्त्वासिद्धम् । तद्विन व्यभिचारात्, सुर्वे व्यभिचारे उपाधुप-
न्यासस्थानहेत्वात् । तस्य तदर्थलात् । नायुपाधिगिर्वयात्, उपाधि-
लासिद्धेऽ ।

अथ यथा सहचारदर्शनव्यभिचारादर्घनाभ्यां वङ्गिमत्त्वं व्याप्तं धूम-
वत्त्वस्त्र व्यापकं, तथा आर्द्धनवत्त्वमपि व्यापकं धूमवत्त्वस्त्र व्याप्तम् ।
तथा च व्यापकगिर्वया व्याप्तगिर्वत्तिवत् व्याप्तवत्त्वात् व्यापकसत्त्वां
मावश्यकमित्यविशेषादुभयमव्याप्ताधकमित्युच्यते । इति तर्हि सिद्ध-
मुपाधेः सम्प्रतिपद्धतया दूषकत्वम् ।

नायि व्याप्तलासिद्धिरूपलेन । (१) सा हि न तावद्वाप्तिभङ्गगिर्वय-
यात्, तस्योपाधिलग्निस्त्रयसाध्वत्वात् । प्रह्लेण च तदग्निस्त्रयात् ।
सहचारदर्शनव्यभिचारादर्घनाभ्यां तग्निस्त्रयदृति चेत् । न, तयोर्द्विता-
वपि सत्त्वात् । तत्रोत्पत्तमपि व्याप्तिज्ञानमुपाधिर्दर्घनाद्वाध्वते इति
चेत् । न, उपाधावपि तग्निपत्तेः । तत्रायुपाधिसद्वावत्वात् । तथा
आर्द्धनवत्त्वस्त्र धूमवत्त्वउपाधिले तदभावोधूमवत्त्वाभावव्याप्तो वाच्यः ।

* धूमवत्त्वव्याप्त,—इति सो० शा० का० ।

† उपाधेरसिङ्गेः,—इति का० ।

‡ व्यापकसत्त्वाद्वाप्तसत्त्वं,—इति का० ।

(१) अनौपाधिकत्वस्य व्याप्तिवानभ्युपगमाद्वा व्याप्तवत्तिविद्धिरूपत्वमिति
तदुद्वायकत्वेन तथात्वं वाच्यम् । एवं सत्याह सा हीति ।

अन्यथा आर्द्धनिश्चापि धूमवत्त्वापकलागुपत्तेः । न हि अद-
भावो अदभावव्यरिचारौ तत्त्वस्य व्यापकम् । एवं* अतिरेके निर्व-
क्षिलमुपाधिः । इदं हि (१)निर्धूमस्य व्यापकतया अभिमतस्य व्या-
पकं, निर्धूमस्य वक्षिमतोऽदर्शनात् । दर्शने वा अभिचारस्य स्फुट-
तयोपाधुपन्यासस्यानईलादित्युक्तम् । आर्द्धनिश्चापि विरहस्य पावापकं,
आर्द्धनिश्चाभाववति पचे तदसत्त्वात् । नापि व्याघ्रनिश्चाप्तायला-
यिद्धिः । व्याघ्रनिश्चयो हि पचे वक्षिमत्त्वार्द्धनिश्चापि च दर्श-
नात् । एवस्थ, धूमवत्त्वनिर्धूमवत्त्वाप्रसक्तौ वस्तुनो विशद्वैरूप्याभावा-
देकच व्याप्तिभङ्गो वाच्यः । स च विनिगमकाभावादेकच निशेतुं न
ग्रन्थते इति वाच्यम् । इयं च सम्प्रतिपञ्चतैव । (२)तस्मादुपाधेः
सम्प्रतिपञ्चभावेन दूषकलशितौ पञ्चतरत्वस्य नोपाधिलं, तद्वितिरेकस्य
वाधारणतया‡ साधाभावासाधकलादिति ।

मैवम् । तथा चति प्रतिपञ्चागुमाने सम्प्रतिपञ्चान्नरसोपाधेः†
रत्नावग्नापत्तेः । न च, सम्प्रतिपञ्चान्नरसपि तचोद्धाव्यम्, उत्तमका-
प्रतिपद्मस्य सम्बन्धेवाप्रतिपद्मस्यैव प्रतिपञ्चकलादिति वाच्यम् ।

* एवस्थ,—इति सो० श्वा० का० ।

† इत्युभयचापि ग्रन्थते,—इति अधिकः पाठः सो० श्वा० ।

‡ असाधारणतया,—इति इ० । आवश्यकतया,—इति का० ।

§ सम्प्रतिपञ्चेवोपाधेः,—इति इ० ।

(१) निर्धूमस्येति तथाचापातत उक्तोपाधिना ग्रन्थतोपाधौ व्याप्तिश्चान-
वाधा स्फुटवेति भावः ।

(२) उपसंहरप्रेव ग्रन्थते योजयति वस्त्रादिति ।

सर्वं शापनाथा ग्रपि प्रतिबद्धलेनाग्रतिवन्धकत्वप्रसङ्गात् । न च
प्रतिपचबाड्येनाधिकबलत्वार्थमुद्घावनम् । बलं इच्छानुभित्यौपचिकं
व्याप्तिपचधर्मताऽत्मकं विवचितम् । तच्च तु भूयस्त्व-
मपि तथा, एकस्माद्गुमित्यगुदयापन्तेः । तदाङ्गराजार्थाः । “बहुव-
स्त्रेत्यस्वाचये चकारः”—इति । सन्दिग्धोपाधेरदूषकलापाताच्च ।
तद्वितिरेकस्य पञ्चे सन्दिग्धत्वात् । (१)केवलव्यतिरेकिणा च स्वप्रति-
पचसम्भवाच्च । न चासाधारण्य, (२)तस्यापि स्वप्रतिपचोत्त्वापकांतया
दूषकत्वात् । किं चैव, बाधोलीतपञ्चेतरलमपि गोपाधिः स्यात् ।
अतिरेके इसाधारण्यत्वात् । (३)केवलान्वयिन्यसाधारण्यत्वाभावात् पञ्चे-

(१) गतु सन्दिग्धोपाधेर्व्यभिचारशं ग्रायाभायकतया एथगेव दोषत्वमभ्युप-
गम्यते न तु स्वप्रतिपक्षातयेव रुचेदोषान्तरमाह केवलेति । अतिरेक-
आप्तिपुरस्कारेण तेजापि स्वप्रतिपक्षसम्भवादित्यर्थः ।

(२) तस्यापीति असाधारण्यस्यापीत्वर्थः । तस्याच्च स्वप्रतिपक्षे स्वप्रतिप-
क्षान्तरवत्तत्वासाधारणोऽपि न दोष इति भावः ।

(३) गतु बाधेन अतिरेके पक्षस्यैव सपक्षत्वेन तस्याङ्गत्वाभावां ग्रासाधा-
रण्यमित्यरुचेराह केवलान्वयिनोति । केवलान्वयिधर्मसाध्यागु-
माने इत्यर्थः । तच्च अतिरेके साध्याप्रसिद्धा सपक्षाभावाङ्गासाधा-
रण्यमिति भावः । यद्यप्येव मसाधारण्याभावेऽपि साध्याप्रसिद्धैव
अतिरेके स्वप्रतिपक्षत्वाभावान्तरं तस्योपाधित्वं स्यात्, तथाप्यसाधा-
रण्यगिरासमाचाभिप्रायकोऽयं यज्ञ इत्याङ्गः । वक्तुतः, साध्याप्रसि-
द्धावप्यप्रसिद्धसाध्यक्यतिरेकिणीव अतिरेकाप्तिपक्षसम्भवतापरा-
मर्शसम्भवात्तस्य प्रकृतेतुपक्षसम्भवताव्याप्तिपरामर्शसम्भलनदशार्था
स्वप्रतिपक्षत्वमित्यमिप्रायकोऽयं यज्ञः । यद्यपि विरोधिपरामर्शत्वेन

तरलस्थोपाधितापन्निः । अपि चैवमन्वकारो इवं सातस्येष
प्रतीयमानवात् लक्ष्मणकवदित्यचाम्रावस्तमुपाधिर्ण स्यात् । तद्विति-
रेकस्य पचाष्टन्तिवात् । न च नायमुपाधिः, तस्मच्छसनात् ।
पर्वतावयवदृष्ट्यन्वलादिकस्त्रैवमण्युपाधिः स्यादेव । तद्वितिरेकसासा-
धारकलाभावात् । यनु, पचेतरलस्य पाहकसाम्बात्साध्यापकलवत्
साध्याभावव्यापकलात्तमिदृश्या साध्यसाध्याभावाभ्यां गिवर्जितव्यं,
न चैवभिति तस्य साध्यापकले सन्देहः,—इति । तस्य । (५) तथापि
साध्यापकलापहमाश्रित्योपाधिमापन्तेः ।

अथ साध्यसमव्याप्तले एति साधनाव्यापक उपाधिरिति पचेतरलं
गोपाधिः। युक्तस्त्रैतत् । यद्वमीडन्यच भासते तस्यैव अपापुष्पस्त्रैवोपाधि-
लात्* । उपाधिष्ठन्ति हि साध्यव्याप्तव्यं साधनाभिमते भासते इति
तस्यैवोपाधिपदप्रदृश्यिः। साध्यव्याप्तलमात्स्य न दूषकमिति तस्य साध्य-
व्यापकलसपौष्टि ते । नैवम् । दूषकतावैज्ञानिकविषमव्याप्तेऽपि चलात् ।

* लक्ष्मणस्थोपाधिलात्,—इति खो० शा० ।

वयात्मं पक्षते च विरोधनिरूपकाघसिद्धिः, वयापि विरोधप्रतिस-
व्याप्तमेव तत्त्वयेत्यक्षम् । तच प्रमेयत्वमत्यन्ताभावप्रतियोगीति भम-
सम्भवात् सम्भवत्वेवेति मतविशेषेष तथोक्तमिति । यदा, आका-
शात्यन्ताभावादिकेवजान्यविपरमेतत् । तच वहतोऽप्रसिद्धा सपक्षा-
भावादिति । केचित्तु पूर्वाख्यरसादाह अपि चेति ।

(१) तथापौति साध्यव्यापकलाकोटिमान्वित्य सन्दिग्धोपाधितापन्ते-
रित्वचः ।

दूषकतार्या साध्याथ्यलस्य अर्थलात् । दूषणान्नरसंकीर्णस्य चांगुपा-
धिने समव्याप्तस्यापि तत्त्वापत्तेः ।

(१) अथोपाधिः स उच्छते, यद्भावोव्यभिचारविरोधी । न च
विषमव्याप्तस्याभावो व्यभिचारं विरणद्विः । यत्र हि व्यभिचारसंबंध
समव्याप्तमन्तः साध्यमषुपाधिर्भवत्येव । खस्य खस्यापकले यति
व्याप्तलात् । साध्यापकलात् । विषमव्याप्तिके तु साध्यापकोयो-
धर्मसद्व्याप्तमाचेष तद्व्याप्तम् । दृष्टं द्विग्नियत्यलस्य व्यापकं प्रसेयत्वं
तद्व्याप्तस्य गुणत्वम् । न च गुणत्वानित्यलयोर्मिथोव्याप्तिः । सम-
व्याप्तिके च तद्व्यापकव्यापेन व्याप्तस्य तद्व्याप्तिरि चेति व्याहतम् ।

मैवम् । तथापि द्विव्यभिचारे साध्यव्याप्तव्याप्तमाचं प्रयोजकं,
साध्यवात् । न तु साध्यव्यापकव्याप्तमपि, (१) व्यभिचारसंसास्य* त्वये-
वोक्तवात् । न च साध्यव्याप्तव्याप्तमेवानौपाधिकलं, साध्यव्याप्तमि-
त्यचापि द्वानौपाधिकलं तदेव वाच्यं, तथाचानवस्थेति । व्यभिचार-
व्यावर्त्तनार्थमनौपाधिकलच्चेण थावदिति पदं साध्यव्यापकले विशेषणं

* व्यभिचारसंसास्य,—इति मकारन्दसस्रतः पाठः ।

† नचेत्वारभ्य एतदन्तं, गात्ति का० ४० ।

(१) समव्याप्तवोपाधिरिद्वुपपाद्यद्वेवाह अथेति । यदीयं प्रसङ्गितं
साध्यव्यापकलं हेतुसाध्यवोर्यभिचाराभावापादकमित्यर्थः । अभावः
साध्यव्यापकलम् ।

(२) तत् किं साध्यव्यापकव्याप्तमेवानौपाधिकलं, तथा चोक्तगुव्यत्वा-
द्यतिप्रसङ्ग इत्यत आह व्यभिचारीति ।

प्रशिष्ठनेव । (१) यदि च अद्वितिरेकेऽनुभितिर्भवत्येव तदृष्णं, तदा
(२) विद्वालादेरथदूषण्ट्वभिति यस्मिन् सत्यनुभितिर्ण भवति तदेव
दूषण्ट्वभिति विषमव्याप्तोऽयुपाधिः ।

अथ साधनावच्छिक्षासाध्यापकले सति साधनाव्यापक उपाधिः ।
तेज मैचातवयेन श्वासले धंयस्य च अन्यत्रेन धंयप्रतियोगिते साधे
साधनावच्छिक्षासाध्यापकं श्वासाकालं भावत्वं चोपाधिः । काकादौ
प्रागभावे च त्रेवसाधनाव्यापकलादिति । तत्र । चोपाधित्रादसाधक-
मित्यच । साधनावच्छिक्षासाध्यापकव्यभिचारित्वादित्यर्थं साधनाव-
च्छिक्षेत्यस्य वैयर्थ्यापत्तेः । अत्रं प्रमेयं रसवल्लादित्यं रसवल्लावच्छिक्ष-
प्रमेयव्यापकस्य पृथिवीलक्षोपाधित्रप्रसङ्गात् । (३) पञ्चधर्मावच्छिक्ष-
साध्यापकोपाध्याप्तेऽप्त । किंस्त्रियिष्टाध्यभिचारं प्रसाध्य केवल-
साध्यभिचारः साध्यः, तत्र चार्यान्तरम् । केवले साधे हि विप्रतिपत्तिर्ण

- (१) यदि सेति न तु समव्याप्तव्यतिरेके अभिचाराभावविद्यमेऽप्यनुभिति-
वियमोवाङ्ग्नि, ऋदोऽप्यमान् धूमादित्वादौ ताद्विष्टोपाधेरभावेऽपि
स्वरूपाद्यित्वा अनुभित्वभावादिति सेतु । च । पञ्चदत्तित्वे बाधप्रति-
रोधाभावे च सति यद्वितिरेके लिङ्गस्य वसीष्टीनत्वविद्यमस्तु इव वृ-
मित्वर्थात् ।
- (२) विद्वालादेरिति आदिप्रदात्यभिचारारासिपरियहः । अन्वतरव्यति-
रेकेऽप्यन्यतररूपत्वे लिङ्गस्यासमोचीनत्वादित्यर्थः ।
- (३) न तु साधनावच्छिक्षासाध्यस्य पञ्चेऽपि सत्त्वात्तरव्यापकतया नाति-
प्रसङ्गेऽत्वाद्यादाह पञ्चधर्मेति । वायुः प्रत्यक्षः प्रमेयत्वादित्वादा-
वुद्धूतरूपवल्लाद्युपाधाव्यापकादित्यर्थः ।

तु विभिषे । प्रकृतसाध्यभिचारसिद्धार्थं विशिष्ट्यभिचारः साध्य-
वति इति चेत् । न । अप्राप्तकालतात् । प्रथमं साध्यभिचारएवोऽन्ना-
यस्तचासिद्धौ पश्चात्त्रिव्याहार्यमुपाधिर्व्याच्य इति चेत् । न । एवं
सति प्रकृतानुमाने उपाधेरदूषणलापन्तेः । अतएव पञ्चधर्मावच्छिन्न-
साध्यापक्ते सति साधनाव्यापक उपाधिरित्यपालम् । (१)आर्द्धनव-
स्त्रादौ नियततादृशधर्माभावेनास्यास्तेषु । (२)ग्रन्थोऽभिधेयः प्रसेचलादि-
त्यत्र ग्रन्थधर्मगुणतावच्छिन्नाभिधेयत्वापकस्यावणलस्योपाधिला-
पाताच्च । नापि पञ्चादृत्तिले साध्यापकत्वमुपाधिलम् । ग्रन्थोऽनियतः
गुणलादित्यत्र कृतकलस्य ग्रन्थत्तरत्तुपाधिलापातात् । न च स्फुटे
व्यभिचारे निःफलमुपाधनुसरणमिति वाच्यम् । (३)व्यभिचारेऽवस्थ-
मुपाधिसत्त्वात् । अन्यथैकत्र साधने साधतदभावसम्बन्धस्यावच्छेदमेदं
विनाऽनुपपत्तेः ।

अथ पर्यवसितसाध्यापकत्वे सति साधनाव्यापक उपाधिः ।
पर्यवसितं च साध्यं पञ्चधर्मतावस्त्रास्थम् । (४)यदा ग्रन्थोऽनिय-

(१) आर्द्धनवस्त्रादाविति यद्यपि इत्यतादिकमवच्छेदकं सम्भवत्येव,
तथाप्यवच्छेदकस्य साधे आप्यतावच्छेदकत्वमभिप्रेत्यैतदुत्तम् । तदि-
दमाह गियतेति । वियतावच्छेदकेवर्थं । धूमत्वस्यैवार्द्धनवन्याप्यता-
वच्छेदकत्वादिति भावः । वक्तुतः प्रागमावोविनाशो जन्मतादिवादौ
भावत्वाद्युपाध्यापिर्वाधा ।

(२) ग्रन्थोऽभिधेय इति । एतच पञ्चातिरिक्तसाध्यापकत्वमादाय बोध्यम् ।

(३) व्यभिचारे इति । अकुटस्त्रशायां तदनुसरणसम्भवाचेत्यपि प्रश्न्यम् ।

(४) यथेति । यद्यप्यत्र व्यभिचारामात्रास्त्राप्तोपाधिरनुपपत्तिः, तथापि

तातिरिकशब्दधर्मातिरिकधर्मवान् प्रमेयलादित्यच यथोक्तसाधा-
यापकलेऽपि पचधर्मतावस्थाभ्यसानित्यत्वस्य साधस्य व्यापकं कृत-
कलमुपाधिः । *कृतकले चैव साधमानेऽनित्यत्वमुपाधिः* । तत्र ।
पचधर्मतावस्थाभ्यसाध्यसिद्धौ हि निःफल उपाधिः, तदसिद्धौ च
कस्य व्यापकः? न हि व्योपाधौ पचधर्मतावस्थात्पाद्यं सिद्धति,
यद्यापक उपाधिः च्यात् । द्वाषुकस्य ^(१)वायवले सिद्धौ, द्वाषुकं
इत्यसमवेतां ^(२)अन्यमहस्तानाधारद्रव्यलादित्यच ^(३)निःस्पर्शद्रव्यसमवे-
तालं चोपाधिः च्यात् । नित्यद्रव्यसमवेत्वस्य पर्यवसितस्य साधस्य
व्यापकलात् । साधनाव्यापकलाच्च ।

अथ साधसाधनसम्बन्धव्यापकले सति साधनाव्यापक उपाधिः,
तेज धर्मस्य अन्यलेनानित्यले साधे यद्यपि भावलं प्रागभावे सा-

* नास्त्ययमंशः—का० ।

† द्वाषुकमनित्यप्रव्यसमवेतां,—इति का० ।

स्वतिपचो विरोधमाचस्य तत्त्वत्वे यर्थवसितानित्यत्वसप्तसाधा-
मावसाधनहारा तदुत्थापकतयैवोपाधित्वमिलेत्तत्त्वतात्पर्यम् । न च
कृतकलस्य पच्छब्दितया तद्यतिरेकस्याचिद्विक्तान् तदुत्थापकलम-
पीति वाचम् । इत्यनित्यतावादिन उपाधिदातुमते इत्यस्याङ्गत-
कलादिति भावः ।

(१) असमवेत्वपर्यव्यापकलावारव्याध । वावयवले इति ।

(२) अन्येति परमाद्युचिद्विदश्यायां मनसोऽद्युत्वादिचिद्विदश्यायाच गग-
नादौ वासियहार्थं अन्यपदम् । अखण्डाभावे न वैयर्थ्यमिति ।

(३) निःस्पर्शेति अच इत्यपदं समव्याप्तत्वाभिप्रायेत ।

भाष्यापकं, तथापि अन्यत्रे सति यदगित्यत्रं तद्वापकस्यादुपाधिरिति । न । इदमसाधकं साधसाधगस्मन्भव्यभिचारिलादित्यच्छाध्यभिचारिलादित्यस्यैव गमकले शेषवैयर्थ्यपत्तेः । सम्भव्यभिचारानुमानेऽर्थान्तरलापत्तेश्च । यदिग्दिष्टे साधने साधसामानाधिकरणं स उपाधिरिति चेत् । न । रासभादौनामयुपाधिलापत्तेः । तदिग्दिष्टेऽपि साधने साधसम्बन्धात् । यदिग्दिष्टएवेति चेत् । न । प्रसेयलादेरयुपाधिलापत्तेः । यदिग्दिष्टे साधने साधसामानाधिकरणमस्येवेति चेत् । न । (१) गुरुत्वेन रसवस्त्रे साधे गन्धवस्त्रादेः साध्यापकस्यायुपाधिलापत्तेः ।

अथोपाधिमात्रस्य व्यतिरेकिधर्मलं, कचिद्वाधोशीतस्य पचेतरत्वस्यायुपाधिलात् । तत्तदुपाधेश्च तत्तत्साध्यापकत्वे सति तंत्रात्साधनाव्यापकलं, वक्षिधूमोपाधेन्दु न सज्जणं, अच्छाभावात् । न च पर्वतेतरलं वक्षिधूमसम्बोधोपाधिः स्थात् । आपाद्याप्रसिद्धेः । न च पचेतरलं वक्षिव्यापकं कुतो न भवतीति वाच्यम् । एतस्तोपाधिलक्षणप्रस्तावे अर्थान्तरलादिति मतम् । तत्र । अनुभितिप्रतिबन्धकज्ञानविषयत्वावच्छेदकसुपाधिलभिह निष्ठपयितुमुपकाळम्, अन्यस्याप्रयोजकत्वात् । तत्र न व्यतिरेकिधर्मलम्, अतिप्रसङ्गात् । किन्तु साधनाव्यापकत्वे सति साध्यापकलं, तत्र पचेतरेऽतिव्याप्तमेवेत्युक्तम् ।

(१) रासभादावतिप्रसङ्गे सब्वेव दूष्यान्तरमात् गुरुत्वेनेति । रसवस्त्रे रसथोग्यत्वे । अन्यथा विशिष्टस्याधि हरीतकादौ अभिचारेण नियमासिङ्गेः ।

अथाऽः । (१) यद्यावृत्त्या यस्य साधनस्य साध्यं पचे व्यावर्त्तते, सधर्मसाध्यं इतादुपाधिः । स च धर्मः कतमो भवति, यस्य व्यावृत्तिः साध्यसाधनसम्बन्धविरोधिनौ । यथाऽऽन्तर्भूतवत्तं वद्धिमन्ते । व्यावर्त्तते हि तद्यावृत्त्या धूमवत्तं तप्तायः पिष्ठे । व्यावर्त्तते च (२) भावत्यव्यावृत्त्या धूंसे अन्यत्वानित्यलसम्बन्धः, ग्राकप्राकजलव्यावृत्त्या म्यामलमैचातन-यत्योः सम्बन्धः । (३) पचधर्मातावसाधानित्यलस्यामलाभावयोः पर्थव-सामनम् । तथा, वायादुद्भूतरूपवत्तं व्यावर्त्तमानं द्रश्यते यति प्रत्यक्षतं निवर्त्तयत् प्रत्यक्षत्वाभावमादाय सिद्धात्मैति सर्वत्र पचे साध्याभाव-सिद्धा साध्यसाधनसम्बन्धाभावोऽस्ति । (४) अतएव साधनावच्छिकादौ साधनव्यापकोऽप्युपाधिः, यत्र पचावृत्तिर्हेतुः । यथा, करका पृथिवी कठिनसंयोगव्यादित्यचानुशाश्रीतस्यर्गवत्त्वसुपाधिः । न च स्वरूपा-सिद्धिरेव तत्र दोषः, सर्वत्रोपाधेदूषणान्तरसहरात् । एतेन वाधातु-स्त्रीतपचेतरत्वस्त्रोपाधिलं निरस्तम् । स्वाध्याप्राप्तकलेन तद्यतिरेकस्य साध्याव्यावर्त्तकत्वात् ।

(१) यशावृत्येवि पचे यद्यावृत्त्या यस्य साधनस्य साध्यावृत्तिरनुभवेते इत्यर्थः ।

(२) साध्यसाधनसम्बन्धकापक्षाभिप्रायेणाह भावत्येति ।

(३) गत्वेवं सम्बन्धाभावसाधने इर्थान्तरं साध्याभावसिद्धेदेशत्वादित्यत-आह पक्षाधम्भतेति ।

(४) अतश्वेति यतश्व तादृग्रोपाधिव्यावृत्त्याऽपि पचे साध्यावृत्त्यनु-मितिरित्यर्थः । तथाच साध्यव्यापकत्वे यति पक्षावृत्तिलमेवोपाधिले प्रयोजकमिति वाधोत्थापकतयोपाधेदेशत्वमित्येतमततात्पर्यम् । साधनेति साधनावच्छिक्षसाध्यापकादावृपाधौ साध्ये इत्यर्थः ।

- (१) अस्मितिवरणास्तु । यद्युभिचारित्वेन साधनस्य साध्यविचारित्वं, स उपाधिः । सत्यसं पुनः, पर्यवसितसाध्यापकत्वे सति
 (२) साधनाध्यापकत्वम् । यद्युर्भावच्छेदेन साध्यं प्रसिद्धं, तदवच्छिद्धं

(१) नम्नेवं पद्धतिविषयस्य स्थात् तद्यतिरेकस्य पह्ले साध्याध्यापकत्वात् । न चेष्टापत्तिः, तस्याप्युपाधित्वेन व्यवहारात् । न च पक्षपदं साधनवत्यरं, तथा आन्वय इच्छित् साधनवति साध्यावत्तक्त्वाद्युभिचारित्वान्वाहैव तस्य दूषकत्वमिति वाचम् । अगुणाश्रोतस्यश्वस्यैवमनुपाधितापत्तेः, तस्य साधनाध्यापकत्वेन साधनवति स्वाहाण्या साध्याध्यावर्तकत्वादित्यस्वचेराह अस्मितिवरणाध्यिति । यद्युभिचारित्वेन लिङ्गेन साधनस्य साध्यविचारित्वमनुमोदयते, स उपाधिरिक्तयः । व चाकाशादिसाध्यक्त्वेतौ घटादेवपाधिताद्युपत्तिः, यस्य पर्यवसितसाध्यापकस्य अभिचारित्वेनेत्यादृत् । तच्च अचिदिशेवितं अचिदविशेषितस्य लिङ्गमित्यन्यदेतत् ।

(२) साधनाध्यापकत्वं अभिचारित्वाधनाध्यापकत्वम् । तेन महानसत्त्वाद्यवच्छिद्वक्त्रिकायके धूमाध्यापके अस्त्रगतस्वादौ नातिप्रसङ्गः । नम्नेवं मुपाधिज्ञानकालये अभिचारमाने तदुद्गायकत्वमस्य न स्थादिति चेत् । भास्त्रोऽसि । न द्वैतेव रूपेण ज्ञातस्यास्य तदुद्गायकत्वं, किन्तु इत्यसाध्याध्यापकत्वादिगा । इदन्तु सकलसङ्गाद्यकमाचम् । साधारणादीनामुभयकोश्चुपस्थापकत्ववत् । इदस्य सर्वे रेवाभ्युपेयम् । अन्यथा पर्यवसितत्वाद्यस्तुरणे शुद्धसाध्याध्यापकत्वेस्तुरणेऽपि तदुद्गायकत्वं न स्थात् । न चानुमितिप्रतिवन्धकज्ञानविद्येयतावच्छेदक्त्वमुपाधित्वमिति लिङ्गप्रथितुमुपक्रान्तमिति प्रागुक्तविरोधः, तस्य यथा अनुताभिप्रायेण साधनाध्यापकत्वसाध्याध्यापकत्वाणांभिप्रायेण वा सर्वसमाधेयत्वात् । पर्यवस्तुरूपपक्षाधर्मीवच्छिद्वक्त्रिकायाध्यापकत्वादिगा

साथं पर्वतितम् । तचार्द्देव्यनप्रभवत्वाद्युपाधौ महानस्तायेव तादृगो-
धर्मः । तदवच्छेदेन साथस्य धूमस्य प्रसिद्धेः । पच्चधर्मावच्छिक्षासाथ-
व्यापकोपाधौ द्रव्यतं, साधनावच्छिक्षासाध्यव्यापकोपाधौ च साधनमेव
तथा । तथाच तदवच्छिक्षासाध्यव्यापकोपाधिव्यभिचारेण साधनस्य
साध्यव्यभिचारः स्त्रादेव । व्यापकव्यभिचारिणः तद्वायव्यभिचारि-
त्वनियमादिति ।

साध्यव्यापकत्वसाधनाव्यापकत्वे एव दूषकतावौषम् । न च पच-
धर्मावच्छिक्षासाधनावच्छिक्षासाध्यव्यापकोपाधिव्यभिचारेण साधनस्य
साध्यव्यभिचारोऽप्यनेऽर्थान्तरं, विशेषज्ञव्यभिचारितेन निश्चिते साधने
विशिष्टव्यभिचारस्य विशिष्टतोविशेषसाध्यव्यभिचारमादाय पर्वतसा-
नात्, पच्चधर्मतावस्तात् । न च पच्चधर्मतावस्तस्यार्थसिद्धावर्थान्तरतं,
व्यक्तिसाधकात्मानमात्रे तदापन्नेः । भवतु वाऽर्थान्तरं, तथापि हेतु-
राभासएव । अर्थान्तरस्य पुरुषदोषत्वात् । हेत्वाभासान्तरस्य च तचा-

पादाखदस्यादिग्रहेऽपि धूमे न तदुप्रयत्नं, वाधात् । तदवतारे
व्यभिचारारात्रुमितेर्भमङ्गपाया इष्टत्वात् । अस्यु वा व्यभिचारिपदं
व्यभिचारित्वस्तमनियतधर्मान्तरपरम् । न चैवं तेनैव तदुप्रयत्नापन्निः,
स्वरूपेष्वैव तस्य ज्ञानात् । तथाच वियतस्यास्त्रुरबद्धायां तदभा-
वात् । तथापि च तस्य तदुप्रयत्ने वाधकाव्यभिधानात् । केचित्सु
यस्यभिचारित्वेनेवादिकसेव लक्ष्यत्वम् । इदंतु येन रूपेण ज्ञातस्य
तस्य व्यभिचारारात्रुमापकत्वं, तत्रिव्यवर्तनम् । तथाच व्यक्तिसिद्धस्य
व्यभिचारारात्रुमापकत्वावच्छेदमित्यर्थं इत्याजः । विक्षेपत्वमनुमान-
प्रकाशे ।

भावादुपाधिरेव भावत्वादिकं दोषस्तर्त्त्वाद्यः । अपि॑ च । यः
 (१) साधनव्यभिचारी साध्यव्यभिचारोऽन्नायकः, सएवोपाधिः । अभि-
 चारोऽन्नायकलम्ब साज्ञात्परम्परया वेति नार्थान्नारत्मम् । न चैव ग्रन्थो-
 ऽभिधेयः प्रमेयत्वादित्यचाश्रावण्टः* जलं प्रमेयं रसवत्त्वादित्यच
 पृथिवीत्वगुपाधिः स्त्रादिति वाच्यम् । केवलान्वयिलयाइकमानवो-
 धादुपाधेर्विशिष्टाव्यापकलात् । न च स्वयाधातकलेनानुपाधौ पञ्चे-
 तरलेऽतिव्याप्तिः, अनुकूलतर्काभावेन तस्य साध्यापकलानिश्चयात् ।
 न हि सहचारदर्शनव्यभिचारादर्शनमाचाङ्गास्त्रियः, अप्रयोजकेऽपि
 तद्वप्सङ्गात् । न चाप्रयोजकलादेव तदगमकम् । न हि व्याप्त्यं
 पञ्चधर्मलेऽप्रयोजकलम् । सहचारदर्शनमाचस्य संश्यायकलाच्च । न चैव
 अभिचारसंश्याधायकलेन तथापि सन्दिग्धोपाधिलम् । स्वयाधात-
 कलेन तस्य तस्मिंश्यानाधायकलात् । वाधोन्नीते च साध्यापक-
 तायाइकानुकूलतर्कसत्त्वात् । अतएव पर्वतावयववृत्त्यन्यत्वादिक-
 मण्डुपाधिलेन निरसनम् । धूमवत्ते साधे आर्द्धनप्रभववक्त्रिम-
 चस्य, वहिरिद्विष्यद्वयप्रत्यक्षले चीडूतरूपवत्त्वस्य, व्यापकतायाइकः
 प्रत्यक्षावधृतः ; मैथातनयलेन साधे श्वामते साध्याकपाक-

* आवण्टः,—इति का० ।

(१) साधनेति साधनं अभिचारि यस्य, साधनाव्यापक इत्यर्थः । चैव
 स्वयाधिरित्वेनेति शेषः । तेन तदुप्यायकाप्रयोजकलादौ नातिप्र-
 सङ्गः । एवत्तु साधनव्यभिचारिपरं स्वरूपनिर्वचनं योध्यम् ।

तत्त्वसम्भूता हि व्याप्तिर्जवाकुसुमरत्ततेव स्फटिके साध-
माभिमते* चक्रास्तीत्युपाधिरसावुच्चते इति । तद्विद-
माहः,—

ज्ञातस्त्र च वैष्णकावधृतः कार्यकारणभावः । एवं जन्मवेगानित्यते साधे
भावत्वापकतापाहकोषटोक्षनप्रसङ्गः । एवमन्येषामपि तत्तद-
गुकूलातर्कात्माध्यापकत्वयः । यत्र च साधोपाधोर्द्देतुषाध्योर्बा-
स्त्रियाहकसाम्याचैकच व्याप्तिनिश्चयक्षण सन्दिग्धोपाधिलम् । न च
सप्त सन्दिग्धोपाधिः, तत्र ^(१)ततएव हेतोरुपाधिः साधः । तत्रापि
स्थामलादेहुपाधित्वात् । न चोभयमपि साधम्, अर्थात्तरलात् ।
केवलसाधे हि विप्रतिपन्निर्न द्रव्यय । यतएवोपाधेः साध्या-
पकलं तर्कानिश्चेयमतएव तु स्थाथोगचेमलाभावात् साध्यापा-
यापकलेन साधायापकलं साधनीयमिति । यमिचारोक्तयनदारा
साध्यापकायाथ्यतेन व्याप्तिविरहोक्तायकतयोपाधेद्वयकलम् । एवं
सामिद्देहुपजीवोऽप्युपाधिर्न हेताभासानरम् । सिद्धसाधनवत् दूष-
कतास्त्रा परसुखनिरौचकलेन खतो दूषकलाभावात् । न चान्यस्त्र
साध्यापकलसाधनायापकलशानमन्यस्त्र साध्यायाथ्यत्वाने प्रतिव-
न्धकमिति ।

अर्थस्त्रसुपाधिपदस्त्राह । तद्वर्त्तति । यद्दर्माऽन्यत्र भासते

* साधधारताभिमते,—इति आ० ।

(१) वतएव हेतोरिति मित्रातव्यत्वादेव शाकपाकज्ञत्वसुपाधिः साधः
पश्चेऽपीवि साध्यापकलनिश्चयात् सन्दिग्धोपाधित्वमित्यः ।

“अन्ये परप्रयुक्तानां व्यासीनामुपजीवकाः ।
तैर्द्वैरपि नैवेष्टा व्यापकांशावधारणा”—इति ।

तदनेन विपक्षदण्डमूलेन तर्केण सनाते मूर्योदर्शने,
कार्यं वा कारणं वा ततोऽन्यदा समवायि वा संयोगि
वा अन्यथा वा भावो वा* उभावो वा सविशेषणं वा
निर्विशेषणं वा लिङ्गमिति निःशङ्कमवधारणीम्,
अन्यथा तदाभास इति रहस्यम् ।

तादाव्यतदुत्पन्न्योरप्येतदेव वीजम् । यदि कार्या-
त्मानौ कारणमात्मानस्तातिपतेतां, तदा तयोस्तयो-

षएवोपाधिपदवाच्यो यथा जवाकुसुमं स्फटिके । तथा घट्टनिष्ठायत्वं
साधनलाभिमते भासते, स धर्मसत्र हेतावुपाधिरिति समव्याप्ते
उपाधिपदं सुखं, विषमव्याप्ते तु साधव्यापकलादिगुणयोगाङ्गौप्यमु-
पाधिपदमित्यर्थः । अन्ये इति । चे बोपाधियसे परप्रयुक्तानामुपाधिप्रयु-
क्तानां व्यासीनामुपजीविकाः, तैः बोपाधिभिर्हेतुभिः पचे निश्चितैरपि
न साधव्यापकस्य सिद्धिरित्यर्थः । कार्यकारणसंबन्धानामगतुगमे
इत्यनुगमकमाह । तदनेनेति । अनौपाधिकसम्बन्धलमेव सर्वत्रानुग-
मकमित्यर्थः । भूयोदर्शने इति । अत्र न वारसङ्कानियमः, किञ्चु
थावता दर्शनेन यस्य व्यभिचारशङ्कानिवृत्तिस्त्रयं तावत्वं विविजि-
मिति । परैरपि व्यभिचारशङ्काऽप्यसरणेऽस्मद्वक्तप्रकारोऽभ्युपेधः,

* अन्यथामावेवा,—इति का० । अन्यथामावेवा,—इति ज्ञा० ।

स्तत्त्वं व्याहन्नेत । अतएव, सामग्रीतिवेश्चिनचरमकारखादपि* क्रार्यमतुमिमते सौगता अपि । तस्माद्विपद्धत्वाधकसेव प्रतिबन्धकाद्वद्वम् । तथाहि । शाकाचाहारपरिखतिविरहिणि मिचातनये न किञ्चिदनिष्टमिति जासौ तस्म व्यापिका, व्यापिका हु श्यामिकायाः, कारखत्वावधारखात् । कारखत्वं तत् तस्य, तदतिपत्य भवति चेति व्याहतम् । एवमत्काषाण्यूहनीयमिति ।

क पुनरप्रयोजकोऽन्तर्भवति ? न किञ्चिदित्येति ।

अन्त्या तच्छिष्ठिर्दुर्बभा इत्याह । तादाव्येति । अभिषारिष्यपि कुतक्षादात्यतदुत्पत्ती न खाताभिति गदा सुखभेत्यर्थः । यतएव विषेद वाधकादविनाभावयहो न खभावकार्ययोरेवातएव वधिरादेसुरजाभिषातादिना गद्वाद्यतुमानमित्याह । अतएवेति । उपसंहरति । तस्मादिति । प्रतिबन्धे लक्ष्यते निषीघतेऽनेनेति लक्षणं लोधकं विषवाधकमित्यर्थः । यच तु तदभावः, तचाप्रयोजके न तच्छिष्ठयो यथाऽनेत्याह । तथा हीति । अतः श्याकपाकजलं न साधनव्यापकमित्यर्थः । भैचातनयत्वादिना अशोपाधिर्णुमीयते, तथोक्तमधस्तात् । तत् किं साधनाव्यापकत्वमन्वेषत् शाश्वापकलेऽपि सन्देहेव, नेत्याह । व्यापिका लिति । क पुनरिति । पञ्चसु तेलाभावेभित्यर्थः । तच कस्यचिन्मतमाह । न किञ्चिदिति ।

* सामग्रीतिवेश्चिनयताचरमकारखादपि,—इति ष्या० क्री० ।

वदा हि, सिद्धसाधनं न बाधितविवर्यं, विषयापहाराभावात् । नापि निर्णये सति पश्चत्वातिपातादपश्चधर्मः, कालातौतविलोपप्रसङ्गात् । न चानैकान्तिकादिः, व्यभिचारादभावात् । तथाऽयमपि । सूचन्तूपलक्षणपरमिति ।

तदसत् । विभागस्य न्यूनाधिकसंख्याव्यवच्छेदफल-

पश्चभोहेत्वाभासान्तरमेवेत्यर्थः । विषयेति । ^(१)प्रभितसाधाभाववद्भर्मिकालाभावादित्यर्थः । नापीति । साधानिश्चये सन्देहघटितपञ्चत्वाभावादित्यर्थः । कालेति । साधाभावस्य धर्मिणि प्रमाणामपि* तत्सन्देहाभावादपश्चधर्मत्वाद्वाधोऽप्यसिद्धुएवान्तर्भववित्यर्थः । सूचं लिति । “स्वयमिचारविलुप्तप्रकरणसमसाध्यसमातौतकाला हेत्वाभासाः”—इति विभागोहेश्चसूचनित्यर्थः । विभागस्येति । यद्यपि विभागसूचं न ग्रन्थविधया न्यूनाधिकसंख्याव्यवच्छेदं प्रत्याययति युक्तिग्रासम्भवाभावातादिति परौचैकवाक्यतया† स तेज प्रत्याव्यसाथा च परौचायास्त्राच तात्पर्यावश्यकले विभागसूचस्यापि तत्र तात्पर्यकरणमानाभावः, तथापि परौचैकवाक्यतया पर्यवसितएवार्थो विभागस्य

* साधाभाववद्भर्मिणः प्रमाणामपि,—इति सो० जा० ।

† परौचकवाक्यतया,—इति का० ।

(१) स.ध्याभावप्रमा वाभ इति मतानुरोधादाह प्रभितेति ।

त्वात् । क्षतर्हि दयोरन्तर्निवेशः ? अस्तिद्वय । व्याप्तस्य
हि पश्चधर्मताप्रतीतिः सिद्धिः, तदभावेऽसिद्धिः ।

दर्शितः । इयोरिति । यिद्वाभनामयोजकयोरित्यर्थः । व्याप्तस्येति ।
ननु व्याप्तिपश्चधर्मतयोः प्रत्येकमभावो नास्त्रिद्विरुद्गतगमादिति प्रत्ये-
काभावानुगतो व्याप्तिपश्चधर्मताविग्रहाभावोऽसिद्धिर्वाच्च । तथा-
च च विग्रहाभावाज्ञाने व्याप्तादिप्रत्येकाभावज्ञानाद्वयमितिप्रति-
वन्धकाव्याप्तिः । तेषां हेत्वाभावान्तरलापप्रतिर्वा । विग्रहाभावस्य
दोषताद्यामयाधकतानुमाने व्यर्थविग्रेषणलम्ब । प्रत्येकाभावस्य सम-
र्थत्वेनैवान्वयथासिद्धेः । न च व्याप्तिपश्चधर्मताऽन्यतराभावोऽसिद्धिः,
अन्यतरलाज्ञानेऽपि प्रत्येकाभावस्यैव दूषकत्वेन व्यर्थविग्रेषणलात् ।

यन्तु पश्चधर्मताप्रमितिविरह आश्यासिद्धाद्वयनुगतोऽसिद्धिः,
तत्प्रमितिस्त्वे तचानुमितिप्रमित्यापत्तेरिति । तदपि, व्यर्थविग्रेषण-
त्वात् तदभावेऽपि प्रत्येकज्ञानस्यैव दोषत्वाच पराक्षम् । किञ्च, प्रकृत-
साधनस्य व्याप्तिपश्चधर्मतावैग्रह्यत्वमित्योरप्रसिद्धा तदभावो दुरव-
धारणः । यत्क्षिद्विरहस्य सदृशेत्वाधारणः । ख्यप्रमित्यभावोय-
त्क्षिद्वित्प्रमित्यभावोवा सद्वेतावपि । सकलात्प्रमित्यभावस्य दुर्जि-
रुपः । न च प्रमितिविरहः ख्यरूपस्येव दूषणं कारणाभावत्वादिति
वाच्चम् । हेत्वाभावस्य ज्ञायमानस्यैवानुमितिप्रतिवन्धकत्वात् । व्याप्ता-
दिभमाद्वयमित्यनुत्पादापत्तेष्य ।

अथ व्याप्तिपश्चधर्मताभ्यां निष्ठयः सिद्धिसदभावोऽसिद्धिः ।
अतएवाव्याप्तापश्चधर्मयोरपि तदारोपरूपा सिद्धिरित्यनुमितिर्ण तु

तदनिश्चये व्याप्तपचाधर्मादपि सा । अ च आस्थादिग्रत्येकप्रभित्यभावेऽव
दूषक आवश्यकलादिति वाचम् । विशिष्टनिश्चयस्य हेतुवेन तदभा-
वस्य कार्यानुत्पादकलादिति । मैवम् । तथा सति स्वभिचारादेवपि
अचैवान्नर्भावापातात् । अस्मिद्द्वे: स्वरूपसत्याएव दोषते स्वज्ञानार्थं*
स्वभिचाराद्यनुपजीवनात् । (१)यदि च तस्मात्प्रभितिर्गोत्पथते इति
तस्योपजीवत्वं, तदाऽप्रयासिद्धादिज्ञानात्प्रसिद्धिर्मैति (२)सैव पृथ-
गदोषः स्वादिति ।

अत्रास्मत्प्रतिलिप्तरणः । आप्रयासिद्धादीनां प्रत्येकसेव दूषकत्वं,
प्रत्येकज्ञानादुद्भावनाचानुभितिप्रतिबन्धात् । (३)न तु विशिष्टा-
भावस्य, (४)वर्यविशेषणलात्, तज्ज्ञानं विनाऽप्यनुभितिप्रतिबन्धात् ।

* तज्ज्ञानार्थं,—इति सो० ज्ञा० ।

- (१) गतु अपावगुपजोत्त्वेऽपि स्वरूपश्चोपजीवत्वं तस्य स्वादित्यत आह
यदि चेति ।
- (२) सैवेति आप्रयासिद्धिः स्वरूपसिद्धिर्गोत्पथासिद्धिरित्वर्थः । चान-
गर्भेत्वाभावागुरोधादिति भावः । वस्तुतः सर्वेति पाठः । आप्र-
यासिद्धादिरित्वर्थः ।
- (३) चिन्तामन्त्रिविरोधादेव नेति स्वाने नव्विति पाठः आचित्को हेयः ।
अर्थासङ्गतेच ।
- (४) अर्देति एतचाखण्डाभावानभ्युपगमेन । तदभ्युपगमे अर्थत्वाभावात् ।
विशिष्टस्यापि याद्यतया तदभावज्ञानस्यापि विरोधित्वाच । विशि-
ष्टाभावोऽपि दोषत्व । अतएव तत्पाद्यारब्धसेव सञ्चाहक्षमतुपद
वस्तीत्यवधेयम् ।

इयच्च व्यातिपक्षधर्मतास्वरूपाणामन्यतमाप्रतीत्या
भवन्ती यथासङ्कृमन्यथासिद्धिराश्रयासिद्धिः स्वरूपा-
सिद्धिरित्याख्यायते । मध्यमाऽप्याश्रयस्वरूपाप्रतीत्या

अतुमितिकारणसिद्धिपरामर्गविषयाभावलेन अनुगतेन* चथाणा-
मसिद्धलेन संपर्को महर्षिणा छत इति न विभागविरोधहेत्वाभासा-
धिक्ये । न चैवं साज्ञाप्रतिबन्धकलेन साधप्रतिरोधयोर्व्याप्तिभङ्गसिद्धि-
लेन विरुद्धव्यभिचारारथोरपि सङ्कृते विभागव्याघातः, स्ततम्भाभि-
प्रायस्य निषेद्धुमशक्यतात् । अन्यथा ग्रास्ते परिभाषोच्छेदापत्तेः ।
स्वयभिचारादेश^(१) एवंरूपलेऽप्युपजीव्यत्वेन पार्थक्यम् ।^(२)उपधेयसङ्करे
अप्युपाधेरसंकरात् ।

इयं चेति । विशिष्टाभावस्य विशेषणाद्यभावव्यापकलादित्यर्थः ।
अन्यथासिद्धिः सोपाधिलम् । स्वरूपासिद्धिरपचर्धर्मलम् । मध्यमा-

* अनुगतेन,—इति नात्ति सो० शा० का० ।

(१) एवंरूपलेऽपीति परामर्गविषयाभावलेऽपोत्थर्थः ।

(२) उपधेयेति ननु यद्युपाध्यसङ्कृमाचेष्य पार्थक्यं, तदा आश्रयासि-
द्धादीनामपि तथात्वे विभागव्याघातएव । यदि चोक्ताऽनुगतरूप-
संस्कृततया न तथात्वं, तदा अभिचारादावपि तुव्यम् । अवश्व
बोपजीव्योपजीवक्त्वावोऽपि । अमेदे तदभावात् । अन्यथा आश्रया-
सिद्धादेरपि तथात्वापत्तिरिति चिक्ष्यम् । वस्तुतो अभिचारादिभि-
त्वपरामर्गविषयाभावत्वं, अभिचारादिचतुष्टयभिन्नहेत्वाभासत्वं वा
विभाजकोपाधिरिति तत्त्वम् ।

तदिशेषणपक्षत्वाप्रतीत्या वेति इत्यौ । तच चरमा
सिद्धसाधनमिति व्यपदिश्यते, व्याप्तिस्थितौ पक्षत्व-
स्याहत्य* विघटनात् । न त्वेवं बाधे, व्याप्तेरेव प्रथमं
विघटनादिति विशेषः ।

इपीति । अश्रयासिद्धेः सन्दिग्धसाधधर्मवद्दूर्म्यप्रमितिरूपत्वाद् यत्र वि-
शेषस्य धर्मिणएवाज्ञानन्तरैकाऽश्रयासिद्धिरन्या च तदिशेषणसाध-
सन्देशभावात् सिद्धसाधनमुच्यते इत्यर्थः । न च सिद्धसाधनं न हेला-
भासोऽनैकान्तिकवद्नुभितिकरणविघटकलात्प्रतिपचवत् खतएवा-
प्रतिबन्धकलादिति वाच्यम् । साधवात् कारणविघटकत्वैनैव प्रतिबन्ध-
कतया तदिशेषकरणस्य व्यर्थत्वात् । साधज्ञानस्य (१)तदिशेषिता
साधानुभित्यविरोधित्वेऽपि साधमात्रानुभितिविरोधित्वमस्येवेति
तस्य हेलाभासलभपि । (२)साधसाचात्कारे सति लिङ्गज्ञानेऽप्यनुभि-
त्नोमीत्यनुव्यवसायाभावात् । न च वेवलान्वयिनि संशयाभावः,
तत्रापि साधं पचनिष्ठात्यन्नाभावप्रतियोगि न वेति संशयात् । पञ्च-
विशेषकलस्य चातन्त्रत्वात् ।

* पक्षत्वरूपस्याहत्य—इति आ० । पक्षत्वरूपस्याहत्य,—इति का० ।

† तदिशेष,—इति का० सो० शा० ।

(१) तदिशेषितेति साधविशेषितसाधान्तरानुभित्यविरोधित्वेऽपि साध-
मात्रानुभितिविरोधित्वमस्येवेत्यर्थः ।

(२) तदेव दर्शयति साधसाक्षात्कारे इति । सिद्धाधिष्ठाविरहे सतीति
इत्यर्थम् । एवत्त्वं साक्षात्कारत्वमविवक्षितं बोधम् । एतच्च सर्वं
प्राचीनमतेनावधेयम् ।

पचलस्येति* । सन्दिग्धसाधवत्स्येत्यर्थः । व्याप्तेरेवेति । यद्यपि
अस्माहूदोऽग्निमान् धूमवत्त्वादित्यच्च वाधेऽपि न व्याप्तिभङ्गः, तथापि
धर्मिणि यत्र साधनाभिमतस्य दृग्जित्वादभिप्रायकोऽयं यत्कः ।

ननु साधाभाववति पचलाभिमते हेतोः सत्त्वात् ज्ञानावस्थितिः,
तज्ज्ञाने च व्यभिचारः । साधाभावप्रभितौ सन्देशाभावेन पचला-
भावादाभ्यासिद्धिष्ठ ।^(१) व्यभिचारे पचमित्रत्वस्य व्यर्थत्वेनात्मत्वात् ।
सर्वोपसंहारप्रवृत्त्यात्मेः साधाभाववति साधनभिति ज्ञानादेव
भङ्गात् । न चोपजीव्यत्वाद्वाधः पृथक् । तद्विन तमवगम्यैवावगमः,
एकच चेत्साधाभावाविद्येकवित्तिवेश्वतया व्यभिचारज्ञानस्य तदनु-
पजीवकत्वात् । नायुज्ञावितव्यभिचारनिर्वाहार्थं तदुज्ञावगम् । इदं
व्यभिचारीत्युक्ते कथमिति परानुयोगस्यानावश्यकत्वात् । तथालेऽपि
निर्वाहामेव दूषणमस्तु कृपत्वात् ।

अथ अर्थान्तरोपनायकस्मत्यादिष्टकारिता सामान्यतत्वे प्रमा-
त्वस्य कृपा प्रत्यभिज्ञानादौ, तदिह समीक्षीनव्याप्तिपचमित्रताकस्ति-
ज्ञपरामर्गस्यासदर्थकास्मन्मयत्वादिष्टत्वादिष्टकारिष्टग्राद्यचाभास-
धीकारणलं, तत्र वाधः पृथक्, न व्याप्तिपचमित्रोपनीतादन्यस्त्वा-
त्तुमितौ भाने मानाभावात् । प्रत्यभिज्ञानादौ प्रतीतिवलेन तत्क-

* पचलस्येति,—इति शा० सो० ।

(१) व्यभिचारे पचमित्रत्वस्येति एकका साधाभावप्रभिताविवृत्युपूर्वं
युक्ते इति शाङ्कः ।

स्पनात् । अन्यथा पूर्वानुभूतसकलार्थभानेऽनुमितेचार्थार्थीच्छेदापत्तेः । भागेऽपि तस्य विप्रतिपत्त्यविषयतया तेन हेलाभासलामिरूपणात् । अन्यथाऽतिप्रसङ्गात् ।

अथ प्रत्यचादौ प्रमामाचं प्रति स्खातंचेण बाधस्य दोषलेन कृप्तलादनुमितावपि सएव दोष इति चेत् । न तर्हि हेलाभासः, अनुमित्यसाधारणदोषस्यैव तत्त्वात् ।

अथ पचाभिमते साधाभावगद्वत्साधाभावव्याघयहोऽपि दूषकः, विरोधिलाविशेषात् । एवं च, साधाभावसामानाधिकरणमनैकान्तिकलं, साधाभावव्याघयसामानाधिकरणं च बाधः । तादृशं चाग्निलादेवेति । मैवम् । पचाभिमते साधाभावगद्वस्य दूषकलासिद्धौ दृष्टान्तलानुपपत्तेः । सिद्धौ वा, तस्योक्तरूपवाधानन्तर्भवे षष्ठेलाभासलापत्तेः । उक्तरूपस्य बाधः पचाभिमतविषयसाधाभावबुद्धौ सत्यामस्त्वा वा ? आद्ये नैकान्तिकलमेव, साधाभावसामानाधिकरणगद्वात् । अन्ये लिङ्गलाभिमतसाधाभावव्याघयोरगृह्णमाणविशेषतया सप्रतिपद्धेव दोषो न बाधः । तत्र तत्त्वबलालं ग्रथोजकं बाधे लविकबलाभिमिति चेत् । न । गमकताप्रयोजकरूपसम्पत्ते-रेव बलालेन तस्य द्वयोरपि ज्ञातलात् ।

अथ हेतुतः साधसिद्धिसम्भावनायामनैकान्तिकलासिद्धैः पचाभिमते धर्मिणि साधाभावप्रभितेः साधनाभिमतसाधसिद्धिसम्भावनाविरहेवानैकान्तिकावतार रत्युपजीव्यलाद्वाधः पृथक् । अन्यथा हेतोरसाधकले सिद्धै साधसिद्धिसम्भावनाविरहादनैकान्तिकलासिद्धिसार्थां च सत्यां हेतोरसाधकलधीरित्यन्योन्याश्रयः । मैवम् ।

साध्यिद्युमुखहेतुज्ञानस्य प्रभितसाध्याभावसहस्रितहेतुविषयलेण-
नैकान्तिकलज्ञानतथा दूषकलात् । यद्यपैकान्तिकलेऽपि साध्याभाव-
प्रमैव प्रयोगिका तां विना तदभावादिति तस्माएव दोषलमर्हं,
तथापि तस्माः साध्याभावसमानाधिकरणहेतुज्ञानलेण दूषकलं,
कुप्लात् । न तु साध्याभावप्रमालेण, तस्मावश्यकलेऽपि तेन रूपेष
दूषकलाकरणात् ।

अचोच्यते । (१) गन्धप्रागभावावच्छिङ्गो घटोगन्धवान् पृथिवी-
त्वादित्यच बाधः पृथक् । न च तस्मापैकान्तिकमेव दोषः ।

(१) गन्धप्रागभावावच्छिङ्ग इति यद्यपि गन्धप्रागभावसमयावच्छेदेन गन्ध-
साधकाभावादेव न गन्धानुभितिर्व तु बाधात् । न च पक्षधर्मेतां-
बवाव् तथा, पक्षधर्मेता हि लिङ्गस्य पक्षे उत्तिरेव, सा च साध्य-
सामान्यात्मिततत्त्वस्य पक्षोर्यं साध्यविशेषं विनाऽनुपपत्तेवतो आत्मा
सह परामृश्यमाना पक्षसम्बन्धं साध्यं साध्यति । न तु पक्षता-
वच्छेदकलेण यदुपादीयते तदवच्छेदेन साध्यस्य पक्षे सम्बन्धं, वीजां-
भावात् । तं विना तस्या अनुपपत्तेभावात् । तदवच्छेदेन पक्षे साध्य-
सम्बन्धं विनाऽपि पक्षते एविवौकादिहेतोर्यात्मिपक्षधर्मेताया उप-
पत्तेवाव् । तथापि प्रसादस्यायं स्वभावो यद्वाधकं विना विशिष्ट-
वैशिष्ट्यज्ञानमेव अवश्यति । तथाच आनवामान्यसामयोवकादेव
तदवच्छेदेनानुभितिः स्यात्, यदि न बाधो दोष इति माङ्गः । यत्तु
यदा श्वस्तात्पर्यवशेन छचिदेकस्य इयं छचिदिशिद्वैशिष्ट्यज्ञ-
वैधौधैविधं, तथा सिवाधयिषावश्वादगुभितैविधमपीति । तत्र,
सिवाधयिषायाः पक्षतात्परीरनिपादकलेणान्यथासिद्धवद्या व्यभि-
चारेव चानुभित्वहेतुत्यात् । न चानुभितिविशेषे वज्रेतुलं, मात्रा-
भावात् । पक्षवाया अहेतुत्वापातावेति संक्षेपः ।

यस्त्वप्रयोजकः सन्दिग्धानैकान्तिकः* इत्यनैकान्ति-
केऽन्तर्भाव्यते । तदसत् । व्यास्थसिद्धा हि निमित्तेन
व्यभिचारः शङ्खनीयोऽन्यथा वा ? प्रथमे, असिद्धि-
रेव दूषणमुपजीव्यत्वात्, नानैकान्तिकमुपजीवक-

साधात्यन्नाभाववहृत्तिलक्ष्य तत्त्वात् । अन्यथा द्रव्यलेन गुणानसुमाना-
पत्तेः । आदच्छेण साधाभाववहृत्तिलक्ष्यात् । न च वस्तुतो यो गम्भ-
प्रागभावावस्थित्तिलक्ष्य वाध्यमस्येवेति सिद्धुसाधनमेव तत्र दोषः ।
पत्ततावस्थेदकधर्मविशिष्टे साध्यवैशिष्ट्यस्यानुभेद्यत्वात् ।

अथैव^(१) विद्यमानेयं नदौ उपरि देशे दृष्टिमत्तौ विशिष्टपूरवत्त्वा-
दित्यत्र विद्यमानदृष्ट्यनुमानापत्तिः । न चेष्टापादनं, विद्यमानदृष्टे-
र्वर्त्तमाननदौपूरं प्रत्येतुलादिति चेत् । न । ^(२) तत्र समयमेदैनैव
व्याप्तिग्रहात्तर्थैव साध्यसिद्धेः । किञ्चिव चिद्धुसाधने प्रागभावतत्प्रति-
योगिनोरेकदेशवहृत्तिलैककालवहृत्तिलमपि स्थात् । अदित्य तथो-
रेकसमयावस्थेदैनैककालवहृत्तर्न तथात्म, तर्हि तप्रागभावावस्थिते
धर्मिणि तप्रतियोग्यनुभितावपि न चिद्धुसाधनमपि तु वाधएव ।

* यस्त्वप्रयोजकोऽसौ सन्दिग्धानैकान्तिकोऽयम्,—इति काऽ० । यस्त्व-
प्रयोजकः सन्दिग्धानैकान्तिकोऽयम्,—इति ब्रौ० ।

(१) विद्यमानेति वर्त्तमानकालावस्थित्यर्थः ।

(२) तत्रेति पूर्वकाजौनवृष्ट्यैव व्याप्तेत्तस्याएव चिद्धिरित्यर्थः । वाधादेव
न तत्प्रतिक्रियाधे चेष्टापत्ति रित्यपि बोध्यम् ।

त्वात् । अन्यथा शङ्का त्वदूषणमेव, निर्णीते तदनवकाशादिति ।

उपमानन्तु बाधकमनाशङ्कनीयमेव, विषयानतिरेकादिति केचित् । तथाहि । न तावदस्य विषयः साहृष्ट्यपदेश्यं पदार्थान्तरमेव सम्भावनीयम् ।

परस्परविरोधे हि न प्रकारान्तरस्थितिः ।

नैकताऽपि विश्वानामुक्तिमाचविरोधतः ॥८॥

न हि भावाभावाभ्यामन्यः प्रकारः सम्भावनीयः,

अधिकन्तु न्यायनिवन्धनप्रकाशे* विपक्षितमस्ताभिः । मतान्तरं विकल्प निकरोति यच्चिति ।

अतुमानादिभ्यः फलव्यापारवैज्ञात्याभावादुपमानं न मानान्तरभिति तज्जेश्वरबाधकमित्याह । उपमानस्तिति । ननु साहृष्ट्यमेव तद्विषयः स्थान् । न हि तदिन्द्रियगत्यं, तदापातमाचेषाङ्गानात् । नापि चिङ्गादिगत्यं, तदभावेऽपि साहृष्ट्यश्वानात् । तच न द्रव्यमगुणत्वात् । न गुणः कर्म वा, गुणेऽपि वृत्तेः । न सामान्यं, सप्रतियोगिकत्वात् । न च विशेषसमवायौ, (१)प्रत्यक्षत्वादित्याह । तथा हीति । परस्परेति । विरोधोऽच न परस्पराभावव्याप्त्यं, नौकृपीतयोरन्यतरनिषेधेऽप्यन्यतरस्थाविधेः । किन्तु परस्पराभावस्थपलम् ।

* अथ “अन्यौक्तातत्त्वबोधे—इत्यधिकं इ० ।

(१) प्रत्यक्षत्वादिति वैशेषिकमतेन । न्यायमते समवायभेदसाधनेऽनेकत्वादिकं चिङ्गमिति ध्येयम् ।

परस्परविधिनिषेधरूपत्वात् । न भाव इति* निषेध-
माचेणैवाभावविधिः, ततस्तं विहाय कथं स्ववचनेनैव
पुनः सहदयो निषेधेनाभाव इति । एवं, नाभाव इति
निषेधश्व भावविधिः, ततस्तं विहाय स्ववाचैवानु-
भवतः कथं पुनर्निषेधेन भाव इति । अत एवम्भूताना-
मेकताण्यशक्यप्रतिपत्तिः, प्रतिषेधविध्योरेकतासम-
वात्† । तस्माद्वावाभावायेव तत्त्वम् ।

भावत्वेऽपि गुणवन्निर्गुणं वेति इयमेव‡ पूर्ववत् ।
पूर्व इव्यमेव । उत्तरच्चाश्रितमनाश्रितं वेति इयमेव,
पूर्ववत् । तचोत्तरं समवायश्व, अनवस्थाभयात् ।
आश्रितन्तु सामान्यवत् निःसामान्यचेति पूर्ववत्

पूर्ववदिति । परस्परविरोधे प्रकारान्तराभावादित्यर्थः । एवमपे-
ऽपि ।

अन्तेताहृश्चिकल्पेन परिश्लेषे सामान्यविशेषसमवायानामपि इत्या-
दित्यसाध्यात्तदन्तर्भावः स्थात् । अथ अवहारान्यथानुपपत्त्वा
तेवां तदशिर्भावः, तुच्छं साहृष्टेऽपि । (१) न हि तत् सामान्यं, तचो-

* इति हि,—इति क्रो० ।

† रेकतासमवाय,—इति का० । रेकताया असमवाय,—इति क्रो० ।

‡ इयमेवेवेतदपि,—इति आ० क्री० ।

(१) अवहारान्यथानुपपत्तिमेवाह न होति ।

दयमेव । तथ प्रवममपि स्यन्दोऽस्यन्द इति दयमेव ।
एतच यथासङ्घं कर्म गुण इति व्यपदिश्यते । निः-
सामान्यं निर्गुणमात्रितन्येकात्रितमनेकात्रितं वेति
प्रागिव दयमेव । एतदपि यथासंख्यं विशेषः सामा-
न्यन्येत्यभिधीयते । तदेतत्साहश्यमेतास्वेकां विधामा-
सादयन्नातिरिच्छते । अनासादयन्न पदार्थीभूय स्थातु-

त्कर्मादिव्यवहारात्पुपपत्तेः । सामान्यस्यैकरूपलात् । सामान्यस्या-
भयभेदेऽप्यभेदात् । साहृश्यं च प्रत्याश्रयं भेदात् । अथ तद्वेदे
षति तद्वतभूयःसामान्यवत्तं साहृश्यं, भेदस्य प्रत्याश्रयं भिन्नः सप्रति-
योगिकस्येति चेत् । न । (१)साहृश्यस्य भेदवटितवेन सावधिले
तस्यासृष्ट्य इति प्रतीत्यापत्तेः । पदार्थान्तरत्वे च सप्रतियोगिकले
उपि सावधिलाभावेन तदभावोपपत्तेः । न च सप्रतियोगिलमेव साव-
धिलं, षटाकेति प्रतीत्यापत्तेः ।

अचाच्छः । (२)असाधारण्यान्यतद्वत्वज्ञधर्मवत्तं तस्याहृश्यं जात्या-
दिसाधारणं, भेदवटितलाच्च निरवधि । तद्वत्वज्ञधर्मवत्तं च तच्चि-

-
- (१) भेदवटितलेगेति यद्यपि भेदोऽप्योन्याभावः, च च न सावधिः, किञ्चु
सप्रतियोगिकः । अन्यथा षटो नेत्रज्ञ षटाकेति प्रतीत्यापत्तेः । सथापि
भेदपदमत्र एषक्षपरम् । अतएव भेदवटितलादिति विज्ञानोऽपि
वक्ष्यन्ते । अन्यथा तस्याप्यन्योन्याभाववटितवेति विरोधापत्तेः ।
(२) असाधारबेति असाधारण्यमाचेत्यर्थः । एतच खस्मिन्नपि वाच-
हृश्यत्वप्रसङ्गवारवाय ।

मुत्सहते । शेन शक्तिसञ्चादयो व्याख्याताः । ततो-
भावेन सह सप्तैव पदार्था इति नियमः । अतो-
नोपमानविषयोर्धान्तरमिति ।

स्यादेतत् । भवतु सामान्यमेव साहश्यं, तदेव तस्य
विषयः स्यात् । तत्सहश्रोऽयमिति हि प्रत्ययो नेन्द्रिय-
जन्यः, तदापातमाचेणानुत्पत्तेरिति चेत् । न, पूर्वपि-

इष्यमितौतरनिष्ठालभेव तस्य सप्रतियोगिकलम् । तवापि शाहृश्ये
तदेव सप्रतियोगिकलं, न तु भेदद्वीर्धादिवत्सावधिलं, तस्मात्शृणु इति
प्रतीत्यापनेः । किञ्च याहुग्रन्थतब्जधर्मवच्चानमन्तिप्रसक्तं तद
शाहृश्यवच्चकं, तदेव शहृश्यवहारनिमित्तमस्तु, किमधिकेनेति संचेपः ।

एतेनेति । षट्पदार्थान्तिरेकेणेत्यर्थः । तत इति । भावरूपपदार्थाः
षड्भावसापि माणसिद्धतया पदार्थलोपगमादिति भावः । प्रत्य-
वादिविषयद्रव्यादिपदार्थान्तिरिक्तं शाहृश्यसुपमानपरिच्छेदमित्य-
सिद्धिमित्याह । अत इति ।

मा भूत्साहृश्यं पदार्थान्तरं, तथापि तदेवोपमानपरिच्छेदं,
प्रत्यवाद्यपरिच्छेदतात्, इन्द्रियसमिकर्णेऽपि तदञ्जानात्, किञ्चां-
चञ्जानेऽपि ज्ञायमानलाचेति उरन्मीमांसकमतमाह । स्यादेतदिति ।
(१) तद्विच्छिन्ने चति तद्वत्भूयोधर्मवच्चस्य शाहृश्यलाङ्गोदांशस्य च

(१) तद्विच्छिन्ने इति तदञ्जाने क्षतीत्वर्थः ।

रहातु सत्यानह प्रसह कारि वै धुर्येणा तु यज्ञः*, सोऽय-
मिति प्रत्यभिज्ञानवदिति ।

नन्येतत्सहशः स इति नेन्द्रियजन्यं, तेन तस्या-
सम्भात् । न चेदं स्मरणं, तत्पिण्डातुभवेऽपि विश्व-
हस्यानतुभवात् । न चैतदपि अयं स इति विपरीत-
प्रत्यभिज्ञानवदुपपादनीयं, तस्मेदल्लोपस्यापनक्रमविप-
र्यवेऽपि विशेषस्येन्द्रियेण सञ्चिकर्षाविरोधात्, तस्य
सञ्चिहितवर्त्तमानगोचरत्वात्†, प्रकृते तु तदभावात् ।
तस्मात्, तत्पिण्डस्मरणसहायमेतत्पिण्डवर्त्तिसाहस्रज्ञा-

प्रतिष्ठोगिज्ञानवेचत्वात् वहकारि वै धुर्यादापाततः प्रत्यचेषामाने-
ऽपि तस्मवधाने ततएव तद्वागोत्पन्निरित्याह । पूर्वंति । यथा
तत्तासारवानावादापाततः प्रत्यभिज्ञानाभावेऽपि तस्मवहितादि-
न्द्रियादेरेव तदुत्पन्निरित्याह । सोऽयमिति ।

शाहृस्माच्छोपमानापरिच्छेष्टेऽपि गोप्रतिष्ठोगिकगवयनि-
हस्याहृस्मज्ञानकरणकगवयप्रतिष्ठोगिकगोनिष्ठसाहृस्मधीहपमानफल-
मिति आवरमतमाह । नन्यिति । न च शा प्रत्यक्षफलम्, विशेषस्य
गोरसञ्चिकर्षादित्याह । नेन्द्रियेति । न यन्तरमागच्छ निराकरोति ।
न चेति । गोपिण्डातुभवेऽपि गवयस्याज्ञानात् तप्रतिष्ठोगिकसा-

* वैधुर्येदं प्रागणनगात्,—इति का० ।

† सञ्चिहितवर्त्तमानविषयात्,—इति का० । सञ्चिहितवर्त्तमानलात्,—
इति क्वो० ।

नमेव तथाविधं ज्ञानमुत्पादयदुपमानं प्रमाणमिति ।
एतदपि नास्ति ।

साधर्म्यमिव वैधर्म्यं मानमेवं प्रसज्यते ।

अर्थापत्तिरसौ व्यक्तमिति चेत् प्रकृतं न किम् ॥६॥

यदा हि एतदिसहश्रोऽसौ* इति प्रत्येति, तथापि
तुल्यमेतत् । न हि तत्रत्यक्षमसन्निष्टाष्टविषयत्वात् ।
न स्मरणं, विशिष्टस्थाननुभवात् । नैपमानमसाहश्र-
विषयत्वात् । नन्येतद्वर्माभावविशिष्टत्वमेव तस्य वैधर्म्यं,

हृष्टवैशिष्ट्याननुभवादित्यर्थः । न चेति । अजुमत्यभिज्ञानैः तत्त्वा-
विशिष्टे इदन्नाविशिष्टाभेदो भासते, अयं स इत्यत्र तु इदन्ना-
विशिष्टे तत्त्वाविशिष्टाभेदिति तसेदन्नयोरनुभवोगित्वप्रतियोगित्वा-
वच्छेदकभेदात्, प्रत्यभिज्ञानयोर्भेदेऽपि तत्र विशेषविकर्णादत्र
तु तदभावादित्यर्थः ।

ताहृषी धौः प्रत्यक्षाद्यपात्रमर्थापत्तिफलमिति नैतत्करणमुप-
मानं मानान्तरं सिद्धाति, अन्यथा तदिधर्माऽयमिति बुद्धमन्तरमेत-
दिधर्माऽयाविति† धौकरणं मानान्तरं स्यादित्याह । साधर्म्यमिति ।

* एतदिधर्मां प्रकृतेऽसौ,—इति क्लौ० । एतदिसहश्रः,—इति ष्ठा० ।

मम तु, एतदिसहश्रः सः,—इति पाठः प्रतिमाति ।

† वाक्यप्रतिज्ञाने,—इति सौ० ष्ठा० । अश्चप्रत्यभिज्ञाने,—इति ष्ठा० ।

‡ दिधर्मां सा इति,—इति ह० । मम तु, एतदिधर्मीया स इति,—

इति षाठः प्रतिमाति ।

तत्त्वाभावगम्यमेवेष्टते । न च प्रकृतेऽपि तत्त्वाऽस्तु, साह-
श्चय भावरूपत्वादिति चेत् । इतो व्याघ्राधर्मविशि-
ष्टताया अपि वैधर्म्यरूपत्वात्, तस्य च भावरूपत्वात् ।

स्यादेतत् । तद्भर्मा इह न सन्तीत्यवगते, अर्थाद-
पथते इहाविद्यमानास्तच सन्तीति । न हि तदि-
धर्मत्वमेतस्योपपथते, यद्येतदिधर्माऽसौ न भवतीति
चेत् । एवक्तर्द्दिः प्रकृतमप्यर्थापन्निरेव । न हि तत्सा-
दृश्यविशिष्टत्वमेतस्य प्रत्यक्षसिद्धमपि तस्यैतत्साहश्य-
विशिष्टत्वं विनोपपथते ।

गवि करभवैधर्म्यं हि करभट्जिधर्माभावत्वं, तत्त्व स्तते गवि प्रा-
ञ्ञालितावद्गुपक्षब्धिगम्यमेवेति न तत्त्व मानान्नरापन्निरित्याऽ
प्येतदिति । करभाघ्निधर्मवत्वं गवि तदैधर्म्यं, तत्त्व भावएवेति
गागुपक्षब्धिगम्यमित्याऽ । इतद्दति ।

नन्दिदमण्युपमानमेव । तथाहि, सप्रतिथोगिकपदार्थज्ञानेन
तप्तिथोगिकपदार्थज्ञानसुपमानम् । अन्यैतदिधर्मा च एतमाहौर्च-
दति प्रतीतिः कुतः ? न तावद्गुमानात्, विशेषासभिकर्त्त तद्वै-
तमिष्ठादृश्यप्रतिथोगिलादेर्जिङ्ग्लशाङ्खानात् । नार्थापन्नः, तस्मा-
त्यतिरेकागुमानरूपत्वात् । न च तप्तिथोगिकैतमिष्ठादृश्यादौ
भासमाने समानसंवित्सुवेष्टतया एतप्तिथोगिकतमिष्ठादृश्यादिरपि
भासते इति व्राचम् । विशेषविशेषप्रतिथोगिभेदेन समानसं-
विदेशमासिद्देः । एतमुग्गेतदिधर्मा च इति तदिशेषकज्ञानागु-

दथाच । तदिशेषकप्रत्यक्षे तत्समिकर्षस्य हेतुलात् । न च प्रत्यक्षे विशेषसमिकर्षो हेतुः, न तु यावदिशेषसमिकर्षो गौरवात् ; अन्यथा अतीतानागतव्यायविशेषकं व्याप्तिप्रत्यक्षं न स्यादिति वाच्म । (१) अतीतानागतविशेषे सामान्यलक्षणायाः प्रत्यापत्तेः सलात् । अथ गवयसादृशं गवि गवयगतश्टप्तिलादिधर्मवत्तं*, तत्त्वं गवये गोसादृशे भासराने गवि भासतएव, सामान्यसैकलेनेन्द्रियसमिकर्षोदिति चेत् । न । तथापि गोविशेषकगवयगतश्टप्तिलादिज्ञानस्या गोरसमिकर्षेणेन्द्रियाजन्यलात् ।

मैवम् । अन्योन्यसदृशवस्तु प्रत्यक्षेण जानतो यो यसादृश-प्रतियोगी स तत्सदृश इति सामान्यतो व्याप्तिज्ञाने सति गौर्गवय-सदृशः तसादृशप्रतियोगिलक्ष्म गोर्गवयगतसादृशवित्तिवेष्यमेव । सादृशे गोः प्रतियोगिलेनैव ज्ञानात् । यत्तद्वां सामान्यतो व्याप्तियहश्च विना गवयसदृशो गौरिति फलासिद्धेः । ताद्बूयेण व्याप्तियहेऽस्माकं अतिरेकी, परेषामर्थापत्तिरित्यन्यदेतत् ।

* श्टप्तिलादिधर्मवत्तं,—इति सो० ।

† श्टप्तिलादिज्ञानस्या,—इति सो० ।

(१) अतीतानागतेति यद्यपेवमपि गौर्गवं नापाद्धतं, तथापि प्रामाणिकं तदिति भावः । अन्यथा घटसमिकर्षात् पटविशेषकस्यापि समूहानन्वगस्यापत्तेः । तथाच तत्तदिशेषकप्रत्यक्षे तत्तदिशेषसमिकर्षो हेतुः । अतएव सामान्यलक्षणाऽभ्युपगमोऽपोति ।

एतेन हृषातनिष्ठाप्रत्यभिज्ञानं व्याख्यातम् । तथापि
तद्वर्मशास्त्रित्वं तस्य स्मरणाभिव्यक्तमनुपपद्मानं तदि-
दन्तास्यदस्यैकतां व्यवस्थापयति । तस्मानोपमानमधि-
कमिति । एवं प्राप्ते अभिधीयते ।

सम्बन्धस्य परिच्छेदः संज्ञायाः संग्रहिना सह ।

प्रत्यक्षादेवसाध्यत्वादुपमानफलं विदुः ॥ १० ॥

यथा गौतम्या गवय इति श्रुतातिदेशवाक्यस्य गो-
सहशं पिण्डमनुभवतः स्मरतस्य वाक्यार्थमयमसौ गव-
यशब्दवाच्य इति भवति मतिः । सेयं न तावत् वाक्य-
माचफलं, अनुपलब्धपिण्डस्यापि प्रसङ्गात् । नापि प्रत्य-

ननु प्रत्यभिज्ञायमानस्य पूर्वापरकाचमध्यावस्थानं* नाध्यच्छगम्यं,
मध्ये इतिर्थासमन्व्यात् । न चिङ्गादिगम्यं, तदज्ञानेऽपि ज्ञानात् ।
तदिदेवोपमानपरिच्छेदं स्थादित्यत आह । एतेनेति । वाधर्म्य-
वैधर्म्ययोरर्थापत्थनभवेनेत्यर्थः । दृष्टस्य तन्मध्येऽसचिन्तयं चेति तत्
तथा, तस्य प्रत्यभिज्ञानम् । तदेव स्फुटयति । तचापीति । तस्मेदन्ता-
विग्रहाभेदोमध्यासचिन्तयस्य मध्यसत्त्वं विना अनुपपद्मो मध्यस्य सत्त्वं
कल्पयतीत्यर्थः ।

उपमानफलं विदुरित्यनयोर्मध्ये, इतिरथाहार्थ इति शब्द-
दायविदः । ननु प्रत्येकं व्यभिचारेऽपि शसुदितयोक्तयोः फलं

* पूर्वापरकाचाध्यवस्थमध्यानं,—इति च ० शा ० ।

क्षफलं, अश्रुतवाक्यस्यापि प्रसङ्गात् । नापि समाहार-
फलं, वाक्यप्रत्यक्षयोर्भिन्नकालत्वात् । वाक्यतदर्थयोः
स्मृतिद्वारोपनीतावपि गवयपिण्डसम्बन्धेनापौन्द्रियेण
तज्जनसाहश्यानुपलम्बे समयपरिच्छेदासिद्धेः । फलसमा-
हारे तु तदन्तर्भावे अनुमानादैरपि प्रत्यक्षत्वप्रसङ्गः ।
तत् किं तत्पफलस्य तत्प्रमाणविर्भावरव, अन्तर्भावे
वा कियतौ सौमा ? तत्तद्वाधारणेन्द्रियादिसाहित्यम् ।
अस्ति तर्हि साहश्यादिज्ञानकाले विस्फारितस्य चक्षुषो-

स्यादित्यत आह । नापौति । नन्दिन्द्रियसम्बद्धे गवये वाक्यतदर्थ-
स्मृतौ च सत्यां प्रमाणसमाहारः स्यादित्यत आह । वाक्येति ।
गवयगतगोचारादृश्यावेदने समयपरिच्छेदो न भवत्येवेत्यर्थः । फल-
समाहारमाशक्त्वा निराकरोति । फलेति । प्रत्यक्षफलं हि प्रायश्चो-
लिङ्गपरामर्शाऽनुभितिकरणं औचानुभवजनितपदशानक्ष्यं वाक्यार्थ-
प्रमाणां प्रत्यक्षं* स्यादित्यर्थः । ननु तत्पफलस्य तदन्तर्भावे
विकल्पोऽयासोचनफलं प्रत्यक्षं न स्यात्, अन्तर्भावे वा लिङ्ग-
साहश्याधक्षयोः कः प्रदेष इति पृच्छति । तत् किमिति । उमरं,
तत्तदिति । यत्र व्यापारिण इन्द्रियसम्बिकर्णादैरवस्थितिसाच
तत्पफलस्यावान्नरव्यापारता, यत्र तु तस्यानवस्थितिसाच प्रमाण-
वर्भिभूतलभित्यर्थः । इमंमेवं विशेषमादाय गङ्गते । अस्तीति ।

* करणप्रत्यक्षं—इति ४० ।

स्थापारः । न, उपलब्धगोसाहश्यविश्विष्टगवयपिण्डस्य
वाक्यतदर्थस्मृतिमतः । कालान्तरे प्रथमनुसन्धानवस्थान्
स्थमयपरिष्ठेदैपयत्तेः ।

कथु ग्रंथादेवानेन समयः परिच्छिक्षः, गोसह-
शस्य गवयशब्दः संज्ञेति, केवलमिदानीं प्रत्यभिजा-
नात्ययमसाविति । प्रथोगादाऽनुमितः, यो यथासति
हस्यमरे हृष्टेः प्रयुज्यते स तस्य वाचको यदा
गोशब्दश्वर गोः, प्रयुज्यते चार्य गोसहये, इति किमुप-
मानेभेति । न !

साहश्यस्यानिमित्तत्वान्निमित्तस्याप्रतीतिः ।

समयो दुग्रंहः पूर्वं शब्देनानुमयाऽपि वा ॥१॥

प्राक्षमुक्ता परिहरति । उपलब्धेति । इतिरथ्यापारोपरतौ लिङ्गशब्दा-
रुपम्भानस्येव* वाक्यार्थस्मृतिस्त्रिवस्य बादृशक्षात्कालस्यापि मानान्तर-
खादित्यर्थः । चथमसाविति । यो गोसहृष्टोधर्मैर्गवयशब्दवाच्य-
तयाऽवगतसं चाचात्करोमीति प्रत्यभिजानातीत्यर्थः ।

निमित्तं प्रदृष्टिनिमित्तम् । अमय इति । (१)गवयशब्दप्रदृष्टि-

* लिङ्गशब्दानुमानस्येव,—इति का० सो० ।

(१) अभिन्नं समयस्य पूर्वं ग्रहोवलादाह गवयशब्दप्रदृष्टिनिमित्तकेवि ।

न हि गवयशब्दस्य सांहेश्यं प्रवृत्तिनिमित्तं, अप्रती-
तगूनां अव्यवहारप्रसङ्गात् । न चौभयमर्पणे निमि-
त्तं, स्वर्यं प्रतीतसमयसङ्काल्येऽतिदेशवाक्यप्रयोगानुप-
यत्तेः । गवयत्वे शब्दं व्युत्पन्नो वृद्धव्यवहारान्तं सांहेश्ये ।
कथेमेतन्निर्धारणीयमिति चेत् । धर्मगतिस्तोवदियं,
तदापाततः सन्देहेऽपि न पंखसिद्धिः । गन्धवस्तुमिव
निमित्तकगवयपदवाच्योऽयं पिण्डे रत्याकार इत्यर्थः । (५) गवय-
पदस्याद्यहीतसमयलेनाप्रत्याधिकलाङ्गोषदृश्यपदेष्व ए शांहेश्यमाच-
कोधकवादिति भावः ।

अप्रतीतेति । गवयत्वेष्व ज्ञातिर्तया शब्दुत्पातः शांहेश्यके
चोपाधितया गुरुत्वादिति भावः । सुभैर्ये शंखुद्धिम निमित्तं
विकल्पोवा ? आच्योऽप्रतीतगूनामव्यवहारापातादेव निरसः । दितीये
त्वाह । स्वयमिति । स्वयं यतं प्रवृत्तिनिमित्ते व्युत्पन्निर्गृहीता,
तत्र परस्यापि सा भवत्तिति धियाऽत्तारस्यकोवाक्यं प्रयुक्ते । तेन
ए सा गवयवत्वात् ज्ञातेति तदेव प्रवृत्तिनिमित्तं बोधयेदित्यर्थः ।
वस्तुगतिरिति । (६) तर्कादिपुरस्कारादित्यर्थः । सन्देहेऽपौति । गोसांहेश्यं
प्रवृत्तिनिमित्तं तदुपलक्षितं वा धर्मान्तरमिति बंशये सति न प्रवृत्ति-
निमित्तविशेषनिश्चय इत्यर्थः । सन्देहाकारमाह । गन्धवत्वमिवेति ।

(१) ननु गवयपदादेव गवयत्वं प्रतीत्व तद्विशिष्टे समयं यद्योव्यवत्वत-
आह गवयपदस्येति ।

(२) तर्कादीति जाघवपुरस्कारादित्यर्थः ।

प्रविवीत्वस्य, गोसाहश्च गवयशब्दप्रदत्तनिमित्तस्योप-
लक्षणमिदमेव वा निमित्तमित्यनिर्धारणात्।

स्यादेतत् । पूर्वं निमित्तानुपलब्धेर्न फलसिद्धिरि-
द्धानीन्तु तस्मिन्नुपलब्धे तदेव वाक्यं सृतिसमारूढं
प्राप्तिष्ठान्ति, अध्ययनसमयद्वैतद्वय वेदराशिरङ्गो-
प्राप्तपर्यवदातस्य कालान्तरे । न च वाच्यं, वाक्येन
स्वार्थस्य प्रागेव बोधितत्वात् प्रागेव पर्यवसितमिति ।
गोसाहश्चस्योपलक्षणनिमित्तत्वयोरन्यतरच्च तात्पर्ये
सन्देहात् । इदानीन्तु गवयत्वेऽयगते तर्कपुरस्कारात्
साहश्चस्योपलक्षणतायां व्यवस्थितायां, गङ्गायां घोष-
इति वदन्वयप्रतिपत्तिरिति चेत् । न ।

पूर्वमिति । (१) गवयपिष्ठदर्शनादित्यर्थः । फलसिद्धिः, प्रदृत्ति-
निमित्तविशेषनिष्ठय इत्यर्थः । इदानीमिति । गवयत्वविश्व-
ष्टपिष्ठप्रत्यक्षकाशरत्यर्थः । तर्क्षति । प्रागुक्ततर्काद्वयले प्रदृत्ति-
निमित्ते तात्पर्यनिष्ठयाद्वोषदृशपदं^(२) चक्षणया गवयत्वबोधक-
मित्यर्थः ।

(१) पूर्वत्वस्य किञ्चित्तिरुप्यत्वादाह गवयपिष्ठेति ।

(२) गोसहश्चपदमिति यद्यप्येतन्न पदं किन्तु वाक्यं, तच च न चक्षणा
तस्याः पदधर्मत्वात्, तथाप्येकपदश्च चक्षणा पदान्तरच्च नियामक-
मिति भावः । वाक्येऽपि चक्षणेतिमतेन पदमिह वाक्यमेवोक्त-
मित्वन्ते ।

श्रुतान्वयादनाकाङ्क्षं न वाक्यं श्रान्वदिष्टति ।

पदार्थान्वयवैधुर्यात्तदाक्षिण्येन सञ्ज्ञतिः ॥ १२ ॥

गोसहस्रा गवयशब्दवाच्य इति सामानाधिकरण-
माचेणान्वयोपपत्तौ विशेषसन्देहेऽपि वाक्यस्य पर्यवसि-
तत्वेन मानान्तरोपनीतानपेक्षणात् । रक्तारक्तसन्देहेऽपि
घटो भवति इति वाक्यवत् । अन्यथा वाक्यभेददेशात् ।
न च गज्जनार्थं घोष इति वत्पदार्थं एवान्वयायोग्याः,
येन प्रमाणान्तरोपनीतेनान्वयः स्यात् । प्रतीतवाक्या-

उपलच्छणत्वनिमित्तलसन्देहेऽपि यो गोसहस्रः स गवयपदवाच्य-
इति सामानाधिकरणरूपयथाश्रुतपदार्थान्वयेनैव वाक्ये पर्यवसिते
पश्चालचणा न कर्त्यते । यत्र त्वयोग्यतया मुख्यार्थान्वयासम्बवः,
तत्त्वैव सेत्याह । श्रुतेति ।

मानान्तरेति । मानान्तरं प्रत्यक्षं, तेनोपनीतन्दर्शितमित्यर्थः ।
अन्यथेति । यदि पर्यवसितेऽपि वाक्ये तत्तदाकाङ्क्षान्वयान्तदाक्यार्थे-
शानं स्यात्तदा वाक्यभेद इत्यर्थः । यत्र तु लच्छण, तत्र नैवं वाक्य-
पर्यवसानमित्याह । न चेति । ननु प्रतीत्यपर्यवसानाभावेऽपि प्रतीता-
पर्यवसानाद् येन विनाऽनुपपत्तिः, चोऽपि वाक्यार्थः खादित्याह ।
प्रतीतेति । यदि कर्त्यनागौरवात् गोसहस्रस्य प्रष्टिनिमित्त-
तानुपपत्तौ गवयलस्य तथात्कर्त्यनाऽपि वाक्यार्थः स्यात्, तदा
दिवाऽभोगिनः पौनश्चानुपपत्त्या रात्रिभोगनकर्त्यनाऽपि वाक्यार्थः
खादित्यर्थः ।

र्यवसायातोऽप्यर्थी ग्रहि वाक्यस्यैव, दिवाभेजननिषेध-
वाक्यस्यापि राचिभेजनमर्थः स्यात् । तस्मात्, यथा
गवयशब्दः कस्यचिदाचकः शिष्टप्रयोगादिति सामा-
न्यतौ निष्ठितेऽपि विशेषे मानान्तरापेक्षा, तथा गोसह-
स्थं गवयशब्दे वाचक इति वाक्याभिष्ठितेऽपि

तस्मादिति । ननु गोसामानाधिकरश्चमात्रेणान्वयोपपत्तावपि तात्-
पर्यात्पपत्त्या घट्टौः प्रवेश्येतिवत् लक्षणाऽद्य । गवयपदव्युत्पित्सु
प्रति व्युत्पत्तये हि वाक्यमास्तेनोक्तम् । तत्र न प्रदृष्टिनिमित्तप्रति-
पादनं विना, न च गोसहृष्टं तथेति तात्पर्यतो गोसहृष्टपदेन
(१) गोसादृश्यमानाधिकरणं गवयत्वसुपक्षचित्मिति कस्यते । न च
यथा धूमोऽस्त्रीत्यचाग्रौ तात्पर्यमनुमानेन निर्वहतीति न लक्षणा,
तथाऽच मानान्तरमस्ति, येन तज्जिर्वाङ्मात् । उपमानस्यासिद्धौः । न च
वाक्ये न लक्षणा, तस्या दृष्टिलेन शक्तिवश्चधर्मलादिति वाच्यम् ।
एकपदएव लक्षणा, पदान्तरं तज्जिर्यामकमित्युपगमात् । न च
गोसहृष्टपदस्य गवयत्वे साचान्तात्पर्ययहएव लक्षणा, स च माना-
भावाभास्ति, अन्यथा धूमोऽस्त्रीत्यचापि सा व्यादिति वाच्यम् ।
उपस्थापकान्तराभावे चति तत्त्वात्पर्यस्यैव साचान्तात्पर्यरूपत्वात् ।

अचाच्छः । यत्र प्रदृष्टिनिमित्तविशेषबोधने न तात्पर्ये, किञ्चु
यो गोसहृष्टः स गवयशब्दवाच्य इति खल्पपात्रान्मात्रं, तत्रापुक-

(१) शक्तिवश्यमात् गोसादृश्यमानाधिकरणमिति ।

सामान्ये* विशेषवाचकत्वेऽस्य मानान्तरमनुसरणीयः
मिति ।

अस्त्वनुभानम् । तथाहि, गवयशब्दो गवयस्य वाचकः;
असति : हस्त्यन्तरेऽभियुक्तैस्तत्र प्रयुक्त्यमानत्वात् शवि
गेशब्दवदिति चेच, असिद्धेः । न इसति हस्त्यन्तरेऽतदि-

षामपौतः प्रष्टसिनिमित्तविशेषपरिच्छेदः । न च तत्र तात्पर्यं,
यदनुपपत्तिर्लक्षणाबौजं स्थान् । अच वा करभिन्दातात्पर्यकं
धिक्करभमित्यादिकं, तथापि तादृशं पिण्डमनुभवतः लारत्वा
वाक्यार्थमयहरभग्नवाच्य इति धीः । न च प्रष्टसिनिमित्तविशेषे
तत्र तात्पर्यम् ।

अस्त्रातिप्रदरणास्तु, (१) सर्वचाच्यवानुपपत्तिरैव लक्षणाबौजं,
यष्टीः प्रवेशयेत्यत्रापि प्रकरणादिना भोजनादिप्रयोजनकामवेग-
गत्वा ज्ञानान्तरादृशे च प्रवेशने यस्तादेरन्वयात्, तात्पर्यप्रशार्थमपि
प्रकरणादेरवशोपजीव्यवादित्याङ्गः ।

मानान्तरमिति । तर्कः प्रमाणसहकारी, न च तस्मां दशाचाँ
मानान्तरमन्त्योत्पमानं तर्कायकार्यमास्तेष्यमित्यर्थः । असिद्धेरिति ।

* सामान्य,—इति का० औ० ।

(१) सर्वचाच्ययेति यस्यप्येवमपि प्रकृते चक्षुवा स्थादेव, उल्लप्रकरणादिना
प्रष्टसिनिमित्तवाच्यत्वज्ञानात्, तस्य च अन्तिमान्त्रेऽन्वयात्, तथापि
तात्पर्यानुपपत्त्या लक्ष्येति परोक्षगिराकारवस्थमात्रपरोऽवं गत्वा इति
प्रतिमाति ।

बयतया प्रयोगः सङ्कृतिमविश्वाय ज्ञातुं शक्यते । सामानाधिकरण्यादिति चेत्, पिण्डमात्रे सिद्धसाधनात्, निमित्ते ज्ञासिद्धेः, साहश्यस्यानिमित्तत्वादित्यक्तम् ।

नहु व्याप्तिप्रभिदं वाक्यं स्यात्, यो गोसहश्चः स गवयपदार्थ इति । तथा च वाक्याद्वगतप्रतिबन्धोऽनुमित्यात्, अयमसौ गवयो गोसहश्चत्वात् अतिदेशवाक्यावगतपिण्डवदिति । न, विपर्ययात् । न हि गोसहश्च

बस्तुतो गवयव्यक्तिवाचकलसिद्धावपि गवयतस्य प्रदृष्टिनिमित्तत्वं न चिद्धतीति भावः । गवयसामानाधिकरणेन गोसहश्चो गवयइतिवाच्यप्रतिपादगाङ्गावयवाचकत्वं गवयपदस्य ज्ञायते इत्याह । सामानाधिकरण्यादिति । गवयसामानाधिकरणेनेत्यच यदि पिण्डसामानाधिकरणं विवचितं, तदा पिण्डवाचकलसिद्धावपि गवयत्वविश्वाच्यतांसिद्धेनीपमानपरिच्छेष्यस्य मानान्नरामतीतिरित्याह । पिण्डेति । गवयत्वातिसामानाधिकरणं तु मानाभावादसिद्धमित्याह । निमित्ते चेति ।

न इति । येन बाहुश्वस्य व्याप्तत्वं खादिति शेषः । (१) यदि गोसहश्चः किंशब्दवाच्य इति इच्छेत्, तदा तस्मिन्द्यु गवयशब्दवाच्य इति विदधादपि तु (२) कौटुम्बवय इति इष्टः,

(१) शब्दीति उद्देश्यस्य व्याप्तत्वं विधेयस्य व्यापकत्वं प्रतीयते इति भावः ।

(२) कौटुम्बं गवयइति गवयप्रदवाच्यः कौटुम्बित्यर्थः । गवयत्वविश्वाच्यत्वमेवमपि न चिद्धतीत्यपि वैधम् ।

उद्यावारोप्यानेन पृष्ठः स किंशब्दवाच्य इति, किन्तु सामान्यतो गवयपदार्थमवगम्य स कौहगिति । तथाच यद्योगप्राप्यम्याभ्यां तस्यैव व्याप्त्यत्वं, ततः किं तेन ? प्रकृतानुपयोगात् ।

अव किंलक्षणकोऽसाविति' प्रभार्थः, तदा अतिरेकपरं* स्यात्, लक्षणस्य तथाभावात् । तथाच, गोसहृष्टे गवय इत्यस्यार्थी यो गवय इति न व्यवहितेनासौ गोसहृष्ट इति । एवच्च प्रयोक्तव्यं, अयमसौ गवय-इति व्यवहर्तव्यः गोसहृष्टत्वात् यस्तु न तथा नासौ गोसहृष्टे यथा इत्तौ । न च इत्यादीनां विपक्षत्वे

(१) तथा च यो गवयशब्दवाच्यः स गोसहृष्ट इति उत्तरयतो-विपरीतएव व्याप्त्यापकभाव इत्यर्थः । यद्योगेति । व्याप्तं यज्ञद्वेन पूर्णसुहिष्ठते । यथा यो धूमवान् षोडग्निमानित्यर्थः ।

यद्योगप्राप्यम्याभावेऽपि गन्धवतौ शृथिवीत्यादिवद्वितिरेकित्प-त्त्वाणपरत्वं स्यादित्याह । अथेति । इत्यादीनां गवयव्यवहाराविषयत्वं तथाप्रयोगेन निश्चेयतयाह । सर्वति । न सेवं व्यवहारसाधे सर्वच

* अतिरेकिपरं,—इति का० ।

(१) तथाचेति न तु यो गोसहृष्टः स गवयपदवाच्यइत्युत्तरं, येन गोसहृष्टस्य वाच्यत्वं (व्याप्त्यत्वं ?) यद्योगादिना जन्मेतेति भावः ।

प्रमाणमस्ति । सर्वाप्रयोगस्य दुरवधारणत्वात्, कर्ति-
पथाव्यवहारस्य ज्ञानैकान्तिकत्वात् ।

न तु लिङ्गमाचे प्रश्नो भविष्यति कौष्टकं किं लिङ्गं
मिति । न, न इनेन लिङ्गमविज्ञाय गवयशब्दस्य
वाचकत्वं कस्यचिदाच्यत्वं वाऽवगतं, येन तदर्थं प्रश्नः
स्यात् । प्रदृष्टिनिमित्तविशेषलिङ्गे प्रश्नः, येन निमित्तेन
गवयशब्दः प्रवर्तते तस्य किं लिङ्गमिति चेत् । न, न
हि तदवश्यमनुभेदेवेत्यनेन निश्चितं, यत इदं स्यात् ।
ज्ञानोपायमाचप्रश्ने तद्विशेषेणोत्तरमिति चेत् । न,
अविशेषादिन्द्रियसन्धिकर्षमप्युत्तरयेत् । पर्यायान्तरं
वा । यथा गवयमइं कथं ज्ञानैयामिति प्रश्ने वनं गतो-
द्रस्यसौति । यथा वा कः पिक्क इत्यच कोकिल इति ।

ज्ञानोच्छेदः सादिति वाच्यम् । यथा (१) पृथिवीत्वेन पृथिवीपद-
वाच्यत्वं साधते, तथा (२) गवयत्वेन निमित्तेन गवयपदवाच्यत्वस्य
साधयितुमशक्यत्वात् । गवयत्वस्यातिदेशवाक्यादप्रतीतेः । न इने-
तेति । (३) अज्ञातसामान्यस्य विशेषजिज्ञासा न युक्तेति भावः ।

(१) पृथिवीत्वेति पृथिवीत्वनिमित्तकपृथिवीपदवाच्यमित्यर्थः ।

(२) गवयत्वेति गवयत्वनिमित्तकगवयपदवाच्यत्वस्येर्थः । धर्मिमाच-
वाच्यत्वस्य शब्दादेव प्रतीतेरिति भावः ।

(३) अज्ञातेति गवयपदवाच्यस्य प्रतीतौ स किंलिङ्गकइति प्रश्नः, तत्प्रती-
तिः तस्य लिङ्गादेव जातेति लिङ्गस्य ज्ञातत्वात् तत्र प्रश्नहति भावः ।

तस्मान्निमित्तभेदप्रश्नेवायं, गवयो गवयपदवाच्चः
क्षीडक् केन निमित्तेनेति युक्तमुत्पश्यामः ।

तस्य च निमित्तविशेषस्य साक्षादुपदर्शयितुमशक्य-
त्वात् पृष्ठस्तदुपलक्षणं किञ्चिद्दाच्छे । तज्जोपमानसाम-
ग्रीसमुत्थापनमेव । तस्य च प्रमाणस्य सतस्तर्कः सहाय-
तामापद्धते । साहश्यस्यैव निमित्ततायां कल्पनागौरवं,
निमित्तान्तरकल्पने च कृतकल्प्यविरोध इति तदेव
निमित्तमवगच्छतीति ।

उपर्युक्तंहरति । तस्मादिति । ननु यदि निमित्तप्रश्नात्मिकं तदेव
गोप्तरथतीत्यत आह । तस्य चेति । व्युत्पाद्यस्याप्रतीतगवयलक्षाति-
कलादिति भावः । तच्चेति । सामग्र्युत्थानानुकूलमित्यर्थः ।

ननु साहृष्टप्रदृष्टिनिमित्ततायां गौरवानवतारे गोपमान-
स्थाप्तवतारः, तथा च तर्क्षेण इतराप्रदृष्टिनिमित्तकले लिङ्गिते
गवयपदं गवयलप्रदृष्टिनिमित्तकं इतराप्रदृष्टिनिमित्तकले यति
सप्रदृष्टिगिमित्तेकलात्, यज्ञेवं तज्जेवगिमिति चेत् । न । तर्क्षस्था-
गिस्थायकलात् । न चायं^(१) तर्क्षा आप्निमूलको द्येन विपर्यया-
त्तुमानादर्थसिद्धिः स्थात् । न च गवयपदं किञ्चित्प्रदृष्टिगिमित्त-
कमिति सामान्यतोपृष्ठमेव तर्क्षसहजतं गवयपदस्थेतराप्रदृष्टिनिमि-
त्तकलां परिच्छिगमि, न तु मानान्तरं कल्पयित्वा तर्क्षाः सहकारी

(१) अयमिति जाववास्तु इत्यर्थः ।

नाम्यहे इति नाम्यम् । इहं सप्रदृश्चिभिर्मित्यन्तः क प्रदृश्चिभिर्मित्यन्ति बुद्धाऽपि अवश्यसप्रदृश्चिभिर्मित्यन्तं अवश्यपदभिति आ-
नुक्तरवद्वरेण्यमनीतेः । (१) अतु गुमितेर्व्यापकतावच्छेदप्रकारकल्पात् ।

ततु अयेष्वायां सामान्यतो वृष्टेन विशेषवाधकसंहजतेनाप्त-
द्रव्यानाम्युत्तमं ज्ञायते । अन्यथा, विशेषवाधकात्तर्वा पृथिव्यासेकैक-
साम्यातिरेकविषयलेनाष्टद्रव्यान्युत्तमं केव याज्ञम् । (२) तथाऽचापि
गौरवाक्षतर्कवद्वक्तव्यामान्यतो वृष्टादितराप्रदृश्चिभिर्मित्यकले नि-
श्चिते पक्षान्तिरेकि (३) आत् । कस्यमानान्तरसंहकारित्वापेष्या
कृत्प्रमाणवस्तुकारित्वात् युक्तात् ।

मैवम् । इष्वायामेकैकवाधसंहजतापरापरवाधकैरेव तावद्वि-
श्चित्वैश्चरूपाष्टद्रव्यानाम्युत्तमपरिच्छेदात् । न तु सामान्यतो-
वृष्टेन, विशेषवद्वयोपस्थित्यैव विश्चित्वैश्चरूपाननिर्वाहात् । तर्का-
नवतारदग्नायान्तरं तदपरिच्छेदकल्पाचेति (४) संबोधः ।

(१) अतु गुमितेर्विति तथाचेतराप्रदृश्चिभिर्मित्यक्तां परिच्छेदतोऽप्य-
युक्तमिति ।

(२) तथाऽचापीति अतु गुमितेर्व्यापकतावच्छेदकल्पकारकलनियमो उचित्त-
देवताभास्यः ।

(३) गतिरेकौति यूर्बीत्तम्बविरेकौत्तर्यः ।

(४) उत्तम सामान्यतो दृष्टस्त्र । तदपरिच्छेदकल्पात् इतराप्रदृश्चिभिति-
चक्कलापरिच्छेदकल्पात् । तर्कसंहकारेष्यैव तस्य तथालाभ्युपगमा-
दिति भावः । यद्यपि तद्वायां गोपमानस्याप्यवतारः, तथापि
वर्कानवतारे सामान्यतो वृद्धस्य किञ्चित्प्रदृश्चिभिर्मित्यकलमात्ममु-
माय पर्वतस्थित्वादये पुनर्वर्कानवतारे जप्तसामप्रदृश्चिरप्यैरेवि

भावः । अचेदमात्रोचनीयम् । क्लृप्तप्रमाणभावस्य सामान्यतोद्दृश्य पुनरुत्तमव्याप्तमात्रं कल्पयितुमहें, जाग्रवात् । न तु मानान्तरं, गौरवात् । न च पुनरुत्तमव्याप्तमात्रादपि तर्कसंवृक्षतादपि तर्सान्वेतराप्रवृत्तिमित्तकालपरिच्छेदोऽलुभितेर्थापकारकालनियमादिति वाचम् । जाग्रवगौरवसंवृक्षारेण ज्ञापकतानवच्छेदकस्यापि मानाभ्युपगमात् । अतएवेश्वरानुमाने क्षित्वादावेकमात्राकर्त्तव्यानुभितिः । असु वा तथा, तथापि इतरत् न प्रवृत्तिमित्तं गुरुत्वादिति मानान्तरादितराप्रवृत्तिमित्तकालनियमेये उक्तव्यतिरेकिणा गवयत्वप्रवृत्तिमित्तकालसिद्धिरविकल्पैव । न च साधांप्रसिद्धेन तत्सिद्धिरिति वाचं तथा सत्त्वुपमानादपि तदिदिशुभुज्ञानुदायापत्तेः । विशेषवृक्षानं विना तदभावात् ।

यदि च गवयत्वं किञ्चित्पदप्रवृत्तिमित्तं जालिविशेषवत्वादित्वादिका तस्य तु स्वयवृत्तिनेयतथा किञ्चित्पदे तत्प्रवृत्तिसम्बन्धान्तरात्, तदा प्रकारेऽपि तु स्यम् । अतिरेकान्तरेऽपीयमेव गतिः । विश्व, यथा देवदत्तो जीवनमरणान्यतरप्रतियेत्तो प्राणित्वादिति सामान्यतोद्दृश्यं तर्कसंवृक्षतं पुनरुत्तमव्याप्तमात्रं जीवित्वप्रकारकं ज्ञानं जनयति, तथा गवयपदं गवयत्वतदितरान्यतरप्रवृत्तिमित्तकां पंद्रत्वादिति सामान्यतोद्दृश्यं तर्कसंवृक्षतमुत्तमव्याप्तमात्रं गवयत्वप्रवृत्तिमित्तकालं परिच्छिगतु, तदान्त मानान्तरेण । तदाहु गजेष्ठः । विशेषवृक्षादिवक्षेप्तैर्गैकस्यापि विशेषप्रकाशनकालत्वादिति । अन्यथा तच जिङ्गविशेषवज्ञोवित्वानियमे अर्धापतिर्जन्मवावकाशा स्थात् । तस्मात्, तद्य दोपमानं मानान्तरं, खोकुर वाऽर्थापतिं संश्यकरविकामन्याभिति ।

वक्तुतस्तु सञ्जासंचिपरिच्छेदउपमानार्थैत्वाकरण्व चुट्टं, न तु प्रवृत्तिमित्तपर्यन्तपरिच्छेदोऽपि, तस्य छक्षयते, शक्षवृत्तिले इत्वादिविटतस्य नियमकउपस्थितौ भावभावात्, तद्यद्दृश्यं वद-

हारानक्षुलेनाकुदेश्वत्वाच । तथा च गवयत्वविशिष्टवाचत्वविद्धि-
रेवोहेष्ठा । तदिदसुक्तम्, पिण्डवाचकत्वसिङ्गावपि गवयत्वविशिष्ट-
वाचत्वाचिङ्गेऽपमानपरिच्छेद्यस्य मानान्तरात् प्रतीतिरिति । एवम्
शब्दादिश्चेष्ववाचत्वावगमेऽपि गवयत्ववाचत्वपरिच्छेदार्थसुपमान-
खोकार इति परमार्थः । तदिदसुक्तमाकरे । सामान्यविशेषवाचक-
त्वेऽस्य मानान्तरसंगुसरबोधमिति ।

तच्च ब्रूमः । एवं अवहारादेवपि शक्तियाहकस्य अक्षिमाचविषय-
त्वात् घटत्वादिवाचत्वग्रहार्थं मानान्तरमनुभियेत । यदि च काषवा-
दिसहजातं अक्षिशक्तियाहकमेव तद्याहकं, तदा प्रक्षेपेऽपि तु त्वयम् ।
तदिदसुक्तं गङ्गेष्वेग । शक्तियाहकमेव काषवादिसहजातं गिमित्तम-
प्यवधारयति, यथा क्षित्यादौ कर्त्त्याहकं कर्तुरेकवामिति ।

नगु प्रक्षेपे विशिष्टशक्तियाहकं नालि, शब्दस्य गवयत्वोपस्थिति-
काके पर्यवस्थितत्वादिति चेत् । न । गवयत्वविशिष्टोऽयं गवयपदवाचः
मो सहश्रूतादित्वादेकाषवसहजातस्य सञ्चात् । चिङ्गाभासादिग्राह्य-
कुमित्वविरोधाच । अन्यथा अवहारादिग्रा घटत्वादिविशिष्टशक्ति-
याहोऽप्यशक्तः । यदा । धर्मिवाचत्वे शब्दादेव सिङ्गे गवयत्वं गवयपद-
वाचं गवयत्वादिति अतिरेकिक्षा काषवसहजातेग तदाचत्वविद्धिः ।
तस्मात् पिण्डादेः सप्ताद्याहृत्तावसाधारणं, तस्य सप्ततिपक्षो-
त्यापकतया दोषत्वादस्य च तर्कसहजारेकाधिकवचत्वात् । अस्तु वा
गवयपदप्रदत्तिगिमित्तत्वमेव साध्यम् । तथाच सप्ताभासाद्वासा-
धारण्यम् । न च साध्याप्रसिद्धिः, गवयपद लिखितप्रदत्तिविभि-
त्तत्वमिति सामान्यतेऽहृत्तादेव सामान्यतत्त्वत्वसिङ्गेः । न च आत्माच-
प्रतिसन्धानदशायामपि तत्परिच्छेदान्नैवमिति वाचं, मानाभावात् ।
अन्यथा मूलप्रकाशयोरत्तुमानदृष्टव्यप्रयातस्यात्मत्वापातात् । वद-
द्वुष्टेऽपि वदनवतारे उपमावाववारसम्भवात् । तथा च वद-

लक्षणन्वस्यानवगतसङ्गतिसंज्ञासमभिव्याहृतवा-
क्यार्थस्य संज्ञिन्यनुसन्धानमुपमानम् । वाक्यार्थश्च क्वचित्
साधमर्य ऋचिदैधमर्यमतो नाव्यापकम् । तस्मान्वियत-

एवमुपमानस्य कृपमानातिरेकं प्रसाधाव्याप्तिं परिहर्तुं लक्षण-
माइ । लक्षणस्तिति । अनवगतसङ्गतिश्चासौ संज्ञा चेति कर्त्तव्यार्थः ।
न च गोविष्टुग्नो न गवयपदवाच्य इत्यत्र अर्थादापद्यते गोमहृग्नो-
गवयपदवाच्य इति, तथा च नाच वाक्यार्थानुसन्धानमस्तीति*
वाच्यम् । परम्परया तत्त्वापि वाक्यतात्पर्यात् । (१)वसुतस्तु, उप-
मितिकरणसुपमानलम् । उपमितिलक्ष्म जातिः । न च तदस्तिद्विः;
सामयीविशेषे कार्यवैजात्यमावश्यकमिति कारणव्यञ्जलात् । ऐव
सामयी, अनवगतसङ्गतीत्यादिना दर्शिता । ऋचिदैधमर्यमिति । धिक्
करभमतिदीर्घयीवमित्यादौ । प्रकृतमुपसंहरति । तस्मादिति ।

* वाक्यार्थानुसन्धाने सतीति,—इति सो० शा० ।

तत् यत्परिच्छेदस्तत्र मूलप्रमाणभावस्यैवावतारः कर्त्तव्यते, लाघवात् ।
अतीन्द्रियादिज्ञे व्याप्त्यपरामर्शवदुपमयसहकृतेन मनसा वि-
शिष्टवाच्यपरिच्छेदसम्भवाच । न चोपमिनोमौख्यवस्थायवलाभ-
दिजातीयप्रमासिङ्गौ तत्करणसिद्धिरिति वाच्यम् । संज्ञासंज्ञिस-
मन्मवुडौ तादृशागुच्छवसायसिङ्गे । गता गवयमुपमीनोमीर्खनु-
च्छवसायस्य लादृशबुद्धिविषयत्वात् । अतएवान्यचापि मुख्यचक्रा-
दिसादृशप्रतीतौ तथेति विद्विः परिचितगौयमिति ।

(१) नन्दिमितावेवातिशासं लिङ्गोपहितजैङ्गिकमानवत् सादृश-
आनेपगोतस्य तत्र मानसम्भवादिक्षदपेराह वक्तुतस्तिति ।

विषयत्वादेव न तेन बाधा न त्वनतिरेकादिति
स्थितिः ।

ग्रन्थोऽपि न बाधकमनुमानानतिरेकादिति वैश्वेषि-
कादयः । तथा हि, यद्यप्येते पदार्था मिथः संसर्गवस्त्रो-
वाक्यत्वादिति व्यधिकरणं, पदार्थत्वादिति चानीकान्तिकं,
पदैः सारितत्वादित्यपि तथा । यद्यपि वैतानि पदानि

ग्रन्थोपौति । यद्यपि ग्रन्थसावाधकलेऽनुमानानतिरेकिलं न ऐतु-
रत्तुमानात्मकचैव ग्रन्थसावाधकलसम्भवात्, तथाप्यत्तुमावाधकलनि-
रासेनैव ग्रन्थसाधकलमपि निरसाभित्यर्थः । अनुमानानतिरेकादिति
स्थूलोपे पञ्चमी, अनुमानाभेदं* प्राप्य ग्रन्थो न बाधकं, (१)प्रज्ञते:
क्षियमाणानि,—इत्यादिग्रन्थसावक्ययुक्तान्यपरत्वादित्यन्वे ।

पदानां तदर्थानां वाऽकाङ्क्षादिमतां वाक्यार्थप्रत्यायने किञ्च-
भावेनैव करण्यमस्य, किं ग्रन्थेनातिरिक्तमानेनेत्यभिप्रेत्य पदा-
र्थकरण्यमपचेऽनुमानाभेदं बाधयति । यद्यपौति । अनैकान्तिक-
मिति । (२)निराकाङ्क्षादिभिरित्यर्थः । तथेति । तेरेवानेकान्तिक-

* अनुमानाद्वेदं,—इति शा० सो० ।

(१) इवं चति ऐतुं पूर्वति प्रज्ञतेरिति ।

(२) निराकाङ्क्षादिभिरिति अयोग्यैरित्यचैव तात्पर्यम् । योग्यतास्त्वे
आकाङ्क्षाविरहे अभिचाराभावादिति ध्येयम् । शेषं ग्रन्थपक्षाण्ये
दिपत्तिम् । दितीयप्रयोगे मूळे आकाङ्क्षादिमत्वादित्वे ऐतुः ।
तद्वक्त्वारक्तत्वादित्वस्य अर्थताव् ।

स्मारितार्थसंसर्गवन्ति तत्स्मारकत्वादित्यादौ साक्षा-
भावः । न इष्ट मत्त्वर्थः संयोगः समवायस्तादात्म्वं
विशेषणविशेष्यभावे वा सम्भवति । ज्ञायज्ञापकभा-
वस्तु स्वातन्त्र्येणानुमानात्तर्भाववादिभिर्नेष्यते । न च
लिङ्गतया ज्ञापकत्वं, यज्ञिलिङ्गस्य विषयस्तदेव तस्य, प्र-
स्पराश्रयप्रसङ्गात् । तदुपलभ्ये हि व्याप्तिसिद्धिस्तिसदौ
च तदनुमानमिति ।

मित्यर्थः । पदकरणत्वमात्रित्याह । यद्यपि चेति । समवाय इति ।
न पदार्थसंसर्गाणां पदेषु समवाय इत्यर्थः । विशेषणेति । च हि
पदार्थानां मिथोऽन्यथो न पदधर्मेत्यर्थः । न चेति । लिङ्गतया
ज्ञापकत्वं अच्छब्दस्य, तदेव तस्य लिङ्गस्य तत्स्मारकत्वादित्यर्थस्य
विषयः कर्मेति न चेति घोजना । परस्पराश्रयत्वं स्पष्टयति । तदुप-
लभ्ये हीति । लिङ्गतया ज्ञापकत्वोपलभ्ये हीत्यर्थः । मानान्तरेण ग्रन्थस्य
लिङ्गत्वसिद्धौ ततोऽनुमित्या लिङ्गतया ज्ञापकत्वे व्याप्तिः सिद्धेदित्यस्य
ज्ञापकत्वे लिङ्गत्वसिद्धिरिति भावः । यद्यपि पूर्वपूर्वविषयासुमिति-
लग्नकलेनानादित्वाच परस्पराश्रयत्वं, तथापि ज्ञापकत्वसिद्धावपि
गार्थसिद्धिः । (१)प्रमापकत्वे तु साधेऽनैकान्तिकमिति भावः ।
तथापौति । अत्रैते पदार्थसार्थविषयमिथःसंसर्गवन्ति इति

(१) प्रमापकत्वे इति आकाङ्क्षादिमतोऽपि सहकारिविरहेण कशचित्
प्रमाणुत्पादकत्वादिति भावः । यद्यपि ज्ञापकत्वेऽपि अभिचारः,
तथापि दूषकानारक्षैव समवादयं गोद्धावित इति भावः ।

तदाप्याकाङ्क्षादिमन्त्रिः पदैः स्मारितत्वात् गामभ्या-
अतिपदार्थवदिति स्यात् । न च विशेषासिद्धिर्दोषः,
संसर्गस्य संस्तुज्यमानविशेषादेव विशिष्टत्वात् । यदा,
एतानि पदानि स्मारितार्थसंसर्गज्ञानपूर्वकानि आ-
काङ्क्षादिमन्त्रे सति तत्स्मारकत्वात्, गामभ्याचेति पद-
वत् । न चैवमर्थासिद्धिः, ज्ञानावच्छेदकतयैव तत्सद्भेः ।
तस्य च संस्तुज्यमानोपहितस्यैवावच्छेदकत्वात् विशेषा-
प्रतिलक्ष्म इति ॥ अचोच्यते ॥

शाध्यमतो नानभिमतसंसर्गसिद्धा अर्थान्तरम् । नन्वेवं संसर्गमाचसि-
द्धावपि अवहारौपयिकस्तदिशेषो न चिद्धेत आह । न चेति ।
संस्तुज्यमानपदार्थव्यापकलेनाग्नीतस्यापि संसर्गविशेषस्य पचधर्मता-
तत्वात् चिद्धिरित्यर्थः । ननु संसर्गज्ञानपूर्वकलसिद्धावपि कुतो वाक्यार्थ-
सिद्धिरित्यत आह । न चैवमिति । संसर्गविशेषसिद्धिर्थमाह । तस्य
चेति । तस्य संसर्गस्य पदार्थविशेषोपहितस्यैव ज्ञानावच्छेदकत्वात् ज्ञान-
ज्ञानस्य च तदिष्यविषयकत्वात् संसर्गं च समन्वितएव विशेषलादचापि
पचधर्मतावकाङ्क्षापकलेनाज्ञानतत्वापि संसर्गविशेषस्य चिद्धिरित्यर्थः ।

नन्वेवं भान्तिज्ञोऽपि भान्तः स्यात् । न चष्टापन्तिः, रेश्वरस्यापि
भान्तालापन्तेः । भान्तस्येव भान्तिज्ञस्यापि भ्रमात् प्रवृत्त्यापन्तेश्च ।
अचाङ्कः । न भ्रमविषयविषयकलेन भ्रमलं, किन्तु विशेषा-
दृष्टिप्रकारकलेन । न च शुद्धौ रजतत्वप्रकारकज्ञानवानयमित्यच्च
विशेषादृष्टिः प्रकारः, रजतत्वप्रकारकलस्य भ्रमे सत्त्वात् । न च

अग्नैकान्तः परिच्छेदे सम्भवे च न निश्चयः ।

आकाङ्क्षा सत्या हेतुर्योग्यासत्तिरबन्धना ॥१३॥

एते पदार्था मिथ्यः संसर्गवन्त इति संस्कृष्टाएवेति

प्रतारकवाक्ये अभिचारः, तच योग्यताविरहात् । तस्याप्याहार्य-
संसर्गज्ञानवन्धनाच्च । तथापि संसर्गज्ञानं विजा शुक्लान्यस्त्र वा
वाक्ये भ्रान्तप्रतारकवाक्ये च अभिचारः । कथच्च तच संसर्गप्रमा ?
वकुञ्जांगानुमानासम्भवादिति चेत् । न । तच वेदवदीश्वरसंसर्गज्ञान-
पूर्वकलादित्युक्त्वात् ।

तच प्रथमं प्रयोगं दूषयति । अग्नैकान्त इति । परिच्छेदे-
उवधारणे । द्वितीयं दूषयति । आकाङ्क्षेति । आंकाङ्क्षायाः सम्भ-
माप्तेऽप्तैव कारणतया क्षिङ्गविशेषणत्वमनुपपञ्चमित्यर्थः । योग्यता-
इच्छिमानेण विशेषणे दोषमाह । योग्येति । न बन्धमं सम्भवो-
याप्तिरूपो यस्ता, शा तथा । (५)निराकाङ्क्षे अभिचारादित्यर्थः ।

संस्कृष्टाएवेति । न च सम्भावना मिथ्यमो वा न साध्यः, किञ्चु
संस्कृष्टा इत्येव साध्यमिति वाच्यम् । (६)संसर्ग* अभिचार्यव्यभिचारि-

* संसर्गस्य,—इति पाठः सर्वेषादर्थं पुरुषकेषु । मकरन्धानुमतश्च तु
पाठो मूले निवेदितः ।

(१) निराकाङ्क्षे इति तात्पर्यघटितसाध्ये अभिचारोऽयमुद्देशः ।

(२) संसर्गअभिचारीति आकाङ्क्षादिमत्यस्त्रादित्यस्त्रादिति हेतोः सं-
सर्गअभिचार्यव्यभिचारिसाधारणतया अभिचार इत्यर्थः । संसर्ग-
अभिचारिसाधारणमेव दर्शयति यत्तोरिति । नचैवं तच योग्य-

नियमा वा साध्यः, सम्भावितसंसर्गो इति वा ? न प्रवृत्तमः, अनासोक्तपद्दकदम्बमारितैरनीकान्तात् । आ-
सोक्त्या* विशेषणीयमिति चेत् । न, वाक्यार्थप्रतीतेः
ग्राक् तदसिद्धेः । न इव प्रलभकत्वमाचमिहातशब्देन
विवक्षितं, तदुक्तेरपि पदार्थसंसर्गव्यभिचारात् । अपि
तु तदत्तुभवप्रामाण्यमपि । न चैतच्छब्दमसर्वज्ञेन
सर्वदा सर्वविषये सत्यज्ञानवानयमिति निश्चेतुं, भान्ते:
पुरुषधर्मत्वात् ।

तत्त्वचिदात्मत्वमनात्मस्यायस्तीति न तेनोपयोगः ।
ततोऽस्मिन्द्वयैऽयमस्मान्त इति केनचिदुपायेन आ-
स्मै । न चैतत् संसर्गविशेषमप्रतीत्य शब्दम् । बुद्धे-
रथेभिर्दमन्तरेण निरूपयितुमशब्दत्वात् । पदार्थमाचे

धारणया यदोरेव घटानयनयोः परस्परसंसर्गो न जातंसोनैव
अभिचारादिति भावः । तदुक्तेरपौति । भान्तेन पिण्डादिनाऽप्य-
प्रतारकेषोक्तपदानां तदर्थानां वा संसर्गभावादित्यर्थः । ननु पदार्थ-
ज्ञानमाचनिरूपणादभास्त्वानिरूपणमस्तित्यत चाह । पदार्थति ।

* आसोक्तेन,—इति का० ।

तैव नेति कथं अभिचारं इति वाचं, घटस्यानयनमित्यच संसर्गव्यभि-
चारिकोरपि घटानयनयेष्वायपदमारितत्वात् । संसर्गस्य अभि-
चारोति छवित्वाठः । एतु चित्तः ।

चामोक्तत्वसिद्धी न किञ्चित्, अनात्मसाधारण्यात् ।
एतेषां संसर्गियमधान्तं इति शक्यमिति चेत् । न, एतेषां
संसर्गे इत्येत्यारेवं बुद्धेरसिद्धेः । अननुभूतचरे सरणी-
योगात्, तदनुभवं स्य लिङ्गाधीनतयां तस्य च विशेष-
णासिद्धत्वेनानुपपत्तेरिति ।

नापि द्वितीयः, योग्यताभावसिद्धावपि संसर्गा-
निश्चयात्, धाव्यस्य च तदैककलत्वात् । योग्यता-
भावस्य प्रागेव सिद्धेः । अन्यथा, तदसिद्धावासक्षसा-
काङ्क्षपद्मारितत्वादित्येव इतुः स्यात् । तथा आ-
श्रिना सिद्धेदित्यादिना स्माहितैरनीकान्तः । तदाविभा-
नां सर्वथा संसर्गायोग्यत्वादिति ।

द्वितीयेऽपि प्रयोगे हेतुराकाङ्क्षादिमत्वे सतीति ।
तथ केयमाकाङ्क्षा नाम ? न तावदिशेषणविशेषभावः,
तस्य संसर्गस्वर्भावतया* साथत्वात् । नापि तद्यो-
त्स्य चेति । आमोक्तलेखपर्विशेषणांसिद्धेरित्यर्थः । तदेवेति ।
(१) निश्चयैककलत्वादित्यर्थः । प्रागेवेति । (२) योग्यतया सिद्धविशेषणेन
सिद्धेरित्यर्थः । तस्येति । एकत्र एदार्थं एदार्थान्तरविशिष्टस्येव

* संसर्गविशेषस्वर्भावतयां,—इति क्रौ० ।

(१) अग्निश्चयस्य सम्भिततया तत्परामर्शभमं वास्यति निश्चयैकेति ।
(२) योग्यतया इति सम्भावितपदस्य जिङ्गविशेषलयोग्यतापदस्ये दूषण-
मिदम् । सन्दिग्धपदस्ये संसर्गानिश्चयादित्वे कूपं बोक्षम् ।

ग्रन्था, योग्यतयैव गतार्थत्वात् । नाप्यविनाभावः,
नीलं सरोजमित्यादौ तदभावेऽपि वाक्यार्थप्रत्ययात् ।
तचापि विशेषाक्षितसामान्ययोरविनाभावोऽस्तीति
चेत्* । न, अहो विमलं जसं नद्याः कर्त्त्वे† महिष-
श्वरतीत्यादौ वाक्यभेदात् प्रतिप्रसङ्गात् । नापि प्रति-
पत्तुर्जिज्ञासा, पटो भवतीत्यादौ गुणादिजिज्ञासायां‡
रक्तः पटो भवतीत्यस्यैकदेशवत्॥ सर्वदा वाक्यापर्यव-
सानप्रसङ्गात् ।

गुणक्रियाद्यशेषविशेषजिज्ञासायामपि पदमारित-
विशेषजिज्ञासा आकाङ्क्षा । पट इत्युक्ते किंरूपः कुण-

संसर्गस्तपत्वादित्यर्थः । विशेषेति । नीलेन गुणसामान्यमाच्छिष्टे,
सरोजेन द्रव्यमाणं, तथोद्याविनाभावोऽस्त्वेवेत्यर्थः । अहो इति ।
ज्ञानान्वितमनुष्ठाचाश्रयीभूतकर्त्त्वे शाकाङ्क्षतापत्तावेकवाक्यतापाता-
दित्यर्थः । रक्त इति । अथा रक्तः पटोभवतीत्यच रक्तपदार्थान्वयं
विना पटो भवतीत्येकदेशो न पर्यवश्यति, तथा रक्तपदं विना अच
प्रटो भवतीत्येव वाक्यसुद्धावितं, तचापि तच पर्यवश्येदित्यर्थः ।
अजिज्ञासोरपि वाक्यार्थज्ञानाचेति भावः । गुणक्रियेति । पट इत्युक्ते

* विशेषाक्षितसामान्याविनाभावोऽप्याकाङ्क्षेति चेत्,—इति श्री० शा० ।

† सुविमलं,—इति शा० ।

‡ नद्याल्लीरे,—इति श्री० ।

§ जिज्ञासया,—इति श्री० शा० ।

|| वदः,—इति शा० ।

किं करोतीत्यादिरूपजिज्ञासा । तच भवतीत्युक्ते किं करोतीत्येषैव पदम्मारितविषया न तु किंरूपइत्यादिरपि । यदा तु रक्त इत्युच्चते, तदा किंरूप इत्येषाऽपि स्मारितविषया स्यात्,—इति न किञ्चिदनुपपन्नमिति चेत् । एवलर्हि चक्षुषी निमील्य परिभावयतु भवान्, किमस्यां जातायामन्बयप्रत्ययोऽथ ज्ञातायामिति ।

तच प्रथमे नानया व्यभिचारव्यावर्तनाय* हेतुर्विशेषणीयः, मनःसंयोगादिवत्सत्तामाचेणोपयोगात् । आसन्तियोग्यतामाचेण विशिष्टस्तु निञ्चितोऽपि न गमकोऽयमेति[†] पुन्नो राज्ञः पुरुषोऽपसार्थतामित्यादौ व्यभिचारात् । द्वितीयस्तु स्यादपि, यद्यनुमानान्तरवत्तसङ्गावेऽपि तज्ज्ञानवैधुर्यादन्बयप्रत्ययो न जायते ।

किंगुणः ? किंक्रियः ? इति जिज्ञासा । तच यदा भवतीत्युच्चते, यदा जिज्ञासाविषयस्य क्रियाविशेषस्य पदेन स्मारणात् सैव जिज्ञासा आकाङ्क्षा । रक्त इत्युक्तौ किंगुण इत्यपि सेत्यर्थः । सत्तामाचेणेति । खरूपसदाकाङ्क्षायोग्यतादिसाचिव्याच्छब्दएव ज्ञानजनने समृतसामग्रीको लिङ्गमेव विलम्बितमिति भावः । व्यभिचारादिति ।

* वारणाय—इति का० ।

[†] उयमुपैति,—इति का० ।

न तेऽहस्ति, आस्तियोग्यतामात्रप्रतिसंभावादेव
साकाङ्गस्य सर्वच भावार्थप्रत्ययात् । निवृत्ताकाङ्गस्य
च तदभावात् ।

कथमेष निश्चयः, साकाङ्गेव प्रत्येति न तु ज्ञाना-
काङ्ग इति चेत् । तावन्नाचेष्योपपत्तानुपलब्धसात्-
भानक्षम्यनाऽनुपमत्ते । अत्यत तस्मा इर्गताच । यदा
हि* दूरात् दृष्टसामान्यो जिज्ञासते कोऽयमिति, प्रत्या-
सीद्धं ख्याणुरस्यमिति प्रत्येति, तदाऽस्य ज्ञातुमहमि-
त्यामौत्थुत्थापसायाभावेऽपि स्वाणुरयमित्यर्थप्रत्ययेऽपि
भवति । तथेहाप्यविशेषात् विशेषोपस्थानकाले संस-

(१) राजपदार्थपुरुषपदार्थयोरन्योन्यात्ये वक्त्वानाभावादित्यर्थः । अतु-
मानान्तरवदिति । अतुमितिकारणान्तरव्याप्त्यादिवदित्यर्थः । यदपि
प्रतिपदार्थान्विताकाङ्गायाः तत्काङ्गेव नाशाङ्ग काशान्तरे सत्त्वं,
तज्ज्ञानेत्तुलक्ष्म अंश्कारद्वारा सम्भवति, तथापि पदार्थस्मृहिविष-
यायाः एकस्याप्रवाकाङ्गायाः स्वरूपसत्त्वमस्त्वेवेति भावः । विशेषोप-
स्थानेति । अन्यप्रतियोगिपदार्थस्मरणानन्तराव्यवहितकाले इत्यर्थः ।

* यदाहि,—इति आ० । † अन्यप्रत्ययो,—इति आ० क्ल०

(२) राजपदार्थेति यदपि योग्यतावन्ते ईश्वरसंघर्गंज्ञानसञ्चाल अभि-
चार, तथाप्यजनितान्ययबोधे तज्ज्ञरतात्पर्याभावात्तात्पर्यंघटिव-
वाये अभिचार इति भावः ।

(१) नम्याकाङ्क्षा ज्ञानाऽन्वयधीहेतुः ज्ञायमानकरणे ज्ञानोपयोगि-
अभिचारिवैलक्षण्यात् व्याप्तिवत् । न साप्रयोजकलं, आकाङ्क्षासन्त्वे-
ऽपि ज्ञानादन्वयबोधाभावापातात् । राजा पुन्नमाकाङ्क्षाति पुरुषं
वेति संशये तदिपर्यये वाऽन्वयधीप्रतिबन्धाच्च ।

अचाम्भत्यिद्वचरणाः । प्रदृच्छिपरलं ग्रन्थस्त्रिलते न खात् ।
अर्थज्ञानं हि प्रवर्तकं न तु तज्ज्ञानज्ञानं, गौरवात् । तदभावे-
इत्यर्थज्ञानात्मवृत्तेष्व । अतो वका घटज्ञानवानिति ज्ञानं न प्रवर्त्त-
कमपि त्वयं घट इति । घटज्ञानज्ञानमपि घटविषयमिति चेत् ।
सत्यम् । न तु घटलंप्रकारकं, प्रवर्तकस्त्र तथा । अन्यथा, भान्त-
स्वेव भान्तिज्ञानापि प्रदृच्छिप्रसङ्गः । अतएव, लक्षणानां धीर्घव्य-
वोधात् तात्पर्यगद्यो वाक्यार्थधीहेतुसञ्च पदार्थसंसर्गविशेषज्ञा-
नोहेत्यकलमतसद्वाहकानुभानादेव तात्पर्यज्ञानावच्छेदकतया संस-
र्गसिद्धिरित्यपास्तम् । तात्पर्यज्ञानं न वाक्यार्थहेतुरिति वस्तु-
माणवाच्च । अपि चानुभित्यर्थपकतावच्छेदकमात्रप्रकारकानात्
पदानि स्मारितार्थसंसर्गज्ञानपूर्वकानौत्यनुभितिः स्थानं घटज्ञानं-
पूर्वकानौति । योग्यतायाच्च स्थानवासंशयादिसाधारणं ज्ञान-
मात्रं हेतुः । बाधसंशयस्य ज्ञानाप्रतिबन्धकलाच्च । अन्यथा प्रमा-
माचोच्छेदप्रसङ्गात् । (२)खपरबाधकप्रमाविरहः क्षिप्रिस्त्रीयते-

(१) नन्विति तथा चाकाङ्क्षाया लिङ्गविशेषज्ञत्वसम्भवादनुमानश्वान्त-
मादि इति भावः ।

(२) क्षिप्रिदपि तदनिष्ठये तत्संशयोऽपि दुर्बल इत्यत आह खपरेति ।

र्गवगतिरेव जायते न तु जिज्ञासाऽवगतिरिति । न च विशेषोपस्थानात् प्रागेव जिज्ञासाऽवगतिः प्रक्षतो-
ययोगिनी, तावन्माचस्थानाकाङ्क्षत्वात् । न चैवभूतो-
ऽप्ययमैकान्तिको हेतुः । यदा इयमेति पुरो राज्ञः
पुरुषोऽप्सार्थतामिति वक्तोचारयति, श्रोता च व्यास-
ज्ञादिना निभित्तेनायमेति पुरुष इत्यश्रुत्वैव राज्ञः पुरु-
षोऽप्सार्थतामिति शृणोति, तदाऽर्थ्याकाङ्क्षादिमस्ते
सति पदकदम्बकत्वं ; न च स्मारितार्थसंसर्गज्ञान-
पूर्वकत्वमिति ।

इपि । यथेह भूतसे घटो नास्तीत्यच खयोग्यातुपचार्या घटा-
भावनिस्थेनान्वस्थापि घटाप्रमाविरहो निष्ठौयते । (१) अतएव
सा न लिङ्गविशेषणम् । (२) वाधकप्रमामाचविरहस्य सर्वच निष्ठेतुमग्र-
प्यत्वात्, तस्मंश्येऽपि ग्रन्थादन्प्रथमोधात्, लिङ्गविशेषणस्य च सर्वच
निष्ठितत्वादिति सहेपः ।

(३) एतदेवाभिसन्धाय पूर्वापरितोषेणाह । न चैवमिति । आ-

(१) अतएवेति अतएव संशयवाधारत्वं वज्ञानं हेतुरिक्षमः

(२) वन्नेतदेव कुलदूत्वत आह वाधकेति ।

(३) एतदेवेति आकाङ्क्षानहेतुत्वमेवेत्यर्थः ।

स्यादेतत् । यावत्समभिष्याहृतत्वेन विश्रेष्टिते हेतौ
नायं दीप्तः, तथाविधस्य व्यभिचारोहाहरणासंस्य-
श्चात् । कुतस्तर्हि कतिपयपदश्चाविषः संसर्गप्रत्ययः ?
अलिङ्गेत्वा लिङ्गात्वाध्यारोपात् । एतावानेवायं समभि-
व्याहार इति तत्र श्रोतुरभिमानः । न, तत्सन्देहेऽपि
श्रुतानुरूपसंसर्गावगमात् । भवति हि तत्र प्रत्ययो न
जाने किमपरमनेनोक्तमेतावदेव श्रुतं, यद्राज्ञः पुरुषोऽ-
पसार्थतामिति । भान्तिरसाविति चेत् । न तावदसौ दु-
ष्टेन्द्रियजा, परोक्षाकारत्वात् । न लिङ्गाभासजा, लिङ्गाभि-
मानाभावेऽपि जायमानत्वात् । एताहृक्पदकदम्ब-
प्रतिसन्धानमेव तां जनयतीति चेत् । यद्येवमेतदेवादुष्टं
सद्भान्ति जनयत् केन वारणीयम् ? व्याप्तिप्रतिसन्धानं
विनाऽपि तस्य संसर्गप्रत्यायने सामर्थ्यवधारणात्,

काङ्क्षादेश्चायमानतया हेतुविशेषणलेऽपीत्यर्थः । तत्सन्देहे इति ।
यावत्समभिष्याहृतत्वसंदेहेऽपीत्यर्थः । भान्तिरसाविति । कति-
पयपदश्चाविषो यः संसर्गप्रत्यय इत्यर्थः । व्याप्तीति । शब्दो-
न लिङ्गतया ज्ञापकः व्याप्तादिज्ञानरहितस्त्रापि (१)दोषवतः अवि-

(१) दोषवत इति विपर्यय इति च सरूपनिर्मितम्, ज्ञानहेतुत्वादित्वच
तात्पर्यम् ।

न च नास्येव तच संसर्गप्रत्ययोऽसंसर्गाग्रह-
माचेण तु तथा व्यवहार इति चेत् । तर्हि यावत्सम-
भिव्याहारेणापि विशेषणेनाप्रतिकारः, तथाभूतस्या-
नास्तवाक्यस्य संसर्गज्ञानपूर्वकत्वाभावात् । असंसर्गा-
ग्रहपूर्वकत्वमाचे साध्ये न व्यभिचार इति चेत् ।
एवन्तर्हि संसर्गा न सिध्येत् । आस्तवाक्येषु सेत्यतौति
चेत् । न । सर्वविषयास्तत्वस्यासिद्धेः । यच ज्ञचि-
दास्तत्वस्यानैकान्तिकत्वात् । प्रकृतविषये चास्तत्वसिद्धौ
संसर्गविशेषस्य प्रागेव सिद्धाभ्युपगमादित्यक्तम् ।
न च सर्वच जिज्ञासा निवन्धनम्, अजिज्ञासोरपि

पर्ययेत्तुलात् च चुर्वदित्यर्थः । नास्येवेति । कतिपयपदश्रवणं यजे-
त्यर्थः । (१) संसर्गं बाधकाचेति भावः । एवं तर्हि ति । असंसर्गा-
ग्रहपूर्वकलसिद्धावपि (२) तस्माप्रवर्त्तकलात् प्रवर्त्तकं संसर्गज्ञानं न
स्त्रादित्यर्थः । सर्वति । आप्नोक्तलस्य च लिङ्गविशेषणतया ज्ञात-
स्येव इतुलादित्यर्थः । सिद्धाभ्युपगमादिति । सिद्धाभ्युपगमप्रसङ्गा-
दित्यर्थः । तथा च ग्रन्थसानुवादकलेनाप्रामाण्यापन्निरिति भावः ।
तदेवं पदम्भारितपदार्थविषया जिज्ञासेत्यङ्गीकृत्योक्तं, यज्ञति ता-

(१) संसर्गेति समस्ताश्रवणमेव बाधकमित्याश्रयः ।

(२) तस्येति असंसर्गाग्रहस्येत्यर्थः ।

वाक्यार्थप्रत्ययात् । आकाङ्क्षापदार्थस्तर्हि कः ? जिज्ञासा
प्रति योग्यता । सा च स्मारित-तदाच्छिष्ठयोरविना-
भावे* सति श्रोतरि तदुत्पाद्यसंसर्गावगमप्रागभावः ।
न चैषोऽपि ज्ञानमपेक्षते, प्रतियोगिनिरूपणाधीन-

मण्ड्यापकतयाऽऽखन्दितुमाह । न चेति । अथ योग्यतैव केत्यत-
आह । सा चेति । (१)श्वस्मारितयोरविनाभावो यथौदनं पचतीत्यच
क्रियाकारकयोः । तदाच्छिष्ठयोरविनाभावो यथा नीलं भरोजमसौ-
त्यच विशेषाच्छिष्ठयोर्द्वयगुणसामान्ययोः । प्रतिपादके संसर्गज्ञानप्राग-
भावोनास्तीत्यत उक्तं, श्रोतरौति । वाक्यान्तरोचारणेन तंचापि
शोऽस्तीत्यत उक्तं, तदुत्पादेति । तदाक्षोचारणन्य इत्यर्थः । प्रति-
योगीति । संसर्गावगमप्रागभावो हि प्रतियोगिनि तदवगमे ज्ञाते
ज्ञातव्यः, स च खविषये संसर्गं ज्ञाते बोद्धुव्य इति संसर्गस्य प्रागेव
ज्ञानादाकृत्यानुवादकत्वादप्रामाण्यापत्तिरित्यर्थः ।

ननु निराकाङ्क्षे तदुच्चारणजन्यसंसर्गज्ञानप्रागभावस्य सिद्ध्यसि-
द्धिभ्यां व्याघातः । प्रागभावस्य च कार्यमात्रेतुलाभ श्वस्माधा-
रणम् । प्रागभावाभावस्य च कारणान्तराभावव्याप्त्यत्वान्ततएव
कार्यभाव इति आकाङ्क्षा न हेतुः स्तात् । योग्यताऽस्त्वयोरका-

* स्मारिततदाच्छिष्ठयोरविनाभावे, इति च्चा० क्वी० ।

(१) स्मारितयोरिति एतच सत्यन्तं विशेषयं खरूपनिर्वचनम् ।

निरूपणत्वात्तदभावनिरूपणस्य च विषयनिरूपणत्वादिति ।

रथलापत्तिः । अयोग्यानासच्चयोस्तु चारथव्यसंबर्गधीप्रागभावाभावादेवान्वयवोधातुपत्तेः ।

अथ आप्यतदितरात्मयप्रकारकज्ञासात्कूलोपस्थितिष्ठेतुले सत्त्वगणिततात्पर्यविधयान्वयवोधकलमाकाश्च । घटमानयतीत्यच एव घटमित्युक्ते किमानयति पश्यति वा, आमयतीत्युक्ते किं घटमन्यदेति जिज्ञासा भवति । (१)गौरस्त्र इत्यच नामेदेवान्वयवोऽयोग्यत्वात् । राज्ञ इति पुच्छेण अग्नितान्वयवोधलाभ पुरुषमाकाश्चत्वात् । मैवम् । नामविभक्तिधात्वास्यातार्थानां घटकर्मत्वानयन्तीर्णां खरूपेषोपस्थितिर्णान्वयप्रकारकज्ञासात्कूलेति तत्त्वाकाशाविरहापत्तेः । (२)घटः कर्मलमानयनं छतिरित्यच घटमानयतीत्यचेवान्वयवोधापत्तेश्च ।

अपाङ्गः । (३)अभिधानापर्यवसानमाकाश्च । येन विना अस्त्र न स्वार्थान्वयातुभावकलं, तस्य तदपर्यवसानम् । नामविभक्ति-

(१) नन्देवं गौरन्दृश्वादावभेदान्वयवोधे आकाशु खादित्वच चाह गौरस्त्र इति । तथाचेद्यापत्तिरिति भावः ।

(२) यदि च खरूपेषैव तदुपस्थितिक्षदत्त्वाच, तत्त्वाह घटः कर्मलमिति ।

(३) अभिधानेति अभिधानमन्वयातुभवा, तस्यापर्यवसानमतिष्ठित्यत्वाचः । यत्वच घटः कर्मलमित्वादावप्यस्त्रोत्त्वमपर्यवसानपदार्थमाह येनेति ।

धात्वास्थातकियाकारकपदानां परस्परं विना न स्वार्थान्वयोनुभाव-
कलम् । (१)घटः कर्मलमानयनं छतिरित्यचाभेदेन नान्यथस्तानम-
योग्यतात् । योग्यता च वाधकमानाभावः । अन्यच यद्याधकं
तद्भावस्थायोग्येऽपि सत्त्वात् । प्रकृतसंसर्गं च न तद्भावः, सिद्ध-
सिद्धिव्याप्तातात् । न च प्रकृतसंसर्गेऽन्यच यिद्युवाधकमानाभावः,
प्रकृतसंसर्गस्त्र प्रागप्रतीतेः । स्ववाधकप्रमाणविरहस्थायोग्येऽपि स-
त्त्वात् । सकलतद्भावस्य च स्त्रातुमशक्ततात् । न च स्वरूप-
सज्जेवायं इतुः, योग्यताभ्यमादन्यवोधातुपपत्तेः । नापि सज्जा-
तीयेऽन्यदर्शनं, यथाकथस्त्रित् साजात्यस्थावर्तकलात् । पदार्थ-
तावच्छेदकरूपेण च तत्त्वं वाक्यार्थापूर्वतया निराकाशात् । नापि सम-
भिव्याहृतपदार्थसंसर्गभावव्याप्त्यर्थमृग्न्यत्वं, प्रमेयमभिषेयमित्यादौ
संसर्गभावाप्रसिद्धा तदनिरूपणात् । नापि समभिव्याहृतपदार्थसंसर्ग-
व्याप्त्यर्थमृवस्त्रं, वाक्यार्थस्त्रानुभेदतापत्तेः । किं लितरपदार्थसंसर्गे
अपरपदार्थनिष्ठात्यस्त्राभावप्रतियोगित्वप्रमाविशेषत्वाभावो योग्यता ।
प्रमेयमभिषेयमित्यच प्रमेयनिष्ठात्यस्त्राभावप्रतियोगिप्रमाविशेषत्वं
गोले प्रसिद्धं, अभिषेयत्वसंसर्गं च तद्भावः । आसन्तिस्थावर्तधाने-
नान्यप्रतियोगिस्यतिरिति सङ्केतः ।

(१) घटः कर्मस्वमित्यादेष नेतरव्यतिरेकप्रयुक्तां क्रियाकर्मभावेनान्यवा-
ग्नुभावकलं, किञ्चु स्वरूपायेऽग्यत्वप्रयुक्तं, तत्समवधानेऽपि तदग्नु-
भावकलात् । अभेदान्वये च तत्त्वाप्याकाङ्क्षाउत्त्वेव, अयेऽग्यत्वाच
नान्यधीरित्वस्थाह घटः कर्मस्वमिति । आकाङ्क्षाउत्त्वादिकं
प्रस्त्रप्रकाशे सम्यग्यास्थातमगुस्सेयम् ।

प्राभाकरात्, शोकवेदसाधारण्यव्युत्पन्नेनाम्बिताभिधानं प्रसाथ वेदस्यापौष्ट्रेयतया वक्तृज्ञानानुमानानवकाशात् संसर्गे शब्दस्यैव स्वातन्त्र्येण प्रामाण्यमास्थिष्ठत । शोके त्वनुमानतएव वक्तृज्ञानेऽपसर्जनतया संसर्गस्य सिंहेरम्बिताभिधानवलायातेऽपि प्रतिपादकत्वेऽनुवादकतामाचं वाक्यस्येति निर्णीतवतः । तदतिस्थवीयः ।

निर्णीतशक्तेव्वाक्याद्वि प्रागेवार्थस्य निर्णये ।

व्याप्तिस्मृतिविलक्षनेन लिङ्गस्यैवानुवादिता ॥१४॥
यावती हि वेदे सामग्री, तावत्येव शोकेऽपि भवन्ती कथमिव नार्थं गमयेत् । न च्छपेक्षणीयान्तरमस्ति ।

प्रश्नचक्रतेराह । प्राभाकरास्ति । शोकेति । यएव शौकिकासाएव वैदिका इति भावः । व्युत्पन्नेनेति । व्यवहारेण्टरास्तिपदार्थज्ञानस्यैव खकारणस्थानुभितेरित्यर्थः ।

वेदे कृपसामग्रीतोक्तोक्तेऽपि संसर्गानुभवादन्यथा त्वनुवादकताऽपि न च्छादित्याह । निर्णीतेति । आकाङ्गादिमन्त्रया ज्ञानात् प्राक् लिङ्गज्ञानाभावात् तदन्यथा च ज्ञाने वेदतुल्यतयाऽन्ययोर्धे विश्वामीभावादन्यथा वैदिकवाक्यादपि स न चात्, तस्य शौकिकोपज्ञीवकलादिति भाव ।^(१) प्रत्युतानुमाने व्याप्तिस्मृत्यादिविल-

(१) उपज्ञीवकलात् तुल्यत्वात् । यएव शौकिकात्तदेव वैदिका इत्याश्वाव । शोके व्युत्पन्नियहोश्ववज्ञानादिति तस्योपज्ञीश्वविलिप्याऽऽः ।

खिङ्गे तु परिपूर्णेऽप्यवगते* व्याजिस्मृतिरपेक्षणीया-
इस्तौति विलम्बेन किं निर्णेयम् ? अन्यथस्य† प्रागेव
प्रतीतेः ।

लोके वक्तुरास्तत्वनिश्चयोऽपेक्षणीय इति चेत् । न ।
तद्रहितस्यापि स्वार्थप्रव्यायने शब्दस्य शक्तेरवधार-
णात्‡ । अन्यथा वेदेऽप्यर्थप्रत्ययो न स्यात्, तदभा-
वात् । न च लोके अन्यान्येव पदानि, येन शक्ति-
वैचिक्यं स्यात् । अनास्तोक्तौ व्यभिचारदर्शनात् तुत्या-
ऽपि सामग्री सन्देहेन शिथिलायते इति चेत् । न ।

मादनुभितिविलम्बेन तस्यैवानुवादकलभित्याह । व्याजिस्मृतौति ।
लोके इति । स च न वक्तुज्ञानानुमानं विनेति भावः । तं विजाऽपि
वेदादन्यवोधाद्विभिचारात्स न तत्र हेतुरित्याह । तद्रहितस्या-
पौति । यएव लोकिकास्तएव वैदिकास्तएवामौषामर्था इत्याह ।
न चेति । यथा स्खाणुपुरुषसंशये चचुर्न निश्चायकं, तथाऽप्नोक्त-
लानास्तोक्तलसन्देहे३ तुत्याऽपि सामग्री न निश्चायिकेत्याह । अना-
स्तोक्ताविति । यथा समानविषयकसन्देहस्यैव प्रतिबन्धकलाद्विज्ञवि-

* यवसिते,—इति का० ।

† स्वर्यस्य,—इति का० ।

‡ शब्दशक्तेरवधारणात्,—इति आ० का० ।

३ तथाऽप्नोक्तस्यैव सन्देहे,—इति सो० ।

**चक्षुरादौ व्यभिचारदर्शनेन^{*} शङ्कायामपि सत्या
ज्ञानसामग्रीतस्तदुत्पत्तिदर्शनात् ।**

ज्ञायमानस्यायं विधिर्यत्सन्देहे सति निश्चायकं,
यथा खिङ्गं, चक्षुरादि तु संत्वेति चेत् । न । वाक्यस्य
निश्चितत्वात् । फलप्रामाण्यसन्देहस्य च यज्ञोत्तर-
कीलीमत्वात् । आप्तोक्तत्वस्य चार्थप्रत्यर्थं प्रत्यंभज्ज-
त्वात् । ज्ञोकेऽपि चाप्तत्वानिश्चयेऽपि वाक्यार्थप्रतीतेः ।
भवति हि वेदानुकारेण पदमानेषु मन्वादिवाक्येषु
अपौरुषेयत्वाभिमानिनो गौड़मीमांसकस्यार्थनिश्चयः ।
न चासौ भ्रान्तिः, पौरुषेयत्वनिश्चयदशायामपि तदा
निश्चयादिति ।

षष्ठ्यकोऽप्रमाणनकलसंशयो न चाक्षुषनिश्चयप्रतिबन्धकः, तथाऽप्तो-
कलसन्देहोऽपि न ग्राव्यनिश्चयप्रतिबन्धक इत्याह । चक्षुरादाविति ।
सन्देहः किं वाक्यखूपे, तत्त्वनितज्ञानप्रामाण्ये वा, आप्तोक्तत्वेति । न
आप्रमाणनकले । सन्देहः, तत्प्रतिबन्धकले मानाभावादिति भावः ।
ननु ज्ञोके आप्तोक्तत्वसन्देहे वाक्यार्थज्ञानातुदयात् तत्त्विश्चयसङ्क्षेतुः,

* सत्त्वेन,—इति का० ।

† तथात्वादिति,—इति ज्ञो० ।

‡ न च प्रमाणनकले,—इति ज्ञो० ।

स्याहेतत् । नास्तोक्त्वमर्थप्रतीतेरप्नमिति शूमः ।
 किञ्चनास्तोक्त्वशङ्कानिरासः* । स च क्वचिदपौरुषे-
 यत्वनिश्चयात्, क्वचिदास्तोक्त्वावधारणादिति चेत् ।
 तत्किमपौरुषेयत्वस्याप्रतीतौ सन्देहे वा वेदवाक्यादिदि-
 तपदार्थसङ्गतेरर्थप्रत्ययेव न भवेत्, भवत्त्वापि वा कं
 अहेयः? प्रथमे सत्यादव्यवहारो बाधकस्यात्यक्तमभावात् ।
 तथापि तत्कल्पनायामन्ययोच्छेदप्रसङ्गात् । द्वितीये
 त्वश्रवा प्रत्यक्षविज्ञित्तान्तरान्विवर्त्यतीति चेहे यदि,
 लोकेऽपि तथा स्यादविशेषात् ।

तथा च वाक्यार्थगोचरपदार्थशानजन्यत्वगाइकात्† तदुपजीविनो-
 इनुमानादाक्यार्थधीरित्यत आह । लोकेऽपौति । बाधकस्त्वेति ।
 न चास्तोक्त्वकारणवाधेव बाधक इति वाच्यम् । अभिशारात्
 तद्वेतुतायामेव बाधात् । मापि लौकिकत्वेन ज्ञाते तद्वेतुः, माना-
 भावात् । आस्तोक्त्वश्च च ज्ञात्मग्रन्थलात्, वाक्यार्थस्यापूर्वत्वादिति
 भावः । यथोत्पन्नप्रत्यक्षज्ञाने प्रामाण्यगाइकादप्रामाण्यंकात्मका-
 अद्वापगमः, तथा वेदवाक्यजेऽपौत्याह । द्वितीये त्विति । यदि

* निरासं,—इति चा० ।

† वाक्यार्थगोचरव्यवहार्थशानजन्यत्वायाइकात्,—इति सो० ।

अन्यथा वेदस्यायनुवादकताप्रसङ्गः* । तदुच्चते † ।
 अस्तपुंदूषणाशङ्कैः स्मारितत्वात् पदैरमी ।
 अन्विता इति निर्णीते वेदस्यापि न तत् कुतः ॥१५॥

यदा आपौरुषेयत्वनिश्चयात् प्राक् वेदो न किञ्चिद-
 भिधत्ते इति पक्षः, तदा आपोक्तत्वनिश्चयोत्तरकालं
 खोकवद्देहेऽप्यपौरुषेयत्वनिश्चयात् पश्चादनुमानावतारः।
 इयांस्तु विशेषो यदृच पदार्थानेव पक्षीकृत्य निरस्त-
 पुंदेषाशङ्कैराकाङ्क्षादिमङ्गिः पदैः स्मारितत्वादासोक्त-
 पदकदम्बकस्मारितपदार्थवत् संसर्गश्वाहत्य साथो-
 बुद्धिव्यवहितस्त्वितरचेति फलतो न कञ्चिदिशेषः,—
 इति । तथा चान्विताभिधानेऽपि जघन्यत्वादेदस्या-

चापौरुषेयत्वनिश्चये सत्येव वेदार्थधीः, तदैते पदार्था मिथः संस्कृष्टाः
 (१) दोषवत्पुरुषाप्रणीताकाङ्क्षादिमत्पदस्मारितत्वादिति वेदेऽच्युथधी-
 रस्त्वित वेदोऽप्यनुवादकः पश्चादित्याह । अन्यथेति । तथाच ग्रन्थः
 प्रभाषणेव न स्थात्, सर्वचानुमानादेव वाक्यार्थप्रमोत्पत्तेरिति
 भावः । बुद्धीनि । वक्त्रज्ञानावच्छेदकतयेत्यर्थः । इतरच, खौकिक-

* प्रसङ्गात्,—इति खौ० का० ।

† तथाहि,—इति आ० ।

(१) दोषवदिति अच हेतुदये तात्पर्यम् । न चाद्यहेतोर्विसंवादिगुक्-
 वाक्ये व्यभिचारः, दोषवत्पुरुषाप्रणीतस्वतात्पर्यक्तपदस्मारितत्वस्या-
 चहेत्पर्यत्वात् ।

नुवादकत्वप्रसङ्गः । न चैवं सति तत्र प्रमाणमस्ति ।
विशिष्टप्रतिपत्त्यन्यथानुपपत्त्या हि शब्दस्य तत्र शक्तिः
परिकल्पनैया, सा चानुमानेनैवेषपत्रेति वृथा
प्रयासः । तस्माल्लोके शब्दस्यानुवादकतेति विपरीत-

वाक्ये । किञ्चित्वै लोकवेदसाधारणादनुमानादेव वाक्यार्थप्रमोत्पत्तौ
वेदस्य तत्र सामर्थ्यान्वधारणादन्विते शक्तावपि न मानन्मित्याह ।
न चैवमिति । तत्रेति । अन्विते शक्तावित्यर्थः । सा, विशिष्टप्र-
तीतिः । विपरीतेति । लोके सम्भूतसामग्रीकल्पेन शब्दस्यैव पूर्वं बोध-
कल्पाद्वाप्तिस्तिविलम्बेन लिङ्गमेवानुवादकमित्यर्थः । यदा, अन्विते
पदानां शक्तिर्लोके चानुवादकः शब्द इति विरहुकल्पनेत्यर्थः ।

नवीनासु । अप्रमाणशब्दव्यावृत्तं प्रमाणशब्दानुगतं प्रामाण-
प्रयोजकं किञ्चित्कार्यवैलक्षण्यथानुपपत्त्या कल्पयम् । तत्र ज्ञातं
तप्रयोजकं, ज्ञायमानकरणे ज्ञानोपयोग्यप्रमाणवैलक्षण्यलात्, व्याघ्या-
दिवत् । न चाप्तोकलदोषाभावौ तथा, भान्तप्रतारकवाक्यजे ज्ञाने
तदभावात् । किञ्चु अथार्थतात्पर्यकलम् । (१) तत्र अथार्थवाक्यधी-
प्रयोजनकलं लोकवेदसाधारणं, तदभावाच्चाप्रमा, सएव दोषः ।
ततएव भान्तप्रतारकवाक्यं संवादिशुकादिवाक्यश्च प्रमाणम् । तत्र
ज्ञातसुपयोगि, ज्ञायमानकरणे ज्ञानोपयोग्यभिचारिवैलक्षण्यला-
दित्युक्तम् । अन्यथा, अन्यपरस्यान्वयबोधो* न स्यात् । न स्याच्

* अन्यपरादन्यान्वयबोधो,—इति सो० ।

(१) तत्रेति न च पौग्रत्ययं, विशेषतः साधयात् ।

भष्टीः प्रेषणत्वच लक्षणा जागर्थं त्रिनितिमना च, (१) अथोक्षार्थं-
एषमूलकत्वात् । न च तात्पूर्णप्राइकप्रकरणादेः प्राप्तम्यादावस्थ-
कलाङ्ग गद्यसहकारित्वमिति वाच्यम् । तेषामनुगमेनाहेतुलात् ।
तात्पूर्णप्राइकता लक्ष्यतुगतावासपि व्याख्यतात्, धूमादीनामिव ।
तस्य तात्पूर्णं वेदे व्याख्यम्य, ज्ञोके च व्याख्याविषयेऽपि पुंसां
तात्पूर्णाङ्ग तज्जगत्यगम्यमपि तु प्रथममात्रवाक्यादकृज्ञानात्मान-
पूर्वकमर्थतथात्मवधार्थं तक्षिष्ठयः । अतुमानं च, इदं वाक्यं
भ्रमादिविशिष्टज्ञानान्यतरज्ञानजन्यं, वाक्यलात् । ततो भ्रमा-
दिनिराखे सति परिग्रेषादाक्यार्थानुमानम् । अयं वक्ता स्वप्रयुक्त-
वाक्यार्थयथार्थज्ञानवान् भ्रमाद्यजन्यवाक्यप्रयोक्तुलात्, अहमिव ।
तत एते पदार्थां अथोक्तितसंसर्गवत्तः अथार्थज्ञानविषयलात्,
मदुक्तपदार्थवत् । एवं वक्तुर्वाक्यार्थज्ञानेऽतुमिते प्रकरणादिना
वल्लमित्रेतयथार्थज्ञानपरत्वज्ञानम् । ततो वेदतुख्यतया गद्यादर्थज्ञा-
नमित्यत्तुवादकः शब्दो वक्तुज्ञानावच्छेदकतया वाक्यार्थस्य प्रागेव
चिद्देवित्याङ्गः ।

मैवम् । अथार्थप्रतीतिपरत्वस्य ज्ञातस्य प्रमाऽतुत्पादकलात् ।
अपूर्ववाक्यार्थनिरूप्यतया तस्य पूर्वं ज्ञातुमग्रक्यलात् । गौरवाच ।
न वा भ्रमाजन्यतयः, वाक्यार्थमज्ञानात्मायमभ्रान्त इति निषेतु-
मग्रक्यलात् । पुंसो भ्रमादिचक्षवात् । न च संवादान्तर्घः, तस्य
ज्ञानोन्तरकालीनलात् । न च भ्रमादिजन्यवैक्षण्येन गद्य-
ज्ञानमस्ति । ज्ञाने वा आदृशोक्षिक्षुत्वं तादृशः प्रत्याचक्लमेवाच्छ ।

(१) वयोरिति वक्ष्याविविग्मनयोरित्वर्थः ।

करुणनेयमायुष्मताम्* । किञ्चेदमन्विताभिधानं नाम?
न तावदन्वितप्रतिपादनमाचम्, अविवादात् । नापि

किञ्च, पुंचाक्षये भ्रमादिविशिष्टज्ञानान्यतरजन्यलेऽनुभिते परि-
शेषाह्वमाचयजन्यलनिश्चयदग्धायां वेदतुल्या सामग्रौ सौकिंकवाक्येऽपि
वृत्तेति ततएवार्थस्य निश्चयादेवत् तस्यापि प्रामाण्यम् । अनुभि-
तावनुमानस्यां व्याप्तिस्त्वादिविलम्बितवात् । यदि च यथार्थता-
त्पर्यक्तवज्ञानां प्रमोत्पादकं, तदा सौकवेदयोक्ताहृशपदस्मारितलेन
पदार्थसंसर्गानुभितिसम्भवान्न गृह्णः प्रमाणं स्वात् । अनेकार्थं स्थिष्टे
वानेकोपस्थितावपि प्रकरणादेकैमादायाच्युत्यबोधः । सञ्चणाऽपि
न तोत्पर्यनुपपत्त्या, किञ्चन्यानुपपत्त्येवुक्तम् । (१)यदा नामार्थं
सञ्चणायाच्यु नियतपदार्थपस्थित्यर्थं पदार्थं तात्पर्यगहापेषां । तेन
विना तदभावात् । न वाक्यार्थं । अन्यचाच्युप्रतिपाद्योग्युपस्थितिसा-
त्पर्यपदं विनैवेति न तदपेचेत्यस्मतिपृष्ठचरणः ।

इदानीं प्रसङ्गागतं पदामाभिताभिधानं विकल्पं सिद्धुषा-
धग्नादिना निराकरोति । किञ्चेति । अविवादादिति । पदानीं

* करुणमायुष्मताम्,—इति शा० औ० ।

† अनुभितानुमानस्य,—इति सो० ।

‡ यथार्थतात्पर्यक्तवज्ञातं,—इति सो० शा० ।

§ प्रकरणादिक,—इति ह० ।

(१) नगु प्रकरणादीनामनगुगमेनाहेतुलादिव्युक्तमित्यरेता ह यदेति ।

स्वार्थाभिधायास्तच तात्पर्यम्, अविवादादेव । नापि
सङ्गतिबलेन तत्प्रतिपादनं, वाक्यार्थस्यापूर्वत्वात् ।
नापि स्वार्थसङ्गतिबलेन, तस्य स्वार्थरेवोपक्षयात् ।
नापि सैव सङ्गतिरुभयप्रतिपादिका, प्रतीतिकमानुप-
पत्तेः । यौगपद्याभ्युपगमे तु योग्यत्वादिप्रतिसन्धानशू-
न्यस्यापि पदार्थप्रत्ययवदाक्यार्थप्रत्ययप्रसङ्गात् । नापि

साचादाक्यार्थानभिधायकलेऽप्यन्वितस्वार्थाभिधानदाराऽन्वितज्ञानो-
त्पादकलाङ्गोकारादित्यर्थः । नापौति । स्वार्थं पदानां ग्रन्तिसञ्चा-
रतरान्वितस्वार्थप्रतीतिप्रथोजनकलसाभिहितान्वयपचेऽप्युपगमादि—
त्यर्थः । संगतिः, ग्रन्तिपदः । या किं प्रत्याये वाक्यार्थं पदार्थमाने
वा ? आच्ये, वाक्यार्थस्येति । उपस्थिते हि ग्रन्तिपदः, न च
ग्रन्तानुभवात्पूर्वं वाक्यार्थस्योपस्थितिरिति कुच ग्रन्तिर्ग्रन्तेत्यर्थः ।
अन्यमाग्रन्ते निराकरणेति । नापौति । पदार्थग्रन्ता तमाचमुप-
स्थापयेत्वा लन्वितमित्यर्थः । न च स्वार्थसङ्गतिरेव स्वार्थतदन्वितयोः*
प्रतिपादिकेत्याह । नापौति । अपेच्छायाभावात्पदार्थसङ्गतिकास-
एवान्वितमपि प्रतिपादयेदित्यर्थः । न चेष्टापन्निः, पदार्थस्मृत्यनन्तरं
तेषां योग्यतादिज्ञानापेच्छाऽन्वितानुभवोत्पादान्तदनपेचायास्त्राति-
प्रसङ्गादित्याह । यौगपद्येति । ननु पदार्थं सङ्गतिरन्वितज्ञाने कर्त्तव्ये

* तदन्वययोः,—इति सो० ।

सैव सङ्गतिः स्वार्थे निरपेक्षा वाक्यार्थे तु पदार्थ-
प्रतिपादनावान्तरव्यापारेति युक्तं, तस्याः स्वयमक-
रणत्वात् । सङ्गतानि पदानि हि करणं, न तु सङ्गतिः ।
तथापि तत्प्रतिपादनानुगुणसङ्गतिशालौनि पदानि
इति चेत् । न तावद्वाक्यार्थप्रतिपादनानुगुणता सङ्गतेः
तदाश्रयत्वेन, सामान्यमाचगोचरत्वात् तदभाचगो-
चरत्वादा । नापि तदनुगुणव्यापारवस्थेन, अकरण-
त्वादित्युक्तम् । तदनुगुणकरणव्यापारोत्यापकत्वात्तदनु-

पदार्थस्मितिमपेचते इति क्रमः स्थादित्याह । नापौति । तस्मा-
इति । करणानामवान्तरव्यापारव्योगः, न च सङ्गतिः करणं, किञ्चु
पदानि, तेषामन्वयाद्युविधानादित्यर्थः । तथापौति । करणमि-
त्युषुष्व्यते । तथाच चङ्गतेः करणकोटावन्तर्भाव इति तस्मा-
भवान्तरव्यापारव्योग इति भावः । चङ्गतेर्वक्यार्थज्ञानानुकूलव्यापारवस्थं वा, तदनु-
कूलपदार्थस्मितिइतुलं वा? तत्र नाथ इत्याह । न तावदिति ।
अस्य पदस्तेदं वाच्यमिति पदार्थाश्रयत्वेन चङ्गतेर्वहाच वाक्यार्थ-
श्रयत्वमित्यर्थः । न साम्याश्रया चङ्गतिरन्यद्वोधयत्वतिप्रचङ्गादिति
भावः । सामान्यतदभाचेति मतभेदेन इष्टव्यम् । द्वितीयमाग्रङ्ग
मिराकरोति । नापौति । विशिष्टस्य करणलेऽपि विशेषणमाचस्या-
तत्वादिति भावः । अन्ये तु विवादपर्यवसानमित्याह । तदनुगु-

गुणव्ये न तो विवादः । अस्मितएव ग्रन्थिरिति चेत् । इत्तमच जाक्षार्थस्यापूर्वत्वात् प्रतीतिक्रमात्पपत्ते-
स्तेति । स्मृतक्रियास्ति कारके स्मृतकारकान्वितायाम्
क्रियायां सङ्गतिरतो नोक्तदेवावकाशः । नापि
पर्यायताऽपत्तिः, प्राधान्येन नियमात् । नापि पौन-
दल्लं, विशेषान्वये तात्पर्यात् । नापौतरेतरान्वयत्वं,

स्तेति । ततु उद्दृथदहारादस्तिएव पदानां ग्रन्थिरित्याग्रस्त्रोक्त-
युक्ता निराकरोति । अस्मितएवेति । नव्यव्यविशेषे न ग्रन्थिर्थेनोक्त-
दोषः स्यात्, किन्तु क्रियाकरकधोरन्योन्याविनाभावादन्यव्यापासान्व-
स्तपस्तिभिति तत्रैव ग्रन्थियह इत्याह । स्तेति । क्रियाकार-
कान्वयविशेषस्य च वाक्यार्थत्वाम् तदपूर्वत्वमङ्गुरत्वर्थः । तत्रेवं
क्रियाकारकपदयोः पर्यायताऽपत्तिः, ताभ्यां कारकक्रियधोरण्य-
पस्तापमादित्यत आह । नापौति । प्राधान्येनेति । क्रियापदं
कारकसभिदधदपि कारकविशेषां क्रियाभाव, कारकपदस्य क्रिया-
स्तपस्तिभिदधत् क्रियाविशेषं कारकसाहेति विशेषस्यविशेषभावभेदे-
नार्थभेदादित्यर्थः । ततु क्रियाकारकविशेषवाचकं पदं सुनदलं,
कारकोपस्तिक्रियादेवितरपदेनौपस्तापमादित्यत आह । नापौति ।
विशेषेति । सामान्यज्ञानेऽपि तद्विशेषज्ञापमाद विशेषपदमित्यर्थः ।
गतु कारकपदात्कारकोपस्तिभित्येत्य क्रियापदेन तद्विभिद्धा
क्रियोपस्ताप्या, कारकपदेन च क्रियापदात् क्रियोपस्तिभित्येत्य

खार्थ^{*}स्मृतावनपेक्षणात् । नापि वाक्यमेदापन्निः, पर-
स्परपदार्थस्मृतिसम्बिधौ तदितरानपेक्षणादिति चेत् ।
न । अन्विते सङ्गतिग्रह इति कोऽर्थः? यदि यच
सङ्गतिस्तद्वलुगत्या पदार्थान्वितं, न किञ्चित् प्रकृतो-
पयोगि । न हि यच चक्षुषः सामर्थ्यमवगतं तद्वलुगत्या
स्पर्शवदिति तद्वत्ताऽपि तस्य विषयः । अथान्वित-
तयैव तच व्युत्पत्तिरित्यर्थः । तदसत् । प्रमाणाभावात् ।

तदिग्निष्टं कारकमुपस्थापनिव्यन्याश्रयरत्याह । नापीति । खार्थ-
ति । कारकक्रियोपस्थितिमनपेक्ष्य क्रियाकारकपदाभ्यां विशिष्टा-
स्थरणादित्यर्थः । नमेवं घटान्वितमानयमानयनान्वितो घट इति
विशेषणविशेषभावमेदादर्थमेदे वाक्यमेदः स्थादित्यत आह । नापि
वाक्येति । वैकक्षिण्याक्यार्थं पर्यवसन्ने वाक्यार्थान्तरकोधसाम-
वाक्यमेदोऽत तु न तथा, विशेषणविशेषमात्रमेदेऽपि घटानयनात्म-
कार्थस्थामेदादित्यर्थः । यजेति । यच वाक्यार्थी व्युत्पन्निः सङ्गतिग्रह
रत्यर्थः ।

प्रमाणाभावादिति । नगु वृद्धवशरेणागुमितेतरान्वित-
पदार्थज्ञाने पदकरणतयहादुपस्थितत्वाच्च तचैव ग्रन्थिग्रहो न
पदार्थज्ञानमात्रे, तस्य व्यवहाराऽतुतथा ततोऽनुपस्थितेः । मैवम् ।
विशिष्टज्ञानस्य विशेषविषयत्वनियमेनेतरान्वितपदार्थज्ञानोपस्थितौ

* खार्थ,—इति नाल्लि का० श्री० पुस्तकयोः ।

† पदार्थ,—इति खो० ।

(१) विशेषस्य पदार्थज्ञानस्याप्युपस्थितेस्त्रैव ग्रन्थिपरात्, साधवात् । न वितराण्वितेऽपि, गौरवात् । न चानन्यस्यभ्यत्वान्तत्र ग्रन्थिः, पदार्थज्ञानशक्तिवेन ज्ञातपदस्य स्वार्थस्मृतिहाराऽऽवश्यकाकाङ्क्षा-दिष्ठाचिव्यात्समभिव्याहृतपदार्थेन स्वार्थाण्विद्यातुभावकल्पस्यभावकरण-गात् । न चाश्रम्यज्ञान्यथातुभवेऽपित्तिप्रशङ्खः, ग्रन्थाण्वयत्वस्य स्वरूप-स्तो गियासकलात् । (२) अन्यथसामान्यशक्तावपि अन्यथविशेषज्ञानार्थ-गाकाङ्क्षादेरवश्यमपेचणात् । तस्मात्पदार्थानामन्वितज्ञानजनकलेऽपि यथा जातिवाचकपदानां अक्षावेकैव ग्रन्थिर्जात्यंगे ज्ञाता अलंगे तु स्वरूपस्ती आप्रियते, तथा एकैव ग्रन्थिरन्यथांगे स्वरूपस्ती पदार्थांगे ज्ञाता आप्रियते इति नान्यर्थांगेऽपि ग्रन्थिः । ज्ञातग्रन्थग्रन्थिज्ञ-ज्ञानविषयस्यैव ग्रन्थत्वात् ।

नान्यथे पदानां तात्पर्यं तम्भिर्वाहिका च वृत्तिः । न च स्वार्थसमन्विति स्वान्यथे तात्पर्यालक्षणा, अन्यथविशेषणतया पदार्थो-पस्थितेस्त्रैव न वृत्तिद्वयविरोध इति वाच्यम् । वाक्यार्थस्यापूर्वतया अन्यथस्य स्वार्थसमन्वितेन पूर्वमज्ञानात् । एवज्ञान्यथः पदग्रन्थः वृत्त्यन्तरं विना पदबोधत्वात् पदार्थवहिति । मैवम् । वृत्तिं विनाऽप्युक्तरौत्या पदानामन्यथबोधकल्पसम्भवेनाप्रयोजकत्वात् । अन्यथा

(१) विशेषस्येति विशेषस्यापीत्वर्थः । तथाचाभ्युपगमवादोऽयमिति भावः ।

(२) आवश्यकाकाङ्क्षादिष्ठाचिव्यादिति यदुक्तं, तच तदावश्यकत्वे हेतुमाङ्ग अन्यथसामान्येति । अतरेवेयं ग्रन्थिका, न चेत्प्रस्तु एवं दुष्टते इति घास्तः ।

अन्वितार्थप्रतिपत्त्यन्यथानुपपत्तिरिति चेत् । न, अन-
न्विताभिधानेनाप्युपपत्तेः । आकाङ्क्षाऽनुपपत्तिरत्तु ।
न हि सामान्यतेऽन्वितानवगमेऽन्ययविशेषे जिज्ञासा
स्यात् । न, हृषे फलविशेषे रसविशेषजिज्ञासावदा-
श्लेषेतोऽप्युपपत्तेः । शब्दमहिमानमन्तरेण यतः कुत-

शत्ता तात्पर्यनिर्वाहदर्शनाद्वृत्त्यन्तरोच्छेदात् । अतएव धूमो-
इक्षीत्यच शत्ता धूमोपस्थितावमुमदारा वक्त्रौ तात्पर्यनिर्वाहाक
शब्देत्यस्माकं पैदृकः पन्था इति सङ्क्षेपः ।

उक्तान्यत्वमविद्यामाह । अन्वितार्थति । उक्तमभिप्रेत्याह ।
अनन्वितेति । पदार्थज्ञानशक्तेन ज्ञानादेव पदादावश्काकाङ्क्षा-
दिसहकारिवशादेवान्ययज्ञानसम्भवाज्ञान्यये ग्रन्थिः कर्त्त्यते इत्यर्थः ।
आकाङ्क्षेति । प्रमाणमिति विपरिणतेन सम्बन्धः । ओदमभित्तुके-
इन्ययविशेषे जिज्ञासाऽस्ति, सा च सामान्यतोज्ञाते विशेषतज्ञाज्ञाते
भवतीति तदन्यथाऽनुपपत्त्याऽन्ययसामान्ये ग्रन्थिः कर्त्त्यते इत्यर्थः ।
दृष्टिरूपविशेषे रससामान्यमनुमाय तदिशेषे
जिज्ञासा, तथा पदार्थमात्रस्य (१)कोष्ठगत्याऽन्ययमात्रव्याप्तेरन्यथ-
सामान्यज्ञानोपपत्तेरित्यर्थः । शब्देति । पत्तीत्युक्ते प्रत्यज्ञादुप-

* काठगत्या,—इति ४० का० ।

(१) कोष्ठगत्या वस्तुमत्त्वर्थः ।

श्चिदपि अनुतेषु प्रदान्नेषु अन्यथप्रतीतिः स्यात्, त ईवम् ।
ततः शब्दशक्तिरवश्यं कल्पनीयेति चेत् । कुतस्तर्हि
कविकाशानि विलासनि । न हि संसर्गविशेषमप्रतीत्य
वाक्यरचना नाम । न च स्वोत्प्रेक्षायां प्रत्यक्षमनुमानं
शब्दस्तदाभासा ब्रा समवन्ति, अन्यत्र चिन्तान्वयेन

क्षितक्षायादेरन्यथबोधो न भवति, किञ्चु पदोपस्थापितस्येवत्यन्य-
थविशेषे शब्दोपयोगादन्यथसामान्ये ग्रन्थिः कस्येत्यर्थः ।

तदेतदिष्टापादनमित्यन्तरा पदार्थकरणवादी भट्ठो^(१) अचिता-
भिधानवादिनमास्तुन्दति । कुतस्तर्हि इति । अन्यथा मानाभावात्
संसर्गज्ञानात्तुदयाकाव्यरचना न स्यादिति पदार्थाएव चिन्ताव-
ग्रोपस्थिता अन्यथबोधकाः । यत्तापि पदात्पदार्थापस्थितिस्थापि
पदार्थाएवान्यथबोधका न तु पदान्यपि । पदार्थस्येवान्यथासि-
हूलात् । कथमन्यथा श्वेतरूपदर्शनाद्वेषाशब्दश्रवणात् चुरविचेपग्र-
व्यश्रवणात् शब्दं विना^{*} शेतोऽप्योधावतीति धीः । न चैवं पञ्चती-
त्युक्ते प्रत्यक्षोपस्थितक्षायेनान्यथबोधापन्निः†, शब्दोपस्थिते पदार्थं
शब्दोपस्थापितपदार्थान्तरेणेवान्यथात् । ग्रान्थौ इषाकाङ्क्षा शब्देनैव
पूर्णते इति न्यायात् । अतएव शुतार्थापन्निस्त्वालेऽपि शब्दएव

* शब्दं विना,—इति नास्ति का० मुख्यके ।

† प्रत्यक्षोपस्थितक्षायेन पञ्चतीत्युक्तेऽन्यथबोधापन्निः,—इति का० सो० ।

(१) अचिताभिधानवादिनमिति प्रभाकरमित्यर्थः ।

पदार्थस्मरणेभ्यः । असंसर्गाग्रहेऽसाविति चेत् । मम
तावत् संसर्गयहैवासौ । तवापि सैव पदावली क्षचिद-
न्वये पर्यवस्थति क्षचिदनन्वयाग्रहे इति कुतोविशेषात् ।
आत्मानात्मवक्तृकतयेति चेत् । किं तथाविधेन वक्ता तथा
क्षचिदिशेष* आहितः, आहो वक्तैवावच्छेदकतया

कस्यते इत्यर्थः । असंसर्गति । उपेक्षादिवशादाक्यार्थासंसर्गयहः
काव्यरचनाहेतुरित्यर्थः । ममेति । मथा पदैरप्रतिपादितानामपि
पदार्थानां संसर्गप्रभोत्पादकलाभ्युपगमाक्षासंसर्गयहस्तत्र हेतुरित्यर्थः ।
(१) यथाऽयेतदभ्युपेयं, गत्यन्तराभावादित्याह । तवापीति । गुरो-
रपीत्यर्थः† । अवच्छेदकतयेति । उचारणमाचकर्तृतैव तत्र विशेष-
इत्यर्थः । यथात्मेन तेषु पदेषु क्षचिदिशेषो नाहितः, तदा
भास्त्रोक्तान्वन्वयधोधकाणि क्षुरित्यात्मेन पदनिष्ठातिशयाधानकर्त्तव्ये
(२) यथा पदानां स्वार्थाभिधाने ग्रन्तिसाचान्वयधीहेतुतिशयाधान-

* दतिशय,— इति आ० श्री० ।

† नास्वेतत्,—का० ह० गुरुक्तयोः ।

(१) यथाऽपीति अन्यथा क्षचिदन्वयधीपूर्वकात्मं क्षचिदग्रन्वयाग्रहपूर्वकात्म-
मिति अभिचारापत्तेरिति भावः ।

(२) यथा पदानामिति यथा पदानां स्वार्थाभिधानशक्तितत्र पदेन्वन्वय-
धीहेतुमिधाऽस्यातिशयाधानशक्तिवर्तीक्षयार्थधीशक्तिहेतुमिहितान्व-
यवादिनो मम भद्रस्य पक्षे गौरवं त्वयोच्यते, तथा तवामानां पदो-
चारशक्तिः पदनिष्ठातिशयाधानशक्तिवर्तीक्षयार्थधीशक्तिचेति शक्ति-
चयगौरवमिति भावः ।

विशेषः? प्रथमे अभिहितान्वयवादिनामिव तथापि
शक्तिकल्पनागौरवम्। द्वितीये तु वक्तुरिव पदानामप्य-
वच्छेदकत्यैव विशेषकल्पमस्तु। एवत्तर्हि पदानामप्य-
त्वयप्रतीतावस्थ्युपयोगः। कः सन्देहः, परं पदार्था-
भिधानेन, न त्वन्यथा। यथा तवैवास्तस्य संसर्गपरतया

ग्रन्थिवाक्यार्थधीग्रन्थिस्त्रेत्यभिहितान्वयपचे गौरवं, तदत्तवास्तानां
पदोऽसारणग्रन्थिः पदनिष्ठातिशयाधानग्रन्थिवाक्यार्थधीग्रन्थिस्त्रेति
गौरवमापत्तिमित्याह। प्रथमइति। अत्ये, ममापि पदेन पदार्थं
ग्रन्थिराधीयते, किन्तु पदोपस्थापितत्वमेवास्तोऽस्तलमिव* विशेषः
स्थादित्याह। द्वितीये लिति। नम्बेवं पदानामेव वाक्यार्थवाचकले†
सिद्धमन्तिमध्यानभिधानमित्याह। एवं तर्हेति। लक्ष्मते यथाऽस्तानां
पदोऽसारणमाचे इतुलं नाम्यवोधे, (१)तथा ममापि पदानां
पदार्थोपस्थापनसाचे इतुलं पदार्थाएवाकाङ्गाध्युपेता अन्यवोधका-
इत्याह। कः सन्देह इति। तदाङ्कः,—

“(१) न विमुच्यन्ति चामर्थे वाक्यार्थेऽपि पदानि नः।

एक्षत्वान्ति हि काङ्क्षनि तत्किं पाकं न कुर्वते”—इति।

* पदोपस्थापितत्वमेव,—इति का०।

† पदानामपि वाक्यार्थवाचकले,—इति क०। पदानामपि वाक्यार्थ-
वाचकले निषिद्धे,—इति सो०।

(१) तथा ममापौति तथाच पदानां प्रयोजकलमाचं न तु इतुलमिति
भावः।

(२) प्रयोजकले प्राचीनसमतिमाह न विमुचतीति।

Pingala Chhandah Sutra, (Sans.) Fasc. II—III @ /6/ each	Rs. 0	12
Prithiraj Rasau, (Sans.) Part I, Fasc. I, Part II, Fasc. I—V @ /6/ each	2	4
Ditto (English) Part II Fasc. I	0	12
Prakrita Lakshanam, (Sans.) Fasc. I	1	8
Parasara Smriti (Sans.) Vol. I, Fasc. 1—8, Vol. II, Fasc. 1—2, @ /6/ each	8	12
Parasara, Institutes of (English)	0	12
Srauta Sutra of Apastamba, (Sans.) Fasc. I—XII @ /6/ each	.. 4	8
Ditto Aavalayana, (Sans.) Fasc. I—XI @ /6/ each	.. 4	2
Ditto Latyayana (Sans.) Fasc. I—IX @ /6/ each	.. 3	6
Ditto Sankhayana (Sans.) Fasc. I—VIII @ /6/ each	.. 3	0
Sama Veda Saahita, (Sans.) Vols. I, Fasc. 3—10; II, 1—6; III, 1—7; IV, 1—6; V, 1—8, @ /6/ each Fasc.	.. 18	2
Sankhya Sutra Vritti (Sans.) Fasc. I—IV @ /6/ each	.. 1	8
Sahitya Darpana, (English) Fasc. I—IV @ /6/ each	.. 1	8
Sankhya Aphorism of Kapila, (English) Fasc. I and II @ /6/ each	.. 0	12
Sarva Darshana Sangraha, (Sans.) Fasc. II	0	6
Sankara Vijaya, (Sans.) Fasc. II and III @ /6/ each	.. 0	12
Sankhya Pravachana Bhashya, Fasc. III (English preface only)	.. 0	6
Sri Bhashyam, (Sans.) Fasc. I—II @ /6/ each	0	12
Susruta Saahita, (Eng.) Fasc. I and II @ /12/ each	1	8
Taittiriya Aranya (Sans.) Fasc. I—XI @ /6/ each	4	2
Ditto Brhmaṇa (Sans.) Fasc. I—XXIV @ /6/ each	9	0
Ditto Saahita, (Sans.) Fasc. IX—XXXV @ /6/ each	10	2
Ditto Pratisakhya, (Sans.) Fasc. I—III @ /6/ each	1	2
Ditto and Aitareya Upanishads, (Sans.) Fasc. II and III @ /6/ each	0	12
Tandyā Brhmaṇa, (Sans.) Fasc. I—XIX @ /6/ each	7	2
Tattva Chintamani, Vol. I, Fasc. 1—9; Vol. II, 1—4 (Sans.) @ /6/ each	4	14
Tulsi Satyai, (Sans.) Fasc. I—II @ /6/ each	0	12
Uttara Naishadha, (Sans.) Fasc. III, V—XII @ /6/ each	3	6
Uvāsagadāśa, (Sans.) Fasc. I—V @ /12/	8	12
Varaha Purana, (Sans.) Fasc. I—XIII @ /6/ each	4	4
Vayu Purana, (Sans.) Vol. I, Fasc. I—VI; Vol. II, Fasc. I—VII, @ /6/ each Fase	4	14
Vishnu Smriti, (Sans.) Fasc. I—II @ /6/ each	0	12
Vivadaratnakara, (Sans.) Fasc. I—VII @ /6/ each	2	10
Vrihannaradiya Purana, (Sans.) Fasc. I—V @ /6/	1	14
Yoga Sutra of Patañjali, (Sans. & English) Fasc. I—V @ /14/ each	4	6

Tibetan Series.

Sher-Phin—Fasc. I—V @ 1/ each	..	5	0
Rtos brjod dpag bṣam ḥkṛi Sīñ (Tibetan & Sans.) Fasc. I—II @ 1/ ..	2	0	0

Arabic and Persian Series.

'Almagirnāmah, with Index, (Text) Fasc. I—XIII @ /6/ each	.. 4	14
Kin-i-Akbari, (Text) Fasc. I—XXXII @ 1/ each	.. 22	0
Ditto (English) Vol. I (Fasc. I—VII)	13	4
Akbarnāmah, with Index, (Text) Fasc. I—XXXVII @ 1/ each	87	0
Bādshahnāmah with Index, (Text) Fasc. I—XIX @ /6/ each	.. 7	2
Beale's Oriental Biographical Dictionary, pp. 291, 4to., thin paper	.. 4	8
Dictionary of Arabic Technical Terms, and Appendix, Fasc. I—XXI @ 1/ each	21	0
Farhang-i-Rashidi (Text), Fasc. I—XIV @ 1/ each	14	0
Fihrist-i-Tusi, or, Tusi's list of Shy'ah Books, (Text) Fasc. I—IV @ /12/ each	3	0
Ditto Azadi, (Text) Fasc. I—IV @ /6/ each	1	8
Haft Asmān. History of the Persian Mansawi (Text) Fasc. I	0	12
History of the Caliphs, (English) Fasc. I—VI @ /12/ vacuu	4	8
Iqbālānāmah-i-Jahāngiri, (Text) Fasc. I—III @ /6/ each	1	2
Isabah, with Supplement, (Text) 51 Fasc. @ /12/ each	88	4
Māasir-ul-Umara, Vol. I, Fasc. 1—9, Vol. II, Fasc. 1—9 @ /6/ each ..	6	12
Maghāzi of Wāqidi, (Text) Fasc. I—V @ /6/ each	1	14
Muntakhab-ul-Tawārisħ, (Text) Fasc. I—XV @ /6/ each	5	10
Muntakhab-ul-Tawārisħ (English) Vol. II, Fasc. I—V @ /12/ each ..	3	12

(Turn over.)

Muntakhab-ul-Lubab, (Text) Fasc. I—XIX @ /6/ each ..	Rs. 7	4
Mu'āṣir-i-'Alamgīrī (Text), Fasc. I—VI @ /6/ each	2
Nokhbat-ul-Fikr, (Text) Fasc. I	6
Nigām-i-Khiradnāmah-i-Iskandarī, (Text) Fasc. I and II @ /12/ each ..	1	8
Suyū'ī's Jīqān, on the Exegetic Sciences of the Koran, with Supplement, (Text) Fasc. II—IV, VII—X @ /1/ each	7
Tabaqat-i-Nāqīrī, (Text) Fasc. I—V @ /6/ each	1
Ditto (English) Fasc. I—XIV @ /12/ each	10
Tārikh-i-Firdū Shāhī of Zīnā-al-dīn Barnī (Text) Fasc. I—VII @ /6/ each ..	2	10
Tārikh-i-Baihaqī, (Text) Fasc. I—IX @ /6/ each	3
Tārikh-i-Firozshāhī of Shams-i-Siraj Atīf, (Text) Fasc. I—V @ /6/ each ..	1	14
Wīs o Rāmīn, (Text) Fasc. I—V @ /6/ each	1
Zafarnāmah, Vol. I, Fasc. I—IX, Vol. II, Fasc. I—VIII @ /6/ each ..	6	6
Tūzak-i-Zehāngīrī (English) Fasc. I	0
		12

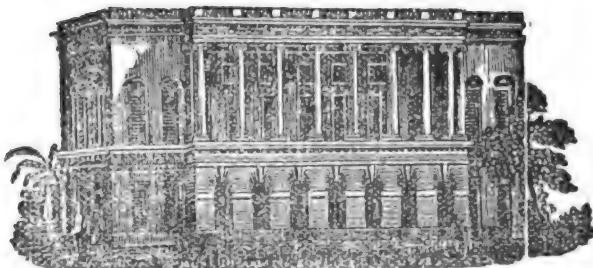
ASIATIC SOCIETY'S PUBLICATIONS.

1. ASIATIC RESEARCHES. Vols. VII, IX to XI; Vols. XIII and XVII, and Vols. XIX and XX @ /10/ each ..	Rs. 80	0
Ditto Index to Vols. I—XVIII	6
2. PROCEEDINGS of the Asiatic Society from 1866 to 1869 (incl.) @ /4/ per No.; and from 1870 to date @ /6/ per No.		
3. JOURNAL of the Asiatic Society for 1843 (12), 1844 (12), 1845 (12), 1846 (6), 1847 (12), 1848 (12), 1850 (7), 1851 (7), 1857 (6), 1858 (6), 1861 (4), 1864 (6), 1866 (8), 1866 (7), 1867 (6), 1868 (6), 1869 (8), 1870 (8), 1871 (7), 1872 (8), 1873 (8), 1874 (8), 1875 (7), 1876 (7), 1877 (8), 1878 (8), 1879 (7), 1880 (8), 1881 (7), 1882 (6), 1883 (5), 1884 (6), 1885 (8), 1886 (8), 1887 (7). @ 1/ per No. to Sub- scribers and @ 1/8 per No. to Non-Subscribers, <i>N. B. The figures enclosed in brackets give the number of Nos. in each Volume.</i>		
4. Centenary Review of the Researches of the Society from 1784—1883 ..	3	0
General Cunningham's Archaeological Survey Report for 1863-64 (Extra No., J. A. S. B., 1864)	1
Theobald's Catalogue of Reptiles in the Museum of the Asiatic Society (Extra No., J. A. S. B., 1868)	1
Catalogue of Mammals and Birds of Burmah, by E. Blyth (Extra No., J. A. S. B., 1875)	3
Sketch of the Turki Language as spoken in Eastern Turkestan, Part II, Vocabulary, by R. B. Shaw (Extra No., J. A. S. B., 1878)	0
Introduction to the Maithili Language of North Bihar, by G. A. Grierson, Part II, Chrestomathy and Vocabulary (Extra No., J. A. S. B., 1882) ..	3	0
5. Anis-ul-Musharrāhīn	3
6. Catalogue of Fossil Vertebrata	2
7. Catalogue of the Library of the Asiatic Society, Bengal	3
8. Examination and Analysis of the Mackenzie Manuscripts by the Rev. W Taylor	2
9. Han Koong Tsew, or the Sorrows of Han, by J. Francis Davis	1
10. Iṣṭilāhāt-us-Sūtiyah, edited by Dr. A. Sprenger, 8vo	1
11. Ināyah, a Commentary on the Hidayah, Vols. II and IV, @ 16/ each ..	32	0
12. Jawāmi-ul-'ilm ir-riyāsi, 168 pages with 17 plates, 4to. Part I	2
13. Khizānat-ul-'ilm	4
14. Muhibhārata, Vols. III and IV, @ 20/ each	40
15. Moore and Hewitson's Descriptions of New Indian Lepidoptera, Parts I—III, with 8 coloured Plates, 4to. @ 6/ each	18
16. Purapa Sangraha, 1 (Markandeya Purana), Sanskrit	1
17. Sharaya-oöl-Islam	4
18. Tibetan Dictionary by Osoma de Körös	10
19. Ditto Grammar	3
20. Vuttodaya, edited by Lt.-Col. G. E. Fryer	2
Notices of Sanskr̥t Manuscripts, Fasc. I—XXIII @ 1/ each	23
Nepalese Buddhist Sanskr̥t Literature, by Dr. R. L. Mitra	5
<i>N. B. All Cheques, Money Orders &c. must be made payable to the "Treasurer Asiatic Society" only.</i>		

BIBLIOTHECA INDICA;

COLLECTION OF ORIENTAL WORKS

PUBLISHED BY THE
ASIATIC SOCIETY OF BENGAL.
NEW SERIES, No. 765.

न्यायकुसुमाञ्जलिप्रकरणम्

न्यायाचार्यं पदा द्वितीयो मदुदयनाचार्यविद्वचितम्
महामहोपाध्याय च चिदतक्षत मकारद्विसित-वर्जेमानोपाध्याय प्रबोतप्रकाशविदितम्

NYAYA-KUSUMANJALI-PRAKARANAM

EDITED BY
MAHAMAHOPADHYAYA CHANDRAKANTA TARKALANKARA.

VOLUME I.

FASCICULUS VI.

CALCUTTA :

PRINTED AT THE BAPTIST MISSION PRESS,
AND PUBLISHED BY THE
ASIATIC SOCIETY, 57, PARK STREET.

1890.

LIST OF BOOKS FOR SALE
AT THE LIBRARY OF THE
ASIATIC SOCIETY OF BENGAL,
No. 57, PARK STREET, CALCUTTA.
AND OBTAINABLE FROM
THE SOCIETY'S LONDON AGENTS, MESSRS. TRUBNER & CO.
57 AND 59, LUDGATE HILL, LONDON, E. C.

BIBLIOTHECA INDICA.

Sanskrit Series.

		Rs.	1	8
Advaita Brahma Siddhi, Fasc. I—IV @ /6/ each	..			
Agni Purápa, (Sans.) Fasc. II—XIV @ /6/ each	..	4	14	
Apu Bháshyam, Fasc. I	0	6	
Aitareya Áranyaká of the Rig Veda, (Sans.) Fasc. I—V @ /6/ each	..	1	14	
Aphorisms of Sándilya, (English) Fasc. I	0	6	
Aphorisms of the Vedánta, (Sans.) Fasc. VII—XIII @ /6/ each	..	2	4	
Ashṭasáhasriká Prajuápáramítá, Fasc. I—VI @ /6/ each	2	4	
Ásva vaidyaka, Fasc. I—V @ /6/ each	1	14	
Avadána Kalpalatá by Kshemendra (Sans. & Tibetan) Vol. I Fasc. 1—2 @ 1/ Bhámatí, (Sans.) Fasc. I—VIII @ /6/ each	2	0	
Brahma Sútra, (English) Fasc. I	0	12	
Brihaddevatá, (Sans.) Fasc. I—II @ /6/ each	0	12	
Brihadharma Purápa, Fasc. I—II @ /6/ each	0	12	
Brihat Áranyaká Upanishad, (Sans.) Fasc. VI, VII & IX @ /6/ each	1	3	
Ditto (English) Fasc. II—III @ /6/ each	0	12	
Brihat Saṃhitá, (Sans.) Fasc. II—III, V—VII @ /6/ each	1	14	
Chaitanya-Chandrodaya Nátaka, (Sans.) Fasc. II—III @ /6/ each	0	12	
Chaturvarga Chintámaṇi, (Sans.) Vols. I, Fasc. 1—11; II, 1—25; III, Part I Fasc. 1—18, Part II, Fasc. 1—6 @ /6/ each	22	8	
Chhándogya Upanishad, (English) Fasc. II	0	6	
Daśarupa, Fasc. II and III @ /6/	0	12	
Gobhiliya Gṛihya Sútra, (Sans.) Fasc. I—XII @ /6/ each	4		
Hindu Astronomy, (English) Fasc. I—III @ /6/ each	1	2	
Kála Mádhava, (Sans.) Fasc. I—IV @ /6/	1	8	
Kátañtra, (Sans.) Fasc. I—VI @ /1½/ each	4		
Kathá Sarit Ságara, (English) Fasc. I—XIV @ /12/ each	10	8	
Kaushitákí Brahman Upanishads, Fasc. II	0	6	
Kúrma Purápa, (Sans.) Fasc. I—IX @ /6/ each	3		
Lalita-Vistara (Sans.) Fasc. II—VI. @ /6/	1	14	
Lalita-Vistara, (English) Fasc. I—III @ /12/ each	2		
Madana Párijáta, (Sans.) Fasc. I—VII @ /6/ each	2	10	
Manuṣíká Sangraha, (Sans.) Fasc. I—III @ /6/ each	1		
Márkapádya Purápa, (Sans.) Fasc. IV—VII @ /6/ each	1	8	
Márkapádya Purápa, (Eng.) Fasc. I—II @ /12/ each	1	8	
Mímámsá Darśana, (Sans.) Fasc. II—XIIX @ /6/ each	6	12	
Náradá Panchártára, (Sans.) Fasc. IV	0	6	
Náradá Smṛti, (Sans.) Fasc. I—III @ /6/	1	2	
Nayavártikam, (Sans.) Fasc. I	0	6	
Nirukta, (Sans.) Vol. I, Fasc. IV—VI; Vol. II, Fasc. I—VI; Vol. III, Fasc. I—VI; Vol. IV, Fasc. I—VII @ /6/ each Fasc.	8	4	
Nítisára, or The Elements of Polity, By Kámandaki, (Sans.) Fasc. II—V @ /6/ each	1	8	
Nyayabindutika (Sans.)	0	10	
Nyáya Darśana, (Sans.) Fasc. III	0	6	
Nyáya Káumáñjali Prakárapam (Sans.) Vol. I, Fasc. 1—6 @ /6/ each ..	2	4		
Paríshushta Parvan (Sans.) Fasc. I—IV @ /6/ each	1	8	

(Continued on third page of Cover.)

पदसमभिव्याहारमाचेण, न त्वन्यथा । अन्यथा गुरु-
मतविदामेव श्लोकः आप्तपदप्रस्त्रेपेण पठन्तीयः—
“प्राथम्यादभिधावृत्वात् तात्पर्योपगमादपि ।
आप्तानामेव सा शक्तिर्वरमभ्युपगम्यताम्”—इति ।

तस्मात् प्रकारान्तरेण संसर्गप्रत्ययो भवतु मा वा,
पदार्थानामाकाङ्क्षादिमत्वे सति अभिहितानामवश्य-
मन्यथ इति कुतोऽतिप्रसङ्गः । न चैवं सति पदार्था-
एव करणं, तेषामनागतारिहूपतया कारकत्वानुपपत्तौ

न तु वाक्यार्थवाचकत्वेन । तथा सति लक्ष्येऽप्याप्नानां तदाच-
कलापन्नेरित्याह । न लिति । एवज्ञ प्राथमिकलादृष्टिं पदाना-
मन्यथबोधे करणत्वमापाद्यते, तदाऽप्नानामेव तथासान्नेषामेव
तत् किं न स्यादित्याह । अन्यथेति । पदानामेवेति गुरुमतश्लोके
विशेषः । सा शक्तिर्विताभिधाने शक्तिरित्यर्थः । तस्मादिति । कवि-
काव्यस्थले मनसोल्प्रेषासहितेषु चिन्नावश्चोपस्थितेषु पदार्थेषु क्वचि-
द्दोषवश्चात् क्वचिदनुमानात् संसर्गज्ञानमसंसर्गपिहोवा भवतु । यत्
तु शब्दादाकाङ्क्षाद्युपेतपदार्थोपस्थितिः, तत्र पदार्थाएव करणं,
शब्दौ आकाङ्क्षा शब्देनैव पूर्यते इति न्यायाच्च न शब्दं विना
प्रकारान्तरोपस्थितपदार्थानां शब्दोपस्थापितपदार्थेरन्यथबोध इत्यर्थः ।
तदेवं भृत्युखेन प्रभाकरं निराकाय पदार्थकरणलसिद्धान्तं*

* पदार्थकरणत्वं सिध्धतीति,—इति का० सो० ।

तद्विषेषस्य करणत्वस्यायोगात् । तत्संसर्गे प्रमाणा-
न्तरासंकीर्णेदाहरणाभावाच । पदानान्तु पूर्वभाव-

गिराकरोति । न चैवसिति । तत्संसर्गइति । पदं विना यत्र प्रदार्थ-
ज्ञानात्संसर्गज्ञानं, तत्र यथायथं ज्ञानान्तरणत्वाच पदार्थानां संसर्ग-
बोधे करणलम् । तथाचि, काव्यस्तत्रे पदार्थज्ञानव्यापारकसुल्लेच्छा-
दिमहक्षतं मनएवान्वयातुभवे करणलम् । न चैवसुल्लेच्छाया ज्ञानान्त-
रत्वं,(१) अभिचारजातीयतया लिङ्गादाविव प्रमाकरणतावच्छेदकरू-
पाभावात् । शेतोऽशोधावतीति धीम्ब लिङ्गवेत्यर्थः । ननु पदाना-
मयतीतत्वात्कथं संसर्गधीकरणलम्* ? अथ पदस्तरणं करणं, तर्हि
पदार्थस्मरणसेव करणमस्त्रावस्थकलादित्यत आह । पदानां लिति ।

पदार्थस्मरणस्य निर्वापारत्वेनाकरणलात् पदार्थस्मरणस्य पद-
ज्ञानव्यापारतया तेन तदन्यथासिद्धभावादनन्यथासिद्धान्वयव्यति-
रेकाभासामाकाङ्क्षादिमत्पदस्थान्वयानुभवविशेषो(२) कारणलाच । अपि

* अवकलम्,—इति ह० ।

† पदस्थानुभवविशेषे,—इति ह० ।

(१) अभिचारजातीयतयेत्युपचाक्षणम् । निर्वापारत्वादिविषय प्रष्टव्यम् ।

(२) ननु पदार्थस्मरणवत् पदस्त्रानमपि न करणं, शैत्रेच्छिकान्वयानुभवे
व्यभिचारात् । किंच, कृपप्रमाणभावेन मनसा पदार्थस्मरणस्तद्वाते-
नौप्रेच्छिकवदन्वयमहोपपत्तौ ज्ञानान्तरकल्पने गौरवविनिष्ठत आह
अनुभवविशेषइति । शैत्रेच्छिकव्याख्यात्वस्थव्यप्रयोज्यातिमतीत्वर्थः ।
तथाच नोक्तव्यभिचारः । गौरवस्य प्रामाण्यिकं, विजातीयप्रमा-

नियमेन पदार्थस्मरणावान्तरव्यापारवत्तया तदुपपत्तेः,

च, व्युत्पत्तिकाले प्रयोजकवृद्धवाक्यश्रवणनन्तरं प्रयोज्यव्यापारदर्श-
नादभितज्ञानोपपत्त्यर्थमभितज्ञोधकलं ग्रन्थं गृह्णते । तदच*
तञ्चिर्वाहार्थमर्थापस्थितिरपि सहकारिणी कस्यते इति न तथा
ग्रन्थान्वयासिद्धिरिति ग्रन्थदर्थयोरुपस्थितयोरन्वयबोधात्मका-
न्वयज्ञानशक्तिं मिति संशये प्राथम्याच्छब्दानामेव कारणलभवधार-
यति । (१)किञ्चाग्निः करणतौदगः कर्मता पाकः ज्ञानिरिष्टसोधन-
मिति ज्ञानेऽप्यग्निनौदगं पचेतेत्यचेव कुतो नान्वयबोधः, तावैर्यदा-
र्थापस्थितेरविशेषात् । तेच परस्परमाकाङ्क्षेव नेत्रिं सेत् । तर्हि
माकाङ्क्षपदार्थापस्थितौ पदविशेषज्ञन्यत्वं तम्भमिति नागं हीतविशे-
षणान्वयायात्पदविशेषोऽप्यन्वयबोधेऽङ्गमिति कथं न तस्य करणलभ् ।
(२)पदादसुमर्थं प्रत्येमौथनुव्यवसाये बाधकाभावाचेति सङ्क्षेपः ।

* तदच,—इति नार्त्ति १० सा० एक्षके ।

सिद्धौ तत्करणस्यावश्यकत्वादिति भावः । ननु तत्त्विद्धिरेव कुत-
इति चेत् । न । अनुमिनोमौत्तादिवद् इट्योमोत्तुव्यवसायांत् । ननु
प्रत्यक्षसामग्रीवक्तव्यान्वयेष्वत्त्वक्षसामग्रीसम्बि तदवश्यमर्माव इति
चेत् । न । जौकिकप्रत्यक्षसामग्रात्तथायजौकिकप्रत्यक्षसामग्रा-
दुर्बलत्वात् । अन्यथा अनुमितेरप्युच्छेदः स्यात् ।

- (१) ननु प्रयोज्यव्यापारदर्शनात् प्रयोजकत्वमात्रं गृह्णते न तु इतुर्मै, अ-
न्वयव्यतिरेकादेः साधारणतया तत्संज्ञायकत्वादिवदचेताऽपि किञ्चेति ।
- (२) नन्वन्वयविरोधिर्पदाजन्यपदार्थापस्थितिवेनान्वयबोधकात्मम्, अन्यथा
तवायाकाङ्क्षादिवैकस्याच्छब्दान्वयाभावेऽपि मागसान्वयबोधात्मिः
प्रत्युहोथवहारः स्यादिवदचेताऽपि पदादिति ।

व्यापारस्यावधायकत्वादिति कृतं प्रसक्तातुप्रसक्त्या ।
असु तर्हि शब्देष्व वाधकं सर्वज्ञे कर्त्तरि । तथाहि,—

“प्रकृतेः क्रियमाणानि गुणैः कर्माणि सर्वशः ।

आहङ्कारविमूढात्मा कर्त्ताऽइमिति मन्यते ॥”—

इत्यादि पठन्ति । अस्यायमर्थः । न पारमार्थिकं
चेतनस्य कर्तृत्वमस्ति, आभिमानिकन्तु तत् । न च
सर्वज्ञस्याभिमानो न चासर्वज्ञस्य जगत्कर्तृत्वमस्ति ।
उच्यते ।

न प्रमाणमनासोक्तिर्नाहृष्टे क्षचिदास्तता ।

अहृष्ट्यहृष्टौ सर्वज्ञो न च नित्यागमः छमः ॥१६॥

ग्रन्थप्रामाण्यप्रसङ्गागतमन्तिताभिधाननिराकरणं, तदतुप्रसङ्ग-
साभिस्तान्यवाद इति विस्तरेण तत्त्विराकरणे घन्तगौरवं स्वादि-
त्यत भाव । कृतमिति । प्रकृतेरिति । प्रकृतेरचेतनाद्या गुणैः
भूत्वादिनिः सर्वाणि कर्माणि क्रियमाणानि अहं कर्त्तृत्वाद्यकारो-
त्यव्यामोहवग्राचेतनो मन्यते इति प्रतिपादनाचेतनस्य कर्तृत्वं निषिद्धुं,
विशेषविधेः शेषनिषेधे पर्यवशानादित्यर्थः । कर्त्तति द्वचलनम् । अतो-
न चोकाव्ययेत्यादिना कृद्योगविषया निषेधः । न चेति । तत्त्वाद्विशेषादर्शग्रन्थाभावा-
दित्यर्थः ।

उपर्गितागमोयदि नासोक्तसर्वप्रमाणताज्ज वाधकः, आसो-

यदि हि सर्वज्ञकर्त्तभावावेदकः शब्दोनासोऽस्तः, न
तर्हि प्रमाणम् । अथासोऽस्य वक्ता, कथं न तदर्थदर्शी ।
आतौन्दिग्यार्थदर्शीति चेत् । कथमसर्वज्ञः? कथं वा न
कर्ता? आगमस्यैव प्रणयनात् । न च नित्यागमसम्भ-
वोविष्णुदादित्यावेदितम् । अपि च ।

न चासौ व्यचिदेकान्तः सत्यस्यापि प्रवेदनात् ।

निरञ्जनावबोधार्थो न च सम्बिपि तत्परः ॥१७॥

कथेत्, तर्षागमप्रणयनहेतुसज्ज्ञानमिश्रियसिद्धायभावाचित्यसुपेयं,
तत्र च विषयस्याहेतुवात्^(१) सर्वविषयत्वमर्थसिद्धुभित्यागमोऽप्यन्यपर-
इत्याह । न प्रमाणमिति । न चासोऽकलं विना नित्यत्वादागमो-
मानं, ^(२)सर्गप्रकल्पयोः साधित्वादित्याह । न चेति ।

न केवलं तत्र बाधकाभावः, अपि तु यावाभूमौ जनयन्देव-
एक इत्यादित्तत्यः साधिका अपि सम्भौत्याह । न चासाविति ।
^(३)शब्दयोर्मिथः प्रतिबन्धादपि न बाध इत्याह । निरञ्जनेति ।

(१) सर्वविषयत्वमिति तथाच तस्य जगत्कर्त्तव्यं न्यायप्राप्तमित्यागमो-
ऽप्यपर इत्यर्थः ।

(२) सर्गप्रकल्पयोरिति अत्र सर्गेति सम्यातायातम् । यद्यपि प्रकल्पेऽपि
बोमादिवस्त्रित्यागमसत्त्वे न विरोधः, तथापि वर्णनित्यत्वेऽप्याग्नुपूर्वी-
घटितस्याग्नित्यत्वात् प्रवाहग्नित्यत्वं वाच्यम् । तत्रेषमुत्तरमिति भावः ।

(३) शब्दयोरिति यद्यपि मिथः प्रतिबन्धादाधो न भवत्वेव, तथापि
भाधो न दोषहत्यर्थः । साधकागमस्येति श्रेष्ठः । भाधकत्वाभिमत्ता-
गमस्यान्यार्थपरतया विरोधाभावेनाप्रतिरोधकत्वादिति भावः ।

न चासत्रपक्षेवागमोनियतः, ईश्वरसद्वावस्यैव
भूयःसु प्रदेशेषु प्रतिपादनात् । तथाचाग्रे दर्शयि-
त्यामः । तथाच सति क्षिद्विसत्त्वप्रतिपादनमनेकान्तं
न वाधकम् । सत्त्वप्रतिपादनमपि तर्हि न साधनमिति
चेदापाततस्तावदेवमेतत् । यदा तु निःशेषविशेष-
गुणशून्यात्मस्वरूपप्रतिपादनार्थत्वमकर्तृकल्यागमाना-
मवधारयिष्यते, तदा न तस्मिषेषे तात्पर्यममीषामिति
सत्त्वप्रतिपादकानामेवागमानां प्रामाण्यं भविष्यतीति ।
न च तेषामप्यन्यच तात्पर्यमिति वक्ष्यामः ।

अत्यर्थापत्तिस्तर्हि वाधिका । तथा हि, यद्यभविष्य-
त्वोपादेष्यत, न चासावत्तुपदिष्य प्रवर्त्तयितुं न जानाति ।

वाधकलाभिमत आगमः, आत्मनोयन्निरंजनत्वं विशेषगुणशून्यत्वं
तस्मेषमित्येवम्यरो न लकर्त्तव्योभनपर इत्यर्थः ।

उत्तरादृं व्याचष्टे । यदा लिति । अर्थापत्तिवाधकलमुपन्यस्य
निराकरोति । अस्त्विति । न चासाविति । (१)असार्वश्यापत्तेरिति
भावः । तेष्वभावे इति । (२)कारणाभावे कार्याभाव इति सामान्य-

(१) असार्वश्यापत्तेरिति उपदेशं विना प्रवर्त्तकत्वश्याप्तामादित्वर्थः ।

(२) प्रमाणपदवैयर्थ्यमाशक्षात् कारणाभाव इति । तथाच प्रमाणा-
भावे नेत्रपि मूळं सामान्यश्यापत्तिविषयमित्यर्थः ।

अत उपदेशशब्दान्यथानुपपद्यमानस्तथाविधस्याभाव-
मौदासौन्यं वाऽवेदयति । न । अन्यथैवोपपत्तेः ।
हेत्वभावे फलाभावात् प्रमाणेऽसति न प्रमा ।
तदभावात् प्रवृत्तिर्नै कर्मवादेऽप्ययं विधिः ॥१८॥

बुद्धिपूर्वा हि प्रवृत्तिर्न बुद्धिमनुत्पाद्य शक्यसम्पादना । न च प्रकृते बुद्धिरप्युपदेशमन्तरेण शक्यसिद्धिः, तस्यैव तत्कारणत्वात् । भूतावेशन्यायेन प्रवर्तयेदिति चेत् । प्रवर्तयेदेव यदि तथा फलसिद्धिः स्यात्, न

व्याप्तौ कारणविशेषप्रमाणाभावे कार्यविशेषप्रमा न स्थादित्यर्थः ।
तदभावेऽनिष्टमाह । तदभावादिति । (१) इच्छादारा प्रमाजन्या प्रवृत्तिरसादादीनां नेत्ररेण कारणितुं ग्रक्ष्या, ततः (२) प्रवर्त्तनीयप्रमोत्पादनार्थमवश्यमुपदेश इत्यर्थः । प्रमाया अभावेऽप्यहृष्टादेव प्रवृत्तिः स्वातिं वेदेनेति मतेऽप्युपदेशानर्थक्यमेवादृष्टादेव प्रवृत्तेरित्याह ।
कर्मवादेऽपौति । प्रवर्त्तयेदेवेति । विधिवाक्येन स्वर्गकामप्रवृत्तिर्हि स्वर्गसाधनमिति बोधनादभूतावेशन्यायेन जनिताऽपि प्रवृत्तिर्न स्वर्गसाधनमित्यर्थः । उपदेशान्यथानुपपत्त्या गत्यन्तरेणापि प्रवर्त्तन-

(१) इच्छादारेति उपदेशं विनेति शेषः । इच्छादारेति पूरखं यद्यप्यफलं, तथापि प्रमामाचं सामान्यक्षणादिभिरप्युपपद्यते इतीच्छाजगतं यागादेशिष्ठसाधनवज्ञानमुपदेशं विना नेत्राश्चयेन तदुक्तम् ।

(२) प्रवर्त्तनीयेति इष्ठसाधनवादिप्रकारक्यागादिप्रमोत्पादनार्थमित्वर्थः ।

त्वेवम् । कुतर्तदवसितं? उपदेशान्यथानुपपन्थैव ।
यस्यापि मते अदृष्टवशादेव भूतानां प्रवृत्तिस्तस्यापि
तुल्यमेतत् । यद्यस्ति प्रवृत्तिनिमित्तमहृष्टं, किमुपदेशेन?
ततरथ प्रवृत्तिसिद्धेः । न चेत्, तथापि किमुपदेशेन?
तदभावे तस्मिन् सत्यप्यप्रवृत्तेः । नित्यः स्वतन्त्रउपदेशो-
न पर्यनुयोज्य इति चेत् । यूयं पर्यनुयोज्याः, ये
तमवधानतो* धारयन्ति विचारयन्ति चेति ।

न चार्यापत्तिरनुमानतो भिद्यते, खोके तदसंकीर्णे-
दाहरणाभावात् । प्रकारान्तराभावाच । तथाहि ।

मग्न्यमित्यवधार्यते इत्याह । उपदेशेति । वेदादात्मश्रवणस्यापि
मोचहेतुलादेश्वरं उपदेश आवश्यकः, (५)प्रतिपुरुषं भूतावेशादु-
पदेशएव स्थौर्यानिति भावः । यद्यस्तीति । न चादृष्टमष्टुपदेशा-
प्रवृत्तौ स्थादिति वाच्यम् । उपदेशं विनाऽपि पूर्वादृष्टवशादेव
यागादौ प्रवर्त्तत, तदृष्टमष्टुपदेशमन्तरेण पूर्वप्रवृत्त्यैवेत्याग्रयात् ।
यूथनिति । न च वेदधारणविचारणयोरदृष्टजनकालशुतेरदृष्टार्थतथा
तयोरूपपत्तिः स्थादिति वाच्यम् । प्रवृत्त्यर्थमपि तदुभयकरणा-
दिति भावः । प्रकारान्तरेति । अनुमानप्रकारापेक्षया फलवेजा-
त्याभावाद्वापारभेदाभावाच भिन्नप्रकाराभावादित्यर्थः ।

* तमनवधानतो,—इति आ० ।

(१) नवेवमपि वेदान्तरूप उपदेशः कथमित्यत आह प्रतिपुरुषनिति ।

अनियमस्य नायुक्तिर्नानियन्तोपपादकः ।
 न मानयोर्विरोधोऽस्ति प्रसिद्धे वाऽप्यसौ समः ॥१६॥
 जीवंश्चैतोऽयुहे नास्तौत्यनुपपद्यमानमसति । वहिः-
 सङ्गावे तमापाद्यतौत्युदाहरन्ति । तथा चिन्त्यते ।
 किमनुपपन्नं जीवतोयुद्धाभावस्येति । न इनियम्यस्या-
 नियामकं विनाः किञ्चिदनुपपन्नं, अतिप्रसङ्गात् ।
 ननु॑ स्वरूपमेव तत् न तावद्विःसत्त्वेन कर्तव्यं, तद-
 कार्यत्वात् तस्य । स्थितिरेवास्य तेन विना न स्यादिः

म्यस्येति । अनियमस्याव्याप्यस्य न अयुक्तिर्योगोऽनुपपत्तिः॥र्थापक-
 मुपपादकं विना, अपि तु व्याप्यस्य व्यापकं विनाऽनुपपत्तिः ।
 अनियमा चाव्यापको नोपपादकोऽपि तु व्यापकस्थेत्यनुपपत्तौ
 व्याप्तिरख्येवेति तज्ज्ञानात्कर्त्तव्यमनुमानमेवेत्यर्थः । प्रमाणयोर्विरोधे,
 चाविरोधाव्याप्तिपत्तिरिति भतान्तरं निरस्ति । न मानयोरिति
 एवमनङ्गीकारे धूमादन्धनुमानमयर्थापत्तिरेव स्यादित्याह । प्रसिद्धे

* जीवो चैतो,—इति क्लौ० । जीवचैतो,—इति आ० ।

† तमावेदयतौत्युदाहरन्ति,—इति क्ला० आ० ।

‡ न इनियामकं विना,—इति आ० ।

§ ननु,—इति नाश्च आ० पुस्तके ।

॥ रथोगानुपपत्ति,—इति क्ला० ।

त्वस्य स्वभाव इति चेत् । इवन्तर्हि तत्त्वियतस्वभाव-
इवासौ आत्मेरेव अतिरेकमुखनिरूप्यायास्तथा अप-
देशात् । कर्तं वा वहिःसत्त्वमस्योपपादकं? न चानिया-
मकोभवत्यनियम्यमुपपादयति, अतिप्रसङ्गादेव ।
स्वभावोऽस्य अद्देन वहिःसत्त्वेन गेहासत्त्वं क्रोडीकृत्य
स्वातन्त्र्यमिति चेत् । सेयं आत्मिरेवात्म्यमुखनिरूप्या
तज्ज्ञा अपदिश्यते इति । न वयमविनाभावमर्थापत्ता-
वपशानीमहे, किन्तु तज्ज्ञानं; न चासौ सत्तामाचेष्ट
तदत्तमानत्वमापादयतौर्णि चेत् । न । अनुपपत्तिप्रतिस-
भानस्यावस्थाभ्युपगत्यत्वात् । अन्यत्रा त्वतिप्रसङ्गत् ।

वाऽपीति । एवं तर्हीति । जीवतो मुहाभावस्थितिरेव वहिःसत्त्वेन
विना नेति स्वात्मिरेकात्मिरेवेत्यर्थः । येषमिति । वक्षिनेव धूमं
वहिःसत्त्वेन गेहासत्त्वं क्रोडीकृत्य स्वातन्त्र्यमतो धूमे बति वक्षिर्भव-
त्येवेतिवस्ति मुहासत्त्वे जीवतो वहिः सत्त्वं भवत्येवेति अत्यव-
स्वात्मिरेवेत्यर्थः । अर्थापत्तौ कस्यकस्यक्योर्यात्मिः बत्यपि न
स्वाता कस्यनाऽङ्गमिति नेत्यमत्तमानमित्याह । न वयमिति । एवं
वयवनुपपत्तिज्ञानं विनाऽपि कस्यना स्वादिति तज्ज्ञानमावस्थक-
मित्याह । अनुपपत्तीति । (१) व्याप्तिज्ञानं विनाऽनुपपत्तेरज्ञाना-

(१) वन्नेवमपि व्याप्तिज्ञानं नायातमद व्याह व्याप्तिज्ञानं विनेति ।

अर्थापन्न्याभासामवकाशात् । यदा श्वन्यथैवोपपन्नम-
मन्यथाऽनुपपन्नमिति* मन्यते, तदाऽस्य विपर्ययेण म-
त्वन्यथेति । तदापि कल्पमत्र व्याप्तिर्युक्तेति† इति चेत् ।
यदाऽहमिह तदा नान्यत्र, यदाऽन्यत्र तदा नैष इति

दित्यर्थः । सत्ताऽवस्थितव्यास्थैव कल्पनेऽन्यथोपपन्नेऽनुपपन्नमित्या
(१)उपपादककल्पना न स्थादित्याह । अर्थापन्न्याभासेति । विपर्यय-
रति । उपपादककल्पनरूपोभ्यम इत्यर्थः । न च देवादेव भ्यमः
प्रमाप्तिवन्धस्य स्थादिति वाच्यम् । यत्र भ्यमसत्र वसुतो व्याप्ति-
रेव । नेति(२) क्व देवः सहकारी स्थादित्याग्रयात् । यदाऽहमिहेति ।
(३)यद्यद्यन्यये जीविट्टशासनं व्यायं व्यापकं च वचिःसत्त्वं, विपर्यये तु
वहिरसत्त्वं व्यायं गृहसत्त्वं च व्यापकमिति यथोगप्राप्तम्बाध्या(४) यदा

* यदा श्वन्यथैव याऽन्यथा बोपपन्नमनुपपन्नमिति,—इति का० । यदा
श्वन्यथैवान्यथाऽप्युपपन्नमनुपपन्नमिति,—इति जी० ।

† व्याप्तिर्युक्ता,—इति का० । व्याप्तिर्युक्ते,—इति आ० ।

(१) उपपादकेति उपपादकत्वाभिमतकल्पनेत्वर्थः ।

(२) ज्ञेति त्वया स्वरूपवद्यास्तेरेव कल्पनाऽङ्गतेनाभ्युपगमादिति भावः ।

(३) यद्यपीति अत्र, प्रकृते विवक्षितमिति शेषः । वैपरीतेऽपि व्याप्त-
व्यापकमावस्यमवादिति अधेयम् ।

(४) यदा नेति व्यायरूप नन्दर्थप्रवेशादिति भावः ।

सर्वप्रत्यक्षसिद्धमेतत्, का तथापि कवन्ना? सर्वदेश-
प्रत्यक्षत्वे तथाभावोदुरवधारण इत्यपि नास्ति, तेषा-
मेव संसर्गस्यात्मनि प्रतिषेधात् । अयोग्यानां प्रतिषेधे
क्षा वाच्चेति चेत् । तद्वयवानां तत्संसर्गप्रतिषेधादेवा-
तुमानात्, अन्येषां न काचित् । न श्वाकारखीभूतेन
परमाणुता नेदं संस्तृष्टमिति निष्ठेतुं शब्दमिति* । न

नान्यच तदाऽहमिह, यदा नेह तदाऽन्यचेति वकुमर्हति; तथापि
अत्तदोर्विभिषैव समन्बः कार्यः । तेन यदा जीवतो मृशामनं तदा
वहिःसत्तमित्यन्यव्याप्तिः, यदा तु वहिरसनं तदा जीवतोमृह-
सत्तमिति अतिरेकव्याप्तिश्चका । सर्वच वहिरभावएव प्रत्येतुमग्र-
प्योऽधिकरणानामयोग्यतादित्याह । सर्वदेशेति । न तेषु तेषु
देशेभावनिष्ठयः, किञ्चिद्वियप्रहणयोग्यानाकावदात्मनि संसर्ग-
भावयोग्यातुपकृत्या निष्ठौयते इत्याह । तेषामेवेति । सर्वदेशाना-
मित्यर्थः । अयोग्यानामिति । तत्र योग्यातुपकृत्यव्येरसामर्थ्यादित्यर्थः ।
तद्वयवानामिति । योग्यानामयोग्या येऽवयवाः, तेषामवयवि-
संसर्गनिषेधादेव संसर्गनिषेधो निष्ठेयः । न हि अद्येनावयविका न
संस्तृष्टं, तत् तद्वयवसंस्तृष्टम् । अवयवावयविविधुरातीक्ष्यद्रव्य-
संसर्गस्य च न विधिनिषेधवार्ता, (१)उभयच मानाभावादित्यर्थः । नन्

* शक्तमवगन्तुम्,—इति का० । शक्तं ज्ञातुम्,—इति ज्ञ० ।

(१) उभयचेति यद्यप्येवं संशय इति न व्याप्तिनिष्ठयः स्थाव, वथापि
प्रवक्षाभावेऽप्यनुमानादपि सत्यम्भव इति भावः ।

चाविनाभावनिश्चयेनापि गमयन्नपक्षधर्मोऽर्थापत्ति-
रिति युक्तं, पक्षधर्मताया अनिमित्तत्वप्रसङ्गात्, अवि-
शेषात् । व्यधिकरणेनाविनाभावनिश्चयायोगात् । यद्-
यच्च यदेति प्रकारानुपपत्तेः* ।

जीविण्टहाभाववहिःसत्ययोर्याप्नावपि(१) जीविदेवदक्षाभावो मर्हे
वर्तमानोन वहिःसत्ये लिङ्गं देवदक्षाद्विज्ञितादित्यनुमानाद्वैदोर्यो-
पत्तेः स्थादित्यत आह । न चेति । गृहनिष्ठाभावप्रतियोगित्वस्थ लिङ्ग-
त्वात्त्व च देवदक्षद्विज्ञितया पक्षधर्मतादित्यर्थः । अत्यथा वहिः-
सत्यगृहनिष्ठाभावयोर्याधिकरणेन नियतसामानाधिकरणस्तुपा
श्चाप्निरपि न स्थात् । (२)उपरि सविता भूमेरासोकवत्त्वादित्यायि
भूमेष्वपरि भूष्णित्वविद्वकलेनानुमानादित्याह । व्यधिकरणेति ।

ननु गृहनिष्ठाभावप्रतियोगित्वमपि न लिङ्गं, प्रतियोगित्वस्थ
देवदक्षधर्मतया तदसञ्जिकर्त्त्वं प्रत्यचेष ज्ञातुमशक्यतात् । कथं वा
प्रत्यचेष द्वितीयलिङ्गपरामर्थः, विशेषत्वं देवदक्षसामानिकर्त्त्वात् ।
अतिरेकव्याप्तिगृहनिष्ठाभावयोर्ज्ञानं सहकार्यासाद्य मनसैव लिङ्ग-
परामर्थं इति चेत् । न । अचादिवत्तयोर्मानानारलापातात् । अतौ-
तानागतधूमादम्बुद्धुमितिः कथं ? तत्रापि लिङ्गपरामर्थाभावादिति

* यदेति प्रकारानुपपत्तेः—इति का० ।

(१) आप्नावपौत्रुपलक्ष्यार्थं, तद्विच्छयेऽपीत्यपि वोष्ठम् ।

(२) उपरौति तथाच तत्रापि सामानाधिकरणस्तुपे श्चाप्निरित्यर्थः ।

प्रसारयोर्विरोधे अर्थापत्तिरविरोधेयपादिका, न

थेत् । न । तथापि धूमज्ञानसहजतादभिं विना धूमोऽलुपपञ्च इति
ज्ञानतएवाभिज्ञानात् । उक्तरीत्याऽतुमितिसामन्यभावात् । यत्त
चालुपपत्तिज्ञानं विना द्वतीयज्ञिष्ठपरामर्जः, तत्त्वात्मानात् ।
तत्त्वाद्वितिरेकव्याप्तिसुप्रज्ञीय अधिकरणेव क्वीविदेवदत्तमदाभावो-
विद्यःसर्वं कल्पन्तीति ।

त्वैवम् । देवदत्तमभिकर्णेऽपि तत्त्वं ऋग्निडाभावप्रतिष्ठोगिल-
ज्ञानात् । तथाहि, एव है देवदत्तमभाव इति प्रत्येष वाच-
ज्ञानमभावज्ञानं, स्मृतदेवदत्तम्प्रतिष्ठोगिलमपि विषयीकरोति ।
प्रतिष्ठोगिना समझभावस्य समन्व्यान्तराभावात् । ऋग्निडाभाव-
प्रतिष्ठोगिने च प्रत्यक्षोपस्थिते स्मृतव्याप्तिवैग्नेयमपि प्रत्येष
स्फुटम् । न च देवदत्तमविशेषकं विद्यःसत्त्वव्याप्तिऋग्निडाभावप्रति-
ष्ठोगिलज्ञानं वासीति कथं तदिग्नेयिकाऽतुमितिरिति वाचम् ।
प्रस्तुतिज्ञिष्ठपरामर्जमाचस्यात्मितिहेतुलात्, पश्चविशेषकलाच्च चात-
ज्ञानात् । सम्भदाव्यविद्युत् । अन्तिप्रस्तकव्याप्तादिस्तिसहजतामनस-
प्रव तत्त्वं स्मृतदेवदत्तमविशेषकसूतीयज्ञिष्ठपरामर्जः । न च ऋग्न-
कारिष्ठो मानान्तरताऽपत्तिः, निर्यापारबादित्याजः ।

ओवी क्षिद्दसीति क्षित्येन गेहस्यापि विषयलात् पश्चाद्-
गेहे नासीत्यनयोर्गेहेऽस्ति नासीत्येव विरोधज्ञानं करणम् ।
क्षिद्दित्यस्य गेहातिरिक्तविषयत्वकस्यनमविरोधापादकं फलम् । न
शातुमानमन्त्र प्रभवतीति ततोऽर्थापत्तेर्भेद इति मतसुत्वाय विरा-

त्वेवमनुभानमित्यपि नास्ति । विरोधे हि रञ्जुसर्पादि-
वदेकस्य बाधण्व स्याम्न तूभयोः प्रामाण्यम् । प्रामाण्ये
वा न विरोधः । खूलमिदमेकमितिवत् सहस्रभावात् ।
थैचोऽयमयन्तु मैच इतिवदा विषयभेदात् । प्रकृते का-
थ्यस्तीति सामान्यतेऽगेहस्यापि प्रवेशादेकविषयता-
ऽथस्तीति चेत् । यद्येवं क्वचिदस्ति क्वचिच्चास्तीति वन्न
विरोधः । अचापि विरोधएवेति चेत् । एकन्तर्हि भज्येत ।
न भज्येत, अर्थापन्न्या उभयोरथुपपादनादिति चेत् ।
किमनुपपद्यमानं ? विरोधएवान्यथाऽनुपपद्यमानो-

करोति । प्रमाणयोरिति । प्रमाणयोर्विरोधोवास्तवो वा, वस्तुतोऽवि-
रोधेऽपि ज्ञायमानो वा ? तत्र नाथ इत्याह । विरोधे हौति ।
प्रामाण्ये वोभयोर्वस्तुतोविरुद्धैरूपापन्निरिति भावः । खूलमिति ।
(१) अथा चटे खौल्लेकलयाइकमानयोर्न विरोधः, तथाऽपापौत्यर्थः ।
अन्यं ग्रहते । अचापौति । उक्तस्तोरणेन गिराकरोति । एकमिति ।
अर्थापन्न्येति । विषयभेदकर्त्तव्येनेति शेषः । किमिति । (२) अनुपपद्य-

- (१) ननु खूलमिदमेकमितिवेकत्वानमिति दितीयस्यं प्रतिशोगितोऽभा-
वादेव न विरोध इत्याशङ्काह यथेति ।
(२) ननु प्रमाणदयविरोधस्यानस्य करबलात् किमनुपपद्यमानमिति-
वस्तुतमितिवत् आह अनुपपद्यतयेति ।

विभिन्नविषयतया व्यवस्थापयतीति चेत् । अथाभिन्न-
विषयतयैव किं न व्यवस्थापयेत् ? व्यवस्थापनमविरोधा-
प्रादनम्, एकविषयतयैव चानयोर्विरोधः, स कथं तयैव
शमयितव्यः, न हि योयद्विषमूर्च्छितः स तेनैवोत्याप्यते
इति चेत् । एकविषयतया अनयोर्विरोध इत्येतदेव
कुतः ? विभिन्नदेशस्वभावतयैव सर्वचोपलभादिति
चेत् । जन्मियं व्याप्तिरेव । तदाच घटकुञ्चां प्रभात-
मिति । धूमोऽपि वा अनुपपद्ममानतयैव वह्निं गमयेत् ।

तथा इत्यैवोपपादनादित्यर्थः । अथेति । विरोधज्ञानान्मानयो-
रविरोधकस्यनमेकविषयलेनैव किञ्च क्रियते ? इतकलानित्यलयोरिव
(१)तेनापि विरोधव्यादृप्तेष्वभादित्यर्थः । (२)प्रमाणयोर्वैषयिकवि-
रोधज्ञानं विषयमेदकस्यनया इत्यति । विरोधप्रतिस्पृभानस्त्रभावा-
भावपाइकमानयोरेकविषयतयैवोपलभात् । तथा च व्याप्तिज्ञान-
भावस्त्रकंमित्याह । जन्मिति । घटकुञ्चामिति । व्याप्तिभिदा विरो-
धेऽविरोधपादनाकारगोपनेन पदायमानस्त्र व्याप्तावेव निपाता-
दित्यर्थः । एवमनङ्गौकुर्वतः प्रविद्वानुमानमर्थापन्निरेवेति तदि-

(१) तेनापीति एकविषयलेनापीत्यर्थः ।

(२) प्रमाणयोरिति यत्र यत्र विरोधज्ञानं तयोक्तत्रैकविषयतयैव, यत्र
वा वैषयिकविरोधज्ञानज्ञानित्यत्र विषयमेदकस्यनयैवेति व्याप्तिरे-
वेत्तेनुमानदेव विषयमेदकस्यनयोपीति नार्थापन्निरित्यर्थः ।

न हि तेन विनाऽसावुपपश्यते । विरोधोऽपि, धूमा-
दङ्गिना भवितव्यम्, अनुपलब्धेष्व न भवितव्यमि-
ति । तथा चानुपलब्धेर्व्वाग्मागव्यवस्थापनं, धूमस्य
च व्यवधानेनानुपलब्धवङ्गिष्ठित्वस्थितिरर्थापत्तिरि-
ति कुतोऽनुमानम्? वङ्गिमानयमित्यनुमानं व्याप्तिः ?
अन्यथाऽनुमानाभावे विरोधासिद्धेः । अव्वाग्मागा-
नुपलब्धविरोधेन परभागेऽस्य वङ्गिरित्यर्थापत्तिरे-
वेति चेत् । न । व्याप्तिग्राहकेन प्रमाणेन विरो-

लोप इत्याह । धूमोऽपीति । तदेव स्पष्टयति । न हीति । धूमा-
दङ्गिना भाव्यमित्यनेनानुपलब्धेर्विरोधस्तदा, यदि धूमोवङ्गिष्ठनुमा-
पकः स्थान्यथा । तथा च सिद्धमनुमानम् । देशभेदेन तथौर-
विरोधापादनमर्थापत्तिफलमेवेत्याह । वङ्गिमानयमिति । नाचा-
नुमानेन सम्मनुपलब्धेर्विरोधः, किन्तु वङ्गिधूमव्याप्तियाहकमाने-
नेत्याह । व्याप्तिः । यदि च (१) सामान्यग्राहकमानस्य (२) विशेषतो-
ऽनुपलब्धवाधिका, तदा किञ्चिदस्तीत्यस्यापि गेहे नास्तीत्यनेन

* चानुमानम्,— इति आ० ।

(१) सामान्येति पर्वतो वङ्गिमानिति सामान्यतो ग्राहकस्येत्यर्थः ।

(२) विशेषत इति अव्वाग्मागावच्छेदेनेत्यर्थः ।

धर्मात्मतः । नायुत्तरार्थापत्तिः । अन्यथा पा-
ण्डरत्वस्यापालालत्वविरोधेन पालालत्वस्थितिरथर्था-
पत्तिरेव स्यात् । तद्विशिष्टस्य तेनैव व्याप्तेनैवमिति
चेत् । यद्येवमर्वाग्भागानुपलभ्यमानवङ्गित्वेन* वि-
शिष्टस्य धूमस्य तेनैव व्याप्तेः कथमेवं भविष्यतीति
तुख्यम् । केवलव्यतिरेकानुमानं पराभिमतमर्थापत्ति-
रथयाभावादिति चेत् । एवमेतावता विशेषेणा-

स्त्र (१) न विरोध इत्यर्थः । नापौति । (२) अवाग्भागानुपलभ्यविरो-
धेनेत्यादुक्तरुपेत्यर्थः । (३) यदि च नैव, तदा पाण्डरधूमस्यापालाल-
वङ्गिविरोधात्याक्षवङ्गिविद्विरथर्थापत्तिरेव स्यादित्याह । अन्य-
चेति । तेनैव, परभागवङ्गिनेवेत्यर्थः । न तु केवलव्यतिरेकिणि साध-
साधनाभावयोर्वाप्निरथयस्य पञ्चधर्मलमिति न व्याप्तस्य पञ्चधर्मते-
त्वानुमानाभावेऽर्थापत्तिः स्यादित्याह । केवलेति । व्यतिरेकव्याप्तावपि

* वङ्गिमस्त्रेन,—इति छो० ।

(१) न विरोध इति तथाच कुत्स्तज्ज्ञानं करञ्चमिति भावः ।

(२) न तु वङ्गिमानयमित्यादि पूर्वपक्षे प्रथमं नार्थपञ्चन्तरसुक्तं, तथाच
नायुत्तरेवसङ्गतमत आह अर्वाग्मागेति ।

(३) यदि चेति यद्यपि प्रमाणयोरेव विरोधस्तथात्वेन पराभिप्रेतः प्रक्षते च
न तथा, तथापि यज्ञापि व्याप्तिस्त्रिच्छापि मानाकारकल्पने विरोधा-
क्तरस्यापि तथात्वं स्यादित्याश्रयेन तदुक्तमिति ध्येयम् ।

नुमानेऽर्थापत्तिव्यवहारं न वारयामः । तथानुमान-
व्यवहारः कुत इति चेत् । अविनाभूतलिङ्गसमुत्पद-
त्वात्* । साध्यधर्मेण विना लभवनमन्वयिनद्वय
व्यतिरेकिणोऽप्यविशिष्टं, तन्निश्चयश्चान्वयव्यतिरेकाभ्या-
मन्यतरेण वेति । तस्मादर्थापत्तिरित्यनुमानस्य पर्यायो-
ऽयं, तद्विशेषवचनं वा पूर्ववदादिवदिति युक्तम् ।

पञ्चधर्मसाम्बद्धस्य गमकत्वम् । न चातिप्रशङ्खः, प्रतियोग्यनुयोगि-
भावस्य नियामकत्वात् । तथाचानुमितिसामग्यस्वेवे, परिभाषा
त्वपर्यनुयोग्येत्याह । एवमिति । वसुतोव्यतिरेकयोः सहचाराद-
न्वययोरेव व्याप्तिः, प्रतियोग्यनुयोगिभावस्य नियामकत्वादिति
व्याप्तस्य पञ्चधर्मत्वमस्वेवेति भावः । अन्यतरेण वेति । केवलान्वयि-
व्यतिरेकिणोरित्यर्थः ।

ननु ज्योतिःशास्त्राद्देवदत्तस्य ग्रन्थर्षजीविले ज्ञाते, अथ
ग्रन्थर्षजीवी गृहणेवेति नियमे प्रत्यचेष निश्चिते, पशाद् योग्या-
नुपलब्ध्या निश्चितो गृहणभावो जीवननियमग्राहकमानयोर्वाचा-
सानिष्ठपणादहिःसत्त्वकस्यनां विना नियमदयविषयं संशयं अनयिला,
जीवनसंशयमापाद्य, तदपनुजये जीवनोपपादकं वहिःसत्त्वं कर्त्तव-
यति, यथोक्तसामग्यमन्तरं वहिरसीति प्रतीतेः । तथान्वयव्यति-
रेकाभ्यां जीवनसंशयएव करणम् । जीविलिङ्गविशेषणसन्देशेऽनु-
मानाभावात् । यथोक्तसामग्योपभवसंशयस्य च कल्पग्राहकान्वयस्याण-

* समुत्पदत्वात्,—इति का० क्री० ।

पुरुषवंशयस्य मृतजनिथमाणयोग्नेष्टहाभावनिश्चयस्य च तादृशं संश-
याजनकस्य नेकोटिनिर्वाहकवहिः सत्त्वकस्त्वपकलम् ।

अथ जीवननिथमाणाहकमानयोग्नेष्टहाभावनिश्चयाने विशेषादर्थगाम-
वहिः सत्त्वकस्त्वपना, एकस्य ब्रह्मवत्त्वाने च तेनान्यस्य बाधेवेति ग
संशयः । तस्मात्, जीवनग्नेष्टहाभावयोर्निश्चयएव वहिः सत्त्वं कस्त्वते,
न तु जीवनसंशये इत्यत्तुमानादेव वहिः सत्त्वसिद्धिः ।

तस्मै । योग्यानुपश्चभिजनितोग्नेष्टहाभावनिश्चयः सुदृट इति
जीवननिथमाणाहकयोरेकं बाध्यं, विद्ध्वयोरमानलात् । तदिह
मरणं कस्त्वयिला जीवनयाहकं बाध्यतामुत वहिः सत्त्वं कस्त्वयिला
निथमाणाहकं? तच वहिः सत्त्वकस्त्वने ग्नेष्टनिथमाणाहकमानवाधा,
मरणकस्त्वने तु ग्रन्थवर्जीवी देवदत्तः, ग्रन्थवर्जीवी ग्नेते एवेति
निथमान्तर्यस्य बाधः स्यात् । (१) तथाचार्यापत्तिकस्त्वितं जीवितमुप-
जीव्यात्तुमानादेव वहिः सत्त्वशानं भविष्यतीत्येतावप्नकर्षहितस्य यथो-
क्तवास्त्रौप्रभवसंशयस्य वहिः सत्त्वकस्त्वपकलमात् । ग च तस्मां दग्धादां
मानान्तरमस्ति, ततोऽर्थापत्तिवहकारित्वन्तर्कस्य । यत्र च मृते

(१) वथा चार्यापत्तिकस्त्वितमित्यत श्वकारो मित्रक्रमः । तथाच
तस्मां दग्धादां मानान्तरमाभावादर्थापत्तिकस्त्वितं जीवितमुपजीव्यैव
किञ्चाविशेषविश्वयेऽग्नेष्टहाभिः सत्त्वशानं त्याऽपि बाध्यम् । श्व-
वावश्वकवयाऽर्थापत्त्वैव वहिः सत्त्वविश्वयोऽल्लु, छतमन्तरा जीवित-
विश्वयेनेति तकंशरीरमेवेदं इष्टव्यम् । तेन संशयस्य वहिः सत्त्व-
कस्त्वकलादिति गोपसंहारविरोधः, न वा जीवितस्यार्थापत्तिकस्त्व-
तोपवर्जनेऽपतिङ्गात् इति ।

गृहस्थिते वा तादुशसंशयाद्विःसत्त्वकस्यना, तच (१)जीवननियम-
याहकयोरन्यतराभास्त्वं, परोच्चानस्य जगकशानाप्रमालेनाप्रमाल-
नियमात् ।

अत्राङ्गः । देवदेत्तोजीवनमरणान्यतरप्रतियोगी प्राणिलादिति
सामान्यतोदृष्टमभावरूपमरणापेचया जीवनं भावरूपं विषयी-
करोति लाघवादिति तचैव लाघवं सहकारि । तथाहि । यथोक्तसंश-
यदशायां जीवनबाधे तत्त्वियमभावस्यावस्थकलादिति तर्कानन्तरमेव
वहिःसत्त्वशानमित्यविवादम् । तच कृप्रमाणभावे सामान्यतोदृष्ट-
एव लाघवं सहकारि, न तु कल्पनीयप्रमाणभावे यथोक्तसंशये,
गौरवात् ।

यज्ञोक्तं, मरणकस्यने ग्रन्थवर्षावच्छिङ्गजीवी गृहएवेत्यस्यापि
बाध इति । तच विशिष्टवाधोन विशेषवाधात्, मरणेऽपि जीवी
गृहएवेत्यस्य विशेषस्याबाधात् । किन्तु विशेषणवाधात् । स च
ग्रन्थवर्षजीविलबाधएव । विशेषणाभावायत्तो विशिष्टाभावोऽयस्तीति
चेत् । न । विशेषवति विशिष्टभावस्य विशेषणाभावात्मकलादिति
सञ्ज्ञेन्पः ।

पूर्ववदादिवदिति । चिविधमनुमानं पूर्ववच्छेषवत् सामान्यतो-
दृष्टमिति सूचे पूर्ववदादिरनुमानविशेष उक्तः ।

अनुपलभित्तु स्वरूपसत्तौ परमात्मनोयोग्यलाभावाच वाधि-
का, ज्ञाताऽप्यनुमानरूपतया न वाधिका, अनुमानवाधकलाभ

(१) जीवननियमेति गृहे नास्येवेति नियमयाहकमत्रोक्तम् । अतर्द
जीवगृहाभावयाहकयोरित्येव इच्छित् पाठः ।

अतुपलभित्तु न बाधिकेति चिन्तितम् । न च
प्रत्यक्षादेरतिरिच्छते । तदुच्छते ।
प्रतिपत्तेरपारोऽस्यादिन्द्रियस्यानुपक्षयात् ।
अज्ञातकरणत्वाच्च भावावेशाच्च चेतसः ॥२०॥

निरक्षलादित्याह । अतुपलभित्तिं । घटोपक्षमे घटाभावाज्ञा-
नादतुपलभिरवशं इतुरिति चैव करणमावश्यकलात् । न च,
प्रतियोग्यनुपक्षभिमाचं न करणं, प्रतियोगिज्ञानस्याभावधीहेतु-
लात् ; (१) नापि प्रतियोगिसत्त्वप्रमाविरहः, अत्यन्ताभावयहे तदप्र-
सिद्धेरिति वाच्यम् । यादृश्यास्तवेन्द्रियसहकारिलक्षादृशाः करण-
त्वात् । न लिङ्गित्यमपि तत्करणं, (२) गौरवादिति प्रसङ्गागतं नि-
रस्ति । न चेति । अभावस्य यथायथं प्रत्यक्षादिगम्यलादित्यर्थः ।

तच प्रत्यक्षगम्यते मानमाह । प्रतिपत्तेरिति । जन्मापरोऽज्ञान-
स्येन्द्रियजन्यत्वनियमादित्यर्थः । तच चाच्यव्यतिरेकितया योग्यानु-
पक्षमे सहकारिलं न निषिद्धते इति भावः । इन्द्रियस्येत्यादि ।
इन्द्रियव्यापारस्यानन्यथा सिद्धलात् अज्ञातकरणजन्यज्ञानत्वाच्चेत्यर्थः ।
भाववेशाच्चेति । असादादिवाज्ञानुभवस्य भावभूतकरणसचिवम-
नोजन्यत्वनियमादित्यर्थः ।

(१) नापीति अधिकरणे इति शेषः । अतरवाह अब्वन्तेति । वायौ
रूपालक्ष्माभावयहे अधिकरणे प्रतियोगिप्रमादुसिद्धेत्यर्थः ।

(२) गौरवादिति उभयकारणकल्पने गौरवादित्यर्थः ।

या हि साक्षात्कारिणी प्रतीतिः सेन्द्रियकरणिका,
यथा रूपादिप्रतीतिः । तथे ह सूतले घटो नास्तौत्यपि ।
साक्षात्कारित्वमस्या असिद्धमिति चेत् । न । एकजा-

इन्द्रियकरणिकेति । यद्यप्तच मनसा मिद्दुसाधनं; न चेन्द्रियलेन
तत्त्वन्यत्वं साध्यं, (१) साक्षात् प्रतीतिकरणस्यैवेन्द्रियतया तेनैव तद्गवच्छे-
दादात्माश्रयात् । (२) तथापि रूपाभावादिप्रतीतेर्वहिरिन्द्रियान्तरा-
जन्यवहिर्विषयकजन्यसाक्षात्कारित्वाच्चादित्वं साधमिति भावः ।
(३) अनुपलब्धेरपि ज्ञातानुपलब्ध्यन्तरगम्यतेनानवस्थानात् क्वचिद्ज्ञातैव

(१) साक्षादिति तथा चेन्द्रियत्वं न साक्षात्कौतौ कारणतावच्छेदके-
मात्माश्रयादिति तत्प्राधने वाऽप्त इति भावः ।

(२) यद्यपि स्मृत्यजनकज्ञानकारणमनोयोगाश्रयत्वादिता तत्त्विर्बन्धे
गोक्षदोषः, तथापि समाधिसौकर्यादाह तथापोति । अत्र रासन-
प्रत्यक्षे अभिचारवारणाथाजन्यान्तम् । एतत्त्वं रूपाभावबुद्धौ चार्यु-
षत्वसाधने । रसाभावबुद्धौ रासनत्वसाधने चार्युषप्रत्यक्षादव-
त्तदारणाय तदित्यवधेयम् । अप्रतिलिप्तवारणाय प्रथमवहिःपदम् ।
मगोमाच्चकरणके अभिचारादाह वहिर्विषयकेति । ऐश्वे अभिचार-
रादाह जन्यति । अनुमित्यादौ अभिचारादाह साक्षात्कारित्वादिति ।
न चोपनीतविषये मानसप्रत्यक्षे अभिचारः, जन्यपदेन जौकिकत्वस्य
विवक्षितत्वात् । वस्तुतो वहिर्विषयकजन्येत्यत्र स्वार्थिककर्मप्रत्यया-
दहिर्विषयजन्यत्वं विवक्षितम् । तस्य च विषयाजन्यत्वादिति ।

(३) नम्बुत्तर्हि सर्वं च ज्ञातैवानुपलब्धिः करणमित्वत आह अनुपलब्धे-
रपोति ।

तौयत्वे ज्ञाताज्ञातकरणत्वानुपपत्तेः । न हि तस्मिन्ब्रेव
कार्ये तदेव करणमेकदा ज्ञातमज्ञातम्बैकदेवयुक्तते ।
लिङ्गेन्द्रिययोरपि व्यत्ययप्रसङ्गात् । ज्ञानस्याकारणत्व-
प्रसङ्गात् । न हि तदतिपत्यापि भवतस्तत्कारणत्वं,
व्याधातात् । तस्मात्, ज्ञातानुपलब्धिजन्यस्यासाक्षात्का-
रित्वात् तदिपरौतकारणकमिंदं तदिपरौतजातौय-
मिति न्यायम् ।

ननु क नाम ज्ञातानुपलब्धिरसाक्षात्कारिणीम-
भावप्रतीनिं जनयति? तदूयथा निपुणतरमनुसृतो-
मया मन्दिरे चैचो न चोपलब्ध इति श्रुत्वा ओ-
ताऽनुभिनोति नूनं नासौहेव इति । एतेन प्राढ्ना-

करणसुपेतेयाग्रथेनाह । एकेति । अज्ञातकरणकातुभवत्वं साक्षा-
त्त्ववस्थापकम् । अतः स्मरेज्ञातकरणकलेऽपि न तदिति भावः ।
यदि च नैव, तदा लिङ्गमपि साक्षात्कारभिन्निधमयनुभितिं
जनयेदित्याह । लिङ्गेति । ज्ञातकरणकलं ज्ञानकरणकलं लिङ्गादेर-
जगकलादिति व्यभिचारादभावज्ञाने तत्करणं न स्वादित्याह ।
ज्ञानस्येति । तदिपरौतेति । अज्ञातयोग्यानुपलब्धिकरणकं साक्षात्-
कारजातौयमित्यर्थः । ननु प्राढ्नास्तितायाभिन्निधं विनाश्य-
भावधौरिति व्यभिचारादिन्निधमकरणमित्यत आह । एतेनेति ।
यथा ग्रस्तवगतानुपलब्ध्या लिङ्गेनाभावानुमानं, तथा प्राढ्नास्ति-

नास्तिताऽपि व्याख्याता । नमु तथाप्यवान्तरजातिभेदोऽ
इत्तु अज्ञातानुपलब्धिजन्ये साक्षात्कारस्तु कुत इति
चेत् । कारणविरोधात् कार्यविरोधेन भवितव्यमित्युक्त-

तास्त्वलेऽप्यभावधीर्लिङ्गजेत्यर्थः । ननु तचाभारणं न लिङ्गं, न हि
यावदनुभूतन्नावदेव यहणयोग्यमपि स्मर्यतएवेति नियम इति ।
मैत्रस्य तद्वगेहसत्त्वेऽप्यननुभवासंखारानुपादान्तद्वद्वोधादा तदस्म-
रणस्तोपपत्तेः । न । कस्मिद्विषयविशेषएव हि तादृशो यो गेहादि-
निष्ठतयाऽनुभूतयतएव, तदनुभवेन च संखारोजन्यतएव, स च न
नश्वति । नापि तदुद्वोधकाननरापेणा, विस्तृणविषयविशेषमाहा-
त्यात् । यथा श्रीविश्वनाथायात्मे भगवन्नं श्रीविश्वनाथमनुभवतः, तथा
मैत्रमपि प्रेष्ठम् । प्रथोगस्य । तद्वेष्ट तदा मैत्राभाववर्तु तनुस्थिपरि-
भाषपटादिस्मरणेऽपि तदस्तयाऽप्यर्थमाणस्तात् । यदेवं तदेवं, यथा
पटाभाववद्वृत्तस्तमिति । स्मरणाभावस्य संयुक्तविशेषणतया भग्नोवेष्य-
एवेति भावः । केचिन्नु यत्र^(१) सामान्याभावेन लिङ्गेन विशेषाभावा-
स्तुमानं, तत्र ज्ञातानुपलब्धिरनुमानाङ्गमिति तत्परोऽप्य यन्व-
दत्याङ्गः ।

ननु ज्ञातानुपलब्धेरसाचात्कारजनकलेऽप्यज्ञातानुपलब्धिजन्ये
अवश्यं साचात्कारित्वमिति न नियमोवैजात्यान्तरेणायुपपत्तेरित्याह ।
नन्विति । सर्वचाचात्कारित्वस्य ज्ञायमानकरणजन्यत्वान्विशेषाङ्ग-
स्तुत्तावसाचात्कारित्वमिति उपरोक्तेरवान्तरजातिः साचात्कारित्वमेवैत्याह ।

(१) सामान्याभावेन उपलब्धसामान्याभावेन विशेषाभावानुमानमित्वर्थः

तेव । अनन्धयोपक्षीणेन्द्रियव्यापारानन्तरभावित्वाह ।

कारण्येति । न च^(१) साक्षात्कारित्वमिन्द्रियजन्यलप्रयुक्तमेवेति वा-
च्यम् । (२) ज्ञातेन्द्रियसम्भिकर्षवेन्द्रियगतिज्ञानस्य साक्षात्कारित्व-
प्रसङ्गात् । (३) साक्षात्कारित्वस्य च साक्षात्कारिभिज्ञानरूपलाभात् ।
(४) अतुभवत्वे तु साक्षात्यापन्था जातिलाभावादिति भावः । (५) न
चेन्द्रियजन्यं साक्षात्कारित्वप्रयोजकं, (६) प्रकृतेऽपि तत्त्वादित्याह ।

- (१) इन्द्रियजन्यत्वेति इन्द्रियसम्भिकर्षजन्यत्वेत्यर्थः । तेव नोचरविरोधः ।
इन्द्रियविशिष्टसम्भिकर्षहेतुत्वे इन्द्रियहेतुत्वमपौति च विरोध इत्यन्ये ।
- (२) ज्ञायमानकरज्ञात्वमाभिज्ञान ज्ञातेन्द्रियेति । ज्ञानंतिमद् गति-
शूद्धवंयोगित्वादित्यगुभितेस्तिवर्थः ।
- (३) नन्देवमसाक्षात्कारित्वमपि तत्त्वं च स्यादिन्द्रियसम्भिकर्षजन्यकरज्ञात्व-
तत्त्वं प्रयोजकत्वादित्यत आह असाक्षात्कारित्वस्येति । तथाच
साक्षात्कारित्वप्रयोजकस्याज्ञानकरज्ञात्वस्याभावादेव तत्त्वं तदुपपथयते
इति भावः ।
- (४) गतु परोक्षत्वमसाक्षात्कारित्वमित्येकं, तत्त्वं जाविरूपं, च दूस्रोपा-
धिरूपमित्यत आह अनुभवत्वेनेति । स्मृतेरपि परोक्षत्वादित्य-
भावः । एतचोपज्ञात्वम् । तत्त्वातित्वेऽपि ज्ञायमानकरज्ञप्रयोज्य-
त्वाणुपगमे गतवृभितौ तदुपपथतएवेत्यपि वोधम् ।
- (५) च चेति इन्द्रियत्वेनेन्द्रियजन्यत्वमित्यर्थः । तथा चेन्द्रियजन्यत्वमा-
यसाक्षात्कारित्वमिति भावः ।
- (६) अभाविज्ञिमाह प्रकृतेऽपौति । तत्त्वादिन्द्रियजन्यत्वादित्यर्थः ।
अन्यथा यथास्मुते विरोधापत्तेः ।

अधिकरणग्रहणे तदुपक्षीणमिति चेत् । न । अन्धस्यापि
त्वगिन्द्रियोपनीते घटादौ रूपविशेषाभावप्रतीतिप्रस-
ङ्गात् । अस्ति हि तस्याधिकरणग्रहणम्, अस्ति च प्रति-
योगिस्मरणम्, अस्ति च श्यामे रक्तत्वस्य योग्यस्याभावो-
ऽनुपलब्धिश्च । अधिकरणग्राहकेन्द्रियग्राह्याभाववादि-
नोऽपि समानमेतदिति चेत् । न । प्रतियोगिग्राहकैन्द्रि-
यग्राह्योऽभाव इत्यभ्युपगमात् । ममापि प्रतियोगिग्राह-
केन्द्रियग्रहीतेऽधिकरणेऽनुपलब्धिः प्रमाणमित्यभ्युपगम-
इति चेत् । न । वायौ त्वगिन्द्रियोपनीते रूपाभावप्रती-

अनन्यतेति । ननु प्रतियोगिज्ञानस्येवाश्रयज्ञानस्याश्रयभावधीऽतुल-
मिति तचेवेन्द्रियमन्यथा सिद्धमिति विशेषणासिद्धो ऽतुरित्याह ।
अधिकरणेति । अधिकरणधीरेन्द्रियव्यापारो न तथा तदन्यथा-
सिद्धम् । अन्यथा बन्धिकर्णीपञ्चीणमिन्द्रियं घटग्राहकमपि न शादि-
त्याह । अन्धस्येति । ममापौति । प्रतियोगिग्राहकेन्द्रियेणाश्रयायहे
योग्यानुपलब्ध्या नाभावो गृह्णते । न चान्धस्य रूपणाहकेन्द्रियेण
पटादिग्रहः । अतएव चचुःसंयुक्ते पृथिवीपरमाणौ न अस्ताद्यभाव-
धीप्रसङ्ग इत्यर्थः । वायाविति । (१)वायोः प्रतियोगिग्राहकचचुरणा-
श्चालादित्यर्थः ।

(१) ननु वायोरतीन्द्रियतया त्वगिन्द्रियोपनीते इत्युक्तमते आह
वायोरिति ।

न तु यथा तव नौरो वायुरिति वायुविशेषिका धीरात्-
मानिकौ, त्रिशेषयोग्यतामाश्रित्येन्द्रियाणां प्रदृश्यते । तथा वायौ
रूपाभावविशेषिकाऽपि धीरात्युपस्थितिशिष्टजन्याऽनुभितिरेव।
(१) तथाच या धीः साक्षात्कारित्वेन लदभिमता, तथासुका साम-
ग्रीति नोक्तदोषः। त चाभावशानस्य (२) साक्षात्कारित्वेनेन्द्रियजन्यत्वं,
स्मृतिवस्त्रम् परोक्तत्वात् ।

सैवम् । घटाभाववुद्धेरपि साक्षात्कारित्वेनाभिमताया योग्यात्-
पस्थितिशिष्टजन्यत्वापन्तः । (३) यदि च चिङ्गाद्धानेऽपि तदत्युभवाद-
शान्तकरणिका च, तदा वायौ रूपाभाव इति धीरपि तथा ।
(४) किञ्च, वस्तुतो घटवत्युपस्थितिप्राकालेऽनुपस्थित्या घटस्मृतिमतः
कुतो नाभावधीः? घटाभावाभावादिति चेत् । इनौवमभाववुद्धे-
रर्थजन्यत्वात् प्रत्यचलसिद्धाविशिष्टजन्यत्वेन । अपि च । प्रतियोगि-
स्मृतिविरोधिनौ चाऽनुपस्थितिः, सैव योग्यानुपस्थितिः । अतो जप्तपर-

(१) वथाचेति यद्यपि वायौ रूपाभावविशिष्टिका धीः साक्षात्कारित्वेन
तदभिमतैव तत्र च नोक्ता सामयो, तथापि साक्षात्कारित्वेन लद-
भित्वेत्कस्यात्मात्मानुपस्थित्यत्वेनोभयसिङ्गेत्वर्थं इति वस्मृति ।
अन्यथा तु चिन्त्यम् ।

(२) साक्षात्कारित्वेनेति खमते ।

(३) यदि चेति तथाच तत्र लदुक्तानुपस्थितिवैकस्यादगच्छगत्वा इन्द्रिय-
गत्वा एवाभाव इति भावः ।

(४) युक्त्यन्तरमाह क्रिच्छेति ।

त्यनुदयप्रसङ्गात् । तथापि तत्त्वं सन्निक्षणमिति चेत् ।
इन्तैवमनन्यच* चरितार्थमिन्द्रियमवश्यमपेक्षणीयं
रूपाभावानुभवेन ।

स्थादेतत् । तथापि वस्त्रन्तरग्रहणव तस्योपयोग-
इति चेत् । न । तस्य नं प्रत्यक्षारणत्वात् । कारणत्वे
वा महान्धकारे करपरामर्शेन स्पर्शवद्द्रव्याभावं

माणौ गन्धाभावो नप्रत्यच्चः, (१)प्रत्यक्षस्य वायौ रूपाभावः । रूपानु-
पलभिश्चापकस्थाभावात् । तस्मिन्नत्वाभावं ख्यमेवाचार्यावस्थाति ।

तथापीति । (२)चक्रुवा वायोरग्रहेऽपि चक्रुर्वायुसन्निक्षणमेवेति
नाश्रययहे तदुपचीणमित्यर्थः । अन्वाश्रयेत्यन्यमाचेपालकाण्म,
अस्ति च वायुसन्निक्षणस्येन्द्रियस्य तदेश्वरज्ञादिप्रकाशकाण्मित्यन्यथा-
सिद्धिरेवेत्याह । स्थादेतदिति । अन्वस्थापि रूपाभावप्रतीत्यापाथ्या
न तावदिन्द्रियमभावज्ञानेऽकारणमेव(३), किन्तु कारणशापकलेन
(४)परम्पराकारणं मन्त्रयम् । तथा सत्याह । तस्येति । तस्य वस्त्रन-

* इन्तैवमन्यच,—इति आ० ।

(१) प्रत्यक्षेति यद्यप्येवं खरूपसदनुपज्ञियाद्यत्वमाचं सिध्धति,
तथापि पूर्वोक्तायुक्तवद्यमेव प्रत्यक्षात्मुक्तमिति ध्येयम् ।

(२) चक्रुवेति तथाच प्रतियोगियाऽकेन्द्रियेणादिकरणसन्निकर्षेवा-
नुपज्ञिसहकारी । स च तत्त्वास्थेवेति भावः ।

(३) अकारणमेव अप्रबोजकमेवेत्यर्थः ।

(४) परम्पराकारणं कारणकारणम् ।

त प्रतीयात् । प्रतीयाच्च पुरोविस्फागिताद्यः पृष्ठस्म-
स्याश्यामत्वम् । आर्जवावस्थानमप्यधिकरणस्योपयु-
ज्यते इति चेत् । तर्हि नयनसन्निकर्षोऽप्युपयोक्ष्यते ।
तदेकसहकारिप्रभासन्निकर्षोपेक्षणात् । अन्यथा* वा-
स्तायनविवरविसारिकरपरामृष्टेऽप्यधिकरणे तदुपल-
भप्रसङ्गाच् ।

तथापि योग्यताऽपादनोपक्षीणच्छ्रुः । यदितर-
सामग्रीसाकल्ये इनुपलभ्यमानस्याभावो निश्चीयते ।
तच्च चम्पुष्यधिकरणसन्निष्टे सति स्यादिति चेत् ।
ननु परिपूर्णानि कारणान्येव साकल्यं, तथाच किं
रग्रहणस्य, तं प्रत्यभावानुभवं प्रतीत्यर्थः । न प्रतीयादिति । लगि-
श्चित्येष वस्त्रकरापहादित्यर्थः । ननु प्रतीयतएवाकाशमचापि,
तत्त्वं तत्त्वते प्रत्यचलादित्यत आह । प्रतीयाचेति । आर्जवावस्थि-
तेऽप्यत्पकारे इनाभावादाच्चोकसन्निकर्षोऽपि इतुरेष्ट्वः । स च
चक्रुषः सहकारौ नान्यस्येति सिद्धं चक्रुः करणमित्यभिप्रेत्याह ।
नयनेति । अथार्जवावस्थानेऽपि नास्तोकसन्निकर्षोपेचा, तचाह ।
वातायनेति । तदुपलभप्रसङ्गादूपाभावोपलभप्रसङ्गादित्यर्थः । चक्रुषा
यत्किञ्चिदुपलभस्य तचापि सभवादिति भावः । नन्विति । (१) तथाते

* अन्यथा,—इति गात्रि आ० एक्षके ।

(१) वथाते वेति कारणचक्रस्य साकल्योपक्षयाभ्युपगमे दखणकादिरपि स-
खाल्ये घटाद्येतुलापत्तिदित्यर्थः । वथाच योग्यताचटकतयाऽवस्थापे-
क्षणीयस्थान्यथा नुपक्षीष्वेक्षणीयस्थाभावयाइक्षतं सिद्धमिति भावः ।

कुचोपक्षीणम्? अथान्योन्यमेलकं मिथःप्रत्यासन्त्यादि
शब्दवाच्यं तदुपक्षयः, न तर्हि क्वचिच्छ्रुः कारणं
स्यादिति । न हि रूपाद्युपलभ्यमध्यसन्निकृष्टमेतदुप-
जनयति । अथाधिकरणसमवेतकिञ्चिदुपलभ्योऽपि
तदिष्याभावग्रहेऽनुपलभ्येरपेक्षणीयः, ततस्तच्चेदं चरि-
तार्थम् । वायादिषु तु रूपाद्यभावप्रतीतिरानुमानिकौ ।
तथाहि । अनुपलभ्या द्वानुमौयते अयं नौरूपे-
वायुरिति* । न । असिष्टेः । न द्व्युपलभाभावो भव-
तामभावोपलभ्यः, उपलभस्यातौन्द्रियत्वाभ्युपगमात् ।
प्राकव्याभावेनानुमेय इतिचेत् । न । वायौ रूपवत्ता-

वा सहकार्युच्छेदापत्तिः । वस्तुतः प्रतियोगिसन्त्विरोधिलमनुपलभ्य-
र्योग्यलं, तत्र न चकुरपचय इति भावः । न हीति । विषयप्रत्या-
सन्ताविश्वियान्यथामिद्या क्षिदपि इश्वियं करणं न स्यात्, अप्रत्या-
सन्तस्याजगकलादित्यर्थः । तदिष्येति । अधिकरणनिष्ठाभावग्रहे
इत्यर्थः । वायादिव्यिति । चकुरसन्निकृष्टे वायौ चकुषा तद्वर्णयेहे
वायौ रूपाभावधीर्नाथका, किञ्चनुमितिरिति देयं तत्र सामयौत्यर्थः ।
असिद्धिमेवोपपादयति । न हीति । वायौ रूपाभावधी† नानु-
पलभिलिङ्गन्या, अनुपलभ्येरज्ञानात्, आप्नवाक्यस्यापि तद्वोधकस्या-

* तथाऽनुपलभ्या द्वानुमौयते यमोरूपोऽयं वायुरिति,—इति क्रो० ।

तथाहि अनुपलभ्या द्वानुमौयते वायुर्नैरूपइति,—इति का० ।

† रूपाभाव इति धी,—इति ह० ।

प्राकब्याभावस्थाप्यसिद्धेः । रूपाभावेन समानत्वात् ।
व्यवहाराभावेनानुभेय इति चेत् । न । कायवाग्वा-
पाराभावेऽप्युपेक्षाज्ञानाभावाभ्युपगमात् । मूकस्वप्नो-
पपत्तेश्च । न च व्यवहाराभावमाचेणानुमातुमपि

भावात् । न चोपसम्बेरतुपसम्बिरज्ञातैव तदोधिका, उपसम्बेरतौ-
प्रियत्वेन योग्यानुपसम्बेनोत्पसम्बिरज्ञातैव आतुमश्वलात्, अनुप-
सम्बिरज्ञात्वा चाभावाग्याइकलादित्यर्थः । उपसम्बकार्यज्ञातताया-
भावेनोपसम्बाभावोऽनुमोयते^(१) इत्याह । प्राकचेति । वायौ
रूपाभाववदूपप्राकचाभावस्थापि दुर्यह्लं, यदि च स योग्यानुपसम्बि-
गत्यस्तर्हि रूपाभावोऽपि तथाऽभ्युपेयस्तुत्योग्येमलादित्याह ।
वायाविति । ^(२)रूपज्ञानाभावे लिङ्गान्तरमाह । व्यवहारेति ।
^(३)दृष्टमानोव्यवहाराभावो लिङ्गं, व्यवहारसामान्याभावो वा ?
ताथः, अनेकान्तिकलादित्याह । कायेति । ^(४)अन्येऽपि यदि

• अभावेनोपसम्बाभावोऽनुमोयते,—इति मकरन्दसम्मतः पाठः ।

- (१) उपसम्बद्धेति उपसम्बस्य ज्ञातवायां चरमकारकत्वात्तदभावेन तद-
भावोऽनुमोयते इत्यर्थः ।
- (२) प्राकचाभावलिङ्गत्वम् वायति रूपज्ञानाभाव इति ।
- (३) न चेत्यमयम्येन गवार्थत्वात् कायेवादि अर्थमिति विकल्पयति
दृष्टमानेति ।
- (४) तत् व्यवहारसामान्याभावस्था ज्ञाप्यसिद्धेनैकान्तिकलमसिद्धमिति
विकल्पय योजयति अन्येऽपीति ।

शक्यते, अनैकान्तिकत्वादसिद्धेश्च । तद्विषयस्तु अवहा-
रस्तद्विषयज्ञानजन्मो वा, तद्विषयज्ञानजनकोवा, तदा-
श्रयधर्मजनको वा ? तदभावश्च तज्ज्ञानतदाश्रयधर्मा-
भावान्तर्भूतएवेत्यशक्यनिश्चयेत् । आत्माश्रयेतरेतरा-

खकीयव्यवहारमाभावस्तदाऽनैकान्तिकं, सर्वस्य तु तदभावो ऋषी-
तुमशक्य इत्याह । न चेति । ननु अनुपेक्षणीयविषयकः खकीयस्त-
पवत्ताज्ञानाभावस्तद्विषयकस्यकीयस्तपवद्व्यवहाराभावेनानुमेय इत्यत-
आह । तद्विषयस्तिति । तदभावस्तेति । (१)आद्योज्ञानाभावान्त-
र्भूतः, अच्ये तदाश्रयधर्मभावान्तर्भूतएवेत्यर्थः । आत्माश्रयेति । यदि
तद्विषयकज्ञानाभावेनैव तद्विषयकज्ञानाभावोऽनुमेयः* तदाऽज्ञाना-
श्रयः । अथ तद्विषयकज्ञानाभावात् तद्विषयकव्यवहाराभावज्ञानं,

* ज्ञानाभावज्ञानं,—इति सो० ।

(१) आद्योरिति यद्यपि व्यवहाराभावो न ज्ञानाभावान्तर्भूतस्तस्य ततो-
इन्द्रियतात्, तथापि ज्ञानाभावेनैव सोऽप्यनुमेयस्तज्ज्ञानज्ञानाभावाश्चया-
दिनाऽसम्भवीति व्यवहाराभावोऽशक्यनिश्चयः । एवम् तदाश्रयधर्मा-
भावस्तद्विषयप्राक्त्याभावः, तस्यापि तदनुभापकत्वे चक्रकादिना
सोऽशक्यनिश्चय इत्यत्र तात्पर्यम् । ज्ञानाभावान्तर्भूतोज्ञानघटित-
प्रतियोगिकतया ज्ञानाभाववद्वौत्रिय इत्यशक्यनिश्चय इत्यर्थं इत्य-
प्याङ्गः ।

अंयचक्रकप्रवृत्तिः*प्रसङ्गात् । न चाज्ञातस्योपलभाय-
भावस्य लिङ्गता, न च प्राकच्छाभावः सन्तामाचेषोप-
लभाभावमावेदयति इति युक्तम् । लिङ्गाभावस्य

तदिष्यकच्छाराभावेन च तदिष्यकज्ञानाभावज्ञानं, तदाऽन्योन्या-
अथः । अथ तदिष्यकज्ञानाभावात् तदिष्यकच्छाराभावज्ञानं,
(१) तदिष्यकज्ञानाभावस्य तदिष्यकप्राकच्छाभावात्, च च तदिष्य-
कज्ञानाभावात्, तर्हि चक्रमित्यर्थः । ननु अन्येषामज्ञातामस्मि-
श्चलेऽपि प्राकच्छाभावः सन्तयैव ज्ञानाभावं गमयिष्यति । न चायो-
ग्मप्रतियोगिकलेनायोग्योऽस्याभाव इति वाच्यम् । (२) अनुपलब्धेरेव
तदिष्येष्वप्त्वा दित्यत आहा । न चेति । च हि व्याप्तिबलेन
वा प्रतिपादयेत्, लिङ्गाभावलभाचेषां वा, कार्याभावमाचतया
वा? तत्र च मध्यमान्तिमावित्याह । लिङ्गाभावचेति । धूमाभाव-

* प्रभति,—इति श्री० । श्रुति,—इति चा० ।

† तदिष्येष्वलादित्यत आह,—इति चा० ।

‡ लिङ्गलभावमाचेष,—इति ह० ।

(१) ज्ञानाभावचेति तज्ज्ञानमित्यर्थः । यदा, अनुभेद इति पूर्वोक्तमनु-
ज्ञानीयम् ।

(२) अनुपलब्धेरेवेति प्राकच्छाभावस्ययोग्यमपि गमयिष्यतीत्यर्थः ।

तथात्वेऽतिप्रसङ्गात्* । अविनाभावबलेन तु नियमे
तत्प्रतिसन्धानापत्तेः । न श्वविनाभावः सत्तामाचेण
ज्ञानहेतुं नियमयति, धूमादावपि तथाभावप्रसङ्गात्
दिति । ज्ञानप्रत्यक्षत्वेन† त्वद्विशा भविष्यतीति चेत् ।
न । शब्दधर्मसादिनोक्तोत्तरत्वात् । अपि च । प्रतियो-
गिग्राहकेन्द्रियेणाधिकरणधर्मप्रतीतिरनुपलब्धेरङ्गमि-
ति, तद्वितायास्तस्याः कार्यव्यभिचाराद्यवस्थायेत्;
व्याप्तिबलाद्वा ? न तावदुक्तरूपाऽनुपलब्धिस्ताँ विना
अभावप्रत्ययमजनयन्तौ हृश्यते । नापि व्याप्तेः । तथा

स्थापि सत्तया गमकत्वापातादित्यर्थः । आद्यमाश्वस्य निराकरणेति ;
अविनाभावेति । न शुपलभाभावौ भवतामभावौपलब्ध इत्यचे
शङ्खते । ज्ञानेति । प्रत्यचेण ज्ञानाभावं ज्ञात्वा तस्मालिङ्गादायौ
रूपाभावानुमानं स्थादित्यर्थः । ममते प्रतियोगिमन्तयाऽनुपलभा-
दायौ रूपाभावः प्रत्यचलाज्ञानुमेयः, शब्दाभावप्रत्यचलवस्थवस्थापनया
आश्रययोग्यतायाः तद्भूमयहस्ते चाभावप्रत्यचताऽङ्गलनिराशादिति
परिवर्तति । शब्देति । व्याप्तिबलादेति । कार्यकारणभावस्थ व्याप्ति-
विशेषलेन गोदृष्टन्यायात् तां विना या व्याप्तिसङ्गलादित्यर्थः । तां

* इति साम्रतं, लिङ्गाभावस्यैव तथात्वेनातिप्रसङ्गात्,—इति क्वा० ।

† ज्ञानप्रक्षेपेण तु,—इति क्वा० ।

सति वायौ रूपाभावप्रत्ययस्तामाक्षिपेत्, एवभूतत्वात्।
 अताक्षेपे वा, न तत्कारणको भवेत्, न वा भवेत्* ।
 ततो न भवत्येव, लिङ्गात्तदुत्पत्तिरिति चेत् । ननु
 लिङ्गमपि सैव न तत्त्वान्तरम् । यथा योनिसंबन्धो-
 ऽलिङ्गदशायामिन्द्रियसन्निकर्षमपेक्षते लिङ्गदशायान्तु
 तदनपेक्षश्च ब्राह्मण्यज्ञाने, तथैतत्प्रादिति चेत् । न ।
 कार्यजातिभेदात्तदुपपत्तेः । प्रकृते च तदनभ्युपगमात् ।

विनेति । अधिकरणटत्तिधर्मप्रतीतिं विनेत्यर्थः । एवंभूतत्वाद्वायात्यता-
 दित्यर्थः । अनाक्षेपे वेति । अधिकरणटत्तिधर्मप्रतीत्यनाक्षेपे वा
 लाभावधीक्षद्वेतुका तद्वाया वा, तथाते वा इत्युं विना व्यापकं
 विना वा न भवेदित्यर्थः । ततः, अधिकरणटधर्मप्रतीतित इत्यर्थः ।
 (१)ैव अनुपस्थितिरेत्यर्थः । यथेति । यथा विश्वदूमातापिद्वयो-
 निवलं लिङ्गालिङ्गदशायामिन्द्रियसन्वन्धनिरपेक्षणपेक्षां, (२)तथाऽनु-
 पस्थितिरपि स्मादित्यर्थः । कार्येति । दृष्टान्तस्त तस्मापेक्षणापरो-

* न वा भवेत्,—इति वाच्च ऋौ० वा० पुस्तकयोः ।

† वा पेक्षनिरपेक्षां,—इति वा० ।

(१) वैवेति वच इष्मितिभावः ।

(२) तथेति अनुपस्थितिरप्यधिकरणटधर्मप्रतीत्यनिरपेक्षणापेक्षा स्मादि-
 त्यर्थः ।

पारोऽस्यापारोऽस्ये विहायान्यथाऽप्यसौ भविष्यतीति
चेत् । न । अनुपलभात् । सम्भाव्यते तावदिति चेत् ।
सम्भाव्यतां, न त्वेतावताऽपि तमाश्रित्य करणनियम-
निश्चयः ।

अज्ञातकरणत्वाच । यदज्ञायमानकरणं ज्ञानं
तत्साक्षादिन्द्रियं, यथा रूपप्रत्यक्षं, तथा चेह भूतसे
घटो नास्तीति ज्ञानमिति । यथा वा स्मरणमज्ञाय-

ज्ञानजनकलं तच्चिरपेचत्स च परोऽज्ञानजनकलम्, अच तु लिङ्ग-
सुपलभिजन्याभावज्ञाने जातिभेदाभावासिङ्गजानुभितौ अभिषां-
रात्मा कारणं न स्थान् । तद्वपरोऽज्ञानत्यङ्गीकारे च तच्चिरिथ-
जन्यत्वमावश्यकमित्यर्थः । न च जातिं विनाऽपि व्याख्यादिज्ञान-
विनाक्षतानुपलभिजन्याभावज्ञाने* वा कारणमिति वाच्यम् ।
अनुपलभिजन्यज्ञानलेनैव तस्मिन्कानुभितिवदिवादपदेऽपि तद-
कारणत्वानुभावात् । इतिथान्यथासिद्धेर्निराशादिति भावः ।
सम्भाव्यतामिति । कार्यजातिसम्भावनया तत्त्वातीयगियतत्त्वं कारण-
त्वसम्भावनायामपि तत्त्वानिश्चयादित्यर्थः ।

यदज्ञायमानेति । न अधिदमनुभित्यादावनैकान्तिकं तत्त्वाज्ञाय-
मानमनःकरणकलात् । न च ज्ञायमानकरणजन्यत्वं लिङ्गं, लिङ्ग-
देरजनकतया तत्त्वानस्याज्ञायमानस्यैव करणत्वात् । नापि ज्ञाना-

* जातिज्ञानविनाक्षतयोग्यानुपलभिजन्याभावज्ञाने,—इति क्षा० ।

सति वायौ रूपाभावप्रत्ययस्तामाक्षिपेत्, एवभूतत्वात्।
 अनाक्षेपे वा, न तत्कारणको भवेत्, न वा भवेत्*।
 ततो न भवत्येव, लिङ्गात्तदुत्पत्तिरिति चेत्। नहु
 लिङ्गमपि सैव न तत्त्वान्तरम्। यथा योनिसंबन्धो-
 इलिङ्गदशायामिन्द्रियसञ्जिकर्षमपेक्षते लिङ्गदशायान्तु
 तदनपेक्षेव ब्राह्मण्यज्ञाने, तथैतत्स्यादिति चेत्। न।
 कार्यजातिभेदात्तदुपपत्तेः। प्रकृते च तदनभ्युपगमात्।

विनेति। अधिकरणदृत्तिधर्मप्रतीतिं विनेत्यर्थः। एवंभूतत्वाद्वायात्यता-
 दित्यर्थः। अनाक्षेपे वेति। अधिकरणदृत्तिधर्मप्रतीत्यनाक्षेपे वा
 लाभावधीक्षद्वेतुका तद्वाया वा, तथावे वा इतुं विना व्यापकं
 विना वा न भवेदित्यर्थः। ततः, अधिकरणधर्मप्रतीतिं इत्यर्थः।
 (१)ैव अनुपचब्दिरेवेत्यर्थः। यथेति। यथा विद्वद्वामातापिहयो-
 निश्चलं लिङ्गालिङ्गदशायामिन्द्रियसञ्जिकर्षमनिरपेक्षापेक्षां, (२)तथाऽनु-
 पचब्दिरपि स्वादित्यर्थः। कार्येति। दृष्टान्तस्य तत्त्वापेक्षस्यापरो-

* न वा भवेत्,—इति वार्त्ति क्षो० का० पुस्तकयोः।

† कापेक्षनिरपेक्षां,—इति का०।

(१) वैवेति वच द्विविमिति भावः।

(२) तथेति अनुपचब्दिरप्यधिकरणधर्मप्रत्यामनिरपेक्षस्यापेक्षा स्वादि-
 त्यर्थः।

पारोऽस्यापारोऽस्ये विहायान्यथाऽप्यसौ भविष्यतीति
चेत् । न । अनुपलभात् । सम्भाव्यते तावदिति चेत् ।
सम्भाव्यतां, न त्वेतावताऽपि तमाश्रित्य करणनियम-
निश्चयः ।

अज्ञातकरणत्वाच । यदज्ञायमानकरणं ज्ञानं
तत्साक्षादिन्द्रियजं, यथा रूपप्रत्यक्षं, तथा चेह भूतसे
घटो नास्तीति ज्ञानमिति । यथा वा अरबमज्ञाय-

ज्ञानगमनकलं तच्चिरपेच्छस्य च परोऽज्ञानगमनकलम्, अत तु लिङ्गा-
गुपलभिजन्यभावज्ञाने जातिभेदाभावालिङ्गानुमिती व्यभिचा-
रात्मा कारणं न स्थात् । तदपरोऽज्ञात्यङ्गोकारे च तत्प्रिय-
जन्यत्वमावश्यकमित्यर्थः । न च जातिं विनाइपि व्याप्त्यादिज्ञान-
विनाशतानुपलभिजन्यभावज्ञाने^{*} वा कारणमिति वाच्यम् ।
अनुपलभिजन्यज्ञानलेनैव तज्जिङ्गकानुमितिविद्वादपदेऽपि तद-
कारणत्वाशुमानात् । इत्थियान्यथाशिद्वेर्मिगवादिति भावः ।
सम्भाव्यतामिति । कार्यजातिसम्भावनया तत्त्वात्मीयनियतत्वं कारण-
त्वसम्भावनायामपि तत्त्वानिश्चयादित्यर्थः ।

यदज्ञायमानेति । न विद्मनुमित्वादाकैकाभिकं तत्त्वाज्ञात्म-
मानमनःकरणकलात् । न च ज्ञायमानकरणमन्त्वं लिङ्गं, लिङ्गा-
द्वेरजनकतथा तत्त्वानस्ताज्ञायमानसैव करणलात् । नापि ज्ञान-

* व्याप्तिप्रयत्नविनाशतयोग्यानुपलभिजन्यभावज्ञाने,—इति ३१० ।

**मानकरणं साक्षात्मनोजन्म । कुतस्तर्हि न साक्षात्का-
र्यतुभवरूपं ? संखारातिरिक्तसन्धिकर्षभावादिति**

साधारणकारणकलाभावो चिह्नम्, अभावज्ञाने प्रतियोग्यादिज्ञा-
त्वान्वतया तदस्तिदेः । चविकरणकमात्रसैव विशेषज्ञानव्यवहारः ।
मैवम् । (१) चिह्नादिज्ञानावन्यातुभवत्स्थ चिह्नस्तात् । (२) साक्षादिति,
मनसा अवश्वितव्यापारेण चिह्नसाधननिरासार्थम्, उपनीतभागनि-
रासार्थं वा । कुत इति । (३) साक्षादिज्ञियसन्धिकर्षजन्यस्थ प्रत्यचल-
आप्तवादित्यर्थः । संखारेति । संखारान्यः सन्धिकर्षः प्रत्यचल-
प्रयोजकः । सरणे तु एव सन्धिकर्षः । प्रत्यभिज्ञाने तु तत्त्वा
स्त्रयुपनीता भासते । न तु संखारस्तसन्धिकर्षः, तत्त्वान्यले

(१) चिह्नादीति अचातुभवपदं अर्थं सरणस्यापि हृष्टान्तत्वेन साध्यवत्त्वा-

भुपरगमात् । अतश्च परिमते ज्ञानत्वस्येति पाठ इति वदन्ति ।
बलुतो यथाच्युतसाध्ये मनसैव चिह्नसाधनप्रवच्छाम्नोमिन्द्रिय-
ज्ञात्वमिन्द्रियलेनेन्द्रियजन्यं वा वदर्थः । तथाच सरणे अभिचारादनु-
भवपदमिति । दितोयहृष्टान्तेऽनुप्रथप्रकाश एवायं प्रकाशकृत इति
प्रतिभावि ।

(२) अवश्वाह साक्षादिति । यद्यप्यात्ममनोयोगवद्यतापारस्य न
व्यवध्वानमन्यथा चक्षुरादावपि तथात्वेन वाधापत्तेः, तथापि चिह्न-
स्थ तात्पर्यम् ।

(३) सन्धास्तुभिप्रवाह साक्षादिति ।

वस्थ्यामः । तथापि भावविषये इयं* व्यवस्था, अभाव-
ज्ञानन्वज्ञातकरणत्वेऽपि न साक्षादिन्द्रियजं भविष्य-
तौति चेत् । न । उत्सर्गस्य बाधकाभावेन सङ्कोचानुप-
पत्तेः । अन्यथा सर्वव्याप्तीनां भावमात्रविषयत्वप्रसङ्गो-
ऽविशेषात् । तथापि विपक्षे किं बाधकमिति चेत् ।
नन्दिदमेव तावत् । अन्यदप्युच्चमानमाकर्णय । तद-

स्मृतिलापत्तेरित्यर्थः । तथापौति । (१)विपक्षे बाधकाभावादित्यर्थः ।
(२) न च भावविषयत्वमुपाधिः, अभावज्ञानेऽपि प्रतियोग्यादिभाव-
विषयतया साधनव्यापकलात् । नायभावाविषयत्वं, (३)अभाव-
स्मरणे साधाव्यापकलात् । उत्सर्गस्येति । सामान्यतएव व्याप्ति-
भावविषयत्वस्य गुरुत्वादित्यर्थः । तथाप्युत्सर्गस्य बाधत्वशङ्कानि-
वारकं किमित्याह । तथापौति । निर्वैजितादृग्भशकार्थां सर्वत्र
सामान्यव्याप्तुःक्षेद इत्याह । नन्दिदमिति । उत्सर्गस्य बाधकं विने-

* भावविषयेयं,—इति छ्री० का० ।

(१) विपक्षाद्विति तथाप्योजकत्वप्रदोऽयं यस्त्र इत्यर्थः ।

(२) भावविषयत्वेषांस्मिपरस्तु नेवाह न चेति । न त्वित्यर्थः, इत्यर्थ-
इति शेषः, भावाभावविषयतयेति वहि पाठः क्षचित्तदाऽभावपदं
सम्यातायातम् ।

(३) अभावस्मरणाद्विति इतच यथाभ्युते । बस्तुत उपनीताभावप्रत्यक्षे
तथात्मम् ।

यदा, अकारणककार्यप्रसङ्गः, रूपाद्युपलभ्वीनामपि
वाऽनिन्द्रियकरणत्वप्रसङ्गः । न च्छुमित्यादिभिरुप-
लभ्यमानकरणिकाभिश्वस्तुरादिव्यवस्थापनम् । अपि
त्वनुपलभ्यमानकरणिकाभीरूपाद्युपलभिरेव । यद्य-
पि साक्षात्कारिताऽपि तच्चैव पर्यवस्थति, तथापि प्रथम-
तोऽनुपलभ्यमानकरणत्वमेव प्रयोजकं चक्षुरादिकल्प-
ने । न च्छुपलभ्यमाने करणान्तरे साक्षात्कारिणीष्वपि
तासु चक्षुराद्यनुपलभ्यमानं कश्चिदकल्पयिष्यत् । अत-
एव साक्षात्कारित्वेऽपि स्मृतेमनेव करणमुपागमन्

त्वाद्येवत्यर्थः । अकारणकेति । अज्ञातकरणकलावच्छिन्नज्ञानं
प्रतीक्षितस्य करणलादित्रियं विना तच्च स्वादित्यर्थः । न हौति ।
ज्ञातकरणकज्ञानेत करणतथा नेत्रियं कर्त्तव्ये, किंलज्ञातकर-
णकज्ञानेत्यर्थः । नहु नाज्ञायमानकरणकज्ञानेत्रेण चक्षुरादि-
कल्पनम्, अपि तु साक्षात्कारिज्ञानेत्वेत्यत आह* । पद्धपीति ।
तच्चैव इन्द्रियकरणकलएवेत्यर्थः । यदि च साक्षात्कारिज्ञानां सेवे-
त्रियसिद्धौ मानं स्वात्, तदा स्मृतेसदभावाभगःकरणलं नासुमी-
येतेत्याह । अतएवेति । न चैव स्मृतेः साक्षात्कारिलापनिः;

* साक्षात्कारलेनेत्रत आह,—इति का० ।

† ज्ञानल,—इति ह० ।

घौराः । संस्कारस्वर्थविशेषप्रत्यासत्तावुपयुज्यते ।
इन्द्रियाणां प्राप्यकारित्वव्यवस्थापनात् ।

भावावेशाच्च चेतसः । सर्वच्च हि वाङ्मार्यानुभवे
जनयितव्ये भावभूतप्रमाणाविष्टमेव चेत उपयुज्यते
नातोऽन्यथेति व्याप्तिः । तथैव शक्तेरवधारणात् । न
संस्कारातिरिक्तसञ्जिकर्षभावादित्युक्त्वात् । ननु स्तौ संस्कारेण वं
कुनो न करण्मित्यत आह । संस्कारस्त्विति । इन्द्रियाणामपाप्नानां
शानाग्नकलात्, संस्कारस्य च निर्वापारत्मेनाकरणत्वादित्यर्थः ।

भावावेशादिति । भावरूपासाधारणकारणसाहित्यनियमादि-
त्यर्थः । तथाचाभावप्रमाणां मनो भावभूतासाधारणकारणसहकृतमेव
कारणमिति भावः । प्रयोगश्च, (१) सिङ्गाद्यजन्या अभावप्रमाणावेति । स्मृत्यं
साधारणकारणसहकृतमनोजन्या असाद्यभावप्रमाणात् सिङ्गाद्य-
जन्याभावप्रमाणवदिति । अतएव, भावप्रमाणां तथात्मेऽप्यभावप्रमाणैः

(१) अदृष्टादिना अर्थान्तरादाह लिङ्गादौति । एतस्मानुभित्वाद्यंशे
सिङ्गाद्यनवारणाय । घटादिप्रमाणे तदारणायामावेति । स्मृत्यं
वाधवारणायाह प्रमेति । अनुभवव्याध अर्थान्तरादाह मावेति ।
अरीरादिनाऽर्थान्तरादाह अवाधारणेति । अतिथोभित्वादिग-
ुर्थान्तरादाह करणेति । अनुभवकरणेत्वर्थः । अन्यथा फले हेतौ
च प्रमात्रपर्यन्तस्य वैयर्थ्यपत्तेः । यदि च काश्येति पाठा, तदा-
उपि तच्चैव तात्पर्यम् । ईश्वरप्रमाणां अभिचारादाह अस्मदादौति ।
सुखाद्यभावप्रमाणां अभिचारादाह अमावेति । वाङ्मार्यव्याधः ।
प्रमापदं स्तौ अभिचारवारणाय अनुभवपदं, भमेऽपि सांख्य-
सत्त्वात् ।

ग्राहुपत्रविभाषसहायं तदभावेऽयनुभवमाधातुमत्स-
इते । शब्दसिङ्गादेरपेक्षादर्शनात् । न च यच यदपेक्षं
यस्य जनकत्वमुपलब्धं, तदेव तस्यैव तदनपेक्षं जनक-
मिति न्यायसहम् । आद्रेन्धनसंबन्धमन्तरेणापि दह-
नादधूमसम्भावनापत्तेः । तथाच गतं कार्यकारण-
भावपरिग्रहव्यसनेन । अपिच ।

प्रतियोगिनि सामार्थ्याद्वापाराव्यवधानतः ।

अक्षाश्रयत्वादोषाणामिन्द्रियाणि विकल्पनात् ॥२१॥

प्रोग्राहुपत्रविभाषापेचं मनः करणं चादिपचे वाधकाभावादित्यपि
गिरजामित्याइ । न हीति । न च, भावत्वमतन्मं गौरवात्, अन्यथा
लिङ्गाद्वयपि तच मानं न चादिश्चित्प्रत्येव मनसो वाहातु-
भावकलादिति वाच्यम् । वायौ इपाभाववद्वेरतुपत्रविभिकरणलाभा-
व्यवस्थापनेन गौरवस्थापि न्यायलादिति भावः ।

प्रतियोगिनीति । इन्द्रियाणीति धर्मिनिर्देशः । करणमिति
साध्यं, प्रकरणात् । प्रतियोगियाइकं मानकादभावयाइकमपि, यथा
लिङ्गाद्वयान्नीश्चित्प्रभावयाइकमभावधीकरणमित्यर्थः । ननु प्रतियोगि-
याइकलमतन्मम, अन्यथाचिद्वत्सोपाधिलात् ; इन्द्रियं तात्रय-
पहे अन्यथाचिद्विमित्यत आह । आपारेति । अभावभमस्य दुष्ट-
करणजल्लादतुपत्रव्येष ऋरूपतो दुष्टलाभावात्प्रियादिगा दुष्ट-
मिन्द्रियं तत्परणमित्याइ । अचेति । किञ्चाधिकरणाभावघोर्वि-

यद्धि प्रमाणं यद्गावावगाहि, तत् तदभावावगाहि ।
 यथा सिङ्गं शब्दो वा । घटाद्यवगाहि चेन्द्रियमिति ।
 अन्यथा हि शब्दादिकमपि नाभावमावेद्येत्, भाव-
 एव सामर्थ्यावधारणात् । न चैवमेव न्यायं, देवदत्तो-
 गेष्ठे नास्तीति शब्दात्, मया तच जिज्ञासमाने-
 नापि न हृष्टो मैच इत्यवगतानुपस्थित्याऽनुमानादप्य-
 वगतेः । ग्राहयतु वाऽश्रयमिन्द्रियं, तथापि न ते-

शिष्ठधीर्जितजन्या, अभाववद्विलात् । नानुपलमितजन्या, भावं-
 द्विलात् । जोभयजन्या, जातिसंकरप्रसङ्गादित्युभयपाहकमिन्द्रियं
 मनव्यमित्याह । विकल्पनादिति ।

यद्गौति । ननु न अतिगर्भाऽयं नियमः । भावयाहकसिङ्गा-
 दित्यक्रेवाभावायाहकलात् । नापि तज्जातीयं तथा, उपमाने
 अभिचारात् । सुरभि चन्द्रमितिवदुपनीताभावभानेन सिद्ध-
 साधनम्* । मैवम् । (१) चतुर्द्वादिकमभावयाहकदृप्ति भावयाहक-
 दृप्तिजातिलात् ग्रस्त्ववेत् । उपमानतम् न जातिः । योगजं-
 धर्माजन्यजन्यविषयकसविकल्पकाजन्यसामान्यलक्षणप्रत्यासाध्यजन्य-
 न्याभावप्रभित्यसाधारणकारणावच्छेदकं चाच चाध्यं विवक्षितमिति

* माने सिद्धसाधनाच,—इति का० ।

(१) चतुर्द्वादिकमित्युमानमन्यच सर्वं प्रत्यक्षप्रकाशे विपक्षितम् ।

श्वरुपस्त्रिमाचसहायं तदभावेऽयनुभवमाधातुमत्स-
इते । शब्दसिङ्गादेरपेक्षादर्शनात् । न च यच यदपेक्षं
यस्य अनकल्पसुपलब्धं, तदेव तस्यैव तदनपेक्षं अनक-
मिति न्यायसहम् । आद्रेन्धनसंबन्धमन्तरेणापि दह-
नादधूमसम्भावनापत्तेः । तथाच गतं कार्यकारण-
भावपरिग्रहव्यसनेन । अपिच ।

प्रतियोगिनि सामार्थ्याद्वापाराव्यवधानतः ।

अक्षाश्रयत्वादोषाणामिन्द्रियाणि विकल्पनात् ॥२१॥

प्रोग्रातुपस्त्रिमाचापेचं मनः करणं द्यादिपञ्चे वाधकाभावादित्यपि
गिरजामित्याह । न हीति । न च, भावलमतन्म गौरवात्, अन्यथा
क्षिङ्गाद्वयपि तच मानं न द्यादिश्रियसहकृतस्यैव मनसो वाहातु-
भावकलादिति वाच्यम् । वायौ इपाभाववुद्देरतुपस्त्रिकरणलभा-
वस्थवस्थापनेन गौरवस्थापि न्यायलादिति भावः ।

प्रतियोगिनीति । इन्द्रियाणीति धर्मिनिर्देशः । करणमिति
साध्यं, प्रकरणात् । प्रतियोगियाहकं मानकादभावयाहकमपि, यथा
क्षिङ्गाद्यतीश्रियभावयाहकमभावधीकरणमित्यर्थः । ननु प्रतियोगि-
याहकलमतन्म, अन्यथादिदूलस्तोपाधिलात् ; इन्द्रियं त्वाश्रय-
यहे अन्यथादिदूलमित्यत आह । आपारेति । अभावभ्रमस्य दुष्ट-
करणजल्लभादतुपस्त्रिव्येष स्वरूपतो दुष्टलभावात्पिनादिगा दुष्ट-
मिन्द्रियं तत्करणमित्याह । अचेति । किञ्चाभिकरणभावधोर्वि-

यद्ग्रिप्रमाणं यद्गावावगाहि, तत् तदभावावगाहि ।
यथा लिङ्गं शब्दो वा । घटाद्यवगाहि चेन्द्रियमिति ।
अन्यथा हि शब्दादिकमपि नाभावमावेदयेत्, भाव-
एव सामर्थ्यावधारणात् । न चैवमेव न्यायं, देवदत्तो-
गेच्छे नास्तीति शब्दात्, मया तच जिज्ञासमाने-
नापि न हष्टो मैच इत्यवगतानुपलब्धाऽनुमानादप्य-
वगतेः । ग्राहयतु वाऽऽश्रयमिन्द्रियं, तथापि न ते-

शिष्ठधौर्नेनिष्ठियजन्या, अभाववृद्धिलात् । नानुपलब्धिजन्या, भावंवृ-
द्धिलात् । नोभयजन्या, जातिसंकरप्रशङ्खादित्युभययाहकमिन्द्रियं
मन्त्रमित्याह । विकल्पनादिति ।

घट्टीति । ननु न अक्षिगर्भैऽयं नियमः । भावयाहकसिङ्गा-
दिष्टक्षेरेवाभावापाहकलात् । नापि तत्त्वातीयं तथा, उपमाने
व्यभिचारात् । सुरभि चन्दगमितिवदुपनीताभावभानेन सिद्ध-
शाधनम्* । मैवम् । (१) चक्रुद्धादिकमभावयाहकदृष्टिं भावयाहक-
दृष्टिजातिलात् गम्भैर्वत् । उपमानत्वम् न जातिः । योगज-
धर्माजन्यजन्यखविषयकसविकल्पकाजन्यसामान्यसञ्चणप्रत्यासाम्यजन्यज-
न्याभावप्रभित्यसाधारणकारणतावच्छेदकं चाच साध्यं विवितमिति

* माने सिद्धसाधनात्,—इति का० ।

(१) चक्रुद्धादिकमित्युभानमन्यच सर्वं प्रत्यक्षप्रकाशे विपरितम् ।

नेदं व्यवधीयते, व्यापारत्वात् । अन्यथा सर्वसविकल्पकानां* प्रत्यक्षत्वाय दक्षो जलाञ्जलिः स्यात् । नन्येवं सति धूमोपलभ्मोऽप्यस्य व्यापारः स्यात्, तथाच गतमनुमानेनापीति चेत् । न । यथा क्रियया विनायस्य यत्कारणत्वं न निर्वैहति, तं प्रति तस्याएव व्यापारत्वात् । न च धूमाद्युपलभ्मन्तरेण चक्षुषो-वक्षिज्ञानकारणत्वं न निर्वैहति, संयोगवदिति ।

अस्ति च भावाभावविपर्ययः । सोऽर्य यस्य दोष-मनुविधत्ते, तदेवाच करणमिति व्यायम् । न चातुरुपलभ्मिः स्वभावतो दुष्टा, नायधिकरणग्रहणं प्रति-

नोपनीताभावभावेनां चिदूसाधनमित्याग्रथात् । अन्यथेति । इति-प्रथा लिर्विकल्पकेनान्यथाचिद्विरित्यर्थः । नन्येवमिति । वज्ञनुमिता-वपि धूमज्ञानं चक्षुषो व्यापारएवेति नानुमानवभव इत्यर्थः । क्रियया, व्यापारेणेत्यर्थः । संयोगवदिति, व्यतिरेकदृष्टान्तः । यथा संदोषं व्यापारं विना चक्षुषो वक्षिज्ञानकारकरणत्वं न निर्वैहति, न तथा धूमपरामर्शं विनेत्यर्थः । न च वक्षिज्ञानमात्रे तस्य व्यापारत्वा-भावेऽपि वज्ञनुमितौ व्यापारत्वं स्वादिति वाच्यम् । ग्राम्भज्ञ-परामर्शादपि वज्ञनुमानादिति भावः । न चेति । न चातुरुपलभ्मे-

* अन्यथा सविकल्पकानां,—इति का० । चर्विकल्पानां,—इति का० ।

† भावे इति का० ।

योगिस्मरणं वा स्वभावतो दुष्टम् । अनुत्पत्तिदशाया-
मनुत्पत्तेऽनुत्पत्तिदशायाच्च स्वार्थप्रकाशनस्वभावताया*
अपराह्णतः । असंस्तृष्टयोरधिकरणप्रतियोगिनोः संस्तृ-
ष्टतया प्रतिभानं दुष्टं, संस्तृष्टयोश्चासंस्तृष्टतयेति चेत् ।
नन्यमेव विपर्ययेः । तथाच आत्माश्रयोदीषः । तस्मात्,
दुष्टेन्द्रियस्य तद्विपर्ययसामर्थ्ये अदुष्टस्य तत्समीचीन-
ज्ञानसामर्थ्यमपि । तथाच प्रयोगः । इन्द्रियमभाव-
प्रमाकरणं तद्विपर्ययकरणत्वात्, यत् यद्विपर्ययकरणं

लिङ्गाभासादिवद्वा॑ दोषस्वभावत्वाभावेऽपि पित्तादिदोषसाहित्य-
मवेन्द्रियस्वेव दुष्टत्वं स्यादिति वाच्यम् । लिङ्गाभासाद्यजन्मां भ्रम-
लेनेन्द्रियकरणकलामुमानादित्यर्थात् । अनुत्पत्तीति । अधिकरणा-
दिज्ञानाभावकाले स्वाभावादेव दुष्टत्वाभावात्, तदुत्पत्तिकाले तु
स्वार्थविषयलैभ्रमाधितमेवेत्यर्थः । आत्माश्रयेति । दोषाङ्गमो॥
भ्रमस्यैव दोषत्वमिति तस्मादेव स स्यादित्यात्माश्रय इत्यर्थः ।
तद्विपर्ययेति । न च यद् यद्विपर्ययजनकं तत्त्वमाजनकमिति

* स्वभावतया,—इति श्वौ० का० ।

† लिङ्गाभासत्वादिवद्वा,—इति का० ।

‡ लिङ्गाभासाजन्म,—इति इ० सो० ।

§ स्वार्थविषयकल,—इति का० ।

॥ दोषाद्यभ्रमे,—इति इ० ।

तत् तत्रमाकरणं, यथा रूपप्रमाकरणं चक्षुरिति ।

विकल्पनात् खस्वपि । अघटं भूतलमिति हि विशिष्टधौरवश्यमिन्द्रियकरणिका स्वौकर्तव्या, प्रमाणाल्लारं वा सप्तममास्थेयम् । यथा हि, विशेषमाणोपक्षीणमिन्द्रियमकरणमच, तथा विशेषणमाणोपक्षीणा अनुपलब्धिरपि न करणं स्यात् । स्वस्वविषयमाचप्रदृश्ययोः* प्रमाणयोः समाहारः कारणमिति चेत् । न । विषयभेदे फलवैज्ञात्ये च तदनुपपत्तेः । न हि मृत्सु तन्तुषु च व्याप्रियमाणयोः कुलालकुविन्दयोः समाहारः स्यात् । नायि घटपटादिकारणां चक्रवेमादौनां समाहारः क्षचिदुपयुक्त्यते । तच्च कर्वुरकार्याभावाच्च तथा, प्रकृते तु विशिष्टप्रत्ययस्य

पित्तादिदोषेऽनैकाभिकम्, इच्छियत्वेन दोषान्वयत्वेन वा ऐतुविशेषणात् । किं प्रमाणयोः समाहारः, समाहातयोर्वा ग्रामाच्छम्? तच्च नाय इत्याह । विषयभेदे इति । भिज्जभिज्जप्रमाणनकल्पेन तयोः पर्यवसितयोः प्रमाणरजनकलानुपपत्तेरित्यर्थः । विषयभेदपक्षभेदयोः क्रमेण समाहारभावमुदाहरति । न हीति । तचेति ।

* स्वस्वमाचविषयप्रदृश्ययोः,—इति क्षौ० का० ।

परोक्षापरोक्षरूपस्य* दर्शनात्थेति चेत् । न ।
 विरुद्धजातिसमावेशाभावात् । भावे वा करम्बितरवा†
 कार्ये हयोरपि शक्तिरभ्युपगत्वा, दर्शनबलात् । न
 हि नियतविषयेण सामर्थ्येन कर्वुरकार्यसिद्धिः, अन्य-
 चापि तथा प्रसङ्गात् । ननूभयोरप्युभयच सामर्थ्ये
 कोऽर्थोभित्यः सम्बिधानेनेति चेत् । न । तत्सहितस्यैवं
 तस्य तत्प सामर्थ्यादिति । एतेन सुरभि चन्दनमित्या-
 दयो व्याख्याताः । तथाचाभावविषयेऽपीन्द्रियसाम-
 र्थस्य दुरपश्वत्वादलमसङ्गुहेणेति ।

स्यादेतत् । नाम्यहीते विशेषणे । विशिष्टवुद्दिक्षदेति,

दन्तियजन्यत्वेन साक्षात्कारिले सत्यसुपलम्बिकरणकलेन परोक्षलं
 कर्वुरलभित्यर्थः । अंत्ये सभावज्ञानेऽपीन्द्रियस्य सामर्थ्यं सिद्धमित्याह ।
 भावे वेति । अन्यचापौति । घटपटसामयौतोऽपि करंभितकार्यं
 स्वादित्यर्थः । एतेनेति । ब्राणजसौरभज्ञानसङ्गतेन चकुषा
 सुरभि चन्दनमिति ज्ञानं सौरभविशेषणकं चन्दनविशेषकं अन्यते ।
 चन्दनसौरभमिति ज्ञानं चकुरूपगौतचन्दनविशेषणकं सौरभविशेषकं
 प्राणेन अन्यते । यदिन्द्रियजन्यं यज्ञानं तत्तदिन्द्रिययोग्यविशेषक-
 मिति व्याप्तेरित्यर्थः । ननु घटाभाववद्वृत्तमित्यपि धीरसुपलब्ध्य-

* पारोक्षापारोक्ष्य,—इति आ० ।

† कर्वुररव,—इति आ० ।

‡ नाम्यहीतविशेषणे,—इति का० ।

तत्कार्यत्वात् । न च विशिष्टसामर्थ्ये केवलविशेषणे-
ऽपि सामर्थ्यं, केवलसौरभेऽपि चक्षुषो हृत्तिप्रसङ्गात् ।
अतोऽभावविशेषणग्रहणाय मानान्तरसमवः । अपि
च । कथमनास्तेचितोऽर्थं इन्द्रियेण विकल्प्येत् । न
च मानान्तरस्यायेषा रौतिः, अनुमानादिभिरनास्ते-
चितस्यार्थस्य विकल्प्यनात् । अप्राप्तेषां । न च भावे-
नेन्द्रियस्य संयोगादिः सम्भवति । न च विशेषणत्वं,

पनीताभावविशिष्टं बुद्धिरिन्द्रियेण जन्यते । तथाच विशिष्टज्ञान-
स्यैन्द्रियकलेऽपि विशेषणज्ञानायात्पुण्ड्रविभर्मान्तरां सौरभज्ञानाय
प्राप्तभित्याह । नाम्नहीतेति । प्रत्यच्चविशिष्टज्ञानस्य निर्विकल्पक-
जन्यत्वेन व्याप्तेनाभावे सविष्यकैवेष्ये तदक्षीति नाभावज्ञानं
प्रत्यच्चभित्याह । अपि चेति । अनुपच्छविज्ञानाभावज्ञाने तु न तत्क-
न्यत्वमधारात्कारिलाङ्गद्वादावित्याह । न चेति । अप्राप्तेषेति ।
इन्द्रियाणां प्राप्तार्थात्कलादित्वर्थः । च च ततएव संयोगादिवाधे-
नेहैव विशेषणता प्राप्तिः कस्येत्याह । न चेति । विशेषणतायाः सम-
वायादिसमन्वयाकरण्याप्ततान्तराधे विशेषणत्वस्यापि वाधादित्वर्थः ।
समन्वयस्य समन्विभक्तलनियमेन प्राप्तस्तरपद्यासमन्वयलनियम्यात्
समवायामभ्युपगमेनान्यत तदकल्पनाच्च । न चाभावस्तेन्द्रियपदाज्ञान-
सिद्धाविहैव तत्कल्पनं, विशेषणताकल्पने सत्यभावः प्रत्यक्षः तस्मिद्दौ

* विशेष्य,—इति का० ।

† आत्मार्थमनुपच्छविभर्मान्तरां,—इति च० ।

संबन्धान्तरपूर्वकत्वात्स्य । अवश्याभ्युपग्रन्तव्यत्वाच्चा-
नुपलब्धेः । न हि तदुपलब्धौ तस्याभावोपलम्भ इति
चेत् । उच्यते ।

अवच्छेदग्रहभौव्यादभौव्ये सिद्धसाधनात् ।

प्राप्यन्तरेऽनवस्थानान्न चेदन्योऽपि दुर्घटः ॥ २२ ॥

४ तत्कल्पनमित्यन्योन्याश्रयादिति भावः । एवमभावबुद्धौ इति-
याणां करणान्न निरस्थानुपलब्धेः करणलमनन्यगतिकतयोपपादयति ।
अवश्येति । शुक्रौ रजतभ्रमे सति रजतानुपलब्धेरभावादित्तियसंबद्ध-
स्थापि रजताभावस्थायहेणावस्थकलादित्यर्थः ।

(१) विशिष्टज्ञानमात्रस्य न विशेषणज्ञानजन्यतनियमः, अव-
च्छेदप्रहानियतज्ञानविषयत्वे*स्तोपाधिलादित्याह । अवच्छेदेति ।
भौव्यं नियमः । अभावत्वेन अभावज्ञानस्य प्रतियोग्यादिज्ञानजन्यतया
विशिष्टज्ञानसामर्थ्यवेति न केवलमभावो भासते, अतो न निर्वि-
कल्पकविषय इत्यर्थः । अथाभावज्ञानं प्रतियोग्यादिज्ञानपेक्षं,
तर्ह्यभावोऽपि निर्विकल्पकविषयएवेति सिद्धसाधनमित्याह ।
अप्रौच्ये इति । अभावस्य समधान्तरं विनाऽपि स्तरूपेणैव विशेषणं,

* विषयसिद्ध,—इति का० ।

(१) विशिष्टज्ञानमात्रेति विशिष्टप्रत्यक्षमात्रस्य न विशेषणग्निर्विकल्प-
कजन्यतनियम इत्यर्थः ।

स आर्थिग्रेषणीभविष्यन् क्रेवलोऽपि विस्फुरेत्,
यस्यावच्छेदकज्ञानं न व्यञ्जकम् । स च विकल्पयितव्य-
आस्तोच्चते, यो विशेषणज्ञाननिरपेक्षेणेन्द्रियेण विज्ञा-
प्यते । यस्तु तत्पुरःसरश्च प्रकाशते, तत्र तस्य विकल्प-
सामग्रीसमवधानवतश्च सामर्थ्यान्वायं विधिः* ।
स्वभावप्राप्तौ सत्यामप्यधिका प्राप्तिः प्रतिपत्तिवलेन

समन्व्यान्तरसन्ते तत्रापि तत्कल्पनादमवस्थाऽपत्तेः । यदि च नैवं,
तदा लक्षतेऽपि वक्ष्यमाणोदोषरत्याह । प्राप्यन्तरे इति ।

स हीति । अवच्छेदश्च प्रतियोग्यादिर्विशेषणस्य जन्मज्ञानं
विना यत्र विशिष्टज्ञानसामग्री प्रथमतो न भवति, सएवार्थोऽपे
विशिष्टज्ञानविषयः पूर्वं निर्विकल्पकविषय इति विषयसुखी व्या-
प्तिरित्यर्थः । स चेति । जन्यविशेषणज्ञानासहजतेन्द्रियजन्मज्ञान-
गोचरस्तं निर्विकल्पकप्रयोजकमिति प्रमाणसुखी व्याप्तिरित्यर्थः ।
अभावस्तु प्रतियोग्यादिविशेषणज्ञाननियतज्ञानविषयलेन विशिष्ट-
ज्ञानैकविषयलाभं तथेत्याह । यस्तिति । प्राप्यन्तरे इति व्या-
प्तेः । स्वभावेति । यद्यपि घटे रूपसमवाय इति नातुभवः,
तथापि रूपादेः प्रत्यच्छ्वेनेन्द्रियसञ्चिकवर्णश्रयलासुंथोगवाधेनेन्द्रिय-
(१) समन्व्यघटकतया संयुक्तसमवायादिकल्पनादित्यर्थः । ननु ज्ञान-

* वाधः,—इति श्रौ० ।

(१) समन्व्यघटकतयेति समन्व्यरूपतयेत्यर्थः ।

रूपादावभ्युपगता । इह त्वनवस्थादुस्थितया न तद्भ्युपगमेन न तु स्वभावप्रत्यासन्तिरेतावतैव विफलायते । न चेदेवं, प्रमाणान्तरेऽपि* सर्वमेतद् दुर्घटं† स्यात् । तथाहि । सर्वमेव मानं साक्षात्परम्परया वा निर्विकल्पकविश्रान्तम् । न अनुभावादिकमप्य-

घटयोरिव द्रव्येण रूपादिभिः स्वरूपसम्बन्धेनार्थान्तरं, इच्छियसंयुक्तविशेषणतयैव रूपादिभानोपपत्तेः । मैवम् । सम्बन्धानुमितीहि न स्वरूपसम्बन्धोविषयः, तत्स्वरूपाणामनन्तलेग गौरवात्, किञ्चु पश्चधर्मतावलादेकएव सम्बन्धसदिष्ययो लाघवादिति भावः । इह लिति । यद्यपि सम्बन्धद्वयसिद्धौ नानवस्था, तथाले वा समवायोऽपि न स्वादनवस्थाऽपादकत्वात्; तथायभावो यद्यतिरिक्तसम्बन्धवान् स्थान् (१)सत्त्वावान् स्वादित्यव्यवस्थैवानवस्थेत्यर्थः । इच्छियस्त्र नाप्राप्तयाहकनिति संयोगादिवाधेनेहैव तत्रासन्तिर्विशेषणेता कल्पेति भावः । मानान्तरेऽपि इति । अनुपलब्धाख्यमानान्तरखीकारेऽपीत्यर्थः । निर्विकल्पकेति । (२)प्रमाणविषयत्वं निर्कल्पकविषयत्व-

* मानान्तरेऽपि,—इति प्रकाशतम्भतः पाठः ।

† दुर्घटं,—इति का० ।

(१) सत्त्वावानिति न च सामान्यविशेषाभ्यां व्यभिचारः, तद्विप्रत्ये सतीत्यापादकविशेषणात् । वस्तुतो भावः स्वादित्यर्थः । तेज नोक्तदोषः ।

(२) ननु साक्षात्परम्परासाधारणमाकोचनपूर्वकत्वमनुभागादिवदमात्र-ज्ञानेऽप्यस्त्वेव, तज्जेतुप्रतियोग्यादिज्ञानस्य तत्पूर्वकत्वनियमादिति

नाखोचतपूर्वकम् । ततोऽनाखोचितेऽभावः कथमनु-
पत्तव्याऽपि विकल्प्येत । न च तथा तदाखोचनमेव
जन्यते, प्रतियोगयनवच्छिन्नस्य तस्य निरूपयितुमशक्य-
त्वात् । शक्यत्वे वा किमपराह्मिन्द्रियेण । तथा, संब-
न्धान्तरगम्भीत्वनियमेन विशेषणत्वस्य, मानान्तरेऽपि
कः प्रतीकारः? तदभावस्य तदानीमपि समानत्वात् ।
परस्य तादात्यमस्तौति चेत् । ननु यद्यसावस्ति,
अस्त्वये, न चेत्वैव । न चाभ्युपगमेनार्थाः क्रियन्ते,
अभ्युपगमेन वा निवर्तन्ते इति । अवश्याभ्युपग-

व्याथमित्यर्थः । तदभावस्य, समन्वान्तराभावस्य । तदानीमपि,
मानान्तरस्तौकारेऽपि । परस्तेति । भद्रानामधिकरणे विशेषणत्वं
नाभावस्य, किञ्चु तादात्यमित्यर्थः । भावाभावयोर्विरोधान्त्र
तादात्यं, तथात्वे वा संयोगादिनैवाभावयः स्थादित्याश्रयेनाह ।
नन्दिति । (१) यद्यभावोऽस्मि तदा विशेषणत्वमस्त्वेत्यर्थः । अवश्या-
भ्युपगमन्त्वादित्यचाह । अवश्येति । अन्यथेति । अभावस्ताने चथा-

परस्य बानिष्ठमित्वत आह प्रमाणविश्वव्यत्वमिति । तथाचाप्रथो-
नक्तत्वादिना यथा नेयं व्याप्तिस्थाप्ता प्रव्यक्तविशिष्टज्ञानस्य निर्विं-
काल्यक्षयन्त्वव्याप्तिरपीति भावः ।

(१) विज्ञात्वात्तेराह यद्यभावोऽस्मौति । भावरूपत्वे च तस्य संयोगा-
दिनैव यहापत्तेरित्युक्तत्वादिति भावः ।

नव्यत्वे कारणत्वं सिद्धेत्, न तु मानान्तरत्वम् ।
अन्यथा भावोपलभेऽप्यभावानुपलभिरेव प्रमाणं
स्यात्, नेन्द्रियम् । अभावोपलभेऽप्यभावानुपलभिरेव
भावोपलभेऽप्यभावानुपलभस्यापि वज्रसेपायमान-
त्वादिति ।

प्रत्यक्षादिभिरेवमधरो दूरे विरोधोदयः
प्रायो यन्मुखवीक्षणैकविधुरैरात्माऽपि नासायते ।

भावोपलभः प्रतिबन्धकः, (१) तथा भावज्ञानेऽप्यभावोपलभः प्रति-
बन्धकः स्थादित्यर्थः । एतच्च भावोपलभावभावानुपलभिः पृष्ठस्थै-
रेति व्याचक्षणैरसामिः परिगिष्ठप्रकाशे विपञ्चितमिति तच्चे-
वानुसन्वेष्यम् ।

स्तवकार्थसुपसंहरणेवश्चरन्ति निव्वाति । प्रत्यक्षादिभिरिति ।
यस्येश्वरस्य मुखवीक्षणैकविधुरैर्धर्मिणाहकमानवाधितैः प्रत्यक्षादि-
भिर्विरोधोदयोऽधरः । अतएव, दूरे । सर्वमनुविधेयं वशं यस्य ।
असमा चासौ खच्छन्दा चेतनान्तराप्रयोज्या या लौला, सैवोस्वो-

(१) तथेति तथाच भावज्ञानेऽप्यभावानुपलभिरेव प्रमाणं स्थादिति
भावः ।

तं सर्वानुविधेयमेकमसमस्वच्छन्दलौत्तेष्ठावं
देवानामपि देवमुद्भवदतिश्रद्धाः प्रपश्यामहे ॥ २३ ॥

(इति द्वतीयः स्तवकः ।)

यस्य, स तथा । दुःखाभावैकनिदानलात् । अतएवोद्भवदति-
श्रद्धा वयं, तं देवानामपि देवं स्तुत्यं प्रपश्यामहे इत्यर्थः ।

इति महामहोपाध्यायश्रीवर्धमानविरचिते न्यायकुसमाङ्गलि-
प्रकाशे द्वतीयः स्तवकः ।

इति महामहोपाध्याय-श्रीवर्धमानविरचिते कुसमाङ्गलिमङ्गरन्दे
द्वतीयः स्तवकः ।

Pingala Chhandah Sútra, (Sans.) Fasc. I—III @ /6/ each	Rs.	0	1
Prithivíj Rásau, (Sans.) Part I, Fasc. I, Part II, Fasc. I—V @ /6/ each	2	4	
Ditto (English) Part II, Fasc. I	0	12	
Prákrita Lakshnam, (Sans.) Fasc. I	1	8	
Parásara Smriti (Sans.) Vol. I, Fasc. 1—8, Vol. II, Fasc. 1—8, Vol. III.			
Fasc. I @ /6/ each	4	8	
Parásara, Institutes of (English)	0	12	
Srauta Sútra of Kpastamba, (Sans.) Fasc. I—XII @ /6/ each	..	4	8
Ditto Ávaláyana, (Sans.) Fasc. I—XI @ /6/ each	..	4	2
Ditto Látyáyana (Sans.) Fasc. I—IX @ /6/ each	..	8	6
Ditto Sánkháyana (Sans.) Vol. I, Fasc. 1—7, Vol. II, Fasc. 1—2, @ /6/ each	..	8	6
Sáma Veda Saṅhitá, (Sans.) Vols. I, Fasc. 3—10; II, 1—6; III, 1—7; IV, 1—6; V, 1—8, @ /6/ each Fasc.	..	18	2
Saṅkhyá Sutra Vritti (Sans.) Fasc. I—IV @ /6/ each	..	1	8
Sáhitya Darpana, (English) Fasc. I—IV @ /6/ each	..	1	8
Sánkhyá Aphorisms of Kapila, (English) Fasc. I and II @ /6/ each	..	0	12
Sarva Darsana Sangraha, (Sans.) Fasc. II	0	6	
Sankara Vijaya, (Sans.) Fasc. II and III @ /6/ each	..	0	12
Sáukhya Pravachana Bháshya, Fasc. III (English preface only)	..	0	6
S'ri Bháshyam, (Sans.) Fasc. I—II @ /6/ each	0	12
Suśruta Saṅhitá, (Eng.) Fasc. I and II @ /12/ each	1	8
Taittiríya Kránya (Sans.) Fasc. I—XI @ /6/ each	4	2
Ditto Bráhmaṇa (Sans.) Fasc. I—XXXV @ /6/ each	9	0
Ditto Saṅhitá, (Sans.) Fasc. IX—XXXV @ /6/ each	10	2
Ditto Prátiékkhya, (Sans.) Fasc. I—III @ /6/ each	1	2
Ditto and Aitareya Upanishads, (Sans.) Fasc. II and III @ /6/ each ..	0	12	
Tández Bráhmaṇa, (Sans.) Fasc. I—XIX @ /6/ each	7	3
Tattva Chintámani, Vol. I, Fasc. 1—9; Vol. II, 1—5 (Sans.) @ /6/ each	..	5	4
Tul'sí Sat'sái, (Sáns.) Fasc. I—III @ /6/ each	1	2
Uttara Naishadhn, (Sans.) Fasc. III, V—XII @ /6/ each	8	6
Uvásagadasáo, (Sans.) Fasc. I—VI @ /12/	4	8
Varáha Purána, (Sans.) Fasc. I—XIII @ /6/ each	4	4
Váyu Purána, (Sans.) Vol. I, Fasc. I—VI; Vol. II, Fasc. I—VII, @ /6/ each Fasc.	4	14
Vishnu Smriti, (Sans.) Fasc. I—II @ /6/ each	0	12
Vivádárátnákara, (Sáns.) Fasc. I—VII @ /6/ each	2	10
Vrihannáradiya Purána, (Sans.) Fasc. I—V @ /6/	1	14
Yoga Sútra of Patañjali, (Sans. & English) Fasc. I—V @ /14/ each	4	6
<i>Tibetan Series.</i>			
Sher-Phyin—Fasc. I—V @ 1/ each	5	0
Rtoғ brjod dpag bsam ḥkhri S'iň (Tibetan & Sans.) Fasc. I—II @ 1/	2	0
<i>Arabic and Persian Series.</i>			
'Aklamgírnámah, with Index, (Text) Fasc. I—XIII @ /6/ each	4	14	
Kín-i-Akbarí, (Text) Fasc. I—XXII @ 1/ each	22	0	
Ditto (English) Vol. I (Fasc. I—VII)	12	4	
Akbarnámah, with Index, (Text) Fasc. I—XXXVII @ 1/ each	37	0	
Bádsháhnámah with Index, (Text) Fasc. I—XIX @ /6/ each	7	2	
Beale's Oriental Biographical Dictionary, pp. 291, 4to., thin paper	4	8	
Catalogue of Persian books and MSS. in the library of A. S. B., Fasc. I ..	1	0	
Dictionary of Arabic Technical Terms, and Appendix, Fasc. I—XXI @ 1/ each	21	0	
Farhang-i-Rashídí (Text), Fasc. I—XIV @ 1/ each	14	0	
Fihrist-i-Túsí, or, Túsý's list of Shy'ah Books, (Text) Fasc. I—IV @ 1/2/ each	8	0	
Futúh-ul-Shám Waqídí, (Text) Fasc. I—IX @ /6/ each	3	6	
Ditto Azádi, (Text) Fasc. I—IV @ /6/ each	1	8	
Haft Asmán, History of the Persian Mansawi, (Text) Fasc. I	0	12	
History of the Caliphs, (English) Fasc. I—VI @ /12/	4	8	
Iqbálánámah-i-Jahángírí, (Text) Fasc. I—III @ /6/ each	1	2	
Isábáh, with Supplement, (Text) 51 Fasc. @ /12/ each	33	4	
Máasir-ul-Umara, Vol. I, Fasc. 1—9, Vol. II, 1—9 Vol. III, 1—4 @ /6/ each	8	4	
Maghází of Wáqidí, (Text) Fasc. I—V @ /6/ each	1	14	
Muntakhab-ul-Tawárikh, (Text) Fasc. I—XV @ /6/ each	5	10	
Muntakhab-ul-Tawárikh (English) Vol. II, Fasc. I—V @ /12/ each ..	3	12	

(Turn over.)

Muntakhab-ul-Lubab, (Text) Fasc. I—XIX @ /6 each ..	Rs.	7	4
Mu'āfir-i-Alamgīr (Text), Fasc. I—VI @ /6/ each	2	2
Nokhbat-ul-Fikr, (Text) Fasc. I	0	6
Nizāmī's Khiradnāmāh-i-Iskandarī, (Text) Fasc. I and II @ /12/ each ..	1	8	
Riyāzū-s-Salātīn, (Text) Fasc. I—II @ /6/ each	0	12
Suyūy'a Itqān, on the Exegetic Sciences of the Koran, with Supplement, (Text) Fasc. II—I, VII—X @ 1/ each	7	0
Tabaqat-i-Nāṣīf, (Text) Fasc. I—V @ /8/ each	1	14
Ditto (English) Fasc. I—XIV @ /12/ each	10	8
Tārikh-i-Fīrāz Shāhī of Ziaa-al-dīn Barnī (Text) Fasc. I—VII @ /6/ each ..	2	10	
Tārikh-i-Baihaqī, (Text) Fasc. I—IX @ /6/ each	8	6
Tārikh-i-Fīrozhshāhī, of Shams-i-Sirāj Atīf. (Text) Fasc. I—V @ /6/ each ..	1	14	
Wīs o Rāmīn, (Text) Fasc. I—V @ /6/ each	1	14
Zafarnāmah, Vol. I, Fasc. I—IX, Vol. II, Fasc. I—VIII @ /6/ each ..	6	6	
Tuzak-i-Zehāngīrī (English) Fasc. I	0	12

ASIATIC SOCIETY'S PUBLICATIONS.

1. ASIATIC RESEARCHES. Vols. VII, IX to XI; Vols. XIII and XVII, and Vols. XIX and XX @ /10/ each ..	Rs.	80	0
Ditto Index to Vols. I—XVIII	5	0
2. PROCEEDINGS of the Asiatic Society from 1865 to 1869 (incl.) @ /4/ per No.; and from 1870 to date @ /6/ per No.			
3. JOURNAL of the Asiatic Society for 1843 (12), 1844 (12), 1845 (12), 1846 (5), 1847 (12), 1848 (12), 1850 (7), 1851 (7), 1857 (6), 1858 (5), 1861 (4), 1864 (5), 1865 (8), 1866 (7), 1867 (6), 1868 (6), 1869 (8), 1870 (8), 1871 (7), 1872 (8), 1873 (8), 1874 (8), 1875 (7), 1876 (7), 1877 (8), 1878 (8), 1879 (7), 1880 (8), 1881 (7), 1882 (6), 1883 (5), 1884 (6), 1885 (6) 1886 (8), 1887 (7). @ 1/ per No. to Subscribers and @ 1/8 per No. to Non-Subscribers,			
<i>N. B. The figures enclosed in brackets give the number of Nos. in each Volume.</i>			
4. Centenary Review of the Researches of the Society from 1784—1883 ..	3	0	
General Cunningham's Archaeological Survey Report for 1863-64 (Extra No., J. A. S. B., 1864)	1	8
Theobald's Catalogue of Reptiles in the Museum of the Asiatic Society (Extra No., J. A. S. B., 1868)	1	8
Catalogue of Mammals and Birds of Burmah, by E. Blyth (Extra No., J. A. S. B., 1875)	3	0
Sketch of the Turki Language as spoken in Eastern Turkestan, Part II, Vocabulary, by R. B. Shaw (Extra No., J. A. S. B., 1878)	3	0
Introduction to the Maithili Language of North Bihar, by G. A. Grierson, Part II, Chrestomathy and Vocabulary (Extra No., J. A. S. B., 1882)	3	0
5. Aniz-ul-Musharrahin	3	0
6. Catalogue of Fossil Vertebrata	2	0
7. Catalogue of the Library of the Asiatic Society, Bengal	3	8
8. Examination and Analysis of the Mackenzie Manuscripts by the Rev. W. Taylor	2	0
9. Han Koong Tsew, or the Sorrows of Han, by J. Francis Davis	1	8
10. Iṣṭilāhāt-us-Sūfiyah, edited by Dr. A. Sprenger, 8vo.	1	0
11. Ināyah, a Commentary on the Hidayah, Vols. II and IV, @ 16/ each	82	0
12. Jawāni-ul-'ilm ir-riyāzī, 168 pages with 17 plates, 4to. Part I	2	0
13. Khizānat-ul-'ilm	4	0
14. Mahābhārata, Vols. III and IV, @ 20/ each	40	0
15. Moore and Hewitson's Descriptions of New Indian Lepidoptera, Parts I—III, with 8 coloured Plates, 4to. @ 6/ each	18	0
16. Purāṇa Saṅgraha, I (Markandeya Purāṇa), Sanskrit	1	0
17. Sharaya-oöl-Islām	4	0
18. Tibetan Dictionary by Csoma de Körös	10	0
19. Ditto Grammar	8	0
20. Vuttodaya, edited by Lt.-Col. G. E. Fryer	2	0

Notices of Sanskrit Manuscripts, Fasc. I—XXIII @ 1/ each..

.. 23 0

Nepalese Buddhist Sanskrit Literature, by Dr. R. L. Mitra ..

.. 5 0

N. B. All Cheques Money Orders &c. must be made payable to the "Treasurer Asiatic Society" only.

• 1/26

This book is a preservation photocopy.
It was produced on Hammermill Laser Print natural white,
a 60 # book weight acid-free archival paper
which meets the requirements of
ANSI/NISO Z39.48-1992 (permanence of paper)

Preservation photocopying and binding
by
Acme Bookbinding
Charlestown, Massachusetts

1996

3 2044 036 441

THE BORROWER WILL BE CHARGED
AN OVERDUE FEE IF THIS BOOK IS
NOT RETURNED TO THE LIBRARY ON
OR BEFORE THE LAST DATE STAMPED
BELOW. NON-RECEIPT OF OVERDUE
NOTICES DOES NOT EXEMPT THE
BORROWER FROM OVERDUE FEES.

Harvard College Widener Library
Cambridge, MA 02138 (617) 495-2413

